غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى چۈگگۈنىڭ

غەربىي رايونى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

www.uyghurkitap.com

غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى چوڭ گلونىڭ غەربىي رايونى

ئاپتورى: ن . ۋ . باگىياۋېلېنسكىي (رۇسىيە)

ئابلىمىت مەمەت ماڭلاي
تەرجىمە قىلغۇچىلار:
باھارگۈل ئىمىن

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

www.uyghurkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

长城外的中国西部地区：维吾尔文 /（俄）尼·维·鲍戈亚夫连斯基著；阿布力米提·买买提，巴哈尔古丽·伊明译. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2012.8
（西域探险考察大系）
ISBN 978-7-228-15782-2

Ⅰ.①长… Ⅱ.①鲍… ②阿… ③巴… Ⅲ.①新疆 — 地方史 — 近代 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①K294.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2012)第182649号

责任编辑	热依汗古丽·库尔班
责任校对	亚森·扎依莫夫
封面设计	买买提·诺比提
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆新华印刷二厂
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	17.25
版　　次	2012年10月第1版
印　　次	2012年10月第1次印刷
印　　数	1—3000
定　　价	43.00 元

مۇقەددىمە

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بىز رۇسىيەلىكلەر ئىنتايىن مۇھىم سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئىگە. بۇ رايونىنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر بۆلەك چېگرا سى دۆلىتىمىزنىڭ ئاسىيادىكى تېررىتورىيەسى بىلەن تۇتىشىدۇ. چېگرانىڭ ئىككى يېقىندىكى زور بىر قىسىم ئاھالىلەر مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇلار دائىم ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرىدۇ.

جۇڭگو تەرەپتە ئازراقلا شەپە بولسا، دۆلىتىمىزدىكى مۇسۇلمانلارغا دەرھال تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېگرانىڭ ئۇ چېتىدە يۈز بەرگەن بارلىق ئىشلار، شۇنىڭدەك جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆز زېمىنىدا يۈرگۈزۈۋاتقان خىلمۇ خىل تەدبىرلىرىنىڭ ھەممىسى بىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم، بولۇپمۇ شەرقتە رۇسىيەنىڭ ھەيۋىسى ئاجىزلاپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈنلەردە تېخىمۇ شۇنداق. ئەگەر جۇڭگونىڭ مەلۇم ئۆلكە، رايونلىرىنىڭ ۋالىي - مۇپەتتىشلىرىنىڭ بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن خېلى زور مۇستەقىللىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى قايتا ئويلانغىنىمىزدا، ئۇنداقتا جۇڭگونىڭ بۇ رايونلىرىنىڭ رۇسىيەگە بولغان مۇھىم سىياسىي ئەھمىيىتى بىزگە ئىنتايىن روشەن بولغۇسى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىزنىڭ ئۇ جايلاردىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتىمىزمۇ ئوخشاشلا زور.

رۇسىيە پۇقرالىرى خېلى بۇرۇنلا سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا زور كۆلەمدە سودا بىلەن

ئۇيغۇر كتاب توربىتى www.uyghurkitap.com

شۇغۇللانغان. مەيلى بىۋاستە ئېلىپ بېرىلغان سۈ
پائالىيەتلىرى بولسۇن ۋە تاۋار تىرانسپورتى بولسۇن ياكى
جۈڭگو ئۇچۇن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى بولسۇن،
ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ پائالىيەتلەرنى تىرىكچىلىكىنىڭ ئەپلىك
يولى قىلىۋالغان. شۇڭا، بىزنىڭ ئۇ جايلاردىكى سودا ئەھۋالىمىز
ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتامدۇ ياكى تەدرىجىي
خارابلىشىۋاتامدۇ دېگەن مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ھەرگىزمۇ
ئېتىبارسىز قارىساق بولمايدۇ. بىز مۇشۇلارنى كۆزدە تۇتۇپ
سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۆت
كونسۇلخانا قۇردۇق ھەمدە بۇ ئارقىلىق رۇسىيەنىڭ بۇ
رايونلاردىكى مەنپەئەتىنى قوغداۋاتىمىز. بىزنىڭ ئۇ يەرلەردە ئەنە
شۇنداق چوڭ مەنپەئەتىمىز بار ئىكەن، ئۇنداقتا ئوخشىمىغان
سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ رايونغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ھەرقايسى
ئەربابلار، ئەمەلدارلار ياكى سودىگەرلەر ئۇ يەرنىڭ قانداق جاي
ئىكەنلىكى، قايسى مىللەتلەرنىڭ قەيەرلەردە ئولتۇراقلاشقانلىقى،
تۇرمۇش ئەھۋالاتلىرىنىڭ قانداقلىقى، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۇ
يەرلەردىكى ئورنى... ۋەھاكازالارنى چۈشىنىشى ئەلۋەتتە زۆرۈر.
ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، تا ھازىرغىچە جۈڭگونىڭ بۇ كەڭ
رايونىنىڭ ئادەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىقى نۇقتا بويىچە
بايان قىلىنغان بىرەر ئەسەر يوق. رۇسچە يېزىقتىكىسى بولمايلا
قالماستىن، بەلكى چەت ئەل يېزىقلىرىدىكىلىرىمۇ تېپىلمايدۇ.
دەرۋەقە، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىغا
بارغان كۆپلىگەن سەييالھلار بۇ رايونىنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ
يېزىشقان. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئالدى بىلەن تەسۋىرلىگىنى
ئۆزلىرىنىڭ سەپەر ئۇستىدىكى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىلا
بولۇپ، بۇ رايونىنىڭ پۈتكۈل قىياپىتى ئۇستىدە ھېچقانداق
نەرسىنى تونۇشتۇرمىغان. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۇلارنىڭ ئۇ يەر - بۇ
يەردە توختىغان مەزگىلى قىسقا بولۇپ، بۇ جايدا ئۇزاق مۇددەت

ئولتۇراقلاشقان كىشىلەرگە ئوخشاش بۇ رايوننىڭ، بولۇپمۇ ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇنداق چوڭقۇر بىلىپ تەتقىق قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇۋاتقان رۇسىيە كونسۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ پائالىيىتى ئەھۋالىدىن سۆز ئېچىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ، يەنى ئاشۇ بىر قىسىم يېڭى خىزمەتكە تەيىنلەنگەن كونسۇل ئەمەلدارلىرىمۇ پۈتۈنلەي بىلمەيدۇ. مەن چۆچەكتە تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلخانىسىغا خىزمەتكە ئەۋەتىلگىنىمدە، بۇ رايوننىڭ ئەھۋالىدىن ھېچقانداق خەۋىرىم بولمىغاچقا، نۇرغۇن قولايسىزلىقلارغا يولۇقتۇم، شۇڭا بۇ جەھەتتە مەندە بىۋاستە چۈشەنچە بار. ئەينى ۋاقىتتا مەن بىر تەرەپتىن خىزمەت قىلىپ، بىر تەرەپتىن بۇ رايوننىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلدىم. يەنى، ئىشنى دەسلىپىدىن باشلاپ، دائىم دېگۈدەك بەزىبىر كارايىتى چاغلىق ئۇششاق ئىشلارغا ئېسىلىۋېلىپ نۇرغۇن ۋاقىتىمنى بىھۇدە ئىسراپ قىلمىۋەتتىم. بۇ رايوننىڭ ئەھۋالى ۋە شۇ جايلارنىڭ شارائىتىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، بۇنداق خۇپىيانە تىمىسقىلاپ خىزمەت ئىشلەشنىڭ خىزمەتكە پايدىسى بار - يوقلۇقى ھەممىگە ئايان. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيەنىڭ ھەرقايسى كونسۇلخانىلىرىدا خىزمەت قىلغان ئون يىل جەريانىدا، مەن ئەمەلىي جايلارنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىياللىرىنى ئىگىلەپ، نۇرغۇن ئاخبارات توپلاپ، تەتقىق قىلىشقا مۇيەسسەر بولالىدىم. بۇ جەھەتلەردە مەن پەۋقۇلئاددە پايدىلىق شارائىتلارغا ئىگە: بىر تەرەپتىن مەن كونسۇل ياكى كونسۇلخانا خادىمى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، كونسۇلخانىنىڭ ھەرخىل ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى كۆرۈش ھەمدە كۆپلىگەن ئەربابلار بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. مېنىڭ بۇ رايونىنى تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىمدە بۇلارنىڭ كۆپ يارىدەمى بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن خەنزۇچىنى ۋە يەرلىك شېۋىلەرنى

بىلىمەن. بۇ، مېنى ئاشۇ يەرنىڭ ئاھالىسى بىلەن تونۇشۇش چۈشىنىشىمگە ھەمدە قىزىقىدىغان ھەر خىل مەسىلىلەرنى بۆۋاستە تەتقىق قىلىشىمغا پايدىلىق بولدى. بۇ كىتابتا بايان قىلغانلىرىمنىڭ ھەممىسى مېنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىم ۋە خۇلاسەمدۇر. شۇڭا، ئۆزۈم بىۋاستە كۆزىتىپ قولغا كەلتۈرگەنلىرىمنىڭ ھەممىسى بۇ كىتابتىكى ماتېرىياللارنىڭ ئاساسىي مەنبەسىدۇر. مەندە قىلچىلىكمۇ ئىلمىي مۇتالىئە قىلىدىغان مەقسەت ـ مۇددىئا يوق. مەسىلەن، بۇ رايوننىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش جەھەتلەردە ئىچكىرىلەپ كىرمىدىم. مەن پەقەت ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ رايوننىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى چۈشىنىشىدە، ئۇ يەرلەرنىڭ تارىخىدىن بىخەۋەر بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈنلا ئەھۋالنى قىسقىچە بايان قىلدىم.

مەن مۇنداق بىر رېئال مەقسەتنى كۆزدە تۇتتۇم: تەجرىبىلەردىن شۇنى ھېس قىلدىمكى، بۇ رايون بىلەن تونۇشۇشنى خالايدىغان ھەربىر كىشى ئالدى بىلەن نېمىلەر بىلەن تونۇشىشى ھەمدە قانداق نەرسىلەرنىڭ تېخى يازما ۋەسىقىلەردىن تاپقىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىشى زۆرۈر. مېنىڭ مەقسىتىم، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە بۇ بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش، ئوقۇرمەنلەرگە سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ قانداق جاي ئىكەنلىكى، قانداق تەبىئىي بايلىقلارنىڭ بارلىقى، قايسى مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقى، رۇسىيەنىڭ ئۇ يەرلەردە نېمە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۇ يەردىكى ئورنىنىڭ قانداقلىقى، كونسۇللارنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەنپەئەتلىرىنى قانداق قوغداۋاتقانلىقى، شۇنىڭدەك رۇسىيە كونسۇللىرىنىڭ ئۇ يەرلەردىكى ئادەتتىكى پائالىيەت ئەھۋالى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تونۇشتۇرۇش. ئەگەر ئوقۇرمەنلەر بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، بۇ رايوننىڭ ئومۇمىي قىياپىتىگە، رۇسىيە

پۈقرالىرىنىڭ ئورنى، شۇنىڭدەك كىتابتا تىلغا ئېلىنىغان باشقا مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ئازدۇر - كۆپتۇر بىرقەدەر ئېنىق ئۇقۇمغا ئىگە بولالىسا ھەمدە بۇ ئارقىلىق مەلۇم مەنپەئەتلەرگە ئېرىشەلىسە، مەن مەقسىتىمگە يەتكەن بولاتتىم.

ن. ۋ. باگياۋېلېنسكي

1906 - يىلى 28 - يانۋار (رۇسىيە كالېندارى)
ساينت پېتېربۇرگ

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

«سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى» ناملىق بۇ ئەسەرنى 1910 ـ يىللىرىڭ ئالدى ـ كەينىدە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇمچى، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىكى كونسۇلخانىلىرىدا كونسۇل بولۇپ تۇرغان (دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئون يىلغا يېقىن كونسۇل بولۇپ تۇرغان) باگياۋلېنسكىي ئەپەندى 1906 ـ يىلى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەردە شىنجاڭنىڭ ئەينى دەۋردىكى قىسقىچە تارىخى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، جۇغراپىيەلىك تۈزۈلۈشى، ھاۋا كىلىماتى، ئىقلىمى، تاغ ـ دەريالىرى، تەبىئىي بايلىقى، ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلار شۇغۇللانغان سودا ئىشلىرى، مائارىپ، ئەدلىيە ئىشلىرى، چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئەھۋالى، شىنجاڭدىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەھۋالى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ باشقا كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىجتىمائىي ئەھۋالى بايان قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتىكى ئۇنۇملۇق بىر ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا، چار رۇسىيە ئىزچىل تۇرده ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمال رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ، نۇرغۇن زېمىنلىرىمىزنى يۇتۇۋالغانىدى. باگياۋلېنسكىي كونسۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولغان، بايلىقى مول، گۈزەل شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى كەڭ كۆلەمده ئىگىلەپ، چار رۇسىيەنىڭ كەلگۈسىدىكى زېمىن

كېڭەيمىچىلىكى ئۇچۇن ئاخبارات توپلىغان. بۇنى ئۇنىڭ بىر ئەسىرىدىكى مۇنۇ بايانىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: «دىپلوماتىيە ئەلچىسى بولۇش سۈپىتىدە، كونسۇل ئۆزى مەسئۇل بولغان رايونلاردا ئېلىمىز ھۆكۈمىتى مەلۇم مەزگىللەردە يەتمەكچى بولغان ئەڭ مۇھىم سىياسىي مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىدۇ.» ئۇ چوڭ رۇس شۇڭۇنىزملىق ئىدىيەسى نۇقتىنەزىرىدە تۇرۇپ، شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنى ھە دەپ كەمسىتىپ، چۆكتۇرگەن. ئۆزلىرىنى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر قاتارىغا قويۇپ، شۇنىڭدەك مەدەنىيەت تارقىتىۋاتىمىز دەپ ھېسابلاپ، تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتى ۋە ئەپتى - بەشىرىسىنى پەردازلىغان. بۇ خۇددى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ئاسىيا ۋە شەرققە «ياۋروپا مەدەنىيىتىنى تارقىتىمىز» دەپ كەڭ كۆلەمدە ئىستېلاچىلىق ئېلىپ بارغىنىغا، ياپون مىلىتارىزمىنىڭ «جۇڭگو ۋە ھىندىچىنى ئەللىرىنى ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرىمىز، ئورتاق گۈللىنىمىز» دېگەن شوئار ئاستىدا تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنى قوزغىغىنىغا ئوخشاش تاجاۋۇزچىلىق سەپسەتىسى بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى باشقا يەرلىك مىللەتلەرنى قالاق مىللەت ھېسابلاپ، ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن جامائەت پىكرى ھازىرلىماقچى بولغانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇ ۋەجدىن ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ كىتابتىكى بەزىبىر سۆبيېكتىپ بايانلارغا نىسبەتەن يۇقىرىدىكى نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراپ تەنقىدىي يوسۇندا مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

باگياۋۇلىنسكىي چار رۇسىيە پادىشاھلىقىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ، ئۇ ھەرگىزمۇ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ۋە ھەرخىل ئىجتىمائي شەيئىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى ئەزگۈچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ يەرلىك خەلقە

تۇتقان پوزىتسىيەسىدىن ئىبارەت، خالاس .

ئۇنىڭ ئۇستىگە، شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، شىنجاڭدا ياشاۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى جۇڭگونىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئىجتىمائىي ھالەت بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان ناچار روھىي ھالىتى پىسخىكىسى ئەمەس. دېمەك، بۇنى ئەينى دەۋردىكى فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە روھىيىتىگە كۆرسەتكەن سەلبىي تەسىرلىرى ئېلىپ كەلگەن ناچار ئاقىۋەتلىرى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى بۇگۈنكى دەۋرىمىزدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق باراۋەرلىك، ئىناق - ئىتتىپاقلىق ئاساسىدا ئورتاق گۈللىنىپ، تەڭ تەرەققىي قىلىشتەك يېڭى دەۋرگە قەدەم قويۇپ، دۇنيادىكى ئىلغار، كۈچلۈك مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا تىرىشماقتىمىز. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، رۇس جەمئىيىتىنىڭ بۇگۈنكى ئەھۋالىنى ئەگەر باگياۋېلىنسكىي كۆرگەن بولسا، بۇنىڭغا نېمىدەپ جاۋاب بېرەتتىكىناتاڭ... ؟ ! بۇنى قويۇپ ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى» ناملىق بۇ ئەسەر چەت ئەل ئاپتورلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بىرقەدەر سىستېمىلىق يورۇتۇپ بەرگەن، ئىلمىي قىممىتى خېلى يۇقىرى ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئوقۇرمەنلەرنى 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن مول تارىخىي مەنبەئەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئابلىمىت مەمەت ماڭلاي

باھارگۈل ئىمىن

2012 - يىلى ئاپرېل، ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب 1

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى — شىنجاڭ ئۇلكىسى، چېگرا سى، يەر كۆلىمى، ئۇلكىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى. بۇ رايونىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، تاغ تىزمىلىرى، دەشت ـ باياۋانلىرى، ئاساسىي تاغ تىزمىلىرى، چوڭ ـ كىچىك ئاساسىي دەريا ـ ئېقىنلىرى، كۆللەر، لوپنۇر كۆلى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى ھەمدە بۈگۈنكى جۇغراپىيەلىك ئورنى، كۆللەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى.

ئىككىنچى باب 11

ياغاچ غۇلۇق ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن سامان غۇلۇق ئۆسۈملۈكلىرى. ھاۋا كىلىماتى — قىش پەسلى سوغۇق، ياز پەسلى ئىسسىق. ھەرقايسى جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى، شامىلى، ئېبنۇر شامىلى، ئۇرۇمچىنىڭ پەۋقۇلئاددە شامىلى، ھاۋا كىلىماتى ئادەتتە ياخشى، پەقەت بىرقانچە جايلارنىڭلا ھاۋا كىلىماتى ناچار.

ئۈچىنچى باب 20

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى — مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىكى قاتناش ئۆتكىلى. ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى — تاڭغۇتلار، ھۇنلار، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جەڭ تۆھپىلىرى. جۇڭگولۇقلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. سىيانپىلار. جۇرجانلار، تۇركىلەر ۋە ئۇلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. تىبەتلەر، قاڭقىل ـ ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر خانلىقى، قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنى گۇمران قىلىشى شۇنداقلا بۆگۈ تېكىننىڭ قايتا گۈللىنىشى. تاڭغۇتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى باب 28

چىڭگىزخان دەۋرىدىكى موڭغۇللار، چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى. ئويراتلار، ئۇلارنىڭ شەرقىي موڭغۇللار بىلەن بولغان ئۇرۇشى ۋە مۇغۇلىستان قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرى، موغۇلىستانىنىڭ تەقدىرى.

بەشىنچى باب 33

غالدان بوشۇقتۇ باشچىلىقىدىكى ئويراتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى، غالداننىڭ جۇڭگولۇقلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيىتى. سۈژان ئارابتان، غالدان سېرىن ۋە ئۇلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، ئامورسانا. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربىي چېگرانى بويسۇندۇرۇشى، شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ. ياقۇپبەگ، غەربىي رايونىنىڭ تىنچىتىلىشى ۋە رۇسلارنىڭ ئىلىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشى.

ئالتىنچى باب 39

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر. خەنزۇلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى. ھۆكۈمەتنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈش تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىشى، ئاھالە كۆچۈرۈش ئۇسۇلى، ئاھالە كۆچۈرۈشتىكى ئادەتتىكى لىنىيە، ئاھالە كۆچۈرۈلىدىغان رايونلارنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى، دۆلەتنىڭ كۆچكەن ئاھالىلەرگە بېرىدىغان ياردەم پۇلى. ئۆزگەرتمەك تەس بولغان خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، خەنزۇلارنىڭ كەسپى، ئەسكەر سېلىقى، سودا قىلىش، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش.

يەتتىنچى باب 52

مانجۇلار ـــ مانجۇلارنىڭ چېگرا‌غا كۆچۈشى، مانجۇلارغا بولغان ئادەتتىكى باھا، مانجۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتى، مانجۇلارنىڭ قىزىقىشى. مانجۇ ئايالىلىرىنىڭ ئورنى،

مانجۇلارنىڭ ھۇرۇنلۇقى. ئۇلارنىڭ كەسپى — ھەربىي مەجبۇرىيەت. مانجۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىشى. مانجۇلارنىڭ نامراتلىق ئەھۋالى، قاقاس مانجۇ يېزا - كەنتلىرى (سۇم). شەھەرلەردىكى مانجۇلارنىڭ ئولتۇراق رايونى — مانجۇ شەھىرى.

سەككىزىنچى باب 62

تۇڭگانلار — تۇڭگانلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسى، تۇڭگانلارنىڭ ھەرخىل ئاتىلىشى. خەنزۇلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار تۇڭگانلار ۋە ئۇلارنىڭ تەۋرەنمەس دىنىي ئېتىقادى. ھازىرقى زامان تۇڭگانلىرىنىڭ تاشقى قىياپىتى، تۇڭگانلارنىڭ روھىي ھالىتى، تۇڭگان ئاياللىرىنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە مىجەز - خۇلقى، تۇڭگان ئاياللىرىنىڭ تاشقى قىياپىتى. تۇڭگانلارنىڭ تىلى، ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى. تۇڭگانلارنىڭ خەنزۇلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى، تۇڭگان يېغىلىقىنىڭ پارتلاش سەۋەبلىرى. ئۇلارنىڭ كەسپى — دېھقانچىلىق، سودىگەرچىلىك، ھارۋىكەشلىك قاتارلىقلار، تۇڭگانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى.

توققۇزىنچى باب 76

ئۇيغۇرلار — ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېنتوگرافىيەسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تىپ مەسىلىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى. ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپەت ئالاھىدىلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي قىياپىتى. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەركىن - ئازادە تۇرمۇشى. قەشقەرلىكلەرنىڭ كەسپى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى. قەشقەرلىكلەرنىڭ قېرىندىشى — تارانچىلار، تارانچىلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسى، ئۇلارنىڭ پاجىئەلىك ئۆتمۈشى. تارانچى - تۇڭگان خانلىقى، تارانچىلارغا بولغان باھا، ئۇلارنىڭ كەسپى.

ئونىنچى باب 90

قىرغىزلار — ئۇلارنىڭ تىلى، مىللىي تۇرمۇش شەكلى،

ئۇيغۇر كتاب يورتى www.uyghurkitap.com

قىرغىزلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقىدىكى ئارتۇقچىلىقلار. قىرغىز ئايالىلىرىنىڭ ئەركىنلىكى، ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكى رولى ۋە ئورنى. قىرغىزلارنىڭ نىكاھ ـ توي رەسىمىيەتلىرى، قىرغىزلارنىڭ چېچىلاڭغۇلۇقى ۋە تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەرگە ئامراقلىقى. ئاساسىي كەسپى ـــ چارۋىچىلىق، قىرغىز دېھقانلىرى، قىرغىزلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى.

ئون بىرىنچى باب 97

موڭغۇللار ـــ ئويرات قەبىلىسى، چاخار قەبىلىسى، تۇرغۇت قەبىلىسى، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونى. تۇرغۇتلارنىڭ رۇسىيەگە كۆچۈپ كېلىشى ۋە قايتىپ كېتىشى. موڭغۇللارنىڭ دىنى ـــ بۇددا دىنى، موڭغۇللارنىڭ دىنغا بولغان چىن ئېتىقادى، ئىبادەتخانىلار، گېگەن بولۇشى. جۇڭگونىڭ غەربىدىكى گېگەن ـــ چاغان گېگەن، موڭغۇلارنىڭ گېگەنگە بولغان پوزىتسىيەسى، خەنزۇلارنىڭ گېگەنگە بولغان پوزىتسىيەسى. بۇددا دىنىنىڭ موڭغۇللارنىڭ خاراكتېرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى. موڭغۇل ئايالىلىرىنىڭ ئورنى، ئائىلىۋى ئەخلاقتىكى شاللاقلىقى، موڭغۇللارنىڭ نىكاھ ئىشلىرى. موڭغۇللارنىڭ كەسپى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى.

ئون ئىككىنچى باب 111

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى، خەنزۇلارنىڭ باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرگە بولغان ھاكاۋۇرلۇق پوزىتسىيەسى، ئۇلارنىڭ تۇڭگانلارغا تۇتقان دۇشمەنلىك قاراشلىرى. تۇڭگانلارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن يىراقلىشىشى. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلارغا نىسبەتەن ئىشەنمەسلىكى، قەشقەرلىكلەر بىلەن خەنزۇلارنىڭ دوستلۇقى، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، رۇسىيە پۇقرالىرىغا بولغان پوزىتسىيەسى.

ئون ئۇچىنچى باب 119
شالاڭ شەھەر - بازارلار ۋە كەنتلەر، يېزىلارنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق مەنزىرىسى. ئىلى يېزىلىرى، قەلئەسمان شەھەر - بازارلار. مانجۇلار رايونى، شەھەر ئىچى مەنزىرىسى، جەمجەت خەنزۇلار رايونى ۋە ئاۋات مۇسۇلمانلار رايونى. ئاساسلىق كوچىلاردىكى كىشىلەر توپى، رەتسىز ۋە مەينەت جۇڭگو بازارلىرى.

ئون تۆتىنچى باب 128
جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بىر قىسىم مۇھىم شەھەرلەر — ئۈرۈمچى شەھىرى، شەھەرنىڭ نامى، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان جۇغراپىيەلىك ئورنى، ھاۋا كىلىماتى، يەر تەۋرەش. شەھەر يوللىرىنىڭ ئايرىلىشى، ئەڭ چىرايلىق ئىمارەت — بۇتخانىلار، خەنزۇ ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرى، ئۈرۈمچى ئاھالىسىنىڭ سانى.

ئون بەشىنچى باب 135
قورغاس، كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەر. ئىلى — رۇسىيەگە بولغان سودىنىڭ مۇھىم توگۇنى. رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئىككى رايونىنى ئىشغال قىلىۋېلىشى، رۇسىيە شەھەرلىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى. ئىلى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە شەھەرلىرىنى بۇزۇپ تاشلىشى. كوچىلارنىڭ شەكلى، رۇسىيە بازارلىرى، شەھەرنىڭ ئومۇمىي قىياپىتى. ئاھالىلىرى. چۆچەك، چۆچەكتىكى ئاز ساندىكى خەنزۇلار، چۆچەكنىڭ شەھەر قىياپىتى، چۆچەكنىڭ سودىدىكى ئەھمىيىتى.

ئون ئالتىنچى باب 144
قەشقەر — قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشى، ئاھالىسى — ئۇيغۇرلار. شەھەرنىڭ تاشقى قىياپىتى. قەشقەردىكى ياۋروپالىقلار، قەشقەرنىڭ سودا ۋە سىياسىيدىكى رولى، قەشقەر بىلەن

ئۇيغۇر كتاب بېتى www.uyghurkitap.com

رۇسىيەنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇشى. تۇرپان ــ تۇرپاننىڭ سودىدىكى رولى. قومۇل، يەكەن، خوتەن، گۇچۇڭ، بارىكۆل، قاراشەھەر، ماناس، شىخۇ، باشقا ناھىيە بازارلىرى.

ئون يەتتىنچى باب 155

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىڭ مۇرەككەپ ئەھۋالى. ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ ئالىي ۋەكىلى ــ باش مۇپەتتىش، باش مۇپەتتىشنىڭ ھوقۇق دائىرىسى، ئۇنىڭ يارەمچىلىرى ــ مالىيە نازىرى ۋە ئەدلىيە نازىرى. دوتەي ۋە ئۇ تۇتقان ئەمەل، ۋەزىپىنىڭ ماھىيىتى. ئامبال، ئايماق بېگى، يەرلىك مەمۇرىيەت. يېزا باشلىقى ــ شاڭيۇ، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇيۇشما باشلىقى.

ئون سەككىزىنچى باب 166

مانجۇلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى. ئىلى جاڭجۇنى، جاڭجۇننىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى، جاڭجۇن يارەمچىسى يانداش تۇتۇق. ئاغلاقچى ئامبال ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى مەمۇرىي ئورگانلار. تۇرغۇت ۋاڭ ــ بەگلىرى، قاراشەھەر ۋاڭى. باشقا تۇرغۇت ۋاڭ ــ بەگلىرى. شىنجاڭدىكى ۋاڭ ــ بەگلەر، قومۇل ۋاڭى، تۇرپان ۋاڭى، كۇچا ۋاڭى، ئاقسۇ بېگى ۋە باي بېگى. ئىلىدىكى تارانچىلارنىڭ ھاكىمبېگى.

ئون توققۇزىنچى باب 175

ئۆلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ئەمەلدارى ــ باش مۇپەتتىش ۋە باشقا ھەربىي ئەمەلدارلار. ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي زاۋۇت، ئۇرۇمچى ھەربىيلەر مەكتىپى ۋە ئوقۇش پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالى. ئەسكەر قوبۇل قىلىشتىكى يېڭى چارە، يەرلىك قوراللىق قوشۇن. مانجۇ ئەسكەرلىرى ۋە موڭغۇل ئەسكەرلىرى، جۇڭگونىڭ قوشۇنلىرىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش مۇمكىنچىلىكى.

يىگىرمىنچى باب 185
جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاھالىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەشەمەتچىلىكى ۋە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ تەسلىكى. ئەمەلدارلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولالماسلىقى ۋە نەپسانىيەتچىلىك قىلىشىدىكى باشقا سەۋەبلەر. ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ بىرلىشىشى، جۇڭگو قانۇن ـ تۈزۈملىرىنىڭ قالاقلىقى، جۇڭگودا خەت ـ ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى ۋە سۈرئىتىنىڭ ئاستىلىقى.

يىگىرمە بىرىنچى باب 193
جۇڭگو ئەدلىيەسى بىلەن ياۋروپا ئەدلىيەسىنىڭ پەرقى. جۇڭگو جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ ۋەھشىيلىكى، جىنايى ئىشلار دەۋا ـ دەستۈرلىرى، جاۋابكارنى ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىقرار قىلدۇرۇش ۋاستىسى ـــ قىيناپ سوراق قىلىش، دېلونى ئالدىن تەكشۈرمەسلىك، دېلو بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى ۋە سوراقخانىدىكى ئەھۋاللار. ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، نارازىلىق ئەزرى سۇنۇش ۋە ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىش تەرتىپى يوق. ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ مۇكەممەل ئەمەسلىكى، ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئورنىدىكى ئەل ئىچىدىكى ئادەتلەنگەن قانۇن. ھەق تەلەپ دېلولىرى يەنىلا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋا ـ دەستۈرلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى.

يىگىرمە ئىككىنچى باب 207
زىرائەت ئۆستۈرۈشتىكى ئادەتتىكى شارائىت، ئۆستەڭ ۋە كارىز ئارقىلىق سۇغىرىش، كارىز ياساشنىڭ قىيىنلىقى. ئىلى رايونىنىڭ تېرىقچىلىققا پايدىلىق شارائىتى، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرلىرى، يەر تېرىش، ئىلى رايونىنىڭ كۆكتاتچىلىقى ۋە باغۋەنچىلىكى.

يىگىرمە ئۇچىنچى باب 7
جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تېرىقچىلىق شارائىتى، پاختىچىلىقى، ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى، ئىلى جاڭجۇنىنىڭ پائالىيىتى. كېۋەزنىڭ سورتىنى ياخشىلاش ۋە پاختا ئايرىش، كېۋەزنىڭ تېرىلىشى، پىلىچىلىك، باغۋەنچىلىك، مېۋە - چىۋىلەرنىڭ سۇپىتى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىقى، چارۋىچىلىق، ياۋا ئات، قۇلان ۋە ياۋا تۆگە، چارۋىچىلارنىڭ چارۋىچىلىققا بولغان پوزىتسىيەسى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب 235
چېگرا رايونىنىڭ كان بايلىقى ــ كۆمۈر بايلىقى، كۆمۈر كانىنى ئېچىش، تۆمۈر كانىنى ئېچىش، مىس كانلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە قېزىش، كۇمۇش، قەلەي كان بايلىقى، ئالتۇن كانلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە قېزىش. يەكىە ئالتۇن قازغۇچىلار ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارغا بولغان ياردىمى. نېفىت، نېفىت قېزىش ۋە ئايرىش.

يىگىرمە بەشىنچى باب 250
پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ۋە ئۇنىڭ تۆۋەن سەۋىيەسى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىكى، ھاراقچىلىقى، جۇۋازخانا. ئوت - چۆپتىن قەغەز ياساش. كىگىزچىلىكى، ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب 260
سودا، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ پاي قوشۇپ تىجارەت قىلىش ئالاھىدىلىكى، كارخانا خىزمەتچىلىرىنىڭ پايدىنى تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىشى، خەنزۇلارنىڭ رەتلىك دۇكانلىرى، قەشقەردىكى دۇكانلارنىڭ قالايمىقان ۋە مۇقىمسىزلىق ھالىتى، پۇل ئوبوروتى، يامبۇ، تەڭگە، ھۆكۈمەت سەررايخانىسى، يارماق، ھۆكۈمەتنىڭ قەرز پۇلى، خۇسۇسىي سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز

پۇلى، رۇسىيە پۇلى، نەرسە ـ كېرەك ئارقىلىق سودا قىلىش، سەررايخانا.

يىگىرمە يەتتىنچى باب 276

جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن غەربىي رايونغا توشۇلىدىغان مالالار، دۆلەتنىڭ چاي سودىسىنى مونوپول قىلىشى. جۇڭگو دۆكانلىرى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ سودا ـ سېتىق شەكلى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان مال ـــ پاختا، بۇغا مۇڭگۈزى، ئالتۇن ۋە باشقىلار. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ سودىسى توغرىسىدىكى ئېنىق ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىغا ئېرىشمەك تەس.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب 286

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ئەنگلىيە كونتروللۇقىدىكى ھىندىستان ۋە رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسى. رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ قىسقىچە تەرەققىيات ئەھۋالى: مۇقەددىمە، ئىلى شەرتنامىسىدىن تۇڭگان يېغىلىقىغچە، رۇسىيە بىسىۋالغان مەزگىللەر، 1881 ـ يىلىدىكى سائىنت پېتېربۇرگ شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىنكى دەۋرلەر. تاتار ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى، ئۇلارنىڭ سودا ـ سېتىق ئەھۋالى. نىژگورود ۋە ئىربىت بازىرىنىڭ جۇڭگودىكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەرگە بولغان ئەھمىيىتى، تاۋارلارنى سېتىش تەشكىلاتلىرى، قەرزگە سودا قىلىش، جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسى.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب 304

رۇسىيە تاۋارلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرىش ئەھۋالى، توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، پاختا توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى، تۆمۈر ئەسۋابلىرىنىڭ كىرىشى، شېكەر ۋە سەرەڭگىنىڭ كىرىشى، باشقا تاۋارلار. رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلىدىغان

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەھسۇلاتلار، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەرخىل كۆن - خۇرۇملار، پاختىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى، يىپەكنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى، چاينىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن قىلىنىدىغان چاي سودىسى ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇشتىكى پايدىسىز شارائىتلار، باشقا تاۋارلار.

ئوتتۇزىنچى باب 334

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تىرانسپورتى، دەريا قاتنىشى، قاتناش مۇمكىن بولمىغان تارىم دەرياسى، ئىلى دەرياسىدىكى نەتىجىسىز بولغان سىناق تەرىقىسىدىكى قاتناش، ئىلى دەرياسى قاتنىشىنىڭ قىممىتى. ئېرتىش دەرياسىنىڭ رولى، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۈرۈمچىگىچە بولغان مۇساپە. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى توپا يوللار، ئۈرۈمچىدىن چۆچەك، ئىلى ۋە قەشقەرگىچە بولغان يوللار، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن رۇسىيەگە بارىدىغان بىرنەچچە يوللار. تاۋار يۆتكەشتىكى ئۇسۇل — كارۋان قاتنىشى ۋە ئات ھارۋىسى قاتنىشى. قاتناش ھەققىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىكى. جۇڭگونىڭ پوچتا ئالاقىسى ۋە لەڭگەرلەر، تېلېگراف ئىدارىسى.

ئوتتۇز بىرىنچى باب 351

تېرىلغۇ يەرلەر — جۇڭگونىڭ باج ئالىدىغان ئاساسلىق ئوبيېكتى، يەر بېجى، كېۋەز ئېتىزى بېجى، باغۋەنچىلىك بېجى، باج ئېلىش ئورگانلىرى، ھۆكۈمەت سەيسىسى، ئىچكى تاموژنا بېجى — چازا بېجى، چازا باج ئىدارىسى، باشقا باج كىرىملىرى، سودا بېجى، چارۋا بېجى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى، ئومۇمىي كىرىمنىڭ كەملىكى ۋە باشقا ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ياردەم سوممىلىرىنىڭ ئاساسلىق چىقىم تۈرلىرى.

ئوتتۇز ئىككىنچى باب 364

كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى يۇقىرى

ئەمەس، خۇسۇسىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ ئاجىز تەرەققىياتى، يۇرتداشلار جەمئىيىتىنىڭ نامراتلارنى قوتقۇزۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ قوتقۇزۇش ئىشلىرى، نامراتلارنى قوتقۇزۇش تەشكىلاتلىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى، قەلەندەرلەر جەمئىيىتى.

ئوتتۇز ئۈچىنچى باب 374

مىللىي مائارىپ. جۇڭگولۇقلارنىڭ بىلىمگە بولغان چوقۇنۇشى ۋە ئالىملارنى ھۆرمەت قىلىشى، جۇڭگو مائارىپىنىڭ مەزمۇنى — ئەدەبىيات بىلەن ئابستراكتلىشىپ كەتكەن پەنلەر، جۇڭگونىڭ ئەركىن مەكتەپ باشقۇرۇشى ۋە دەرس بېرىشى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىمتىھان ئارقىلىق خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە تەسىر كۆرسىتىشى، مائارىپ مەمۇرىيىتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى، جۇڭگودا قىزلار مەكتىپى يوق، ئوتتۇرا مەكتەپلەر، دۆلەتلىك ئىمتىھان. مانجۇلار مائارىپى، موڭغۇللار مائارىپى، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ مائارىپى، رۇسچە مەكتەپ، ھەربىي مەكتەپ، پوچتا - تېلېگراف مەكتىپى، چېركاۋ مەكتىپى.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب 393

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيە پۇقرالىرى، ئۇلارنىڭ ئۇ يەرلەردە پەيدا بولۇشى ۋە قانۇنىي ئورنىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىشى. رۇسىيەلىك ئۇيغۇرلار، تاتارلار، تۆڭگانلار ۋە تارانچىلار. تارانچىلارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا رۇسىيە پۇقرالىقىغا قوبۇل قىلىنىشى، تارانچىلارنىڭ جۇڭگوغا قېچىپ كېتىشى ۋە ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش تەدبىرلىرى. قىرغىزلار، جۇڭگو تېررىتورىيەسىدىن تارانچىلارنى ۋە قىرغىزلارنى قايتۇرۇپ كېلىشتىكى بىھۇدە ئاۋارىچىلىك، ھەقسىز رۇسلار.

ئوتتۇز بەشىنچى باب 418

جۇڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلاردىكى قانۇنىنىڭ

يۇيۇ كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ھوقۇقى، باجسىز سودا قىلىش ھوقۇقى، جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىمتىيازىغا تۇتقان پوزىتسىيەسى. رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونى ــ سودا فاكتورىيەسى. ئىلى ۋە قەشقەرلەردىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى، چۆچەكتىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشى، مۇھاجىرلار رايونىنىڭ ئاپتونومىيەسى.

ئوتتۇز ئالتىنچى باب 431

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلخانىسى، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلنىڭ مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل ۋەزىپىسى. دىپلوماتىيە ۋەكىلى سۈپىتىدىكى كونسۇل، كونسۇلنىڭ تاشقى ئىشلار جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى. جۇڭگولۇقلار بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ شەكلى ۋە بۇ ئالاقىنى ياخشىلاشنىڭ شارائىتلىرى. سودا ۋاكالەتچىسى سۈپىتىدىكى كونسۇل، شۇ يەردىكى جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىككى دۆلەت سودا ئەھۋالى ئۈستىدىكى تەتقىقات، شۇنىڭدەك چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگونىڭ سودا ئەھۋالى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە قىيىنچىلىقى، كونسۇلنىڭ رۇسىيە سودىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولى.

ئوتتۇز يەتتىنچى باب 458

كونسۇلنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى ۋە خىزمەت مەجبۇرىيىتى، كونسۇلنىڭ ھوقۇقى ۋە خىزمەت مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ كەڭ دائىرىلىكى، شۇنىڭدەك مۇقىمسىزلىقى. ھازىرقى شارائىت ئاستىدا كونسۇل ھوقۇقىنىڭ كەڭ دائىرىلىك بولۇشىنىڭ زۆرۈر ئەھمىيىتى، مەمۇرىي پائالىيەتلىرى، زور مىقداردىكى نوقۇل ساقچى خاراكتېرىدىكى كەسپى. كونسۇلنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرىغا ۋە رۇسىيە ئورگانلىرىغا بولغان ياردىمى. سودا ئەھدىچىسى ۋە ئۇنىڭ مەجبۇرىيىتى، كونسۇل بار شەھەرلەردىكى سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ۋە باشقا شەھەرلەردىكى سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى.

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب 472
شەرقتە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى، كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى توغرىسىدىكى پەرمان — مۇناسىۋەتلىك شەرتنامە ۋە پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسى، پەرمانلاردىكى ئېنىق بەلگىلىمىلەرنىڭ كەم بولۇش ئەھۋاللىرى. شۇ يەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ شارائىتقا ماسلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، قانۇنىي بەلگىلىمىلەرنىڭ توغرا بولماسلىق ئەھۋاللىرى.

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب 480
ئەدلىيە رازۋېدكىسى، رازۋېدكا ئىشلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز بولۇشى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى. جۇڭگولۇقلارنىڭ رازۋېدكىغا قاتنىشىشى ۋە ئۇنىڭغا بولغان پوزىتسىيەسى. ئىمپېرىيە ئەدلىيە مىزانلىرىنىڭ رازۋېدكا قىلىش ۋە ئايرىم رازۋېدكا قىلىش پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەلەپلىرى. رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ جىنايى ئىشلار ۋە ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرى جەھەتتىكى ھوقۇق دائىرىسى. كونسۇلنىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەھقىقلىشى، يۇقىرىغا ئەرز يوللاپ تەھقىقلەش دەرىجىسى ۋە ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىپ تەھقىقلەش دەرىجىسى. ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھازىر بار بولغان ئاددىي ئەرز - دەۋا ئىشلىرى تەرتىپى ۋە ئۇنىڭ يېتەرسىزلىكى، جىنايى ئىشلار ھۆكۈمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى. كونسۇلخانا قاماقخانىسى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، كونسۇلنىڭ گۇۋاھچى بولۇشتەك خىزمەتلىرى.

قىرىقىنچى باب 494
رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە جۇڭگولۇقلار قاتناشقان ئارىلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپى، قانۇندا ۋە شەرتنامىلەردە ئارىلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپى توغرۇلۇق ئوچۇق بەلگىلىمىلەرنىڭ

يېقىن كىتاب يوپبىكى www.uyghurkitap.com

كەم بولۇش ئەھۋاللىرى. ئەمەلىيەت جەريانىدا شەكىللەنگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى ھۆكۈم قىلىش تەرتىپى، جۈڭگو دائىرىلىرىنىڭ دېلولارغا تۇتقان پوزىتسىيەسى. جۈڭگو ئەدلىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپىگە تەسىر كۆرسىتىشى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنىڭ ھۆكۈم قىلىنىشى، ھۆكۈم ئىسپاتى ۋە گۇۋاھچى ئىسپاتىنىڭ ئەھمىيىتى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى ھۆكۈمنامىسىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى. جۈڭگو پۇقرالىرىنىڭ كونسۇلخانىغا بېۋاستە ھەق تەلەپ دەۋا تەلەپلىرىنى سۇنۇش ئەھۋالى، ئاساسلاشما سودا كوللېگىيەسىنىڭ ھۆكۈمىگە نىسبەتەن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇشقا بولمايدۇ، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ھازىرقى شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىشى.

قىرىق بىرىنچى باب 514

سودا ئەھدىچىسى، مۇلازىملار ۋە سايلاپ چىقىلغان ئۇتتۇرىدىكى كېلىشتۇرگۈچىنىڭ ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى. سودا ئەھدىچىسىنىڭ دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى قولايسىز تەرەپلىرى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى، سودا ئەھدىچىسىنىڭ دېلولارنى تەھقىقلەش ئىشلىرىغا قاتنىشىش ئەھۋالى. مۇلازىملارنىڭ ئىسلام دىنى شەرىئەتلىرىگە ئاساسەن دېلو تەھقىقلەش مۇمكىنچىلىكى. قىرغىزلارنىڭ چېگرادىكى كېسىم سوتى يېغىنى، كېسىم سوتى يېغىنىنى چاقىرىشنىڭ مەقسىتى، دېلولارنى تەھقىقلەش ئۇسۇلى ھەمدە ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، چېگرا كېسىم سوتى يېغىنىنىڭ چېگرانىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشتىكى ئەھمىيىتى.

بىرىنچى باب

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ــ شىنجاڭ ئۇلكىسى، چېگرا سىزىقى، يەر كۆلىمى، ئۇلكىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى. بۇ رايوننىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى، تاغ تىزمىلىرى بىلەن دەشت ـ باياۋانلىرى، ئاساسىي تاغ تىزمىلىرى، چوڭ ـ كىچىك ئاساسىي دەريا ـ ئېقىنلىرى، كۆللەر، لوپنور كۆلى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى ھەمدە بۈگۈنكى جۇغراپىيەلىك ئورنى، كۆللەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى دېگىنى، مېنىڭچە ھازىرقى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۇلكىسىگە قاراشلىق بۇ مۇقەددەس زېمىننى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا شىزاڭغا تۇتىشىدۇ. غەربىي تەرىپى ئېلىمىز (رۇسىيە) نىڭ سېمىپالاتىنسك (Semipalatinsk) ئۇلكىسى، سېمىرىچ (Semirechye – 七河地区)، يەنى يەتتە سۇ ئۇلكىسى ۋە تۈركىستان[1] بىلەن چېگرالىنىدۇ. شەرقىي تەرىپى موڭغۇل قۇملۇقى ۋە گەنسۇ ئۇلكىسى بىلەن ئۆزئارا تۇتىشىدۇ. زور بىر قىسىم جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرا لىنىيەسىدە تىك تاغ تىزمىلىرى سوزۇلۇپ ياتىدۇ. شىمالدا ئالتاي تاغ تىزمىلىرى، غەربىي شىمالى قىسمىدا جۇڭغار ئالاتاۋ تاغ تىزمىلىرى ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى بار. جەنۇبتا تەڭرىتاغ تىزمىلىرى، ئەڭ جەنۇبتا بولسا بىپايان پامىر ئېگىزلىكى بار. ئۇزۇن دەۋرلەردىن بۇيان بۇ تاغ تىزمىلىرى جۇڭگونى غەرب مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ تۇرغۇچى تەبىئىي توسىق بولۇپ، ئاسىيانىڭ كىندىكى بولغان بۇ

① ھازىرقى تۈركىستانىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

زېمىنىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىكىنمىچىلىك قىلىشىدىن قورغانغا ئايلانغان.

بۇ رايوننىڭ شەرقىي چېگرا سىزىقى ئاساسەن چۆل - جەزىرە بولۇپ، بۇ چۆل - جەزىرىلەر گەرچە ئىنتايىن قاقاس بولسىمۇ، ئەمما يىل بويى ئۇزۇلمەيدىغان قاتناش ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، يەڭگىل بولمايدىغان توسالغۇسى ئەمەس. لېكىن، غەربىي قىسىم چېگرا لىنىيىسىنىڭ نۇرغۇن لىنىيىلىرى بۇنداق ئەمەس. شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بولسا، شىمالىي كەڭلىك ° 48 تىن ° 36 قىچە بولۇپ، پۇلكوف① رەسەتخانىسىدىن ھېسابلىغاندا شەرقىي ئۇزۇنلۇق ° 44 تىن ° 67 قىچە كېلىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ يەر مەيدانى غەربىي ياۋروپادىكى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ يەر مەيدانىغا تەڭ كېلىدۇ.

بۇ ئۆلكىنى ئىلى رايونى، تارباغاتاي رايونى، بۇرۇنقى جۇڭغار رايونى، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

شىنجاڭ ئۆلكىسى شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ جەنۇبتا شىزاڭ بىلەن چېگرا ئايرىپ تۇرىدىغان قۇرۇم (كوئېنلۇن) تاغ تىزمىلىرىغىچە بولغان ئىنتايىن كەڭ كەتكەن بىپايان زېمىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ جايىنىڭ يەر شەكلى، تەبىئىي ئالاھىدىلىكى ۋە شارائىتى تەبىئىي ھالدا ناھايىتى كۆپ خىل تۇسكە ئىگە. ئەمما، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر رايون بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇمۇمەن ئوخشاش بولغان سىرتقى مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن، كۆپلىگەن ئورتاقلىقلارغىمۇ ئىگە. شۇڭا، مەزكۇر رايوننىڭ بىرقانچە خىل ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ.

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى يەر شەكلىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئەڭ چوڭ چۆل - باياۋانلارنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسىدۇر. بۇ يەردە قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى، تەڭرىتاغ تىزمىلىرى، جۇڭغار

① پۇلكوۋ — ھازىرقى لېنىنگراد ئەتراپىدا — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئالاتاۋ تاغ تىزمىلىرى قاتارلىقلار بار. يەنە تېخى بۇلار بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بىپايان چۆل - بايقاۋانلار بولۇپ، خەنزۇچىدا «قۇملۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېگىز تاغ ۋە چوققىلار ئاساسەن مەزكۇر رايوننىڭ غەربىي قىسمىلىرىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، تەبىئىي توساققا ئايلىنىپ، بۇ يەرنى باشقا دۆلەتلەردىن ئايرىپ تۇرىدۇ. چۆل - بايقاۋانلار شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ تاكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېتىكىگىچە سوزۇلۇپ بارىدۇ. چۆل - بايقاۋانلاردىن ھالقىپ ئۆتۈش تامامەن مۇمكىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن جۇڭگونىڭ ئىچكىرى رايونلىرىنى تەبىئىي ھالدا تۇتاشتۇرغانىدى. گويا كى بۇ تاغلارنىڭ شەرق تەرىپى تەبىئىي ھالدا جۇڭگوغا مەنسۇپ دېگەن نۇقتىنى كۆرسىتىپ تۇرغانىدەك ئىدى. غەربكە قارىغان تەرەپلىرىدە بەزى ئانچە چوڭ بولمىغان تۇزلەڭلىك ۋە جىلغىلار بار. ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى، يەنى يىراق تارىختىن بۇرۇنقى مەزگىلدىن ئېتىبارەن، بۇ يەرلەر ئاسىيانىڭ مەركىزىدىن ياۋروپاغا بارىدىغان قاتناش ئۆتكىلىگە ئايلىنىشقا باشلىغان. ئالىملارنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يىراق قەدىمىي دەۋرلەردە بىر چوڭ دېڭىزنىڭ ئاستى ئىكەن. بۇگۈنكى كۈنلەردە كىشىلەرگە مەلۇم بولۇۋاتقان بۇ تاغ تىزمىلىرى ئەينى دەۋرلەردە پەقەتلا دېڭىزدىكى ئارالالاردىن ئىبارەت خالاس.

بەزى ئەڭ ئاساسلىق تاغ تىزمىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ تەدرىجىي ئېگىزلەپ بارغان. شىمالدا ئالدى بىلەن بىزگە تارباغاتاي تاغ تىزمىلىرى ئۇچرايدۇ. ئۇ تەخمىنەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق ° 55 تىن باشلىنىپ، غەربكە خۇددى پاراللېل سىزىقىنى بويلاپ ماڭغاندەك تۇپتۇز ھالدا 150 رۇس مىلى سوزۇلغان. بۇ تاغ يەنە تارباغاتاي رايونىنىڭ شىمالىي چېگراسىنى بويلاپ، رۇسىيە زېمىنىدىكى سىبىرگېئو (ھازىرقى

ئاياگۇز) قەلئەسى ئەتراپىغىچە سوزۇلۇپ، ئانچە چوڭ بولمى
بەزىبىر دۆڭلۇكلەرگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز
چوققىسى ھېسابلىنىدىغان قابارسۇ (7639 ئىنگلىز چىسى)
جۇڭگو - روسىيە چېگرا لىنىيەسىگە جايلاشقان بولۇپ، چېگرا
لىنىيەسى بۇ يەرگە كەلگەندە جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ. تارباغاتاي تاغ
تىزمىلىرى ئەزەلدىنلا قار سىزىقىغا يەتمەيدۇ. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ
ئۆسۈشىگە يېتەرلىك بولغان سۇ تەركىبى كەم بولغانلىقى
سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، تاغ ئېتەكلىرىدە ھېچقانداق دەل -
دەرەخ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك يوق.

تارباغاتاي تاغ تىزمىلىرىدىن جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا،
ئورقاشار، مايلى - جايىر تاغ تىزمىلىرى بار. مايىلى تېغى
جۇڭغارىيە ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولغان بارلىق تېغى
بىلەن تۇتىشىدۇ. ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ بىر قىسمى روسىيە
زېمىنىغا جايلاشقان، بىر قىسمى جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە
جايلاشقان بولۇپ، جۇڭگو زېمىنىغا جايلاشقان ئىلى رايونىنىڭ
شىمالىي قىسمىدىكى بىر بۆلەك تاغلىرى دەپ
ئاتىلىدۇ. جۇڭغارىيەنىڭ ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ نۇرغۇن تاغ
چوققىلىرى يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. بولەكنور
تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بىۋاستە تەڭرىتاغ تىزمىلىرى
بىلەن تۇتىشىدۇ. تەڭرىتاغ تىزمىلىرى مەيلى ئېگىزلىك
جەھەتتە بولسۇن ياكى ئۇزۇنلۇق جەھەتتە بولسۇن، دۇنيا بويىچە
ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىسى ھېسابلىنىدۇ.

تەڭرىتېغى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ° 64 تىن شەرقتىن غەربكە
قاراپ سوزۇلۇپ شەرقىي ئۇزۇنلۇق ° 49 تا توختايدۇ. بۇ ئۇزۇنغا
سوزۇلغان تەڭرىتاغ چوققىلىرى يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ
تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان بوغدا چوققىسى بىلەن
خانتەڭرى چوققىسىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن چوققىلارمۇ بار. ئەمما
ئۇلارنى بۇ ئىككى غايەت ئېگىز چوققىلارغا سېلىشتۇرغىلى
بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بوغدا چوققىسى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىگە

جايلاشقان بولسا، خانتەڭرى چوققىسى ئۇنىڭ غەربىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 24 مىڭ ئىنگلىز چىسى كېلىدۇ.

تەڭرىتېغى بىلەن يەنە بىر ناھايىتى چوڭ تاغ تىزمىسى ھېسابلىنىدىغان قۇرۇم تېغىنىڭ تۈتاشقان جايى پامىر ئېگىزلىكىدىكى قاتمۇقات تاغ ـ تۆپىلىكلەردۇر. ئۇزۇنغا سوزۇلغان قۇرۇم تاغ تىزمىلىرى شىنجاڭنى شىزاڭدىن ئايرىپ تۇرىدۇ.

مۇشۇ تاغ تىزمىلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم رايونىنى سۇغىرىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك دەريالارنىڭ مەنبەسىدۇر. گەرچە بۇ يەرلەردە رۇسىيە ۋە سىبىرىيەلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان ئۇنداق چوڭ دەريالار بولمىسىمۇ، لېكىن بەزى دەريالىرىنى شۇ يەردىكى باشقا دەريالارغا سېلىشتۇرغاندا ھەر ھالدا چوڭ دەريا دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغىنى، شىمالدىكى قارا ئېرتىش دەرياسىدۇر. بۇ دەريانىڭ ئەسلىي مەنبەسى جۇڭگو زېمىنىدا بولۇپ، ئانچە كەڭ ۋە چوڭقۇرمۇ ئەمەس. ئۇ شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. جۇڭگو زېمىنىدىكى ئۇزۇنلۇقى 400 رۇس مىلى كېلىدۇ. رۇسىيە زېمىنىغا كىرگەندىن كېيىن قىسقارتىپ ئېرتىش دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىزگە تونۇش بولغان سىبىرىيە رايونىدىكى داڭلىق دەريادۇر.

يەنە بىر چوڭراق دەريا ــ ئىلى دەرياسىدۇر. ئۇ پۈتكۈل ئىلى رايونىدىن ئايلىنىپ ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا تەڭرىتېغىنىڭ غەرب تەرىپىدىن باشلانغان تېكەس ۋە كۇنەس دەريالىرىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، پۈتكۈل ئىلى رايونىنى بېسىپ ئۆتۈپ، شەرقتىن غەربكە ئېقىپ رۇسىيە زېمىنىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ (تەخمىنەن 200 رۇس مىلى)، ئەڭ ئاخىرى بالقاش كۆلىگە قويۇلىدۇ. ئىلى دەرياسىنىڭ سۇ مىقدارى ئىنتايىن زور بولۇپ،

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۆۋەنلەش پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ، شۇڭا ناھايىتى تېز ئاقىدۇ. بۇ دەريا يەنە داۋاملىق تېشىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن دەريانىڭ ئورنى مۇقىم ئەمەس، يىلمۇ يىل ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

ئۈچىنچى چوڭ دەريا ــ تارىم دەرياسى بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريا يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان پامېر ئېگىزلىكىدىن باشلانغان بىرنەچچە چوڭ ـ كىچىك دەريالارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمال ۋە شەرققە قاراپ ئاقىدۇ ھەمدە تەدرىجىي ھالدا تەڭرىتېغىغا ياندىشىپ ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تارىم دەرياسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئېقىن مۇساپىسى ئۇزۇن بولۇپ، 500 رۇس مىلى كېلىدۇ، ئەمما سۇ مىقدارى چوڭ ئەمەس. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئېھتىمال ئۇ قاتتىق ئىسسىق رايونلار ۋە پۈتۈنلەي قۇملۇقلاردىن ئېقىپ ئۆتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. بىر قىسىم سۇ قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدۇ، ئەمما تېخىمۇ كۆپ سۇ بۇ قاتتىق ئىسسىق رايونلاردا تەبىئىي ھالدا پارغا ئايلىنىپ خوراپ كېتىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا يەنە كۆپلىگەن سۇ ئىككى قىرغاقتىكى ئاھالىلەرنىڭ باغ ـ بوستانلىرىنى ۋە تېرىلغۇ يەرلىرىنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ ئۈچ ئاساسىي دەريادىن باشقا، يەنە بەزى بىرقەدەر كىچىكرەك دەريالارنىمۇ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇنداق سۇ قىس رايونلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ دەريالار يەنىلا خېلى مۇھىم، شۇنداقلا ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا سۈنئىي سۇغىرىش مەنبەسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ.

بۇ يەردە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغىنى، ئىمىل دەرياسىدۇر. بۇ دەريا تارباغاتاي رايونىنى سۇغىرىدۇ. ئۇ ئارقاشار تېغى ۋە تاراباغاتاي تاغلىرىدىكى بەزى جىلغىلاردىن باشلانغان بولۇپ، غەربكە ــ رۇسىيە زېمىنىغا قاراپ ئاقىدۇ. جۇڭگو زېمىنىدىكى ئېقىن مۇساپىسى 150 رۇس مىلى بولۇپ، رۇسىيە

زېمىنىدا يەنە 100 رۇس مىلى ئېقىپ ئاندىن ئالا كۆلگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنى تار بولۇپ، تېز ئاقىدۇ. تۆۋەن ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى 70 رۇس گەزى بولۇپ، ئېقىنى ئاستا، ئانچە چوڭقۇر ئەمەس.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر دەريا — ماناس دەرياسىدۇر. ئۇ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلانغان بىرنەچچە كىچىك دەريالارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، تېللى (ھازىرقى ماناس كۆلى) گە قويۇلىدۇ. ماناس دەرياسىنىڭ ئالاھىدىلىكى دەريا ئېقىنى ئادەتتىن تاشقىرى شىددەتلىك. تاغلاردا قار ئېرىگەن مەزگىللەردە سۇ مىقدارى تېزدىن ئۆرلەپ، دەريا سۈيى تېشىپ، بەزى يەرلەردە دەريادىن ئۆتۈش ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال دائىم دېگۈدەك 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا يۈز بېرىدۇ. باشقا چاغلاردا گەرچە دەريا ئېقىنى شىددەتلىك بولسىمۇ، ئەمما دەريا يۈزى تار، سۈيى تېيىز. چۈنكى، دەريا سۈيىنىڭ ھەممىسى قىرغاقتىكى ئاھالىلەر تەرىپىدىن ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە باشلاپ كېتىلىدۇ. ماناس دەرياسىنىڭ تۆۋەنلەش پەرقى چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، دەريا سۈيىنى تېخىمۇ يىراق جايلارغا باشلىغىلى بولىدۇ. شۇڭا بەزى پەسىللەردە ماناس دەرياسىنىڭ سۈيىدىن پۈتۈنلەي دېگۈدەك پايدىلانغىلى بولىدۇ.

بورتالا دەرياسى جۇڭغار ئالاتاۋ تاغلىرىدىن باشلانغان. ئۇ غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ ئىبنۇر كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى سۇ مىقدارى ئاز، ئېقىنىمۇ ئاستا.

يۇقىرىدىكىلەر سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بارلىق چوڭ-كىچىك دەريالاردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاغ ـ جىلغىلاردىن باشلانغان نۇرغۇن كىچىك دەريالار بار بولۇپ، ئۇلار ياكى يۇقىرىدىكى نامەلۇم دەريالارغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ ياكى، كۆللەرگە قويۇلىدۇ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەتتا نۇرغۇنلىرى يەنە چوڭراق سۇ ئامبارلىرى ياكى دەريا ئېقىنلىرىغا قوشۇلالماي چۆللۈكلەردە قۇرۇپ كېتىدىغانلىرىمۇ بار. بۇ كىچىك دەريالارنىڭ ئالاھىدىلىكى دەريا سۈيى تېيىز، تاغ ئىچىدىكى ئېقىشى تېز، تاغدىن چىقىقاندىن كېيىن ئەگەر تېرىلغۇ قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىرەر پارچە يەرگە ئۇچراپ قالسا، يەر سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىپ كېتىدۇ.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كۆللەر كۆپ ئەمەس، چوڭراق كۆللەرمۇ يوق. شىمالدىن سانىغاندا بىرىنچىسى ئىبنۇر كۆلى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 60 رۇس مىلى، كەڭلىكى 15 رۇس مىلى كېلىدۇ. بىرقانچە دەريالار كۆلگە قويۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تېللى كۆلى، يەنە بىرسى بولسا، سايرام كۆلى بولۇپ، ئۇ بولەكنۇر

گېئوگرافلىرى ۋە قەدىمكى سەييياھلار يېزىپ قالدۇرغان كۆل شۇمۇ ياكى باشقا بىر كۆلمۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر كۆل ھازىرقى ئورنىدىن سەل - پەل شىمالدىراق بولۇشى كېرەك. مېنىڭچە، بۇ مەسىلىنى مەشھۇر سەييياھ سۈەن ھېدىن تامامەن توغرا ھەل قىلىپ بولغان.[1] ئۇ، لوپنۇر كۆلى نۇرغۇن تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھەرخىل سەۋەبلەر، بولۇپمۇ كۆچلۈك شامالنىڭ تەسىرى بىلەن ئەسلىي ئورنىدىن ئاللىقاچان يۆتكىلىپ كەتكەن. كونا كۆلنىڭ ئورنى تارىم دەرياسىنىڭ لاتقىلىرى بىلەن تەدرىجىي تىنىپ كەتكەن بولۇپ، پۈتۈنلەي قومۇش ئۇنۇپ كەتكەن. تارىم دەرياسى كونا دەريا قىنىدا ئاقالمىغانلىقتىن، يېڭى جايغا ئېقىپ كىرىپ بىر ئورۇنغا يىغىلغان، شۇنىڭ بىلەن يېڭى كۆل شەكىللەنگەن، ئاندىن كېيىن بۇ كۆلنىڭ تېگىدە يۇقىرىقىغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قومۇشلار ئۇنۇپ كەتكەن، كونا كۆل تېگىدە ئۆسكەن قومۇشلار بۇ چاغدا قۇرۇپ تۈگىگەن. شۇڭا تارىم دەرياسىمۇ يەنە بۇرۇنقى ئورنىغا ئېقىپ بارغان، دەيدۇ. مېنىڭچە، بۇ سۈەن ھېدىنىڭ قەدىمدە ئۆتكەن جۇغراپىيە ئالىملىرى بىلەن ھازىرقى زامان سایاھەتچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پىكىر ئىختىلاپىغا نىسبەتەن ئېلىپ بارغان چۈشەندۈرۈشى. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ خىل ئىختىلاپلارنى پۈتۈنلەي كېلىشتۈرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى بىرلا سۇ تەۋەلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، پەقەت ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئۇلارنىڭ ئورنى ئوخشىمىغان، خالاس.

لوپنور كۆلىنىڭ سۇيى ناھايىتى تېيىز ھەم قومۇش قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، قىرغاقتىن كۆل سۇيى بار يەرگە بېرىش ناھايىتى تەسكە توختايدۇ. ھازىر بار بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا لوپنور كۆلى ئەتراپىدا ئاھالىلەر

① سۈەن ھېدىن: «ئاسىيانىڭ كىندىكى»، 2 - قىسىم، 154 — 164 - بەتلەر.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ياشىغان، ئەمما بۇ يەرلەر ھازىر ئىنتايىن قاقاس، پەقەت ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئۇيغۇر① بېلىقچىلىرىلا ياشايدۇ. ئۇلار كۆل بويلىرىدا ئىنتايىن نامرات بولغان يېرىم ياۋايى تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. يېقىندا جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ يەرگە ئاھالە كۆچۈرۈپ بوز يەر ئاچماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلار بۇ توغرۇلۇق بىرقانچە ئاھالە كۆچۈرۈش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىقتى ھەمدە لوپنور ناھىيەسى ئاپپاراتلىرىنى قايتا قۇرۇش پىلانىنى تۈزدى. ئەمما بۇ بىر تۈتاش لايىھەلەرنىڭ نەتىجىسى زادى قانداق بولىدۇ، بۇنىڭغا بىر نېمە دېيىش تەس. چۈنكى، نۆۋەتتىكى ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا.

يۇقىرىقى چوڭ كۆللەردىن باشقا يەنە نۇرغۇن كىچىك كۆللەرمۇ بار. بۇ كۆللەر تاغ ئارلىقىدا بولۇپ، بەزىلىرى دېڭىز يۈزىدىن خېلىلا ئېگىز، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم رايونىدىكى بارلىق كۆللەرنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى بار، يەنى: بىرىنچى، بارلىق كۆل سۇلىرىنىڭ ھەممىسى تۇزلۇق، بولۇپمۇ دەريا سۇيى قويۇلمايدىغان كۆللەرنىڭ سۇلىرى شۇنداق؛ ئىككىنچى، كۆپ ساندىكى كۆللەرنىڭ ھەممىسى ناھايىتى تېيىز؛ ئۈچىنچى، كۆللەردە بېلىق يوق، بولسىمۇ ناھايىتى ئاز؛ تۆتىنچى، بۇ سۇ مەنبەلىرىنىڭ ھېچقانداق قاتناش ـ تىرانسپورت قىممىتى يوق.

① مۇشۇ كىتابنىڭ توققۇزىنچى بابىغا قارالسۇن ـــ خەنزۇ چىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئىككىنچى باب

ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلىرى. هاۋا كىلىماتى ــ قىش پەسلى سوغۇق، ياز پەسلى ئىسسىق. هەرقايسى جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى، شامىلى، ئىنبۇر شامىلى، ئۇرۇمچىنىڭ پەۋقۇلئاددە شامىلى، هاۋا كىلىماتى ئادەتتە ياخشى، پەقەت بىرقانچە جايلارنىڭلا هاۋا كىلىماتى ناچار.

ئومۇمىيۈزلۈك بىر قانۇنىيەت شۇكى: بىرەر رايوننىڭ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى باشقا تەبىئىي شارائىتلاردىن باشقا، ئادەتتە هاۋا رايىنىڭ نەملىك دەرىجىسى ۋە هۆل - يېغىن مىقدارى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ۋاقتىدا يېغىش - ياغماسلىقىغا باغلىق. پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى هۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولۇشتەك ئالاهىدىلىككە ئىگە. بۇ يەردە مەيلى سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر بولسۇن ياكى ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر بولسۇن، هەر ئىككىلىسى ئىنتايىن كەم. بىراق، پۈتۈنلەي شۇنداق دېگىلىمۇ بولمايدۇ. بەزىدە ئۇنىڭغا ئوخشىمايدىغان ئەهۋاللارنمۇ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. دەرۋەقە ئىقلىمى قاتتىق قۇرغاق بولغان بۇ رايوننىڭ بەزى جايلىرىدا هۆللۈك دەرىجىسى يېتەرلىك ۋە هەممە شارائىتلار هازىرلانغان يەرلەرمۇ بار بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىنىڭ ساغلام ئەزالىرى بۇ جايلاردا بۇك - باراقسان ئۆسەلەيدۇ. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بەزى تاغ جىلغىلىرى، شۇنىڭدەك مەلۇم ئېگىزلىكتىكى دۆڭ - تۆپىلىكلەردۇر. ئادەتتە تاغ رايونىدىكى ساي - جىلغا بويلىرىنىڭ هەممىلا يېرىدە ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ

كۆپىنچىسى ياۋا ئازغان ۋە شىرنىلىك مېۋە تۈرىدىن چاتقاللاردۇر. بۇ چاتقاللار ئارىسىدا بەزى چاغلاردا ئايرىم تۈرغان ئېگىز دەرەخلەر، يەنى قارىياغاچ، تېرەك، سۆگەت قاتارلىقلارغا ئوخشاش. بۇ خىل ئەھۋاللارنى تارباغاتاي، جايىر، مايلى، ئورقاشار، بولەكنور تاغلىرى ۋە باشقا تاغلىق رايونلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بارلىق تاغلىق رايوندىكى جىلغىلاردىكى ئورمانلىقلاردا ئاساسەن يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخلەر، مەسىلەن، شەمشاد، قارىغايلار، شۇنىڭدەك ئاز ساندا قارىغايلارمۇ بار. بۇ يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخلەر بولەكنور تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ۋە شىمالىي ئېتىكىدىكى دېگىز يۈزىدىن خېلىلا ئېگىز بولغان ئورمان بەلباغلىرىدىمۇ بار، تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىمۇ چېلىقتۇرغىلى بولىدۇ.

پەس تاغلىق رايونلىرىدىن باشقا ئويمانلىقلاردا دەل - دەرەخلەر پەقەت سۇغا يېقىن يەرلەردىلا بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆپىنچىسى سۇنئىي يېتىشتۇرۇلگەن. خۇشاللىنارلىقى شۇكى، ياز كۈنلىرى قاتتىق ئىسسىق بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر سالقىنلاشقا موھتاج، شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىغا ۋە ئېتىز قىرلىرىغا دەرەخ تىكىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بىراق، ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىلىرىدىن ئايرىلىسىزلا كۆز يەتكۈسىز چۆل - جەزىلەردۇر. بۇ يەردە ئاساسەن قارىياغاچ، سۇۋاداڭ ۋە باشقا تېرەكلەر تىكىلىدۇ، يەنە بەزى جايلاردا سۆگەتمۇ تىكىلىدۇ. ئومۇمەن، بۇلار بىز ئورمانلىقلاردا كۆپ ئۇچرىتىدىغان بەزى دەرەخلەردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى جايلىرىدا يەنە ناھايىتى چوڭ باغبارات‌لارمۇ بار.

قويۇق ئۆسكەن سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرمۇ ئاساسەن تاغلىق رايونلاردا بار. تاغ ئېتەكلىرى ياكى سەل - پەل تەكشى جايلاردا ھۆپپىدە ئېچىلغان ھەر خىل گۈللەرنى ۋە ياپيېشىل چىمەنزارلىقنى كۆرىسىز، چوڭ - كىچىك دەريا بويلىرى ۋە

بەلگىلىك ۋاقىتتا سۇغىرىلىپ تۇرىدىغان ئويمان جايلاردىمۇ ياۋا ئوت - چۆپلەر ناھايىتى بولۇق ئۆسىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا دەشت - باياۋىنى (سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك مۇشۇنداق دەشت - باياۋان)نىڭ ئادەتتىكى مەنزىرىسى بولسا، شېغىل ئارىلاش كۆرۈمسىز سېغىز تۇپراق بولۇپ، بەزى جايلىرىدا ئەمەن ئۆسكەن بولسا، ئويمان، شورلۇق جايلىرىدا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كەڭلىك گىرادۇستا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان چىغ ئۆسىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇپراقتىكى ئۆسۈملۈك كەمچىل بولغان جايلار كۈل رەڭ، قىزغۇچ تۈس ئالغان تەكشىلىكتىن ئىبارەت؛ ئەمەن ئۆسكەن جايلار كۈل رەڭ، يېشىل كېلىدۇ؛ چىغ ئۆسكەن جايلار خۇددى بىر تالاي سۈپۈرگىلەرنى بىر يەرگە سانجىپ قويغاندەكلا كۆرۈنىدۇ. بۇ خىل ئۆسۈملۈكلەرنى تونۇمايدىغان كىشى يىراقتىن بۇلارنى ئورمىغان قارا بۇغدايمىكىن دەپ قېلىپ، غېرىبسىنىپ ئىنس - جىن يوقتەك روھسىز تۇيغۇغا كېلىپ قالىدۇ. پەقەت ئاندا - ساندا ئۇچراپ قالىدىغان ياكى ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان، ئەتراپىنى دەل - دەرەخلەر ئوراپ تۇرغان شەھەر - بازار ۋە كەنتلەرلا تاقىر دەشت - باياۋاندا يول يۈرۈپ ھالى قالمىغان ساياھەتچىگە ھېچبولمىغاندا ئازراق بولسىمۇ خۇشاللىق ۋە تەسەللى ئاتا قىلىدۇ. دېمىسىمۇ ساياھەتچىلەرنىڭ ھەرقايسى ئاھالىلەر نۇقتىسى ئارىلىقىدىكى نەچچە ئون چاقىرىم ئۇزۇن مۇساپىدە ئۇچرىتىدىغىنى قىزىل، كۈل رەڭ تاغ - تۆپىلىكلەر ياكى كۈل رەڭ تۇپراقتىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى بولغان سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرۇقلۇق ئىقلىمىدا بولىدىغان كەسكىن ئۆزگىرىشچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ياز كۈنلىرى قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، قىش كۈنلىرى قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياز پەسلىدىكى

كۇندۇزنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى رېئامۇر °45① دېسەك كېچىسىنىڭ پەقەت رېئارمور °15 بولىدۇ. ئوتتۇرىدىكى پەرق چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، كۇندۇزنىڭ تۇمۇز ئىسسىقىغا ئۆگەنگەن بەدەن كېچىدە تېمپېراتۇرا °15 قا چۈشكەندە قاتتىق سوغۇق ھېس قىلىدۇ. قىش پەسلىدە بەزى جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن رېئامور °35 قا چۈشىدۇ. ياز پەسلىدە ئىنتايىن ئىسسىق بولىدىغان ئاشۇ جايلارنىڭ قىش پەسلىدىكى تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن رېئارمور °15 قا چۈشىدۇ (گەرچە بۇ پەقەت كېچىنىڭ تېمپېراتۇرىسى بولسىمۇ).

پۈتكۈل رايوننىڭ ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئادەتتە ناھايىتى ئاز دېيىشىدۇ. شىمالدا مەسىلەن، تارباغاتاي رايونىدا قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق بولۇپ دائىم قار ياغىدۇ. جەنۇبقا ماڭغانسېرى قار شۇنچە ئاز بولىدۇ ھەمدە دائىم دەشت ـ بایاۋاندىن چىققان بوران تەرىپىدىن ئۈچۈرتۈلۈپ كېتىدۇ. ياز پەسلىدە يامغۇر ئاز ياغىدۇ. ئەڭ جەنۇبتا، يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدا بەزىدە يىل بويى پەقەت بىر ـ ئىككى قېتىملا يامغۇر ياغىدۇ. تارباغاتاي ۋە ئىلىدا تاسادىپىي ھاللاردا قاتتىق يامغۇر ياغىدىغان بولۇپ، كۆپىنچىسى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا بولىدۇ. بۇنىمۇ بىر خىل يامغۇر پەسلى دېسە بولىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر يىلنىڭ مۇشۇ پەسلىدە يامغۇر ئاز يېغىپ قالسا، ئۇنداقتا 9 ـ ئايلاردا تۇيۇقسىز قاتتىق يامغۇر يېغىپ، يوللاردا مېڭىشقا مۇمكىن بولماي قالىدۇ. ھەرقايسى جايلارنىڭ ئادەتتىكى ھۆل ـ يېغىن قانۇنىيىتى بولسا: تاغقا قانچە يېقىن بولغانسېرى ھۆل ـ يېغىن شۇنچە كۆپ، شۇنچە يېتەرلىك ۋە داۋاملىق بولىدۇ؛ تاغقا قانچە يىراق بولغانسېرى ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ؛ دەشت ـ بایاۋانلاردا ئەڭ ئاز بولىدۇ.

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ زېمىنى كەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن،

① رېئامور °1 سېلسىيە °4 تىن °5 قىچە تەڭ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ھەرقايسى جايلارنىڭ ھەر يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ئەلۋەتتە بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. پۈتۈن رايونىنى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تارباغاتاي رايونى، جۇڭغار رايونى، ئىلى رايونى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى دەپ تۆت قىسمغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئەڭ ئىسسىق بولىدىغان جاي جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بولۇپ، بۇ يەردە سىرتنىڭ تېمپېراتۇرىسى رېئامور ° 55 قا يېتىدۇ. تۇرپان رايونى پەۋقۇلئاددە ئىسسىق، ھەتتا يەرلىك ئاھالىلەر بەزىدە يازنىڭ تومۇز ئىسسىقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، كۈنبويى ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە پۈتكۈل ھاياتلىق توختاپ قالغاندەك، ھېچقانداق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. قىش پەسلىدىكى كېچىنىڭ تېمپېراتۇرىسى رېئامور ° 15 قا چۈشىدۇ.

ئىلى رايونىنىڭ ياز پەسلىدىكى تېمپېراتۇرىسى رېئامور ° 50 بولۇپ، كېچىلىرى سالقىن بولىدۇ. قىش پەسلى قەھرىتان سوغۇق بۇلۇپ، ھەتتا نۆلدىن تۆۋەن رېئامور ° 20 قا چۈشىدۇ، ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ دائىملىق ھادىسىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك ھەرىيلى ئۇنداق بولىۋەرمەيدۇ. ئىلى رايونىنىڭ شىمال، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرىدىكى تاغلار شىمالنىڭ سوغۇق ھاۋا ئېقىمىنى ھەمدە جەنۇبنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئىسسىق ھاۋا ئېقىمىنىمۇ توسۇپ قېلىپ، ئىلى ئويمانلىقىنىڭ پۈتۈن يىللىق ھاۋا كىلىماتىنىڭ ناھايىتى زور دەرىجىدىكى تەكشىلىكىنى يەنىلا ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.

تارباغاتاي رايونىنىڭ ياز پەسلى ئىسسىق بولۇپ، كۈندۈزدىكى سىرتنىڭ تېمپېراتۇرىسى رېئامور ° 50 قا يېتىدۇ، قىش پەسلى قەھرىتان سوغۇق بولۇپ، نۆلدىن تۆۋەن رېئامور ° 35 قا چۈشۈپ قالىدۇ. تارباغاتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى قارا ئېرتىش دەريا جىلغىسى تېخىمۇ سوغۇق.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باھار پەسلى 2 - ئايدىن باشلىنىدۇ. بۇ

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مەزگىلدە ئۇ يەردە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىدۇ. ئىلى رايونىدا 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، تارباغاتاي رايونىدا بولسا 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا باشلىنىدۇ. جۇڭغار رايونىدا ئىلى رايونىغا ئوخشاش 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا باشلىنىدۇ. بۇ مەزگىللەردە گەرچە كېچىسى ئاندا ـ ساندا ئۈششۈك چۈشسىمۇ، لېكىن كۈندۈزلىرى ناھايىتى ئىللىق بولغاچقا، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، بەزى جايلارنىڭ ئورنى گەرچە جەنۇبتىراق بولسىمۇ، لېكىن دېڭىز يۈزىدىن بىرقەدەر ئېگىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاۋا كىلىماتى تېخىمۇ سوغۇق بولىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئۈرۈمچى چۆچەكنىڭ جەنۇبىغا 400 رۇس مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن دېڭىز يۈزىدىن 2850 ئىنگلىز چىسى ئېگىز بولغاچقا، چۆچەككە قارىغاندا تېخىمۇ سوغۇق بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ پۈتكۈل غەربىي رايونىدىكى ھەقىقىي ئاپەت ـــ قورقۇنچلۇق بوران ئاپىتى بولسا كېرەك. ئەتىياز پەسلىدە دائىم دېگۈدەك قارا بوران چىقىدۇ. ئۇدا بىرنەچچە ھەپتىلەپ توختىماي چىقىدۇ. ھەتتا ئۇ شۇنداق دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇكى، مەسىلەن، چۆچەكتىن ئۈرۈمچىگە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى قابارسۇ ئەتراپلىرىدا سودا كارۋانلىرى ئامالسىز توختاشقا مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى، تۆگىلەرمۇ بوراننىڭ كۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ. بوران چىقىدىغان پەسىللەر ئادەتتە ئەتىگەندىن باشلىنىپ، چۈش سائەت 12 لەردە پەسىيىدۇ. سائەت 12 دە باشلانسا، سائەت ئۈچلەردە ئەڭ كۈچىيىدۇ ھەمدە سائەت تۆت ـ بەشلەرگىچە چىقىپ، ئادەتتە سائەت ئالتە ئەتراپلىرىدا ئاستا ـ ئاستا توختايدۇ. ئەگەر كېچە ـ كۈندۈز بوران چىقسا، چۈشتىن تاكى كەچ بولغانغا قەدەر بولغان مەزگىلدە ئەڭ قاتتىق چىقىدۇ.

تارباغاتاي ۋە جۇڭغار رايونلىرىدا كۆپ ھاللاردا شەرقىي شىمال شامىلى ۋە غەربىي جەنۇب شامىلى چىقىدۇ. شەرقىي

شىمال شامىلى دەشت ـ باياۋان تەرەپتىن كېلىپ قۇرغاق، قاتتىق چىقىدۇ. غەربىي جەنۇب شامىلى ئىللىق ۋە نەم بولۇپ، دائىم دېگۈدەك مول يامغۇر سۈيى بىلەن قوشۇلۇپ كېلىدۇ. تارباغاتاي رايونىدا ئادەمنى ئىنتايىن بىزار قىلىدىغان بۇنداق شەرقىي شىمال شامىلىنى «ئىبنۇر شامىلى» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، مەيلى ئادەمگە ياكى چارۋا ـ ماللارغا بولسۇن زىيىنى ناھايىتى چوڭ، شامال چىققاندا ئادەمنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، ئىچى تىتىلداپ روھى چۈشۈپ كېتىدۇ. چارۋىلار، بولۇپمۇ ئاتلار نورمال ھالىتىنى يوقىتىپ، ئەسەبىيلىشىپ كېتىدۇ. «ئىبنۇر شامىلى» ئادەتتە ئۈچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلاپ چىقىدىغىنى غەربىي جەنۇب شامىلى بولۇپ، بىر ـ ئىككى كۈن چىقىپلا ئارقىدىن قار ياكى يامغۇر ياغىدۇ، ئۇ ئاساسەن پەسىللەرگە قاراپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قىش پەسلىدە دائىم غەربىي شىمال شامىلى چىقىپ قەھرىتان سوغۇق ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېلىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ باش باھار پەسلىدە چىقىدىغىنى تامامەن باشقىچە بىر خىل ئالاھىدە شامال بولۇپ، ھەر ئاخشىمى دېگۈدەك قورقۇنچلۇق شەرقىي شىمال شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ. شامال كۈچەيگەن چاغلاردا قارا بورانغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئادەتتە كېچىسى سائەت 12 لەردە باشلىنىپ، ئەتىگەن سائەت ئالتىلەردە پۈتۈنلەي توختايدۇ. مېنىڭچە بۇ، ئۇرۇمچى تار ـ قىستاڭ جايغا جايلاشقانلىقى، پەقەت شىمال تەرىپىنىڭلا كەڭ ئوچۇقچىلىق بولغانلىقىدىن بولغان. كۈندۈزى ھاۋا قاتتىق ئىسسىقنى قوبۇل قىلىۋالىدۇ. كەچ كىرگەندە ئىسسىق ھاۋا يۇقىرىغا ئۆرلەپ، شىمالدىكى سوغۇق ھاۋا خۇددى تۇرخۇندىن چىققاندەك قىستاڭدىن شىددەت بىلەن چىقىپ كېتىدۇ ـ دە، ئەنە شۇنداق كۈچلۈك شامال كۈچىنى پەيدا قىلغان قاتمۇقات تاغلار بىلەن ئورالغان جايلاردا، مەسىلەن، ئىلى رايونىدا بوراننىڭ تەسىرى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىدۇ. ئىلىدا شەرقىي شىمال شامىلى ۋە

ئۇيغۇر كتاب پورتالى www.uyghurkitap.com

شىمال شامىلىنىڭ تەسىرى باشقا جايلارغا قارىغاندا خېلى ئاجىز بولۇپ، تاغ تىزمىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دائىم سالقىن ۋە نەمخۇش غەربىي - جەنۇب شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ، چۈنكى، تاغ - تىزمىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقى بولمىغانلىقى ئۈچۈن شامال ناھايىتى راۋان، توسالغۇسىز ئىلى رايونىغا كىرەلەيدۇ، دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ئىلى رايونىنىڭ ھاۋا - يېغىن مىقدارى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ باشقا ھەرقانداق يېرىدىكىدىن كۆپ بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ غەربىي تەرىپى تاغ - تىزمىلىرى بىلەن ئورلىغان، شەرقىي تەرىپى بولسا ئوچۇق دالا بولغانلىقتىن، ئىنتايىن قۇرغاق بولغان كۇچلۇك شەرق شامىلى چىقىدۇ. يازدا پەسلىنىڭ شامىلى ناھايىتى ئىسسىق، قىش پەسلىنىڭ بولسا سوغۇقتىن ئۆتكۈدەك سوغۇق بولىدۇ.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتى بىرقانچە جايلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن سالامەتلىككە پايدىلىق. ئەمما يېڭىدىن كەلگەن شىماللىقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەگەر دىققەت قىلمىسا ئىنتايىن خەتەرلىك. شىماللىقلار ھاۋا كىلىماتىنىڭ قاتتىق ئۆزگىرىشىگە ئانچە ماسلىشىپ كېتەلمەيدۇ، بولۇپمۇ يازدا پەسلىدە ھاۋا كىلىماتىنىڭ پەرقى دائىم دېگۈدەك رېئامۇر ° 45 — ° 50تىن تۆن كېچىدە ° 15 — ° 13 قا تۆۋەنلەيدۇ، بولۇپمۇ قاش قارايغاندا، دالىدا قېلىش تولىمۇ خەتەرلىك. بۇ ۋاقىتتىكى تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلىشى كىشىگە نىسبەتەن تۇيۇقسىز كەلگەن زەربىدەك بولۇپ، سەپەرگە چىققان كىشى سەللا بىخەستەلىك قىلىپ يالاڭراق كىيىنىۋالسا، بەزگەك كېسىلى بولۇپ قېلىشتەك خەۋپكە ئۇچرايدۇ، ھەتتا يەرلىك كىشىلەردىمۇ بۇ خىل ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. بۇ خىل بەزگەك كېسىلى يازدا پەسلىلىرىدە باش پىشىم قوغۇن يېيىشتىنمۇ كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. شۇڭا، شىمالدىن يېڭى كەلگەن كىشىلەر چوقۇم قاتتىق ئېھتىيات

قىلىپ، ئالاھىدە دىققەت قىلىشى لازىم. بىراق، تۇنجى يىلنى تىنچ ئۆتكۈزۈۋالسىلا، بەزگەك كېسىلىدىن خالىي بولىدۇ، يەنى بۇ ئۇنىڭ ھاۋا كىلىماتىغا ماسلىشىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ قاتتىق ئۆزگىرىشى ئۇنىڭغا ئانچە خەۋپ يەتكۈزەلمەيدۇ.

مەن يۇقىرىدا بەزى جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئادەمگە زىيانلىق، دەپ سۆزلەپ ئۆتتۇم. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى كۆرسەتمىشكە بولىدۇ. خۇددى ئىسسىق بەلباغدىكىدەك قورقۇنچلۇق تومۇز ئىسسىق ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى سۇنى تېز سۇرئەتتە پارغا ئايلاندۇرۇپ، بەزگەك ۋە كېزىك كېسەللىكلىرىنىڭ تارقىلىشى ئۈچۈن بارلىق زۆرۈر شارائىتلارنى پەيدا قىلىپ، ئاھالىلەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار قەشقەر ۋە تۇرپانلاردا ئىنتايىن ئېغىر. قەشقەردىكى كېزىك كېسىلى بەكمۇ قورقۇنچلۇق. ئىلىدىمۇ بەزگەك كېسىلىنى دائىم ئۇچراتقىلى بولىدۇ، جۇڭغار رايونىنىڭ شىخۇ ئەتراپلىرىدىمۇ كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تارباغاتاي رايونى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ھاۋا كىلىماتى بىرقەدەر سالقىن بولغانلىقتىن، بەزگەك كېسىلى بىرقەدەر ئاز ئۇچرايدۇ، ئۇچرىغاندىمۇ گىرىپتار بولغۇچىنىڭ كۆپىنچىسى يېڭىدىن كەلگەن ياكى ھېچقانداق مۇداپىئە تەدبىرلىرى قوللانمىغانلاردۇر.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ـــ مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىكى قاتناش ئۆتكىلى. ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ـــ تاڭغۇتلار، ھۇنلار، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ جەڭ تۆھپىلىرى. جۇڭگولۇقلار بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. سيانپىلار، جۇرجانلار، تۈركلەر ۋە ئۇلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش. تېبەتلەر، قاڭقىل ـ ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر خانلىقى، قىرغىزلارنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنى گۇمران قىلىشى، شۇنداقلا بۆگۈ تېكىننىڭ قايتا گۈللىنىشى، تاڭغۇتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى.

بۇ تارىخىي قىستۇرمىلارنىڭ پەردە ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىش ۋە ئالدى ـ كەينىدىكى ئارىلىق ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇپ، بەزىدە ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بار، بەزى ھاللاردا قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، ئالدى ـ كەينى باغلانغان مەلۇم ئۇزۇنلۇق دەرىجىسىگە ئىگە تارىخىي داستاننى شەكىللەندۈرگەن سەھنىگە ئايلىنالمايدۇ. تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگە قەدەر، بۇ رايون ئىزچىل تۈردە ھەرخىل كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت مەيدانى بولۇپ كەلدى. ئۇلار بۇ يەرگە كېلىپ ھەممىلا جايدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن ياكى غەربكە يۆتكەلدى، ياكى تارىخ سەھنىسىدىن جىمجىتلا يوقىلىپ، نەلەرگە كەتكىنى مەلۇم بولمىدى. مۇشۇنداق تۇراقسىز خاراكتېرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقايسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ھازىرقى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تېررىتورىيەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئىچىدە ئۆزىنىڭ بۇ يەردە مەۋجۇت بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەڭگۈ ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرغان مىللەتلەر ناھايىتى ئاز.

شىنجاڭدا قىسقا مۇددەت تۇرغان زور بىر قىسىم مىللەتلەر توغرۇلۇق پەقەت ئىنتايىن ئاز بولغان تارىخىي ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلار تەمىنلىگەن ماتېرىياللار ناھايىتى كەم بولغانلىقتىن، كىشىلەرنى بۇ مىللەتلەر توغرۇلۇق ئېنىقراق ئۇقۇمغا ئىگە قىلىشتا ئاجىزلىق قىلىدۇ. بەزى مىللەتلەرنىڭ بىز پەقەت نامىنىلا بىلىمىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇچە تىرانسىكرىپسىيە بىلەن يېزىلغان بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ قۇلىقىغا ياقمىغان ھەرپلەر خەنزۇ يېزىقىدا ئەسلىي شەكلىدىن زور دەرىجىدە چەتنەپ كېتىپ، بۇرۇنقى تاۋۇشتىن خېلىلا يىراقلىشىپ كېتىدۇ.

جۇڭگو تارىخىي كىتابلىرىدا سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئاھالە چاڭلار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېھتىمال تاڭغۇتلار بولسا كېرەك. ئۇلار بۇرۇن ھازىرقى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار دائىم جۇڭگولۇقلار[1] بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى. بەزىدە غەلىبە قازانسا، بەزىدە مەغلۇپ بولاتتى. كېيىن ئۇلار يېڭى بىر كۆچمەن چارۋىچى كۈچلەر — ھۇنلار[2] تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى. ھۇنلار شىمالدىن كەلگەن بولۇپ، ئالدى بىلەن چاڭلارنىڭ قوشنا قەبىلىسى بولغان ياۋچىلارنى بويسۇندۇرۇپ، كېيىن چاڭلارنى بويسۇندۇردى. چاڭلار - تاڭغۇتلار ھۇنلارنىڭ بېسىمى بىلەن جەنۇبقا — ئامدو رايونلىرىغا[3] كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرى 3 -

---

① كىتاي (KuTaŭ ubI) ئاتالغۇسىدا ئاپتور بەزىدە مەخسۇس خەنزۇلارنى كۆزدە تۇتقان، بەزىدە پۈتكۈل جۇڭگولۇقلارنى كۆزدە تۇتقان. تەرجىمان ئۇنىڭ مەنىسىگە قاراپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىدە پەرقلەندۈرمەك تەس. شۇڭا ئوقۇر-مەنلەر دىققەت قىلسا — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

② ئەسلىي ئەسەردە غۇزلار (XyHHbI) دەپ ئاتالغان. ھازىرقى جۇڭگو تارىخىي كىتابلىرىدا ھۇن دەپ تەرجىمە قىلىنغان — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

③ ئامدو (Amdo) ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جىشىشەن ئەتراپىدا — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئەسىردىكى ۋەقە ئىدى.

ئەمدىلىكتە تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىدىن باش كۆتۈرگەن قوۋۇم ــ ھۇنلار ئىدى. ئۇلار ئۇزاق دەۋرلەرگىچە تارىختا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەن. ھۇنلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتى غەربتىكى چاڭلار ۋە ياۋچىلارنى ئوڭايلا بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، جۇڭگو زېمىنىغا ھۇجۇم قىلىشقا كىرىشىپ، زور غەلىبىلەرنىمۇ قولغا كەلتۈردى. كېيىن ئۇ يەنە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، بۇخارا ۋە تۈركمەنىستانلىقلارنىمۇ بويسۇندۇردى. بىراق جۇڭگولۇقلار ھۇنلارنىڭ بۇنداق كۈنسايىن قۇدرەت تېپىشىغا چىداپ تۇرالمايتتى، شۇڭا ئۇلار بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بىلەن بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى. ئۇرۇشتا غەلىبە ۋە مەغلۇبىيەت بولىدۇ. ئەمما كۈرەش يەنىلا جۇڭگولۇقلارنىڭ كونا ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلمۇاتاتتى، يەنى قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىش مۇمكىن بولغان جايلاردا، جۇڭگولۇقلار قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە پات ـ پات مەغلۇپ قىلىپ تۇردى. لېكىن، بەزى چاغلاردا ئۇلار تەرىپىدىن مەغلۇپمۇ قىلىندى. دۇشمەنگە كۈچ بىلەن تەڭ كېلەلمىگەن چاغلاردا، ئۇلار ئامال تېپىپ ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا پەيدا قىلىپ ياكى ھۇنلار بىلەن قوشنا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىش ئارقىلىق كۈچلۈك دۇشمەننى ئاجىزلىتاتتى.

جۇڭگولۇقلار بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىرلەردە ھۇنلارنى جۇڭگوغا بەيئەت قىلدۇردى. ئەمما مىلادىيە 1 ـ ئەسىردە، ھۇنلار يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. بىراق ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نىزا ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ سىياسىپىلار، دىڭلىڭلار ۋە جەنۇبىي ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ قىلغان ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن، ھۇنلارنىڭ بۇ رايوندىكى قۇدرەتلىك كۈچى ئەڭ ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىلدى. بۇ مىلادىيە 1 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى

مەزگىللىرىدىكى ۋەقەلەر ئىدى. مەغلۇپ قىلىنغان ھۇنلار غەربكە قېچىپ كەتتى. ئۇلار بۇ جايلاردىكى ئاھالىلەردىن كۈچلۈك بولغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى كاسپىي دېڭىزغىچە بولغان كەڭ زېمىلارنى بويسۇندۇردى. گرۇم گىرىزمايلو ئەپەندى توغرا ئېيتقان: «بۇ ياۋروپا ـ ئاسىيا ئىككى قىتئەنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم پەيت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»[1]، چۈنكى بۇ مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىكى تۈنجى ھەربكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ئىدى. ھۇنلار غەربكە قاچقاندىن كېيىن، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تەقدىرىگە نىسبەتەن قايتا رول ئوينالمىدى. گەرچە شەنشى، گەنسۇلاردا قالغان جەنۇبىي ھۇنلار جۇڭگو تارىخىدا بەزى ئىشلارنى قىلغان، ھەتتا خەن ۋە جاۋ[2]دىن ئىبارەت ئىككى پادىشاھلىقنى قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما بىز ھازىر تەتقىق قىلىۋاتقان جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىبارەت بۇ زېمىندا ئۇلارنىڭ ھېچقانداق پائالىيەتلىرىنى قايتا چىلىقتۇرغىلى بولمايدۇ.

ھۇنلارنىڭ ئورنىنى سىيانپىلار، جۇرجانلار، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ۋە تۈركلەر ئىگىلىدى.

بۇ مىللەتلەر ئىچىدە سىيانپىلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىدە ناھايىتى كىچىك رولالارنى ئوينىدى. ئۇلارنىڭ ئۇدۇنىنى ئىگىلىگەن ۋاقتى ئۇزۇنغا بارمىدى ھەمدە كېيىن بۇ ئەتراپلاردا قايتا كۆرۈنمىدى.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تارىخىدا بىرقەدەر چوڭراق رول ئوينىغانلار جۇرجانلاردۇر. جۇرجانلار خېلى بۇرۇنلا شىمالىي تاغ ئەتراپلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، كېيىن ئۇلار

---

① گرۇم گرىزمايلو: «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ساياھەت خاتىرىسى»، 2 ـ تۇم، 24 ـ بەت.

② 16 پادىشاھلىق ئىچىدىكى خەن پادىشاھلىقى ۋە ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقىنى كۆرسىتىدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

پۈتكۈل خالغا ① ۋە جۇڭغار رايونىغا كېڭەيدى ھەمدە قاك (ئۇيغۇر) لارنى بويسۇندۇردى. جۇرجانلار تارىخىدىكى كېيىنكى چوڭ ۋەقەلەر بولسا ئىچكى قىسىمدا بويسۇنمايۋاتقان قاڭقىللارنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش، سىرتقا نىسبەتەن جۇڭگونىڭ شىمالىي سۇلالىلىرىنىڭ ھەرقايسى پادىشاھلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش بولدى. مىلادىيە 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇش ئەڭ كەسكىن بولدى. ئەينى چاغدا جۇرجانلار پۈتكۈل شىنجاڭنى مۇڭغۇلىيەتىلىك ھالدا ئىشغال قىلغانىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ قاڭقىللار بىلەن بولغان ئۇرۇشى ئانچە ئوڭۇشلۇق بولمىدى، نەتىجىدە قاڭقىللار بىر مەزگىل پۈتكۈل جۇڭغار رايونى ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى جايلارنى تامامەن ئۆز كونترولىغا ئالدى. مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۈركلەر تۈيۈقسىز باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، جۇرجانلارنىڭ مۇستەقىل ئورنىنى ئۇزۇل - كېسىل تارتىۋالدى.

تۈركلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى جۇڭگوغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر تەھدىت پەيدا قىلغانىدى. جۇڭگولۇقلار ئۇلارنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئۆزلىرى قوللىنىپ ئادەتتىنگەن «بۆلگۈنچىلىك سىلىپ ئىدارە قىلىش» سىياسىتىنى قوللاندى، يەنى تۈركلەرنىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدە ئىچكى نىزا پەيدا قىلىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنى جۇڭگوغا ئەل قىلدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ سۇيىقەست قىلىشى نەتىجىسىدە، تۈركلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي تۈركلەر ھازىرقى پۈتكۈل شىنجاڭ ئۆلكىسىنى دېگۈدەك ئىگىلىدى، قاغانلىقىنىڭ بارگاھى ئاۋۇال ئىلى دەرياسى جىلغىسىغا تىكلەندى، كېيىن يەنە يۇلتۇزغا ② كۆچۈرۈلدى. بىراق سۇي سۇلالىسى گۈمران بولغان قالايمىقانچىلىق دەۋرىدە، تۈركلەر يېڭىباشتىن

① ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيە — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

② يۇلتۇز — ھازىرقى خېجىڭ ناھىيەسى تەۋەسىدە — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئىتتىپاقلىشىپ قۇدرەت تاپتى، ھەتتا جۇڭگوغا بىۋاسىتە تەھدىت سېلىشقا باشلىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ كۈچى ناھايىتى تېزلا ئۆز قارىمىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ قوزغىلىڭى ئارقىلىق گۇمران قىلىندى. بۇ مەزگىلگە كەلگەندە قاڭقىللار ئۆز مىللىتىنى ئۇيغۇر[1] (维吾尔) دەپ ئاتىدى. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى جۇڭگولۇقلار ئىلى، تارغاباتاي رايونلىرىغا قەدەر قىستاپ كەلمىدى. ھالبۇكى، بۇرۇنقى تۈركلەر ئىدارە قىلغان زېمىنلار ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ئىككى قاغانغا تەۋە بولدى.

تۈركلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىشقا باشلىغان مەزگىلدە، تىبەتلەر (ياكى شىزاڭلىقلار دېيىلىدۇ) باش كۆتۈرۈپ چىقتى. غەربىي تۈركلەر مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھەتتا تىبەتلەرگە بەيئەت قىلىدىغان بولدى. تىبەتلەر تۈركلەرنىڭ ياردىمى بىلەن پۈتكۈل شىنجاڭنى دېگۈدەك جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. ئەمما كېيىنكى چاغلاردا ئوخشىمىغان دەۋرلەردە مەلۇم روللارنى ئويناپ كەلگەن باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشاش تىبەتلەرمۇ ئەڭ ئاخىر بۇ تارىخ سەھنىسىدىن ئايرىلدى ھەمدە كېيىن ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە قايتا كۆرۈنمىدى.

قاڭقىللار (ئۇيغۇرلار) ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئىنتايىن پەۋقۇلئاددە روللارنى ئوينىدى. ئۇلار ئالدى بىلەن دائىم دېگۈدەك ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ھۇجۇم قىلاتتى، ھەتتا بەزىدە قارشى تەرەپنى ھالاك قىلىۋېتەتتى. بىراق، ئۇلار ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئۆزلىرىنىڭ قۇدرەتلىك دۆلىتىنى قۇرۇپ چىقالمىدى. پەقەت مىلادىيە 745 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇلار ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم روللارنى ئويناشقا باشلىدى،

---

① ئۇيغۇرلار ئەسلىي قاڭقىللارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ۋېي، سۇي سۇلالىلىرى مەزگىلىدە 袁纥، 乌纥، 乌获، 韦纥، تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە 回纥، 回鹘، لياۋ، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە 畏兀儿 دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ كىتابتا بىردەك ئۇيغۇر (维吾尔) دەپ تەرجىمە قىلىندى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

لېكىن بۇنىڭ ۋاقتى ئۇزۇنغا بارماي، مىلادىيە 4 - يىلىغىچىلا بولدى، يەنى پەقەت 100 يىل ئەتراپىدىلا بولدى. بىر مەزگىلدە ئۇلار قۇدرەتلىك كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ دۆلىتى بولۇپ، ئىككى قېتىم ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن جۇڭگو پادىشاھىنى قۇتقۇزۇۋالدى. دەرۋەقە بۇ ئۇيغۇرلار ئۇچۇن خېلىلا زور پايدىلارنى ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن، بۇنىڭ شەپقىتىگە زور مىقدارداردا مال - دۇنياغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگو مەلىكىلىرى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىندى. ئۇلار يەنە ئەينى ۋاقىتلاردا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلەپ ياتقان تىبەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولۇپ، گەرچە نەچچە رەت مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەڭ ئاخىرى غەلىبە قازاندى.

لېكىن كېيىنكى چاغلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۇز بەردى. ئۇلارنىڭ دۇشمىنى ھازىرقى قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى① بولغان خاكاسلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇيغۇرلار تارمار قىلىنىپ، ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تاراپ كەتتى. بۇ 840 - يىلىدىكى ۋەقەلەر ئىدى.

بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار تارباغاتايغا قېچىپ بېرىپ، بۇ جايدا ئۇزۇنغا قالماي ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىپ، يەنە لەشكەر باشلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، جۇڭغار رايونىنىڭ جەنۇبى، شىمالىي تاغ، شۇنىڭدەك خېشىنىڭ② غەربىي بۆلۈكىنى قايتۇرۇۋالدى. بۇ يېڭى ئۇيغۇر خانلىقى ئۇچۇن ئاساس سېلىپ بەردى. 861 - يىلى جۇڭغار رايونىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرگەن

① بۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان قىرغىزلار ھازىرقى قازاقلارنى كۆرسىتىدۇ. 18 — 19 - ئەسىرلەردە ياۋروپالىقلار ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا قازاقلارنى قىرغىزلار، دەپ ئاتاپ كەلگەنىدى، قازاق يايلىقىمۇ قىرغىز يايلىقى ھەمدە ھازىرقى قىرغىز دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلارنى تەككىمەن قىرغىزلىرى دەپ ئاتاپ كەلگەن — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

② خېشى كارىدۇرىنى كۆزدە تۇتىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئۇيغۇر ئاتامانى بۆگۈ تېكىن تىبەتلەرنىڭ قولىدىن تۇرپان ۋە قۇمۇلنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى قاغان قىلىپ تىكلىدى ھەمدە جۇڭگو بەرگەن ئوتۇغات نامغا ئېرىشتى. بۇ يېڭى دۆلەت دەل كېيىنكى چاغلاردا مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر قاغانلىقىدۇر.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى «داڭشياڭ» (党项) دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلغان تاڭغۇتلار باش كۆتۈرۈپ قۇدرەت تاپتى. دەسلەپ ئۇلار ئامدۇ تېغى (تارمىقى) دا، يەنى چاڭجياڭ ۋە خۇاڭخې دەريالىرى ئايرىلىدىغان تاغلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان. 873 ـ يىلى ئۇلار تاڭغۇت سۇلالىسىنى قۇردى.①

① جۇڭگو تارىخنامىلىرىدە تاڭغۇت دۆلىتى 1038 ـ يىلى (سوڭ رېنزۇڭنىڭ باۋيۈەن تۇنجى يىلى) رەسمىي قۇرۇلۇپ، 1227 ـ يىلى گۈمران بولغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا 873 ـ يىلى قۇرۇلغان دەپ ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئەينەن تەرجىمە قىلىندى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى باب

چىڭگىزخان دەۋرىدىكى موڭغۇللار، چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىنكى موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى. ئويراتلار، ئۇلارنىڭ شەرقىي موڭغۇللار بىلەن بولغان ئۇرۇشى ۋە مۇغۇلىستان قاغانلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرى، موغۇلىستاننىڭ تەقدىرى.

8 ـ ئەسىردە، چىڭگىزخان تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن موڭغۇللار تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ ئۇلۇغ ئىستېلاچى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ئۆزىنىڭ بارلىق قوشنا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، 1210 ـ يىلى خالخا، جۇڭغار رايونى، شۇنىڭدەك شىمالىي تاغ قاتارلىق جايلاردىكى بارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتتى. چىڭگىزخان غەربىي ئاسىيا ۋە كاپكازنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندىن كېيىن، 1226 ـ يىلى تاڭغۇتلارنى بويسۇندۇردى. بۇنىڭ بىلەن بىپايان زېمىنلار كىشى چۆچۈگىدەك ھالدا ۋەيران قىلىندى.

چىڭگىزخاننىڭ ۋارىسلىرى ئاسىيا ۋە ياۋروپالاردا ئىستېلاچىلىق قىلىش ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش سىياسىتىنى داۋاملىق يۈرگۈزدى. لېكىن ئىستېلا قىلىنغان زېمىنلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ بىپايان موڭغۇل ئىمپېرىيەسى ئىچكى قىسىمدىن كۈنسايىن يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەندى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى شۇنىڭ بىلەن جاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ غوجىلىق زېمىنىغا ئايلاندى. «قارىماققا، موڭغۇللار گەرچە بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭنىڭ ئەسلىي ئاھالىسى (ئىرانلىقلار) ئەسكە ئېلىش تەس بولغان

دەۋرلەردىن باشلاپلا تۈركلىشىشكە باشلىدى، ھەتتا بۇ ئەھۋال چاغاتاي خانلىقىنىڭ كېيىنكى خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىمۇ يەنىلا داۋاملىشىۋەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، موڭغۇللار ۋە موڭغۇللاشقان تۈركلەر جۇڭغار رايونى، شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي تاغلارنىڭ بوش يەرلىرىدە ئولتۇراقلاشتى. قىسقىسى، 1370 ـ يىلىغا كەلگەندە، جۇڭگولۇقلار چىڭخەي كۆلىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىننىڭ ئاللىقاچان بۇ مىللەتلەر تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ بولغانلىقىنى سەزدى.»[1] موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، موڭغۇللار يەنە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بېشىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغ ئېتەكلىرىنى ئىگىلەپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. شۇڭا، ئۇ يەرلەردە ئۇيغۇرلار ھەمدە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن سىرت، يەنە موڭغۇللارمۇ بار ئىدى. بۇ چاغدا موڭغۇللار يەنە لوپنۇر كۆلى ئەتراپلىرىغا كۆچۈشكە باشلىدى. ئۇ يەرلەردىكى نۇرغۇن جايلاردا تا ھازىرغىچە موڭغۇلچە ناملارنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلىيالايدۇ.

14 ـ ئەسىردە، موڭغۇللار جۇڭگودىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇلار تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئويراتلارغا بەيئەت قىلدى.[2] چىڭگىزخان دەۋرىدە، ئويراتلار يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كىچىك قەبىلىنىڭ نامى ئىدى. گەرچە راشىددىنىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ سۆزلىشىدىغىنى بىر خىل موڭغۇل شىۋىسى دېيىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كېيىنچە چىقىشى موڭغۇل بولماستىن، بەلكى تۈركىي ــ ئۇگۇر ــ قىنلاردۇر. بىر كىچىك قەبىلە ئويرات دېگەن نامنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇزاق

---

① گرۇم ـ گرىژمايلو: «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ساياھەت خاتىرىسى»، 2 ـ تۇم، 66 ـ بەت.

② گرۇم ـ گرىژمايلو: «جۇڭگونىڭ غەربىدىكى ساياھەت خاتىرىسى»، 2 ـ تۇم، 83 ـ، 85 ـ بەتلەر ۋە 5 ـ ئىزاھ.

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

مۇددەت چىڭگىزخان سەلتەنەتىنىڭ خىزمىتىدە بولۇر موڭغۇللىشىپ كەتكەن تۈركىي قوۋملىرى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقى تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر تېخى ئېچىلمىغان بىر سىردۇر. بۇ تۈركىي تىللىق قوۋملەر مېركىتلەر، كېرەي، ئاباق ـ كېرەيلەر، ئارغۇنلار، تىلەنغۇتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار بىرلىشىپ ئادەم سانى ناھايىتى كۆپ بولغان قالماقلار ئىتتىپاقى بولۇپ ئۈيۈشتى. شۇڭا ئويراتلار يەنە قالماقلار ياكى جۇڭغارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بىرلەشكەن ئويراتلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن تاكى تارغاباتاي ئەتراپلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئىشغال قىلدى.

غەربىي موڭغۇللار (ئويراتلار) بىلەن شەرقىي موڭغۇللارنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئۇرۇش قىلغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش ناھايىتى تەس. ئەڭ چوڭ ئېھتىماللىق خەنزۇلاشقان شەرقىي موڭغۇللار بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى مەدەنىيەتسىز كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى پەرقتىن كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. جۇڭگولۇقلارمۇ بۇ كۆرەشكە ئىشتىراك قىلدى. ئۇلار بەزىدە بۇ تەرەپتە تۇرسا، يەنە بەزىدە ئۇ تەرەپتە تۇرۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ۋە پايدىسىز ئىكەنلىكىگە قاراپ ئىش تۇتتى. ئەڭ ئاخىرىدا ئويراتلار موڭغۇللار ئۈستىدىن غالىب كەلدى. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئويرات خانلىرىمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن ئويراتلارنىڭ سىياسىي ئورنى بىر مەزگىل زەئىپلىشىپ، شەرقىي موڭغۇللار يەنە تەدرىجىي كۆتۇرۇلۇشكە باشلىدى.

ئويراتلار بىلەن شەرقىي موڭغۇللار ھەدەپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىللەردە، ئۇلار يەنە موغۇلىستان قاغانلىرى بىلەن جەڭ قىلىشقىنىمۇ مەجبۇر بولدى. موغۇلىستان چاغاتاي خانلىقى شەرقىي قىسمىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر رايونىنىڭ سىرتىدىكى ئىلى دەرياسى ۋە جۇڭغار رايونىغا قەدەر بولغان ئىلى

رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. موغۇلىستان قاغانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانى ــ ئىدىقۇتنىڭ[1] ۋارىسىغا ئايلاندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە تارىختا بىرەر ئېغىز گەپمۇ يوق. بىز پەقەت ئۇيغۇر ئىدىقۇتنىڭ ئورنىنى چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئالغانلىقىنىلا بىلىمىز.

ئۇلار كىچىك كۆلەمدە يەر سۈيۇرغاللىق قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئەينى دەۋرلەردە باياشات بولغان جايلارنى ھالاكەت گىردابىغا ئەكېلىپ قويدى. جۇڭگونىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا قومۇل مۇستەقىل ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي ــ تۇرپان، قارا قوچۇ، لۈكچۈن قاتارلىق جايلارمۇ يۈەن سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل زېمىنلارغا ئايلاندى.

موغۇلىستان قاغانلىرى ئىچىدە ئەڭ ئاتاقلىقى ئۇۋەيىس (ياكى ئۇۋەيسخان دەپ ئاتىلىدۇ)تۇر. ئۇ، پايتەختىنى تۇرپانغا يۆتكەپ، ئۆز ئىمپېرىيەسىگە نىسبەتەن قاتتىق قوللۇق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، داۋاملىق تۇردە ئويراتلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇقاخان ۋە ئىنىسى يۇنۇسلارمۇ شۇنداق قىلدى. ئەمما، يۇنۇس ئىلى دەرياسى بويىدا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، يەنى ئويراتلار تەرىپىدىن تاكى ئامۇ ــ سىر دەرياسى بويلىرىغىچە سۈرۈپ ئاپىرىلدى[2].

1496 ـ يىلى، يۇنۇسخان تاشكەنتتە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قۇدرەتلىك موغۇلىستان ئىمپېرىيەسى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى تەرىپىدىن بۆلۈشۈۋېلىندى. چوڭ ئوغلى تاشكەنت ۋە

---

① ئەينى ۋاقىتتىكى ئىدىقۇت دۆلىتى (ھازىرقى تۇرپان) ئىدىقۇت خانلىقى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇيغۇر خانى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتىلاتتى ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

② ئامۇ ـ سىر دەرياسى.

ئۇنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلارنى بۆلۈۋالدى. كىچىك ئو ئەھمەد ئىلى بالىق[1] ، ئۇيغۇر رايونى ۋە قەشقەرگە ئىگە بولدى پۈتكۈل 16 ـ ئەسىردە موغۇلىستان بىلەن ئويراتلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇپ تۇردى. موغۇلىستاننىڭ خانلىق مەركىزى يەنىلا تۇرپاندا بولدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ موغۇلىستاننىڭ چاغاتاي ئەۋلادلىرى ھەققىدە يازما خاتىرىلەرنى يەنە ئۇچراتقىلى بولمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خانلىقنىڭ كېيىنكى ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن بولمىدى.

① ھازىرقى ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى.

بەشنچى باب

غالدان بوشۇقتۇ باشچىلىقىدىكى ئويراتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى، غالداننىڭ جۇڭگولۇقلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيىتى. سۇئان ئارابتان، غالدان سېرىن ۋە ئۇلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش، ئامورسانا. جۇڭگولۇقلارنىڭ غەربىي چېگرانى بويسۇندۇرۇشى، شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ. ياقۇپبەگ، غەربىي رايونىنىڭ تىنچىتىلىشى ۋە رۇسلارنىڭ ئىلنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىشى.

موغۇلستاننىڭ رولى تۆۋەنلەشكە باشلىغان ۋاقىتتا، ئويرات ـ قالماقلار قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. قالماقلارنىڭ تارىخى ئويراتلار ئىتتىپاقى قۇرۇلغاندىن باشلاپلا مۇجمەل ئىدى، بولۇپمۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تېخىمۇ شۇنداق بولدى، تاكى ئامۇرسانا دەۋرىگە كەلگەندە (18 ـ ئەسىر) ئاندىن قالماقلار توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولۇشقا باشلىدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، 17 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قارا خۇلا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى باتۇر قۇنتەيچى 1634 ــ 1653دىن ئىبارەت ئاتاقلىق شەخسلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قالماقلارغا ئاقساقال بولۇپ، پىتراپ كەتكەن موڭغۇللارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا بىرلەشتۈرگەنلىكىدىن يەنىلا خەۋەردارمىز.

بىراق تېخىمۇ ئاتاقلىق شەخس قالماق خانى غالدان بوشۇقتۇ بولۇشقا تېگىشلىك. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە ئويرات قەبىلىسى ناھايىتى قۇدرەت تاپتى ھەمدە شىنجاڭنىمۇ بويسۇندۇردى. ئۇ مەزگىللەردە يەرلىك مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قارا

تاغلىق، ئاق تاغلىقتىن ئىبارەت دىنىي مەزھەپ كۆرىشى ئېلىپ بېرىلىۋاتاتتى. غالدان بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، قەشقەرلىكلەرنىڭ قالماقلار تەۋەلىكىگە تاجاۋۇز قىلغانلىقىنى جازالاش ئۈچۈن قەشقەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇ يەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن ھاكىمبەگ دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىشىنى بۇ يەرگە ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىدى.

ئويراتلار 1643 - يىلىلا باتۇر قۇنتەيجى خان بولۇپ تۇرغان چاغدىلا، ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىنى ئىشغال قىلدى. ئەگەر مانجۇلارنىڭ توسقۇنلۇقى بولمىغان بولسا، سەددىچىننىڭ غەربىدىكى پۈتكۈل ئاسىيا غالدان بوشۇقتۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن بولاتتى. شەرقىي موڭغۇللار ئويرات قالماقلىرىنىڭ بېسىمىغا قارىماستىن، جۇڭگوغا بەيئەت قىلدى. جۇڭگومۇ ئۆزىنىڭ بۇ يېڭى پۇقرالىرىنى ۋە يېڭى زېمىنىنى ئەسكەر چىقىرىپ مۇھاپىزەت قىلدى. غالدان بوشۇقتۇنىڭ قوشۇنلىرى 1696 - يىلى تۇغلا دەرياسى ئەتراپلىرىدا كاڭشى خانىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. غالدان ۋەزىيەتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئوغا ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. جۇڭغار رايونى ۋە ئەتراپتىكى زېمىنلار جۇڭگوغا مەنسۇپ بولدى. بۇ يەرنىڭ غەربى جۇڭگوغا پۇقرا بولغان غالدانىنىڭ نەۋرە ئىنىسى سۇۋان ئارابتان تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى. لېكىن، ئۇنىڭ جۇڭگو بىلەن ئىناق ئۆتۈش سىياسىتى ئانچە ئۇزۇنغا بارمىدى. ئۇ ئۆز كۈچ - قۇدرىتىنىڭ زورايغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئىلى دەرياسىنىڭ شەرقىدىن تاكى كېم ۋە كېمىچىك دەرياسى (يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى)غىچە بولغان، بۇرۇن ئۆزلىرى چارۋىچىلىق قىلغان بارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىنى جۇڭغارلارغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ خىل يولسىز تەلەپكە نىسبەتەن قوشۇن ئەۋەتىپ سۇۋان ئارابتانغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن جاۋاب قايتۇردى. لېكىن، ئۇلار ئۇزاققىچە ھېچقانداق نەتىجىگە

ئېرىشەلمىدى. سۇئان ئارابىتان بۇ چاغدا ئۆزىنى تېخىمۇ قۇدرەتلىك ھېسابلاپ، شىنجاڭغا لەشكەر تارتىپ، جۇڭگولۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇمۇلنى ئىشغال قىلىشقا پېتىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ئۇ يەنە يىراقتا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنى شىزاڭغا ئەۋەتىپ، خوشۇتلار① غا قوغلاپ زەربە بەردى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چۆچۈتكۈدەك ئىش بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭغا ھېچقانداق ياخشىلىق ئېلىپ كەلمىدى. جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇرۇشمۇ مەغلۇبىيەت بىلەن تاماملاندى. نەتىجىدە سۇئان ئارابىتان جۇڭگودىن سۇلھى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، قۇللۇق بىلدۈرۈپ ئولپان تاپشۇردى.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىمۇ ئۇنىڭ بەيئەت قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، جۇڭغار رايونىدىن ئەسكەر چېكىنىدۈرۈپ پەقەت تۇرپان، قومۇل، باركۆللەردىلا ئەسكەر قالدۇرۇپ مۇداپىئەدە تۇردى.

1727 ـ يىلى سۇئان ئارابىتان ئۆلۈپ ئوغلى غالدان سېرىن تەخت ۋارىسى بولدى. بۇ مەزگىلدە ئويراتلار بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇرۇش پارتلىدى. بۇنىڭغا ئويراتلارنىڭ ئالدى بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قوزغىغانلىقى سەۋەب بولدى. 1729 ـ يىلى يۇڭجېڭ خان قايتۇرما ھۇجۇم قىلىشقا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئويراتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كېيىن ئويراتلار يەنە مەغلۇپ بولدى، لېكىن سۇلھى قىلىش شەرتلىرى يەنىلا ئويراتلار ئۇچۇن پايدىلىق ئىدى. شۇڭا ئۇلار جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدىن تۇرپان ۋە باشقا جايلارنى تارتىۋالدى.

غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق تەختىنى تالىشىپ خان جەمەتى ئىچىدە ئىچكى نىزا پەيدا بولدى. غالدان سېرىننىڭ تۇغقىنى ئامۇرسانامۇ كېلىپ خانلىق تەختىنى تالاشتى. ئۇ خانلىق تەختىگە ئېرىشىش ئۈچۇن جۇڭگوغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ،

---

① خوشۇتلار ـــ ئويراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ، غالدانىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن جەنۇبقا كۆچۈپ چېكىنىپ، شىزاڭلارغا ئورۇنلاشقان.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەمما مەقسىتىگە يېتەلمىدى، يەنى جۇڭگولۇقلار ئۇنى ساداقىتىدىن گۇمانلاندى ھەمدە تەخت تارتىۋېلىشقا يارىدەم بەرمەستىن، بەلكى خوشۇتلارنىڭ شاھزادىسى ھەمدە ئورۇنباسار ئىلى جاڭجۇنى دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. ئامورسانا بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئىسيان تۇغىنى قايتا كۆتۈرۈپ چىقتى. لېكىن جاۋخۇي، فۇدې باشچىلىقىدىكى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئاجىزلىق قىلىپ، رۇسىيەگە قېچىپ كېتىپ ئۆلدى.

جۇڭغارلار بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرمۇ تەبىئىيلا مانجۇلارغا باش ئېگىشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، شىنجاڭ ئاللىبۇرۇنلا ئويرات ـ جۇڭغارلارغا مەنسۇپ بولغانىدى. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرلىكلەر ئەمدىلا قالماقلارنىڭ زۇلمىدىن ئازاد بولغان بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ ئورنىنى باسقان جۇڭگولۇقلار (مانجۇلار)غا ئۆزلۈكىدىن بەيئەت قىلىشنى خالىمايتتى. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار بۇ جايىنى قوراللىق بويسۇندۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۆزلىرىنىڭ كونا ئۇسۇلىنى ئىشلىتىشكە ئۆگىنىپ قالغان جۇڭگولۇقلار بۇ مەزگىلگە كەلگەندىمۇ يەنىلا قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىچكى نىزاسىدىن، يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرادىن پايدىلاندى. ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى بۇرھانىدىن خوجىنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگولۇقلار قەشقەر ۋە يەكەنلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلىدى. لېكىن، بۇرھانىدىن خوجا ئۆز غوجايىنلىرىنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈردى، بىراق جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن 1759 ـ يىلى جۇڭگولۇقلار پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ غەربىدىكى زېمىنلارنىڭ غوجايىنىغا ئايلاندى. ئۇلارنىڭ جۇڭغار رايونىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلىرى بۇختارمىدا رۇسىيە زېمىنى بىلەن تۇتىشىشقا باشلىدى.

لېكسن، جۇڭگولۇقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. بىز ئۇ يەرلەردە جۇڭگولۇقلارنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار ئۇرۇنۇشلارنى ئۇچرىتالايمىز. مەسىلەن، ئۇچتۇرپان ناھىيەسىدە 1765 ـ يىلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، لېكسن ئۇ باستۇرۇۋېتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 60 يىل ئىچىدە ئۇلار قايتا بىرقەدەر چوڭراق قوزغىلاڭلارنى كۆتۈرۈشكە پېتىنالمىدى.

ئەمما چېگرادىكى يۇزەكى تىنچلىق ھەرگىزمۇ ئۇ يەرلەردە ھېچقانداق ئىشنىڭ يوقلۇقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە يەرلىكىكە ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىدىن ئىنتايىن نارازى بولۇپ، بۇ 60 يىل ئىچىدە كىشىلەر قەلبىدە تۇغمەس غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى پەيدا قىلدى. ئۇ پۇرسەت پىشىپ يېتىلسىلا ۋولقان بولۇپ پارتلايتتى. 1826 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاخىر جۇڭگولۇقلارغا قارشى قوزغىلاڭ ئاخىر پارتلىدى. خوجىلار جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنى تارتىۋېلىش نىيىتىگە كەلدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ كۆپ قېتىملىق ئۇرۇنۇشلىرى 60 ـ يىللاردىكى شەنشى ـ گەنسۇلاردا يۈز بەرگەن تۇڭگان يېغىلىقىدىن بۇرۇن پەقەت ۋاقتىلىق ۋە مۇستەھكەم بولمىغان نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. بۇ قېتىمقى تۇڭگان يېغىلىقى ناھايىتى تېز سۇرئەتتە غەربكە تەسىر كۆرسىتىپ پۈتكۈل جۇڭغارىيەنى قاپلىدى. 1862 ـــ 1863 ـ يىللىرى يەنە قەشقەرگە قاراپ كېڭەيدى. قەشقەردە بەدۆۋلەت ياقۇبەگ باشچىلىقىدا مۇستەقىل مۇسۇلمانلار دۆلىتى قۇرۇلدى. جۇڭگولۇقلار بۇ مەزگىلگە كەلگەندە ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ، مىڭلىغان ـ ئون مىڭلىغان جۇڭگولۇقلار جېنىدىن ئايرىلدى. بىراق، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 13 يىل ئىچىدە، جۇڭگولۇقلار تەدرىجىي ھالدا جۇڭغارىيەدىكى توپلاڭنى تىنچىتىپ، ئايلىنىپ كېلىپ

قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانى ياقۇپبەگكە ھۇجۇم قوزغىدى. ياقۇپبەگنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلدى. ئۆزىمۇ باشقىلار تەرىپىدىن زەھەر ئىچۈرۈلۈپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭگولۇقلار قەشقەردىكى ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1881 - يىلى بىز ئىلى رايونىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بەردۇق. ئەسلىدە بىز تۇڭگان يېغىلىقى ۋاقتىدا، تۇڭگان ۋە تارانچى قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئېلىمىز چېگرا سىغا بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن بۇ يەرلەرنى ۋاقىتلىق ئىشغال قىلىپ تۇرغانىدۇق. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى پۈتكۈل غەربىي رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلالايدىغان بولدى.

ئالتىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر. خەنزۇلار ۋە ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى. ھۆكۈمەتنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈش تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىشى، ئاھالە كۆچۈرۈش ئۇسۇلى، ئاھالە كۆچۈرۈشتىكى ئادەتتىكى لىنىيە، ئاھالە كۆچۈرۈلىدىغان رايونلارنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى، دۆلەتنىڭ كۆچكەن ئاھاللىرگە بېرىدىغان ياردەم پۇلى. ئۆزگەرتمەك تەس بولغان خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، خەنزۇلارنىڭ كەسپى ـــ ئەسكەر سىلىقى، سودا قىلىش، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھاللەردىن خەنزۇ، مانجۇ، ئۇيغۇر، قىرغىز، تۇڭگان ۋە موڭغۇللار بار، يەنە ئاز سانىدىكى رۇسسىيە پۇقرالىرىدىن تاتار، ئۇيغۇر، رۇسلار بار. نوپۇس سانىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر، قىرغىز ۋە تۇڭگان قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇلار بىرىنچى ئورۇندا، خەنزۇلار ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، موڭغۇللار ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، مانجۇلار ئەڭ ئاز. رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، يۈزدە نەچچە پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

نوپۇس ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، خەنزۇلار گەرچە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلىمىسىمۇ، ئەمما بىز بۇ رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى خەنزۇلاردىن باشلاپ بايان قىلىمىز.

خېلى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، خەنزۇلار بۇ رايوننى كونترول

قىلىپ ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى، ئەمما ئۇ دەۋرلە
ئۇلارنىڭ كۆز تىككىنى پەقەت سەددىچىن ئەتراپىدىكى رايونلار
ئىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ كۆزى يەنە شىنجاڭغا چۈشتى. بۇنىڭدىكى
سەۋەب، ئېھتىمال بۇ جايلار غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى
دۆلەتلەرگە بارىدىغان ئەڭ يېقىن يول بولغانلىقىدىن بولسا
كېرەك. بۇ ئۇلارنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇلكىسىگە كىرىشكە
ئۇرۇنۇشىدىكى ئەڭ تۈپكى سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر
سەۋەب بۇنىڭدىنمۇ مۇھىم، يەنى جۇڭغارىيە ۋە شىمالىي تاغ
ئەتراپىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر داۋاملىق تۇرىدە جۇڭگو
تۈپرىقىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مانا بۇ جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ
ئۇزۇكسىز تۇرىدە يىراقتىكى كۆچلۈك كۆچمەن چارۋىچى
مىللەتلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ، بۇلاڭچىلارنى
باستۇرۇش ۋە تىنچىتىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا بۇ ئۇرۇشخۇمار قوشنا مىللەتلەرنى تېخىمۇ ئوڭاي
كونترول قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، بۇ يەرلەردە ھەربىي
ئۆتەڭ ۋە تايانچ پونكىتلارنى ئورۇنلاشتۇردى. تايانچ پونكىتلارنى
قۇرۇش ئۈچۈن، خەنزۇلار ئۇزۇكسىز تۇردە ئەسلىدە بار بولغان
بەزى كونا شەھەرلەردە ئەسكەر تۇرغۇزدى. شەھەرلەر يوق جايلاردا
يېڭى شەھەر ۋە قورغانلارنى ياسىدى. ئەمما، ئۇلار خېلى
ئۇزاققىچە بۇ يەردە مۇستەھكەم پۇت تىرەپ تۇرالمىدى. ئالدىنقى
بابلاردا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، بۇ رايونلارنىڭ تارىخى گەرچە ئاددىي
بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ سەددىچىننىڭ غەربىدىكى
رايونىنى ئۆزىگە قارىتىپ ھەمدە بۇ جايلاردا تەلتۆكۈس
ھۆكۈمرانلىقنى ئورنىتىشى قانچىلىغان ئوڭۇشسىزلىق ۋە ئەگرى -
توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ. 18 - ئەسىرلەردە جۇڭغارلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك
يوقىتىلغاندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار بۇ يەردە مۇستەھكەم
ئورۇنغا ئىگە بولغاندەك بولدى، لېكىن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 -
يىللىرىدىكى تۈڭگان ئېغىلىقى ئۇلارنىڭ ھەممە نەتىجىلىرىنى

يوققا چىقاردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەقەت ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندىلا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئاندىن پۈتۈنلەي جۇڭگولۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئىلگىرى جۇڭگولۇقلار مەلۇم جايلارنى ئىگىلىمەكچى بولسا، ئۇلار مانجۇ ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتەتتى، ئەمما مانجۇلار قابىلىيەتلىك مۇستەملىكىچىلەردىن ئەمەس ئىدى. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىشغال قىلغان رايونلارنى ھامان ئۇزاققىچە قولدا تۇتۇپ تۇرالمايتتى. خەنزۇلار گەرچە قابىل مۇستەملىكىچىلەردىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ يېڭى رايونغا كەلگەن ئادەم سانى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچىسى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كەلمىگەنىدى. ھازىر بولسا پىلانلىق ھالدا ئىچكىرىدىن خەنزۇلارنى يۆتكەشكە باشلىدى. چېگرا رايون تىنچىتىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى كونا ئادىتى بويىچە جىنايەتچىلەرنى بۇ يەرگە مەجبۇرىي پالايتتى، لېكىن بۇ جىنايەتچىلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىنمۇ يامان ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتمىدى. بۇ تەدبىرلەرنىڭ زىيىنى بولسا بولدىكى، ھەرگىز پايدىسى بولمىدى، شۇڭا شىنجاڭ مۇپەتتىشى تاۋمونىڭ تەكلىپى بىلەن 1892 ـ يىلى غەربىي يۇرتقا جىنايەتچىلەرنى پالاشنى توختىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دېھقانلارنى كۆچۈشكە رىغبەتلەندۈردى.

بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن غەربىي يۇرتقا ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن باردىغان كىشىلەرنى ئەۋەتىپ تۇرۇش ئىدى، ئەمما بۇ خىل كىشىلەرنىڭ سانى ئاز ئەمەس ئىدى، ھۆكۈمەت ئۇلارغا ناھايىتى كەڭ ئېتىبار ۋە ياردەم بېرەتتى. دەرۋەقە، بۇ تەدبىرلەر بىلەن يېرىمۇ ھەم يەيدىغىنىمۇ يوق خەنزۇلارنى ياقا يۇرتلارغا پاناھ تىلەپ كېلىشكە پۈتۈنلەي جەلپ قىلالايتتى. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن، ئەسلىي يۇرتىدىن مەركەز ئۇرۇمچىگىچە بولغان يول كىراسىنى ھۆكۈمەت زىممىسىگە ئالاتتى. ئۇنىڭدىن قالسا ھويلا ـ ئاران سېلىۋېلىش

خراجتی تارقىتىپ بېرەتتى. دەسلەپكى چاغلاردا دېھقانچە سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە ئۇرۇق بىلەن تەمىنلەيتتى. بۇ چىقىملارنى خېلى ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە قايتۇرسا بولاتتى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى تەدبىرلەرمۇ بار. شەك - شۇبھىسىزكى، شەرت - شارائىتى بۇنداق ياخشى بولغاچقا، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيتتى. لېكىن، ھۆكۈمەت غەربىي رايونغا ئىختىيارى كۆچۈپ كەلگۈچىلەرنىڭ سانى توشقانلىقىنى سەزگەندىلا بۇ ئۇسۇللارغا بىرقاتار تۇزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. ئۇلار بۇنداق قىلىشنىڭ ھېچقانچە زۆرۈرىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنداق كۆپ پۇل - مالنى ئىسراپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، يېڭى كۆچمەن ئاھالىلەرگە زور مىقداردا پۇل - مال بېرىشتەك بۇنداق پەقۇلئاددە ئېتىبارنى زور دەرىجىدە قىسقارتتى.

تېخى يېقىندىلا ئاھالە كۆچۈرۈشنىڭ يېڭى ئۇسۇل - چارىسى تۇزۇپ چىقىلدى. بۇنىڭدىن ھۆكۈمەت جۇڭگونىڭ غەربىي رايونغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلگەن كۆچمەنلەرنى قايتا سەپەرۋەر قىلمايدىغان، ئۇلارنىڭ يول خراجىتىنىمۇ ئۇستىگە ئالمايدىغان بولدى. يول ئۇستىدىكى بارلىق چىقىملارنى ۋە تارتىش ئېھتىمالى بولغان ھەرقانداق زىيانلارنىڭ ھەممىسىگە كۆچمەنلەر ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان بولدى. بىراق، شۇنداق بولسىمۇ كۆچمەنلەر يەنىلا خېلى كۆپ ئىدى، بولۇپمۇ 1900 - يىلىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە باج - سېلىق كۆپىيىپ پۇقرالارنىڭ تىرىكچىلىك يولى قالمىدى، شۇڭا پۇقرالارنىڭ غەربكە كۆچۈشى تېخىمۇ كۆپەيدى. نامرات، بىچارە خەنزۇلار ئۇزۇن يوللارنى پىيادە بېسىپ ياكى ئاتلىق، ھارۋىلىق يۇرۇپ، بەزىلىرى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن، بەزىلىرى يەككە - يېگانە كېلەتتى. ئۇلار توپ - توپ بولۇشۇپ يۇرتىنى تاشلاپ، بۇ چېگرا - يات جايلارغا كېلىپ، يېڭىدىن

تەلىيىنى ئىزدىشەتتى. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ھەقىقىي خەنزۇلار ئۇچۇن ئىپتىقاندا، خۇددى سىبىرىيە ئۇرۇس كۆچمەن ئاھالىلىرىگە يات بىلىنگەندىنمۇ بەكرەك يات جايلار بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مېيىتى كۆمۈلگەن قەدىمىي ماكانلىرىدىن كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا خوشلىشىپ، ئۆزلىرىگە يات بولغان مۇسۇلمان مىللەتلىرى ئىچىگە قىسىلىۋېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. بەزىلىرى ئۆزلىرىدىن بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان يۇرتداشلىرى بىلەن بىر يەردە تۇرۇشنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق بۇلار ئىنتايىن ئاز ساندىكى تەلىيى ئوڭدىن كەلگەنلىرىلا ئىدى. كۆپچىلىكى بولسا تۇڭگان مىللىتى ياكى باشقا مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى.

كۆچۇش ئۇسۇلىغا كەلسەك، بۇ پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ قولىدىكى يىغقان تەڭگىسىگە باغلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ يىغقان تەڭگىسى ئادەتتە ھېچنېمىگە يەتمەيتتى. شۇڭا، رۇسىيە كۆچمەن ئاھالىلىرىنى باي، ئوتتۇراھال ۋە كەمبەغەل دەپ ئۈچ تۈركۈمگە ئايرىش مۇمكىن. خەنزۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى ئىككى خىلدىكىلەر قەتئىي يوق بولۇپ، ھەممىسى كەمبەغەل ئىدى. چۈنكى ھال - كۈنى سەللا ياخشى بولغان جۇڭگولۇقلار قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرگىز ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلالمايتتى. شۇڭا، كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئەڭ كەمبەغەل كىشىلەر ئىدى. ئات ھارۋىسىدا كۆچەلەيدىغانلىرىنى باي ئادەملەر دېيىشكە بولاتتى، لېكىن كۆپچىلىك كىشىلەر بىرەر ئېشەك ياكى كالىغا ئۆيدىكى لاقا - لۇقا ۋە چوڭ - كىچىكلىرىنى ئارتىپ، قالغانلىرى پىيادە كېلەتتى. يەنە مۇنداق ئەھۋالمۇ دائىم ئۇچراپ تۇراتتى: كىچىك بالا، يۈك - تاقلار بىر چاقلىق ھارۋىغا بېسىلىپ، ئائىلىدىكى ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر ئالمىشىپ ئىتتىرىشەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىپايان كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دەشت ـ باياۋانلىرىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان ئۇزاق مۇسا
بولغاچقا، ئۇ يەرلەردە نەچچە ئون رۇس مىلى كېلىدىغان يول
ئۇستىدە، ھەتتا چوڭ يولدىمۇ بىرەر جانلىق نەرسىنى
ئۇچراتقىلى بولمايتتى، ئۇسسىغاندا بىر تېمىمۇ سۇ تاپقىلى
بولمايتتى. بىر ئۆتەڭ بىلەن يەنە بىر ئۆتەڭ ئارىلىقىدىن، يەنى
30 ــ 40 رۇس مىلى ئارىلىقىدىكى يول ئۇستىدىمۇ ئوزۇقلۇق
تېپىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. نۇرغۇن كۆچمەن
ئاھالىلەر يول ئۇستىدىكى قەھرىتان سوغۇقتا ياكى تومۇز
ئىسسىقتا ئۆلۈپ كېتەتتى. بىراق، غەربكە كۆچۈش دولقۇنى
بۇنىڭ بىلەن قىلچىمۇ پەسەيمىدى، بەلكى 1900 ـ يىلىدىكى
قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن تېخىمۇ كۆپەيدى. جۇڭگونىڭ ئىچكى
رايونلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ قالايمىقانچىلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە
تۆلەم تۆلەشتىن كېلىپ چىققان باج ـ سېلىقنىڭ ئېغىرلىشىشى
كىشىلەرنى بەس ـ بەستە يۇرتىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچۈشىگە
مەجبۇرلىدى.

كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كېلىشىدىكى
ئادەتتىكى لىنىيەسى بولسا، لەنجۇ، سۇجۇ[1] قۇمۇلنى بېسىپ بۇ
يەردىن شىمالغا مېڭىپ باركۆل، گۇچۇڭلاردىن[2] ئۆتۈپ،
جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى مەركەز ئۇرۇمچىگە يېتىپ
كېلەتتى. ئۇرۇمچى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ مەركىزي پونكىتى
ئىدى، مەيلى نەگىلا بارسۇن، ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلىپ،
ئاندىن رايونلارغا قاراپ تەقسىم قىلىناتتى. تېخى يېقىنغىچە
بولغان مەزگىللەرگىچىمۇ نۇرغۇن كىشىلەر ئۇرۇمچى شەھىرى
ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، لېكىن ھازىر ئۇرۇمچى شەھىرى
ئەتراپىدىكى تېرىشقا بولىدىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى تەقسىم
قىلىنىپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت كەلگەن كۆچمەن
ئاھالىلەرنى غەربكە ۋە غەربىي شىمالنىڭ تېخىمۇ چەت

---

① ھازىرقى گەنسۇ جيۇچۈەن ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.
② ھازىرقى شىنجاڭ گۇچۇڭ ناھىيەسى ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ياقىلىرىغا ئەۋەتمەكتە. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلى ۋە چۆچەككە بارىدىغان شىمالدىكى ھۆكۈمەت يولى ئەتراپلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئۇرۇمچىدىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنى تەقسىم قىلىش خىزمىتىنى ھاكىم بىۋاستە ئۆزى باشقۇراتتى. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ناھىيە مەھكىمىسىدە بۇ كىشىنىڭ نەگە بېرىش ئارزۇسى بارلىقى ئېنىق سوراپ بولىناتتى، ئەگەر ئۇنىڭ بۇرۇن كېلىپ ئورۇنلاشقان يۇرتدىشى ياكى تونۇشى بولسا، ئۇنداقتا بۇ كىشى يېقىن ئەتراپلارغا ئورۇنلىشىشنى ئۈمىد قىلاتتى. ئەگەر بۇ رايونلاردا بوش يەر قالمىغان ياكى شۇ كىشى بۇ جايلارغا ئورۇنلىشىشنى خالىمىسا، ئۇ كىشى ئالىلبۇرۇن بەلگىلەپ قويۇلغان ۋە ئۆزلەشتۇرۇلۇپ بولغان باشقا كۆچمەن ئاھالىلەر رايونىغا ئەۋەتىلەتتى.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ كۆچمەن ئاھالىلەر رايونىنى تەييارلاش ئۇسۇلى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇپ، ئادەتتە تۆۋەندىكىدەك ئېلىپ بېرىلاتتى. ئالدى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارماقلار تېخنىك ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ تېرىلغۇ قىلىنىدىغان يەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرەتتى ھەمدە يەرلەرنى ئۆلچەپ چىقىپ، تەپسىلىي ئەھۋالنى خاتىرىلىنەتتى. تۇپراق مۇنبەت ياكى ئۇنۇمسىزلىككە قاراپ ئۇچ خىلغا ئايرىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەر تېرىغۇچىنىڭ باج - سېلىق تاپشۇرۇش ئەھۋالىغا قاراپ ئاندىن يەر تەقسىم قىلىش تەرتىپى بەلگىلىنەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن ۋالىيغا يوللىناتتى. (ۋىلايەت دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدار)، ۋالىي يەنە باش مۇپەتتىشكە يوللايتتى، باش مۇپەتتىش ئۇنى تەستىقلاپ، ئاندىن قوشۇن ئەۋەتىپ بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇق چۈشۈرەتتى. قوشۇن ئەۋەتىلگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئىستىھكام ياسايتتى، بۇنى خەنزۇلار يىڭپەن (营盘) دەيتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن بوز يەر ئېچىشقا باشلايتتى. بۇ يەرلەردىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاش بولۇپ، بۇنداق قۇرغاق رايونلاردا تەبىئىي

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

سۇغىرىلمىش كەم بولغانلىقى ئۈچۈن، سۈنئىي سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا موھتاج ئىدى. بۇ خىل ئەڭ مۇشكۇل ۋە ئەڭ مۇھىم قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، تېرىلغۇ يەرلەرنى تەييارلاش خىزمىتى تاماملانغان ھېسابلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن تېرىلغۇ يەرلەر كۆچمەن ئاھالىلەرگە تاپشۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىتىشىگە بېرىلەتتى. بەزىدە ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى ئالدى بىلەن ھەربىيلەر تېرىيەتتى، ھۆكۈمەت ئۇلارغا ئات - ئۇلاغ، ئۇرۇق ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى تارقىتىپ بېرەتتى. ئۇلارمۇ تېرىلغۇ ئىشلىرىنى باشلاپ، ئالغان ئاشلىقنى قوشۇننىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى قىلاتتى. بىر پارچە يەرنى ھەربىيلەر بىر - ئىككى يىل، ھەتتا ئۇچ يىلغىچە تاكى بۇ يەرلەرگە تولۇق يەتكۈدەك كۆچمەن ئاھالىلەر كېلىپ، بۇ يەرلەرنى تېرىشنى خالىغانغا قەدەر تېرىپ ئاندىن ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. ئەگەر يەرلىك دائىرىلەر مۇداپىئە ياكى باشقا تەرەپلەرنى كۆزدە تۇتۇپ قوشۇننىڭ بۇ يەردە تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ ھېسابلىسا، ھەربىي قۇرۇلۇشلارنىمۇ قوشۇپ كۆچمەن ئاھالىلەرگە بېرىۋېتەتتى. تېخى كۆچۈپ كەلمىگەن كىشىلەر بۇ يەردىكى ئەسلىي بار بولغان ئىستىھكام ئەتراپلىرىدا يېڭى ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالاتتى.

كۆچمەن ئاھالىلەر يەرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئەگەر شۇ كىشى تەلەپ قىلسا دەسلەپكى ئۇچ يىلدا دۆلەتتىن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇق ئارىيەت ئېلىپ تۇرالايتتى.

ئادەتتە ئۇچ يىل ئىچىدە ئۆي - جاي سېلىپ ئىگىلىك تىكلەشكە تامامەن بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، قەرز ئالغان ئۇرۇق، ئات - ئۇلاغ قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەققىنى ئون يىلغىچە قايتۇرۇپ بولۇش كېرەك ئىدى. ھەر يىلى غەللە - پاراق تاپشۇرۇش بىلەن بىللە، بىر قىسىم قەرزلەرنىمۇ قايتۇرۇش

كېرەك ئىدى، چۈنكى ئۇچ يىلدىن كېيىن يەرگە قاراپ غەللە - پاراق تاپشۇرۇلاتتى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جۈڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئاھالە كۆچۈرۈش تەدبىرلىرى جۈڭگولۇقلارنىڭ بۇ ئىشىنى شۇنچىلىك پۇختا، شۇنچىلىك چېۋەرلىك بىلەن ئورۇنلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ تەدبىرلەر ھەقىقەتەنمۇ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتتى. خەنزۇ كۆچمەنلىرىنىڭ سانى يىلمۇ يىل كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ رايونلار تەبىئىي ھالدا جۈڭگوغا تەۋە بولۇپ قالدى.

خەنزۇلارنىڭ مىجەز - خۇلقىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى تەس. خەنزۇلار گەرچە ياقا - يۇرتتا ۋە يات مىللەتلەر ئارىسىدا ياشىسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا جۈڭگونىڭ كەڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغۇچى خەنزۇلار بىلەن ھېچقانداق پەرقلەنمەيتتى. ئۇلار ئەسلىدىنلا مەۋجۇت بولغان دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى يۇرتلىرىدا ئادەتلىنىپ قالغان تۇرمۇش ئۇسلۇبلىرىنىڭ ھەممىسىنى قويماي كۆچۈرۈپ كەلگەنىدى. ئاددىيسى ئۇلار بۇنداق نەرسىلەرنى زېرىكمەي - تېرىكمەي ھەممىسىنى قارا - قويۇق بۇ يەردە قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇپ، يات مىللەتلەرنىڭ نەرسىلىرىنى ئازراقمۇ قوبۇل قىلمىغانىدى. ئۇلار خۇددى بىز مانجۇرىيەدە دائىم كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش كۇل رەڭ نىمچە كىيەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، خەنزۇلارغا قوشنا ئولتۇرغان مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ بەزى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئاسان قوبۇل قىلمىغالاتتى. بۇ خەنزۇلارنىڭ كىيىنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، خەنزۇلار ھەرگىز ئۇنداق قىلمايتتى. بەزىلىرى ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپلا بۇ يۇرتقا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا تۇرالغۇ جايلىرىنى ئۆز يۇرتلىرىدەكىگە ئوخشاش سالاتتى. مەيلى ئىچكىرى ئۆلكىلەر بولسۇن ياكى غەربىي يۇرتلاردا، ھەتتا ئەڭ چەت ياقا يۇرتلاردا بولسۇن،

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ھەرقانداق بىرەر خەنزۇنىڭ ئۆيىگە كىرسىڭىز، ھەممىسىدە بىر خىل شەكىل - ئۇسلۇبنى كۆرەلەيسىز. ئۇ چوقۇم ئۇچ ئىغىزلىق ئۆيى بار ھويلا بولۇپ، ھەربىرىدە ھەممە ئائىلىدە بولۇشقا تېگىشلىك سەرەمجان — كاڭ بولاتتى. غىزالىنىش، ئارام ئېلىش ۋە مېھمان كۈتۈشلەرنىڭ ھەممىسى كاڭ ئۇستىدە بولاتتى. پۇللۇق كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە كاڭ ئۇستىگىمۇ مېھمانخانا ئۆيىگە ئوخشاش شىنجاڭ گىلەملىرى سېلىنغان، كاڭ ئۇستىگە يۇمىلاق ياغاچقا ئوخشاش قاتتىق تەكىلەر تىزىلغان بولۇپ، كۈندۈزلىرى ئەزىز مېھمانلارنىڭ ئەپيۇن چېكىشى ئۈچۈن بېشىغا قويۇپ بېرىلسە، ئاخشاملىرى ئۆي ئىگىسى بېشىغا قويۇپ ئۇخلايتتى. ئىشىك بار تامدا قەغەز چاپلانغان روجەكلەر بولۇپ، ئەڭ ئۇستىگە پارچە - پارچە كىچىك ئەينەكلەر ئورنىتىلغانىدى. بۇ بىزنىڭ دېرىزىلىرىمىزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۈچ - تۆت دانە ئورۇندۇق ياكى بەندىڭ قويۇلغانىدى. مانا بۇلار خەنزۇلارنىڭ ئۆيىدىكى بىرقەدەر ھەشەمەتلىك ئۆي - جاھازلىرىنىڭ بىر قىسمى. خەنزۇلارنىڭ ئۆيى ئىنتايىن پاسكىنا بولۇپ، مەيلى ئۆيئىچى ۋە تېشىنىڭ پاسكىنىلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن بىز خەنزۇلارنىڭ كونا ئادەتلىرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىپ، ئۆز ئەتراپىدىكى پاكىزلىقنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئۆزلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىشنى خالىمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى خەنزۇلار مەيلى ئائىلىدە ياكى سىرتتا بولسۇن، تۇرمۇشتا ئەجدادلىرى ئەزەلدىن رىئايە قىلىپ كېلىۋاتقان كونا قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەتلەرنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. بۇلار داۋاملىشىپ ئۆرپ - ئادەتكە ئايلىنىپ قالغىنىغىمۇ 1000 يىلدىن ئېشىپ كەتتى. كونا ئۆرپ - ئادەت بويىچە يەنىلا چاغان ۋە باشقا خەنزۇلارنىڭ بايرامىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ھېيتلىشىپ ۋە سوۋغا تەقدىم قىلىشىدۇ. پەقەت ئائىلىدىكى توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئىشلىرى ئىچكىرىگە

ئوخشاش ئۇنداق داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ يەردە ئۇنىڭغا لازىملىق بولغان نەرسىلەر يوق، مەسىلەن، كەم بولسا بولمايدىغان مۇزىكا ئۆمىكى، چاڭچىلىكەشلەر ۋە گۈللۈك تەختىراۋان قاتارلىق نەرسىلەر يوق. چۈنكى، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا، بولۇپمۇ كۆپ ساندىكى كىچىك ناھىيەلەردە، بۇ بىر تالاي نەرسىلەرنى تېپىش ئاسان ئەمەس، يېزا ـ سەھرالاردىن بۇ ھەقتە سۆز ئېچىش تېخىمۇ تەس.

بۇ رايونىنىڭ غوجايىنى بولغان خەنزۇلار بۇ جايدىكى ھۆكۈمران سىنىپتۇر. خەنزۇلار (بەزى ساھالەردە مانجۇلارمۇ بار) بۇ رايونىنىڭ بارلىق مەمۇرىي مەنسەپلىرىنى ئىگىلەپ بولغان بولۇپ، مەيلى ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلىرى بولسۇن ھەممىسى شۇلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. ئەسكەرلەرگە كەلسەك ئۇلارمۇ ئۇزاقتىن بۇيان بىردەك خەنزۇلاردىن بولۇپ كەلدى.

پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئوخشاش، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا خىزمەت ئۆتىمەيدىغان خەنزۇ ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز ساندىكى كىشىلەر سودا ۋە قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ يەردىكى چوڭ سودىنىڭ ھەممىسىنى خەنزۇلار باشقۇرىدۇ. سەررەپخانىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ھەربىر خەنزۇ قان ـ قېنىدىن سودىگەر بولۇپ، ئازغىنە كاپىتالى بولسىلا ھەر خىل ئامالالارنى قىلىپ دۇكان ئېچىشقا ئالدىرايدۇ. مەيلى ئۇ كىچىككىنە دۇكان بولسۇن، ھەر قانداق ئەمەلدارنىڭ مەخپىي سودا بىلەن شۇغۇللىنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ (بىز بىلەن ئوخشاشلا قانۇندا ئەمەلدارلارنىڭ سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ). ئەمما ئۇلار سودىگەرچىلىككە ئىنتايىن ھەۋەس قىلىدۇ. ئەگەر بىرەر مۇمكىنچىلىك بولسا، سودا ئىشلىرىغا جېنىنىڭ بارچە قول تىقىدۇ. سودا كەيپىياتىنىڭ بۇنچىلىك يۇقىرى بولۇشىغا ئەگىشىپ، خەنزۇلارنىڭ تىجارەت قىلىش قابىلىيىتىمۇ تەبىئىي كۈچىيىپ

باردى. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، خەنزۇلارنى ھەقىقەتەنمۇ يىراق شەرقتىكى يەھۇدىيلار دېيىشكە بولىدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە، ھەتتا ئۇلارنىڭ رىقابەت ئىقتىدارى تېخىمۇ كۈچلۈك. ئۇلار ئېغىر - بېسىق، سوغۇققان، ئىنچىكىلىك بىلەن ھېساب - كىتاب قىلىپ، ئۇستىلىق بىلەن ئىش قىلىدۇ. تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا، ھەمكارلىشىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئىزدىنىشكە ماھىر. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئىچىدە، سودا ئىشلىرى جەھەتتە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇشى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس.

بۇ يەردىكى خەنزۇلار ئارىسىدا ماھىر ئۇستىلار ناھايىتى ئاز، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ بۇ يەردىكى رولى ئانچە چوڭ ئەمەس. پۈللۇق خەنزۇلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس. يات مىللەتلەر ئۆز مىللەتلىرىنىڭلا بۈيۈملىرىنى سېتىۋېلىپ نوقۇل ھالدىكى خەنزۇ مىللىرىنى ئالمايدۇ. شۇڭا، نەپىس ياسالغان خەنزۇ گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئاسان تاپقىلى بولمايدۇ، بولسىمۇ پۈتۈنلەي ئىچكىرىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن نەرسىلەردۇر.

يەر ھەيدەپ تېرىلغۇ قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، خەنزۇلار ھەممىلا يەردە ماھىرلار دەپ تەرىپلىنىدۇ. كىشىلەر ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىقتىكى ئۇستىلىقى ۋە مەھسۇلاتىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ ھەيران قالارلىق ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ئېغىزدىن چۈشۈرمەي ماختىشىدۇ. ئەمما، بۇنداق ماختاشقا سازاۋەر بولغىنى پەقەت يېرى ئاز دېھقانلار بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىبارەت بۇنداق زېمىنى كەڭ يەرلەردە ئۇنىڭدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار ھېلىمۇ ھەممىلا يەردە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇرۇمچى ئەتراپىدا دېھقانلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بىر قەدەر تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ئەمما ئىلى - تارباغاتاي رايونلىرىدا يەرنىڭ كۆپلۈكىدىن تېرىمۇ تۇگەتكىلى بولمايدۇ. شۇڭا تېرىقچىلىق سەۋىيەسى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، يەرلىك ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار

بىلەن تامامەن ئوخشاش. خەنزۇلارنىڭ تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلىشىمۇ يوقسۇزلۇقتىن بولۇپ، مۇبادا بۇ بېسىمدىن قۇتۇلسىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بىلەن سېلىشتۇرغاندىمۇ، ھېچقانچىلىك ياخشىلىنىپ كەتمىدى. ئۇلارنىڭ كۆكتات تېرىقچىلىقى ھەر ھالدا ياخشى، كۆكتاتلىقى ۋە كۆكنار تېرىپ ئەپيۇن ئالىدىغان يەرلىرى ھەقىقەتەنمۇ ياخشى ئىشلەنگەنىدى. بۇنىڭغا پەقەت خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆكتات يەيدىغانلىقى، شۇنىڭدەك ئەپيۇن بولمىسا كۇنىنىڭ تەس ئىكەنلىكى سەۋەب بولغانىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ ئىككى خىل ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى كۈچەپ ئىشلەيدۇ. ھەممە كىشى كۆكتاتنى ئەڭ ياخشى تېرىغۇچىلار تېخىنجىنلىكلەر دېيىشىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆكتاتلىقى بىرقەدەر چوڭراق شەھەر – بازار ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاھالىلەرنى كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كىرىمىمۇ خېلىلا ياخشى.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يەتتىنچى باب

مانجۇلار ــ مانجۇلارنىڭ چېگرا‌غا كۆچۈشى، مانجۇلارغا بولغان ئادەتتىكى باھا، مانجۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتى، مانجۇلارنىڭ قىزىقىشى. مانجۇ ئايالىرىنىڭ ئورنى، مانجۇلارنىڭ ھۆرۈنلۈقى. ئۇلارنىڭ كەسپى ــ ھەربىي مەجبۇرىيەت. مانجۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىشى. مانجۇلارنىڭ نامراتلىق ئەھۋالى، قاقاس مانجۇ يېزا - كەنتلىرى (سۇم). شەھەرلەردىكى مانجۇلارنىڭ ئولتۇراق رايونى ــ مانجۇ شەھىرى.

مانجۇلار خەنزۇلارغا ئوخشاشلا چېگرا رايونىنىڭ غوجايىنلىرىدۇر. ئىلگىرى مانجۇلار بۇ يەرلەردە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، چېگرا رايونىنىڭ ھەقىقىي غوجايىنلىرى ئىدى. ئەمما، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى تۆڭگان يېغىلىقىدىن كېيىن، خەنزۇلار ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپ، مانجۇلار ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. بۇ مانجۇلار ــ جۇڭگونىڭ بويسۇندۇرغۇچىلىرى بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچ كۆرەشلەرنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ قېتىمقىسىدا خەنزۇلار غالىب كەلدى. تۆڭگان يېغىلىقى مەزگىلىدە مانجۇ قوشۇنلىرى خەنزۇ قوشۇنلىرىغا ياخشى ھەمكارلىشالمىدى، ھەتتا بەزىدە نومۇسسىزلارچە تۆڭگانلارغا تەسلىم بولدى. مانا بۇ ــ سەددىچىننىڭ سىرتىدا ياشىغۇچى مانجۇلارنىڭ بېيجىڭنى ئوردىسىدىكى ئىمتىيازلىق ئورنىدىن مەھرۇم قىلىشىدىكى مۇھىم ۋە ئەڭ ئاخىرقى سەۋەبلەردۇر. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئانچە ناچار بولمىسىمۇ، لېكىن 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ

يللىرىدىن بۇرۇنقى ئەھۋالىغا سېلىشتۇرغاندا پەرق ناھايىتى چوڭ.

ئەسلىدە مانجۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭگونى بويسۇندۇرۇشنى قوللىغۇچى ھەرقايسى قەبىلىلىرى ئىچىدىكى بىر قەبىلىنىلا كۆرسىتەتتى، كېيىنچە مانجۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەبىلىلەر، مەسىلەن، شىبە، سولۇن، داغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنى مانجۇلار دەپ ئاتاشقا باشلىغان. شۇڭا، ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۆت مانجۇ ئۇلۇسى ياكى قەبىلىسى بار بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ باشقا قەبىلىلەردىن پەرقلىنىدىغان جايلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلىدۇ، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مانجۇلارنىڭ ئورتاق تەرەپلىرىنىمۇ تونۇپ يەتكەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق خەنزۇ ۋە باشقا قوشنا مىللەتلەردىن پەرقلەندۇرىدۇ.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا خېلى بۇرۇنلا مانجۇلار پەيدا بولغانىدى، ۋاقتى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن ئەمەس. ئەينى چاغلاردا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ غەربىي چېگرالىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشقانىدى. مەسىلەن، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى جۇڭگو سۇلالىلىرىمۇ يۇقىرىقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوللىنىشقا تېگىشلىك بولغان ئۇسۇلنىڭ دەل بويسۇندۇرۇلغان جايلاردا شەھەر ـ قورغانلار ياساپ، ئاھالە يۆتكەش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئەمما، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا ئۇزاق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يېڭىدىن بەيئەت قىلغان ھەربىي ۋە پۇقرالارغا پۈتۈنلەي ئىشىنىشكە جۈرئەت قىلالمايلا، يەنىلا ئۆز مىللىتى ـــ مانجۇلارنى چېگرا رايون شەھەرلىرىگە ئەۋەتىشنى قارار قىلغانىدى. بىراق 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن، ئويرات ـ جۇڭغارلار ناھايىتى كۈچلۈك بولغانلىقى

ئۇچۇن، مانجۇلارنىڭ ھەربىي مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى دېگەندەك چوڭقۇرلىشىپ كېڭىيەلمىدى ۋە مۇستەھكەملىنەلمەگەنىدى. جۇڭغارىيەنى بويسۇندۇرغۇچى جۇڭگو سانغۇنلىرى جاۋخۇي ۋە فۇدېنىڭ قوشۇنى ئىچىدە نۇرغۇن مانجۇلار بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1 مىليون 500 مىڭغا يېقىن جۇڭغارلار يوقىتىلىپ، ئولتۇراق جايلار زور دەرىجىدە كېڭەيگەن چاغدا، مانجۇلار بۇ جايلارنىڭ ئەڭ ياخشى يەرلىرىنى، ئاساسەن ئىلى رايونىنى ئىگىلىدى. دېمىسىمۇ سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بۇ جايلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى جايلار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇزۇكسىز تۇردە مانجۇلارنى مەزكۇر جايغا كۆچۈرۈپ تۇردى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كۆچۈرۈلگەن مانجۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

نۆۋەتتە، مانجۇلارنىڭ كۆپ قىسمى رۇسىيە چېگرا سىغا يېقىن بولغان ئىلى رايونىغا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە شىبە، سولۇن، داغۇرلار ۋە مانجۇلارنىڭ تارمىقىمۇ بار. بىر قىسىم سولۇنلار تارباغاتاي رايونى ۋە چۆچەكتە ئولتۇراقلاشقان، بىر قىسىم مانجۇلار گۇچۇڭدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ بىر قىسىم مانجۇلار ئەسلىدە ئۇرۇمچىدە تۇراتتى. خەنزۇلار بۇ رايوننىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، مانجۇلارنى ئۇرۇمچىدىن گۇچۇڭغا يۆتكەۋەتتى. پۈتۈن چېگرا رايوندىكى مانجۇلارنىڭ سانى ئەر - ئايال بولۇپ جەمئىي 200 مىڭغا يېتىدۇ.

ئىرق جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مانجۇلار بىلەن خەنزۇلار گەرچە بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ، ئەمما مانجۇلارنىڭ قىياپىتى يەنىلا خەنزۇلاردىن خېلى چوڭ پەرقلىنىدۇ. مانجۇلارنىڭ چىراي - شەكلى خېلى قاملاشقان؛ ياڭاق سۆڭىكى ئانچە ئېگىز ئەمەس، كۆز قۇيرۇقىمۇ ئانچە يۇقىرىغا قايرىلمايدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكى

خەنزۇلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، تاشقى قىياپىتىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى مىللەت بىلەن تازا تونۇش بولمىغان كىشى ئۇلارنى تەستە پەرقلەندۇرىدۇ. مانجۇلارنىڭ ھەقىقىي يۇرتى بولغان مانجۇرىيەدە ئۇلار ئاللىقاچان ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، خەنزۇلار بىلەن مانجۇلارنى ھېچكىم پەرقلەندۇرەلمەيدۇ. مانجۇرىيەدىكى مانجۇلار ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، ھەممىسى دېگۈدەك خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ. شۇڭا، مانجۇچە سۆزلەيدىغان ھەقىقىي مانجۇنى تېپىش ئانچە ئاسانغا چۈشمەيدۇ. پەقەت ئايالالارلا ھېلىھەم مانجۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ. ئەمما، بۇ بىرقەدەر چەت بولغان خېيلۇڭجىياڭ ئۆلكىسى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، خالاس. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مانجۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنمەكتە. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئېھتىمال مانجۇلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن تامامەن ئوخشىمايدىغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىچىدە ياشىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مانجۇلارنىڭ قوشنا مىللەت بولغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىشى ۋە يېقىنلىشىش پۈرسىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەردىن بىرەر ئالاھىدىلىكلەرنى قوبۇل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ ئەكسىچە بۇ خىل ئەھۋال مانجۇلارنىڭ ئالاھىدىلىك ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى. خەنزۇلار سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مانجۇلارغا ناھايىتى كۆپ تەسىر كۆرسەتتى، بۇنداق تەسىر تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مانجۇلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەندى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، شىنجاڭدا ھازىرمۇ يەرلىك مانجۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن مىللەت ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئالدى بىلەن تىلى بىردەك ئەمەس، بارلىق مانجۇلار مانجۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ، پەقەت ئاز سانداكىلىرى

خەنزۇچە سۆزلىشىدۇ، بۇلار ئاساسەن مانجۇ ئەمەلدارلىرىدىن ئىبارەت. گەرچە ئىلى رايونىدىكى مانجۇلار سۆزلىشىدىغان مانجۇ تىلى بىلەن بىز ئۆگەنگەن ئۆلچەملىك مانجۇ تىلىدا خېلىلا زور پەرق بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەنىلا مانجۇ تىلى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر سىز ئۆلچەملىك مانجۇ تىلىدا سۆزلىسىڭىز، بارلىق مانجۇ ئەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چۈشىنەلەيدۇ، ئەمما ئاياللىرى چۈشىنەلمەيدۇ. يۇقىرىدا بىز تاشقى قىياپەت جەھەتتە خەنزۇلار بىلەن مانجۇلارنىڭ پەرقىنىڭ چوڭ ئەمەسلىكى ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتتۇق، ئەمما ئۇلار دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان قەدىمىي ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا ساقلاپ كەلمەكتە. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن، شامان دىنى ـــ بۇ بىر خىل ئىپتىدائىي دىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەسىرى خېلى چوڭ. گەرچە بۇددا دىنى ئاللىبۇرۇن تارقىلىپ كىرگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ سۇملىرىدا (كەنتلىرىدە) بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بار دېيىلسىمۇ، لېكىن مانجۇلار بۇ ئىبادەتخانىلارغا ۋە راھىبلارغا ئانچە قىزىقىپ كەتمەيدۇ. بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى مانجۇرىيە دائىرىلىرى ياسىغان بولسىمۇ، ئۇ يەردىكى راھىبلارنىڭ كۆپىنچىسى موڭغۇللار. مانجۇلار ئادەتتە تەركىدۇنيا بولۇپ راھىب بولمايدۇ. ئاتا ـ بوۋىسىغا نەزىر ـ چىراغ قىلىش ۋە بۇ ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن خەنزۇلارنىڭ بەزى ھېيىت ـ بايراملىرى مانجۇلاردىن ئارىسىدا تېخى ئادەتكە ئايلانمىغانىدى. خەنزۇ مائارىپىنى قوبۇل قىلغان مانجۇلاردىن خەنزۇلارنى دوراپ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل قائىدە ـ يوسۇنلىرى بويىچە ئىش بېجىرىشكە ھەۋەس قىلىدىغانلارمۇ ھەقىقەتەن بار، لېكىن ئاددىي مانجۇ كىشىلىرى تېخى بۇ دەرىجىگە بارمىغانىدى. مانجۇ ئاياللىرىنىڭ ئورنى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، ھېچبولمىغاندا خەنزۇ ئاياللىرىدىن ياخشى. ئۇلار خەنزۇ ئاياللىرىغا ئوخشاش ئەرلىرىنىڭ كۆڭۈل ئاچىدىغان ئويۇنچۇقى ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەرلىرىنىڭ يارىدەمچىسى. ئاددىي پۇقرالار تېخىمۇ شۇنداق. ئۇلار ئەرلىرىگە

ئوخشاش، هەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئەمگەك قىلىدۇ. ئۆينىڭ پۈتۈن ئىشىنى ئۆزىلا باشقۇرىدۇ. قىسقىسى، خەنزۇ ئاياللىرىغا ئوخشاش ئورنى باشقىلاردىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئەمەس. بۇ ئېھتىمال مانجۇ ئاياللىرى ئەرلىرىگە ھەمكارلىشىپ ھەرخىل ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مانجۇلار خەنزۇلارنىڭ ئاياللارنىڭ پۇتىنى بوغىدىغان خۇراپىي ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. مانجۇ ئاياللىرىنىڭ پۇتلىرى خەنزۇلار زوقلانغۇدەك ئۇندىق ئىنچىكە، كىچىك بولماستىن، بەلكى يول ماڭغاندا ئەركىن قەدەم تاشلاپ ماڭىدۇ، خەنزۇ ئاياللىرىغا ئوخشاش پۇت بوغۇشنىڭ ئازابىنى تارتمايدۇ.

مانجۇلار تەبىئىتىدىنلا ئىنتايىن ھۇرۇن، بولۇپمۇ ئەرلىرى تېخىمۇ شۇندىق. ئەمما مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ بىر تەبىئىي ئەھۋال. پۈتۈن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان سۇلالىنىڭ ئۆز مىللىتى ۋە ئۆتكەن دەۋرلەردە جۇڭگونى بويسۇندۇرغۇچى تۆھپىكارلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلار ھەرخىل ئىمتىياز ۋە ئېتىبارلاردىن بەھرىمەن بولاتتى. ئۇلار دۆلەتكە ھېچقانداق باج - سېلىق تاپشۇرمايتتى، ھېچقانداق ئالۋان - ياساقلارغا تۇتۇلمايتتى، بەلكى ئۆز سۇملىرىغىلا ئاز مىقداردا ئاشلىق تاپشۇراتتى، خالاس. بۇنداق بولۇپلا قالماستىن، بارلىق ئەرلەر پىدائىي ئەسكەر بولۇپ، ئوردا ۋە ۋەتەنىنىڭ قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە كېچىكىدىن تارتىپلا دۆلەت تەرىپىدىن بىر كىشىلىك لەڭ (تەمىنات) بىلەن تەمىنلىنەتتى. بۇنداق ئەۋزەل شارائىت ئاستىدا ئۇلار قانداقمۇ ھۇرۇنلىشىپ كەتمەسۇن ! ئادەم قانچىكى تەييارغا ھەييار بولسا، شۇنچە ھۇرۇنلىشىپ، چىرىكلىشىدۇ، بۇ ئەلۋەتتە تەبىئىي ئەھۋال. كۆچمىلىككە ئايانكى، بىكار تەلەپلىك بارلىق يامانلىقنىڭ مەنبەسىدۇر. بۇنداق بولغانىكەن، مانجۇلار ئارىسىدا بىكار تەلەپلەرنىڭ كۆپ بولۇشى كىشىنى ئانچە ئەجەبلەندۇرمەيدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن، مانجۇلار ھاراقكەش كېلىدۇ، ئەرلىرى شۇندىق بولماستىن، ئاياللىرىمۇ شۇندىق.

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى www.uyghurkitap.com

يېقىندا مانجۇلار ئارىسىدا ئەپيۈن چېكىش ئەۋجگە چىقتى. ئو بۇنى خەنزۇلاردىن ئۆگىنىۋالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مانجۇلار قىمارۋاز كېلىدۇ. ئۇلار ماجاڭ ۋە قارتا ئويناشتىنمۇ قالمايدۇ. بىراق، يىغىپ ئېيتقاندا، مانجۇلار ئادەمنىڭ ئامراقلىقىنى كەلتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ مىجەزى مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل كېلىدۇ، گەرچە ئۇلار قوشنا مىللەتلەر بىلەن ئانچە قويۇق باردى - كەلدى قىلمىسىمۇ، لېكىن ئىناق ئۆتەلەيدۇ، قوشنا مىللەتلەرمۇ ئۇلاردىن قىلچە زارلانمايدۇ.

مانجۇلار ئەزەلدىن ھەربىي خىزمەت ئۆتەشنى كەسىپ قىلغان. دەل مۇشۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت بۇ نۇقتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۇلارغا كىچىكىدىنلا مائاش تارقىتىپ بېرەتتى. ئۇلارمۇ كىچىكىدىن ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ مەشىقلەندۈرۈلەتتى. ئەمما بۇ خىل مەشىقلەر ھەرگىزمۇ زامانىۋى بولماستىن، بەلكى كونا شەكىلدە ئېلىپ بېرىلاتتى. ۋەتەننىڭ بۇ بىر تۈركۈم كەلگۈسى قوغدىغۇچىلىرىنىڭ ئۆگىنىۋاتقىنى ئات مىنىپ، قىلىچ ئوينىتىپ، ئوقيا ئېتىشتىن ئىبارەت كونا ئۇسۇل ئىدى. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندىمۇ مانجۇلار ئىنتايىن ناچار ياساۋۇللاردۇر. باياشات، تىنچ تۇرمۇش، ئۆتكەن زامانلاردا بىر مەزگىل قۇدرەت تېپىپ مىڭ سۇلالىسى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ئۇنداق زەبەردەس، باتۇرلۇق روھىنى يوقاتقانىدى. مانجۇ ئەسكەرلىرى خەنزۇ ئەسكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەيدۇ، يەنە كېلىپ پەرقىمۇ ناھايىتى چوڭ. بۇ نۇقتا تۇڭگان يېغىلىقى مەزگىلدە ئىنتايىن روشەن ئىپادىلەندى. ئەينى چاغلاردا قوراللىنىش بەكمۇ ناچار بولغان تۇڭگانلار ۋە ئويغۇرلار ئالدىدا، توپ - توپ مانجۇ قوشۇنلىرى سەپ - سېپى بىلەن ئالدىنقى سەپتىن قېچىپ كەتتى ياكى باشلىقى بىلەن تىرىك ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. ئادەمنىڭ بۇنداق نومۇسىنى تۆكىدىغان قىلمىشلار جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى مانجۇلار جازا يۈرۈشكە يارىمايدىكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرۈپ قويدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇلارنى ئانچە - مۇنچە

جازالاپ قويۇش ئۇچۇن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئىلى رايونىدىكى مانجۇلارنىڭ مائاشىنى قىسقارتىۋەتتى. ئەمما ئەنئەنىۋى قائىدىمۇ ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ مانجۇلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يەنىلا خىلمۇخىل ئالاھىدە ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورنى پادىشاھنىڭ باشقا رەئىيەتلىرىدىن خېلىلا ئەۋزەل.

يۇقىرىدا بىز مانجۇرلارنىڭ تازا دېگەندەك چېۋەر ياساۋۇللاردىن ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودىسىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. ئۇلار تېرىقچىلىققا تازا ماھىر ئەمەس، لېكىن ھەر يىلى ئاشلىق پونكىتىغا مەلۇم مىقداردا ئاشلىق تاپشۇرۇشى زۆرۈر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئامالسىز ئىشلەپ قويىدۇ. ئۇلار تېرىقچىلىقتا تۈجۈپلەپ كەتمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋا رايى ياخشى، يەرلىرى مۇنبەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا (بولۇپمۇ ئىلى رايونى) ئۇلار كۆپ كۈچ سەرپ قىلمايلا بىرقەدەر ياخشى ھوسۇل ئالالايدۇ. گۇچۇڭدىكى مانجۇلار بۇ يەرلەرنىڭ ھوسۇلى ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ھەتتا ئۇلار يەرمۇ تېرىمايدۇ، بەلكى ئانچە ئېغىر بولمىغان ھەربىي مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالالىدۇ. شۇ ۋەجىدىن گۇچۇڭدىكى مانجۇرلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى. ھەممىسى بولۇپ 1000 تۇتۇنگە يېتىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا بىلەن شۇغۇللانغۇچى مانجۇلار يوق دېيەرلىك، پەقەت مانجۇ ئەمەلدارلىرىلا خەنزۇلارنىڭ ھەرخىل سودا كەسىپلىرىگە پاي قوشۇپ قويسىمۇ، بىراق سودا پائالىيەتلىرىگە ئانچە ئاكتىپ قاتناشمايدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ مال - چارۋىسى بولسا، ئادەتتە خەنزۇ سودىگەرلىرىگە ياكى رۇسىيە سودىگەرلىرىگە سېتىۋېتىدۇ.

مانجۇلار تەبىئىتىدىنلا ھۇرۇن، ئالغا ئىلگىرىلەشنى خالىمايدىغان، ئىش بېجىرىشتە قابىلىيەتسىز ۋە ھېچنېمىگە كۆڭۈل بۆلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردا ئۇلارغا قانچە شەپقەت

ئۇيغۇر كىتاب تۈر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ياغدۇرغىنى بىلەنمۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا نامرات ئىدى. ئاددىي مانجۇ كىشىلىرىنىڭ كىيىم - كېچىكى كونا، چاچلىرى پاخپايغان، يۈز - كۆزلىرى مەينەت، ئۆي سەرەمجانلىرى قوپال، تۇرمۇشى قىيىن بولۇپ، بۇلار ئۇلارنىڭ كۆرۈمسىز چىرايى بىلەن تولىمۇ ماس كېلىدۇ. مانجۇ كەنتلىرى — سۇمنىڭ مەنزىرىسىنىڭ قاقاسلىقىدىن بوران ئۇچۇپ تۇرۇشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. كەنتكە كىرسىڭىز، كەنت ئەتراپى ئىلگىرى سېپىل ۋە خەندەك بىلەن ئورالغانىدى، ھازىر ئۇ ئۆرۈلۈپ توپىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت ئېگىز - پەس تاملارلا قالغانىدى. خەندەكلەرنىڭمۇ تىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىسىز. پۇچۇق، پارچە - پۇرات كۈل رەڭ خىشتىن قوپۇرۇلغان سېپىل دەرۋازىسى كىشىگە ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھەيۋىتىنى ئەسلىتىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ھەر كۈنى كەچتە شەھەر دەرۋازىسى يەنىلا تاقىلىدۇ. بۇ ئېھتىمال بۇ يەر يالغۇز كەنتلا بولماستىن، بەلكى شەھەر دېگەننى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بولسا كېرەك. جۇڭگودا ئەنئەنىنىڭ رولى ناھايىتى زور بولۇپ، كونا قائىدە - يوسۇنلارغا ئۆلگۈدەك يېپىشىۋالىدۇ. ئەگەر دەرۋازىغا قۇلۇپ سېلىنىش قائىدە بولغان بولسا، ئۇنداقتا چوقۇم قۇلۇپ سېلىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنىڭ قىلچە زۆرۈرىيىتى يوق بولۇپ، كىشىنىڭ كۈلكىسىنى كەلتۈرىدۇ. سۇمنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى بۇنداق بولغانىكەن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەھۋاللارنىڭ قانداقلىقىنى ئويلاپ بىلىۋالغىلى بولىدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ ھەقىقەتەن شۇنداق. شەھەرلەرنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ھەم تار بىر يول ئۇدۇلدىكى سېپىل دەرۋازىسىغا تۇتىشىدۇ. يولنىڭ ئىككى قېتىدا قاتار - قاتار سېلىنغان خەنزۇ پاسونىدىكى كىچىك ئۆيلەر، ئۆرۈلۈپ كەتكەن سوقما تاملار ۋە قەتئىي ياپقىلى بولمايدىغان قورۇ ئىشىكلىرى بار ئىدى. بۇ ئەسكى ئۆيلەر ئارىسىدا خېلىلا كاتتا سېلىنغان بىر - ئىككى قورۇ گەۋدىلىك ھالدا كۆزگە چېلىقىپ ئەتراپتىكىلەردىن ئالاھىدە

پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ قورۇ سۇم ئەمەلدارلىرىنىڭ يامۇلى بولۇپ، ھەشەمەتلىك تاشقى كۆرۈنۈشىدىن، بۇ قورۇنىڭ ئاددىي پۇقرالارنىڭ تۇرالغۇسى ئەمەسلىكىنى، تاملاردىكى ئەجدىھانىڭ سۇرىتىدىن بۇ يەرنىڭ يامۇل، يەنى مەلۇم بەگ غوجامنىڭ ھۆكۈمەت قورۇسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شەھەر ئىچىدە مانجۇلار باشقا ئاھالىلەر بىلەن بىللە ئولتۇرمايدۇ. ئۇلار مەخسۇس چېدىرگاھلاردا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇ مانجۇ شەھىرى، دەپ ئاتىلىدۇ. ھەيۋەتلىك ۋە مەزمۇت تۇرىدىغان شەھەر سېپىللىرى مانجۇلار بىلەن خانلىقنىڭ باشقا پۇقرالىرىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ سېپىللارغا قوشۇلۇپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ يەككە - يېگانە تۇرمۇشى ئۆتكەن زامانلاردا مانجۇلار جۇڭگونى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بويسۇندۇرۇلغان خەنزۇلاردىن ھەر دائىم مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنىڭ سىمۋوللىرىدۇر. ھازىر بۇ نەرسىلەرنىڭ گەرچە زۆرۈرىيىتى قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەنئەنىۋى قائىدىگە ئاساسەن يەنىلا ساقلىنىپ قالماقتا.

شەھەرلەردە ئادەتتە مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە پۇلدارلار تۇرىدۇ. مانجۇ شەھىرى سۇم كەنتلىرىگە ئوخشاش كىشىگە ئۇنداق نامراتلىقتىن قاقاسلىق تەسىرىنى بەرمەيدۇ، لېكىن بۇ يەرلەر ئادەتتىكى جۇڭگو شەھەرلىرىگە ئوخشاش ئىنتايىن پاسكىنا بولۇپ، تولىمۇ رەتسىز. بۇ ھەقتە مەن تۆۋەندىكى بابلاردا ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمەن. چۈنكى مېنىڭ قارىشىمچە، جۇڭگو شەھەرلىرىنىڭ ھېچقانداق تەرىپلىگۈچىلىك يېرى يوق.

سەككزىنچى باب

تۇڭگانلار ــ تۇڭگانلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسى، تۇڭگانلارنىڭ ھەرخىل ئاتىلىشى. خەنزۇلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار تۇڭگانلار ۋە ئۇلارنىڭ تەۋرەنمەس دىنىي ئېتىقادى. ھازىرقى زامان تۇڭگانلىرىنىڭ تاشقى قىياپىتى، تۇڭگانلارنىڭ روھىي ھالىتى، تۇڭگان ئاياللىرىنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە مىجەز ـ خۇلقى، تۇڭگان ئاياللىرىنىڭ تاشقى قىياپىتى. تۇڭگانلارنىڭ تىلى، ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى. تۇڭگانلارنىڭ خەنزۇلارغا بولغان ئۆچمەنلىكى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى، تۇڭگان يېغىلمىنىڭ پارتلاش سەۋەبلىرى. ئۇلارنىڭ كەسپى ــ دېھقانچىلىق، سودىگەرچىلىك، ھارۋىكەشلىك قاتارلىقلار، تۇڭگانلارنىڭ ئىقتسادىي ئەھۋالى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا، خەنزۇ ۋە مانجۇلاردىن قالسىلا بىرقەدەر ئاساسلىق مىللەتلەردىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇڭگانلار، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار بار دېيىشكە بولىدۇ. بىز ئاۋۋال تۇڭگانلار توغرۇلۇق توختىلايلى. ئۇزاقتىن بۇيان تۇڭگانلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسى تەتقىقاتچىلارغا ئىزچىل سىر بولۇپ كەلمەكتە. كۆپ سانلىكى تۇڭگانلارنىڭ چىراي ـ شەكلى ئىرانلىقلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمۇ خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرگە ئوخشىمايدۇ. بۇ ياقا ـ يۇرتلۇقلار قانداق قىلىپ پۈتۈنلەي خەنزۇلارنىڭ يۇرتى ــ جۇڭگونىڭ ئىچكىرى رايونلىرىغا كېلىپ قالغان؟ بۇ، تەتقىقاتچىلار ئۇزاقتىن بېرى تەكشۈرۈپ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ مەسىلە نۆۋەتتە تېخى ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل بولۇپ كەتمىدى. ئەمما، تۇڭگانلارنىڭ

ئېتنوگرافىيەسى توغرىسىدىكى رېئاللىققا ئەڭ يېقىن بولغان چۈشەنچە بولسا، ئۇلار پەرغانىلىكلەردۇر. ئادەتتىكىچە قىلىپ ئېيتقاندىمۇ، ھازىرقى رۇسىيە تۈركىستانىلىقلىرىنىڭ ئەۋلادى. بۇ كىشىلەر چىڭگىزخان ۋە چىڭگىزخان سۇلالىسى يىراقتا يۈرۈش قىلغان مەزگىللەردە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، ئاندىن بۇ يەردىن جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە يۆتكەلگەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ جازا يۈرۈشى مەزگىللىدە، ئۇلار نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى، ئەمما ھۇنەرۋەن، كاسىپلارنى ياكى قولىدا مەلۇم ھۇنىرى بولۇپ ئىشقا يارايدىغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى تارىخ ئىسپاتلايدۇ. چىڭگىزخان سەمەرقەندكە ھۇجۇم قىلغاندا، 30 مىڭغا يېقىن قول ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارنى ئۆزىنىڭ خوتونى ۋە پەرزەنتلىرىگە ھەدىيە قىلىۋەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ترانسىلۋانىيە قاتارلىق جايلاردىكى زور تۈركۈمدىكى كىشىلەر شەرققە كۆچۈرۈلگەن. ئۇرگەنچ ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار ۋە سەنئەتچىلەر كەچۈرۈم قىلىنغان ھەمدە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم شەرققە كۆچۈرۈلگەن① . شەرققە كۆچۈرۈلگەن غەربىي ئاسىيالىق بۇ ئاھالىلەر دەل تۇڭگانلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. تۇڭگانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كېلىپچىقىش مەنبەسىنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرىدۇ، چۈنكى بۇ خىل قاراش ئۇلاردا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن.

«تۇڭگان» دېگەن بۇ نامنى ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلەتمەيدۇ، پەقەت باشقا مىللەتلەرلا شۇنداق ئاتايدۇ. تۇڭگانلار ئۆزلىرىنى «مۇسۇلمان» (回 回) دەپ ئاتايدۇ، ئەمما بۇ پەقەت ئۇلار ئۆزلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان ياكى ئىشەنمەيدىغان

① ئۇۋانىن: «تۆمۈر ۋە چىڭگىزخانىنىڭ ھەربىي ئىشلار سەنئىتى ھەم تاتار ـ موڭغۇللارنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇش»، 62 ـ، 70 ـ، 72 ـ بەتلەر.

باشقا مىللەتلەردىن پەرقلەندۈرمەكچى بولغان چاغدىلا قوللىنىلىدىغان ئۇلار ئۆز ئادەملىرى ئىچىدە بىر - بىرىنى «مۇسۇلمان» دەپ چاقىرىدۇ. بۇ ئېھتىمال ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان مۇسۇلمانلار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن. تۇڭگانلار «مۇسۇلمان» دېگەن بۇ نامغا مۇنداق تەبىر بېرىدۇ: «جۇڭگوغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن تۈركىستانلىقلار يات دۆلەتتە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشنى ھەرگىز ياخشى كۆرمەيتتى. شۇڭا ئۇلار قۇبلاي خاندىن ئۆزلىرىنى قايتۇرۇۋېتىشنى تەلەپ قىلغان. دەسلەپ قۇبلاي خان بۇنىڭغا ئىنتايىن قاتتىق نارازى بولغان، ئەمما كېيىنچە ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىگە يەنىلا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن خېلى كۆپ ساندىكى كۆچمەن ئاھالىلەر دەرۋەقە قايتىپ كەتكەن. بىراق، ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا بارماي تۇرۇپلا نېمە سەۋەبتىندۇر جۇڭگوغا يەنە قايتىپ كەلگەن. جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەن بۇ ئاھالىلەر ئۆزلىرىنى «回 回» (قايتىپ كېلىش مەنىسىدە) دەپ ئاتاشقا باشلىغان. كېيىنچە بۇ نام بارلىق تۇڭگانلارغا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. تۇڭگانلارنىڭ تۈركىي تىلىدىكى ئاتىلىشى تۈرگەن (турген) ئىدى. كېيىنچە يەنە دۇنگەن (дунгень) دەپ ئاتالغان. بۇمۇ ئوخشاشلا قايتىپ كېلىش مەنىسىدە ئىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تۇڭگانلارنىڭ «回 回» دېگەن نامى توغرىسىدىكى تەبىرىنىڭ يەنىلا داۋلىسى بار. بىزنىڭ بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىزمۇ تۇڭگان نامىنىڭ كېلىش مەنبەسىگە نىسبەتەنمۇ مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈش بېرىدۇ. لېكىن، بۇنىڭدىن باشقا مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ نامغا نىسبەتەن يەنە باشقا بىر خىل تەبىرمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ، بارلىق تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك گەنسۇنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، شۇ ۋەجىدىن دۇڭگەن (东甘) دېگەن بۇ نامنى گەنسۇنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان ئاھالە، دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. خەنزۇلار دىنىي جەھەتتىن ئۆزلىرىنى تۇڭگانلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلارنى «كىچىك

دىندارلار»، ئۆزلىرىنى بولسا «چوڭ دىندارلار» دەپ ئاتايدۇ. «كىچىك دىندارلار» دېگەن بۇ نامنى خەنزۇلار بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئاتىغاندا قوللىنىدۇ.

جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن تۇڭگانلار تا ھازىرغىچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ۋە تىلىنى ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلاپ كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل سۇلالىسى ئەزەلدىن ھەرخىل دىنىي ئېتىقادلارغا يول قويۇپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەتمۇ كۆچۈپ كەلگەن تۈركىستانلىقلارنىڭ بىلىمىگە ئېھتىياجلىق بولۇپ، شۇڭا ئۇلارنى چەتكە قېقىش ھۆكۈمەت ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى. شۇ سەۋەبتىن دەسلەپكى چاغلاردا ئۇلارنىڭ جۇڭگودىكى تۇرمۇشى ئەركىن ـ ئازادە ئوتتى.

چىڭگىزخانىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان سۇلالىنىڭ جۇڭگودىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، خەنزۇ سۇلالىلىرىنىڭ گۈللىنىشى مۇسۇلمانلارنى چەتكە قاقماستىن، بەلكى ئامان قالدۇردى. ئەمما، يېڭى سىياسىي تۈزۈمنىڭ بۇ ئىجتىمائىي گۈرۇھنىڭ ئىچكى قىسمىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى. بۇ مۇسۇلمانلار بۇرۇنقى تەسىردىن مەھرۇم بولۇپ، يات مىللەتلەرنى مەنسىتمەيدىغان دۆلەتكە بېقىنىپ قالدى. بۇ يەردىكى بارلىق نەرسىلەر بۇتقا چوقۇنۇشتىن تارتىپ تاكى ھاراق ئىچىپ، چوشقا گۆشى يېيىش ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنى شەرىئىتىدە چەكلەنگەن ئىشلار ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈنسايىن قويۇقلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىرقىي پەرقلەر يوقىلىپ، ئىلغار بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەندى ياكى بولمىسا ئىرقى ئوخشىمايدىغان، ئەمما دىنىي ئېتىقاد رىشتىسى مەھكەم بىرلەشكەن ئىجتىمائىي گۈرۇھ بولۇپ ئۆيۇشتى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى مانجۇ سۇلالىسى جۇڭگوغا كىرىپ ھۆكۈمرانلىق ئورناتقان بۇ يېڭى بىر بۇرۇلۇش دەۋرىدە، ئۇلار

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

بىر پۈتۈن مۇستەقىل بىر ئۇلۇس بولۇپ، كۆپ خۇدالىق دە
ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلەر ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ
ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ، مەنىۋى جەھەتتە يات
مىللەتلەرنىڭ دەخلى قىلىشىغا ئۇچرىمايدىغان بىر ئۇلۇس بولۇپ
شەكىللىنىپ بولغانىدى① .

چىڭگىزخان تەرىپىدىن جۇڭگوغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەنلەر
بولسا ساپ ئىرانلىقلار ئىدى. ئەمما بۇ ئىرانلىقلار جۇڭگوغا
كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن 800 يىل ۋاقىت ئىچىدە، ئىران
قان سىستېمىسىنى پۈتۈنلەي ساقلاپ قالالمىدى. قوشنا مىللەت
خەنزۇلاردىن بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدى ھەمدە
تۇڭگانلارنىڭ ئىسلام دىنى تەشكىلاتلىرىغا كىردى. تۇڭگانلار
ئىسلام دىنىغا كىرگەن خەنزۇ ئاياللىرىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ،
بۇنىڭ بىلەن ساپ تۇڭگان قان سىستېمىسى بۇزۇپ تاشلاندى،
شۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ ئادەم سانىمۇ زور دەرىجىدە كۆپەيدى.
ئەمما ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم بولغان ئىسلام دىنى ئېتىقادى نەچچە
ئەسىرلەردىن بېرى ئوخشاشلا ئۆزگەرمىدى.

مەيلى قانچىلىك يات مىللەتلەر تۇڭگانلارغا
ئاسسىمىلياتسىيەلىشىپ كەتكەن بولسۇن، چىراي ـ شەكىل
جەھەتتە تۇڭگانلارنى يەنىلا خەنزۇلاردىن ئايرىۋالغىلى بولىدۇ.
گەرچە ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكى ۋە چاچ ئۆرۈمىسى
ئوخشىشىپ كەتكەن تەقدىرىمۇ، تۇڭگانلارنىڭ چىراي ـ شەكلى
خەنزۇلارغا سېلىشتۇرغاندا بىرقەدەر كېلىشكەن بولۇپ، ئۇلارغا
ئوخشاش كۆز قۇيرۇقى ئۇستىگە قايرىلمايدۇ. تۇڭگانلارنىڭ
كۆپىنچىسىنىڭ چىرايى بۇغداي ئۆڭ بولۇپ، سېرىق ئەمەس.
چىرايى قىزغۇچ كەلگەنلىرىنىمۇ كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ يەنە
تۇڭگانلار ئارىسىدىن رۇسىيەدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تىپىك
تۇركىستانلىقلارنىڭ يۇز قۇرۇلمىسىغا ئوخشايدىغانلارنى دائىم

① «جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار»، رۇسىيەنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق دىن تارقىتىش
ئۆمەكلىرىنىڭ ھۆججەتلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 4 ـ توم، 441 ـ بەت.

ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تۇڭگانلار مەزمۇت ۋە كۈچلۈك كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىندا پارتلىغان بىر قېتىملىق تۇڭگان يېغىلىقىدىن ئىلگىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىش ئويى بار ئىدى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلارغا قايتا ئىشەنمەس بولۇپ، ئەسكەرمۇ ئالمايدىغان بولدى.

تۇڭگانلار ئادەتتە خەنزۇچە سۆزلىشىدۇ، لېكىن ئۆزلىرىنىڭمۇ تۇڭگان تىلى بار، بۇ خىل تىلنى ئۇلار پەقەت ئۆز ئادەملىرى ئارىسىدىلا قوللىنىدۇ. بولۇپمۇ سالار تۇڭگانلىرى ئارىسىدا بۇ تىل تېخىمۇ ئومۇملاشقان. بۇ تىلنىڭ زادى قانداق تىل ئىكەنلىكىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى مەنمۇ ئېنىقلىيالمىدىم. چۈنكى، تۇڭگانلار بۇ تۇغرۇلۇق ئېغىز ئېچىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ ماڭا ئېيتىشىچە، تۇڭگانلارنىڭ سۆزلىرىدىن ئۇلارغا تونۇش بولغان بەزى تۈركىي تىل ئاھاڭلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدىكەن. شۇڭا ئۇ ئېھتىمال ئۇزۇن مۇددەتكىچە خەنزۇ تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا شەكىللەنگەن بىر خىل تۈركىي تىل شېۋىسى، يەنى ئالاھىدە بىر خىل ۋاستىلىك سۆز بولۇشى مۇمكىن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار ئەرەب يېزىقىنى قوللىنىدىكەن. مەيلى نېمىلا دېمەيلى، تۇڭگان تىلى يەنىلا تېخى ھەل بولمىغان مەسىلە بولۇپ، بۇ مەسىلىگە نىسبەتەن قىزىقىدىغان كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىنى كۈتىمىز. مەن تۇڭگان تىل ـ يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ بىرەرىنىڭ بارلىقىنى ھېچقاچان ئاڭلاپ باقمىدىم، ئېھتىمال پەقەت يوق بولۇشى مۇمكىن.

تۇڭگانلارنىڭ مىجەزى چۈس بولۇپ، باشقىلارنىڭ ئىدارە قىلىشىنى خالىمايدۇ. ئۇلار باشقا مىللەتلەرنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ھەتتا باشقا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىمۇ ياراتمايدۇ. يەككە ـ يېگانە ياشاپ باشقا مىللەتلەر بىلەن يېقىنلاشمايدۇ. ئەگەر، تۇڭگان ئەرلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۇڭگان مىللىتىدىن بولمىغان ئاياللارنى خوتۇنلۇققا

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئېلىشقا مۇمكىن بولسا بولىدۇكى، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تۈركىگان قىزلىرىنىڭ ئىسلام دىنىدىكى باشقا مىللەتلەرگە ياتلىق بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۈركىگانلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ئارىسىدا زىچ ئالاقە مەۋجۇت بولۇپ، بىرەر ئىشقا يولۇقسا ئۆزئارا ياردەملىشىدۇ. تۈركىگانلارنىڭ قارىشىچە، ئۆز مىللىتىنى ئالداش ئەڭ چوڭ نومۇس، پەقەت مۇناپىقلا شۇنداق ئىپلاسلىقنى قىلىدۇ. ئۇلاردا، «مۇسۇلمان مۇسۇلمانىنى ئالدىماسلىقى كېرەك»، دېگەن بىر تەمسىل بار، بۇنداق بولغانكەن، ئۇنداق قىلىش ناھايىتىمۇ خەتەرلىك. چۈنكى، بۇنىڭدا ئۆز مىللىتىگە ئاسىيلىق قىلغانلىق بولۇپ چوقۇم جازالىنىدۇ. تۈركىگانلارنىڭ ئۆچ - ئاداۋىتى بەك قاتتىق، بولۇپمۇ بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار قىلچىمۇ رەھىم قىلىپ قويمايدۇ. لېكىن، ئادەتتە تۈركىگانلار باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن يەنە سەممىي بولۇپ، ئۇلارنىڭ گېپىگە ئىشەنگىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، تۈركىگانلار ئارىسىدىمۇ ئاز بولمىغان يامان كىشىلەر بار. بىراق، تۈركىگانلار ھەرقانداق ئالدامچىلىق ۋە زورلۇقلارنى يامان كۆرىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق بىر تۈركىگان ياكى دۇرۇس ئادەم، ياكى بولمىسا ئىنتايىن قەبىھ قاراقچىدۇر.

مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا تۈركىگان ئاياللىرىنىڭ ئورنى ئەڭ ياخشى ھېسابلىنىدۇ. تۈركىگانلاردا كۆپ خوتۇن ئېلىش ئادىتى بولمىغاچقا، ئائىلىۋى تۇرمۇشتا خوتۇنلار ئۆزىگە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇلار ئەرلىرى بىلەن باراۋەر ئورۇندا ئەمەس. لېكىن قۇلمۇ ئەمەس، بارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۇلار ئۆزلا باشقۇرىدۇ. ئۇلار يۇزىگە چۈمبەل ئارتماستىن ئەركىن ھەرىكەت قىلالايدۇ. يات ئەرلەردىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشمۇ ھاجەتسىز. تۈركىگان ئاياللىرىنىڭ گەرچە يۇقىرىقىدەك ئەركىنلىكى بولسىمۇ، بىراق ئۆز ئەرلىرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن سادىق. تۈركىگانلار ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئىپپەت - نومۇسقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىپپەت - نومۇسىنى ساتسا ئۇ قاتتىق جازالىنىدۇ.

بۇنداق ئەھۋال تۇڭگان ئەر - خوتۇنلىرى ئارىسىدا ئاز ئۇچرايدۇ. كۆپ قېتىملىق تۇڭگان يېغىلىقىدا، تۇڭگانلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى دائىم ئۆز ئەرلىرى ۋە دادىلىرى بىلەن جەڭگە قاتناشقان. تۇڭگان ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ۋە بالىلىرىنىڭ دۇشمىنى بولغان خەنزۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۆزىنى ۋە بالىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالىدىغان ئىشلار داۋاملىق ئۇچراپ تۇرغان.

تۇڭگان ئاياللىرىنىڭ يۇز قۇرۇلمىسى تۇڭگان ئەرلەرگە قارىغاندا بەكرەك خەنزۇلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. تاشقى كۆرۈنۈشىدىن تۇڭگان ئاياللىرى بىلەن خەنزۇ ئاياللىرىنى ئايرىش تۇڭگان ئەرلىرى بىلەن خەنزۇ ئەرلىرىنى ئايرىشتىنمۇ تەس. كىيىم - كېچەكنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىدىنمۇ ياكى چاچ پاسونىنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىدىنمۇ بىرنەچە دېمەك تەس (چۈنكى چاچ پاسونى بىر ئادەمنىڭ يۇز قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ) ياكى باشقا سەۋەبلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، ياكى بولمىسا بۇلارنىڭ ھەممىسى سەۋەب بولۇشىمۇ مۇمكىن، بىراق بۇ رېئاللىق ھەممە ئادەمگە ئايان‌دۇر.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۇڭگانلار دەسلەپكى چاغلاردا جۇڭگونىڭ ئىچكىرى رايونلىرىدا ياشىدى. كېيىنچە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كېڭەيگەن چاغدا، تۇڭگانلارمۇ شۇ يەرگە كەلدى. جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ چاغقا كەلگەندە تۇڭگانلارغا ئىشەنمەس بولۇپ قالغانىدى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇلارنىڭ بۇ يېڭى ئىدارە قىلىنغان جايلارغا كېلىشىنى ئانچە بەك قارشى ئېلىپمۇ كەتمەيتتى. ئەمما، بۇ كۆچمەن ئاھالىلەر دولقۇنىنى توسۇۋالالمايتتى. شۇڭا 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى جۇڭغارىيەنى بويسۇندۇرۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇڭگانلار پەيدا بولدى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، يەنى مەشھۇر تۇڭگان يېغىلىقى مەزگىلىدە، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تۇڭگانلارمۇ خېلىلا كۆپەيمەپ قالغان بولۇپ، پۈتۈن بىر ناھىيە ئىگىلىگەنىدى. مەسىلەن، ماناس قاتارلىق ناھىيەلەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تۇڭگانلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتلاردىكى بىرقەدەر مەمۇرىي مەركەز ھېسابلىنىدىغان ئۇرۇمچىدىمۇ تۇڭگانلار خەنزۇ ۋە مانجۇلاردىن كۆپ ئىدى، ئىلى دەريا‌سى ۋادىلىرىدا تېخىمۇ كۆپ. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندا، نۇرغۇن تۇڭگانلار ئۆلتۈرۈلۈپ، بىر پۈتۈن تۇڭگان شەھەرلىرى خارابىلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىلدى. چۆچەكتىن ئۇرۇمچىگە بولغان يول ئۇستىدە، نۇرغۇن تۇڭگان ئاھالىلىرى ئولتۇراق جايلىرىنىڭ خارابىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ، چوڭ يولغا يىراق جايلاردا تېخىمۇ كۆپ. ئەمما ھازىر چېگرا‌غا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان تۇڭگانلار يەنە كۆپەيدى ھەمدە تۈركۈم - تۈركۈملىگەن يېڭى تۇڭگان ئاھالىلىرى خەنزۇ كۆچمەنلىرىگە ئوخشاش ئۇزۇكسىز تۇردە بۇ يەرلەرگە كەلمەكتە. جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ بىر توپ جىم ياتمايدىغان تۇڭگانلارنىڭ كۆپلەپ ئېقىپ كېلىشىنى تازا قارشى ئېلىپ كەتمەيدۇ، ئۇلارغا قوشۇمچە يارد‌ەم پۇلىمۇ بەرمەيدۇ. لېكىن، بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كېلىشىنى توسىمىدى. كۆپ مىقدارد‌ا پۇل - مېلى بار تۇڭگانلار يېڭى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، تۈرمۇشى خەنزۇلارنىڭكىدىن ياخشى بولۇپ كەتتى. چۈنكى، شۇ يەرلىك تۇڭگانلارنىڭ يارد‌ىمى ۋە جاپا - ھالاۋەتتە بىللە بولۇش روھى ئۇلارغا زور يارد‌ەملەرنى بېغىشلىغانىدى.

تۇڭگانلارنىڭ باشقا مىللەتلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى مەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۈم. ئۇلار تولىمۇ ھاكاۋۇر بولۇپ، ھېچقانداق مىللەتنى، ھەتتا ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش دىندىكى باشقا مۇسۇلمانلارنىمۇ كۆزگە ئىلمايدۇ. ئۇلار خەنزۇلارنى كۆزگە ئىلمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا دۇشمەنلىك نەزىرى بىلەن قارايدۇ. خەنزۇلارمۇ بۇلارغا ئوخشاشلا مۇئامىلە

قىلمدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا دۇشمەنلىشىشنىڭ زادى نېمە سەۋەبتىن كېلىپ چىققانلىقى توغرۇلۇق ئېنىق بىر نېمە دېيىش تەس. ئەمما، بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىكى سەۋەب مۇنداق دەپ قاراشقا بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئەلۋەتتە ئادەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام دىنىغا يات بولغان تائىپىلەرگە بولغان ئۆچمەنلىك كەيپىياتى بولۇپ، بۇ خىل كەيپىيات ئىسلام دىنىغا قاتتىق ئىشىنىدىغان تۇڭگانلار ئىچىدە تېخىمۇ كۈچلۈك؛ ئۇنىڭدىن قالسا، خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ قىلمىشلىرىدۇر. چىڭگىزخان سۇلالىسى مەزگىلىدە، دۆلەتكە يارىملىق بولغان تۇڭگانلار تەبئىي ھالدا ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغان ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەنىدى، يەرلىك خەنزۇلار بولسا بۇنىڭغا نارازى ئىدى. شۇڭا يات مىللەت بولغان موڭغۇللارنىڭ جۇڭگودىن قوغلۇپتىلىپ، خەنزۇ مىللىتىنىڭ سۇلالىسى قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىن، موڭغۇل سۇلالىسىنىڭ ئەتىۋارلىق پۇقراسى بولغان تۇڭگانلار خەنزۇلارنىڭ بېسىمى ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىشى شەك ـ شۇبھىسىز ئىدى. تۇڭگانلاردا خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇشى مۇشۇنىڭدىن بولسا كېرەك. بۇ قىساسكارلىقى كۈچلۈك ۋە ئاداۋەت ساقلايدىغان تۇڭگانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا تەبئىي ئەھۋال دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگونىڭ مەۋرىي دائىرىلىرى داۋاملىق تۇردە خاتا ھالدا تۇڭگانلارنىڭ دىنىي توقۇنۇشلىرىغا ئارىلاشتى. تۇڭگانلار ئەسەبىي مۇرتلار بولۇپ، ھەرخىل دىنىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇنازىرىلىشىشنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلار بەزىدە ئىككى دۇشمەن گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇق ـ ئاشكارا جېدەل ـ ماجىراغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە ئىلىدا مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەرگەن: بىر ـ بىرىگە دۇشمەن بولغان ئىككى موللىنىڭ مۇرتلىرى ئىلى شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى مەسچىتنىڭ يېنىدا بىر قېتىم قاتتىق سوقۇشۇپ

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئۆلۈم ـ يېتىم كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىراق، ھۆكۈمەت تەر
بۇنى سوراپمۇ قويمىغان، ۋەقەمۇ ئۆزلۈكىدىن جىمىپ قالغان.
بۇنداق تالاش ـ تارتىش ۋە ماجىرالار جۇڭگونىڭ ئىچكىرى
رايونلىرىدا، يەنى شەنشى، گەنسۇدىكى تۇڭگانلار ئارىسىدىمۇ كۆپ
قېتىم يۈز بەرگەن. جۇڭگو دائىرىلىرى ئەسلىدە بۇ جەھەللەرگە
ئارىلاشمىسىمۇ بولاتتى. پەقەت جەمئىيەت ئامانلىقىغا تەسىر
يەتكۈزمىسىلا، تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان ھېچقانداق بىر
تەرەپتە تۇرماسلىقى لازىم ئىدى. لېكىن، جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ
جەھەلگە ئارىلاشتى ھەمدە جەھەللىشىۋاتقان يەنە بىر تەرەپكە يان
باستى، قورال كۈچى بىلەن يەنە بىر تەرەپنى تارقىتىۋەتتى.
بۇنىڭ بىلەن ئىش تېخىمۇ ئۇلغايدى، يارەمگە ئېرىشكەن بىر
تەرەپتىكىلەر يارەمدىن تازا قانائەت ھاسىل قىلمىدى، ئەكسىچە
بۇ قارشى تەرەپنىڭ تېخىمۇ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. كېيىن
ئۆزئارا جەھەللەشكەن ئىككى تەرەپ مۇرەسسىلىشىپ، بىرلىشىپ
خەنزۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئەقەللىسى 1895 ـ يىلىدىكى سالار
تۇڭگانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى دەل مۇشۇنداق قوزغالغان. گەرچە
60 ـ يىللاردىكى قوزغىلاڭلارنىڭ پارتلاش سەۋەبى توغرۇلۇق
ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بولمىسىمۇ، لېكىن بەزى ماتېرىياللار
جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ تۇڭگانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باشقا
مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتسىز جەدەل ـ ماجىرالارغا بولغان بۇ خىل
ئارىلىشىشى دەل بۇ قېتىمقى چوڭ قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشىدىكى
ئوت پىلتىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىر تۇڭگانلار ناھايىتى ئىتتىئەتمەن، لېكىن جۇڭگو
ھۆكۈمىتى ئۇلارغا يەنىلا ئىشەنمەيدۇ.

تۇڭگانلار ئىشچان، قابىلىيەتلىك، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مەيلى
قايسى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانسۇن، ھەممىنى شۇنداق ياخشى
قىلىدۇ. تۇڭگانلار دېھقانچىلىق قىلىشنى، بولۇپمۇ كۆكتات
تېرىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار بۇ جەھەتتە خەنزۇلاردىن قېلىشمۇ
قېلىشمايدۇ. گەرچە ئۇلار دېھقانچىلىق ئۆسۈملۈكلىرىنى تېرىش

جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ئىنتايىن ئەستايىدىللىق بىلەن يەرلىكنىڭ يەر تېرىش جەھەتتىكى بارلىق ئۇسۇل - تەدبىرلىرىدىن پايدىلىنالايدۇ. رۇسىيەدىن ئۆتۈپ مەككىگە ماڭغان تۈڭگانلار بۇ يەردە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى كۆرۈپ، بۇ ماشىنىلارنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ قالدى. كېيىن رۇسىيەدىن بىر تۈركۈم ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن ساپانلارنى سېتىۋېلىپ ئۇرۇمچىگە توشىدى. بىراق، بۇ ئىشلارمۇ مۇشۇنچىلىكلا بولدى، خالاس.

تۈڭگانلار سودىغىمۇ پۈختا كېلىدۇ، ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۈڭگانلارنىڭ چوڭراق سودا سارايلىرى يوق ھەمدە ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭراق سودىگەرلەرمۇ يوق. نۇرغۇن تۈڭگانلار جازانىخورلۇقمۇ قىلىدۇ. سارايلار، ئاشخانىلار، مېھمانخانىلار، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار ئارام ئالىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى تۈڭگانلار ئىگىلىگەن. تۈڭگانلار زېرەك ۋە قابىل. ئۇلار بەزىدە كىشىلەر ئانچە بارمايدىغان جايلاردا ساراي ئاچىدۇ. لېكىن، بۇنىڭدا كۆپىنچە ھاللاردا زىيان تارتمايدۇ. چۈنكى ئۇلار ئورۇن تاللاشقا ماھىر. بۇ مېھمانخانىلارنىڭ زىيان تارتماسلىقىمۇ پۈتۈنلەي بۇ رايوندىكى كىراكەشلىك كەسپىنى تۈڭگانلارنىڭ باشقۇرغانلىقىدىندۇر. بۇ رايوندىكى قاتناش - تىرانسپورت كەسپىنىڭ ھەممىسىنى ئاساسەن دېگۈدەك تۈڭگانلار باشقۇرغاچقا، گەرچە يول خەنزۇلارنىڭ سارايلىرىغا بېرىشقا قارىغاندا قانچە ئۇزۇن ۋە مۇشكۈل بولغان تەقدىردىمۇ، تۈڭگان ھارۋىكەشلەر ھارۋىلىرىنى ھەمىشە ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ سارايلىرىغا ھەيدەپ ئاپىرىشقا تىرىشىدۇ. روشەنكى، تۈڭگانلار كىراكەشلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بىرنەچچە تۆگىسى ۋە بەزىدە بىرنەچچە تۇياق ئات، كالىسى بولسىلا ۋە بۇنىڭغا تۇشلۇق ھارۋىلىرى بولسىلا يىل بويى يول ئۈستىدە چېپىپ يۈرىدۇ. ئۇلار بۇگۈن رۇسىيەنىڭ مالىلىرىنى يۆتكەپ لەنجۇ (گەنسۇنىڭ ئاساسلىق شەھىرى) غا

ماڭسا، ئەتىسى پاختا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى بىر سېمىپالاتىنىڭ، ياركەنت (ھازىرقى پانفىلوف) ۋە ۋېرنى (ھازىرقى ئالماتا)غا كېلىپ، بەزىدە چۆچەككە بارسا، بەزىدە ئىلى ۋە باشقا رايونلارغا بارىدۇ. پەقەت 7 - ئايىنىڭ تومۇز ئىسسىقلىرىدىلا ۋە تاغدىن كەلگەندىلا ئاندىن مەلۇم جايلاردا توختاشقا مەجبۇر بولىدۇ. لېكىن، بۇنىڭ ۋاقتىمۇ ئۇزۇنغا بارمايدۇ. قارا قىشنىڭ شۇرغانلىرى ۋە ئېغىز تاغلاردىكى قەھرىتان سوغۇقلارمۇ كىراكەشلىككە ھېرىسمەن بۇ تۆگىگانلارنى توسۇپ قالالمايدۇ.

چېگرادىكى تۇركۇم - تۇركۇملىگەن ئىختىيارىي ئالتۇن قېزىش قوشۇنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تۆگىگانلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ ئالتۇن قېزىش قوشۇنى ئازغىنە ئوزۇقلۇق ۋە زۆرۈر بولغان، شۇنداقلا ئىپتىدائىي سايمانلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ تاغقا چىقىپ ئالتۇن ئىزدەپ ئالتۇن قازىدۇ. ئۇلار ئايلاپ - يىللاپ تەكرىتىغى ۋە باشقا تاغ تىزمىلىرىدىكى جىلغىلاردا بۇ خىل قىممەتلىك ئالتۇن مېتاللارنى ئىزدەپ يۈرىشىدۇ. بۇ نېمىدېگەن جاپالىق ئىش - ھە ! مېھنىتى كۆپ، لېكىن پايدىسى ناھايىتى ئاز. تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر قايسىبىر ئالتۇن قازغۇچىنىڭ ئامەتكە ئۇچرىغىنىنى ھېچكىم ئاڭلاپ باققىنى يوق، ئەمما بارلىق كىشىلەرنىڭ ئىنتىلىۋاتقىنى دەل مۇشۇ نۇقتا.

تۆگىگانلا شۇغۇللىنىۋاتقان چوڭ ئىشلاردىن تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، شىنجاڭنىڭ پاختا ئىگىلىكىدۇر. تۆگىگانلار پاختىچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا ھېچقانداق زىيان - زەخمەتسىز چوڭ پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار بۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار ھەتتا يېغىۋېلىنمىغان پاختىغا رەنە قويۇپ، پۇلىنى يەرلىك ئۇيغۇر پاختىكارلارغا قەرز بېرىپ، رۇسىيەدىن ماشىنا سېتىۋېلىپ بىرنەچچە جايدا پاختا پىشىشقىلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇردى. ئۇلار يەنە پاختا تېرىقچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى

سۈرگەن بولسىمۇ، ئەلۋەتتە بۇ پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. يەرلىك دائىرىلەر ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلغىنىنى كۆرۈپ، پاختا تېرىقچىلىقىغا دىققەت قىلىشقا باشلىدى ھەمدە بۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بەزىبىر تەدبىرلەرنى قوللاندى.

تۇڭگانلار كەسىپچانلىقى يۇقىرى، ئىشچان ۋە قابىلىيەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بايلىقات تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قەلەندەر يوق، بۇ ئەھلىيەتتە تۇڭگانلارنىڭ ئۆزئارا ياردەم بېرىش ۋە بىر - بىرىنى يۆلەش روھىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىدىن بولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىرەر قېرىندىشىنىڭ باشقىلارنىڭ ئالدىدا تىلەمچىلىك قىلىشتەك پەس ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشىغا يول قويمايدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

توققۇزىنچى باب

ئۇيغۇرلار ــ ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتوگرافىيەسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تىپ مەسىلىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپەت ئالاھىدىلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي قىياپىتى. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەركىن ـ ئازادە تۇرمۇشى. قەشقەرلىكلەرنىڭ كەسپى، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى. قەشقەرلىكلەرنىڭ قېرىندىشى ــ تارانچىلار، تارانچىلارنىڭ ئېتنوگرافىيەسى، ئۇلارنىڭ پاجىئەلىك ئۆتمۈشى. تارانچى ـ تۇڭگان خانلىقى، تارانچىلارغا بولغان باھا، ئۇلارنىڭ كەسپى.

جۇڭگولۇق ئۇيغۇرلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان، شۇنىڭدەك ئوخشىمىغان دەۋرلەردە بۇ جايلاردىكى سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى پۈتكۈل جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى تۇغۇلغان جايلىرىنىڭ ياكى ئولتۇراقلاشقان جايلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. مەسىلەن، قەشقەردە تۇغۇلغانلار ئۆزلىرىنى قەشقەرلىكلەر دەپ ئاتايدۇ. تۇرپاندا تۇغۇلغانلار ئۆزلىرىنى تۇرپانلىقلار دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، ئادەتتە دېيىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنى كۆزدە تۇتقان بولۇپ، ئۇلارنى قەشقەرلىكلەر دەپمۇ ئاتايدۇ. چۈنكى، بۇ قەشقەرنىڭ قەدىمدىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭ تارىخىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغانلىقى ھەمدە پۈتكۈل رايوندىكى ھەرقايسى شەھەرلەر، شۇنىڭدەك بوستانلىقلاردا گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىدىن بولغان. بولۇپمۇ ياقۇپبەگ دەۋرىدە قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئىدى، ھەتتا پۈتكۈل رايوننىڭ مەركىزى قەشقەر بولغانلىقى

ئۇچۇن، بۇ جايلار «قەشقەرىيە» دەپ ئاتالغان. بۇ نام جۇڭگونىڭ پۈتكۈل غەربىي رايونىنىڭ ھەممىسىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدۇ. بولۇپمۇ رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى بۇ نامنى بىلىدۇ. خەنزۇلار جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنى «كىچىك دىندارلار» (خۇددى تۇڭگانلار ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنى ئاتىغانىدەك) دەپ ئاتايدۇ ياكى بولمىسا «چەنتۇ» (缠头) دەپ ئاتايدۇ. خەنزۇلارنىڭ بۇنداق ئاتىشى ــ ئۇلار كۆرگەن قەشقەرلىكلەرنىڭ مۇنۇ ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى ياخشى ئىپادىلەپ بەرگەن: ئۇيغۇرلار بېشىغا يوغان ئاق سەللە ئوراپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ (دەرۋەقە بۇ ئۆزىنى ناماياں قىلىشتىنلا ئىبارەت، خالاس).

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئىلى رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار تارانچىلار دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. تارانچى دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى تېرىقچى دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ بىر بۆلۈم كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر تارانچىلار دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، جۇڭگودىكى باشقا ئۇيغۇرلاردىن ھېچقانداق پەرقى يوق.

ئۇيغۇرلار (ياكى قەشقەرلىكلەر)نىڭ ئېنتىنوگرافىيەسىگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ زادى قايسى ئىرقتا مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە بىر نېمە دېيىش تەس. ھېچبولمىغاندا، بۇ خىل ئىرقنىڭ ئاساسى ئاريانلار (ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقى) دەپ جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ھازىر جۇڭگو ئۇيغۇرلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلار، يەنى شىنجاڭدا تاريختىن خېلى ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا ئاريانلار ئولتۇراقلاشقان. كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ زېمىنلار كۆپ قېتىم تۈركىلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان. شۇ تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىشتى. سىرتتىن كېلىپ قالغۇچىلار بىلەن يەرلىك

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئاھالىلەرنىڭ ئۆزاق مۇددەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى نەتىجىسىدە ھازىر بىز كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلار مەيدانغا كەلدى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇكى، بۇ رايوننىڭ غەربىي قىسمىغا ئۇسۇپ كىرىپ ئولتۇراقلىشىپ قېلىش ئەھۋاللىرى شۇبھىسىزكى بىرقەدەر ئاز، بۇ ۋەجدىن ھازىر قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئارىيانلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى كۆپرەك ساقلاپ قالغان. ئوخشاش دەۋردە شەرقىي قىسمدىكى رايونلارغا زور تۇركۈمدىكى موڭغۇللار ئېقىپ كىرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ يەردە موڭغۇللار بىلەن ئارىلاشما قانداش بولۇپ كېتىش ئەھۋاللىرى تېخىمۇ روشەن. قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ئاھالىلىرى ــ بىزگە ئوخشاش ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىدىن موڭغۇل ئىرقىغا ئۆزگىرىۋاتقان، يەنە كېلىپ موڭغۇل ئىرقىغا تېخىمۇ يېقىن باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ۋەكىللىرىدۇر.

جۇڭگو ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان تىل بىر خىل تۇركىي تىلغا مەنسۇپ دىيالېكت. ئۇ بىزنىڭ رۇسىيەدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. ئەمما تاتارلار تازا چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ تىلدا باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەر ۋە تۇراقلىق ئىبارىلەر ناھايىتى كۆپ. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەلەپپۇزىدا بوغۇز تاۋۇشى ناھايىتى كۆپ. شۇڭا بۇ جەھەتتە ئۇلار باشقا تۇركىي تىلى دىيالېكتىنى قوللىنىدىغان مىللەتلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلار گەرچە چىراي ـ شەكىل جەھەتتە پەرقلەنسىمۇ ياكى چىراي ـ شەكىلدە سەل ـ پەل پەرق بولسىمۇ، ئەمما مەيلى تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن بولسۇن، ياكى كىيىم ـ كېچەك، يۈرۈش ـ تۇرۇش، تۇرمۇش جەھەتتە بولسۇن، ھەممىسى ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار قىش ـ ياز قويۇ تېرىسىدىن تىكىلگەن

ئۇچلۇق تۇماقلارنى كىيىدۇ. تۇماقلارنىڭ سىرتىغا رەخت ئىشلىتىلىدۇ، چۆرىسىگە چىرايلىق قوي يۇڭىدىن سىرتىغا قارىتىپ گىرۋەك چىقىرىلىدۇ، ئۇچىسىغا ئۇزۇن ئاق كۆڭلەك كىيىدۇ. بېلىگە گۈللۈك كەڭ پوتا باغلايدۇ. پۇتىغا ئۆتۈك كىيىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆز ۋە چاچلىرى قاپقارا، قاتاڭغۇر بولسىمۇ، ئەمما كۆچلۈك، ساغلام كېلىدۇ.

ئاياللىرى ئادەتتە ئوتتۇرا بوي بولۇپ، بەدەن قۇرۇلمىسى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچىسى زىلۋا بولۇپ، ياش چاغلىرىدا تېخىمۇ شۇنداق. ئۇلارمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماقلارنى كىيىدۇ. ئەمما چوققىسى ئۇچلۇق بولماستىن، بەلكى تۈپتۈز بولۇپ، تۇماقنىڭ گىرۋىكىگە چىرايلىق قوي يۇڭىدىن جىيەك چىقىرىلغان. ئۇزۇن كۆڭلەكنىڭ ئۈستىگە قىسقا جىلىتكە كىيىدۇ. كۆڭلەك - جىلىتكىلىرى پۈتۈنلەي توق قىزىل ۋە باشقا ئوچۇق رەڭلەردىن بولۇپ، ئۇششاق ئۆرۈمە چاچ قويىدۇ.

يۇقىرىدىكى قىسقىغىنا تارىخىي بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، شىنجاڭلىقلارنىڭ خېلى ئۇزاق مەزگىللىك تارىخى يات مىللەت تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن بولغان كۈرەش ئىچىدە ۋە دىنىي مەزھەپ كۈرەشلىرى ئىچىدە ئۆتكەن. بۇنداق تارىخىي جەريان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل پەزىلەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە پايدىسىز ئىدى. شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دىنىي مەزھەپلەرنىڭ جېدىلى ئۇلار ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئويناغان. بۇ خىل جېدەل - ماجىرا خۇددى باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئىسپاتلانغاندەك، داۋاملىق تۇرده كۈرەش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپنى ئىنتايىن قاتتىق ئۆچمەنلىك ئىچىگە سېلىپ، ھەرقانداق ۋاستىدىن يانمايدىغان قىلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەرلىكلەرنىڭ تەبىئىتىدە بىز ھازىر كۆرۈۋاتقان ئادەم ياقتۇرمايدىغان روھىي قىياپەتلەرنىڭ شەكىللىنىپ قېلىشى ئىنتايىن تەبىئىي ئەھۋالدۇر. ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ياۋايىراق

بولۇپ، تالاش ـ تارتىش قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ چىقىرىش دائىملىق ئىش بولۇپ، دەۋا ـ سوراقتا ئامراق. خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ خەنزۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىتىدىن بۇ خىل ئاجىزلىقلارنى بىلىۋالغان. ئاتاقلىق خەنزۇشۇناس ياكىنوف بىچۇرىن بۇ نۇقتىنى سۆزلەپ ئۆتكەن①. شۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەرلىكلەر گۇمانخور بولۇپ، ئۆزلىرىمۇ ۋەدىسىدە تۇرمايدۇ ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئەگەر سىز بىرەر قەشقەرلىكنىڭ گېپىگە ۋە قىلغان ۋەدىسىگە ئىشىنىپ قالسىڭىز، ئۇنداقتا سىز چوڭ زىيان تارتقان بولىسىز. مەسىلەن، قەشقەرلىكلەرنىڭ تىجارەتتە ساختىپەزلىك قىلىشى ئادەتتىكى ئىش. ئۇلار باشقىلاردىن قەرز ئالسا بىرىنچى، ئىككىنچى قېتىم ۋاقتىدا قايتۇرىدۇ. ئۇچىنچى قېتىمغا بارغاندا قايتۇرۇشقا مادارى يوقلۇقىنى ئېيتىپ بىر تەڭگىمۇ قايتۇرمايدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ قارىسىنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ.

ئەگەر سىز قەشقەرلىكلەر بىلەن يېڭىلا تونۇشقان بولسىڭىز، ئۇلار دىنغا بەك سادىق ئىكەن دەپ قالمىسىز، يەنى ئۇلار ھەر كۈنى ئېرىنمەستىن مەسچىتكە بېرىپ نامىز ئوقۇيدۇ. مەيلى قانداق يېڭى دىنىي مەزھەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خۇشاللىق بىلەن قاتنىشىدۇ. ناھايىتى يوغان ئاق ياكى سېرىق سەللىلەرنى ئوراشنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇڭا خەنزۇلار بارلىق مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئۇلارنى «چەنتۇلار» دەپ ئاتايدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا ئوخشاش بارلىق دىنىي چوقۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى شەكىل ئۇچۇنلا قىلىنىدۇ. قەشقەرلىكلەرنىڭ بەزىبىر خەير ـ ساخاۋەتلىك پائالىيەتلىرى، شۇنىڭدەك مۇقەددەس جايلارغا بېرىپ ھەج قىلىش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى خەققە كۆز ـ كۆز قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

گەرچە قەشقەرلىكلەرنىڭ مۇشۇنداق بەزى ناچار ئىللەتلىرى

---

① ياكىنوف پىچۇرىن: «جۇڭغارىيە ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدە ئاددىي ساۋات»، 139 ـ 223 ـ بەتلەر ـ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقلىرىمۇ بار. ئۇلار زېرەك بولۇپ، سودا ـ سېتىققا ۋە ھەرخىل ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساشقا ماھىر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار ھېكايە ئېيتىشقا ئۇستا بولۇپ، كوچا دوقمۇشلىرىدا داۋاملىق دېگۈدەك مۇنداق ئەھۋالنى، يەنى كىيىم ـ كېچەكى رەتلىك، بېشىغا يوغان ئاق سەللە ئورىغان بىر قەشقەرلىكنىڭ ئوتتۇرىدا ئولتۇرغانلىقىنى، ئەتراپىغا بىر توپ زەن قويۇپ ئاڭلىغۇچىلار ئولاشقانلىقىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇ بەزىدە ئىسلامىيەت پەيغەمبەرلىرى ھەققىدە ھېكايە سۆزلىسە، بەزىدە ئىسلام دىنى تارىخىي تۇغرۇلۇق سۆزلەيدۇ؛ بەزىدە پات ـ پات ئېقىم مەسىلىلىرىنىمۇ سۆزلەيدۇ. بۇنداق ئىكەن، گېزىت مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇ كىشى بۇ بىر توپ تەلىپى يۇقىرى بولمىغان ئاڭلىغۇچىلار ئۈچۈن جانلىق گېزىت بولۇپ قالاتتى. ئەگەر قەشقەرلىكلەرنىڭ مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇش پۇرسىتى بولغان بولسا، ئۇ چاغدا ناھايىتى كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئەمگەك قابىلىيىتىگە كەلسەك، ئۇلار تولىمۇ ئىشچان كېلىدۇ. لېكىن ئۇلار نامرات ئەھۋالدىكى چاغلاردىلا شۇنداق. شۇنداق چاغلاردا ئۇلار ھەرقانداق ئىشنى ناھايىتى تېز ۋە ياخشى ئورۇنلاپ بولالايدۇ. بىراق قەشقەرلىكلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە قىينىلىپ قالمىسلا بىكار يۈرۈشكە ئامراق كېلىدۇ.

قەشقەر ئاياللىرىنىڭ ئائىلە ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىغا كەلسەك، ئاياللار مۇسۇلمان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. بىر تەرەپتىن ئۇلار قارىماقتا ئەركىنىدەك كۆرۈنسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئەرلىرى ئۇلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلمايدۇ. ياش قىز ـ يىگىتلەر ئىسلام دىنى قائىدىسىگە ئەمەل قىلماستىن مەخپىي ئۇچرىشالايدۇ، تاماشا قىلالايدۇ، ھەتتا نەغمە ـ ناۋا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزەلەيدۇ. بۇ خىل يىغىلىشلاردا ناخشا ئېيتىش خېلى ئومۇملاشقان. مۇشۇ ئاساستا جۇڭگولۇق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

شېئىرىيەت تازا تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇرلار شائىر، هېسسىياتقا باي مىللەت بولۇپ، ئۇلار ناخشا ئېيتىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بۇنىڭدا ئومۇمىي خورمۇ، يالغۇز كىشىلىك ناخشىمۇ بولۇپ، ئاڭلىسا كىشىگە هوزۇر بېغىشلايدۇ. قايغۇلۇق كۈينى ئاساس قىلىدۇ. كۆڭلىڭىز بۇزۇلغاندا قەشقەرلىكلەرنىڭ قايغۇلۇق ناخشىلىرىنى ئاڭلىسىڭىز كۆڭلىڭىز خېلىلا تەسكىن تېپىپ قالىدۇ. بۇ خىل ناخشىلارنىڭ ئاهاڭى خۇددى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىگە ئوخشاش بولۇپ، ناهايىتى ئۇزۇن. چۈنكى، ئۇلار ناخشا تېكىستىنى بىر ياقتىن ئېيتقاچ، بىر ياقتىن توقۇپ مېڭىۋېرىدۇ. ناخشىلار ئاساسەن، مۇهەببەتنى، ۋاپاسىز يار هەمدە ياري بىلەن ئۇچرىشىشنى كۈتۈش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بەزى تارىخىي ناخشىلار بار بولۇپ، ياقۇپبەگ هۆكۈمرانلىقى، مەشهۇر خوجىلار كۈرىشى، شۇنىڭدەك خەنزۇلار بىلەن بولغان كۈرەشلەر كۈيلەنگەن. بەزى ناخشىلار بۇرۇنلا توقۇپ چىقىلغان، ئەمما ئالدىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، بەزىلىرىنى ناخشىچى هېسسىياتى قاينىاپ ـ تاشقاندا توقۇپ چىققانلىرىمۇ پات ـ پاتلا ئۇچرايدۇ. ناخشا ئېيتقاندا، داۋاملىق چالغۇ ـ مۇزىكىلار تەڭكەش قىلىنىدۇ. چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بىزنىڭ رۇسىيەنىڭ ئۇچ تارلىق چالغۇ ـ ئەسۋابلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئادەتتە ئۇيغۇرلار ناخشا ـ مۇزىكىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ.

قەشقەرلىكلەرنىڭ ئائىلىۋى ئەخلاق قارىشى يۇقىرى ئەمەس، ئۇلارمۇ باشقا مۇسۇلمانلارغا ئوخشاشلا كۆپ خوتۇنلۇق نىكاه تۈزۈمىنى يولغا قويغان. دەل مۇشۇنىڭ ئۆزىلا يۈكسەك پەزىلەتلىك ئائىلىۋى ئەخلاق ـ پەزىلەت يېتىلدۈرۈشگە پايدىسىز. قەشقەرلىكلەرنىڭ بۇ جەهەتتىكى ئەهۋالى تېخىمۇ بەتتەر بولۇپ، نىكاهدىن ئاجرىشىش ئادەتتىكى ئىش. بىرەر قەشقەرلىكنىڭ ئۆز ئۆمرىدە توققۇز، ئون خوتۇن ئالماشتۇرۇشى هېچقانچە هەيران قالارلىق ئىش ئەمەس. مەن مۇنداق بىر

مسالنى بىلمەن: پۇلدارلار نەچچە ئون قېتىم خوتۇن ئالالايدىكەن، بۇنىڭدا نىكاھدىن ئاجرىشىش رەسمىيىتى ئۆتەش ئىنتايىن ئاددى ۋە ئوڭاي. ئالايلۇق، تۇرپانلىقلارنىڭ مۇنداق بىر قائىدىسى بار بولۇپ، ناۋادا ئېرى ئايالىغا بولغان بارلىق بۇرچلاردىن خالىي بولماقچى بولسا، ئايالىغا بىرە - يېرىم يارماق تۆلەپ قويسىلا ئىش پۈتىدىكەن. بىزنىڭ قەشقەردە كۆرگەنلىرىمىزمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش. ئەگەر ئاردىدا بالا بولۇپ قالسا، مەسىلە بىرقەدەر مۇرەككەپرەك بولىدۇ، يەنى ئاتا بولغۇچى نىكاھدىن ئاجراشسا، ئايالىغا مەلۇم مىقدارىدا پۇل بېرىپ پەرزەنتىنى تەربىيەلەش هەققى تۆلەش كېرەك. ئەپسۇسكى، مۇشۇنىمۇ بەزىدە دېگەندەك ئىجرا قىلىنمايدۇ. نىكاھدىن ئاجراشقان ئايال، بولۇپمۇ سەل ياشراق چوكان بولسا، تېزلا يېڭى بىر ئەرگە تېگىۋالالايدۇ، پەرزەنتلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياشايدۇ. ئەگەر ئۇلار ساق - سالامەت ياشاپ كېتەلىسە شۇنداق بولىدۇ. ياخشى بېقىلماسلىق سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كېتىدىغان بالىلارنىڭ سانىمۇ كىشىنى چۆچۈتىدۇ.

جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق كەسپى دېھقانچىلىق بولۇپ، مېۋە - چېۋە ۋە كۆكتاتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرەر جايىنىڭ ئېتىز - ئېرىقلارنى ئاساس قىلغانلىقى ۋە باغۋەنچىلىكنى ئاساس قىلغانلىقىنى شۇ يەرنىڭ ھاۋا رايى ۋە تۇپراق شارائىتى بەلگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا، يەنى شىنجاڭدا باغۋەنچىلىك كەسپىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇ يەرلەردىكى بوستانلىقلار چوڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، كىچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىقنى يولغا قويۇش ئىمكانىيىتى يوق. ئىلى ھەمدە ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى جۇڭغار رايونىدا باغ ۋە كۆكتاتزارلىقمۇ بار، ئەمما بۇ يەردە يەنىلا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئاساس قىلىنىدۇ. تارباغاتاي رايونى ئاساسەن ئېكىنزارلىقلاردۇر. تېرىلغۇ يەرلەر ئاز جايلاردا، قەشقەرلىكلەر

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ناھايىتىمۇ ئۇستا، ئۇلار مېۋە-چىۋە ۋە كۆكتات تېرىشنىڭ ئەھلى. لېكىن، تېرىلغۇ يەرلەرگە كۆپ جايلاردا ئۇلار قولىنىڭ ئۇچىدىلا تېرىقچىلىق قىلىپ، ئىپتىدائىي ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. چۈنكى، بۇ جايلار گەرچە قولنىڭ ئۇچىدىلا تېرىپ قويۇلسىمۇ، بىراق مەھسۇلاتى يەنىلا خېلىلا ياخشى.

دېھقانچىلىقتا قارىغاندا، قەشقەرلىكلەر سودا بىلەن شۇغۇللىنىشنى تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار باشقۇرغان چوڭ تىپتىكى سودا ئىشلىرى، چوڭ سودا ماگىزىنلىرى ناھايىتى ئاز، ئەمما كىچىك دۇكانلار شەھەردىمۇ، يېزىلاردىمۇ، چەت - ياقا - قىشلاقلاردىمۇ ھەممىلا يەردە بار. ئادەتتە بىر كىچىك دۇكاننىڭ مالىلىرى بىرنەچچە رۇبلىغا يارايدۇ. بىراق، ئۇ يەنىلا سودا - دە !. نان يېقىپ، گۆش ساتىدىغان، مېۋە - چىۋە، كۆكتات يايمىچىلىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەرلىكلەردۇر. ھارۋا ئىتتىرىپ، پارچە مال ساتقۇچىلارمۇ يەنىلا ئاساسەن شۇلار. بۇ سېتىقچىلار ئۆز مالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىرەر تۆگىگە (ئەڭ كۆپ بولغاندا ئىككى) گە ئارتىپ جاھانىنىڭ ھەممىلا يېرىنى كېزىپ يۈرىدۇ. ئامىتى كەلگەنلىرى كىچىك سېتىقچىدىن يايمىچىلارغا ئايلىنىپ ھەتتا پەيدىنپەي بېيىپ كېتىدۇ. ئەمما، ھەقىقىي چوڭ سودىگەرلەر قەشقەرلىكلەر ئىچىدە يەنىلا بىرقەدەر ئاز. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ بىرىنچىدىن، قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىتتىپاقلىق كەيپىياتى بەكمۇ ناچار، ئۇلارنىڭ دىلى بىر ئەمەس، بۇ نۇقتا دەل بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلە؛ ئىككىنچىدىن، دەل مەن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ئۇيغۇرلار ئىنتايىن سەممىيەتسىز بولۇپ، ئۇلارغا ئىشىنىدىغان ئادەممۇ يوق. ئۆزلىرىمۇ بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدۇ. بىراق، ناۋادا قەشقەرلىكلەر بىرەر چوڭ سودىنى باشقۇرۇپ قالسا، ئۇلار يەنىلا ئوبدان تىجارەت قىلالايدۇ.

قەشقەرلىكلەر ھۇنەرگە ناھايىتى ئۇستا بولۇپ، يىرىك، ئىنچىكە ياغاچچى ۋە تۆمۈرچىلەرنىڭ ھەممىسى شۇلار. گەرچە ئۇلارنىڭ قىلغان ئىشلىرى قوپال دېيىلسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى نەرسىلەرگە ئېھتىياجلىق ئەمەس، ئەگەر ئۇلار بىرەر ياخشى ئەۋرىشكىنى ئۇچرىتىپ قالسىلا، ئۇنى ئىنتايىن ئوخشىتىپ ياسىيالايدۇ.

قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس. ئۇلارنىڭ يۇرتىدا ئاھالىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، تېرىلغۇ قىلىدىغان يەرلەر يېتەرسىز. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر بىرەر ئىش بىلەن شۇغۇللانماقچى بولسىمۇ، كۆچىنى ئىشلىتىدىغان ئورۇن يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەكرىتېغىنىڭ شىمالىغا كۆچۈش، بولۇپمۇ ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرىغا كۆچۈش ئىنتايىن ئەۋج ئالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، قەشقەرلىكلەر بىرقەدەر ھۇرۇن بولۇپ، ھازىرقى ھالىتىگە قانائەت قىلىدۇ. ئادەتتە تېرىكچىلىكى قامدالسىلا، ئۇنىڭدىن يۇقىرى تەلىپى بولمايدۇ. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ باشقا جايلىرىدا قەشقەرلىكلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۆز يۇرتىغا قارىغاندا نەچچە ھەسسە ياخشى. ئەمما ھۇرۇنلۇق تەبىئىتى يەنىلا ئۆزگەرمىگەچكە، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى شۇ جايىنىڭ شارائىتى يار بەرگەن سەۋىيەدىن خېلىلا تۆۋەن. شۇ ۋەجدىن جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تىلەمچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەرلىكلەر. بەزى قەشقەرلىكلەر تىلەمچىلىكنى ئۆزىگە كەسىپ قىلىۋالغان بولۇپ، پۈتكۈل رايوندىكى ھەرقايسى شەھەر - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە تىمىسقىلاپ يۈرىدۇ.

ئىلى رايونىدىكى تارانچىلار قەشقەرلىكلەرنىڭ ئەڭ يېقىن بىر ئەجداد ئاكا - ئۇكا قېرىندىشىدۇر. ئەسلىي قائىدە بويىچە، ئۇلار ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ۋە روھىي قىياپەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك ئىدى، بىراق ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. قەشقەرلىكلەر تارانچىلارغا ئانچە ئوخشىمايدۇ. بۇ پەرقنى 100 يىللار مابەينىدە

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان تارىخىي شارائىتىنىڭ ئوخشىمىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى جۇڭغار رايونى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ يەرلەرنى ئادەمزاتسىز قاقاس ـ چۆللەرگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان رايونلارغا ئاھالە كۆچۈرۈپ، ئۇ يەرلەردە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشقا بەك ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى، بۇ ئاساسەن ھۆكۈمەت يەرلىرىنى تېرىش ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان قەشقەر ئاھالىسىگە كۆزى چۈشتى ھەم ئۇلارنى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ئىلى رايونىغا كۆچۈرۈپ كەلدى. مانا بۇلار دەل تارانچىلاردۇر. كېيىن مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن ئاھالىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن قەشقەرلىكلەر بولۇپ، بۇ يەرگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ كېلىنىپ جازالانغانىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ جەنۇبىي شىنجاڭلىقلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، يەنىلا ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى مەۋرىي تۇزۇملەرنى قوللاندى، يەنى تارانچىلارنىڭ مىراسلىق ھۆكۈمرانى ـــ ھاكىمبەگلىرىنى باشلىق قىلدى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى مىڭ بېشى، يۈز بېشى، شۇنىڭدەك باشقا خادىملارنى بەلگىلىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن شۇ مىللەت ئاتامانلىرى ئارقىلىق كۆچمەن ئاھالىلەرنىمۇ كونترول قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغىمۇ ئارىلاشمىدى. ئىلى شەھىرى بۇنىڭ بىلەن تارانچىلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ مەركىزى ۋە باشقۇرۇش مۇئەسسەسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولۇپ قالدى. گەرچە جۇڭگو دائىرىلىرى تارانچىلارنى بىۋاسىتە ئىدارە قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن تارانچىلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا ئېچىنىشلىق ئىدى. چۈنكى، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆز

مىللىتىنىڭ بەگلىرى ئالدىدىكى ئورنى سەپى ئۆزىدىن يانچى بولۇپ، ئۇلار ئۇچۇن ئىشلەپ بېرەتتى ھەمدە ئائىلە مالىيى بولاتتى، ۋەھاكازالار. ئۇنىڭدىن قالسا خېلى كۆپ ساندىكى تارانچىلار ھەرقايسى مانجۇ ئائىلىلىرىگە تەقسىم قىلىنىپ، بەدەلسىز يانچىلىق ئەمگىكىنى قىلاتتى. ئەڭ ئاخىرىدا، تارانچىلار يەنە ھۆكۈمەتنىڭ ھەرخىل ئالۋان ـ سېلىقلىرىغا ھەقسىز تۇتۇلاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگو يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ ئويلاپ تاپقان ھىيلە ـ نەيرەڭلىرى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇچ خىل زۇلۇمنىڭ كىشەنلىرى تارانچىلارنى ئەقلى ۋە ئەخلاقىي جەھەتتە زور دەرىجىدە زەئىپلەشتۇرۇۋەتكەن، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىغا نىسبەتەن سېزىمىنى يوقىتىش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. نۆۋەتتە بىز ئىلى رايونىدا ئۇچرىتىۋاتقان تارانچىلارنىڭ غەيرەت ـ جاسارەتسىز، بىچارە ئەھۋالى ئۇزۇن يىللىق ئېزىش كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەردۇر. تارانچىلارنىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ زۇلۇمغا چىداپ كەلگىلى توپتوغرا 100 يىل بولۇپ قالدى. لېكىن ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا تۇڭگانلار قوزغىلىپ جۇڭگولۇقلارغا قارشى چىققاندا، تارانچىلار گەرچە دەرھال تۇغ كۆتۈرۈپ قوزغالمىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۇلارغا ئەگىشىپ قوزغالدى. ئادەم ساندىكى ئۇستۇنلۇك ۋە ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىدىن تارانچى ـ تۇڭگان بىرلەشمە قوشۇنى جۇڭگو قوشۇنلىرىنى تېز سۈرئەتتە مەغلۇپ قىلىپ، تارانچى ـ تۇڭگان خانلىقىنى قۇرۇشنى قارار قىلىشتى. بىراق، ئىتتىپاقداشلار ئارىسىدا تېزدىنلا ھوقۇق تالىشىش سۈركىلىشى پەيدا بولۇپ، قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىنى نابۇت قىلىۋېتىشكە تاس قالدى. تۇڭگانلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق يىللاردىن بۇيانقى كونا كۆزقارىشى بويىچە تارانچىلارنى ئۆزلىرىدىن تۆۋەن دەپ ھېس قىلىپ، ئۇلارنى ھۆكۈمەت ئىچىدىكى پارچە ـ پۇرات خىزمەتلەرگە

www.uyghurkitap.com

قويماقچى بولدى. تارانچىلار بۇنىڭغا ماقۇل بولمايتتى. شۇڭا ئىككى ئوتتۇرىدا قانلىق توقۇنۇش يۈز بەردى. تۆڭگانلار ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن نەتىجىدە يېڭىلىپ قالدى. يېڭى قۇرۇلغان ئىلى دۆلىتىگە تارانچىلاردىن سۇلتان قويۇلدى. ئەمما، بۇ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقتى ئىنتايىن قىسقا بولدى. 1871 ـ يىلى رۇسىيە قوشۇنلىرى ئىلى رايونلىرىغا كىردى. ئۇچ قېتىملىق ئانچە چوڭ بولمىغان جەڭ نەتىجىسىدە، تارانچىلار مەغلۇپ قىلىندى. رۇسىيە ئىشغالىيىتى مەزگىلى تارانچىلار تارىخىدىكى ئەڭ ياخشى دەۋر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار دېمىنى ئېلىۋېلىپ ئارام ئېلىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى، ھەتتا ئىقتىسادىي ئەھۋالىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى.

لېكىن، تارانچىلار بىرقەدەر ياخشى بولغان شارائىتتا تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋاقتى ئانچە ئۇزاق بولمىدى؛ ئۆزىدە بار بولغان مىجەز ـ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتمەستىن، قەشقەردىكى مەزگىللىرىدىكىگە ئوخشاش ئادەم ياقتۇرمايدىغان كونا قىياپىتىدە تۇرىۋەردى. يالغۇز مۇنداق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇلارنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ۋە ئەقلىي قابىلىيىتى كۈنسايىن تۆۋەنلەپ ماڭدى. ئاياللارنىڭ ئورنى مەلۇم دەرىجىدە بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ، دەيدىغان بىرخىل قاراش بار. بۇنىڭ ھەقىقەتەن داۋلىسى بار. لېكىن تارانچى ئاياللىرىنىڭ ئەھۋالى بەكمۇ ئېچىنىشلىق. تارانچىلار ئاياللىرىنى بەك تۆۋەن كۆرىدۇ، ئۇلارنى پەقەت ئائىلىنىڭ مۇلكى ياكى ئەمگەك كۈچى دەپ بىلىدۇ. بۇ جەھەتتە تارانچىلار قەشقەرلىكلەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ. ئەرلىرىنىڭ ئاياللىرى بىلەن قىلىدىغان سۆزى بولمايدۇ، ھەتتا ئاياللىرى بىلەن بىر داستىخاندا غىزالىنىشنى ئۆز سالاپىتىگە نۇقسان يەتكۈزگەنلىك دەپ قارايدۇ.

تارانچىلار تۇغما ھۇرۇن بولۇپ، ھېچنېمىگە كۆڭۈل

بۆلمەيدۇ، ئويلاپمۇ قويمايدۇ. ئىشقىلىپ، بۇگۈن ئۇلارنىڭ قورسىقى تويغان بولسىلا، سىز ئۇلارغا قانچىلىك پۇل بەرسىڭىزمۇ، ئىشنى چىن دىلىدىن خالاپ قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ دەل مۇشۇنداق مىجەز - خاراكتېرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىلى رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى شۇنداق ياخشى بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا نامرات ۋە غوربىگۈل ئۆتىدۇ. نامراتلىق ۋە ھۇرۇنلۇق تارانچىلارنىڭ ئوغرىلىق ۋە باشقا جىنايەتلەرنى ئۆتكۈزۈشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەردۇر. ئىلى رايونىدا ئوغرىلىق قىلىدىغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تارانچىلار بولۇپ، ئادەتتە كۆپ ساندىكى تارانچىلار ھۆرمەتكە لايىق كىشىلەر ئەمەس، دەپ قارىلىدۇ.

نۆۋەتتە ئىلى تارانچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەركىن پۇقرالار بولۇپ، پەقەت ئاز ساندىكى بىر قىسىم كىشىلەرلا يەنىلا ھاكىم - بەگلەرگە قۇل - دېدەك بولماقتا، ئەمما ھاكىمبەگنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلارغا پۈتۈنلەي دېگۈدەك غوجايىنلىق قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تارانچىلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزى خالىغان كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. ئۇلار ئاساسەن دېچقانچىلىق ئارقىلىق تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئېغىر ئىشلارنى قىلىدىغانلارمۇ، كۈنلۈك ئىشلەيدىغانلارمۇ، چاكارلىق قىلىدىغانلارمۇ ھەمدە ئاز بىر قىسىم قول ھۈنەرۋەنلەرمۇ بار. ئۇلار ئەسلىدە ناھايىتى ياخشى ئۇستىكارلاردىن بولالايتتى. بىراق، ئىشنى قولنىڭ ئۈچىدىلا قىلىپ قويىدۇ. تارانچىلار سودا - سېتىققا ماھىر ئەمەس، ئەگەر بىرەر تارانچى قانداقتۇر ئوبدانراق تىجارەتنى يولغا قويىدى دېگەندىمۇ، ناھايىتى تېز ۋاقىتتا ئىشى ئاقماي قالىدۇ، خالاس.

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئونىنچى باب

قىرغىزلار — ئۇلارنىڭ تىلى، مىللىي تۇرمۇش شەكلى، قىرغىزلارنىڭ مىجەز - خۇلقىدىكى ئارتۇقچىلىقلار. قىرغىز ئاياللىرىنىڭ ئەركىنلىكى، ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكى رولى ۋە ئورنى. قىرغىزلارنىڭ نىكاھ - توي رەسمىيەتلىرى، قىرغىزلارنىڭ چېچىلاڭغۇلۇقى ۋە تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەرگە ئامراقلىقى. ئاساسىي كەسپى — چارۋىچىلىق، قىرغىز دېھقانلىرى، قىرغىزلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇچىنچى مىللەت — كۆچمەن چارۋىچى قىرغىزلاردۇر. قىرغىزلارنىڭ ئىرقىي تېپى ۋە تىل - يېزىقىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلار تا ھازىرغىچە ئىپتىدائىي ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمى دەۋرىدىكى ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بىرىنچىدىن، ئۇرۇق مەنبەسى ئۇلار ئارىسىدا تا ھازىرغىچە ناھايىتى زور رول ئوينىماقتا. ئەگەر سىز بىرەر قىرغىزدىن قايسى قەبىلىدىن ئىكەنلىكىنى سوراپ قالسىڭىز، ئۇ دەرھال كېرەي قەبىلىسىدىن، قىزاي قەبىلىسىدىن ياكى نايمان قەبىلىسىدىن، ۋەھاكازا دەپ جاۋاب بېرىدۇ. يەنى، ئۆزىنىڭ قايسى ئۇرۇقنىڭ ئادىمى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇرۇق ئەزالىرى ئىچىدىكى ئالاقە تا ھازىرغىچە يەنىلا ئىنتايىن قويۇق، گەرچە ئۇ مەلۇم دەرىجىدە ئاجىزلىشىشقا باشلىغان بولسىمۇ، بىر ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرى ھامان بىر - بىرىنى قوللايدۇ ۋە قوغدايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، قىرغىزلار مېھماندوست، ئاق كۆڭۈل مىللەت. ئۇلار

يولدىن ئۆتكەن مېھمانلارنى كۈتۈۋالماسلىقنى نومۇس ئىش، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر سىز يايلاقتا قايسىبىر كىگىز ئۆيگە كىرمەكچى، ئۇ يەردە دائىم ئەتراپلىق ۋە قىزغىن كۈتۈۋېلىنىسىز، كىگىز ئۆيدە ساھىبخان سىزنى تۆردە ئولتۇرغۇزىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىز ئېتىكىزدىن ئەنسىرىمىسىگىزمۇ بولىدۇ. قىرغىزلارنىڭ ئائىلە رىشتىسى بىرقەدەر مۇستەھكەم بولۇپ، گەرچە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار ئارىسىدىمۇ كۆپ خوتۇن ئېلىش ئادىتى پەيدا بولغان بولسىمۇ، بۇ پەقەت بەزى باي ئائىلىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئادەتتە قىرغىزلار پەقەت بىرلا خوتۇن ئېلىپ چېچى ئاقارغۇچە بىللە ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى شۇنىڭ ئۈچۈن مۇستەھكەمكى، بۇنى ئېھتىمال خېلى چوڭ مەنىدىن ئالغاندا، نىكاھ سودىسى تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە تۈرتكە بولغان. چۈنكى خوتۇن ئالغاندا، قىز تەرەپكە ناھايىتى كۆپ سوۋغا ـ سالام ـــ تويلۇق بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالغاندا، خوتۇن ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ، خوتۇننى خورلاشنىڭ قىلچە پايدىسى يوق. چۈنكى، شۇ سەۋەبتىن خوتۇنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئاياللارنىڭ قىممىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، گەرچە بارلىق ئائىلە ئىشلىرى ئانچە مۇرەككەپ بولمىسىمۇ، ھەممىنى بىرلا ئايال كىشى ئۈستىگە ئالىدۇ. قىرغىزلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، داۋاملىق ئۆي كۆچۈپ يۈرىدۇ. ھەر قېتىمدا ئايال كىشى بارلىق ئۆي ـ سەرەمجانلىرىنى ئۆزى يالغۇز تۆگىگە ئارتىپ، ئۆزى چۈشۈرىدۇ. كىگىز ئۆيلەرنى ئۆزى قۇراشتۇرىدۇ، ئۆزى چۈۋۈيدۇ. ئائىلىنىڭ باشقا ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلىرىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، ھەممىنى خوتۇن كىشى ئۆزى يالغۇز قىلىدۇ. ئەرلەر پەقەت قوي بېقىپ، چارۋىلىرىنى سېپتىپ قويىدۇ. خالاس. ئايال كىشى ئەرنىڭ ئەنە شۇنداق مۇھىم ياردەمچىسى بولغانلىقى سەۋەبىدىن،

ئائىلىدە ئۇلارنىڭ پىكرى خېلى مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ياشانغان ئاياللار تېخىمۇ شۇنداق. ئۇلار ئائىلىدە ناھايىتى زور ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇپ، ئىنتايىن ھۆرمەتلىنىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شارائىتىدا قىرغىز ئاياللىرىنىڭ ئۆيىگە بېكىنىۋېلىشى تەبىئىي ھالدا ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ياش قىز - يىگىتلەر ھەممىشە بىللە بولۇپ، ئويۇن - تاماشا، كۆڭۈل ئېچىشلاردىن ئورتاق بەھرىمەن بولىدۇ.

ئەمما بۇنداق ئالاقىلەرنىڭ ئۇلارنىڭ جورا تاللىشىغا ھېچقانداق ياردىمى بولمايدۇ. چۈنكى پەقەت پۈلى بار، سوۋغا - سالام تەقدىم قىلالايدىغانلارلا خوتۇن تاللىيالايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ داۋاملىق شۇنداق بولمايدۇ. ھەممىشە بالا ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىلا ئاتا - ئانىلار ئۇلارنىڭ نىكاھىنى پۈتۈشۈپ قويىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قىز تەرەپكە سوۋغا تەقدىم قىلىشقا باشلايدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ئەگەر ماقۇللاپ قويغان قىزنىنى باشقا بىرىگە بېرىشنى ئويلىغان تەقدىردىمۇ ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ. لېكىن بەزىدە مۇنداق ئەھۋاللارمۇ سادىر بولۇپ قالىدۇ: نىكاھى پۈتۈشۈپ سوۋغا قوبۇل قىلىپ بولغان قىزنىڭ باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىنىدىغان ئىشلىرىمۇ بار، ئەمما بۇ ئوغۇل تەرەپ ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ھاقارەت ھېسابلىنىدۇ ھەمدە ئارىدا جېدەل چىقىدۇ. قىز تەرەپ يالغۇز سوۋغىلارنى قايتۇرۇپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى پۇل خەجلەپ ئەپۇ سورايدۇ. بىراق، بەزىدە ئوغۇل تەرەپ يەنىلا بولدى قىلماي، قىز تەرەپتىن يەنە بىر قىزنىنى ئۇنىڭ ئورنىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىز تەرەپ ئۆز جەمەتىدىن باشقا بىر قىزنى ئۇلارغا بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئانچە جاپا - مۇشەققەت تارتىپ باقمىغان قىرغىزلاردا ئۇزۇكسىز ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان ۋە جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تىرىشىدىغان كۈچ - قۇۋۋەت ۋە روھ يوق. مانا مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، قىرغىزلار كىچىكىدىنلا ئىش قىلىشنى ياخشى كۆرمەيدۇ، ئۇلار

ئۇخلاشنى ۋە ئۆيمۇ ئۆي يۇرۇپ مېھمان بولۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەرنى ئاڭلاشقا خۇشتار بولۇپ، بۇ قىزىقىشى چېكىگە يەتكەن. بىرەر پۇرسەت چىقسىلا ئۇلار يولۇچىلار بىلەن پاراڭلىشىپ ئۇچۇر ئىگىلەيدۇ ياكى ئۇچۇر يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرخىل خەۋەرلەر، خىلمۇ خىل ئەپقاچتى گەپ - سۆزلەر قىرغىزلار ئارىسىدا ناھايىتى تېز تارقىلىدۇ. ئۇلار ئۇچۇر توپلاش، بولۇپمۇ تاماشا قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن دائىم ئات مىنىپ كەنتمۇ كەنت ناھايىتى يىراق جايلارغا ئويۇن - تاماشىغا بارىدۇ ياكى ئات بەيگىسىگە ياكى بولمىسا پۇلدارلارنىڭ توي - تۆكۈن، خەتنە توي مەرىكىلىرىگە قاتنىشىدۇ، ياكى ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ دېگەندەك پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ.

قىرغىزلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ ئۇلارنى بىز بىلىدىغان ئىگىلىك ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئۇلار چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشىگە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. ئېسىل سورتلارنى كۆپەيتىشنى ياكى چارۋىچىلىق كىرىمىنى ئاشۇرۇشنى ئويلىمايدۇ. قارىماققا، چارۋا - مالىلار ئىگىسىزدەك كۆرۈنىدۇ، يەنى چارۋىلار ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆزى كۆپىيىدۇ. مال ئىگىسى كۆڭۈل بۆلىدىغىنى پەقەتلا چارۋىلىرىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئوغرىلىنىپ كەتمەسلىكىگە، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يەپ كەتمەسلىكىگە ياكى چارۋىلىرىنىڭ تۇركۈمىلەپ ئۆلۈپ كەتمەسلىكىگە كۆز - قۇلاق بولىدۇ، خالاس. بۇنداق بولغاندا، چارۋا تۇرلىرى ياخشىلانمايلا قالماستىن، بەلكى بەزىدە ئارقىغا چېكىنىپ كېتىش ئەھۋاللىرىدىن ئەجەبلەنگەنلىكى بولمايدۇ. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، قىرغىزلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ماس كېلىدىغان چارۋىچىلىق كەسپىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار بۇ خىل تۇرمۇش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ باشقا خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالىمايدۇ.

www.uyghurkitap.com

هالبۇكى، يېقىندىن بۇيان تۇرمۇشنىڭ قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن، بىر بۆلۈم قىرغىزلار كۆلىمى چوڭ بولمىسىمۇ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىنى يەنىلا بەك ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن زادى بارمىسا بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن ئېتىزغا بارىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاشقان ۋاقىتلاردا ئۇلار باشقا يەرلەرگە بېرىپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ. بىرەر قىرغىز پەقەت بارلىق چارۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، باشقا جايغا بېرىپ چارۋىچىلىق قىلىشقا ھېچقانداق ئىمكانىيىتى قالمىغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئېتىزلىققا بارىدۇ، قالغان ۋاقىتلاردا ئۇلار باشقا جايلارغا بېرىپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ. بىرەر قىرغىز پەقەت بارلىق مال چارۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئەتراپتا ھېچقانداق چارۋا بېقىش ئىمكانىيىتى قالمىغاندىلا، مەلۇم كەنت ئەتراپىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. بۇلار جاتاكلار (ئولتۇراقلىشىپ قالغۇچىلار) دەپ ئاتىلىدۇ. جاتاكلار قىرغىزلار ئىچىدىكى يوقسۇللاردۇر. ئۇلار پەقەت كىچىك بىر پارچە يەرنىلا تېرىيدۇ، قالغان ۋاقىتلاردا باشقىلارغا يالللىنىپ ئىشلەيدۇ ياكى بولمىسا چاكار بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار ئازراق پۇل توپلاپ بىرەر كالا ياكى تۆگە سېتىۋالالىسىلا، دەرھال ئولتۇراق تۇرمۇشنى تاشلاپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ. جۇڭگو قىرغىزلىرىنىڭ ھازىرچە خېلى يېتەرلىك يايلاقلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئارىسىدىكى ئولتۇراقلىشىپ قالغان يوقسۇللار ئىنتايىن ئاز سانىنى ئىگىلەيدۇ، ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇنداق يوقسۇللار كۆپىيىشكە باشلىدى.

قىرغىزلار ئادەتتە كىشىلەر ئولتۇراقلاشمىغان جايلاردا چارۋىچىلىق قىلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرگە ئىش تېرىپ بېرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، چارۋا ـ مالىلار ئېھتىمال ئېتىز ـ ئېرىقلارنى چەيلەپ، قىر ـ ئېرىقلارنى

بۇزۇۋېتىشى، بۇ سەۋەبتىن جەدەل - ماجىرا كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن، ھەر قېتىملىق جەدەل - ماجىرادا ھامان يەرلىك ئاھالىلەر ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرەر جاي مەيلى مال بېقىشقا قانچىلىك ماس كەلسىمۇ، ئاھالىلەر كۆپەيسىلا تېخىمۇ بوش جايلارنى ئىزدەپ، مالىلىرىنى ھەيدەپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ، قىرغىزلارنىڭ مال - مۈلكى ئىنتايىن ئاز، ئېغىر - يېنىك ئۈي سەرەمجانلىرىمۇ يوق، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرى خالىغانچە كۆچۈپ يۈرىدۇ. شۇڭا قىرغىزلار ئوخشاشمىغان تارىخىي شارائىتلاردا سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىغا بارغان. ئالدىنقى ئەسىردىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، بۇ جايلاردىكى ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئازىيىپ كەتتى. نۇرغۇن شەھەر - بازارلار ۋە كەنتلەر ئادەمزاتسىز قالدى. ئۇ چاغلاردا قىرغىزلارنىڭ پائالىيىتى جەنۇبقا كېڭىيىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە قەدەر تەرەققىي قىلغانىدى. ئەمما قوزغىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ جايلاردا قايتىدىن ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ئىگىلىۋالغان جايلىرىنى يېڭى كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەرگە نائىلاج ئۆتۈنۈپ بەردى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى غەربكە كۆچتى، يەنە بەزىلىرى شىمالدىكى رۇسىيە چېگرالىرىغا يېقىن جايلارغا كۆچتى. ئەمما شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ئۇزۇكسىز تۇرده ئۇلارنىڭ مەلۇم قەبىلىلىرى جايىر - مايلى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. بىراق، يېقىنقى ئىككى يىل بابەينىدە بۇ يەرلەردە چارۋىچىلىق قىلىشقا مۇمكىن بولماي قالدى. 1903 - يىلى شىنجاڭ مۇپەتتىشى قىرغىزلارنىڭ ئىلى ۋە تارباغاتاي رايونلىرىنىڭ سىرتىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قاتتىق چەكلىدى. بۇ قاتتىق چەكلەش بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئۆز قەبىلىسىدىن ئايرىلىپ چىققان بارلىق قىرغىز ئائىلىلىرى بۇ چەكلەنگەن رايوندىن كۆچۈپ

چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھازىر قىرغىزلارنى پەقەت ئىلى (رۇسىيە چېگرا سىغا يېقىن ئەتراپىتىكى تاغلىق رايونلاردا)، تارباغاتاي رايونى ۋە تارباغاتاي تېغىنىڭ شىمالىدىن تاكى ئالتاي رايونىغا قەدەر بولغان جايلاردا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ غەربىي چېگرا سىدىكى تەڭرىتاغ رايونلىرىدىمۇ قىرغىزلار بار.

قىرغىزلارنىڭ ئېلىمىز چېگرالىرىغا يېقىنلاپ كېلىشىنىڭ بىر ئۈچۈن ھېچقانداق پايدىسى يوق، چۈنكى قىرغىزلار بۇ يەرگە كەلگەندىن بۇيان، چارۋا ـ ماللارنى ئوغرىلاش ۋەقەلىرى زور دەرىجىدە كۆپەيمەپ قالدى. بۇلار ئەسلىدە قىرغىزلار ئارىسىدا دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ھادىسە بولۇپ، بۇ سەۋەبتىن نۇرغۇنلىغان ھەل قىلىش قىيىن بولغان چېگرا ماجىرالىرى پەيدا بولدى.

جۇڭگو قىرغىزلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ تۇرمۇشى بايلىقى، چارۋا ـ ماللار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مال ـ مۈلكى، چارۋىچىلىق كەسپىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق شارائىتلار بار. چارۋا بېقىش ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق بولغان رايونلار ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ھەر خىل چارۋا پادىلىرىنى كۆپەيتىشكە پايدىلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىرغىزلارمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس. 30 ـ 40 قوي، 10 ـ 20 ئات ـ كالىسى بار قىرغىزلار نامرات ھېسابلىنىدۇ. بايلىرىنىڭ نەچچە مىڭ تۇياق ئېتى ۋە نەچچە مىڭلىغان قويلىرى بولىدۇ. كالىنىڭ سانى بۇنىڭدىن ئاز. لېكىن، بايلارنىڭ نەچچە يۈزلىگەن كالىسىنىڭ بولۇشى ئادەتتىكى ئىشتۇر. قىرغىزلار پۈتۈنلەي چارۋا ـ ماللارغا تايىنىپ جان باقىدۇ. ھازىر ئۇلارنىڭ چارۋىلىرى يەنىلا كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى خېلىلا ياخشى.

ئون بىرىنچى باب

موڭغۇللار ــ ئويرات قەبىلىسى، چاخار قەبىلىسى، تۇرغۇت قەبىلىسى، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونى. تۇرغۇتلارنىڭ رۇسىيەگە كۆچۈپ كېلىشى ۋە قايتىپ كېتىشى. موڭغۇللارنىڭ دىنى ــ بۇددا دىنى، موڭغۇللارنىڭ دىنغا بولغان چىن ئېتىقادى، ئىبادەتخانىلار، گېگەن بولۇشى. جۇڭگونىڭ غەربىدىكى گېگەن ــ چاغان گېگەن، موڭغۇلارنىڭ گېگەنگە بولغان پوزىتسىيەسى، خەنزۇلارنىڭ گېگەنگە بولغان پوزىتسىيەسى. بۇددا دىنىنىڭ موڭغۇللارنىڭ خاراكتېرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى. موڭغۇل ئاياللىرىنىڭ ئورنى، ئائىلىۋى ئەخلاقتىكى شاللاقلىقى، موڭغۇللارنىڭ نىكاھ ئىشلىرى. موڭغۇللارنىڭ كەسپى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلاشقان يەنە بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ــ موڭغۇللاردۇر. رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارنى قالماقلار، دەپ ئاتايدۇ. خەنزۇلار بولسا ئومۇملاشتۇرۇپ موڭغۇللار دەپ ئاتايدۇ ياكى بولمىسا موڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. مەسىلەن، ئويرات، چاخار ۋە تۇرغۇتلار دەپ ئاتايدۇ.

ئويراتلار قەبىلىسى بىر مەزگىل جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ قالدۇق قىسمىدۇر. كۆچىلىككە مەلۇمكى، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلار تەرىپىدىن يوقىتىلىپ، بىر مەھەل قۇدرەت تاپقان. بۇ قەبىلىنىڭ قالدۇق قىسىملىرى جۇڭگوغا بەيئەت قىلدى ھەمدە ئۇلار ھازىر جۇڭغارلار دەپ ئاتالماستىن، بەلكى ئويراتلار دەپ ئاتىلىدۇ. جۇڭغار ياكى ئويرات دېگەن يەرلىك

ئاھالىلەر ۋە مۇشۇ ئۇلۇسنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىمۇ بۇ نامنى ئۇنتۇلۇپ كەتتى. بۇ نام شۇنداق ئۇزۇل - كېسىل ئۇنتۇلۇپ كېتىلىدىكى، جۇڭگونىڭ ئەڭ يېڭى جۇغراپىيەگە ئائىت ئەسەرلىرىدىمۇ «جۇڭغارلار» ۋە «جۇڭغارىيە» دەپ تىلغا ئېلىنمايدىغان بولدى. ئويراتلار (بىز ئېيتىپ كېلىۋاتقان قالماقلار) ئىلى رايونىدا تۇرىدۇ.

چاخار قەبىلىسى مانجۇ قوشۇنلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى ئىگىلىگەن چاغلاردا، قوشۇن بىلەن بىللە موڭغۇلىيەدىن بۇ يەرگە كەلگەن ھەمدە مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن بىللە قېلىپ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان. چاخار قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونى بولەكنور تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بورتالا رايونى، سايرام كۆلى ئەتراپىدا بولۇپ، ئادەم سانى كۆپ ئەمەس.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تۇرغۇت قەبىلىسىمۇ ئەسلىدە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن رايونلاردا تۇراتتى. كېيىن ئۇرۇشخۇمار قوشنا قەبىلىلەرنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تېخىمۇ ياخشى يايلاق ۋە تىنچ تۇرمۇشقا ئېرىشىش ئۈچۈن، 1636 - يىلى رۇسىيەنىڭ ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى يايلاقلارغا كۆچۈپ كەلگەن. 18 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىملىرىدا، ئۇلار يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا قايتىپ كەتكەن. تۇرغۇتلاردا تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ رۇسىيەدىن قايتىپ كېلىشكە، ئۇ يەردە ئۇلارنى خىرىستىيان دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىغانلىقى، ئۇلارنىڭ قارشى چىققانلىقى سەۋەب بولغان. بەزىلىرى گەرچە خىرىستىيان دىنىغا كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن رۇسىيەدىن بىللە قېچىپ كېلىشكە توسالغۇ بولالمىغان. بۇ كىشىلەر تا ھازىرغىچە مېتالدىن ياسالغان ئەۋلىيالىرىنىڭ مەبۇدىسى ۋە كىرىست بەلگىسىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ

ئۇلارنىڭ خىرىستىيان دىنىغا كىرگەنلىكىنىڭ پاكىتىدۇر. تۇرغۇتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرى رۇسىيەدە تۇرغانلىقىنى تا ھازىرغىچە ئېسىدە چىڭ ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن رۇسىيەدىن كەتكەنلىكىنى سوراپ قالسا، ئۇلار دەرھال كىرىست بەلگىسىنى كۆرسىتىپ، رۇسىيەلىكلەر ئۇلارنى بۇنىڭغا مەجبۇرلىغانلىقى، شۇڭا ئۇلار ئۇ يەردىن كېتىپ قالغانلىقلىرىنى سۆزلەپ بېرىدۇ.

تۇرغۇتلار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلار كۆپ بولۇپ، بىر بۆلۈكى تارباغاتاي تاغلىرى بىلەن ئورقاشار تاغلىرى ئارىسىدىكى تارباغاتاي رايونىدا، يەنە بىر بۆلۈكى مايلى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى، ئىبنۇر كۆلى ۋە شىخۇ ئوتتۇرىسىدا، ئاساسىي قىسىملىرى يۇلتۇر ۋە قارا شەھەر ئەتراپىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قەبىلىلەر بويىچە ئايرىلىپ، ۋارىسلىق بەگ - غوجامىلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ.

موڭغۇللارنىڭ بۇ ئۇچ بۆلىكى ئوخشىمىغان موڭغۇل شېۋىلىرىنى قوللىنىدۇ، ئەمما بۇ شېۋىلەر بىر - بىرىگە ئىنتايىن يېقىن كېلىدۇ. شۇڭا ئويراتلار چاخار ۋە تۇرغۇتلارنىڭ تىلىنى پۈتۈنلەي چۈشىنەلەيدۇ، ئۇلارمۇ چاخارلارنىڭ تىلىنى ئوخشاشلا چۈشىنەلەيدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى بىر قەبىلىنىڭ كىشىلىرى دەپ قارايدۇ. گەرچە ئۇلار چېگرا رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارالغان بولسىمۇ، تۇرمۇشىدىكى ئورتاق نەرسىلەر كۆپ ئەمەس.

موڭغۇللار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇ موڭغۇللارنىڭ بۇرۇنقى ۋە ھازىرقى تۇرمۇشىدا غايەت زور رول ئوينىغان. دىنىي ئەقىدە موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھالىرىگە قەدەر سىڭىپ كەتكەن. ھەربىر ئائىلىدىن بىر كىشى چىقىپ لاما بولۇشى شەرت بولغانلىقى ئۈچۈن، 1/3 قىسىم ئاھالىلەر راھىب، ئەمما كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزلىرى چوقۇنۇۋاتقان

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

بۇ خىل دىنغا نىسبەتەن چۈشەنچىسى ئىنتايىن ئاجىز، لامـ
بۇنىڭ سىرتىدا. بىراق، ھەممە لامالارنىڭ تامامەن چۈشىنىپ
كېتىشىمۇ ناتايىن. ئۇلار دىنىي قائىدە ـ رەسىمىيەتلىرىنى ئادا
قىلىپ، دىنىي شەرىئەتكە رىئايە قىلىدۇ. ئۇلار بۇنداق قىلىشنى
ھەقلىق دەپ قارىسىمۇ، لېكىن ناھايىتى قارىغۇلارچە ئېلىپ
بارىدۇ. بۇلار موڭغۇل مىللىتىنىڭ نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى
ئادەتلىنىپ كېلىۋاتقان ئادىتى بولۇپ قالدى. ھەربىر موڭغۇلنىڭ
قولىدا بىردىن ئەپسۇن ئويۇلغان دۇرۇت چاقى بولىدۇ. ئۇنى
ۋاقتىدا پىرقىرىتىپ تۇرسىلا (بۇ دۇرۇت ئوقۇشقا ۋاكالەتلىك
قىلالايدۇ)① باقىي دۇنيادا ئۆلگۈچىنىڭ روھى ياخشى ئادەم بولۇپ
تىرىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بىزنىڭ سۆزىمىز بويىچە ئېيتقاندا،
جەننەتكە كىرەلەيدۇ. موڭغۇللار بۇددا دىنىنىڭ بارلىق قائىدە ـ
رەسىمىيەتلىرىگە ئەستايىدىل رىئايە قىلىدۇ. ئۇلار ھەر قايسى
جايلارغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. مېنىڭ
قارىشىمچە، بۇ خىلدىكى تاۋاپ قىلىش ئۇلارنىڭ سەرگەردانلىق
ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ياخشى كۆرگەنلىكىنىڭ
ئىپادىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. موڭغۇللار ھەر كۈنى ئايەت
ئوقۇيدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئايەت ئوقۇشى ئۆز بۇرچىنى شەكلەن
ئادا قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن
بېرىلمەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئايەت ئوقۇۋاتقاندا، يېنىدىكى كىشىلەر
بىلەن پاراڭ سېلىشۇېرىدۇ. ئەمما ھەربىر موڭغۇل بۇ خىل
رەسىمىيەتنى ئادا قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى دەپ
ھېسابلىشىدۇ. موڭغۇللارنىڭ ياخشى كۆرىدىغان سۆز تېمىسى
ئۇنىڭدىن بىر كۈندە نەچچە قېتىم ئايەت ئوقۇغانلىقىنى
سوراشتۇر، ئەگەر ئۇ مانچە قېتىم ئوقۇدۇم دەپ جاۋاب بەرسە،
ئۇنداقتا سىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئوقۇغانسەن، دەيسىز. بۇ، ئۇلار
ئۇچۇن ئەڭ ياخشى ماختاش بولۇپ قالىدۇ. موڭغۇللارنىڭ دىنىي

① بۇددا دىنىدا ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى قايتا تىرىلىدۇ، دېگەن قاراش تەشەببۇس قىلىنىدۇ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئېتىقادىنىڭ سىرتقى ئىپادىسى بولسا، بارلىق موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئىبادەتخانىلارنىڭ بولۇشى ۋە زور تۇرکۇمدىكى لامالارنىڭ بۇ يەرلەردە تۇرۇشىدىن ئىبارەت.

ئىبادەتخانىلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا جايلىشىش ئەھۋالى مۇنداق: ئىلى رايونى، قاراشەھەر ئەتراپى ۋە يۇلتۇز ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم ئىبادەتخانىلار بار بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا تارباغاتاي رايونىدىمۇ ئىبادەتخانىلار بار. ئەمما، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاساسلىق ئىبادەتخانىلار يەنىلا چاغان گېگەن تۇرۇشلۇق شىخۇنىڭ يېنىدىكى ئىبادەتخانا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گېگەن بۇددانىڭ بىر خىل نىرمانەكايە (ئۆزگەرمە گەۋدە) سى، بۇنداق نىرمانەكايە بۇددا دىندا ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەڭ چوڭ گېگەن بۇت بولغىنى دالاي لاما بولۇپ، ئۇ بۇرۇن شىزاڭدا ئىدى، ھازىر شىنىڭدا تۇرىدۇ. ئۇ شىزاڭدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنى شىنىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان، ئۇنىڭدىن قالسا خالخا خوشۇلارنىڭ گېگىنى ۋە شەرقىي جەنۇبى موڭغۇلىيەدىكى گېگەن چوڭراق بولۇپ، ئەڭ كىچىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى شىخۇنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق ساغان گېگەن.

بۇ گېگەنلەر گويا كى تىرىك ئۆلىيالاردەك كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ئېتىقاد قىلىشىغا - چوقۇنۇشىغا ئېرىشىدۇ. ھەرقايسى جايلاردىن ئۇلارغا قىممەت باھالىق ئۇلپانلار سوۋغا قىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، گېگەنلەر ئەڭ باي، گېگەنلەر ئادەتتە راھەت - پاراغەت ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. گەرچە ئۇلار راھىب بولسىمۇ، تەركىدۇنيالىققا چىققاندا ئۆمۈربويى خوتۇن ئالماي، ئىپپىتىنى ساقلايدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بېرىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ يەنىلا خوتۇن - بالىلىرى، ھەتتا بىرنەچچە خوتۇنلىرى بولىدۇ. ئائىلە - سەرەمجانلىرىمۇ ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولىدۇ. مۇقەددەس گېگەن تۇرۇقلۇق، بۇ خىل راھىبلارغا خاس بولمىغان تۇرمۇش كۆچۈرۈپ، بىكار تەلەپلىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشىدۇ.

ئەلۋەتتە، بۇ موڭغۇلىيەدىكى مۇرىتلارغا ناچار تەسىرلەرنى قالدۇرۇشى كېرەك ئىدى، ئەمەلىيەتتە دەل بۇنداق ئەكسىچە بولدى. كىشىلەر موڭغۇللاردىن نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ گېگەنلىرى بۇنداق ئۆز مەيلىچە يۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا يول قويىدىغانلىقىنى سورىغاندا، ئۇلار قىلچە ئىككىلەنمەستىن، ئەمەلىيەت شۇنداق ئىكەن، ئەلۋەتتە شۇنداق بولۇشى كېرەك، دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ ھەمدە بۇ خىل ناباب قىلمىشلارغا نىسبەتەن بىزارمۇ بولمايدۇ، غەزەپلەنمەيدۇ. مەسىلەن، ئىككى يىل بۇرۇن ئۆلگەن ساغان گېگەننىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى راھىبلىققا قىلچىمۇ باب كەلمەيدۇ، ھەتتا ئۇ بىر مەزگىل ئۆز قول ئاستىدىكى لامالارنى ۋە بەزى جېنىدىن تويغان خەنزۇلارنى توپلاپ، بۇلاڭچىلىق قىلغان بولسىمۇ، بۇ ئىشلار موڭغۇللارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئېتىقادىنى قىلچىلىكمۇ بوشىتالمىدى.

موڭغۇللارغا قوشنا بولغان مىللەتلەردىن خەنزۇلار گەرچە مەلۇم دەرىجىدە بۇددا مۇرىتلىرى ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇلار بۇ گېگەنلەرگە قىلچە چوقۇنمايدۇ، بەلكى جۇڭگو دائىرىلىرى ھېچقانداق تەپ تارتماستىن ئۇلارغا نىسبەتەن كەڭ كۆلەمدە شىلۇپلىش ۋە تالان - تاراج ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىكى چارە - ئۇسۇللارنىڭ بىرى، گېگەنلەرنى پايتەختكە چاقىرىپ خان بىلەن كۆرۈشتۇرىدۇ. پايتەختتە گېگەن زور مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈشنى ھەر خىل ئولپان سۇپىتىدە ھەرقايسى ۋەزىرلەرگە، شۇنىڭدەك باشقا ئەمەلدارلارغا سوۋغا قىلىشى لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن گېگەنلەر پايتەختكە كىرىشنى ئانچە بەك ياقتۇرمايدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بىر شىخۇ گېگەنى بېيجىڭدىن ئۆز ئىبادەتخانىسىغا قايتىش سەپىرىدە يول ئۈستىدە، يەنى گەنسۇدا ئۆلگەن. ھازىر لامالار يېڭى گېگەننى تېپىپ بولدى. بۇ تۆت ياش ئەتراپىدىكى ئۆسمۇر، شەرقىي موڭغۇلىيەنىڭ خالىخادىكى ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىدا ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ يېنىدا بىرنەچچە لامالار بار بولۇپ، ئۇنى كۈتۈش ۋە تەربىيەلەش ئىشلىرىغا

مەسئۇل. ئۇ چوڭ بولۇپ مەلۇم ياشقا كىرگەندە، بۇ يېڭى گېگەن شخۇ ئەتراپىدىكى بۇتخانىغا ئاپىرىلىپ، ئۇ يەردە ھەقىقىي گېگەنلىك نامغا ۋە ھوقۇققا ئېرىشىدۇ. ھازىر بۇ يېڭى گېگەن بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى بۇتخانىنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئۆلۈك بولۇپ، گېگەن بولمىغانلىقى ئۈچۈن سوۋغا - سالام مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغانىدى، بۇرۇنقىدەك ئۇنداق ئۆز مەيلىچە راھەت - پاراغەت تۇرمۇشىمۇ يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپ سانىدىكى لامالار باشقا ئىبادەتخانىلارغا تارقىلىپ كېتىپ، پەقەتلا ئاز سانىدىكى لامالار كۈجە كۆيدۈرۈپ، ئىبادەتخانىلارغا قارايدىغانغا قالدۇرۇلدى.

موڭغۇللارنىڭ روھىي قىياپىتىگە ھەرقايسى جەھەتتىن بۇددا دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن بۇرۇنقى زامانىلاردا قەيسەر ۋە ئەلەمگە ماھىر موڭغۇللار ھازىر ئاسىيادىكى ئەڭ ياۋاش ئاھالە بولۇپ قالدى. موڭغۇللار مېھماندارچىلىق ۋە سوۋغا - سالام ئىشلىرىدا ناھايىتى قائىدىلىك بولۇپ، بەكمۇ مېھماندوست كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئىللىق مىجەز - خۇلقى ئىيالالارغا بولغان مۇئامىلىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئىيالىلىرى تولۇق ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولىدۇ، ئەگەر ئەركىشى ئۆز ئىيالىغا ياخشى مۇئامىلىدە بولمىسا، بارلىق قوشنىلارنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. ناۋادا بۇمۇ كار قىلمىسا، قوشنىلار ئاقساقالىلارنى ئىزدەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاقساقالىلار بۇ زوراۋان ئەرگە تېگىشلىك تەدبىر قوللىنىدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئائىلىۋى ئەخلاقى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. قىزلىرى كىچىكىدىنلا باشباشتاق كېلىدۇ. ناۋادا ئۇلار چوڭراق جېدەل - ماجىرا ۋە بىرەر شەرمەندىچىلىك كەلتۈرۈپ چىقارمىسىلا، ئاتا - ئانىلار ئۆز قىزلىرىنىڭ شاللاقلىق ھەرىكەتلىرىنى ئانچە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيدۇ، ھەتتا توي قىلغان ئىيالالارمۇ ئىپپىتىنى چوقۇم ساقلاش كېرەك دەپ ھېسابلىمايدۇ. ئەركەكلەرمۇ ئىيالىلىرىنىڭ نومۇسىنى يوقىتىدىغان

قىلمىشلىرىغا بەكمۇ قاتتىق قارشى تۇرۇپ كەتمەيدۇ. 3/ قىسسىم ئەركەكلەرنىڭ تەركىدۇنيا، لاما بولۇپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ ئائىلىۋى ئەخلاقىنىڭ ناچار بولۇشى ئادەمنى ھەرگىز ھەيران قالدۇرمايدۇ. كۆپ ساندىكى لامالار گەرچە ئۆمۈربويى خوتۇن ئالماسلىقا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىنتايىن زىناخور تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ گېگەنلىرىنى دوراپ، خوتۇن - بالىلىق بولۇۋالىدۇ. دەل لامالارنىڭ جىنسىي تۇرمۇشتا ئۆز مەيلىچە بولۇش شامىلىنى موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇشىغا ئېلىپ كىرگەنلىك سەۋەبىدىن ئۇلار ئارىسىدا جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ كەڭ تارقىلىپ كېتىشىمۇ قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. بۇ خىل كېسەللىكلەر موڭغۇل ئىرقىي تېپىنى مەلۇم دەرىجىدە ئارقىغا چېكىندۈرۈۋەتتى.

بىر تەرەپتىن، راھىبلارنىڭ كۆپلۈكى (گەرچە راھىبلار ئىسمى - جىسمىغا لايىق بولمىسىمۇ)، يەنە بىر تەرەپتىن جىنسىي تۇرمۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرگەنلىكى، موڭغۇللارنىڭ توي - نىكاھ ئىشلىرىغا ئانچە ئېتىبار بېرىپ كەتمەيدىغانلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇلار توي قىلغاندا ھەتتا ھېچقانداق دىنىي مۇراسىملارنىمۇ ئۆتكۈزمەيدۇ. ھالبۇكى، بۇددا دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىسى بويىچە، ھەۋەسكە بېرىلىش گۇناھ ھېسابلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل دىنمۇ توي - نىكاھ ئىشلىرى ئۈچۈن بەخت تىلىمەيدۇ. كەمبەغەللەرنىڭ توي - نىكاھلىرى ئادەتتە : قىز - يىگىتلەر ئۆزلىرى تويلىشىپ ھېچقانداق دىنىي رەسىمىيەتلەرنى ئۆتىمەستىن بىر ئۆيدە بولۇۋېرىدۇ. بايلار، بولۇپمۇ ئاقسۆڭەكلەر لاما تەكلىپ قىلىپ تويغا رىياسەتچىلىك قىلدۇرىدۇ. بىراق، رەسمىي بېكىتىپ قويمىغان دىنىي رەسىمىيەتلەر بولمىغانلىقى ئۈچۈن، لامامۇ ۋاقىتلىق بىرنەچچە ئېغىز ئايەت ئوقۇپ، توي قىلغۇچىلارنىڭ ياخشى تەرىپىنى قىلىپ قويۇپلا ئىشنى بولدى قىلىدۇ. ئەمما موڭغۇللار قانداق تەرىقىدە توي قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئەر -

ئايال ئىككىلىسى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىللە ياشايدۇ. ئەر – خوتۇن ئارىسىدا مەيلى قانچىلىك ۋاپاسىزلىق مەۋجۇت بولسۇن، ئۇلار ھەرگىز ئاجرىشىپ كەتمەيدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، موڭغۇللارنىڭ توي ـ نىكاھ ئىشلىرى ناھايىتى مۇستەھكەم. ئاياللارنىڭ، بولۇپمۇ ئانىلارنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى. چۈنكى، ئۇلار ئائىلىنىڭ غوجايىنلىرى بولۇپ، ئۆيىنىڭ بارلىق ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مىجەز – خاراكتېرى ياۋاش موڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئىشەنچلىك ئىچكى يارەمچىسىنى قەدىرلىمەسلىككە ئىلاجى يوق.

ئومۇمەن، موڭغۇللارنىڭ خاراكتېرى مۇلايىم ۋە چىقىشقاق بولۇپ، ئاياللارغا ئىنتايىن سىلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. كىشىلەرگىمۇ ناھايىتى ياخشى تەسىرلەرنى قالدۇرىدۇ. لېكىن، موڭغۇللارنىڭ ئىچكى دۇنياسى كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ دېسەك، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتى كىشىنىڭ ھۆ قىلغۇسىنى كەلتۈرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇلار ئەزەلدىن يۇيۇنمايدۇ. قازان ـ قومۇچ، قاچا ـ قۇچلىرىنى ۋە كىيىم – كېچەكلىرىنىمۇ يۇمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، موڭغۇللارنىڭ ئۇستىبېشىدىكى مەينەتچىلىكنى كىشىنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى زادى مۇمكىن ئەمەس. قىرغىزلارمۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىمۇ موڭغۇللار بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇلار تازىلىقتا تازا دېگەندەك رىئايە قىلىپ كەتمەيدۇ. ئەمما ئۇلار موڭغۇللارنى پاسكىنا ھېسابلايدۇ. ئامالىنىڭ بارىچە ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلمايدۇ. قىرغىزلار يايلاقتا كېچىنى تاڭ ئاتقۇزۇۋېتىشكە رازىكى، ھەرگىزمۇ موڭغۇللارنىڭ چېدىرىدا قونمايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ موڭغۇللارنىڭ ئاشۇنداق مەينەت تۇرمۇشىدىكى پاسكىنىچىلىقتا بىر مەزگىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە ھېچنېمە بىلەن ھېسابلاشمايدىغان بىرەر لايغەزەل بولمىسا بىكار.

موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چارۋىچىلىق بىلەن

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارمۇ قىرغىزلارغا ئوخشاش ئەڭ ئىپتىدائى ئۇسۇللار ئارقىلىق چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى باشقۇرىدۇ. موڭغۇللار ئەڭ ياخشى يايلاقلارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ چارۋا ـ مالىرى قىرغىزلارغا قارىغاندا كۆپ ياخشى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، قارا شەھەردىكى تۇرغۇت قەبىلىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۇلتۇز ۋادىسىدا چارۋا مەيدانلىرى بار.

بۇ يەردە بوي ـ تۇرقى پاكار، لېكىن ناھايىتى تېمەن بىر خىل ئات بولۇپ، ئۇ پۇتۇن شىنجاڭدا نامى بار داڭلىق قارا شەھەر ئېتىدۇر. بۇ جەھەتتە قارا شەھەردىكى تۇرغۇت قەبىلىسى ئۈچۈن بىرنەچچە ئېغىز ئادىل گەپ قىلىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇلار بۇ خىل ئات نەسلىنى كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئاتلار شالغۇتلىشىپ كەتمىگەن. لېكىن بۇنىڭدا ياخشىلىنىش بولدى دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى تۆۋەن، سەۋرچانلىقى ئاجىز بولغاچقا، پەقەت ئۆزلىرى ئىشلىتىشكە يېتىدىغان بىرنەچچە تۇياق ئات يېتىشتۇرۇۋالسىلا بولدى قىلىپ، ھەرگىزمۇ ئات سېتىپ پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلغان ھالدا بۇ كەسپنى باشقۇرۇپ راۋاجلاندۇرمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل ئاتلار بازاردا بىرقەدەر ئاز بولۇپ، باھاسىمۇ ئۆرە.

يەنە شۇنىڭدەك، بارلىق موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەيلى سېتىشنى مەقسەت قىلغان مىلتىق بىلەن ئۇۋچىلىق قىلىش بولسۇن ياكى باشقا جابدۇقلار بىلەن قىلىنغان ئۇۋ ئۇۋلاشلار بولسۇن، ھەممىسى ئىنتايىن تەرەققىي تاپقان. موڭغۇللار يېتىشكەن مەرگەنلەردۇر، ئۇلار ئىپتىدائىي چاچما قورالدىمۇ (كۆپىنچىسى تاش پىستانلىق) دەل جايىغا تەگكۈزەلەيدۇ. يۇلتۇز ۋادىسىدىكى بەزى ئۇۋچىلار ھەتتا چاچما قورالنىمۇ ئىشلەتمەستىن، ئوقيا بىلەنمۇ ئۇۋ ئۇۋلىيالايدىكەن. چۈنكى، مىلتىق دورىسى ناھايىتى قىممەت

بولغانلىقتىن داۋاملىق سېتىۋالمايدۇ. بۇددا دىنى ئەقىدىسىدە جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئەمما لامالار دىنىي شەرىئەت بىلەن رېئال تۇرمۇشنى ماسلاشتۇرۇشنىڭ لازىملىقى تۇغرۇلۇق شامال كىرمەيدىغان قىلىپ پەتىۋا توقۇيالايدۇ.

مۇڭغۇل سودىگەرلىرىگە كەلسەك، مەن تا بۈ كەمگىچە مۇڭغۇللار ئارىسىدا سودىگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بار، دەپ ئاڭلاپ باقمىدىم. كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش سودا پائالىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈش ياكى ئىلگىرى سۇرۇپ ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ شارائىتلىرىنى يارىتالمايدۇ. ئالدى بىلەن مۇڭغۇللارنىڭ ئېھتىياجى بىرقەدەر ئاددىي. چۈنكى، مۇڭغۇل ئائىلىلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان ھەمدە سىرتتىن ئەكىرىپ ئېھتىيا جىنى قاندۇرمىسا بولمايدىغان نەرسىلەر ئۇلار ئارىسىدا ئاز ئۇچرايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن مۇڭغۇللار ھۇرۇن بولۇپ ئىزدەنمەيدۇ. مۇڭغۇللاردىن باشقا مىللەت كىشىلىرىگە مۇڭغۇل مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش (بۇ خىل مەھسۇلاتلار ئەلۋەتتە بار) قايتىپ يەنە مۇڭغۇللارنىڭ ئۆزلىرىگە ئۇلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرالمايدىغان مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ئىشلىرى زېرەك ـ قابىلىيەتنى ۋە داۋاملىق ئىلگىرىلەش روھىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردە دىنىنىڭمۇ تەسىرىنى كۆرۈش كېرەك. بۇددا دىنىدىكى نېرۋاناغا يېتىش ئىنسانلار ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يۇكسەك پەللىسىدۇر، دېگەن تەلىمات مۇڭغۇللارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىنى بوغۇپ قويغان. ئۇلاردا تېخىمۇ ئەۋزەل ئىجتىمائىي ئورۇنغا ۋە تېخىمۇ ياخشى تۇرمۇش شارائىتىغا ئىنتىلىش روھى كەم. شۇڭا مۇڭغۇللار ئىچىدە سودا بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار يوق.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇڭغۇللار ئارىسىدا، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز. ئۇلار يايلاقلار كۈنسايىن تارىيىۋاتقان، چارۋىچىلىق شارائىتى

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

بارغانسېرى قىينىلىشۋاتقان، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى كۈندىن كۈنگە ئازىيىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن باشقا تېرىكچىلىك يولى ئىزدەشكە كىرىشكەن جايلاردىلا دېھقانچىلىق قىلىدۇ. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چارۋىچىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان تارباغاتايدىكى تۇرغۇت قەبىلىسى تۇرغان جايلاردا كىچىكرەك كۆلەمدە يېر تېرىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلى رايونىدىكى ئويراتلار ۋە چاخارلار يېر تېرىۋېتىپتۇ، لېكىن كۆلىمى تېخىمۇ ئاز، قاراشەھەردىكى تۇرغۇت قەبىلىسى يېر تېرىشنى ئويلاپمۇ قويماپتۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق شارائىتى بۇگۈنكى كۈنگىچە روناق تېپىۋاتىدۇ.

ئەگەر غەربىي قىسىم چېگرالاردىكى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان كونا ئاھالىلەر زىرائەتنى ياخشى تېرىمايدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللارنىڭ تېرىغان يەرلىرى تېخىمۇ ناچار. موڭغۇللارمۇ بۇنى خالىمايدۇ، شۇنداقلا يەر تېرىشنى ھەرگىز بىلمەيدۇ. شۇڭداقتىمۇ ئۆزىگە مۇۋاپىق، يەنى ياخشى بولمىغان ھوسۇلغا ئېرىشىدۇ. پەقەت تۇپراق ۋە باشقا جەھەتتىكى شارائىتلار ياخشى بولۇپ بەرسىلا، موڭغۇللار ئۇرۇقلۇقتىن باشقا، يەنە ئۆزلىرىنى تەمىنلىگۈدەك ئازراق ئاشلىق ئالالايدۇ.

يۇقىرىقى مىساللاردىن موڭغۇللارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. موڭغۇللارنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئالغا بېسىش روھى كەم، بۇ نۇقتىنى مەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۈم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، موڭغۇللار ھۇرۇنلۇقتا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. راھەت - پاراغەتتە خاتىرجەم ياشاش ئۇلارنىڭ غايىسىدۇر. بەك جاپا تارتىپ، كۆپ مېڭە ئىشلىتىش زۆرۈرىيىتى بولمىغان كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى بۇ خىل ئىدىيەنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەبچى بولغان. دىنىي ئەقىدىدىكى نېرۋاناغا مۇناسىۋەتلىك ئەقىدىلەرمۇ بۇ خىل ئىدىيەگە نىسبەتەن رىغبەتلەندۈرۈش

رولىنى ئويىنىغان. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ھۆرۈن بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ناھايىتى تەس. ئۇنىڭدىن باشقا موڭغۇللار ئومۇميۈزلۈك ھاراقخۇمار بولۇپ، بۇ موڭغۇللارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا نىسبەتەنمۇ ناھايىتى زور بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويىنىغان. موڭغۇللارنىڭ قىلمىشى بولمىغانلىقتىن، ھەرخىل مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ياساشنى ئۆگىنىۋالغان. ئۇلار بۇنى كۆپ ياسايدۇ ۋە بولۇشىغا ئىچىدۇ. ھاراقنى ئاياللارمۇ، كىچىك بالىلارمۇ، قېرىلارمۇ، ياشلارمۇ، ئاداتتىكى پۇقرالارمۇ، راھىبلارمۇ ئىچىدۇ. ناۋادا رۇسلار ھاراق ئىچىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا موڭغۇللار بۇنىڭدىن ئاشۇرۇۋەتسە ئاشۇرۇۋېتىدۇكى، ھەرگىز كەم قالمايدۇ.

موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ نامراتلىقىنى ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلار مەينەت كىگىز ئۆيلەردە تۇرىدۇ. ئۆي ئىچىگە سېلىنغان كىگىز كونىراپ - يىرتىلىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ بارلىق ئۆي جاھازلىرى پەقەت بىرنەچچە قازان - قومۇچتىنلا ئىبارەت. بەزى ھاللاردا بىر - ئىككى تال نەرسە - كېرەك قاچىلانغان ئەسكى ساندۇقلىرى بولىدۇ. بېشىغا ئۇچلۇق تېرە تۇماق كىيىدۇ، ئۇستىگە قىشمۇ ياز سالمايدىغان كالتە جۇۋا كىيىشىدۇ. چارۋا - مالىلار موڭغۇللارنىڭ ئاساسلىق مال - مۈلكى ھېسابلىنىدۇ. ھاللىق تۇرمۇشتىكى موڭغۇللارنىڭ ئادەتتە ئونغا يېقىن ئېتى، بەش - ئالتە تۆياق كالىسى، ئەللىك نەچچە قويى بولىدۇ. ئەگەر ھاراقكەشلىك ئىللىتى بولمىغىنىدا، بۇنچىلىك مال - مۈلكى بولغان چارۋىچىنىڭ تۇرمۇشىمۇ خېلى يامان ئەمەس ئۆتكەن بولاتتى. لېكىن، چارۋىچىلارنىڭ مال - مۈلكى تازا مۇقىم بولمايدۇ. قار كۆپ بولغان بىرەر قىشتا ياكى قۇرغاقچىلىق بولغان ياز پەسلىدە، چارۋا - مالىلار ياشىيالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللاردا يەم - خەشەك ساقلاش ئادىتى بولمىغاچقا،

ئۇلارنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكى (مال ـ چارۋىلىرى) بىراق قىرىلىپ كېتىدۇ. بىراق، يېقىندىن بۇيان بەزى ئاز ساندىكى موڭغۇللار بۇ تەبىئىي ئاپەت مەزگىلىدىن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ئازدۇر ـ كۆپتۇر كۈمۈش توپلاپ قويماقتا.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللار ئىچىدە ئەڭ بايلىرى قاراشەھەردىكى تۇرغۇت قەبىلىسىدۇر، ئۇلاردىن قالسا چاخار قەبىلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار خوشۇنغا مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئومۇمنىڭ تەمناتى ئارقىلىق مەلۇم دەرىجىدە ئوزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىۋالالايدۇ؛ ئۇلاردىن قالسا شىخۇدىكى تۇرغۇت قەبىلىسى بولۇپ، ئەڭ نامراتلىرى تارباغاتايدىكى تۇرغۇت قەبىلىسىدۇر. كېيىنكىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ نامرات بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، ئۇلارنىڭ كۆچمەن ـ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىنىڭ تەبىئىي شارائىتى باشقا جايلارغا قارىغاندا ناچار، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار تولىمۇ ھۇرۇن، يەنە بىرى، ئۇلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە ھاراقخۇمار ئىللىتى ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

ئون ئىككىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى، خەنزۇلارنىڭ باشقا ھەرقايسى مىللەتلەرگە بولغان ھاكاۋۇرلۇق پوزىتسىيەسى، ئۇلارنىڭ تۇڭگانلارغا تۇتقان دۇشمەنلىك قاراشلىرى. تۇڭگانلارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن يىراقلىششى. ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلارغا نسبەتەن ئىشەنمەسلىكى، قەشقەرلىكلەر بىلەن خەنزۇلارنىڭ دوستلۇقى، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، رۇسىيە پۇقرالىرىغا بولغان پوزىتسىيەسى.

ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلغىنىمىزدەك، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كۆپلىگەن مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان. بەزى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا، مەسىلەن، خەنزۇلار بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا، قەبىلىلەر ئېتنوگرافىيەسى، دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ ـ ئادەت مەسىلىلىرىدە ناھايىتى زور پەرقلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا، مەسىلەن، تۇڭگانلار بىلەن قەشقەرلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە مەلۇم پەرقلەر بار. ۋاھالەنكى، بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى يەنە بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. داۋاملىق ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلىپ ئارىلىشىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە بىر ـ بىرى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى بىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك.

خەنزۇلار تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆزلىرىنى دۇنيادىكى ئەڭ ئىلغار مىللەت، دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە باشقا ھەرقانداق

مىللەتتىن ئۆزلىرىنى ئەڭ مەدەنىيەتلىك، تېخىمۇ تەربىيە كۆرگەن ۋە ئەڭ باي مىللەت دەپ قارايدۇ. خەنزۇلار ئەنە شۇنداق ئۆزلىرىنى كارامەت چاغلايدىغان پىسخىكىسىنى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا ئېلىپ كەلگەن. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى باشقا مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا، خەنزۇلارنىڭ بۇ خىل ئۆز - ئۆزىنى باھالىشى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ھەقىقەتەن توغرا. مەسىلەن، مەدەنىيەت سەۋىيەسى جەھەتتە، خەنزۇلار ھەقىقەتەنمۇ باشقا يەرلىك مىللەتلەردىن خېلى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. گەرچە خەنزۇلار خېلى تەكەببۇر بولسىمۇ، بىراق شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار يەنە خېلى كەڭ قورساق كېلىدۇ. بۇ مىللەتلەر ئۇلارغا دۇشمەنلىك قاراشتا بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار بارلىق مىللەتلەرگە نىسبەتەن بىردەك مۇئامىلە قىلىدۇ، جۇڭگودا بارلىق مىللەتلەر ئەركىن - ئازادە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ھەرقانداق دىنغا ئېتقاد قىلىشقا بولىدۇ، ھەرقانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە ھەر قانداق بىر تىل بىلەن سۆزلىشىشكە ۋە ئۆگىنىش قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما بۇنىڭ بىر شەرتى بولۇپ، خەنزۇلارغا نىسبەتەن ئوچۇق - ئاشكارا دۇشمەنلىك قاراشتا بولۇشقا، بولۇپمۇ دۇشمەنلىك ھەرىكەتلەردە بولۇشقا يول قويۇلمايدۇ. بۇ ۋەجىدىن تەقدىر خەنزۇلارنى قەيەرلەرگە تاشلىۋەتسۇن، ئۇلار ھەممىلا يەردە باشقىلار بىلەن ئىناق ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. خەنزۇلار بىلەن چىقىشالمايدىغان بىردىنبىر مىللەت تۇڭگانلاردۇر. خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا دۇشمەنلىك كەيپىيات ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە قىلچىمۇ بوشىشىپ قالغىنى يوق.

مانجۇلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى بەك تارتىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار خەنزۇلار ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئانچە كۆزگە چېلىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ چېگرا رايونلاردا قانداق رولى بارلىقى ئۇستىدە سۆز بولۇپ قالسا، كىشىنى ئەجەبلەندۈرمەي قالمايدۇ. ئەمما، بەزىدە مانجۇلار بىلەن باشقا

مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىشكە توغرا كەلسە، باشقا مىللەتلەر مانجۇلارغا نىسبەتەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرەلەيمىز. چۈنكى مانجۇلار ئەزەلدىن باشقىلارغا چېقىلمايدۇ، ئۇلاردا خەنزۇلارغا ئوخشاش مەنمەنلىك ئىپادىسى يوق.

ئالدىنقى بابتا تۈڭگانلار ئۈستىدە توختالغاندا، تۈڭگانلارنىڭ خەنزۇلارغا ئىنتايىن ئۆچ ئىكەنلىكى، شۇنىڭدەك خەنزۇلارنىڭمۇ ئۇلارغا نىسبەتەن ئوخشاشلا پوزىتسىيەدە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. بۇنداق دۈشمەنلىكنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ئۈستىدىمۇ چۈشەنچە بەرگەنىدىم. خەنزۇلارنىڭ كۆپ قېتىملىق تۈڭگان يېغىلىقلىرىنى دەھشەتلىك باستۇرۇش تەدبىرلىرى بۇ خىل ئۆچمەنلىكنى تەبىئىي ھالدا كۈچەيتىۋەتكەن. 1894 - يىلىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق تۈڭگان يېغىلىقىدىن كېيىن، جۇڭگو پادىشاھى تۈڭگانلارنى خۇيخۇي (回 回) ياكى خۇيزۇ دەپ ئاتىماستىن، بەلكى مۇسۇلمان قاراقچىلىرى دەپ ئاتايدىغان بولدى. تۈڭگانلار بۇ خىل نامغا ئەلۋەتتە رازى بولمايدۇ. بەختكە يارىشا بۇ خىل نامىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگىنى يوق. نۆۋەتتە، تۈڭگانلار يېقىنقى بىر قېتىملىق قوزغىلاڭدا باستۇرۇلۇپ باش ئەگدۈرۈلگەندىن بۇيان، خەنزۇلار تەرىپىدىن تېخىمۇ قاتتىق كونترول قىلىنماقتا. ھازىر ئۇلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان زۆرۈر شارائىت ۋە جاسارەتمۇ قالمىدى. ئەمما، ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىنىڭ كەيپىياتىنى چۈشىنىدۇ ھەمدە بىر - بىرىدىن ھەزەر ئەيلىشىدۇ. خەنزۇلارنىڭ تۈڭگانلارغا بولغان گۇمانى شۇنداق چوڭقۇرکى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلگىرىكى تۈڭگانلارنىڭ خەنزۇلار تىياتىرخانىسىغا كىرىشىنى چەكلەش ھەققىدىكى مەنئى قىلىش بۇيرۇقى تا ھازىرغىچە كۈچكە ئىگە. بۇ خىل بەلگىلىمىنى چېقىرىشتىكى سەۋەب، تۈڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مەزگىللەردە كۆپ قېتىم خەنزۇلارنىڭ ئويۇن كۆرۈۋاتقان

يۇيۇ كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان كۆپچىلىككە ئايانكى، خەنزۇلار ئويۇن كۆرۈشكە بەكمۇ ئامراق، يەنى ئۇلار تىياتىرخانىغا كىرىپ بىرلا ئولتۇرسا ھەممىنى ئۇنتۇيدۇ. بۇ تۇڭگانلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىشىغا ئىنتايىن ياخشى پۇرسەت بولۇپ بەرگەن. بۇ بەلگىلىمىلەر ھازىر بۇرۇنقىدەك ئانچە قاتتىق ئىجرا قىلىنمايدىغان بولدى. تۇڭگانلاردىمۇ تىياتىرخانىغا كىرىپ ئويۇن كۆرىدىغانلار بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەلەيگە باغلىق ئىش، ئۇلار ھەممىشە جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ قەستەن قىينىچىلىق تۇغدۇرۇشىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ.

تۇڭگانلار باشقا مىللەتلەرگە دۇشمەنلىك ھېسسىياتىتا بولمىسىمۇ، بىراق ئاندا ـ مۇندا ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ قويىدۇ، ھەتتا بىر دىندىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىمۇ ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ مەنمەنلىك قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئاقسۆڭەكلەر، دەپ ھېسابلىسا كېرەك. تۇڭگانلارنىڭ ئايرىم مەسچىتلىرى ۋە موللىلىرى بولىدۇ. ئۇلار پەقەت ئامال بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن باشقا مەسچىتلەرگە بېرىپ نامار ئوقۇيدۇ. شەخسىي مۇناسىۋەتتە ئامالنىڭ بارىچە يات مىللەت مۇسۇلمانلار بىلەن ئالاقە قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيەسى ئەلۋەتتە باشقا مىللەتلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ. كىشىلەر تۇڭگانلارنى ياقتۇرمايدۇ، ئۇلارنىڭ قۇسۇرىنى تېپىشنى خالىسىمۇ، ئۆچ ئېلىشتىن قورقىدۇ. ئەگەر كىمدە ـ كىم تۇڭگانلارنى بوزەك قىلىدىكەن، ھامىنى ئۇلارنىڭ ئۆچ ئېلىشىغا ئۇچرايدۇ. دېمەك، كىشىلەر تۇڭگانلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ، ئەمما ئۇلاردىن قورقىدۇ.

جۇڭگودىكى ئۇيغۇرلار ـــ قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلار چېگرا رايون ئاھالىلىرى ئىچىدە قىلچىمۇ ھۆرمەتكە ۋە ئالقىشقا ئىگە ئەمەس. ھەممىسى بىردەك ئۇلارنى ئەخلاقسىز، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلار ھەقىقەتەن شۇنداق. يالغۇز بۇنداق

بولۇپلا قالماستىن، يەنە كۆپ ساندىكى قەشقەرلىكلەر ئىنتايىن ئىتتىپاقسىز بولۇپ، جېدەللىشىپ، مۇشتلىشىپ ئەرز قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدە جىنايەت ئۆتكۈزىدىغانلارمۇ ھەممىدىن كۆپ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەلۋەتتە باشقا مىللەتلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىنى قوزغىيالمايدۇ. ئەمما قەشقەرلىكلەر چېگرا رايونىنىڭ غوجايىنلىرى — خەنزۇلار بىلەن يامان ئەمەس ئۆتىدۇ. مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە خەنزۇلار چېگرا رايون ئاھالىلىرىنى دەھشەتلىك باستۇرغاندا ئۇلارنىڭ يۈرىكى مۇجۇۋېتىلگەن بولۇپ، قايتا خەنزۇلارغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەكسىچە ئۇلار ئۇ قاتتىن بۇ قاتقىچە ئۆتۈپ، خەنزۇلارغا باش ئېگىپ ياخشىچاق بولىدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. ھازىر ئۇلار ھەر قاچان ۋە ھەر قانداق يەردە خەنزۇلار تەرەپتە تۇرۇپ، جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ پۇتۇنلەي ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەنىدى. يامۇللاردا تەرجىمانلىق قىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى شۇلار، خەنزۇ ئەمەلدارلىرىغا چاكار بولۇپ ئىشلەۋاتقانلارمۇ مۇشۇلار، ھەتتا ئۇلار مەمۇرىي ئورگانلاردا ئورنى يۇقىرى بولمىسىمۇ بەزى ۋەزىپىلەرگە ئېرىشكەنىدى. مەسىلەن، قەشقەرلىكلەردىن تېلېگراف خادىمى بولغانلارمۇ، نۇرغۇنلىرى تاموژنا تەكشۈرگۈچى خادىم بولغانلارمۇ بار. نېمە ئۈچۈندۇر تارباغاتاي رايونىدا ئۇلارنىڭ ئوينىغان رولى تېخىمۇ چوڭراق. ئۇلار ئۇ يەرلەردە ئەزەلدىن جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ ياخشى ياردەمچىسى بولۇپ، ھەمىشە ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا ئىسلام دىنى مۇرتىلىرى بىلەن قارشىلىشىدۇ، بولۇپمۇ رۇسىيەلىكلەرگە تېخىمۇ قارشى تۇرىدۇ. بۇ كىشىنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ. يېقىندا خەنزۇلارنىڭ قەشقەرلىكلەرگە بولغان ئىشەنچىسى — قەشقەرلىكلەردىن تەشكىل تاپقان مۇنتىزىم قوشۇن قۇرۇش دەرىجىسىگىچە يەتتى. بۇ قوشۇن چەت ئەل ئۇسۇلى بويىچە تەشكىللەنگەن ۋە مەشىق قىلدۇرۇلغانىدى. لېكىن بۇ ھەرگىزمۇ خەنزۇلار ھەقىقەتەن

قەشقەرلىكلەرگە تايانسا بولمىدىكەن، دېگەننى چۈشەندۈرمەيدۇ ئەگەر خەنزۇلار چوڭراق بىر قېتىم ئوڭۇشسىزلىققا ياكى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسا، ئۇ چاغدا قەشقەرلىكلەر دەرھال چىن كۆڭلىدىن غەلىبە قىلغۇچىلار تەرەپكە ئېقىپ، ئەكسىچە ئۆزىنىڭ تۇنۇگۈنكى دوستى ۋە ھىمايىچىسىغا قارشى قوپىدۇ.

چېگرا رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان قىرغىزلارغا ۋە موڭغۇللارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ رولى بەكمۇ كىچىك. باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيەسى خۇددى بىز ياۋروپالىقلارنىڭ ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسىمىزگە ئوخشاش مەدەنىيەتسىز، پەس مىللەت دەپ قارىلىدۇ. ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيەسى بۇ چارۋىچىلارغا ئانچە ئېغىرمۇ كېلىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى يامان ئەمەس ھېس قىلىشىدۇ. باشقىلارنىڭ ھۆرمەت قىلىشىغا قىلچە موھتاج ئەمەس، پەقەتلا باشقىلار ئۇلارغا توسقۇنلۇق قىلىپ، ئىش تېرىپ بەرمەي ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرسىلا بولدى. مەسىلەن، قىرغىزلار ئۆزلىرىنىڭ ھەممە نەمىسىنى ئولتۇراقلاشقان باشقا مىللەتلەردىن كۆپ ياخشى دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنى ئالىيجاناب، دانا ھېسابلىشىدۇ. قىرغىزلارنىڭ بۇ خىل ئۆزىگە تەمەننا قويۇش پىسخىكىسىنىڭ زادى قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقىغا بىر نەمە دېيىش قىيىن. بۇ ئېھتىمال ئۇلارنىڭ بالىلارچە سەبىيلىكى ۋە ئاق كۆڭۈللۈكىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇلارنى بىز دۇنيانىڭ مەركىزى دېگەن قاراشقا كەلتۈرۈپ قويغان. باشقىلارنىڭ ئۇلارغا نىسبەتەن قانداق كۆزقاراشتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىشىلەر ئادەتتە ئۇلارغا نىسبەتەن يەنىلا خېلى ياخشى تەسىراتقا ئىگە. چۈنكى ئۇلار ئەزەلدىن باشقىلارغا زىيان سالمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدە نۇرغۇن ئېسىل پەزىلەتلەر بار بولۇپ، ئادەم ئىختىيارسىز ئۇلارنى ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ. يېقىندا چارۋا - مال بۇلاش ۋەقەلىرى زور دەرىجىدە كۆپەيمەپ قالدى. لېكىن بۇ

ئاساسەن قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئىچىدە بولۇپ، باشقا ئولتۇراق مىللەتلەرنىڭ زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىشى ناھايىتى ئاز.

يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە پۇقرالىرىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىگە كەلسە، شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ يەردىكى رۇسىيەلىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ ئۇستىگە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسىمۇ مۇسۇلمانلار بولغانلىقى ئۈچۈن، بىزنىڭ پۇقرالىرىمىز ئوخشاش دىندىكى جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ دۇشمەنلىك قارىشىغا ئۇچرىمايدۇ. ئۇلارنىڭ پەقەت قەشقەرلىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىلا ياخشى ئەمەس. خۇددى باشقا جۇڭگو ئاھالىلىرى قەشقەرلىكلەر بىلەن چېقىشالمىغىنىغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ قەشقەرلىكلەر بىلەن ئەپ ئەمەس. رۇسىيەلىكلەرنىڭ سودا ئىشلىرىدا قەشقەرلىكلەر بىلەن بولغان توقۇنۇشى تېخىمۇ كۆپەيك. چۈنكى، قەشقەرلىكلەر تىجارەت قىلىشنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار رۇسىيە سودىگەرلىرىدىن مال سېتىۋالىدۇ - يۇ، ئەمما ئىناۋەتلىك قەرز پۇلنى ۋاقتىدا تاپشۇرمايدۇ. غەيرىي ئىسلام دىنىدىكى دىنىدا بولمىغان مىللەتلەرنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرىغا تۇتقان پوزىتسىيەسى جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ رۇسىيەلىكلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ پوزىتسىيەسىمۇ رۇسىيەنىڭ يېراق شەرقتىكى ئومۇمىي سىياسىي ئورنىنىڭ قانداق بولۇشىغا قاراپ بېكىتىلىدۇ. ياپونىيە - رۇسىيە ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودىكى ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى، ئۇلار بىر دەك كۆچلۈك دۆلەتتىن قورقاتتى، جۇڭگو دائىرىلىرى بىزگە دەخلى قىلىشقا پېتىنالمايتتى، ئاھالىلەرمۇ دەل مۇشۇنداق پوزىتسىيەدە ئىدى. ھازىر بىزنىڭ ئابرۇيىمىز زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى. مەن ئىگىلىگەن ئاخباراتقا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو دائىرىلىرى بىزگە يۇز - خاتىر قىلىپ ئولتۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىدى، دەپ ھېسابلاپ، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا

شەرتنامىلىرىنى بىكار قىلدى. جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭمۇ ئۆز دائىرىلىرىنىڭ تۇتقان يولى بىلەن ئىش كۆرۈشى شەك - شۇبھىسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز بۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو تەرەپتىن كېلىدىغان ئاز بولمىغان كۆڭۈلسىزلىكلەر، ئۇقۇشماسلىقلار ۋە ئويلاپ يەتمىگەن ئىشلارغا يولۇقىدىغانلىقىمىزنى مۆلچەرلىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

ئون ئۇچنچى باب

شالاڭ شەھەر ـ بازارلار ۋە كەنتلەر، يېزىلارنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق مەنزىرىسى. ئىلى يېزىلىرى، قەلئەسمان شەھەر ـ بازارلار. مانجۇلار رايونى، شەھەر ئىچى مەنزىرىسى، جەمجەت خەنزۇلار رايونى ۋە ئاۋات مۇسۇلمانلار رايونى. ئاساسلىق كوچىلاردىكى كىشىلەر توپى، رەتسىز ۋە مەينەت جۇڭگو بازارلىرى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كۆپىنچە ئاھالىلەر نۇرغۇن شەھەر ـ بازارغا توپلاشقان، تېخىمۇ كۆپلىگەن كىشىلەر بىپايان چېگرا رايونىنىڭ ھەرقايسى بوستانلىقلىرىدىكى يېزا ـ كەنتلەرگە تارقالغان. بارلىق شەھەر ـ بازار ۋە يېزا ـ كەنتلەر شۇنداق ئۆزگىچىكى، بىزنىڭ رۇسىيە ۋە ياۋروپالاردا كۆرگەنلىرىمىز بىلەن شۇنچىلىك پەرقلىقكى، ئاسىياغا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ باقمىغان كىشى ئۇلارنىڭ قانداق شەكىلدە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلمىقى تەس، ھەتتا ھەرگىزمۇ تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ. چېگرا رايونىنىڭ پەۋقۇلئاددە تارىخىي ئەھۋالى بىر خىل «قەلئەسمان» شەھەر ـ بازارلارنى بەرپا قىلغان. بىزگە مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، يەنى تارىختىن ئىلگىرىلا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خىلمۇخىل توقۇنۇشلىرىنىڭ مەيدانى بولۇپ، بىر قىسىم مىللەتلەر بۇ يەرگە كېلىپ يەرلىك مىللەتلەرنى قوغلۇۋېتىپ ياكى قۇل قىلىپ، كېيىن ئۆزلىرى باشقىلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنىپ تۇرغان ۋە داۋاملىق شۇنداق بولغان. بىرقەدەر كېيىنكى زامانلاردا داۋاملىق تۇرده ئىچكى

نىزالار يۇز بېرىپ، ئوخشاشلا چېگرا رايونىنى قاتتىق داۋالغۇشقا سېلىپ قويغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەربىر شەھەر - بازار، ھەتتا ھەربىر شەخس ھەممىسى ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا كۆڭۈل بۆلىدىغان بولۇپ قالغان. چۈنكى، دۆلەتنىڭ ھىمايىسى تۈپتىن مەۋجۇت بولمىغان ۋە ياكى بولسىمۇ ھېچنېمىگە دال بولمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن تۆت ئەتراپى تام بىلەن قورشالغان ئۆيلەر ۋە شەھەرلەر پەيدا بولۇپ قالغانىدى. قىش كۈنلىرى بىرەر كەنتكە يېقىنلىشىپ بارسىڭىز، ئەتراپىنى توپا - چاڭ بېسىپ، چوقچىيىپ تۇرغان كۈل رەڭ بىر نەرسىلەرنى كۆرىسىز، مانا بۇلار ئۆيلەردۇر. بۇ ئۆيلەرنىڭ تاملىرىغا، ھويلا تاملىرىغا، ئۆگزىلىرىگە ۋە ئەتراپىغا ئىشلەتكەن توپىلار ئەتراپتىكى توپىنىڭ رەڭگى بىلەن ئوخشاش بولغان لايدىن ياسالغان. كەنت ئىچىدە تار ۋە ئەگرى - بۈگرى بولغان كوچا بار بولۇپ، كەنتنىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا تۈتىشىپ كەتكەن. خۇددى ئۆي سالغۇدەك بىرەر جاي قالمىغاندەك، ھەربىر ئۆينىڭ قورۇسى يەنە بىر ئۆينىڭ قورۇسىغا يانداپ سېلىنغان. ئەمەلىيەتتە، بوش يەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ھېسابلىغىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق يېقىن ئولتۇراقلىشىشى، ناۋادا بىرەر ھۇجۇمغا ئۇچراپ قالسا بىر - بىرىگە يېقىنراق تۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. كەنت ئەتراپى ۋە كوچىلارنىڭ ھەممىسىدە توپ - توپ ئەخلەت، تېزەك - گەندە ۋە ھەر خىل كېرەكسىز نەرسىلەر دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى.

يازنىڭ مەنزىرىسى كۆزگە بىرقەدەر يېقىملىق كۆرۈنىدۇ. يېراقتىنلا كەنت ئەتراپىدىكى دەل - دەرەخلەرنى، يەنى مۇنار شەكىلدىكى تېرەك ۋە قارا ياغاچلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار گويا كى ئورمانلىققا ئوخشاش بولۇپ، سىرتتىن كېسەكتىن قوپۇرۇلغان ئۆيلەر ۋە سوقما تاملارنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بەزى ھاللاردا كەنتتىن ئىككى رۇس مىلى كېلىدىغان جايدىن ئۆينىڭ ئالدىغىچە سوزۇلغان سايىۋەنلىك يول بار بولۇپ، بۇ دەل - دەرەخلەر ئېرىقنىڭ ئىككى قېتىغا تىكىلگەن. بۇ ئارقىلىق

ئېرىق قاشلىرى مۇستەھكەملەنگەن. ئۇلارنىڭ يوپۇرماقلىرى سايە تاشلىغان چاغلاردا، چۆللەردىكى كەنتلەرنىڭ قاقاس مەنزىرىسىدىن ئەسەرمۇ قالمايدۇ. ياز كۈنلىرى كەنت ئەتراپىدىكى ئەخلەت دۆۋىلىرىمۇ ئازلاپ قالمدۇ. چۈنكى، دېھقانلار بارلىق گەندە - تېزەكلەرنى ۋە ئەخلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئېتىزلىقلارغا ۋە كۆكتاتلىقىقا ئاپىرىپ ئوغۇت قىلمدۇ. بەزى جايلاردا (گەرچە ئانچە كۆپ ئۇچرىمىسىمۇ) كەنت ئەتراپلىرىدا يېشىل ئېتىزلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولمدۇ. بۇ چاغدا تۆت ئەتراپىتىكى بىردەك كۈل رەڭ چۆل جەزىرىدىن بىزار بولغان كۆزلىرىمىز دەماللىق ئارام تېپىپ قالمدۇ.

كەنت بىلەن كەنت ئارىلىقى ئادەتتە ناھايىتى ئۇزۇن، ئارىلىقى 20 - 30 رۇس مىلى كېلىدىغان ئەھۋاللار كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ كەنتلەر چۆل - باياۋانلاردىكى ئىسمى - جىسمىغا لايىق بوستانلىقلار بولۇپ، سۇغىرىشقا ۋە ئىچىشكە بولىدىغان ئېقىن سۇ ئەتراپلىرىدا بولمدۇ. بىراق سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بۇنداق جايلار كۆپ ئەمەس، شۇڭا يېزا - كەنتلەرمۇ ئىنتايىن ئاز، بەزى يەرلەردە كەنتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم بۇلاق بويلىرىدا ياكى ئۆستەڭ بويلىرىدا يەككە - يېگانە سارايلار سېلىنغان بولۇپ، بۇ يەرگە كېلىپ ياتىدىغانلار ناھايىتى ئاز، ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى بىپايان كەتكەن چەكسىز قۇم - باياۋانلار بىلەن ماسلاشقان بولۇپ، كىشىگە بىر خىل يۇرەكسىز ئېزىدىغان غېرىبلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ. ئىلى رايونىنىڭ ئەھۋالى بىرقەدەر ئالاھىدىرەك بولۇپ، ئۇ يەردە سۇغىرىش مەنبەلىرى مول. نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەر ئولتۇراقلىشالايدۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى غۇلجا ناھىيەسى تەۋەسىدە تېخىمۇ شۇنداق. ئۇ يەرلەردە كەنتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئەتراپلىرىدا باغ، كۆكتاتلىق ۋە ئېتىزلىق بولغاچقا، ھەممىلا يەر يېشىللىققا پۈركىنىپ كىشىگە ئىللىق كۆرۈنىدۇ. غەربىي قىسمى بىرقەدەر قاقاسلىق بولۇپ، ئادەتتە

جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى باشقا رايونلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش.

ناھىيە بازىرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا راۋاقلىق سېپىللار سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتىدا خەندىكى بار قورغانلار بار. شەھەر سېپىلىنىڭ بىرنەچچە يېرىدە دەرۋازا بولۇپ، قاراڭغۇ چۈشۈشتىن ئىلگىرى كىشىلەر بۇ يەردىن كىرىپ- چىقىپ تۇرىدۇ. قاراڭغۇ چۈشكەن ھامان شەھەر دەرۋازىسى تاقۇۋېتىلىدۇ. پەقەت ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا، يەنە تېخى مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەرنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ئاندىن دەرۋازا ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ سېپىللار گەرچە ھەم ئېگىز، ھەم قېلىن بولسىمۇ، لېكىن ھەممىسى توپا بىلەن قوپۇرۇلغاچقا، زامانىۋى قوراللار ئالدىدا ھېچقانداق رولى يوق. بىراق، يەرلىكتىكى يولدىن چىققان ئۇنسۇرلاردىن مۇداپىئە قىلىشقا پېتىپ ئاشىدۇ، شەھەر سېپىلى ياساشتىكى ئاساسىي مەقسەتمۇ دەل مۇشۇ ئىدى.

شەھەر ئەتراپىدا ئادەتتە يېزا - كەنتلەر بولىدۇ. بۇ كەنتلەردىمۇ سوقما تاملار بولۇپ، بىرقەدەر پاكار ۋە نېپىزرەك كېلىدۇ. ئۇلارنىڭمۇ ئىنتايىن يوغان دەرۋازىسى بولۇپ، ئاخشامليرى تاقاپ قويۇلىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىچە، تۇڭگانلار ۋە باشقا گۇمانلىق ئۇنسۇلارنى تەقىپ قىلىش ئۈچۈن، بۇنداق سېپىللارنى سوقۇش زۆرۈر ئىكەن. لېكىن، بۇنداق قىلغاندا كېچىلىرى كىملەرنىڭ كىرىپ - چىقىدىغانلىقىنى بىلگىلى، يەنە كېلىپ زۆرۈر تېپىلغاندا سېپىل دەرۋازىسىنى تاقۇۋېتىپ، توپىلاڭچىلارنى شەھەرگە كىرگۈزمىگىلى بولارمىش. رولى بارمۇ، يوق بۇنىڭغا بىرنېمە دېمەك تەس، قارىماققا ھېچقانداق پايدىسى يوقتەك كۆرۈنىدۇ.

مانجۇلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر - بازارلاردا، ناۋادا ئۇلارنىڭ ئادەم سانى سەللا كۆپەيسە قالسا، دائىم يېگانە ھالدا مانجۇ شەھىرىدە ئولتۇراقلىشىۋالىدۇ. مانجۇ شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپى قېلىن سېپىللار بىلەن قورشالغان بولۇپ، باشقا مىللەت

ئاھالىلىرىنىڭ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ھەتتا مانجۇ شەھىرىدە تىجارەت قىلىدىغان خەنزۇلارنىڭمۇ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، جەزمەن شەھەرنىڭ باشقا جايلىرىغا بېرىپ قونۇشى شەرت. بەزى شەھەر - بازارلاردا مانجۇلار بۇرۇن ئولتۇرغان رايونلاردا، گەرچە ھازىر مانجۇلار بولمىسىمۇ ۋە ياكى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئەنئەنە بويىچە بۇ يەرلەرنى يەنىلا مانجۇ شەھىرى دەپ ئاتايدۇ. ئۇ يەرلەردە ھەرقانداق ئادەم ئولتۇراقلىشىشى مۇمكىن، شۇغىنىسى بۇ يەردە مانجۇلار يوق. مەسىلەن، ئۇرۇمچى شۇنداق.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەرقانداق بىر ھەر بازارغا كىرسىڭىز، دەرھال ئۇزۇن بىر تار كوچىغا قەدەم قويىسىز. بۇ كوچىلار ھاۋا رايىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ياكى توپا - چاڭ بېسىپ كەتكەن بولىدۇ، ياكى زەي - پاتقاقچىلىق بولىدۇ. كوچىنىڭ ئىككى قاسىنقىدا سامان لايدىن قوپۇرۇلغان سوقما تاملار بولۇپ، ھەر خىل دەرۋازا ۋە دۇكانلار بار. بەزى يەرلەردە كىشىلەر سېپىل تۈۋىدىكى لەمپە ئاستىغا قىستىلىشىپ سودا - سېتىق قىلىشىدۇ. ھەممىلا يەردە ئادەم، كالا ھارۋىسى، تۆت چاقلىق ھارۋا، ئات مىنگۈچىلەر، يۈك بېسىلغان كالا ھارۋىسى، يۈك ئارتىلغان ئېشەك ۋە كۆپ ۋاقىتلاردا تۆگە كارۋانلىرى قاتارلىقلار بار. گەرچە ئادەملەر ۋە ئۇلاغلار شەرقنىڭ ئادىتى بويىچە ئالدىرىماي يول يۈرسىمۇ، بىراق كىشىلەر توپىدا يەنىلا جېنىنىڭ بارىچە ۋارقىراشلار، قىستىلىشىۋاتقانلار، چۇقان - سۈرەن سېلىشىپ تىللىشىۋاتقانلار بار. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن چۇقان - سۈرەن سېلىشىدۇكى، بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلار ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلاردۇر. شەھەر ئەتراپى قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلارنىڭ دۇنياسىدۇر. ئۇلار بىكاردىن - بىكار ۋارقىراپ - جارقىراشنى ياخشى كۆرىدۇ. خەنزۇلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بۇنداق ئەھۋاللار يوق دېيەرلىك. يېڭى كەلگەن كىشى بۇ ئەھۋاللارنى كۆرسە ھەيران

قهلىپ كۆڭلى غەش بولىدۇ. بۇ خىل ھادىسىلەرنى مەيلى رۇسىيەدە بولسۇن ياكى ياۋروپادىكى ئادەتتىكى شەھەرلەردە بولسۇن ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، پەقەت ئاستا يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. كوچىلاردا تەرتىپ ساقلايدىغان ساقچىمۇ، ھەتتا ھېچقانداق ئادەم يوق. ئەڭ ئاخىرقى ناھىيە مەركىزى خەنزۇ بازىرىغا يېتىپ كېلىسىز. بۇ يەرگە كەلگەندە مەنزىرە باشقىچە بولىدۇ. بۇ يەردە سىزنىڭ ئۇچرىتىدىغىنىڭىز سوقما تام ۋە كىچىك دۇكان بولماستىن، بەلكى رەتسىز ماگىزىن (ئەلۋەتتە جۇڭگو ئۆلچىمى) بولۇپ، ئۇي ۋە سوقما تاملارنى كۆرگىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا شۇ كوچىدا ماگىزىن ۋە ھەرخىل ئىشخانىلار بار. بىر يەردە ياغاچچى شىرە ـ ساندۇق، شۇنىڭدەك ھەرخىل ئائىلە سەرەمجانلىرىنى ياساۋاتقان بولسا، يەنە بىر يەردە تۆمۈرچى بىر نەرسە سوقۇۋاتقان بولىدۇ ھەمدە كىچىك ئاشخانىلارمۇ بار. سىرتتىلا كىشىلەرنىڭ ئالدىدا جۇڭگوچە ھەر خىل ئېسىل تاۋارلارنى ئېتىدۇ، تازىلىققا رىئايە قىلمايدىغان خېرىدارلار شۇ يەردە غىزالىنىدىكەن. ئالدى تەرەپتە زەرگەرخانا بولۇپ، ھۇنەرۋەن جامائەتنىڭ ئالدىدىلا ھۇنەر قىلىدۇ. بۇ يەردە بىز يەنە سەييارە ساتىراشلارنىمۇ ئۇچرىتالايمىز. ئۇلار يول ياقىسىدىكى ھەرقانداق بىرەر جايدا خاقانىيەنىڭ پۇقرالىرىنىڭ چاچ ـ ساقىلىنى ئېلىپ قويىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئالاھىدە قوزغىيالمايدۇ. ئۇلار خۇددى يېنىدا ھېچكىم يوقتەك بىر ـ بىرىگە دەخىل قىلماي ھەرقايسىسى ئۆز ئىشىنى قىلىۋېرىدۇ. كوچىلار كۇنبويى تىقما ـ تىقماق ئادەم بىلەن توشۇپ كېتىدۇ. كىشىلەر توپى ئارىسىدا خەنزۇدىن باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا بولىدىغان ئۇنداق باھا تالىشىۋاتقان جانلىق مەنزىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. كۆپچىلىك ئۇن ـ تىنسىز يول يۈرۈپ، ناھايىتى ئاز گەپ قىلىشىدۇ، ھەتتا ماگىزىنلاردىمۇ باشقا جايلاردا داۋاملىق ئۈچراپ تۇرىدىغان قىزغىن سودىلىشىۋاتقان مەنزىرە يوق.

خەنزۇلار مەجەز - خۇلقى ياۋاش بولۇپ، ئەدەپ - قائىدىنى قاتتىق ساقلايدۇ. ئۇنلۇك پاراڭ سېلىپ، بولمىغۇر قىلىقلارنى قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. خەنزۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇلارنىڭ ھەممىسى يول قويۇشقا بولمايدىغان ناچار ئىللەتلەردۇر. شەھەرلەردىكى خەنزۇلار رايونى ۋە خەنزۇ بازىرىدىكى ئەھۋاللار مانا مۇشۇنداق. بۇنىڭدىن باشقا بىرقەدەر چوڭراق شەھەرلەردە ئومۇمەن مۇسۇلمانلار بازارلىرى، يەنى ئۇيغۇرلار بازىرى بار. ئۇ يەرلەرنىڭ مەنزىرىسى ئالاھىدە بولۇپ، ئاسان ھاياجانلىنىدىغان ئۇيغۇرلار چۇقان كۆتۈرۈشۈپ، ۋارقىرىشىپ، ئۆزئارا تىللىشىپ، ئالدىراش يۈرۈشىدۇ. ھەممىلا يەر جۇشقۇن - روھلۇق كەيپىياتقا تولغان بولۇپ، بۇلار خەنزۇ بازارلىرىدا يوق دېيەرلىك.

بۇ يەرلەردە ھەرخىل - ھەر ياڭزا تاۋارلار، ماگىزىنلار ۋە ئىشخانىلار بار بولۇپ، ھەممىسى ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا، بىراق بۇ يەردىكى ماللار بىرقەدەر قوپال، ئەرزان.

ئەتىگەندىن تاكى شەھەر قوۋۇقى تاقالغۇچە، ئۇيغۇرلارنىڭ بازارلىرىغا ئادەملەر لىق توشۇپ كېتىدۇ. كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ ھېچقانداق ئىشى بولمىسىمۇ بىرەر قېتىم كېلىپ كەتمىسە كۆڭلى ئۇنىمايدۇ. شەرقىلكىلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، بازار بىر كۇلۇب، بۇ يەردە ھەرخىل خەۋەرلەرنى ئاڭلىيالايدۇ ۋە دوست - بۇرادەرلىرى بىلەن ئۇچرىشايلايدۇ ھەمدە بۇ ئۇلارنىڭ بىر خىل كۆڭۇل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغان. گەرچە ئۇنداق كۆڭۇل ئېچىشلار مول مەزمۇنلۇق بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تەلىپىگە نىسبەتەن يامان ئەمەس. شۇنىڭ ئۇچۇن بۇ يەر كىشىلەر توپى ئېقىپ يۈرىدىغان قاينىق بازارغا ئايلانغان. ئەگەر بىرەر ئادەم بازاردا كۆرگەن ئادەم سانىغا قاراپ بۇ شەھەردىكى ئاھالە سانىنى مۆلچەرلىسە، ئۇنداقتا بەك خاتالاشقان بولىدۇ.

لېكىن بۇ خىل قاينام - تاشقىنلىق مەنزىرىلەرنى پەقەت ئاساسلىق كوچىلاردىلا ئۇچراتقىلى، يەنە سودا كوچىلىرىدىمۇ

ئۇچراتقىلى بولىدۇ. باشقا چوڭ ـ كىچىك كوچىلاردا بولۇ
ھەمشە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ناگاندا بىرەر يولۇچى ئۆتۈپ
قالىدۇ، ناۋادا بىرەر ھارۋا ئۆتۈپ قالىدىغان بولسا، بۇ مۇشۇ
كوچىلاردا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى چوڭ ئىش
بولۇپ قالىدۇ. جۈڭگو شەھەرلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى،
كوچىلاردا ئۇششاق بالىلار يوق، ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا،
ئۇششاق بالىلار ناھايىتى ئاز دېيەرلىك بولسىمۇ، ئۇلار شۇنداق
ياۋاشكى، خۇددى بۇ دۇنيادا ئۇلار مەۋجۇت ئەمەستەك. خەنزۇ
بالىلىرى چوڭلارغا ئوخشاش شۇنداق ئەدەپ ـ قائىدىلىككى، گويا
بىر كىچىك بوۋايغا ئوخشايدۇ. ئۇلار بۇ كوچىغا قىلچىمۇ بىر
قىزىقارلىق كەيپىيات ئېلىپ كېلەلمەيدۇ. مۇسۇلمان بالىلىرى
خېلىلا سوغ كېلىدۇ. ئۇلار تولىمۇ كەپسىز، ئويۇن، كۈلكىگە
ئامراق ئاددىي بالىلار بولۇپ، خۇددى ياغاچ قورچاقتا ئوخشاش
ئۆگىتىۋېتىلگەن خەنزۇ بالىلىرىغا ھەرگىزمۇ ئوخشىمايدۇ.
بىراق، ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرى ئاز بولىدۇ. بەزى
ئۇيغۇرنىڭ بالا ـ چاقىسىز بولۇشى ئېھتىمال ئۇلارنىڭ نىكاھ
ئىشلىرىنىڭ مۇقىم بولمىغانلىقىدىن ۋە تۇرمۇشتا
چېچىلاڭغۇلۇقىدىن بولسا كېرەك.

جۈڭگو شەھەرلىرىدە ئاممىۋى پاراۋانلىق ئىشلىرىدىن ئېغىز
ئېچىش مۇمكىن ئەمەس، بۇ ئاممىۋى پاراۋانلىق ئىشلىرى
ئەلۋەتتە بىزنىڭ ئۇقۇمىمىز بويىچە ئېيتىلغان. بەزى ئەمەلدارلار
شەھەرلەرنىڭ ئاممىۋى پاراۋانلىق ئىشلىرىنى ياخشىلاشقا
ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ ئىشقا ئاشمىغان، ئىشقا ئاشسىمۇ يەنىلا
جۈڭگونىڭ كونا قائىدىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان. جۈڭگو
شەھەر كوچىلىرىنىڭ ھەمشە مەينەت تۇرىدىغانلىقى كىشىنى
ھەيران قالدۇرىدۇ. كوچىلارنى ياساپ ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالىدىغان
ھېچقانداق ئادەم يوق، بولمىسا چوڭ كوچىلاردا پىيادىلەر ۋە
ھارۋا، ئات ـ ئۇلاغلار ئۆتەلمەيدىغان ئۇنداق يوغان ئازگالار
بولماي نېمە قىلسۇن؟ شۇڭا ھەربىر جۈدۇن، يامغۇرلۇق كۈنلەردە

كوچىلار پاتقاق بولۇپ مېڭىش قىيىنلىشىدۇ، ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى توپا - چاڭنىڭ دەستىدە ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بارلىق ئەخلەت - چاۋارلار ۋە پاسكىنا نەرسىلەر كوچىلارغا تاشلىنىدۇ. شۇڭا، جۈڭگو كوچىلىرىدىكى قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان ئۇنداق سېپىق پۇراقلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا كوچىلار ئىنتايىن تار بولۇپ، داۋاملىق تۇرده ئوتۇن - ياغاچ، تاش - توپىلار دۆۋىلەگلىك تۇرىدۇ. شۇڭا، بىرەر كىم ئات - ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ كۆپ قىسىم كوچىلاردىن ئۆتەلىسە، ئۇنى قەھرىمان دېسە بولىدۇ. ئەگەر بىز غەربلىكلەرنىڭ ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ئۆتمەكچى بولسىڭىز، بۇ ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئاسىيادىكى شەھەرلەردە كىشىلەر ئات، ئېشەك ۋە كالىغا مىنىشكە ئامراق. دەل مۇشۇنداق قىلغاندا ئاندىن بۇ ئەگرى - توقاي، تار، ئىنتايىن قولايسىز كوچىلاردىن تەشكىل تاپقان ئېزىتقۇ سارايلاردىن ئۆتكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئون تۆتىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بىر قىسىم مۇھىم شەھەرلەر — ئۈرۈمچى شەھىرى، شەھەرنىڭ نامى، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان جۇغراپىيەلىك ئورنى، ھاۋا كىلىماتى، يەر تەۋرەش. شەھەر يوللىرىنىڭ ئايرىلىشى، ئەڭ چىرايلىق ئىمارەت — بۇتخانىلار، خەنزۇ تۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرى، ئۈرۈمچى ئاھالىسىنىڭ سانى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى (يەنى شىنجاڭ ئۆلكىسى) دىكى بەزى ئەڭ مۇھىم شەھەرلەردىن ئۈرۈمچى، قورغاس، ئىلى، قەشقەر، چۆچەك قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن قالسا يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، قومۇل، گۇچۇڭ، باركۆل، ماناسلار بار. ئۇنىڭدىنمۇ قالسا يەنە ئانچە مۇھىم بولمىغان نۇرغۇن كىچىك ناھىيە بازارلىرىمۇ بار. يۇقىرىدا مىسالغا ئالغان شەھەرلەرنىڭ بىر بۆلىكى چوڭ - كىچىك مەمۇرىي ئورگانلار بولسا، يەنە بىر بۆلىكى سودا - سېتىق نۇقتىلىرىدۇر. ئەمدى بىز بۇ ئاساسلىق شەھەرلەر ئۈستىدە بىر - بىرلەپ توختىلىپ ئۆتەيلى.

ئۈرۈمچى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى. ئۇ بۇ ئۆلكىنىڭ مۇپەتتىش مەھكىمىسى تۈرۈشلۇق جاي بولۇپ، بۇ ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە، ھەربىي ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە مەركەزلەشكەن. ئۈرۈمچى دېگەن بۇ ئاتالغۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، جۇڭغارچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ياخشى يايلاق» دېگەنلىك ئىكەن. بۇ ئەتراپنىڭ ئۆتكەن زامانلاردا بىرقەدەر ياخشى

يايلاق بولغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئەقەللىسى ھازىرمۇ بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى بەزى جايلار چارۋا بېقىشقا ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ. «ئۇرۇمچى» دېگەن بۇ نامدىن باشقا يەنە بۇ شەھەرنىڭ يەنە بەزى ئىسىملىرىمۇ بار. مەسىلەن، «قىزىل بۇتخانا» (红庙子)، بۇ نام بىر قىزىل رەڭدىكى بۇتخانىدىن كەلگەن. شەھەر قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا بۇ بۇتخانا مۇشۇ يەرگە سېلىنغان. بۇ بۇتخانا ھازىرمۇ بار. ئۇ گەرچە بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان بولسىمۇ، رەڭگى ئۆز پېتىچە ساقلانغان. قىزىل بۇتخانىنىڭ ئورنى شەھەرنىڭ شىمالىدا بولۇپ، پۈتۈن شەھەرنى كۆرگىلى بولىدىغان تاغ قىيا‌سى ئۈستىگە سېلىنغان. ئۇ يەردە تۇرۇپ پۈتۈن شەھەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ھازىرقى رەسمىي ئىسمى دىخۇا (迪化)، ئۇرۇمچى دېگەن بۇ نامنى پەقەت كونا جۇغراپىيەلىك ئەسەرلەردىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىزگە ئوخشاش چەت ئەل كىشىلىرىمۇ يەنىلا بۇ نامنى قوللىنىدۇ. مەدەنىيەت سەۋىيەسى بار جۇڭگولۇقلار گەرچە بۇ نامنى ئۇنتۇپ قالمىغان بولسىمۇ، ئەمما رەسمىي سورۇنلاردا ئۇنى قوللانمايدۇ ياكى دىخۇا دەپ ئاتايدۇ ياكى بولمىسا بىراقلا شىنجاڭ ئۇلكىسى، يەنى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ ئاساسلىق شەھىرى مەنسىدە ئاتايدۇ.

ئۇرۇمچى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، تاغ ئېتىكىگە يېقىن، ئۇرۇمچى شەھىرى تاغ - ئېدىرلىقلار ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان. پەقەت غەربىي شىمال تەرىپىدە بىر قەدەر كەڭرەك تاغ جىلغىسى بولۇپ، بۇ جىلغىنى بويلاپ ماڭغاندا ھۆكۈمەت تاشيولى ئارقىلىق چۆچەك، ئىلى ھەمدە تاكى رۇسىيە چېگرا‌سىغا قەدەر بارغىلى بولىدۇ. ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدە يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان بوغدا چوققىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. گەرچە ئۇ شەھەرگە خېلى يىراق بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىك شىجائىتى ئارقىلىق ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى بارلىق جايلارنى بېسىپ چۈشىدۇ.

جەنۇبتىن چۈشكەن پارلاق قۇياش نۇرىدا، ئۇ يىل بويى ۋالىلا نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. پەقەت ھاۋا بۇزۇلغان چاغلاردىلا، قارا بۇلۇتلار ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. بوغدا چوققىسى ئۇستىدە بىر قەۋەت بۇلۇت بار بولۇپ، ئوخشىمىغان پەسلىلەردە ياكى قار، ياكى يامغۇر ياغىدۇ. بوغدا چوققىسىدىن باشقا، يەنە بىر يىل ئىچىدىكى كۆپ قىسىم ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچىدىن تەكرىتاغلىرىنىڭ باشقا قار چوققىلىرىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە يوق. گەرچە بۇ يەرلەرنىڭ مەنزىرىسى ھەيۋەتلىك بولسىمۇ، ئەمما ئادەمگە ھۇزۇر بېغىشلىمايدۇ. رۇسىيەنىڭ كەڭ دالالىرى ۋە ئورمانلىقلىرىنى كۆرۈپ ئۆگىنىپ قالغان رۇسلار ئۇچۇن، غايەت زور مەخلۇقلار ئارىسىدا، قېلىن ئورمان ۋە قاتمۇقات تاغلارنىڭ بېسىمى ۋە ھەيۋىسى ئاستىدا قېلىش كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدۇ. ئەمما، بۇ پەقەت روھىي جەھەتتىكى بېسىم ۋە يۇك مەسىلىسىلا بولۇپ، بىر يېڭى كەلگۈچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىمۇ چوڭ خاپىلىق ھاۋا رايىدىن كېلىدۇ. چۈنكى ئۇرۇمچى دېڭىز يۈزىدىن ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، ھاۋاسى شالاڭ، قىش پەسلىدىكى تازا سوغۇق چاغلار (ئۇرۇمچىدە بۇ دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش)دا بۇنداق شالاڭ ھاۋا كىلىماتىدا نەپەس ئېلىش ۋە ھەرىكەتلىنىش قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. بۇنىڭغا كۆنەلمىگەن كىشىنىڭ بېشى قىيىپ ئاغرىيدۇ ۋە يۇرىكى سېلىپ كېتىدۇ. بىراق، بەزى كىشىلەر بۇ خىل ھاۋا رايىغا ئوبدانلا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. ئەتىياز پەسلىدە بۇ يەردە داۋاملىق بوران چىقىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ ئاخشاملىرى قارا بورانغا ئايلىنىپ شېغىل ـ قۇملارنى ئۇچۇرتۇپ كېلىدۇ. بەزى تەجرىبىسىز كىشىلەر بۇنداق كەچلەردە يولغا چىقىپ قالسا نەس باسقىنى شۇ. قىش كۈنلىرى بۇنداق قاتتىق بورانلار يوق. قار بەك كۆپ ياغىدۇ، دائىم سوغۇق نۆلدىن تۆۋەن 30 گىرادۇسقا يېتىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئۇرۇمچى شەھەر

ئەتراپى ناھايىتى ياخشى چانا يوللىرىغا ئايلىنىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ يەنە بىر خىل ئىنتايىن قولايسىز تەرىپى بار، يەنى يەر تەۋرەپ تۇرىدۇ. يەر تەۋرەش ئادەتتە بىر يىلدا ئىككى قېتىم بولۇپ، ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە يۈز بېرىدۇ، بەزى ھاللاردا باشقا پەسىللەردىمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ زور تۇرکۈمدە ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، ئادەم ئۆلۈش ۋە زەخمىلىنىش ئىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان كۈچلۈك يەر تەۋرەشلەر يۈز بەرمىگىلى ئۇزۇن مەزگىللەر بولدى. پەقەت 1903 - يىلى ئەتىيازدا ئۇدا ئون كۈن داۋاملاشقان قاتتىق يەر تەۋرەش يۈز بەرگەن بولۇپ، پىششىق خىش بىلەن سېلىنغان ئۆيلەرمۇ يېرىلىپ، ئاھالىلەر بىر مەزگىل ھويلىلاردا يېتىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

ئۇرۇمچى ئاھالىلىرى مىللىي تەركىبى بويىچە بىرنەچچە ئولتۇراق رايونغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋال جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. شەھەردە خەنزۇلار رايونى، مانجۇلار رايونى①، ئۇيغۇرلار رايونى، شۇنىڭدەك رۇسىيە پۇقرالىرى ئولتۇراقلاشقان رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونى بار. رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونىدىن باشقا، ھەرقايسى رايونلارنىڭ تۆت ئەتراپىدا خېلى مۇستەھكەم سامان لاي بىلەن قوپۇرۇلغان قورۇق تاملار سېلىنغان بولۇپ، تۆت تەرىپىدە دەرۋازىلار بار. مۇنداق قارىغاندا، رەت - رەت قەلئەلەرگە ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بۇ سېپىللار ئىچىگە يەنە بەزى كىچىك قورغانلار — گازارمىلار سېلىنغان بولۇپ، گازارمىنىڭ ئەتراپىغىمۇ سەل پاكارراق تاملار سېلىنغان، گازارمىلاردا ھەر خىل ئورگانلار ۋە ھەربىيلەر تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، شەھەر يېنىدا يالغۇز ئىستېھكاملار بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەسكەرلەر تۇرىدۇ. بارلىق

---

① مانجۇلار رايونىدا ھازىر خەنزۇلار ئولتۇراقلىشىپ بولدى — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هۆكۈمەت ئورگانلىرى ئىستىھكاملار ئىچىگە قۇرۇلغان، چوڭ يەرلىك دائىرىلەر ئۆزلىرى ئىدارە قىلىۋاتقان ئاھالىلەرگە ئانچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ.

مىمارچىلىق سەنئىتى ۋە ئارخېئولوگىيەلىك نۇقتىدىن كۆزەتكەندە، شەھەر ئىچىدە ھېچقانداق كاتتا ئىمارەت — قۇرۇلۇشلار يوق. مۇسۇلمانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مەزگىلدە ئۇرۇمچى شەھىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ھېچقانداق چىرايلىق ئۆيلەرمۇ سېلىنمىغان. قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىغا بىرقەدەر كۆڭۈل بۆلۈنگەن ئىمارەتلەر ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا بۇتخانىلار، ئۇنىڭدىنمۇ قالسا يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى سارايلىرىدۇر. لېكىن، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى گازارمىلار ئىچىگە سېلىنغان، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى سارىيى بولسا قورۇلارنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان. شۇڭا، سوقما تاملارنىڭ سىرتىدىن بۇ ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىنىلا كۆرگىلى بولىدۇ. شۇ ۋەجىدىن شەھەر مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىدىغان قۇرۇلۇشلار پەقەتلا بۇتخانىلاردۇر. چۈنكى كۆپ قىسىم بۇتخانىلارنىڭ سوقما تېمى يوق بولۇپ، ھەممىلا تەرەپتىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرىدە يىگىرمىگە يېقىن بۇتخانا بولۇپ، ئاساسلىقلىرى چېڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى، يەنى گۈەنمياۋ بۇتخانىسى،ژۇمياۋ بۇتخانىسى، يەنى لاۋيېمياۋ بۇتخانىسى ۋە سەيشېڭمياۋلاردىن ئىبارەت. سەيشېڭمياۋنى سودا ساھەسىدىكىلەر سالغان بولۇپ، شۇلار تائەت ـ ئىبادەت قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە بۇنداق بۇتخانىلار بار. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە باشقا ھەرخىل ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارغا ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن سېلىنغان بۇتخانىلارمۇ بار. شەھەر قانچە چوڭ ۋە باي بولسا، بۇتخانىلارمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

خەنزۇلارنىڭ مىمارچىلىق سەنئىتىگە كەلسەك، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئۆزگىچە ئىپادىلەنمەيدۇ. قۇرۇلۇش،

ئىمارەتلەرنىڭ شەكلى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ھەممىلا يەردە ئوخشاش. مەيلى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى بولسۇن، ھۆكۈمەت بىنالىرى بولسۇن ياكى بۇتخانىلار بولسۇن، ھەممىسى ئوپمۇ ئوخشاش. قۇرۇلۇش ئىمارەتلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇنداق: ھويلىنىڭ ئىچكىرىسىدە دەرۋازىغا قارىتىپ ئۇزۇنسىغا سېلىنغان تۆر ئۆي بولۇپ، دەرۋازىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىدە تۆر ئۆيگە يانداپ سېلىنغان يان ئۆيلەر بار. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئالدىنقى تېمى قەغەز روجەكلىك بولۇپ، ئىشىك ئېچىلغان. باشقا تاملاردا ئىشىك ـ دېرىزە يوق. بارلىق خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرى مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا سېلىنغان. بۇنىڭدىكى پەرق، پەقەتلا چوڭ ـ كىچىكلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقى، سەرەمجان، نەقىشلىرىنىڭ نەپىسلىك دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

خۇسۇسىيلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىگە كەلسەك، بۇ ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى يول بويلاپ سېلىنىپ ئېگىز تاملار بىلەن توسۇۋېلىنغان، قورۇنىڭ دەرۋازىسى دائىم دېگۈدەك تاقاق تۇرىدۇ. پەقەت يېڭى يىلدىلا بۇ خىل چوڭ ـ كىچىك قورغانسىمان ئۆيلەرنىڭ ئىچكى تەرەپلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇ چاغلاردا قورۇنىڭ دەرۋازىسى كۈنبويى ئوچۇق تۇرىدۇ. سىرتتىن قارىغاندا خەنزۇلارنىڭ، بولۇپمۇ بايلىرىنىڭ ئۆيلىرى خېلىلا چىرايلىق، ئالدى تاملىرىدىكى قەغەز چاپلانغان روجەكلىرى خۇددى كەشتىگە ئوخشايدۇ. كۆڭۈل قويۇپ ياسالغان ۋاسلىق ئۆگزىلەرمۇ ئانچە سەت ئەمەس. ئومۇمەن، خەنزۇلارنىڭ ئىمارەتلىرى بىر خىللا ئۇسلۇبتا بولسىمۇ، ئەمما خېلىلا كۆركەم.

سىرتتىن كەلگەن كىشىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ھويلىلىرىنىڭ ئىچىنى كۆرەلىشى خېلىلا تەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ قورۇلىرىنىڭ دەرۋازىسى ھەمىشە تاقاقلىق تۇرىدۇ. ئوچۇق بولسىمۇ مەلۇم بىر قۇرۇلۇش توسۇۋالىدۇ، بۇخىل قۇرۇلۇش ھەمىشە ئىشىكتىن كىرىدىغان يەرگە سېلىنىدۇ. ئەمما يىغىپ ئېيتقاندا،

قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ شەكلى كۆرۈمسىز، ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ھەممىسى ئادەتتە خام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۆگزىسى تۈپتۈز لايدالغان، تاشقى كۆرۈنۈشى تۆت چاسا شەكىلدە بىرنەچچە يەرلىرىدىن ئىشىك ـ دېرىزىگە ئوخشاش نەرسىلەر ئېچىلغان بولۇپ، مۇنداق قارىماققا، بىر توپا دۆۋىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ھەتتا مەسچىتلىرىمۇ ئانچە كۆركەم ئەمەس. مەسچىتلەرمۇ خام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۆگزىسى تۈز، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە ئوخشايدۇ، پەقەت يەر مەيدانىلا چوڭراق. يالغۇز تۇڭگانلارنىڭ مەسچىتىلا ماختاشقا ئەرزىگۈدەك قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى بۇ مەسچىتلەر خەنزۇلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئۈلگە قىلىپ سېلىنغان.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىنقى (1903 ـ يىلى) ئومۇميۈزلۈك ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئۇرۇمچىنىڭ نوپوسى 300 مىڭ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 100 مىڭ، قالغانلىرى مۇسۇلمانلار ۋە باشقا مىللەتلەردۇر. ياز پەسلىدە ئادەم سانى كۆپىيىدۇ. چۈنكى، بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە باشقا رايونلاردىن كۈنلۈك ئىشلەيدىغانلار كېلىدۇ. بۇلارنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ بۇ شەھەرنىڭ ئاھالە سانى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلىرىدىن كېلىدىغان كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ كېلىشى بىلەنمۇ ئۇزۇكسىز تۇرده كۆپەيمەكتە.

ئون بەشىنچى باب

قورغاس، كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەر. ئىلى — رۇسىيەگە بولغان سودىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى. رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئىككى رايونىنى ئىشغال قىلۋېلىشى، رۇسىيە شەھەرلىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى. ئىلى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە شەھەرلىرىنى بۇزۇپ تاشلىشى. كوچىلارنىڭ شەكلى، رۇسىيە بازارلىرى، شەھەرنىڭ ئومۇمىي قىياپىتى، ئاھاللىرى. چۆچەك، چۆچەكتىكى ئاز ساندىكى خەنزۇلار، چۆچەكنىڭ شەھەر قىياپىتى، چۆچەكنىڭ سوددىكى ئەھمىيىتى.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاساسلىق شەھەر — ئۇرۇمچىدىن باشقا يەنە ئىلى رايونىدىكى قورغاس بىلەن غۇلجا شەھەرلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئىلىگىرى قورغاس جۇڭگونىڭ پۈتكۈل غەربىي رايونىنىڭ مەركىزى ئىدى. ئۇ يەردە جاڭجۇن باشچىلىقىدا ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئورگان تەسىس قىلىنغان. بۇ شەھەرنىڭ ئاھاللىرىمۇ ناھايىتى كۆپ، سودىمۇ تازا گۈللەنگەنىدى. ئەينى چاغدا جۇڭگو قورغاسنى جۇڭگونىڭ غەربىدىكى بېيجىڭ دەپ ئاتىغانىدى. ھازىر بۇ يەر ئۆتكەن زامانلاردىكى ئەھمىيىتىنى ئاللىقاچان يوقاتتى، ئەمما ناھىيە بازىرى خېلى چوڭ بولۇپ، ئۇ يەردە ئىلى جاڭجۇنى تۇرىدۇ، كەڭ كۆلەملىك سودا ئېلىپ بېرىلمۇاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھازىر بۇ يەردە كونا - يېڭى ئىككى قورغاس شەھىرى بولۇپ، كونا قورغاس شەھىرى خەنزۇ بازىرى، يېڭى قورغاس بولسا مانجۇ شەھىرىدۇر. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى پەقەت بىرنەچچە رۇس مىلى كېلىدۇ، 15 يىل ئىلگىرى

سېلىنغان. يېڭى شەھەرنى خەنزۇلار خۇيىۋەنجىڭ (惠城) دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەر جاڭجۇن مەھكىمىسى ۋە مانجۇرلانىڭ باشقۇرۇش مۇئەسسەسى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ، مانجۇلار ئولتۇراقلاشقان. كونا شەھەرنى بولسا خەنزۇلار قورغاس (城) دەپ ئاتايدۇ جۇڭگونىڭ ئوبلاست ـ ناھىيە ئورگانلىرى ۋە جۇڭگو قوشۇنلىرى شۇ يەردە تۇرىدۇ، سودىمۇ ناھايىتى مەركەزلەشكەن. شۇڭا بۇ شەھەر ئاساسەن سودا شەھىرىدۇر.

يېڭى ـ كونا شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى سېپىللار بىلەن قورشالغان، شەھەر سىرتىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇيغۇرلار، تارانچىلار ۋە قەشقەرلىكلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھەممە ئائىلىدە دېگۈدەك مېۋىلىك باغلار بار، ھەممىلا يېرنى دەل ـ دەرەخلەر قاپلىغان. شۇڭا، يېقىن ئەتراپتىكى ئېگىز بىر جايغا چىقىپ نەزەر سالسىڭىز، ناھىيە بازىرى خۇددى ئورمانلىق ئىچىدە تۇرغاندەك مەنزىرىسى تېخىمۇ كۆركەم كۆرۈنىدۇ.

كونا شەھەردە، جۇڭگونىڭ شەھەر ـ بازارلىرىدا بولمىغان بارلىق ئالاھىدىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەر بار. شەھەر كوچىلىرى ھەم تار، ھەم پاسكىنا. ئاساسلىق كوچىلىرى كىشىلەر توپى بىلەن توشۇپ كەتكەن.

يېڭى شەھەر يېڭىدىن بىنا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. بىرىنچى، رەت ـ رەت كەتكەن شەھەر كوچىلىرى تۈپتۈز ياسالغان. گەرچە يول ئانچە كەڭ بولمىسىمۇ، بىراق خېلى پاكىز، يەنە كېلىپ بۇ يەردىكى سودىنىڭ كۆلىمى چوڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئاھالىلەرمۇ بەك جىق كۆرۈنۈپ كەتمەيدۇ. ئەمما، يېڭى شەھەر ئومۇمىي جەھەتتىن كىشىگە بىر قەدەر ئۆلۈك، ھاياتىي كۈچى يوقتەك تەسىر بېرىدۇ. كوچىلاردا ئادەم شالاڭ بولۇپ، ئىنتايىن زېرىكىشلىك. جۇڭگونىڭ ناھىيە بازارلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن تونۇشلۇق بولغان كىشىگە گويا بۇ شەھەر بۈيرۇقتا بىنائەن سېلىنغاندەك، گەرچە قۇرۇلۇش تەرتىپى ناھايىتى ياخشى بولسىمۇ، ئەمما ئادەمگە بۇ يەردە يېتەرلىك

مىقداردىكى ئاھالىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئۇنتۇپ قالغاندەك تۇيۇلىدۇ. كونا ـ يېڭى قورغاس شەھىرىنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى تەخمىنەن 70 مىڭغا يېتىدۇ.

غۇلجا قورغاس شەھىرىنىڭ شەرقىدىن تەخمىنەن 50 رۇس مىلى كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. غۇلجىنىڭ ئاھالىسى قورغاسنىڭكىدىن ئاز بولۇپ، پەقەت 30 مىڭغا يېتىدۇ. ئەمما مۇھىم بىر سودا نۇقتىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن غۇلجا ناھىيەسى خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىز رۇسىيەلىكلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، تېخىمۇ شۇنداق. چۇنكى، بۇ جاي رۇسىيەنىڭ ئىلى رايونىدا مالىلىرىنى ساتىدىغان بازىرى بولۇپ، رۇسىيە مالىلىرىنىڭ ئاساسلىق سودا سارايلىرى مۇشۇ يەرگە جايلاشقان.

بىر مەزگىل، يەنى 1871 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە، غۇلجا شەھىرى ۋە پۈتكۈل ئىلى رايونىنى بىز ئىشغال قىلغانىدۇق. ئېلىمىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرى ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، بۇ چېگرا رايونىنىڭ ئەبەدىي رۇسىيەگە تەۋە بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا ھەقىقەتەن ئىشەنگەنىدى. شۇڭا ئۇ يەردە ئۇزاق مۇددەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، مۇكەممەل بىر رۇسىيە شەھىرى قۇرغانىدۇق. ئۇنىڭ ئىچىدە چېركاۋ ۋە نۇرغۇن ھۆكۈمەت بىنالىرى سېلىنغانىدى. نۇرغۇن رۇسىيەلىكلەر ناھايىتى ياخشى مېۋىلىك باغلارنىمۇ بىنا قىلغانىدى. لېكىن ئويلىمىغان يەردىن ئىلى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن تەييار ياساپ پۈتكۈزۈپ قويۇلغان رۇسىيە شەھىرىنىمۇ جۇڭگولۇقلارغا تاپشۇرۇپ بەرمەي بولمىدى. جۇڭگولۇقلار رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئىمارەتلىرىنى ئىشلەتمەستىن، بەلكى ئۇنى خالىغانچە چۇۋۇۋېتىپ، ئۆزلىرىگە ئۆي سالدى. ھەتتا رۇسىيە چېركاۋلىرىمۇ چېقىپ تاشلاندى. بۇ سالدى، ئاساسەن، بىزنىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىمىزدىن بولغان. بىرنەچچە يىللاردىن

بەرى بۇرۇنقى رۇسىيە شەھەرلىنىڭ ئورنىغا دۆۋە - دۆ
ئەخلەتلەر دۆۋىلەكلىك تۇردى. ھازىر بولسا ئۇ ئەخلەتلەرمۇ يوق
بولۇپ، بۇ يەرلەرنى جۈڭگولۇقلار تېرىلغۇ يەرلەرگە
ئايلاندۇرۇۋەتتى.

ھازىرقى ئىلى ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىر
بۆلىكى قەلئەدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئېگىز تاملىق يوغان
قورۇلاردا جۈڭگونىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئولتۇرىدۇ، يەنە
بىر بۆلىكى ناھىيە بازىرى بولۇپ، سېپىل سېلىنمىغانلىقى
ئۈچۈن، بوش قالغان جايلار ھويلا - ئاران بار يەرلەردىن كۆپ.
قەلئە بار بۆلىكى ئەسلىدە خەنزۇ بازىرى بولۇپ، لېكىن ئۇنىڭ
ئىچىدىكى مەمۇرىي خادىملاردىن باشقا خەنزۇلار ئىنتايىن ئاز.
خەنزۇلار بىلەن مۇسۇلمان ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
قەلئە سىرتىدىكى سودا رايونىدا ئولتۇرىدۇ. بۇ رايوننىڭ ئۇچ
تەرىپى قەلئە بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن سودا رايونىدۇر. رۇسىيە
پۇقرالىرىمۇ مۇشۇ يەردە ئولتۇرىدۇ، ئۇلارمۇ ئامالنىڭ بارىچە
بىر يەرگە مەركەزلىشىپ ئولتۇرىدۇ.

ناھىيە بازىرى ھەم مەينەت، ھەم تار، ئەگرى - بۈگرى
كوچىلاردىن تەركىب تاپقان سىرلىق ئوردا بولۇپ، يامغۇرلۇق
كۈنلەردە بۇ كوچىلاردىن ماڭغان كىشىنى باتۇر دېسە بولىدۇ.
ئىلىدا بىرقەدەر كۆركەمرەك بىنالار يوق. ناھىيە بازىرىدا كۆزگە
چېلىقىدىغىنى، توپا - لايلاردىن قوپۇرۇلغان سوقما تاملار
(ھويلىنىڭ ئىچىدىكى نەرسىلەرنى پۈتۈنلەي كۆرگىلى بولمايدۇ)
ياكى بولمىسا كىچىك دۇكانلار. ئازراقلا ئاۋات يەرلەرنىڭ
ھەممىسىدە كىچىك دۇكانلار ۋە ئادەملەر بار. ئەمما، ئىلىدا كۆپ
سانلىقنى ئىگىلەيدىغانلار خەنزۇلار بولماستىن، بەلكى ئىسلام
دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تارانچىلار ۋە قەشقەرلىكلەر بولۇپ،
سودا رايونى بولغان كوچىلار بەكمۇ ئاۋات.

رۇسىيە بازارلىرى ۋە رۇسىيەلىكلەر تۇرغان رايونلار

ئۇلارنىڭكىدىن كۆپ ياخشى. رۇسىيە سودا فاكتورىيەلىرى (سودا مەركىزى) ھەقىقىدە تۆۋەندە مەن يەنە توختىلىمەن. شەھەر سىرتىدا سېپىلغا يېقىن جايدىلا رۇسىيە كونسۇلخانىسى بولۇپ، چوڭ بىر باغچىگە ئورۇنلاشقان. شەھەرنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە كاتولىك دىنىنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى تۇرۇشلۇق ئۆيلەر بار.

سىرتتىن نەزەر سالغاندا، غۇلجا شەھىرى كىشىنى خېلى جەلپ قىلىدۇ. ھەممىلا يەردە مېۋىلىك باغلار بولۇپ، شەھەر يېنىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ قورۇسى ياپيېشىلچىلىقتا پۇركەنگەن. غۇلجا شەھىرىگە بىرنەچچە رۇس مىلى كېلىدىغان جايلاردىن باشلاپلا مېۋىلىك باغلار ۋە ئانچە - مۇنچە دەل - دەرەخلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. شۇڭا، سىز ماشىنىغا ئولتۇرۇپ غەربتىكى رۇسىيە چېگرا سىدىن كەلسىڭىز، گويا يول بويى سايە تاشلىغان دەرەخلىك ئىچىدە ماڭغاندەك ھېس قىلىسىز.

غۇلجا شەھىرى ۋە پۈتكۈل ئىلى رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئادەمگە ناھايىتى ياقىدۇ. بىرلا بولمايدىغان يېرى، بۇ يەرلەردە ئېغىر بەزگەك كېسىلى بار. شۇڭا، سىرتتىن كەلگەن كىشى ئالاھىدە دىققەت قىلىشى لازىم. بىراق، ئازراقلا دىققەت قىلسا، مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يەرگە ئوڭايلا كۆنۈپ كېتەلەيدۇ.

ئىلى ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمانلار. ئىلگىرى بۇ يەر 1871 - يىلى بىز تەرەپتىن يوقىتىلغان تارانچى - تۇڭگان سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىدىكى تارانچىلار ھەممىدىن كۆپ. ئۇنىڭدىن قالسا زور تۇركۇمدىكى قەشقەرلىكلەر ۋە تۇڭگانلاردۇر. ئۇنىڭدىنمۇ قالسا خېلى كۆپ ساندىكى رۇسىيە پۇقرالىرى، يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان تاتارلار، ئۇيغۇرلار، تارانچىلار ۋە قىرغىزلار بار. چېگرا رايونىنىڭ غوجايىنلىرى بولغان خەنزۇلارنىڭ ئىلى شەھىرىدە باشقا مىللەت ئاھالىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا سانى كۆپ ئەمەس، ئەمما

ئۇلار ئالدىنقى ئورۇنىنى ئىگىلەيدۇ. چۈنكى، بارلىق مەمۇرىي ئەمەلدارلار، ھەربىيلەر ۋە ساقچىلىق ۋەزىپىلىرىنىڭ ھەممىسىنى شۇلار ئۈستىگە ئالغان. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئىلى رايونىنىڭ تۇرمۇشىدا رولى ئەڭ چوڭ بولۇۋاتقانلىرى خەنزۇلار بولماستىن، بەلكى ئىسلام دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان كىشىلەر، يەنى ئۇيغۇرلاردۇر. شۇ ۋەجدىن ئىلى رايونىنىڭ مەنىۋى خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇنى خەنزۇ شەھىرى دېگەندىن كۆرە، مۇسۇلمانلار شەھىرى دېگەن تۇزۇك.

چۆچەك ئانچە چوڭ بولمىغان چېگرا رايون ناھىيە بازىرىدۇر، رۇسىيە چېگراسىغا 17 رۇس مىلى كېلىدىغان بولۇپ، تارباغاتاي تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى 40 رۇس مىلى يىراقلىقتا جايلاشقان. ئۇنىڭ تۆت ئەتراپى كەڭ كەتكەن ياياق بولۇپ، تارباغاتاي تاغ تىزمىلىرىغىچە سوزۇلۇپ تەدرىجىي ئېگىزلەپ بارىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ يېقىن ئەتراپى ئېتىزلىق، چەتلىرى بولسا ياياق. ياياقنىڭ بەزى جايلىرىدا ئەمەن ـ شۇاقلار ئۆسكەن، پەسرەك جايلىرىدا چىغلار ئۆسكەن. قىسقىسى، چۆچەكنىڭ تۆت ئەتراپىنىڭ مەنزىرىسى دېگەندەك ياخشى ئەمەس. پەقەت شىمالدىكى تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ يىراقتىن كۆرۈنۈشى بۇ ناھىيەگە ئانچە ـ مۇنچە تۇس كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ.

ئىلىغا سېلىشتۇرغاندا چۆچەك تېخىمۇ خەنزۇ شەھىرىگە ئوخشىمايدۇ. گەرچە چۆچەكتە خەنزۇ بازىرى ۋە مانجۇ بازىرى بار دېيىلسىمۇ، ئىككى بازارنىڭ ھەممىسىنىڭ تۆت ئەتراپى جۇڭگوچە سېپىللار بىلەن قورشالغان، لېكىن خەنزۇ بازىرىنىڭ يەر كۆلىمى كىچىك. مانجۇ بازىرى گەرچە كەڭ زېمىنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئاھالىسى ئىنتايىن شالاڭ. سېپىل ئىچىدە ئۆي سېلىنمىغان كۆپلىگەن بوش يەرلەربار. ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتقى قىياپىتىدىن خەنزۇلارنىڭ چۆچەكتە ئىنتايىن ئاز سانىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى بىر قاراپلا بىلگىلى

بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تەسىرى يوق. بىرىنچىدىن، خەنزۇ بازىرى ئىنتايىن جۇتچىلىق بولۇپ، پەقەت كۆركەمرەك ماگىزىنىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ھەرخىل ناچار تاۋارلار تىزىپ قويۇلغان كىچىك دۇكاندۇر. چۈنكى، ياخشى نەرسىنى ئۇ يەرگە تىزىپ قويغان بىلەن ئۇنى ئالىدىغان ئادەم يوق. ناھىيە بازىرىدا بۇتخانا ناھايىتى ئاز. ئورۇنباسار مانجۇ قوماندانلىقىنىڭ ئۆيىدىن باشقا پۈتۈن ناھىيەدە ھېچقانداق ياخشىراق ئىمارەتلەر يوق. بۇ يەردە ئاز ساندىكى خەنزۇلار باشقا مىللەتلەرگە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن، كۆزگە ئانچە چېلىقمايدۇ،يەنە كېلىپ ئۇلار ئۆزلىرىنى بۇ يەردە ئانچە ئازادە ھېس قىلمايدىغان ئوخشايدۇ ۋە غوجايىنلىقمۇ قىلالمايدىكەن. قەشقەرلىكلەر ۋە قىرغىزلار (قازاقلار) دىن ئىبارەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەسىرى بۇ يەردە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىكەن. بۇ خىل تەسىر ئاستىدا بارلىق خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى ئازدۇر ـ كۆپتۇر بىرنەچچە ئېغىز تۈركىي تىلىنى سۆزلەشنى ئۆگىنىپتۇ. كۆپچىلىككە ئايانكى، خەنزۇلار ئەزەلدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشنى ئانچە خالىمايدۇ. چۆچەكتە يەنە ئاز ساندا تۇڭگانلار ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭدىن قالسا كۆپرەك بولغىنى رۇسىيە پۇقرالىرى، يەنى ئۇيغۇر، تاتار، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بولۇپ، ئۇلار ئايرىم مۇھاجىرلار رايونىدا ئولتۇرىدۇ. چۆچەكنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 20 مىڭغا يېتىدۇ.

ئاھالىلەر سانىنىڭ كۆپ بولماسلىقىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، چۆچەكنى كىچىك ناھىيە بازىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، ھەقىقەتەن شۇنداق. يۇقىرىدا مەن سۆزلەپ ئۆتكىنىمدەك، ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇلار رايونىمۇ شۇنداق.

مۇسۇلمانلار ئولتۇراق رايونىدا ئۆرۈلۈپ كېتەيلا دەپ قالغان ئەسكى كېسەك ئۆيلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئۇدۇلىدا ئادەتتە كىچىك دۇكانلار بار بولۇپ، كۆپىنچىسى تىجارەت قىلماي بىكار تۇرىدۇ. جۇڭگونىڭ باشقا شەھەرلىرىگە بېرىپ باققان كىشى ئېھتىمال چۆچەكنى بىر يېزا ئىكەن، دەپ قېلىشى مۇمكىن، بۇنداق دېيىش پۈتۈنلەي توغرا.

گەرچە چۆچەك ئاھالىسى ئاز ۋە نامرات ناھىيە بولسىمۇ، ئەمما مەيلى جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن بولسۇن ياكى بىز ئۈچۈن بولسۇن، ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

جۇڭگولۇقلارغا چۆچەك شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمكى، ئاساسلىقى رۇسىيەگە يېقىن بولغان مۇداپىئە نۇقتىسىدۇر. جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىچە، ئۇ ھەتتا ئىنتايىن مۇھىم ئۆتكەل. گەرچە شۇنداق دېيىلسىمۇ گەپنىڭ راستىنى قىلساق، بۇ خىل ئۆتكەلنىڭ رولى ئىنتايىن كىچىك.

بىز رۇسىيەلىكلەرگە چۆچەك شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمكى، ئۇ چوڭ سودا مەركىزى، بىزنىڭ جۇڭگوغا تاۋار ئېكسپورت قىلىدىغان سودا سارىيىمىز. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تارباغاتاي رايونىدىكى موڭغۇللار، قىرغىزلار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان كەڭ كۆلەملىك يايلاق سودىسى مۇشۇ يەرنى بازا قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا رۇسىيەدىن ئۈرۈمچىگە، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە توشۇلىدىغان تاۋارلارمۇ ئاساسەن چۆچەك ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلىدۇ. جۇڭگو تېررېتورىيەسىدىن رۇسىيەگە توشۇلىدىغان تاۋارلارمۇ ئوخشاشلا چۆچەكتىن ئۆتىدۇ. ئەمما چۆچەكنىڭ ئويناۋاتقان بۇ رولى قارا ئېرتىش دەرياسىدا قاتناش باشلانغىچىلا بولىدۇ. ناۋادا بۇ دەريادا قاتناش باشلانسا، خېلى زور بىر قىسىم تاۋارلارنى رۇسىيەنىڭ زايساندىن بىۋاسىتە جۇڭگونىڭ

يايلاقلىرىغا يۆتكىگىلى بولىدۇ. ئۇرۇمچىگە يۆتكەيدىغان تاۋارلارنىمۇ چۆچەكتىن ئۆتكۈزۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. چۈنكى، زايساندىن ئۇرۇمچىگە بارىدىغان تېخىمۇ تۇز ۋە تېخىمۇ يېقىن كارۋان يولى بار. ئۇ چاغلاردا چۆچەكنىڭ هازىر ئويناۋاتقان رولى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئون ئالتىنچى باب

قەشقەر ــ قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشى، ئاھالىسى ــ ئۇيغۇرلار. شەھەرنىڭ تاشقى قىياپىتى. قەشقەردىكى ياۋروپالىقلار، قەشقەرنىڭ سودا ۋە سىياسىيدىكى رولى، قەشقەر بىلەن رۇسىيەنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇشى. تۇرپان ــ تۇرپاننىڭ سودىدىكى رولى. قومۇل، يەكەن، خوتەن، گۇچۇڭ، باركۆل، قاراشەھەر، ماناس، شىخۇ، باشقا ناھىيە بازارلىرى.

قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭ ياكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى چېگرا سى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، مۇشۇ چېگرا رايونىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر شەھەر ھېسابلىنىدۇ. قەشقەر ئۆزۇنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ھازىرقى سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كۆپ قېتىم ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن پۈتكۈل بۇ رايون قەشقەر دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. بىزگە مەلۇمكى، 18 ــ ئەسىردە بۇ يەردە ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلاردىن ئىبارەت ئىككى ئىسلام دىنى مەزھىپى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن كەسكىن كۈرەش پۈتكۈل شىنجاڭ رايونىغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن باشلانغان خەنزۇلار بىلەن بولغان كۈرەش شىنجاڭنىڭ جۇڭگوغا بەيئەت قىلىشى بىلەن ئاياغلاشقانىدى. 19 ــ ئەسىرنىڭ 60 ــ يىللىرى تۇڭگان يېغىلىقى باشلانغاندا، قەشقەرمۇ ھەركەت قىلىشقا باشلىدى. قەشقەردە ھەتتا ياقۇپبەگ باشچىلىقىدىكى مەشھۇر خانلىق قۇرۇلدى. بىراق ياقۇپبەگ ئۆلۈشىگىلا، ئۇنىڭ بىر مەھەل دەۋران سۈرگەن خانلىقىمۇ تۈگەشتى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر يەنە جۇڭگونىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، يەنى 70 ــ

يللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئىزچىل پاراكەندىچىلىك ئىچىدە تۇرۇپ كېلىۋاتقان قەشقەر شەھىرى تىنچلىنىشقا باشلاپ، قايتا پاراكەندىچىلىك كۆرۈلمىدى. قەشقەر ھازىر جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، بۇ يەرنىڭ مەنسەپدارى دوتەي دەپ ئاتىلىدۇ.

قەشقەرجەنۇبىي شىنجاڭدىكى باشقا ناھىيە بازارلىرى ئوخشاش چۆللۈكتىكى بوستانلىققا جايلاشقان. بوستانلىقتىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆلىمى شۇ جايىنىڭ سۇغىرىش ئىقتىدارىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ. بۇ بوستانلىقتا سۇ قىس بولغاچقا، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆلىمىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. قەشقەر بوستانلىقى بىلەن باشقا بوستانلىقلارنىڭ ئارىلىقى گىياھمۇ ئونمەيدىغان چۆل ـ باياۋاندۇر.

قەشقەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇرلار بولۇپ، پەقەت مەمۇرىي ئەمەلدارلار، ئەسكەرلەر ۋە بىر قىسىم سودىگەرلەرلا خەنزۇ. شۇڭا، بۇ خەنزۇلار بۇ يەردىكى تۇركىي تىللىق خەلقنىڭ ئارىسىغا كۆمۈلۈپ قالغاندەك، كۆزگە چېلىقمايدۇ.

سىرتقى قىياپىتىدىن قەشقەرنى تېپىك ئوتتۇرا ئاسىياچە شەھەر، دېيىشكە بولىدۇ. ئەگەر ئەتراپتىكى بىرەر ئېگىز جايدىن قەشقەر شەھىرىگە نەزەر سالسىڭىز، ھەممىلا جايدا تۇتاش كەتكەن كۇل رەڭ ئۆگزىلەرنى كۆرەلەيسىز. ئۆيلەر ناھايىتى كىچىك بولۇپ، مەسچىتلەرلا چوڭراق سېلىنغان. كوچىلىرى تار ھەم ئەگرى ـ بۇگرى. كوچىلارنىڭ بەزى جايلىرىنىڭ ئوستى جەنۇب تەرەپتىن چۈشىدىغان كۈچلۈك ئاپتاپنى توسۇش ئۈچۈن يېپىلغان بولغاچقا، ئۆگزىگە ئوخشايدۇ. كوچا ـ كويلاردا قەشقەرلىكلەر ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ قىلىپ يۈرۈشىدۇ. ئۇلار مۇشۇنداق شاۋقۇن ـ سۇرەنني ياخشى كۆرسە كېرەك. كىشىلەر توپى ئارىسىدىن يەنە تۇرلۈك نەرسىلەر، ئاساسلىقى مېۋە ـ چېۋە ۋە كۆكتات ئارتىلغان ئېشەكلەر ئۆتۈپ تۇرىدۇ. بەزىدە تەخەيلەرگە ئېگىز، گەۋدىلىك

قەشقەرلىكلەر مىنۇتالمىدۇ.

قەشقەردە خەنزۇلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئايرىلىپ ئولتۇراقلاشقان، يەنى مەخسۇس خەنزۇ شەھىرى ۋە مۇسۇلمانلار شەھىرى بار بولۇپ، ئىككىلىسى سېپىل بىلەن قورشالغان. خەنزۇ شەھىرىدە ياكى يېڭى شەھەردە جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە قوشۇنلىرى تۇرىدۇ. كونا شەھەردە مۇسۇلمانلار تۇرىدىغان بولۇپ، بارلىق سودا - سېتىق مۇشۇ يەرگە مەركەزلەشكەن. كونا مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ يېنىدا رۇسىيە كونسۇلخانىسى بار بولۇپ، ئەمما رۇسىيەلىكلەر كونسۇلخانا ئەتراپىدا ئەمەس، بەلكى كونا شەھەردە تۇرىدۇ.

قەشقەردە ئەنگلىيە - ھىندىستان ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئەنگلىيە ۋاكالەتخانىسى بار. گەرچە بۇ ۋاكالەتخانا رەسمىي تۇردە كونسۇلخانا دەپ ئاتالمىسىمۇ، بىراق ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر كونسۇلخانا ئىدى.

بۇ يەردە يەنە شۇېتسىيەنىڭ پروتېستانت دىنى مىسسىيونېرلىرى بار بولۇپ، بىر چاغلاردا يەنە كاتولىك دىنى مىسسىيونېرلىرىمۇ بار ئىدى. ئەمما بۇ ئىككى خىل مىسسىيونېرلار ھېچ ئىش قىلالمىغان، بىرەر يېڭى مۇرىتىمۇ قوبۇل قىلالمىغان، يەنە كېلىپ بۇ خرىستىيان دىنى مىسسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردە بىرەر نەتىجىگە ئېرىشەلىشى ناتايىن. چۇنكى، مۇسۇلمانلار ئىماندىن ۋاز كېچىپ خرىستىيان دىنىغا كىرمەيدۇ. خەنزۇلارغا كەلسەك، ئۇلارنى خرىستىيان دىنىغا كىرگۈزىمەن دەپ يۇرمەسلىك كېرەك. چۇنكى قەشقەرگە كەلگەن خەنزۇلار مال - دۇنيانىڭ كويىدىلا بولۇپ، شۇنىڭغىلا بېرىلگەچكە، ھېچقانداق دىن ئۇلارنى قىزىقتۇرالمايدۇ.

قەشقەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى ئىسسىق بولغاچقا، شىماللىقلار بۇنىڭغا ماسلىشىپ كېتەلمەيدۇ. قىش كۇنلىرى ئەھۋال سەل ياخشىراق. قەشقەردە بەزىدە قىش كۇنلىرى خېلى سوغۇق بولىدۇ. ئەمما ئۇنى قەھرىتان سوغۇق دېگىلى بولمايدۇ.

یاز کۇنلىرى بۇ يەردە دائىم قارا كېزىك تارقىلىدۇ، بولۇپمۇ تولغاق بولۇپ قېلىش خەتەرلىك. چۈنكى، قەشقەردە تولغاق بولۇپ قالغان ئادەم ئۇزۇنغىچە ساقىيالمايدۇ.

ھازىر قەشقەر سودا جەھەتتە مۇھىم رول ئويناۋاتىدۇ. بۇ يەر ئېلىمىز رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسلىق سودا ئېغىز بولۇپ قالدى. ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ تاۋارلىرى ئاۋۋال بۇ يەرگە توشۇپ كېلىنىدۇ، ئاندىن چېگرا رايونىدىكى باشقا ناھىيە بازارلىرىغا، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا تارقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەرلىك بەزى مەسئۇلاتلارمۇ ئاساسلىق قەشقەر ئارقىلىق رۇسىيەگە توشۇلىدۇ. شۇڭا قەشقەردە خېلى كۆپ رۇسىيەلىك سودىگەر تۇرۇپ قالغان.

قەشقەر يەنە مەلۇم سىياسىي ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە. چۈنكى، بۇ يەردە تۇرۇپ يەرلىك ھاكىمىيەت بىلەن ئاھالىلەرنىڭ ھىندىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا دۆلەتلەردىكى پائالىيەتلىرىنى كۆزىتىپ تۇرغىلى بولىدۇ. بىز پامىردا قاراۋۇلخانا قۇرغاندىن باشلاپ، قەشقەرنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتى تېخىمۇ زورايدى.

قەشقەرنىڭ سودا ۋە سىياسىيدىكى ئەھمىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھېچقانچە رولى يوق. نامرات ۋە چەت - ياقا بىر يۇرت. بىز ياكۇتسىك ۋە باشقا چەت - يىراق جايلىرىمىزغا قانداق قارىغان بولساق، جۇڭگولۇقلارمۇ قەشقەرگە ئاشۇنداق نەزەردە قارايدۇ. قەشقەر بىز ياۋروپالىقلار ۋاي دەپ كەتكۈدەك جايمۇ ئەمەس، بۇ يەرنىڭ ناچار ھاۋا كىلىماتىنىڭ بىزگە بولغان زىيىنىنى دېمىگەندىمۇ، بىز ياۋروپالىقلار بۇ يەرگە كەلسەك پۈتكۈل مەدەنىي دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان بولىمىز. بۇ بىر چوڭ مەسىلە. ئالدى بىلەن رۇسىيە چېگرا سىدىن قەشقەرگە كىرىشنىڭ ئۆزىمۇ ئاسان ئەمەس. چۈنكى، ئۇ يەردە ھارۋا ماڭالىغۇدەك چوڭ يول بولمىغاچقا، بەزىبىر ئېگىز تاغ - داۋانلاردىن ئاتلىق

ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، قاتناش قورالى بولغان ئاتتىنمۇ يىل بويى پايدىلىنىۋەرگىلى بولمايدۇ. رۇسىيەدىن قەشقەرگە بېرىشتىكى ماشىنا ـ هارۋا قاتنىيالايدىغان بىردىنبىر يول ئۇرۇمچىدىن ئۆتىدۇ. ئەمما بۇ يول بەك يىراق، كېتىدىغان ۋاقىت ئۇزاق، قولايسىز هەم ئادەمنى هالىدىن كەتكۈزۈۋېتىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر تاغدىن ئاتلىق ئۆتۈشكە رازى.

يۇقىرىقى ناهىيە بازارلىرىدىن باشقا، تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈشكە ئەرزىگۈدەك جايلاردىن تۇرپان قاتارلىق بىرنەچچە جايلار بار.

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى تۇرپان شىنجاڭ تارىخىدا خېلى چوڭ رول ئوينىغان. ئۇ جۇڭگودىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىشتا چوقۇم ئۆتىدىغان يول ئىدى. تۇرپاننىڭ بۇنداق جۇغراپىيەلىك ئورنى ئۇنى هەممە تالىشىدىغان جايغا ئايلاندۇرۇپ قويغان هەم كۆپ قېتىم قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرغانىدى. تۇرپان بەزىدە مۇستەقىل بولغان، ئەمما ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ كۆپىنچىسى جۇڭگوغا بەيئەت قىلغان. 19 ـ ئەسىردە مۇسۇلمانلار توپىلىڭى تىنچىتىلىپ، چېگرا رايوندا جۇڭگو هاكىمىيىتى قايتىدىن تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئۇرۇمچى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ مەركىزى قىلىنغاندىن كېيىن، تۇرپاننىڭ بارلىق سىياسىي ئەهمىيىتى يوققا چىقىپ، ئۇ ئادەتتىكى بىر ناهىيە بازىرىغا ئايلىنىپ قالدى. بىراق، ئىلگىرى بىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى توغرىسىدىكى ئاخباراتلىرىمىز چەكلىك هەم ئانچە توغرا بولۇپ كەتمىگەچكە، تۇرپاننى سىياسىي ۋە سودا جەهەتتە مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە جاي، دەپ قاراپ كەلگەنىدۇق. شۇڭا 1881 ـ يىلى شەرتنامە ئىمزالمىغاندا، تۇرپاندا كونسۇلخانا تەسىس قىلىشنى قارار قىلغانىدۇق. تەلىيىمىزگە كېيىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۇرپاندا كونسۇلخانا تەسىس قىلىشنىڭ قىلچە ئەهمىيىتى يوقلۇقى، ئۇنى ئۇرۇمچىدە تەسىس قىلىش كېرەكلىكى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ بىلەن كونسۇلخانا ئورنى ئۇرۇمچىگە ئۆزگەرتىلدى.

تۇرپان هازىر 20 مىڭچە نوپۇسقا ئىگە كىچىك ناھىيە بازىرى بولۇپ، ئاھالىسىنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك ئۇيغۇرلار ياكى تۇرپانلىقلار (جۈڭگودىكى باشقا ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئادەتتە شۇنداق ئاتىلىدۇ). ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاز سانىدىكى تۇڭگان ۋە خەنزۇلارمۇ بار. بىراق، خەنزۇلار ئاساسلىقى مەمۇرىي ئورگانلاردا ۋە قوشۇندا ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. بۇنىڭدىن سىرت يەنە ئاز بىر قىسىم رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ ھەمىشە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، سودا - سېتىق قىلىدۇ.

تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ناھايىتى ناچار ھاۋا كىلىماتى ھېسابلىنىدۇ. يازنىڭ پىژغىرىم ئىسسىقىغا ھەتتا يەرلىك ئاھالىلەرمۇ چىداپ تۇرالمايدۇ. تۇرپاندا ئادەتتە يامغۇر ياغمايدۇ. تاسادىپىي يامغۇر يېغىپ قالسىمۇ، ھاۋانى سالقىنلىتالمايدۇ. يامغۇر زىرائەتلەرگە، بولۇپمۇ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلەرگە زىيانلىق، چۈنكى يامغۇر خۇددى ئۆسۈملۈكلەرنى كۆيدۈرۈۋەتكەندەك يوپۇرماقلاردا ۋە مېۋىلەردە قارا داغ پەيدا قىلىدۇ.

قىش كۈنلىرى ھاۋا ناھايىتى سوغۇق بولىدۇ. ئالاھىدە ئەھۋاللاردا كېچىدە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 15° قا چۈشۈپمۇ قالىدۇ. بىراق، بۇنداق ئەھۋال يەنىلا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بەزىدە كېچىسى ياغقان قار كۈندۈزى ناھايىتى تېزلا ئېرىپ كېتىدۇ. ئەمما قۇم - بوران توختىماستىن ئۇچۇپ تۇرىدۇ. كۈز، يەنى 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدىن 12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىل تۇرپاننىڭ ئەڭ ياخشى پەسلى، ئۇ چاغدا ھاۋا سوغۇقمۇ ئەمەس، ئىسسىقمۇ ئەمەس بولۇپ، دائىم ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ.

تۇرپاننىڭ سىياسىي جەھەتتە ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىسىمۇ، بىراق ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەھمىيىتى بار. بىرىنچىدىن، تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتى ئىسسىق بولغاچقا، ئۇ يەردىن چىقىدىغان ئۈزۈم، شاپتۇل قاتارلىقلار ئېسىل نېمەت

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، تۇرپاننىڭ تۆت ئەترابىدا كۆلەمدە كېڭەز تېرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن چىققان پاختىلار ئېلىمىز رۇسىيەگە بارغانسېرى كۆپلەپ توشولماقتا. تۇرپاندا پاختىنىڭ ئېكسپورت مىقدارىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشىدىن ئۇمىد بار. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، بىزنىڭ زاۋۇتلىرىمىز پاختىغا تولىمۇ ئېھتىياجلىق. بۇ يەردىن يەنە مەلۇم مىقدارىدا مەشۇت چىقىدۇ. مەھسۇلات مىقدارىنى يەنە ئاشۇرۇشقا بولىدۇ. بۇمۇ ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ سودىسى ۋە سانائىتى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم خام ئەشيا هېسابلىنىدۇ. بىز مۇشۇ ئەھۋاللارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، «تۇرپاندىن ئىبارەت بۇ بوستانلىق سودا نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدىغان جاي» دەپ ئېيتالايمىز.

تۇرپاننىڭ شەرقىدە قومۇل شەھىرى بار بولۇپ، ئۇ سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئىچكىرىگە ئېكى يېقىن بولغان ناھىيە بازىرى هېسابلىنىدۇ. تۇرپان بىلەن قومۇلنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر چۆللۈك بولۇپ، ئۇ يەردىن ئۆتۈش ناھايىتى تەس. قومۇل ئىلگىرى تۇرپان بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇھىم تارىخىي رول ئوينىغان. قومۇل بەزىدە جۇڭگونىڭ، بەزىدە شىنجاڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئەمما تۇرپان ۋاڭى تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان ۋاقتى ئېكى ئۇزۇن بولغان. قومۇل هازىر تىنچ بىر ناھىيە بازىرى بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان سودا كارۋانلىرى ئۆتكەندىلا ئاز ـ تولا ئاۋاتلىشىدۇ. قومۇل دەل جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىچكىرىگە بارىدىغان قاتناش يولى. قومۇلنىڭ ئاھالىسى ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار ۋە تۇڭگانلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتامانلىرى ۋاراسلىق تۇزۇمىدىكى قومۇل ۋاڭلىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئالدىدا ئۇلار ئانچە چوڭ هوقۇققا ئىگە ئەمەس. جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋاڭ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ، هەتتا ئۇنىڭدىن يۇقىرىراق ئورۇندا تۇرىدىغان

بولغاچقا، ئۇلار خەنزۇلار ۋە تۆۋگانلارنى باشقۇرىدۇ، شۇنداقلا قومۇل ۋاڭنىڭ پائالىيەتلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ. قومۇل شەھىرىنىڭ سودا جەھەتتە ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. ئۇ پەقەت بىر يۇك توشۇلىدىغان بېكەت بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن غەربىي يۇرتقا بېرىشتىكى مۇساپە مۇشۇ يەردە ئاساسەن ئاياغلىشىدۇ.

ناھىيە بازارلىرىدىن تۇرپان بىلەن قومۇلدىن باشقا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى يەكەن بىلەن خوتەندۇر. بۇ ئىككى ناھىيە بازىرىمۇ چېگرا رايوندىكى باشقا ناھىيە بازارلىرىغا ئوخشاش بوستانلىققا جايلاشقان بولۇپ، قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىككى ناھىيە بازىرىنىڭ ھازىر سىياسىي جەھەتتە ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق. بىراق، ئىلگىرى غوجىلار ئۇتتۇرىسىدا كۇرەش بولغاندا، يەكەن مەلۇم روللارنى ئوينىغان. خوتەنگە كەلسەك، بۇ جەھەتتە ئېغىزغا ئالغۇدەك بىرەر ئىش بولمىغان. خوتەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخىدا باشتىن - ئاخىر ھېچقانداق رول ئوينىمىغان. يەكەن ھازىر چوڭ سودا شەھىرى بولۇش بىلەن داڭ چىقىرىپ، قەشقەر بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ناھايىتى زور رول ئوينىماقتا. ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن مالىلار ئالدى بىلەن بۇ يەرگە توپلىنىدۇ، شۇنداقلا ھىندىستانغا بارىدىغان سودا كارۋانلىرىمۇ مۇشۇ يەردە كېرەكلىك لازىمەتلەرنى راسلايدۇ. شۇڭا يەكەندە تۇرىدىغان ئەنگلىيەلىكلەرمۇ ناھايىتى كۆپ.

خوتەن توقۇغان گىلەملىرى بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ گىلەملىرى رۇسىيەگە زور مىقداردا توشۇلۇپ، بۇخارا گىلىمى دەپ سېتىلىدۇ. خوتەن ناھىيەسى يەنە ئالتۇن قېزىش ۋە خەنزۇلار ناھايىتى ئەتىۋارلايدىغان قاشتاش بىلەن داڭ چىقارغان.

تەكرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ناھىيە بازارلىرىنىڭ ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى گۇچۇڭ بولۇپ، ئۇ ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي

شىمالىغا 240 ۋېرىستا (ۋېرىستا رۇسىيەنىڭ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر ۋېرىستا 1.06 كىلومېتىرغا تەڭ ــ تەرجىمە قىلغۇچىدىن) يىراقلىقتىكى جايغا جايلاشقان، يەر كۆلىمى چوڭ ئەمەس. گۈچۈڭنىڭ ئاھالىسى ئاساسەن مانجۇلار بولۇپ، ئۇلار 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى ئۇرۇمچى ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى بىرقانچە ناھىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن، گۈچۈڭدا يەنە خەنزۇلار خېلى كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا قەشقەرلىكلەر، ئۇنىڭدىن قالسا رۇسىيەلىك مۇسۇلمان سودىگەرلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، گۈچۈڭنىڭ سودىسى خېلى گۈللەنگەن. بۇ يەر موڭغۇل قويى يۇڭلىرىنى سېتىۋالىدىغان مۇھىم پونكىت. موڭغۇل قويى يۇڭلىرى قىرغىز قويى يۇڭلىرىدىن كۆپ ياخشى دەپ قارىلىدۇ. قوي يۇڭلىرى ئۇرۇمچى ئارقىلىق رۇسىيەگە توشۇلىدۇ.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى باركۆل مۇھىم بىر ناھىيە بازىرى دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى. بەلكىم تېخىمۇ ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۇنىڭ ئويىنىغان رولى تېخىمۇ زور بولۇشى مۇمكىن. باركۆل جۇڭگودىن جۇڭغارىيەگە بېرىشتىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ، شۇنداقلا ئاسىيانىڭ مۇشۇ رايونلىرىدا ھەمىشە پاراكەندىچىلىك سېلىپ، ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە تاقابىل تۇرۇشتىكى مۇھىم قورغان بولۇپ قالغان. باركۆلنىڭ سېپىل تاملىرى ۋە كۈچلۈك مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ قوغدىشى بىلەن تىنچلىقپەرۋەر ئاھالىلەر كۆپىيىپ، سودا روناق تاپقان. بىراق، ھازىر باركۆلنىڭ ئۇنداق مۇھىم قورغانلىق رولى قالمىدى. چۈنكى، ئاسىيا ھازىر پۈتۈنلەي تىنچلىنىپ، تاجاۋۇز ۋە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشلار قايتا يۈز بەرمىدى. ھازىر بۇ جاي كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئاھالە ئاز، قاقاس ناھىيە بازىرىغا ئايلىنىپ قالدى. باركۆل دېڭىز يۈزىدىن 5090 فۇت ئېگىز بولغان ئېگىزلىككە جايلاشقان بولغاچقا، ھاۋاسى سوغۇق. ئۇنىڭ ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان يەرلەر ناھايىتى ئاز، ئەمما ئۇ يەر ياخشى يايلاق ھېسابلىنىدۇ.

قاراشەھەر ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىغا، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ ئېتەكلىرىگە جايلاشقان. قاراشەھەرنىڭ تىلغا ئېلىشقا ئەرزىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ تۇرغۇت خانىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغانلىقىدا، تۇرغۇت خانى تا ھازىرغىچە خېلى زور مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا جۇڭگو قوشۇنلىرى ئىلنى ئىگىلەش ئۈچۈن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ماناس ۋە شىخۇ بىر مەھەل ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى. ئۇ يەرلەردە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئاساسلىق قوشۇنلار تۇرغانىدى. بۇ جايلارنىڭ سودىسىمۇ شۇ سەۋەبتىن رونىق تاپقانىدى. بىز رۇسىيەلىك سودىگەرلەرمۇ ئاشۇ جايلاردا دۇكان ئېچىپ، كۆپ پۇل تاپقانىدۇق. ھازىر بۇ ناھىيە بازىرى، بولۇپمۇ شىخۇ تىمتاس بىر جايغا ئايلىنىپ قالدى. پەقەت ئېگىز سېپىل تاملىرىلا ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى رولىغا شاھىت بولۇپ قالدى، خالاس. بىراق بۇ سېپىل تاملىرى ئىچىدە ئاھالىلەر ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ماناس ناھىيە بازىرىدا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ۋۇڭسكا ئېسىلغان جۇڭگو دۇكانلىرىنى ئاندا ـ ساندا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇلار ئىلگىرىكى مەۋرچىلىنىڭ ئىزناسى بولۇپ قالغانىدى، ئەمما شىخۇدا بۇنداق ئىزنالارنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. شىخۇ ھازىر يېڭى بىر جايغا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ يەر كۆل قارائۇسۇ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەرنى شەھەر دېگەندىن كۆرە يېزا دېگەن توزۇك.

ماناس بۇلار سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قانچىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە ناھىيە بازارلىرى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، كىتابىمدا بۇ ناھىيە بازارلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تىلغا ئېلىپ ئۆتتۈم. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قەدەرمۇئەييەن ئەھمىيىتى بار نۇرغۇن كىچىك شەھەر ـ بازارلارمۇ بار، بىراق ئۇلارنىڭ ئەھمىيىتى ئۇلارنىڭ ئۆزىدە ياكى ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى تارىخىدا بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن، مەمۇرىي مەركەز

بولالىغانلىقىدا. ئەمما بۇ شەھەر - بازارلارنىڭ مەمۇرىي مەركەز بولۇپ قېلىشى پۈتۈنلەي تاسادىپىيلىقتىن بولغان. چۈنكى، مەلۇم بىرەر شەھەر - بازارنى مەمۇرىي مەركەز قىلىپ بېكىتىشتە باشقا تەرەپلەر ئاساس قىلىنماستىن، بەلكى ئاشۇ جاينىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا رايونلارنى باشقۇرۇشىغا قولايلىق بولۇش - بولماسلىقى ئاساس قىلىنغان. بۇ شەرتلەرنىمۇ ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇ شەرتلەر ئۆزگىرىۋاتىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا بۇنداق شەھەر - بازارلاردىن ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، ئۇچتۇرپان، مارالبېشى قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى باشقا بىر قىسىم جايلار، مەسىلەن، چىڭگىل، قۇتۇبى، فۇكاڭ، چىڭسىخوزا قاتارلىق جايلارمۇ بار.

بۇ شەھەر - بازارلارنىڭ ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتقۇدەك ھېچقانداق يېرى يوق. ئۇ يەرلەردە خەنزۇلار، تۇڭگانلار، ئۇيغۇرلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ شەھەر - بازارلارنىڭ تاشقى قىياپىتى بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، بۇلار مەن ئالدىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن جۇڭگونىڭ ناھىيە بازارلىرى بىلەن پۈتۈنلەي بىر تىپقا كىرىدۇ.

ئون يەتتىنچى باب

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىڭ مۇرەككەپ ئەھۋالى. ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ ئالىي ۋەكىلى ــ باش مۇپەتتىش، باش مۇپەتتىشنىڭ ھوقۇق دائىرىسى، ئۇنىڭ يارەمچىلىرى ــ مالىيە نازىرى ۋە ئەدلىيە نازىرى. دوتەي ۋە ئۇ تۇتقان ئەمەل، ۋەزىپىنىڭ ماھىيىتى. ئامبال، ئايماق بېگى، يەرلىك مەمۇرىيەت. يېزا باشلىقى ــ شاڭيۇ، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە ئۇيۇشما باشلىقى.

شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى ناھايىتى مۇرەككەپ، ھەتتا خېلىلا قالايمىقان. ئۆزئارا باغلىنىشلىق ۋە كۆپىنچە ھاللاردا تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ قايسىسىنىڭ قانداق مەمۇرىي ھوقۇقتا ئىگە ئىكەنلىكىنى، مەلۇم مەسىلە (ھەتتا ناھايىتى مۇھىم بولغان مەسىلىلەر) نى زادى كىمنىڭ ھەل قىلىدىغانلىقىنى بەزىدە نەزەرىيە جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەتتىنمۇ جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ خىل بىنورمال ھالەتنى ئالدى بىلەن سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھەرخىل مىللەتلەرنىڭ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقى، ئۆرپ - ئادەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ تۈپتىن ئوخشاشمايدىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ يەردە ھەم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلار، ھەم كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلار، ھەم تۈركىي تىللىق مىللەتلەر، ھەم موڭغۇللار، ھەم مۇسۇلمانلار، ھەم بۇددىستلار بار. ھەرخىل مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇرۇندىن تارتىپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان باشقۇرۇش تۈزۈمىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرتكۈزدى، ئەمما ئەڭ چوڭ قالايمىقانچىلىقنى يەنىلا مىللەتلەرنىڭ مۇرەككەپلىكى ئەمەس، بەلكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تا ھازىرغىچە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇپ كېلىۋاتقان خېلى كۆپ مانجۇلار كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. مانجۇلارنىڭ ئىمتىيازى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھېلىھەم مەلۇم دەرىجىدە ساقلانماقتا.

گەرچە 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈملىرى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق بۇ ئىسلاھات مانجۇلارغا چېقىلمىدى. مانجۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ ئەۋلادى ۋە تەسەۋۋۇردىكى تۈۋرۈك بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاشۇ ئىسلاھاتلاردىن كېيىنمۇ يەنىلا ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئىمتىيازلىرىنى، شۇنداقلا چېگرا رايوندىكى مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولمىغان باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىمۇ ساقلاپ قالالىدى. بىراق بىر جەھەتتىن ئالغاندا، چېگرا رايوننىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى خەنزۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان بولغاچقا، مانجۇلار ئەمەلىيەتتە خەنزۇلارغا مەلۇم دەرىجىدە تايىنىدۇ ۋە بېقىنىدۇ. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ يەر نېمىلا دېگەنبىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ يېرى بولغاچقا، خەنزۇلارمۇ مەلۇم دەرىجىدە مانجۇلارغا تايىنىدۇ ۋە بېقىنىدۇ. شۇڭا، يەرلىك مەمۇرىي تۈزۈمدىكى ئاشۇنداق مۇرەككەپلىك ۋە قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىققانىدى. بۇ خىل قالايمىقانچىلىق خەنزۇ ھوقۇقدارلار بىلەن مانجۇ ھوقۇقدارلار ئوتتۇرىسىدا دائىم توقۇنۇش پەيدا قىلىپ تۇرسىمۇ، بىراق خەنزۇلارنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى ۋە ئۇلار تۈرلۈك مۇرەككەپ ئىشلارغا تاقابىل تۇرۇشقا ناھايىتى ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈنلا توقۇنۇش كېڭىيىپ كەتمىگەنىدى. خۇددى خەنزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ھەممە ئىش «لايىقىدا ھەل قىلىنغان».

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى شىنجاڭ ئۇلكىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغىنى — باش مۇپەتتىش. غەربلىكلەر بۇ ئۇلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئەمەلدارىنى ئۇلكە باشلىقى، دەپ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە، باش مۇپەتتىشنىڭ ھوقۇقى ئېلىمىز رۇسىيەدىكى ئۇلكە باشلىقلىرىنىڭكىدىن خېلى بەك چوڭ، بەزىدە ھەتتا ئېلىمىزدىكى باش ۋالىينىڭ ھوقۇقىدىنمۇ چوڭراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ۋە باشقۇرىدىغان يېرىنىڭ كۆلىمى جەھەتتىن ئالغاندا، ھېچبولمىغاندا ئېلىمىزدىكى باش ۋالىيلارغا توغرا كېلىدۇ. قانۇندىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىنى شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ، بىراق بۇ پەقەت نامدىلا شۇنداق دەپ قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسىغا بېقىنمايدۇ، پەقەت بەزى چاغلاردىلا باش ۋالىي بىلەن بىللە پادىشاھقا مەلۇمات يوللايدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق ئەھۋاللار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. باش مۇپەتتىش يامۇلى ئۇلكە مەركىزى ئۇرۇمچىگە تەسىس قىلىنغان، شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ باشقا ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگانلىرىمۇ مۇشۇ يەرگە تەسىس قىلىنغان.

باش مۇپەتتىش خەلق ئىشلىرى (مەمۇرىي ۋە ئەدلىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ھەربىي ئىشلار قاتارلىق ھوقۇقلارنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدە دىنىنمۇ باشقۇرىدۇ. بۇ دېگەنلىك باش مۇپەتتىش شۇ جاينىڭ دىنىي داھىيىسى دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى قانۇندا بەلگىلەنگەن بەزى نەزىر ـ چىراغ مۇراسىملىرىدا باش مۇپەتتىش نەزىر ـ چىراغ باشقۇرغۇچىسى بولىدۇ دېگەنلىك. ئۇلكە مەركىزىدە نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىنى باش مۇپەتتىش باشقۇرسا، باشقا ناھىيە بازارلىرىدا ئامباللار ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان مەمۇرىي ئەمەلدارلار باشقۇرىدۇ. نەزىر ـ چىراغ باشقۇرغۇچىنىڭ ۋەزىپىسى بولسا مەلۇم كۈنلەردە، مەلۇم بۇتخانىلاردا باش مۇپەتتىشنىڭ قول ئاستىدىكى بارلىق

يۇيۇن كتاب توربىتى www.uyghurkitap.com

ئەمەلدارلار ئىلاھ ھەيكىلى ئالدىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىش نەزىر - چىراغ قىلىشتۇر.

باش مۇپەتتىش خەلق ئىشلىرى ئەمەلدارى بولۇش بىلەن بىللە، مەمۇرىي ھوقۇق ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. بۇ چېگرا رايوندا مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە جەھەتتىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇق باش مۇپەتتىشنىڭ قولىدا.

باش مۇپەتتىشنىڭ بىرنەچچە يارەمچىسى بار: مالىيە نازىرى مالىيەگە مەسئۇل بولۇپ، ئۆلكىنىڭ كىرىم - چىقىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. مالىيە نازىرى ھوقۇق دائىرىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئېلىمىزدىكى ئۆلكىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىرىغا سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. ئەدلىيە نازىرى ئەدلىيەگە مەسئۇل بولۇپ، ئېلىمىزدىكى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىرىغا تەڭ كېلىدۇ. بىراق، ئەدلىيە نازىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئېلىمىزدىكى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىرىنىڭكىدىن چوڭراق، باشقۇرىدىغان ئىشلىرىمۇ كۆپرەك. ئەدلىيە نازىرى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ مۇقىم ئەزاسى، شۇڭا ئۇمۇ ئۆلكىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مالىيە نازىرى يوق چاغدا، ئەدلىيە نازىرى ۋاقتىلىق مالىيە نازىرلىقىنىمۇ ئۆتەيدۇ. ئەدلىيە نازىرىنىڭ ئەملى ئۆسۈپ يۆتكەلسە مالىيە نازىرى بولىدۇ. ئۇرۇمچىدە ئەدلىيە نازىرى بىلەن دوتەينەڭ ۋەزىپىسى بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەن. ئىش ئانچە كۆپ بولمىغان ئۆلكىلەردىمۇ مۇشۇنداق. شۇڭا ئىككى ئەمەلدار، ئىككى ئورگان تەسىس قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت بىر ئەمەلدار ۋە بىرلىككە كەلگەن بىر باشقۇرۇش ئورگىنىلا تەسىس قىلىنغان. جۇڭگونىڭ قانۇنىدا: «دوتەي ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش، ئەسكەرلەرنى بوز يەر ئېچىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، يەرلىك ئالۋان - ياساقلارنى يىغىش، جىنايى ئىشلار دېلولىلىرى (ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىغان دېلولارنى) نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش، چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرىنى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك تاشقى سودىنى

نازارەت قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

بۇ قانۇنىي بەلگىلىمىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، دوتەينىڭ ۋەزىپىسى باش مۇپەتتىشنىڭكىگە ئوخشاش كۆپ ھەم مۇرەككەپ، ئەمەلىيەتتىمۇ ھەم شۇنداق. مالىيە نازىرى بىلەن ئەدلىيە نازىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق مەلۇم باشقۇرۇش دائىرىسى بار. ئەمما دوتەي مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ، شۇنداقلا بىر قىسىم ئىشلارنىمۇ باشقۇرىدۇ. چۈنكى، جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ۋەزىپە ـ دەرىجە تۈزۈمىگە ئاساسلانغاندا، دوتەي باش مۇپەتتىشتىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. دوتەينىڭ ۋەزىپىسىگە بولغان چۈشەنچىمىز بويىچە، ئۇنى ئۆلكە باشلىقى دەپ ئاتىسا بولىدۇ، بىراق ئۇ ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئۆلكە باشلىقلىرىغا ئوخشىمايدۇ، بەلكى ئۆلكىنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىلگىرىكى ئۆلكە باشلىقلىرىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، دوتەينىڭ ھوقۇقى مالىيە نازىرى ۋە ئەدلىيە نازىرىنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. گەرچە ئۇلار ئۇرۇمچىدە تەڭ دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار بولسىمۇ، مەرتىۋە بويىچە ئېيتقاندا، باش مۇپەتتىشنىڭ قول ئاستىدا دوتەي ئۇچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇرۇمچىدە دوتەي يەنە ئەدلىيە نازىرىنىڭ ۋەزىپىسىنىمۇ ئۆتەيدىغان بولغاچقا، ئۇرۇمچىدىكى دوتەينىڭ ئورنى باشقا دوتەيلەرنىڭكىدىن يۇقىرى.

شىنجاڭ ئۆلكىسىدە بىرنەچچە دوتەي يامۇلى بار: بىرىنچىسى، ئۇرۇمچىدە؛ ئىككىنچىسى، ئىلىدا (ئىلى ۋە تارباغاتاي رايونىنى باشقۇرىدۇ)؛ ئۈچىنچىسى، قەشقەردە؛ تۆتىنچىسى، ئاقسۇدا. شۇڭا دوتەينىڭ سانىدىن سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تۆت مەمۇرىي رايونغا بۆلۈنگەن دېيەلەيمىز.

بۇ مەمۇرىي رايونلار تېخىمۇ كىچىكرەك بولغان مەمۇرىي بىرلىك ــ ناھىيەگە بۆلۈنگەن. ناھىيە ئەمەلدارى ئامبال دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق، بەزىدە بىرنەچچە ناھىيە بىرلەشتۈرۈپ ۋىلايەت

قىلىنغان. ئامبالار ۋىلايەت ئەمەلدارى ۋالىينىڭ باشقۇرۇشى بولىدۇ. ۋالي بولسا دوتەينىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. شۇڭا دوتەي ھەم ناھىيەنى، ھەم ۋىلايەتنى باشقۇرىدۇ، بەزىدە مۇنداق ئەھۋاللارمۇ بار، يەنى يارەمچى ئەمەلدار ناھىيەنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدارى ئامبالىنىڭ ئورنىغا قويۇلىدۇ. يارەمچى ئەمەلدار ۋالىينىڭ باشقۇرۇشىدا ئەمەس، بەلكى دوتەينىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. ئادەتتە مۇھىمراق بولغان چېگرادىكى شەھەر ـ بازارلارغىلا يارەمچى ئەمەلدار قويۇلىدۇ. مەسىلەن، چۆچەك شەھىرى ياكى مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، مۇھىم بولغان جايلارغا، مەسىلەن، يات مىللەتلەر كۆپرەك بولغان جايلارغا يارەمچى ئەمەلدارلار قويۇلىدۇ. ئىلگىرى ئايماق تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئايماق ئەمەلدارى ئايماقدار دەپ ئاتالغان. قەشقەر ۋە خوتەندە ئىلگىرى ئايماق تەسىس قىلىنغان، بىراق ھازىر ئايماق تەدرىجىي بىكار قىلىنىپ، ناھىيە بىلەن ۋىلايەتنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغان جاي بولۇپ قالدى.

ۋالي دەرىجە جەھەتتە ئامبال بىلەن دوتەينىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ۋالي ھېچقانداق رول ئويناميدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ۋالي دوتەينىڭ قول ئاستىدىكى ئالاھىدە ۋەزىپىسى بار ئەمەلدار ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر ۋالي تۇرۇشلۇق جاي دوتەي تۇرۇشلۇق جايدىن يىراق بولمىسا، دوتەي ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغاندا، ۋالي ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەيدۇ. ئۇرۇمچىدە ۋالي بار بولۇپ، دىخوا (ئۇرۇمچى) ۋالىيسى دېيىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا سۈيدۇڭ، قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەنلەرگە ۋالي قويۇلغان.

ئامبال پۈتۈن ناھىيەنى باشقۇرىدۇ. ۋىلايەتنىڭ قارىمىقىدا بىرنەچچە ناھىيە بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇرۇمچى ۋالىيسى يېقىن ئەتراپتىكى سانجى، ماناس، فۇكاڭ، گۇچۇڭ، جىمىسار، شىخۇ (ياكى كول قارا ئۇسۇ) قاتارلىق يەتتە ناھىيەنى باشقۇرىدۇ. بەزى ۋالىيلار تۆت ـ بەش ناھىيەنى، بەزىلىرى ھەتتا ئۈچ ناھىيەنىلا باشقۇرىدۇ. بەزى كىچىك شەھەر ـ بازارلار ۋە كىچىك جايلارنىڭ

مەسئۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ دەرىجىسى ئامبالدىن تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار ئامبال يارداەمچىسى دېيىلىدۇ. بۇ ئامبال يارداەمچىلىرىنىڭ ئورنى دۆلىتىمىزدىكى ناھىيىلىك شۆبە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنىڭ ئورنىغا يېقىن كېلىدۇ. بۇنداق ساقچى باشلىقلىرى — ئامبال يارداەمچىلىرى ئادەتتە بىر ناھىيەدە ئىككى - ئۈچتىن بولىدۇ. مەسىلەن، قۇتۇبى، كۆنچى ۋە باشقا بەزى جايلارغا ئامبال يارداەمچىسى قويۇلغان.

ئامبال ئۆز ناھىيەسىدە باش مۇپەتتىش ۋە دوتەيگە ئوخشاش ئەدلىيە هوقۇقى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش هوقۇقىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا ناھىيەنىڭ نەزىر - چىراغ باشقۇرغۇچىسى بولىدۇ. رەسمىي قىلىپ ئېيتقاندا، ئامبال خەلقنىڭ ئەڭ يېقىن هامىيىسى بولغاچقا، پۇقرالار ئۇنى ئاتا - ئانىدەك ئەمەلدار دەپ ئاتايدۇ، يەنى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئورنىدىكى ئەمەلدار دەيدۇ. بۇنداق ئاتاش خۇشامەت قىلغانلىق، ئەلۋەتتە. جۇڭگو تارىخىدىكى گۇللەنگەن دەۋرلەردە ئاشۇنداق ئاتاش بەلكىم توغرا بولغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق، هازىر ئامبالار پۇقرالارغا قىلچىمۇ ئاتا - ئانىسىدەك مۇئامىلە قىلمايدۇ.

ئاساسىي قاتلامدىكى مەمۇرىي تەشكىلات يېزىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى سايلاپ چىقىلىدۇ. ئۇلار شاڭيۇ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ رۇسچە مەنىسىدىن قارايلى ياكى شاڭيۇنىڭ ئەسلى ئورنى ۋە ۋەزىپىسى جەھەتتىن ئالايلى، ئۇ بىزدىكى يېزا باشلىقىغا تەڭ كېلىدۇ. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى كەنت باشلىقى، دېسەك بولىدۇ. بىر شاڭيۇ 50 ئائىلىنى باشقۇرىدۇ. ئائىلە باشلىقلىرى شاڭيۇنى سايلاپ چىقىدۇ، ئاندىن ئامبال تەستىقلايدۇ. بۇ ئەھۋال شەھەر بىلەن يېزىدا ئوخشاش. ئەلۋەتتە، شاڭيۇنى سايلاش ۋە تەستىقلاشقا، شاڭيۇ بولماقچى بولغانلار بەزىدە باشقىلارنى پارا بېرىپ سېتىۋالىدۇ. ئەمما پىرىنسىپ ئۆزگەرمەيدۇ، يەنى شەھەر - يېزىلارنىڭ ئاساسىي قاتلام هاكىمىيىتىنى شۇ تەۋەلىكتىكى

ئاھالىلەر سايلاپ چىقىدۇ.

شائىيۇ ئاساسلىق ساقچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئۇ ئۆز تەۋەلىكىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل. جىنايەت يۈز بەرگەندە، شائىيۇ ئاۋۋال تەكشۈرۈپ، جىنايەتچىنى تېپىپ چىقىپ، ناھىيە يامۇلىغا ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شائىيۇ يەنە بىر قىسىم جېدەل ـ ماجىرا ۋە تۈرلۈك قانۇنسىز ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. شائىيۇ يەنە باج تاپشۇرۇش ئەھۋالى ۋە ئۆز تەۋەلىكىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھاشارغا چىقىش ئەھۋالىغا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. شائىيۇلارنىڭ ئىچىدىكى قابىلىيەتلىكلىرى ھۆرمەتكە ۋە بىرقەدەر ياخشى ئورۇنغا ئېرىشسىمۇ، بىراق ئومۇمەن شائىيۇلارنىڭ ئاھالىلەرنىڭ ئىچىدە تۇزۇك رولى يوق. ئەگەر شائىيۇلار تىرىشىپ ئىشلىسە، پۇقرالارنىڭ تەلىپى ياكى ئەمەلدارلارنىڭ خاھىشى بويىچە تۆۋەن دەرىجىلىك مەنسەپدار بولالايدۇ.

يۇقىرىدا مەن ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان ياكى تەستىقلايدىغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر توغرۇلۇق توختالدىم، مەسىلەن، شائىيو دېگەندەك، بىراق بەزى تارماقلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرمايدۇ، بەلكى ئاھالىلەر ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرىدۇ. سودا ساھەسى دەل ئاشۇنداق. سودا ساھەسىدىكىلەر بۇرۇندىن تارتىپلا ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇپ كەلگەن. بۇ چارىلەر پۈتۈنلەي ئىستىخىيەلىك ھالدا ئۆزلۈكىدىن شەكىللەنگەن. چۈنكى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تا ھازىرغىچە ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي سودىسىغا ئارىلىشىپ باقمىغان، بۇلار تەدرىجىي ھالدا تەبىئىي شەكىللەنگەن. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى دەل مۇشۇنداق تەشكىللىنىش شەكلىدۇر. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى بىر ئۆلكىدىكى ياكى قوشنا بىرنەچچە ئۆلكىدىكى بارلىق سودىگەرلەردىن تەشكىللەنگەن. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئۇيۇشما ئەزالىرى سايلاپ چىققان ئۇيۇشما باشلىقى باشقۇرىدۇ. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى ئادەتتە ئەڭ دۆلەتمەن، كىشىلەر ئەڭ ھۆرمەتلەيدىغان

سودىگەرلەر ئىچىدىن سايلىنىدۇ. ئۇيۇشما باشلىقى بولغۇچى ئامبال بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئامبال ئۇنىڭغا رەسمىي تامغا بېرىدۇ. مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا بولغان رولى ئەنە شۇنچىلىكلا، خالاس. ئۇيۇشما باشلىقىنى سايلاشقا ھۆكۈمەت ئارىلاشمايدۇ ھەم سۈرۈشتۈرمەيدۇ. ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى مۇقىم بولمايدۇ، يەنى ئۇنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا بولۇشىنى سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى بىرىنچىدىن، ئاشۇ ئادەمنىڭ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ـ چىقالمايدىغانلىقىغا قارايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئاشۇ ئادەمنىڭ خاھىشىغا بېقىپ قارار قىلىدۇ. بەزى ئۇيۇشما باشلىقلىرى ئۇدا ئون يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتەيدۇ، بىراق بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇيۇشما باشلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بىر ـ ئىككى يىل، كۆپ بولغاندا ئۈچ يىل ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. ئۇيۇشما باشلىقلىرىنىڭ مائاشى كۆپ ئەمەس، ئۇلار بىر يىلدا ئاران 200 رۇبلىدەك ئالىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇيۇشما باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسى بايلار بولغاچقا، بۇنچىلىك پۇل كىرىم ئەمەس، بەلكى كىرا ھەققى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ مۇرەككەپ بولۇپ، بىرىنچىدىن، ئۇ تۇرلۇك توختاملارنىڭ گۇۋاھچىسى بولۇشى ھەم توختامغا ئۆزىنىڭ تامغىسىنى بېسىشى كېرەك، بىراق بۇنداق ئەھۋال دائىم كۆرۈلمەيدۇ. چۈنكى، خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يازما توختام پۈتۈشۈشكە ئادەتلەنمىگەن. بۇ ئۇيۇشمىدىكى ئۇيۇشما ئەزالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق. ئىككىنچىدىن، ئۇيۇشما باشلىقى بىر ئۇيۇشمىدىكى ئۇيۇشما ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەق تەلەپ دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئەگەر بىر تەرەپ باشقا بىر سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى بولسىمۇ، دەۋالاشقۇچىلار خالىسا، ئۇيۇشما باشلىقى دېلونى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئۇيۇشما باشلىقى بىر تەرەپ قىلىدىغان دېلولار سودا ـ سېتىق ۋە باشقا ھەق تەلەپ

ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل تەلەپلەر ھەم سودىگەر
ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش قاتارلىقلاردا دەۋالاشقۇچىلار
كېلىشەلمىسە، ئۇيۇشما باشلىقى باشقا ئەزالار بىلەن بىرلىكتە بۇ
ئىشنى ھەل قىلىدۇ. بىرەر ئۇيۇشما ئەزاسى قەرزنى
قايتۇرالمىغان چاغدا، ئۇيۇشما باشلىقى تەدبىر قوللىنىپ،
ھەقدارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ. ئۇيۇشما باشلىقى يەنە ئۆلۈپ
كەتكەن ئۇيۇشما ئەزالىرىنىڭ خوتۇن، بالىۋاقىلىرىنىڭ ھالىدىن
خەۋەر ئالىدۇ. قۇتقۇزۇش پۇلىنىڭ تارقىتىلىشىنى ھەم زۆرۈر
تەپسىلغاندا خەير - ساخاۋەت ئورگانلىرى ۋە سودىگەرلەر
ئۇيۇشمىسىنىڭ مەبلىغىنى باشقۇرىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئۇيۇشما
باشلىقى يەنە ئۇيۇشما ئەزالىرىغا باجنى چېچىشقا مەسئۇل
بولىدۇ. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى باشلىقى ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىدا
سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى، شۇنداقلا
سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى
ۋاستىچى. يېڭى ئەمەلدارلار ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندا، ئۇيۇشما
باشلىقى بارلىق سودىگەرلەرگە ۋاكالىتەن يېڭى ئەمەلدارنى
كۈتۈۋالىدۇ، ئەمەلدارلارمۇ سودىگەرلەرگە ۋە سودا ساھەسىنىڭ
مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا
ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ پىكرىنى ئاڭلايدۇ. شۇڭا سودىگەرلەر
ئۇيۇشمىسى باشلىقىنىڭ ئىشلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ ئىشلارغا
بىر ئادەم يېتىشىپ بولالمايدىغان بولغاچقا، جامائەت ئىشلىرى
ئورنى دەيدىغان كىچىك بىر ئىش بېجىرىش ئورگىنى تەسىس
قىلىنىپ، ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ خىزمىتىگە، بولۇپمۇ خەت -
ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا يارەملەشتۇرۇلىدۇ. ئۇيۇشما
باشلىقىنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى ئۇيۇشما ئەزالىرىغا ئاشكارا
بولىدۇ. ئۇيۇشما ئەزالىرى ئۇيۇشما باشلىقىنىڭ بارلىق
پائالىيەتلىرىنى نازارەت قىلالايدۇ. ئۇيۇشما ئەزالىرى ھەر يىلى
بىرنەچچە قېتىم ئومۇمىي يىغىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇيۇشما ئىشلىرىنى
مۇزاكىرە قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيۇشما ئەزالىرى ئادەتتىكى

بوش ۋاقىتلاردا سودىگەرلەر ئۆيۈشمىسى سالدۇرغان ئۆيۈشما بىناسىغا يىغىلىپ، بەزى ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. ئۆيۈشما بىناسىغا ئۆيۈشما ئەزالىرىلا ئەمەس، بەلكى يەنە بىر قىسىم ئەربابلار، مەسلەن، شۇ ئۆلكىدىكى ئەمەلدارلارمۇ كېلىدۇ.

سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە سودىگەرلەر ئۆيۈشمىسىنىڭ باشلىقى ھەممىدىن بەكرەك ھۆرمەتكە سازاۋەر، جۈڭگو ھۆكۈمىتىمۇ ئادەتتە ئۇلارنى خېلى ھۆرمەتلەيدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمەت بىرەر كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزگەندە ئۇلارنىمۇ چاقىرىدۇ. ئۆيۈشما باشلىقى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغاندا، شان ـ شەرەپكە ئىگە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سودىگەرلەر ئۆيۈشمىسى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن خىزمەتنى ناھايىتى ئوبدان قىلغان ئۆيۈشما باشلىقلىرىغا ئەمەلدارلىق سوۋغىسىنى، يەنى مەلۇم مەرتىۋىنى بىلدۈرىدىغان نام بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. جۈڭگولۇق بايلار بۇنىڭغا ئېرىشىشنى بەكلا ئارزۇ قىلىدۇ.

ئون سەككىزىنچى باب

مانجۇلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى. ئىلى جاڭجۈنى، جاڭجۈننىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى، جاڭجۈن يارده‌مچىسى يانداش تۇتۇق. ئاغلاقچى ئامبال ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى مەمۇرىي ئورگانلار. تۇرغۇت ۋاڭ ـ بەگلىرى، قاراشەھەر ۋاڭى. باشقا تۇرغۇت ۋاڭ ـ بەگلىرى. شىنجاڭدىكى ۋاڭ ـ بەگلەر، قومۇل ۋاڭى، تۇرپان ۋاڭى، كۇچا ۋاڭى، ئاقسۇ بېگى ۋە باي بېگى. ئىلىدىكى تارانچىلارنىڭ ھاكىمبېگى.

ئالدىنقى بابتا مەن جۇڭگونىڭ ئادەتتىكى مەمۇرىي ئورگانلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۈم. جۇڭخۇا ئىمپېرىيەسىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەر (جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى، يەنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دە مەمۇرىي ئورگانلار شۇنداق تەسىس قىلىنغان. بىراق، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئۇنىڭدىن باشقا مانجۇلار بىلەن باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا يولغا قويۇلىدىغان بەزى تۈزۈلمىلەرمۇ بار. ئەمدى مۇشۇ تۈزۈلمىلەر توغرۇلۇق توختىلىمەن.

مانجۇلارنى ئاساسەن خەنزۇلار باشقۇرالمايدۇ، مانجۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت ئورگىنى بار. مانجۇلار ئېلىمىزدىكى كازاكلارغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدىغان بولۇپ، ئۇلار تا ھازىرغىچە تۇغما ھەربىيلەر تەبىقىسىدىن دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. شۇڭا، مانجۇلارنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋەزىپىلىرى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئىلى جاڭجۈنى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرىدىغان مانجۇلارنىڭ ئاساسلىق قوماندانى بولۇپ، ئۇنىڭ سارىيى يېڭى

سۈيدۈك شەھىرىگە سېلىنغان. 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن ئىلگىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى پۈتۈنلەي ئىلى جاڭجۇننىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇ چاغلاردا خەنزۇلارنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى تېخى قۇرۇلمىغانىدى. ئەمما، مانجۇ ئەمەلدارلىرى مۇسۇلمانلار توپلىشىدىن مەزگىلىدە سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن ھەم ئۇنىڭدىن كېيىن چېگرادىكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتقانىدى. دەسلەپكى مەزگىللەردە ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ مال - مۈلكىنى تەپ تارتماستىن ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. شۇڭا، چېگرا رايون ھاكىمىيىتى ئۇزاقتىن بېرى مانجۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسەش كويىدا بولغان خەنزۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. مانجۇلار ئۆزلىرى ئۇزاقتىن بېرى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان ئورنىنى خەنزۇلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىشتە كۆرەش قىلمىدى ئەمەس، كۆرەش قىلدى. بىراق ئۇلارنىڭ ئۆتۈنۈپ بەرمەي ئامالى يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگودا يېڭى مەمۇرىي تۈزۈمدىكى بىر ئۆلكە — شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭكىگە ئوپمۇئوخشاش بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مانجۇلار ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

ئىلى جاڭجۇنى ھازىر مانجۇلار، موڭغۇللار، قىرغىزلار ۋە مانجۇلارنىڭ ۋاقىتلىق ياكى ئۇزاقتىن بېرى تۇرۇشىغا ئاجرىتىپ بېرىلگەن جايلاردا تۇرۇۋاتقان خەنزۇلارنى باشقۇرىدۇ. بىراق ئەمەلىيەتتە، جاڭجۇننىڭ بۇ مىللەتلەرگە قارىتا مۇتلەق ھوقۇقى يوق. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشمۇ بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىغا، بولۇپمۇ موڭغۇللارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەمەل - مەرتىۋە تۈزۈمىدە جاڭجۇننىڭ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ھەتتا باش مۇپەتتىشنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى. بىراق، ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە باش مۇپەتتىش جاڭجۇنگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ھوقۇققا ئىگە. بارلىق مۇھىم سورۇنلاردا

جاڭجوڭ شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بىلەن بىللە بولۇپ كېرەك، جاڭجوڭ بەزىدە ھەتتا شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى بىلەن بىرلىكتە خانغا مەلۇمات يوللايدۇ. جاڭجوڭ مانجۇلارنىڭ سەردارى بولۇپ، مانجۇلار، شۇنداقلا موڭغۇللار سەرۋازلىقىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان بولغاچقا، جاڭجوڭ ئاساسلىقى ھەربىي قوماندان دەپ قارىلىدۇ، خەنزۇلارمۇ مۇشۇنداق قارايدۇ. بىراق جاڭجوڭمۇ شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىگە ئوخشاش خەلق ئىشلىرى ھوقۇقىغا، يەنى مەمۇرىي ھوقۇق ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇمۇ نەزىر - چىراغ سورۇنلىرىدا باشقۇرغۇچى بولىدۇ.

يانداش تۇتۇق جاڭجوڭنىڭ يارەمچىسى بولۇپ، ئادەتتە جاڭجوڭ يوق چاغلاردا ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ۋاقتىلىق ئۆتەش ھەم جاڭجوڭ ئاچقان يىغىنلارغا قاتنىشىشتىن باشقا ھېچقانداق رولى يوق. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، يانداش تۇتۇقلۇق ۋەزىپىسىنى بېيجىڭدىكى بىرەر چوڭ ئەمەلدارنىڭ تۇغقىنى ئۇستىگە ئالىدىغان بولۇپ، بىكارغا مائاش ئالىدىغان ۋەزىپە. يانداش تۇتۇقنى ئەزەلدىن جاڭجوڭ تەيىنلىمەيدۇ. تارباغاتايدىكى مەسلىھەتچى ئامبالمۇ جاڭجوڭنىڭ يارەمچىسى بولۇپ، ئۇ تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى مانجۇلار ۋە باشقا مىللەتلەرنى باشقۇرىدۇ. مەسلىھەتچى ئامبال گەرچە جاڭجوڭنىڭ قول ئاستىدا بولسىمۇ، بىراق خېلى چوڭ مۇستەقىللىققا ئىگە.

جاڭجوڭنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بىۋاستە باشقۇرۇش ئۇچۇن يەنە مانجۇچە ئاغلاقچى ئامبال، خەنزۇچە مىڭ ئامبال دەپىلىدىغان ئالاھىدە ئەمەلمۇ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئويرات، شىبە، سولۇن ۋە قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىغا مىڭ ئامبال ئەۋەتىلگەن. مىڭ ئامبالنىڭ ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مىللەتلەرگە قارىتا ھوقۇقى دوتەينىڭكىگە ئوخشاش، يەنى مىڭ ئامبالالرنىڭ باشقۇرۇش، سوتلاش، جازا بېرىش ھوقۇقى بار. موڭغۇللار ۋە مانجۇلاردىكى

ئوغارلىد، قىرغىزلاردىكى ئاغلاقچى دەيدىغان تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۇچۇن مىڭ ئامبال يۇقىرى دەرىجە ھېسابلىنىدۇ. ئوغارلىد ۋە ئاغلاقچىلارنىڭ قول ئاستىدا يەنە يۇز بېشى ۋە ئەللىك بېشى بولىدۇ. بۇ تۆۋەن دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلەردە ھېچقانچىلىك ھوقۇق بولمايدۇ. چۇنكى، مىڭ ئامبال ھەمىشە ئۇلارنىڭ ئىشىغا چات كىرىۋالىدۇ. مانجۇلار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلىرى سايىلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلمەيدۇ، بەلكى يۇقىرى دەرىجىلىك دائىرىلەر، يەنى مىڭ ئامبال ۋەزىپىگە قويىدۇ. مانجۇلارنىڭ ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەش مەجبۇرىيىتى بولغاچقا، ئاشۇ ئەمەلدارلار ھەربىي قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوفىتسېرلىق ھوقۇق ۋە ئورۇنغا ئىگە.

تۇرغۇتلارنى ئىلى جاڭجۇنى باشقۇرىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ يەنە ئۆز ئالدىغا مىللىي ھاكىمىيەت ئورگىنى — ۋارىسلىق ۋاڭ - بەگلىرى بار. قاراشەھەردە تۇرىدىغان خان تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرى ئىچىدىكى مۇھىم شەخس بولۇپ، تۇرغۇتلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. تارباغاتاي ۋىلايىتىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان تۇرغۇتلارنىڭ سەردارى شاھزادە بولۇپ، شىخۇ ئەتراپىدىكى تۇرغۇتلارنىڭ سەردارى ئىنانچىخان دېيىلىدۇ، چىڭگىلدىكىسى بېلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرى قاراشەھەردىكى خان ۋاڭنىڭ باشقۇرۇشىدا ئەمەس، ئۆز تەۋەلىكىنى باشقۇرىدۇ، ئەمما ئۇلار خان ۋاڭنى باشلىق دەپ قاراپ، لايىقىدا ھۆرمەتلەيدۇ.

تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرىنىڭ ئىلى جاڭجۇنى ۋە خەنزۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، قاراشەھەردىكى خان ۋاڭ ناھايىتى زور مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، ئۇ ئۆز تەۋەلىكىدىكى تۇرغۇتلارنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇۋېرىدۇ، بۇنىڭغا خەنزۇلار ۋە مانجۇلار ئارىلىشالمايدۇ. ئۇ ئۆز ئالدىغا سوتلاش، جازالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارالايدۇ، ئادەم

بېشىغا توغرا كېلىدىغان باجنى يىغىدۇ. ئۇنىڭ يەنە ئۆزىنىڭ ۋاڭلىقىنىڭ چېگرا سىنى قوغدايدىغان قوشۇنىمۇ بار. شۇڭا، ئۇنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن ئالغاندا، ئۇنى ۋاسسال بەگ دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما قاراشەھەر خان ۋاڭى بېيجىڭغا خانىنى زىيارەت قىلىپ بارمايدۇ، پەقەت ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئەلچىلەردىن ئاستانىگە ئادەتتىكى ئولپان ئەۋەتىدۇ. گەرچە قاراشەھەر خان ۋاڭى پۈتۈنلەي ئۆز ئالدىغا ئىش قىلالايدىغان بولسىمۇ، بىراق خەنزۇلار يەنىلا ئۇنى ئاز - تولا نازارەت قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن قاراشەھەردە ئۆلكىلىك مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ بىر ۋەكىلىنى تۇرغۇزغان. بۇ ۋەكىل نامىدا خەنزۇلار بىلەن تۇرغۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ دېيىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ خان ۋاڭنىڭ ھەرىكىتىگە نازارەتچىلىك قىلىدۇ.

باشقا تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرى قاراشەھەر خان ۋاڭىدەك ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە ئەمەس. شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا ئۇلارمۇ ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ، ئۇلارنى سوتلالايدۇ ۋە جازالىيالايدۇ، بىراق خەنزۇلار بۇنىڭغا ھەر ۋاقىت ئارىلىشىپ تۇرالايدۇ. بۇنداق ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، شىخۇنىڭ ياش ئىنانچىخانىنى 1902 - يىلى خەنزۇلار باشقۇرۇشنى بىلمەي پۇقرالارنى «ئەزگەن» دېگەن جىنايەت بىلەن شىنىڭغا سۈرگۈن قىلدى. ئەمما خەنزۇلارنىڭ شىخۇنىڭ ئىنانچىخانىغا بۇنچىلىك غەزەپلىنىشىدىكى ھەقىقىي سەۋەب بۇ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن، يەنى تاشكەنتتىن كەلگەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆز تەۋەلىكىدە رۇسىيە تاۋارلىرى بازىرى ئاچقانلىقىدىن بولغانىدى، شىخۇ ئىنانچىخانى تۇرغۇتلارنى تالان - تاراج قىلغان بولسا، خەنزۇلار كەچۈرۈۋېتەتتى، بىراق ئۇ رۇسىيەلىكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرگەچكە، خەنزۇلار بۇنى ئاسىيلىق دەپ قاراپ، ئۇنى جازالىدى. تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرى يىغقان باج - سېلىقلارنىڭ

بىر قىسمىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشۈشى كېرەك ئىدى. ۋاڭ - بەگلەر ئۈچۈن بۇ ئەڭ ئېغىر يۈك ئىدى. چۈنكى يول كىراسى ناھايىتى قىممەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېيجىڭغا بارغاندا، سوۋغا - سالام، پارا بېرىشكە كىرا ھەققىدىنمۇ كۆپ پۇل كېتەتتى. تۇرغۇت ۋاڭ - بەگلىرى بۇ چىقىملارنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارغا ئېغىر باج - سېلىق سالىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى تۇرغۇتلار خەنزۇلارنىڭ چىشى پاتمايدىغان قاراشھەردىكى تۇرغۇتلاردىنمۇ بەكرەك نامرات ئىدى. تارباغاتاينىڭ ۋاڭ - بېگى ۋاڭ - بەگلەر ئىچىدىكى ئەڭ نامراتى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقىم بىر پېرىمۇ يوق ئىدى. ئۇ ھەمىشە كۆچۈپ يۈرۈپ، سەرگەردانلارچە ياشايدۇ. بالىلىق دەۋرىدە ئۇنى چاگان گېگەنلەر بۇلاپ - تالىغان، كېيىن يەرلىك مانجۇ ھاكىمىيىتى تېخىمۇ بەكرەك بۇلاپ - تالىغان.

تۇرغۇتلارنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ۋە مانجۇلارنىڭ چاخار قەبىلىسى موڭغۇللارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگىنىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلاردىمۇ يۈز بېشى ۋە ئەللىك بېشى قويۇلغان، بىراق بۇلارنىڭ رولى ئانچە چوڭ ئەمەس. چۈنكى، بارلىق چوڭ ئىشلارنى ۋە بەزى ئانچە مۇھىم بولمىغان ئىشلارنىمۇ ۋاڭ - بەگلەر ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ئۇلار خېلى كۆپ نەق پايدا ئۇندۇرۇۋالىدىغان بۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەيدۇ.

ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئىلىدىكى تارانچىلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىن باشقا يەنە، مىللىي ھاكىمىيەت ئورگانلىرىمۇ بار، بىراق بۇ ئورگانلار ھازىر ھوقۇقىنىڭ كۆپ قىسمىدىن مەھرۇم قالدى. بۇ ھاكىمىيەتلەرنى ئىلگىرىكى ۋاڭ - بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرى باشقۇراتتى. بۇ مىللىي سەردارلارنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى ئۇلارنىڭ

قالايمىقانچىلىق دەۋرلەردە خەنزۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى قانداقلىقىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ. بەزى ۋاقلار - بەگلەر خەنزۇلارغا ياردەم بەرگەن، بەزىلىرى ئۇلارغا قارشى تۇرغان. شۇڭا، ئىلگىرى خەنزۇلارغا ياردەم بەرگەنلىرى ھازىرمۇ ناھايىتى چوڭ ھوقۇق ۋە مال - دۇنيادىن بەھرىمەن بولۇۋاتىدۇ، ئەمما ئىلگىرى خەنزۇلارغا قارشى تۇرغانلىرى ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، خەنزۇ دائىرىلىرىدىن ئىككى توك - توك تۇرمۇش پۇلى ئالىدىغان كۇنگە قالدى.

قومۇل ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدا 5000 تۇتۇن قومۇل ئۇيغۇرلىرى بار. ئۇلار قومۇل ۋاڭغا باج - سېلىق تۆلەيدۇ ھەم يانچىلارغا ئوخشاش ئۇنىڭغا ئىشلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قومۇل ۋاڭى يەنە ئۇلار ئارىسىدىكى دەۋا - دەستۇرلارنى، جۇملىدىن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. بىراق قومۇل ۋاڭىنىڭ ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھوقۇقى يوق. ئۆلۈم جازاسى بېرىشتە خەنزۇ دائىرىلىرىنىڭ تەستىقىنى ئېلىشى كېرەك. تەستىق ئالغان تەقدىردىمۇ، جازانى قومۇل ۋاڭى ئىجرا قىلالمايدۇ. جىنايەتچى يالاپ ئاپىرىلىپ، خەنزۇ دائىرىلىرىنىڭ ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ. قومۇل ۋاڭىنىڭ ئۆز تەۋەلىكىدىكى پۇقرالارغا قارىتا مەلۇم ھوقۇقى بولسىمۇ، يەنە مەجبۇرىيىتىمۇ بار. ئۇلار بەختسىزلىككە ئۇچرىسا ياكى ئىقتىسادتا قىينىچىلىققا ئۇچرىسا، قومۇل ۋاڭىنىڭ ئۇلارغا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ياردەم بېرىش مەسئۇلىيىتى بار. ئەمما، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. قومۇل ۋاڭىنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى، پەقەت پۇقرالاردىن بولۇشىغا پايدا شىلىۋېلىش، قومۇل ۋاڭىنىڭ ئۆزىنىڭ چىقىملا ناھايىتى كۆپ، يەنە كېلىپ ئۇ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋە يەرلىك دائىرىلەرگە پۇل تاپشۇرۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە تۇرلۇك ئالۋانلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشى، شۇ يەردىن ئۆتكەن خەنزۇ قوشۇنلىرىنى ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلىشى، ھۆكۈمەت ئىشى

بىلەن شۇ يەردىن ئۆتكەن خەنزۇ ئەمەلدارلارغا ھارۋا تەييارلاپ بېرىشى كېرەك. قومۇل ۋاڭى يەنە ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم خان بىلەن كۆرۈشۈشكە بېيجىڭغا بېرىشى كېرەك. بۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ چىقىم كېتىدۇ. بىراق، شۇنچە كۆپ مەجبۇرىيەتلەر ۋە چىقىم بار بولسىمۇ، قومۇل ۋاڭى تا ھازىرغىچە ناھايىتى باي.

تۇرپان ۋاڭلىقى ھال ـ كۇنى قومۇل ۋاڭلىقىدىن ناچار. تۇرپان ۋاڭى ئەينى يىللىرى ھالقىلىق چاغلاردا خەنزۇلار تەرەپتە تۇرمىغان بولغاچقا، ئىلگىرىكى ئىگە بولغان ھەممە نەرسىدىن دېگۈدەك مەھرۇم قالغان. بىراق، ئىلگىرى ئۇنىڭ ئەھۋالى شىنجاڭدىكى باشقا ۋاڭ ـ بەگلەردىن كۆپ ياخشى ئىكەندۇق. تۇرپان قەدىمدىن تارتىپلا مۇستەقىل بولۇپ كەلگەن بولۇپ، شىنجاڭ تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان. شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردا تۇرپان يا ئۇ تەرەپتە، يا بۇ تەرەپتە تۇرۇپ كەلگەن.

تۇرپان ۋاڭلىقى قول ئاستىدا 50 تۈتۈنلۈك يانچى بولۇپ، ئۇلار تۇرپان ۋاڭىغا ئىشلەيدۇ ھەم ئۇنىڭغا باج تاپشۇرىدۇ. تۇرپان ۋاڭلىقى تۇرپاندىكى باشقا ئاھالىلەر ـــ ئۇيغۇرلارغا قارىتا مەلۇم ھوقۇقى بولسىمۇ، لېكىن تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. ئۇيغۇرلار تۇرپان ۋاڭىنى خېلى ھۆرمەتلەيدۇ، بىراق ئەنئەنىۋى ئادەت يۈزىسىدىنلا ھۆرمەتلەيدۇ، خالاس. قانۇن بويىچە بولغاندا، تۇرپان ۋاڭلىقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى دەۋا ـ دەستۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بار، بىراق بۇلار شەرىئەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان دەۋا ـ دەستۇرلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. تۇرپان ۋاڭلىقى ھوقۇق دائىرىسى كىچىك بولسىمۇ، بىراق خەنزۇ دائىرىلەر نازارەت قىلىش ئۈچۈن بىر ئەمەلدارنى تۇرپان ۋاڭلىقى ئىش بېجىرگۈچىسى قىلىپ ئەۋەتكەن. تۇرپان ۋاڭىمۇ ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ خانغا ئولپان تاپشۇرىدۇ.

كۇچا ۋاڭلىقى قول ئاستىدا ئون تۈتۈنلا يانچى بار بولۇپ، ئۇ شەھەردىكى باشقا ئۇيغۇرلارنى باشقۇرالمايدۇ. كۇچا ۋاڭى ھەر

يىلى خەنزۇ ھۆكۈمىتىدىن 2000 سەر ياردەم پۇل ئالىدۇ.

ئاقسۇ ۋە بايدىكى بەگلەرمۇ ياردەم پۇل ئالىدۇ، بىراق ئۇلار بېيجىڭغا بارمايدۇ، ئەمما شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىنىڭ ئالدىغا قەرەللىك تۇرده كۆرۈشكىلى بېرىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىغان ياردەم پۇلى ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئانچە باي ئەمەس، ئۇلار خەنزۇ ھۆكۈمىتىدىن ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تەلىپى رەت قىلىنغان. ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۇلار شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىدىن ماددىي ياردەم تەلەپ قىلغاندا، باش مۇپەتتىش ئۇلارغا ئۆگىنىش ۋە خىزمەت قىلىپ تۇرمۇشىنى قامداش توغرۇلۇق نەسىھەت قىلغان، بىراق ئۇلار قوشۇلماي، باش مۇپەتتىشكە: «بىز دېگەن مۇسۇلمان، خەنزۇچىنى چۈشەنمىسەك قانداق ئۆگىنىمىز؟» دېگەن. ئۇلار ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ھال - كۈنىنى ياخشىلاش ئۈچۈن پالاقلاپ، بېيجىڭغا قايتا - قايتا مەكتۇپ يازدى، بىراق ئۇنىڭدىن بىرەر نەتىجە چىقمىشى ناتايىن.

ئىلىدىكى تارانچىلارنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ۋارىسلىق سەردارى — ھاكىم - بېگى بار. ئىلگىرى تارانچىلار ھاكىم - بېگىنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى، خەنزۇ دائىرىلەرمۇ ئۇنى ناھايىتى چوڭ بىلگەنىدى، ھەتتا بۇ چېگرا رايوندىكى خەنزۇلارنىڭ ئەڭ ئالىي مەمۇرىمۇ ئۇنىڭغا سەل قارىمىغانىدى. بىراق تارانچىلار ئارىسىدا ئامبالنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشقا قارايدىغان شاڭيۇلار، يەنى يېزا باشلىقلىرى تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، ھاكىم - بەگنىڭ ھوقۇق دائىرىسى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى. ھازىر ھاكىم - بەگكە تارانچىلار ئادەت يۈزىسىدىن ھۆرمەت بىلدۇرىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرنەچچە كەنتنىڭ ئادەملىرى يانچى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا ئىشلەيدۇ، خالاس.

ئون توققۇزىنچى باب

ئۆلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ئەمەلدارى — باش مۇپەتتىش ۋە باشقا ھەربىي ئەمەلدارلار. ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي زاۋۇت، ئۇرۇمچى ھەربىيلەر مەكتىپى ۋە ئوقۇش پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەھۋالى. ئەسكەر قوبۇل قىلىشتىكى يېڭى چارە، يەرلىك قوراللىق قوشۇن. مانجۇ ئەسكەرلىرى ۋە موڭغۇل ئەسكەرلىرى، جۇڭگونىڭ قوشۇنلىرىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش مۇمكىنچىلىكى.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ھەربىي ھوقۇقى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىنىڭ قولىدا بولغاچقا، باش مۇپەتتىش بۇ چېگرا رايوندىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇقدار ھەم ھەربىي قوشۇنلارنىڭ قوماندانى ھېسابلىنىدۇ. باش مۇپەتتىشنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، خەلق ئىشلىرى جەھەتتە ئېلىممىزدىكى باش ۋالىيلارنىڭكىدىنمۇ چوڭ ھوقۇققا ئىگە، شۇنداقلا ھەربىي ئىشلار جەھەتتىمۇ ئېلىممىزدىكى ھەربىي رايون قوماندانلىرىنىڭكىدىنمۇ چوڭ ھوقۇققا ئىگە. باش مۇپەتتىش ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ئاساسەن دېگۈدەك بېيجىڭنىڭ بۇيرۇقىغا قارىمايدۇ، بېيجىڭدىكى لەشكەرلىي پىرقىمۇ چېگرا رايوننىڭ بۇ ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ، ئارىلاشقاندىمۇ بۇ يەرگە ئازراقلا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. ئادەتتە، بىر ئۆلكىنىڭ قوشۇنىنى بېقىشقا شۇ ئۆلكە مەسئۇل بولىدۇ. ھەربىي ئىشلار چىقىمى توغرۇلۇق باش مۇپەتتىش ئۆزى قارار چىقىرىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ كىرىمى ئۆلكىنىڭ بارلىق ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغاچقا، پۇل كېتىدىغان نۇرغۇن ئىشلاردا ئىچكىرى جايلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىمۇ باشقا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆلكىلەرنىڭ باش مۇپەتتىشلىرىگە ئوخشاش ھەربىي ئىشلارنى ھەربىي خىراجەت چىقىملىرىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرالايدۇ. ئۇ پەقەت مۇشۇ جەھەتتىكى مۇھىم تەدبىر توغرۇلۇق خانغا مەلۇمات يوللايدۇ، بىراق ھەربىي ئىشلار جەھەتتە بېيجىڭنىڭ يوليۇرۇقى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. ئۆلكىدىكى قوشۇنلارنىڭ سانى، قورال - ياراغ ۋە تۇرىدىغان جاينى ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا باش مۇپەتتىش ئۆزى قارار چىقىرىدۇ. گەرچە خەلق ئىشلىرى دائىرىلىرى ھەرقايسى قىسىملارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان ئەھۋالدا، قوشۇنغا ئاز - تولا تەسىر كۆرسىتەلىسىمۇ، ئەمما باش مۇپەتتىشنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ھەربىي ئورگانلار بىلەن خەلق ئىشلىرى ئورگانلىرى پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىلگەن. باش مۇپەتتىش ئادەتتە ھەربىي ۋەزىپىدە بولمىغان ۋە ھەربىي ساپاغا ئىگە بولسىمۇ، بىراق جۇڭگولۇقلار مەمۇرىي ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىغان ئادەم ھەربىي ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تېخىمۇ چىقالايدۇ، دەپ قارايدۇ. جۇڭگودا مەمۇرىي ۋەزىپە ھەربىي ۋەزىپىدىن تېخىمۇ ئۈستۈن، تېخىمۇ شەرەپلىك، تېخىمۇ قىيىن دەپ قارىلىدۇ.

باش مۇپەتتىشتىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئەڭ ئالىي ھەربىي ئەمەلدار قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگىدۇر. ئۇ ئەمەل - مەرتىۋە جەھەتتىن ئېلىمىزدىكى بىرلەشمە ئارمىيە قوماندانىغا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، ياساۋۇل بېگىنىڭ ھوقۇقى ئانچە چوڭ بولمىغان قەشقەرنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. شۇڭا ياساۋۇل بېگى دېگەن نامنى ئۇنۋان دېگەندىن كۆرە، ئەمەل دېگەن تۈزۈك. ئەمما ئەمىلى تۆۋەنرەك بولغان باشقا ھەربىي ئەمەلدارلارغا سېلىشتۇرغاندا، ياساۋۇل بېگىنىڭ باشقۇرىدىغان قوشۇنى كۆپرەك بولىدۇ. ياساۋۇل بېگىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان ھەربىي ئەمەلدار قورغان بېگىدۇر. باركۆل ۋە سۈيدۈڭلەردە قورغان بېگى تۇرغۇزۇلغان. قورغان بېگى ئېلىمىزدىكى دىۋىزىيە كوماندىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۈرۈمچى، ئاقسۇ، چۆچەكلەردە سەپبېشى

تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار يانداش بەگ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى باش مۇپەتتىشنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئەمەس، پەقەت بەزى چاغلاردا باش مۇپەتتىش ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بەزىلەرنى تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئەۋەتكەندە، ئۇلار مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئىش قىلىدۇ، خالاس. شۇڭا قورغان بەگلىرى يانداش بەگنى تەكشۈرىدۇ. ياساۋۇل بېگى بولسا قورغان بېگىنى تەكشۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇنداق تەكشۈرۈشلەر دائىم بولمايدۇ، پەقەت بىرەر ھەربىي ئەمەلدار ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلانغاندىلا تەكشۈرۈلىدۇ.

ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي زاۋۇت شىنجاڭ باش مۇپەتتىشنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. بۇ زاۋۇتتا ئەسلىدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلماقچى بولغانىدى، بىراق يېخىتۇەن ھەربىكتىدىن كېيىن دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كىچىك زاۋۇت بولۇپ قالغان. بۇ زاۋۇتتا 250 تەك ئىشچى بار بولۇپ، قورال ۋە ئوق ئىشلەپچىقىرىدۇ ھەم كونا، بۇزۇق قوراللارنى رېمونت قىلىدۇ. زاۋۇتتىكى بىر قىسىم ئىش قول بىلەن، بىر قىسمى ماشىنا بىلەن ئىشلىنىدۇ. ماشىنىلار سۇ كۈچى ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدۇ. ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي زاۋۇتتا ئەسلىدە زەمبىرەك ۋە زەمبىرەك ئوقى ياسىلاتتى، ئۇسكۇنىلىرىمۇ تولۇق ئىدى. بىراق مەبلەغ يېتىشمىگەچكە ۋاقتىنچە ياسالمىغان. ھەربىي ئىشلاردا ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، بىراق جۇڭگودا ئەسكەر بولۇش شەرەپلىك ئىش بولمىغاچقا①، كىشىلەر ئەسكەر بولۇشنى خالىمايدۇ. ئەسكەر قوبۇل قىلىشمۇ ناھايىتى تەس. شۇڭا ئەسكەر بولىدىغانلارنىڭ ھەممىسى جەمئىيەت داشقاللىرى

---

① جۇڭگودا: «تۆمۈرنىڭ ياخشىسى مىخ بولماس، ئەرنىڭ ياخشىسى ئەسكەر بولماس» دەيدىغان ماقال بار ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

بولۇپ، ئۇلار دۇرۇس كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمايدۇ. ئۇلاردىن بىرەر ئۇمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. كۆپ ساندىكى ئوفىتسېرلار ئېتىبارغا ئېرىشكەن ئەسكەرلەر ئىچىدىن تاللاپ ئۆستۈرۈلگەن، شۇڭا بۇنىڭدىن جۇڭگو ئوفىتسېرلىرىنىڭ ساپاسىنىڭ قانداقلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. ئۇلار ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ساپاسى يوق، ھازىر پەقەت كارغا كەلمەيدىغان، جۇڭگونىڭ كونا سەپ شەكلىنىلا بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئوقۇمىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يا ئوقۇشنى، يا يېزىشنى بىلمەيدۇ. ئوفىتسېرلار مۇشۇنداق تۇرسا، جۇڭگو ئەسكەرلىرى ناھايىتى ناچار بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، ئاساسلىقى ئۇلاردا قىلچىلىك ھەربىي ئىنتىزام يوق بولۇپ، قاتتىق تەن جازاسى بېرىشمۇ كار قىلمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قوشۇنلاردا تېخى يېقىندىلا نۇرغۇن تۇڭگانلار بارئىدى. ئۇلار باتۇر ھەم ئىنتىزامچان ئەسكەرلەردىن ئىدى. تۇڭگانلار ئۇرۇشقا ماھىر بولغاچقا، ئەسكەر بولغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ياپونىيە دېگىلى بولمايتتى. ئەمما، تۇڭگان يېغىلىقى يۈز بەرگەندىن كېيىن (تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرى قاتناشقان)، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ئىشەنمەيدىغان، تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئالمايدىغان بولدى.

ئوفىتسېرلارنى تەربىيەلەش ئۇچۇن، بۇنىڭدىن 15 يىل ئىلگىرى ئۇرۇمچىدە ھەربىيلەر مەكتىپى قۇرۇلغانىدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى خەنزۇلار بولۇپ، ئۇلار ئىلگىرى سابىق تېيەنجىن ھەربىي مەكتىپىدە گېرمانىيەلىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قولىدا تەربىيەلەنگەنىدى. بۇ ھەربىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەنلەر شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلاردا ئوفىتسېر بولىدۇ. ئەمما، مەلۇم تەربىيە ئالغان بۇ ئوفىتسېرلار قوشۇن ئىچىدە ئەتىۋارلانمايتتى. مۇشۇ ئوفىتسېرلارنىڭ ئەھۋالىلا قىلچىمۇ ياۋروپاچە ھەربىي تەلىم ئالمىغان چوڭ ئەمەلدارلارنىڭ نەقەدەر قالاق ۋە يارىماس

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا، بۇ يېڭى ئوفىتسېرلار ھەرقانداق مۇھىم ۋەزىپىگە قويۇلمايتتى. قىسقىسى، ئۇلار ھە دېسىلا يەكلىنەتتى. ھەربىي تەلىم ئالمىغان باشقا ئەسكەرلەرمۇ ئۇلارغا دۈشمەنلىك قىلاتتى، ئۇلارنى يات مىللەتلەرگە ئوخشاش مازاق قىلاتتى، چەتكە قاقاتتى. ئىش قىلغاندا ئۇلارنى تەڭلىكتە قويۇپ قىينايتتى. شۇڭا، ھەربىي تەلىم ئالغان نۇرغۇن ئوفىتسېرلار بىر مەزگىلگىچە سوغۇق مۇئامىلىگە ئوچرىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ رەقىبلىرى — كونا تەرتىپنىڭ قوغدىغۇچىلىرى تەرەپكە ئۆتۈپ كېتەتتى ھەم ئۆزلىرى قوبۇل قىلغان غەربىي ياۋروپانىڭ يېڭى تەلىماتلىرىنى بارا - بارا ئۇنتۇلۇپ كېتەتتى. بەزىلىرى ھەتتا ئۆزىنىڭ جۇڭگوغا بولغان ئېتىقادىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، غەربىي ياۋروپانىڭ بارلىق نەرسىلىرىنى قاتتىق سۆكەتتى. مەن شۇنداق ئوفىتسېرلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىم تېخىمۇ كۆپ. بىراق، ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي مەكتەپنى پۈتكۈزگەنلەر ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قوشۇنلارنىڭ تەلىم - تەربىيە ۋە مەشىقىگە بولغان تەسىرىمۇ ناھايىتى كىچىك.

يېقىندىن بېرى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بېيجىڭنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، ئەسكەر قوبۇل قىلىشتىكى يېڭى تۈزۈمنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇۋاتىدۇ. بۇ تۈزۈم بىزنىڭ ئىلگىرىكى ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئىگىلىشىگە ئوخشاش بولۇپ، تۈرپاندىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سىناق قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى - ئۈچ ئوغلى بار ئائىلىدىن 20 ~ 23 ياشقىچە بولغان بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچىكىگە دۆلەت مەسئۇل بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەسكەرلەرگە ھەر ئايدا بىر رۇبلى 80 كوپېيىك مائاش بېرىلىدۇ. ئەسكەرلەر ئۆزىنىڭ يېرىنى ساقلاپ قالالايدۇ، ئەمما ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگەن مەزگىلدە يەرگە باج - سېلىق

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تاپشۇرمايدۇ. ئەسكەرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە يەنە 30 قوي، تۆت ئات، ئىككى ئۆكۈز ۋە بىر سېغىن كالا بېرىلىدۇ. تۇرپان ناھىيەسىدە يەنە ئەسكەرلەرنىڭ يەر تېرىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت مەبلەغ چىقىرىپ، قوشۇن تۇرغۇزىدىغان بارگاھلارنىڭ يېنىغا كارىز قازدۇرغان. شۇنداق قىلىپ، بوز يەر ئېچىش بىلەن ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەش بىرلەشتۈرۈلگەن. ھازىر يەنە ئەسكەرلەرنىڭ يەر تېرىشىغا رۇخسەت قىلىندى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى بەش يىل بولىدۇ، مۇددەت توشقاندىن كېيىن زاپاس ئەسكەر بولىدۇ. ئەسكەرلەر ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى توشقاندىن كېيىنمۇ قوشۇن بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ. ئەسكەرلەر دۆلەتنىڭ پايدىسىنى كۆرگەچكە، مەڭگۈ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالغاندەك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بالىلىرىمۇ ھەربىي خىزمەت ئۆتىشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقا، مىراسخور ئەسكەرلەر تەبىقىسى شەكىللەنگەن.

نۆۋەتتە، تۇرپاندا يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن 500 كىشىلىك بىر قوشۇن بار بولۇپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر يېرىمىنى، پىيادە ئەسكەرلەر يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ. قوشۇننىڭ ئالىي ئوفىتسېرلىرى خەنزۇ، ياساۋۇللىرى بولسا ئۇيغۇرلار. قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى غەربىي ياۋروپاچە بولۇپ، ئۇيغۇرلار بۇ خىل ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەشتىن رازى. جۇڭگو دائىرىلىرى بارلىق ئاماللارنى قوللىنىپ، مەسىلەن، ئۇستا مەرگەنلەرنى ۋە باشقا ماھىرلارنى مۇكاپاتلاش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنى ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە قىزىقتۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر بۇ سىناق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، بۇ چارە خەنزۇلار ئارىسىدىمۇ يولغا قويۇلىدۇ. بىراق، خەنزۇلار ھەربىي خىزمەت ئۆتەشنى ياقتۇرمىغاچقا، بۇ يېڭى چارىگە بۇرۇنلا قارشى چىققان، ئۇنى ئەسقاتمايدۇ، دەپ قارىغان. خەنزۇلارنىڭ بۇ يېڭى چارىگە بولغان قارشىلىقى بۇ يېڭى ئىسلاھاتنى يوققا چىقىرىشى مۇمكىن. بىراق جۇڭگو دائىرىلىرى

بۇ ئىسلاھاتنىڭ نەتىجىلىك بولۇشىنى ئۈمىد قىلغاچقا، بۇ ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ھەرخىل ۋاستىلەرنى قوللىنىۋاتىدۇ.

تۈرپاندىكى سىناق باشلانغاندىن كېيىن، باش مۇپەتتىش ئىلى ۋىلايىتىدىمۇ بۇ خىل سىناقنى يولغا قويۇشنى ئويلىغاچقا، ئىلى دوتىيىگە تۈرپاندىكى ئۈسۇل بويىچە قەشقەرلىكلەر بىلەن تارانچىلاردىن 1000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەشكە بۇيرۇق قىلدى. بىراق، ئىلى دوتىيى بۇ پىلانغا پۈتۈنلەي قوشۇلمايدىغان بولغاچقا، تۈرلۈك ئامال ـ چارىلەر ئارقىلىق باش مۇپەتتىشنىڭ بۇ پىلاننى يولغا قويۇشىغا توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇ بۇنىڭغا: «بىرىنچىدىن، خىراجەت يېتىشمەيدۇ؛ ئىككىنچىدىن، مۇسۇلمان ئەسكەرلەر ئىشەنچسىز، ئۇلار ئات ـ كالىلارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېتىۋېتىپ، پۇلنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ» دەپ سەۋەب كۆرسەتتى. باش مۇپەتتىشكە مۇشۇ سەۋەبلەر ياكى باشقا سەۋەبلەر تەسىر كۆرسەتكەن بولسا كېرەك، ئىلىدا قەشقەرلىكلەر بىلەن تارانچىلاردىن قوشۇن تەشكىللەنمىدى. باش مۇپەتتىش: «بۇنداق قوشۇننى تەشكىللىگەندە، مۇنتىزىم قوشۇننى ساقلاپ قېلىشقا قارىغاندا خېلى زور چىقىمنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ يېڭى قوشۇن تەشكىللەنسىلا، مۇنتىزىم قوشۇننى تارقىتىۋەتكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇنداق توپلىغان ئەسكەرلەر يەرلىك ئەسكەرلەر بولغاچقا، شۇ جايغا ماكانلىشىپ، بوز يەر ئاچىدۇ. ئۆز تىرىكچىلىكىنى قەدىرلەيدۇ. شۇڭا ئۇلار ئىشەنچلىك بولىدۇ» دەپ قارايتتى. ئەمما ئىلىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار بۇنىڭغا قارشى پىكىردە ئىدى.

بۇ مۇنتىزىم قوشۇنلاردىن باشقا، يېقىندىن بېرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يەنە يەرلىك قوراللىق قوشۇن تەشكىل قىلىندى. بۇ تەشكىلات ئەزالىرى يېزا مەكتەپلىرىنى پۈتكۈزگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئوقۇش پۈتكۈزگەندە مەس قالپاق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئامبال ئۇلارنى ئوفىتسېرلار ۋە

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ياساۋۇل قىلىپ تەربىيەلەش ئۈچۈن تاللاپ چىققان. بولغۇسى ب
ئوفىتسېرلار ھەر ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ناھىيە يامۇلىغا يىغىلىدۇ.
تەجرىبىلىك مەشقاۋۇللار ئۇلارغا ئوق ئېتىشنى ئۆگىتىدۇ.
ئۇرۇمچىدە ئەملدارلىققا تەيىنلەشنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن
كىشىلەرمۇ بۇ خىل ھەربىي مەشىقە قاتنىشىدۇ. ھەر ئاينىڭ 18 ـ
كۈنى يەرلىك قوراللىق قوشۇن كۆزدىن كەچۈرۈلىدۇ، بەزىدە باش
مۇپەتتىش ئۆزى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. بۇنداق تەربىيەلەنگەن
كاندىدات ئوفىتسېرلار ئۇرۇش مەزگىلىدە ئوفىتسېرلىققا
تەيىنلىنىدۇ. ھازىر بۇ خىل تەربىيەلەشنىڭ تېخى ئانچە مۇھىم
ئەھمىيىتى يوق. جۇڭگولۇقلار بۇنداق يېڭى چارىلەرنى قوبۇل
قىلمايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار ھەربىي ئىشلارغا قىزىقمايدۇ.
بىراق، ئەگەر جۇڭگولۇقلار نۆۋەتتىكى سىناق بىلەنلا توختاپ
قالماي، داۋاملاشتۇرۇۋېرىدىغان بولسا، بىز ئوتتۇرا ئاسىيادا
ھامان بىر كۈنى تاقابىل تۇرۇش تەس بولغان يېڭى رەقىبكە دۇچ
كېلىمىز.

جۇڭگونىڭ كونا ـ يېڭى تۈزۈلمە بويىچە تەشكىللەنگەن
قوشۇنى توغرۇلۇق توختالغاندا، مانجۇلارنىڭ تۇغلۇق قوشۇننى
تىلغا ئالماي بولمايدۇ. مانجۇلار ئىلگىرى جۇڭگونى
بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل شەرقنى لەرزىگە سالغان ھەم جۇڭگونىڭ
غەربىي رايونىنى بويسۇندۇرۇشتىكى ئاساسلىق كۈچ بولۇپ
قالغانىدى. بىراق، ھازىر ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى باتۇرلۇقىدىن
ئەسەرمۇ قالمىدى. مانجۇلار چۈشكۈنلىشىپ، ھۇرۇنلىشىپ
كەتتى. ئۇلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىش سان توشقۇزغانلىقتىنلا
ئىبارەت، خالاس. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ئۇلارغا قىلچە تەسىر
كۆرسەتمىگەندەك قىلىدۇ. ئۇلار ھېلىھەم جۇڭگونىڭ غەربىي
رايونىنى (جۇڭگولۇقلار ھازىر شىنجاڭ، يەنى يېڭى چېگرا دەپ
ئاتايدۇ) بويسۇندۇرغاندىكى تۈزۈملەرنى، ھېلىقى قارا مىلتىق ۋە
ئوقيالىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار ئەينى يىللىرى ئوقيا
ئېتىشقا ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغانىدى. مانجۇلار ھەربىي

ئىشلاردا كونا تۈزۈمنى قوللىنىش ئەڭ ياخشى دەپ قاراپ، ھەرقانداق يېڭى چارىنى قوللىنىشنى خالىمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار كونا نەرسىلەرگە پەقەت چېقىلمايدۇ. خەنزۇلارنىڭ قوشۇنلىرىدا بەزى ئىسلاھاتلار (گەرچە مۇھىم ئىسلاھات دېگىلى بولمىسىمۇ) يولغا قويۇلغاندا، مانجۇلار يەنىلا كونا پەدە بويىچە ئىش قىلىۋاتىدۇ. ئۇلار يېڭى تەدبىرلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت يېڭى تېپتىكى ئوۋ مىلتىقىنىلا ئىشلەتتى، سەپ شەكلى بولسا 100 يىل ئاۋۋالقىغا ئوخشاشلا تۇرۇۋاتىدۇ. مانجۇلار قوشۇنىدا ئوفىتسېر بولۇش ئۈچۈن يەنىلا ئوقيا ئېتىشقا ۋە جۈڭگونىڭ قەدىمكى قىلىچۋازلىقىغا ماھىر بولۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، مانجۇلارنىڭ ھازىر بىر ھەربىي كۈچ بولۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

خەنزۇلار يەنە تۇرغۇتلارنى تۇغما چەۋەندەز دەپ قاراپ، ئۇلارغا ئۇمىد باغلاۋاتىدۇ. بىراق، مېنىڭچە بۇنداق ئۇمىد باغلاش ئارتۇقچە. بۇنىڭدىكى سەۋەب، خەنزۇلارنىڭ تۇرغۇتلارنى ۋە ئۇلارنىڭ جەڭ قىلىش قابىلىيىتىنى، شۇنداقلا ھازىرقى زامانىدىكى ھەربىي ئىشلار ئەھۋالىنى چۈشەنمىگەنلىكتە. تۇرغۇتلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن، ھازىر ئاجىز بىر مىللەت بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۇرۇشتىن ۋە ھەربىي ئىشلاردىن خەنزۇلاردىنمۇ بەكرەك بىزار، ئۇلارنى ياخشى ئەسكەر قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىش، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ھەربىي تېخنىكا شارائىتىدا تەربىيەلەپ چىقىش ناھايىتى قىيىن ئىش. بۇنىڭغا قىرغىزلار بىرقەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇلار ماھىر چەۋەندەز بولۇپ، باتۇر، چاقىقان، چىدامچان، ئەمما جۈڭگو ھۆكۈمىتى ئۇلارغا ئانچە ئېتىبار بەرمەيدۇ، يەنە كېلىپ قىرغىزلارمۇ جۈڭگونى قوغداشنى ئانچە خالاپ كەتمەيدۇ.

بىز جۈڭگونىڭ ھازىرقى ھەربىي ئىشلىرىدىكى ناچار ئەھۋاللار توغرۇلۇق توختالغاندا، شۇنى ئۇنتۇلماسلىقىمىز كېرەككى، جۈڭگولۇقلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەربىي ئىشلارغا

ئانچه ئېتىبار بەرمىگەچكە، ئۇلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرى
شۇنداق جانسىز ھالەتتە. جۇڭگو ھازىر نەچچە ئەسىرلىك قاتتىق
ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىشقا باشلىدى. بۇ خىل ئويغىنىشنىڭ قانداق
شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى ھازىر تېخى بىلگىلى بولمايدۇ.
باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا، بۇ خىل ئويغىنىش
چوقۇم ھەربىي ئىشلارنى ئىسلاھ قىلىشتىن باشلىنىدۇ. يۇەن
شىكەينىڭ جىلى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى) ئۆلكىسىدە يېڭى
قوشۇن تەشكىللىگەنلىكى كۆپچىلىككە ئايان. پۈتۈنلەي بۇنداق
ئىش جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىمۇ بولۇشى مۇمكىن. بىز ھازىر
خەنزۇلار، مانجۇلار ۋە موڭغۇللارنى كارغا كەلمەيدۇ دەپ
قاراۋاتىمىز، ئەمما تەجرىبىلىك رەھبەرلەر ۋە مۇئەييەن شارائىت
ھازىرلانسا، ئۇلارمۇ چوڭ ئىشلارنى قىلالايدۇ. ھامان بىر كۈنى
بىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايون چېگراسىدا سانى كۆپ، قورال -
ياراغلىرى سەر خىل، تەجرىبىلىك جۇڭگو قوشۇنىغا دۇچ
كېلىشىمىز مۇمكىن. يۇقىرىدىكى ئەھۋاللاردىن ئۇلارنىڭ
قوشۇنىنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى
چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل تىرىشىش كۈنلەرنىڭ بىرىدە
زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. جۇڭگو قورال - ياراغ ۋە
مەشقاۋۇللاردىن قىسىلمايدۇ. چۈنكى، ياپونىيەلىكلەر ئۇلارغا
خۇشاللىق بىلەن ياردەم بېرىدۇ. بەلكىم ياپونىيەلىكلەرنىڭ
ياردىمى غەربىي ياۋروپالىقلارنىڭكىدىن تېخىمۇ ئاز بولۇشى
مۇمكىن. قىسقىسى، جۇڭگونىڭ قانداقلا بولسۇن غەربىي
ياۋروپانىڭ ئۈسۈلى بويىچە ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى
ياخشىلىيالايدىغانلىقىنى ئىنكار قىلساق بولمايدۇ. ناۋادا ئۇلار
مۇۋەپپەقىيەت قازانسا، ياۋروپالىقلار، بولۇپمۇ بىز رۇسىيەلىكلەر
ئوبدانراق ئويلانمىساق بولمايدۇ.

يېگىرمىنچى باب

جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاھالىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەشەمەتچىلىكى ۋە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈشنىڭ تەسىلكى. ئەمەلدارلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولالماسلىقى ۋە نەپسانىيەتچىلىك قىلىشىدىكى باشقا سەۋەبلەر. ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنىڭ بىرلىششى، جۇڭگو قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ قالاقلىقى، جۇڭگودا خەت - ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى ۋە سۈرئىتىنىڭ ئاستىلىقى.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا جۇڭگو بىر چوڭ ئائىلە، ئەمەلدارلار ئاتا - ئانا، پۇقرالار پەرزەنت، دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودا ئامباللار ۋەزىپە جەھەتتە خەلقە ئەڭ يېقىن تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئاتا - ئانا ئورنىدىكى ئەمەلدارلار، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمەلدار پۇقرا بىر ئائىلە دېگەن بۇ قاراش بويىچە بولغاندا، بۇ خىل يېقىن مۇناسىۋەت ھەرقايسى تەرەپلەردە ئاز - تولا ئىپادىلىنىشى كېرەك ئىدى، بىراق بۇ پەقەت ئەنئەنىۋى قاراش، خالاس. ئەمەلىيەتتە، ئاشۇ خىل يېقىن مۇناسىۋەتنى ئىلگىرى بولغان دېگەن تەقدىردىمۇ ھازىر ئۇنىڭدىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

جۇڭگونىڭ ھازىرقى ئەمەلدارلىرى ھەشەمەتچى، چىرىك بولۇپ، خەلقتىن ئايرىلىپ قالغان. ئاز - تولا ئورنى بارلىكى ئەمەلدارلار ئىشكتىن چىققاندا، ھەمىشە ئازدۇر - كۆپتۇر ياساۋۇل ئېلىۋالىدۇ. تەختىراۋاننىڭ ئالدىدا بىرسى ئەمەلدارنىڭ ھوقۇقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سايىۋەننى كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. تەختىراۋاننى قوغدايدىغان چېرىكلەر ۋە يايلار قولىغا كالتەك -

www.uyghurkitap.com

توقماقلارنى ئېلىپ، ئىككى تەرەپتە توۋلاپ ماڭىدۇ. ئۇلار كوچا سۈر - ھەيۋە بىلەن ئاستا ماڭىدۇ. بەزى كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن ياساۋۇللىرى ناھايىتى ئاز. ھەتتا يوق بولسىمۇ، بىراق ئۇلارمۇ سىرتقا چىققاندا، بىرەر - ئىككىدىن مالاي ئېلىۋالىدۇ. جۇڭگولۇقلار ياكى پۈتكۈل شەرقلىقلەرنىڭ نەزىرىدە، ھەرقانداق بىر ئەمەلدارنىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە ئاشۇنداق ھەيۋەتلىك، سۈر - ھەيۋىلىك كۆرۈنۈش بولمىسا بولمايدۇ. ئەمەلدارنىڭ ئورنى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ يېنىدا ماڭىدىغان ياساۋۇل - چېرىكلەر شۇنچە كۆپ، شۇنچە ھەشەمەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئەگەر باش مۇپەتتىش سىرتقا چىقىپ قالسا، چوقۇم پىيادە ئەسكەرلەر ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەردىن تەشكىللەنگەن بىر ئەترەتنى ئېلىپ ماڭىدۇ. باش مۇپەتتىش ھەر قېتىم سىرتقا چىققاندا ياكى سىرتتىن قايتىپ كەلگەندە، ئۈچ پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلىپ، پۈتۈن شەھەردىكىلەر ۋاقىپلاندۇرۇلىدۇ. دوتەيمۇ باش مۇپەتتىش تۇرمايدىغان جايلاردا شۇنداق قىلىدۇ. ھەربىر ئەمەلدار ئۆزىنىڭ ئەمەل مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ ھەشەمەتچىلىك قىلىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىدا، ئەگەر ئەمەلدارنىڭ ئاشۇنداق سۈر - ھەيۋىسى بولمىسا، ئۇنىڭ ئەمىلى تۆۋەن ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ياۋروپالىق دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ سىرتلارغا چىققاندا، جۇڭگولۇق ئەمەلدارغا ئوخشاش داغدۇغا بىلەن ھەشەمەتچىلىك قىلىشى قانداقتۇر ھەشەمەتچىلىك ياكى غەلىتىلىك بولماستىن، بەلكى شۇ جاينىڭ مۇھىتىغا ماسلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ، شۇنداق قىلىش ھەم زۆرۈر.

جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆزىنىڭ سارىيىدا ۋە يامۇللاردىمۇ شۇنداق قىلىدۇ، ئېگىز تاملار بىلەن ئۆزىنى تاشقى دۇنيادىن ئايرىپ تۇرىدۇ. ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تالاي ئىشىكلەردىن ئۆتۈشكە، بىر مۇنچە دوغىلارغا، شۇ ئەمەلدارنىڭ

قول ئاستىدىكىلەرگە ۋە تەرجىمانغا پارا بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بولمىسا ئۇلار كىرگۈزمەيدۇ. ئۇ يەرگە كىرگەندىن كېيىن، ئەمەلدارنىڭ مېھمانخانىسىدا تاكى ئۇ كۆرۈشۈشكە قوشۇلۇپ چىققانغا قەدەر بىر ھازا ساقلىشىڭىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەمەلدار كۆرۈشكىلى چىققاندا ھەمدە ئورۇندۇقتا ئولتۇرغاندا ئۇنىڭغا باش ئۇرغاندىن كېيىن، تىزلىنىپ تۇرۇپ دېمەكچى بولغان گەپلىرىڭىزنى دەيسىز. گەپ قىلغاندا، ئۆزىڭىزنى ياكى تۇغقانلىرىڭىزنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، كەمستىش تۇسىدىكى سۆزلەرنى، مەسىلەن، قۇللىرى، كەمىنلىرى، كەمىنلىرىنىڭ ئىنىسى ياكى ئاكىسى دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىشىڭىز كېرەك. كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشتا باشقىچە ئۇسۇلغا ئادەتلەنگەن ياۋروپالىقلار ئۇنداق تىز پۈكۈپ خۇشامەت قىلىدىغان ئادەت - يوسۇنلارغا چىدىمايدۇ، ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ. ئۇلار بۇرۇندىن تارتىپلا مۇشۇنىڭغا ئادەتلىنىپ كەتكەچكە، قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ھېس قىلمايدۇ، شۇنداقلا «ئاشۇنداق قىلىش كېرەك، بۇ ئادەمنىڭ غۇرۇرىغا تەگكەنلىك بولمايدۇ» دەپ ئويلايدۇ.

ئەمما، جۇڭگونىڭ ئەمەلدارلار سورۇنىدىكى ئەڭ چوڭ ئىللەت نەپسانىيەتچىلىكتۇر. بۇ خىل ئىللەتنى جۇڭخۇا ئىمپېرىيەسىنىڭ ھازىرقىدەك تۈزۈمى ۋە تەرتىپى شارائىتىدا، ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدارلارمۇ چىن كۆڭلىدىن يوقىتىمەن دەپمۇ يوقىتالمايدۇ (يەنە كېلىپ بۇنداق ئىستەكنىڭ بارلىقىدىن گۇمانلانماي بولمايدۇ). گەپ جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ تۇرمۇشتا ھۆكۈمەتنىڭ كاپالىتىگە ئاساسەن ئېرىشەلمىگەنلىكىدە، شۇنداقلا ئالىدىغان مائاشىنىڭ ناھايىتى ئاز، پېنسىيە پۇلىنىڭ يوق بولغانلىقىدا. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ناھايىتى قىسقا بولۇپ، ئادەتتە ئۈچ يىل بولىدۇ. مۇددەت توشقاندا، ئۇلار ئەمەلىنى ساقلاپ قېلىش ياكى يېڭى ئەمەلگە ئېرىشىش ئۈچۈن قاتتىمىسا بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا،

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەمەلدارلار جان بېقىش ئۈچۈن ئۇنداق - مۇنداق ۋاستىلەر بىلەن ماددىي كاپالەتكە ئېرىشىدۇ. جۈڭگو ئەمەلدارلىرى «پاك ۋىجدانى بىلەن ئېرىشكەن كىرىم» (ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، پارا دېگەنلىك بولىدۇ) دىن باشقا، ئۇ خىل كاپالەتكە قانداق چارە ئارقىلىق ئېرىشەلمەيدۇ؟ جۈڭگونىڭ ئەمەلدارلار سورۇنىدىكى نەپسانىيەتچىلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى، ئەمەل - مەرتىۋىنى سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقىدا، چۈنكى ھۆكۈمەتنىڭ مەلۇم بىر خىراجەت ئۈچۈن پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغاندا، ئەمەل - مەرتىۋە سېتىشى دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش. بۇنىڭدىن باشقا، ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇنداق سودا قىلىدۇ. ئەمەلدارلار قابىلىيىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پۇلى بولمىسا ھېچنېمە قىلالمايدۇ. ئەمما، ئەمەل سېتىۋېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن پۇل كېتىدۇ. بىر ئەمەلنىڭ نەچچە پۇلغا يارايدىغانلىقى ئۇنىڭ كەلگۈسىدە قانچىلىك كىرىم ئەكېلەلەيدىغانلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى شىنجاڭ رايونى لوق گۆش، بۇ يەردە ئەمەلدار بولۇپ، جىق پۇل ئۇندۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، بۇ جايدا بىرەر ئەمەلگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئالاقىدار كىشىلەرگە بىرمۇنچە پارا بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋەزىپىگە تەيىنلەش ئىشىغا ئالاقىدار كىشىلەرگە ئۇنىڭ قانچىلىك يارەم بېرەلەيدىغان - بېرەلمەيدىغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، پارا بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما، ئەمەل كويىدا يۈرگەنلەرنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا پۇلى ئاز ياكى يوق بولغاچقا، نۇرغۇن خۇسۇسىي كارخانىلار ئۇلارنىڭ ئەمەل سېتىۋېلىشى ئۈچۈن تىلخەت يازدۇرۇپ ئۇلارغا قەرز بېرىدۇ. بۇ قەرزلەرنى ئەمەل سېتىۋالغۇچى ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن قايتۇرۇپ بېرىدۇ. قەرز ئىگىلىرى قەرزنى قايتۇرۇۋېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن يېقىن ئادەمنى قەرز

ئالغان ئەمەلدارنىڭ يېنىغا كاتىپلىققا ئەۋەتىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق قەرزنى ئۆز قەرەلىدە قايتۇرۇۋېلىشقا نازارەتچىلىك قىلىدۇ. بۇنداق كاتىپلار ناھايىتى قاقباش ھەم ئەمەلدارلىق يولىنى ئەمەل سېتىۋالغۇچىدىن بەكرەك بىلگەچكە، ئۇلار قەرز ئالغان ئەمەلدارنى خالىغانچە نېرى - بېرى قىلالايدۇ، يامۇلدا ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلالايدۇ. ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ناھايىتى قىسقا بولغاچقا، ئۇلار ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا، قەرزنى قايتۇرۇش ئۇچۇن باشقىلارنى ھەدەپ شىلىدۇ ھەم كېيىنلىكى ئۇچۇن يېنىنى تولايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، يامۇلغا ئىش بېجىرىش ئۇچۇن بارغاندا، ھەممە ئىشنى پۇل خەجلەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمەل تۇتۇپ تۇرغانلارمۇ ھەمىشە ۋەقە پەيدا قىلىپ، يوغىنىتىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئادەتتە مۇنداق قىلىدۇ: يېڭى ئەمەلدار ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، يېقىنلىرى ئارقىلىق پۇقرالار ئارىسىدا مۇھىم دەۋا - دەستۇر ياكى جېدەل - ماجىرا بار - يوقلۇقىنى تەكشۈلايدۇ. جۇڭگودا جېدەل - ماجىرا كۆپىنچە يەر تۇپەيلىدىن بولىدۇ، ئەمما جۇڭگونىڭ بۇ غەربىي رايونىدا جېدەل - ماجىرا كۆپىنچە سۇ تالىشىش تۇپەيلىدىن بولىدۇ. ئەمەلدارلار بۇ ئەھۋاللارنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر تەرەپكە: «ئەگەر سىلەر ئەرز قىلساڭلار ۋە مۇۋاپىق ھەق بەرسەڭلار، دەۋادا سىلەرگە پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىمەن» دېگەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەمەلدارلار سورۇنىدىكى ئىشلارنى چۈشىنىدىغان دەۋالاشقۇچىلار مەسىلىنى ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ھەل قىلسا قىلىدۇكى، ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنداق قىلتىقىغا چۈشمەيدۇ. ئەمما، دەۋالاشقۇچى بىر تەرەپ ئەمەلدارنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ دەۋا قىلسا، يەنە بىر تەرەپمۇ شۇ ئەمەلدارغا پارا بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ دەۋا دەۋالاشقۇچىلارنىڭ پۇلى تۈگىگەنگە قەدەر، بەزىدە ئاشۇ قاقباش ئەمەلدار ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغانغا قەدەر سوزۇلىدۇ. بۇنداق ئىشلار جۇڭگودا دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. بۇلارنى بېيجىڭدىكى ھۆكۈمەت

گېزىتى ــ «ئاستانە گېزىتى» گە دائىم بېسىلىپ تۇرىدى. مۇشۇنداق ئىشلار توغرىسىدىكى خەۋەرلەردىن ۋە ئەمەلىي پەرمانلاردىن دەللىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئەھۋاللارنىڭ «ئاستانە گېزىتى» دە ئاشكارىلىنىش دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى كۆز بۇيامچىلىقنىڭ خېلىلا ئېغىر دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بولمىسا ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنداق ئىشلىرىغا قۇلاق يوپۇرۇپ كېلىۋاتقان جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنچىلىك ئېتىبار بەرمەيتتى. جۇڭگودا پارا ئالمايدىغان پاك ئەمەلدارلار مۇبار، ئەلۋەتتە. بىراق ئۇلار ناھايىتى ئاز تېپىلىدىغان بولۇپ، ساخاۋەتلىك كىشى ھېسابلىنىدۇ. خەلق بۇنداق كىشىلەرنى مەدھىيەلىگەچكە، ئەل ئارىسىدا ئەرەب چۆچەكلىرىدەك ئەپسانىلەر بارلىققا كەلگەن. كىشىلەر ئۇلارنى ئۇزاق زامانلارغىچە ياد ئېتىدۇ.

جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا مەمۇرىي ئىشلارنى ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىنى بىرلا ئادەم باشقۇرىدۇ. شۇڭا، ھەربىر ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى شۇ ئۆلكىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارىمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشىمايدىغىنى، بۇ خىل ھوقۇقنى يۈرگۈزىدىغان رايونىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى بولۇپ، ھەربىر مەمۇرىي ئەمەلدار ئۆز تەۋەلىكىدىكى رايونلاردىلا ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدۇ.

مەيلى مەمۇرىي جەھەتتىن بولسۇن ياكى ئەدلىيە جەھەتتىن بولسۇن، ھوقۇق يۈرگۈزۈشنىڭ ئاساسى ــ قانۇندۇر. ئەگەر بىزنىڭ ياۋروپانىڭ قانۇنلىرىنى تۈرمۇشنىڭ ئارقىدا قالغان دېسەك، ئۇنداقتا جۇڭگودا بۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر. ھازىر جۇڭگونىڭ ھەممىلا يېرىدە چەت ئەللىكلەر بار، جۇڭگو قانۇنلىرىنىڭ قالاقلىقى ھازىر تېخىمۇ گەۋدىلەنمەكتە. ئەمەلىيەت جەريانىدا جۇڭگولۇق قانۇن چىقارغۇچىلار چۈشىدىمۇ ئويلاپ باقمىغان مەسىلىلەر يۈز بەردى. بۇ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تەتبىقلايدىغان قانۇن بولمىغاچقا، دېلو مىسالىرى

بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ئىلگىرىكى دېلو مىسالىلىرىنى ھازىرقى دېلوغا تەتبىقلاش نەتىجىسىدە، كۆپىنچە دېلولار تاشنى تاياقتا تاڭغاندەك ھەل قىلىنىدۇ. ئەگەر مۇڭاپىق دېلو مىسالى تېپىلمىغاندا، تۆۋەن يۇقىرىدىن يوليورۇق سورايدۇ، يۇقىرىمۇ بۇ يېڭى ئىشنى بىرەر ماددىغا ياكى كونا قانۇننىڭ ئۇنتۇلغان بىرەر رامكىسىغا سالىدۇ. تۆۋەنمۇ يۇقىرىنىڭ بېشىنى ئاغرىتماسلىق ئۈچۈن، ئامال بار يۇقىرىدىن يوليورۇق سورىمايدۇ، يەنە كېلىپ يۇقىرىمۇ بۇنداق يوليورۇقتىن بىزار. شۇڭا، ئەمەلىيەت جەريانىدا يەرلىك دائىرىلەر خېلى چوڭ مۇستەقىللىققا ئىگە. يەنە كېلىپ جۇڭگو ھۆكۈمىتىدە يەرلىكنىڭ ھوقۇقىنى ئايرىش پىرىنسىپى ئۈزۈل ـ كېسىل بولغاچقا، ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما، جۇڭگودىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار خېلى زور مۇستەقىللىققا ئىگە بولسىمۇ، جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ماشىنىسىنىڭ ئايلىنىشى يەنىلا ناھايىتى ئاستا. ئالدى بىلەن، جۇڭگولۇقلار ۋاقىتنى قەدىرلىمەيدۇ، ئۇلار ۋاقىتنى پۇلدەك ئەتىۋارلىق دەپ قارىمايدۇ. ئەمما، بىزنىڭ نەزىرىمىزدە جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ھەر قانداق ئىش ناھايىتى ئاستا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ھەم بەك ئۈزاق سوزۇۋېتىلىدۇ، ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن ئەجەبلەنمەيدۇ. ئەكسىچە ھۆكۈمەت ئىشنى تېز، جىددىي بىر تەرەپ قىلىش يېنىكلىك قىلغانلىق، دەپ قارايدۇ. ياۋروپالىقلارنىڭ ھەربىكەتنى تېز، خىزمەتنى جىددىي قىلىشى جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن ئەجەبلىنەرلىك ھەم چۈشىنىكسىز. جۇڭگولۇقلاردا خەت ـ ئالاقە بىز ياۋروپالىقلارنىڭكىدىن ئاز. جۇڭگولۇقلار خەت ـ ئالاقىنى ئەرزىمەس ئىش، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، پەقەت مۇھىم سورۇنلاردىلا خەت ـ ئالاقە ئىشلىتىدۇ. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ھەمىشە ئىشلارنى ئاۋۋال ئېغىزچە ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىپ، ئاندىن قەغەزگە يازىدۇ، يەنى ئالدىدىكى ئاغزاكى سۆزلىشىش ۋە چۈشەندۈرۈش نەتىجىسىنى قەغەز يۈزىگە چىقىرىدۇ، ۋاقىت ۋە

ئورۇن جەھەتتە شارائىت يار بەرگەندىلا شۇنداق قىلىش ئەلۋەتتە، كونسۇل پائالىيىتىدىمۇ بۇنداق ئۇسۇلنىڭ نۇرغۇن پايدىسى بارلىقىنى كۆپ قېتىم ھېس قىلدىم. ئەمما ئىخچام خەت - ئالاقىلەرمۇ مەلۇم چەكتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك ئىكەن. جۇڭگولۇقلار خەت - ئالاقە قىلىشتىن قاتتىق ئەنسىرەيدۇ. ھەر قانداق رەسمىي ھۆججەت - ئالاقىنى ئاۋۇال تۆۋەندىكى ئەمەلدارلار ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئارگىنالىنى يېزىپ چىقىدۇ. ئارگىنال بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، مۇزاكىرىگە قاتناشقان بارلىق ئەمەلدارلار كۆرۈپ ئىمزا قويغاندىن كېيىن ئاندىن قايتىدىن كۆچۈرۈلىدۇ. كۆچۈرۈلۈپ بولغان ھۆججەت - ئالاقىنى ئورگان ئەمەلدارى تامغا باسقاندىن كېيىن ئاندىن ئەۋەتىشكە بولىدۇ. جۇڭگودا رەسمىي خەت - ئالاقىلەگە ئىمزا ئەمەس، تامغا بېسىلىدۇ، بۇ رەسمىيەتلەر ئۇچۇن ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ. ئاددىيسى، ئەڭ ئادەتتىكى ھۆججەت - ئالاقىنىڭ ئارگىنالىنى يېزىش ئۇچۇنمۇ بىرەر ھەپتە ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزاقراق ۋاقىت كېتىدۇ. بۇنداق قىلغاندا ئىشقا دەخلى يېتىدۇ، يەنە كېلىپ جۇڭگودا يامۇل بىلەن ئالاقە قىلىدىغان چەت ئەللىكلەر ناھايىتى ئاۋارە بولىدۇ. ھېلىمۇ ياخشى، جۇڭگولۇقلارمۇ بۇنداق خەت - ئالاقە قىلىشنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ، ئىشلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېغىزدىلا ھەل قىلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئىشلارنى بېجىرىش تېزرەك ھەم ئاددىيراق بولىدۇ.

يىگىرمە بىرىنچى باب

جۇڭگو ئەدلىيەسى بىلەن ياۋروپا ئەدلىيەسىنىڭ پەرقى. جۇڭگو جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ ۋەھشىيلىكى، جىنايى ئىشلار دەۋا ـ دەستۇرلىرى، جاۋابكارنى ئىقرار قىلدۇرۇش، ئىقرار قىلدۇرۇش ۋاستىسى ـ قىيناپ سوراق قىلىش، دېلونى ئالدىن تەكشۈرمەسلىك، دېلو بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى ۋە سوراقخانىدىكى ئەھۋاللار. ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، نارازىلىق ئەزرى سۇنۇش ۋە ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىش تەرتىپى يوق. ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ مۇكەممەل ئەمەسلىكى، ھەق تەلەپ قانۇنىنىڭ ئورنىدىكى ئەل ئىچىدىكى ئادەتلەنگەن قانۇن. ھەق تەلەپ دېلولىرى يەنىلا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋا ـ دەستۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى.

ئەگەر، مەمۇرىي جەھەتتە جۇڭگونىڭ ياۋروپادىكى مەدەنىي دۆلەتلەر بىلەن ناھايىتى چوڭ پەرقى بار دېسەك، ئۇنداقتا ئەدلىيە جەھەتتىكى پەرقنىڭ تېخىمۇ چوڭلۇقى ياۋروپالىقلارنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدۇ. بۇ، جىنايى ئىشلار دەۋالىرىدا ئەمەس، ھەق تەلەپ دەۋالىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

ياۋروپانىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنلىرىدا خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيەسى ئاز ـ تولا گەۋدىلەنگەن، ئەمما جۇڭگونىڭ سوراقخانىلىرى ۋە قانۇنلىرىدا دۈشمەنلىك روھ چېكىگە يەتكەن. جۇڭگونىڭ سوراقخانىلىرى رەھىمسىزلىككە تولغان. جىنايى ئىشلار قانۇنىدىكى ئەڭ يېنىك جازا قاماق جازاسى، ئەڭ ئېغىر جازا ئۆلۈم جازاسى بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇلدا ئىجرا قىلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ قانۇنىدا نۇرغۇن جىنايەتچىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. ئەمما، ئىلىمىزدە ئۆلۈم جازاسى ئاساسەن بىكار قىلىنغان بولۇپ، قاماق جازاسى ئەڭ ئېغىر جازا ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلار قاماق جازاسىنى يېنىك جازا دەپ قارىغاچقا، قاماق جازاسىغا يەنە بەزى تەن جازالىرى، مەسىلەن، كويزا ـ كىشەن سېلىش قاتارلىقلار قوشۇمچە قىلىنىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، جۇڭگونىڭ جىنايى ئىشلار جازا تۈزۈمىدە قىيىناش ۋە بەدەننى كاردىن چىقىرىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۆلۈم جازاسى بولسا تەننى پارچىلاش، يېرىش، ھەرىلەش دېگەندەك خىلمۇخىل ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن ئىجرا قىلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلار قوللىنىدىغان يېنىك جازامۇ ۋەھشىي بولىدۇ. مەسىلەن، تاقاق سېلىش بۇنىڭ بىر خىلى. تاقاقنىڭ ئېغىرلىقى بىر يېرىم پۇت (بىر پۇت 16.38 كىلوگرام) كېلىدىغان، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈك بار تاختاي بولۇپ، جىنايەتچىنىڭ بوينىغا سېلىنىدۇ ھەم جىنايەتچى ئالالمىغۇدەك قىلىپ قۇلۇپلىنىدۇ. تاقاق قىسقا بولسا بىرنەچچە كۈن، ئۇزۇن بولسا بىرنەچچە ئاي سېلىنىدۇ. تاقاق يەلكىنى بېسىپ تۇرغاچقا، يەلكىنىڭ تېرىسىنى سويۇۋېتىدۇ. تاقاق سېلىنغان ئادەم يېتىپ ئۇخلىيالمايدۇ، چۈنكى تاقاق ئادەمنىڭ يەلكىسىدىن چوڭراق بولغاچقا، ئادەم ياتالمايدۇ، شۇڭا تاقاق سېلىنغان بىچارە جىنايەتچى پەقەت يۆلەنگەچ ئولتۇرۇپلا ئۇخلىيالايدۇ. تاقاق سېلىنغان جىنايەتچىلەر بەزىدە كۈندۈزى زىنداندىن كوچىغا ئاچىقىلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگودىكى شەھەرلەردە تاقاق سېلىنغان بۇنداق غەلىتە ئادەملەرنى دائىم كۆرگىلى بولىدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ قالمايدۇ، يەنە كېلىپ بۇنىڭغا ئامالمۇ يوق. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تېخىمۇ ئېغىر بولغان جازا كۆشۈككە سولاش جازاسى بار بولۇپ، جىنايەتچىنىڭ بېشى كۆشۈكنىڭ تۆشۈكىدىن چىقىرىلىدۇ. جىنايەتچى يا ئولتۇرالمايدۇ يا ياتالمايدۇ، پەقەت ئۆرىلا تۇرالايدۇ. دەررىلەش خىلى يېنىك جازا ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ دۇمبىسى

نەچچە يۈز دەررە، ھەتتا نەچچە مىڭ دەررىگە بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. ئەلۋەتتە، دەررىلەنگەندىن كېيىن، ئادەمنىڭ بەدىنى تىتما - تىتما بولۇپ كېتىدۇ، بىراق جۈڭگولۇقلار بۇنىڭغىمۇ چىدىيالايدۇ. جىنايى ئىشلار جازاسى ۋەھشىي بولسىمۇ، بىراق ھېچقانداق ئۇنۇمى يوق، جىنايى ئىشلار بۇنىڭلىق بىلەن قىلچىمۇ ئازايمايدۇ.

جۈڭگونىڭ جىنايى ئىشلار دەۋالىرىنىڭ تەھقىقلىنىش خاراكتېرى بولغاچقا، جاۋابكار تۇرلۇك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىقرار قىلدۇرۇلىدۇ. جاۋابكار ئىقرار قىلمىسا، دەلىل - ئىسپاتلار تولۇق بولسىمۇ، جىنايىتىنى بېكىتكىلى بولمايدۇ. بۇ ۋاستىلىك دەلىل - ئىسپاتلار جىنايى ئىشلار دەۋالىرىدا مەلۇم رول ئوينىسىمۇ، ئەمما ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالمايدۇ، يەنى بۇ جەھەتتە بىزنىڭ ئۇسۇلىمىزغا قارىمۇ قارشى. ئەمما، جىنايەتچىلەر كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزلۈكىدىن ئىقرار قىلمايدىغان بولغاچقا، قىينىاپ سوراق قىلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا جۈڭگولۇقلارنىڭ قىينىاپ سوراق قىلىشى بىزنىڭ ئىلگىرىكى قىينىاپ سوراق قىلىشىمىز ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي سوتنىڭ قىينىاپ سوراق قىلىشىدىن قېلىشمايدۇ. جۈڭگولۇقلاردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي مىللەت ئۇزاق تارىخ جەريانىدا، ۋەھشىيلىك جەھەتتە ئەڭ چېكىگە يەتتى ھەم ئىدىيە جەھەتتىمۇ ئەڭ چېكىدىن ئاشقان يەكۈنگە ئېرىشتى. سوراق جەريانىدا گۇماندار ياكى جاۋابكار قىينىن - قىستاققا ئېلىنىپلا قالماستىن، ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلىش ئۈچۈن گۇۋاھچىلارمۇ قىينىن - قىستاققا ئېلىنىدۇ. چۈنكى جۈڭگولۇقلار «قىينىن - قىستاققا ئالمىسا، راست گەپكە ئېرىشكىلى بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ. نېمىدېگەن ۋەھشىي - ھە! شۇڭا، جۈڭگولۇقلارنىڭ سوراقخانىدىن ۋابادىن قورقىدىغان قورقۇشى قىلچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. جىنايەتنى كۆرگۈچىلەرمۇ كۆپىنچە ھاللاردا ھېچنېمىنى بىلمەيمەن دەپ،

گۈزاھلىق بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. چۈنكى بىلىمەن قويسا، گۈزاھچىلار سوتقا يالاپ چىقىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارمۇ ھەممىگە چىداشقا رازىكى، ئەرز قىلىشنى خالىمايدۇ. چۈنكى، جۇڭگونىڭ سوراقخانىلىرىدا جاۋابكارنى ئىقرار قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھەر قانداق ۋاستە قوللىنىدۇ، ھەتتا بەزىدە ئەڭ ۋەھشىي جازا قوللىنىدۇ. شۇڭا، بەزىدە گۇناھسىز ئادەملەرمۇ ئۆزى قىلمىغان جىنايەتنى بوينىغا ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. جاۋابكار ئىقرار قىلسىمۇ، جىنايىتى ئاساسەن قىلچىلىكمۇ يېنىكلىتىلمەيدۇ، يەنىلا قانۇن بويىچە جازا بېرىلۈبرىدۇ.

جاۋابكار ياكى گۇماندار بايقالغان ھەم تۇتۇپ تۇرۇلغان ئەھۋالدا، يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر جىنايەتچى بايقالمىغان ياكى قېچىپ كەتكەن بولسا، بولۇپمۇ قاتتىللىق، بۇلاڭچىلىق، ئۇرۇش ـ مۇشتلاش، ئوت قويۇش دېگەندەك ئېغىر دېلو بولسا، ئىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. بۇنداق دېلولارنى ئامبال يۇقىرىغا دوتەيگە مەلۇم قىلىدۇ، دوتەي باش مۇپەتتىشكە مەلۇم قىلىدۇ. يۇقىرى بولسا تۆۋەننى جىنايەتچىنى تېپىپ چىقىپ جازالاشقا، ھەر قانداق جىنايەتچىنىڭ قانۇن سىرتىدا يايراپ يۇرۇپ جازاغا تارتىلماسلىققا يول قويماسلىققا بۇيرۇيدۇ. ئادەتتە يۇقىرى يەنە دېلونى پاش قىلىش چېكىنى بېكىتىدۇ. ئەگەر يەرلىك ئەمەلدار بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە دېلونى پاش قىلالمىسا، مەرتىۋىسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ، ھەتتا ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ. شۇڭا، يەرلىك ئەمەلدارلار قورقۇتۇپ تەھدىت سېلىش بولامدۇ ياكى جىنايەتچىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلەرگە مۇكاپات بېرىش دەمدۇ، ئىشقىلىپ بارلىق قاتتىق ۋاستىلەرنى قوللىنىدۇ. ئەگەر بۇلارمۇ كارغا كەلمىسە، قاچقۇن جىنايەتچىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرىنى ۋە قولۇم ـ قوشنىلىرىنى تۇتۇپ، ئۇلارنى جازالايدۇ. بۇنداق قىلغاندا قاچقۇن جىنايەتچىنى تۇتقىلى بولىدۇ ياكى

جىنايەتچىنىڭ مەلۇم بىر تۈرىنىڭا جىنايەتنى بويىنىغا ئالدۇرىدۇ. يۇقىرىنىڭ جىنايەتچىنىڭ كىم بولۇشى بىلەن كارى يوق، پەقەت جىنايەتچى تۈتۈلسىلا بولىدۇ. بەزىدە مۇناقىشە ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ، يەنى مۇھىم دېلولار پاش بولمىغاندا، باشقا بىر دېلودىكى ئۇلۇمگە لايىق جىنايەتچىنى ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى بېقىش بەدىلىگە جىنايەتنى ئۈستىگە ئېلىشقا كۆندۈرىدۇ. بەزى ياۋروپالىقلارنىڭ، بولۇپمۇ مىسسىيونېرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراش دېلولىرى كۆپىنچە ھاللاردا يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە يېغىشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق بولغاندا يۇقىرىنىڭ پەرمانلىرىمۇ ئىجرا قىلىنغان بولىدۇ، تۆۋەندىكى ئەمەلدارلارمۇ ئەمەل مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قالالايدۇ.

جۇڭگودا دەسلەپكى تەكشۈرۈش يوق بولۇپ، سوراق بىلەن بىر قىلىنىدۇ. پەقەت تۆۋەندىكى دورغىلار ياكى شاڭيولار ئالدىن تەكشۈرىدۇ. بىراق، بۇ خىل تەكشۈرۈش دېلونىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. بىز ئالدىن تەكشۈرۈش دەپ قارايدىغان بارلىق قانۇنىي تەرتىپلەر جۇڭگودا مەيلى ماكان ۋە زامان جەھەتتىن قانچىلىك پەرق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سوراق بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. دېلوغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ ئىقرارىنى كاتىپ خاتىرىلەپ ماڭىدۇ، ئەمما كىمگە قانداق جازا بېرىلگەنلىكى قەتئىي خاتىرىلەنمەيدۇ، مۇشۇ خاتىرىلەر دېلوغا ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئاساسى بولىدۇ. ھۆكۈم جازا ئىجرا قىلىنىشتىن بىر كۈن بۇرۇن جاۋابكارغا ئۇقتۇرۇلىدۇ، شۇڭا جاۋابكار ئۇنىڭدىن ئىلگىرى تەقدىرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ.

بارلىق دېلولار مەيلى قانچىلىك مۇھىم بولسۇن، ئەمەلدار ئۆزىلا تەكشۈرۈپ ھۆكۈم قىلىدۇ. پەقەت خاتىرىلەش ئىشىنىلا كاتىپ قىلىدۇ. كاتىپنىڭ ئادەتتە دېلونى بىر تەرەپ قىلىشتا ئويناىدىغان رولى ناھايىتى چوڭ. ئەمەلىيەتتە، دېلولارغا دائىم كاتىپ قاراپ چىقىدۇ ۋە ھۆكۈم چىقىرىدۇ. چۈنكى سوتچى، يەنى

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئامبال ياكى باشقا ئەمەلدارلار قانۇننى پەقەتلا بىلمەيدۇ. ھو
سوراقخانىدا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمەت ئىشىنى بېجىرىدىغان
ئورۇندا چىقىرىلىدۇ. شۇڭا، كاتىپقا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى
كۆرسىتىشكە تولۇق ئىمكانىيەت چىقىدۇ. ھەمىشە مۇنداق ئەھۋال
كۆرۈلىدۇ، يەنى سوراقخانىدىكى سوراقنى باشتىن - ئاخىر كاتىپ
ئۆزى قىلىدۇ، ئەمما سوتچى بىر ياندا ئاڭلاپلا ئولتۇرىدۇ. گەرچە
قانۇندا بۇنداق قىلىشقا يول قويۇلمىسىمۇ، سوراقخانا سۈرلۈك
بولىدۇ. ئەمەلدار ۋە كاتىپ ئېگىزدە ئولتۇرىدۇ، ئىككى ياندا
ھوقۇققا ۋەكىللىك قىلىدىغان نەيزە، قىلىچ، پالتا دېگەندەك
نەرسىلەر قويۇلىدۇ. دېلوغا ئالاقىدار كىشىلەر ئۇستەلنىڭ
ئالدىدىكى بوش يەردە تىزلىنىپ ئولتۇرىدۇ. ئەڭ ئالدىدا
تىزلىنىپ ئولتۇرىدىغىنى سوتلانغۇچى بولۇپ، ئۇ باغلىنىدۇ.
ئۇنىڭ يېنىدا ئىككى دورغا قاراپ تۇرىدۇ. جۇڭگوغا دەسلەپ
كەلگەن ھەم جۇڭگونىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنى بىلمەيدىغان
كىشىلەر سوراقخانىدىكى بىر تالاي كىشىلەرنىڭ يەرگە تىزلىنىپ
تۇرغانلىقىنى كۆرسە، كۆڭلى بىر قىسما بولۇشى مۇمكىن،
سوتلانغۇچىنىڭ قېيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنى كۆرسە
تېخىمۇ چىدىيالماسلىقى مۇمكىن. سوتلانغۇچىنىڭ چاچلىرى
ئۇزۇن ۋە چۈۋالچاق، كىيىملىرى جۇل - جۇل ۋە مەينەت،
بەدەنلىرى جاراھەتكە تولغان بولۇپ، ئاران تۇرالايدۇ. بۇنداق
بەختسىزلەر (بەزىلىرى ھەتتا پۈتۈنلەي گۇناھسىز) نىڭ بىچارە
قىياپىتىنى كۆرگەن ئادەمنىڭ يۈرىكى ئېچىشىدۇ. بىراق،
جۇڭگولۇقلار بۇنىڭغا پەرۋامۇ قىلمايدۇ. قېيىن - قىستاققا
ئېلىنغۇچىنىڭ ئىگراشلىرى، داد - پەريادلىرى ئۇلارغا تەسىر
قىلمايدۇ. قېيىن - قىستاققا ئېلىش سوت ئېچىلغاندا كۆپىنچە
ھاللاردا سوراقخانا يېنىدا بولىدۇ. بەزىدە ھەتتا سوراقخانىدا
ئەمەلدارلار ۋە باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. سوتچى
جىنايەتچىنىڭ قېيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ
ئولتۇرىدۇ، قېيىن - قىستاقتىن كېيىن سوراق قىلىنىدۇ. شۇ

جايدىكى كىشىلەر ئازاب تارتقۇچىغا ھېسداشلىق قىلمايدۇ، شۇنداقلا ۋەھشىي سوراققىمۇ غەزەپلەنمەيدۇ. بۇنداق ئاشكارا ۋەھشىي سوراق كىشىلەرنى ئاشۇنداق رەھىمسىز قىلىۋەتكەن.

جۇڭگو سوراقخانىلىرىدىكى دېلو تەكشۈرۈشنى ئاشكارا سوراق قىلىش دېيىشكە بولىدۇ، چۈنكى سوراق قىلغاندا ھەر قانداق كىشىنىڭ سوراقخانىغا كىلىپ كۆرۈشى چەكلەنمەيدۇ. ھۆكۈمەت ناھايىتى مۇھىم ۋە مەخپىي دەپ قارىغان بەزى دېلولارنى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر مەخپىي بۆلۈملەردە سوراق قىلىدۇ، ئەمما كۆپ سانىدىكى دېلولار يامۇلدىكى سوراقخانىدا سوراق قىلىنىدۇ. ئەمەلدار سوراقخانا ئىچىدە ئولتۇرىدۇ، دېلوغا ئالاقىدار كىشىلەر ھاۋانىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سوراقخانا سىرتىدىكى ئوچۇقچىلىقتا تۇرىدۇ. گەرچە سوراق ئاشكارا بولسىمۇ، بىراق سىرتتىن قاتنىشىدىغانلار ئانچە كۆپ ئەمەس، سوراقنى كۆرگۈچىلەر پەقەت باشقا دېلو تۈپەيلىدىن چاقىرتىپ كېلىنگەنلەر ھەم ئەمەلدارغا ھاجەتمەنلەر بولۇپ، ئۇلار سوراقخانىغا مەجبۇرىي قاتناشقانلار ھېسابلىنىدۇ.

ئۆلۈم جازاسىغا توشمايدىغان جىنايەتچىلەرگە جازا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دەرھال ئىجرا قىلىنىدۇ. جازا كېچىكتۈرۈلىدىغان ۋاقىتلارمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. تەتبىقلايدىغان بىرەر قانۇن ماددىسى يوق چاغلاردىلا شۇنداق بولىدۇ. ئەگەر جىنايەتچىگە قاماق جازاسى ياكى باشقا تەن جازاسى ھۆكۈم قىلىنسا، جىنايەتچىنىڭ ھۆكۈم قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئۇچرىغان جازالىرى ۋە قاماقتا تۇرغان ۋاقتى ھېسابلانمايدۇ.

جىنايەت ئېغىر بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە توغرا كەلگەندە، جازا دەرھال ئىجرا قىلىنمايدۇ، بەلكى يۇقىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە يوللىنىدۇ. ئۆلۈم جازاسىنى باش مۇپەتتىش تەستىقلىشى كېرەك. ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى خانغا مەلۇم قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، بىراق بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدىغان بولۇپ، جازادىن كەچۈرۈم قىلىشنى كۆزلىگەن

چاغلاردىلا شۇنداق بولىدۇ. چۈنكى، جىنايەتچىگە قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تېگىشلىك بولسىمۇ، باش مۇپەتتىشنىڭ جازانى كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بېيجىڭدىكى جازا ۋازارىتى دۆلەت ئىچىدىكى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلارنى تىزىملاپ خانغا سۇنىدۇ. خان تىزىملىكتىكى بەزىلەرنىڭ ئىسمىنى قىزىل چەمبەرگە ئېلىپ قويىدۇ. ئىسمى قىزىل چەمبەگە ئېلىنغانلار جازادىن كەچۈرۈم قىلىنغانلار ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ قانۇن ماددىلىرىدا نارازىلىق ئەرز بېرىش ۋە ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىش توغرۇلۇق بەلگىلىمە يوق. قانۇن بويىچە بولغاندا، مەيلى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى بولسۇن ياكى جىنايەت بېكىتكۈچى بولسۇن، «ھۆكۈم ئادىل بولمىدى، بۇنداق قىلىش قانۇنغا خىلاپ ياكى مەنپەئەتىمگە زىيان يەتتى» دەپ قارىسىمۇ، ھۆكۈمگە قارىتا نارازىلىق ئەرز بېرىش ھوقۇقى يوق. ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغان دېلولار ھۆكۈمنىڭ توغرا - خاتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يۇقىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە يوللىنىدۇ. يۇقىرى خاتا دەپ قارىغان ھۆكۈملەرنى ئۆزگەرتەلەيدۇ، ئەلۋەتتە. بىراق دەۋالاشقۇچى ئىككى تەرەپ قايتا سوتلاشنى تەلەپ قىلالمايدۇ. دەۋالاشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ ۋە دېلو بىلەن مۇناسىۋەتلىك باشقا كىشىلەرنىڭ بىرلا ھوقۇقى بار، يەنى باشقا ئوخشاش يەرلىك بىرەر ئەمەلدار (ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ قانۇنسىز قىلمىشى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش ھوقۇقى بار. پۇلدارلار ياكى ئەمەلدارلار بىلەن يېقىن كىشىلەر قانۇن ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولمىغان ئەمەلدارلارنى جازالاتقۇزالايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما، بۇنداق دېلودىكى جىنايەت ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە توشمىسا، ئۇنداق شىكايەت قىلىشنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى بولمايدۇ. نارازىلىق ئەرز بېرىشتە يۇقىرى - تۆۋەنگە قاتراش ئۈچۈن نۇرغۇن ۋاقىت كېتىدۇ. بەزىدە ھەتتا خاتا ھۆكۈم چىقىرىلغۇچىنىڭ جازا مۇددىتى توشۇپ قالىدۇ.

چۈنكى، جازا يۇقىرىغا ئەرز قىلىش بىلەن توختاپ قالمايدۇ. ئۆلۈم جازاسى بېرىلمىدىغان دېلولار باش مۇپەتتىشىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتمىدىغان بولغاچقا، ئوڭۇشلۇق بولغان ئەھۋالدىلا قايتا سوتلاشقا ۋە ئادىل بولمىغان ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىشقا بولىدۇ.

ھەق تەلەپ دېلولىرىغا كەلسەك، جۈڭگونىڭ ھەق تەلەپ قانۇنىنى ئەڭ ئىپتىدائىي ھالەتتە دېيىشكە بولىدۇ. جۈڭگودا يازما ھەق تەلەپ قانۇنلىرىنىڭ پەقەت مۇكەممەل بولمىغان مال - مۈلۈك قانۇنىلا بار. ياۋروپادا بولسا بۇرۇندىن تارتىپلا ناھايىتى مۇكەممەل بولغان ئائىلە قانۇنى ۋە ھەقدارلىق قانۇنى بار، ئەمما جۈڭگودا رەسمىي بۇنداق قانۇن يوق. مال - مۈلۈك قانۇنى جەھەتتە بىر قەدەر مۇكەممەلرەك بولغىنى ئەمەلىي مۇلۇكنى ئىگىلەش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قانۇن، يەنى يەر ۋە ئۆي - مۇلۇكنى ئىگىلەش توغرىسىدىكى قانۇندۇر. يەرنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ھوقۇقى توغرىسىدىكى قانۇن دۆلەت خەزىنە كىرىمىگە مۇناسىۋەتلىك تۈزۈلگەن بولغاچقا، جۈڭگودا يەر بېجىنى دۆلەت خەزىنىسى يىغىۋېلىپ كېلىۋاتىدۇ. كىملەرنىڭ دۆلەتكە باج تاپشۇرىدىغانلىقى، قانچىلىك باج تاپشۇرىدىغانلىقى، باج تاپشۇرۇشتا نېمىنى ئاساس قىلغانلىقى قاتارلىقلارنى بېكىتىش ئۈچۈن، قانۇنىي ئاساسلاردىن يەر ئىگىسىنىڭ يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ، دۆلەت ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم. دۆلەتنىڭ دەل مۇشۇ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن مۇلۇك ھوقۇقى توغرىسىدىكى خېلى تەپسىلىي بولغان پەرمانلار، يەنى يەر ھوقۇقىغا ئالاقىدار پەرمانلار، جۈملىدىن ئەمەلىي مۇلۇك ھوقۇقى توغرىسىدىكى پەرمانلار چىقىرىلغان.

يەر ئىگىلەپ تۇرغان ھەربىر جۈڭگولۇقتا ھۆكۈمەت تارقاتقان يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش گۇۋاھنامىسى بولىدۇ. ئۇلار مۇشۇ گۇۋاھنامىگە ئاساسەن دۆلەتكە تېگىشلىك باج تاپشۇرىدۇ.

ئۇلارنىڭ يەرنى سېتىش ياكى باشقىلارغا بېرىش ھوقۇقى بولمىدى قىسقىسى، ئۇلار ئۆز يېرىنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلالايدۇ. بىراق، ئۇلار يەرنى چەت ئەللىكلەرگە سېتىپ بەرسە بولمايدۇ. چەت ئەللىكلەرگە سېتىپ بېرىشكە توغرا كەلسە، يەرلىك دائىرىلەرنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىش كېرەك، يەنە كېلىپ يەرلىك دائىرىلەرمۇ بۇنداق سودىغا يېنىكلىك بىلەن قوشۇلمايدۇ. جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرىدىكى يەر سودىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىشى ئۈچۈن، سودا قىلغاندا ئۆز تەۋەلىكىدىكى ئامبالغا مەلۇم قىلىدۇ. ئامبال بۇنى مەھكىمىنىڭ رويخېتىگە تىزىملايدۇ ھەم يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش گۇۋاھنامىسىگە ئەسكەرتىش بېرىدۇ ياكى پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا گۇۋاھنامىنى بىكار قىلىپ، يېڭى گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىدۇ. جۇڭگو پۇقرالىرى ئۆزىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن يەرلىك دائىرىلەرگە مۇراجىئەت قىلالايدۇ، چۈنكى قانۇندا يەرلىك دائىرىلەرنىڭ تېگىشلىك قوغداش مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقى بەلگىلەنگەن.

ئائىلە قانۇنى ۋە ھەقدارلىق قانۇنىغا كەلسەك، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ جەھەتلەردىكى ئەمەلىي نەپنى كۆزلىمەيدۇ، يەنى بۇلارغا كۆڭۈل بۆلۈش، بۇلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە قوغداشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، دەپ قارايدۇ. ئەمما، جۇڭگودىمۇ ھەممىلا جايدا ئائىلە مۇناسىۋىتى مەۋجۇت، ھەتتا بۇ خىل مۇناسىۋەت باشقا ھەرقانداق دۆلەتنىكىدىنمۇ مۇستەھكەم. خەنزۇلار تېگىدىن چېچەن، قابىلىيەتلىك، ھۇنەرۋەنچىلىككىمۇ، سودىغىمۇ ماھىر بولغاچقا، تۇرمۇش جەريانىدا ئائىلە ۋە ھەقدارلىق توغرىسىدىكى مىزانلارنى تۈزۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان، ئەمەلىيەتتىمۇ ھەم شۇنداق بولغان. گەرچە ھۆكۈمەت ئارىلاشمىغان بولسىمۇ، بىراق جۇڭگودا بۇ جەھەتلەردە ئېنىق مىزان شەكىللىنىپ بولغان. پۇقرالار مۇشۇ مىزانلار بويىچە ئىش قىلىدىغان بولۇپ، بۇ مىزانلار ئاساسەن كونا ئادەتكە ئايلىنىپ

قالغان. ھەقدارلىق، ئەملىي مۇلۈك ۋە كۆچمە مۇلۈكنى رەنگە قويۇش، ئامانەت قويۇش ۋە قەرز ئېلىش، ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۆي ئايرىش قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردە جۈڭگولۇقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەت ـ قائىدىلىرى بولىدۇ. بىراق بۇلار يازما قانۇن سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئادەت سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئادەتلەرنى كىشىلەر ئېسىدە مەھكەم ساقلايدۇ ھەم ئۇنىڭدىن چەتنەمەيدۇ، بولۇپمۇ سودا پائالىيەتلىرىدە نۇرغۇن يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت ـ قائىدىلەر بار. جۈڭگو ھۆكۈمىتى بۇ ئادەتلەرگە قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ، يەرلىك دائىرىلەرمۇ قىلچە چۈشەنمەيدۇ ياكى ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار بۇ ئادەتلەرنى چۈشىنىش ۋە پۇقرالار بىلەن بىللە بۇ ئادەتلەرگە ـــ ئائىلە ۋە مال ـ مۇلۈك ھوقۇقى توغرىسىدىكى ئادەتلەرگە خىلاپ دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش مەجبۇرىيىتىم بار، دەپ قارىمايدۇ. ھەق تەلەپ قانۇنىدىكى بەزى مىزانلارنى ھۆكۈمەت تۇزمىگەن، بەلكى ئەملىيەت جەريانىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا، تۇرلۇك ھەق تەلەپ دەۋالىرىمۇ ھۆكۈمەت ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئادەتلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. ئالدىنقى بابلاردا سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۇيۇشما باشلىقى سايلايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدۇق. بۇ ئۇيۇشما باشلىقلىرى جۈڭگولۇقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، تا ھازىرغىچە رەسمىي تۇرغان قۇرۇلمىغان سودا سوت مەھكىمىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن. ئۇيۇشما باشلىقلىرى سودا ساھەسىدىكى ئادەتلەرگە ئاساسەن ئۇيۇشما ئەزالىرى ئارىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. كىچىك ئىشلارغا كەلگەندە، داۋالاشقۇچىلار كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئەزادىن بىر نەچچىنى دەۋانى بىر تەرەپ قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. خاراكتېر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇلار بىزدىكى كېسىم سوتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى سودىدىكى بۇنداق ھۆكۈم چىقىرىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشمايدۇ ھەم

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ياردەملەشمەيدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، دەۋالاشقۇچىلار سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى چىقارغان قارارنى قىلچە ئاغرىنماي ئىجرا قىلىدۇ. چۈنكى كىمىكى قارارنى ئىجرا قىلىشنى خالىمىسا، سودىسىنى توختىتىشى ھەم شۇ ناھىيەدىن كېتىشى كېرەك. باشقا سودىگەرلەرمۇ كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ھېچقانداق سودا قىلمايدۇ. جۇڭگودا سودا ساھەسىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىقى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ. سودا ساھەسىدە ئەنئەنىنىڭ ۋە جامائەتچىلىكنىڭ كۈچى ناھايىتى زور. شۇڭا بۇنداق ساھەدە چەتكە قېقىلىش ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس.

سودا ساھەسىگە تەۋە بولمىغان ۋە سودا بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان كىشىلەر ئارىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرالارنى، مەسىلەن، دېھقانلار ئارىسىدىكى جېدەل ـ ماجىرالارنى ئادەتتە يۇرت چوڭلىرى ياكى كەنتتىكى يۈز ـ ئابرۇيلۇق مويسىپىتلار بىر تەرەپ قىلىدۇ. بەزىدە ئەگەر ئىككىلا تەرەپ خالىسا، شاڭيو (كەنتتىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى) بىر تەرەپ قىلسىمۇ بولىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىمۇ جامائەتچىلىك سودا ساھەسىدىكىدەك قارارنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى كاپالىتى. مەيلى سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى باشلىقىنىڭ كېسىمى بولسۇن ياكى خەلق ئىچىدىكى باشقا كېسىملەر بولسۇن، ھەممىسى ئېغىزدا بولىدۇ. خاتىرە قالدۇرۇلمايدۇ، قارارمۇ ئېغىزچە جاكارلىنىدۇ.

شۇنداق بولغاچقا، جۇڭگودا نۇرغۇن ھەق تەلەپ دەۋالىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا بارماي، خۇسۇسىيلار ئارا ھەل قىلىنىدۇ. بىراق، بەزىدە جۇڭگولۇقلارمۇ ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا ئاپىرىدۇ. بۇ، ئاساسلىقى ئەمەلىي مۇلۇككە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا دائىر دەۋالاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى قارا نىيەتلەر ئۆزىنىڭ قىلغىنى يولسىز بولغاچقا، ئەلئارا كېسىمدە مەقسىتىگە يېتەلمىسە، ھۆكۈمەتكە دەۋا قىلىدۇ. ئەمەلدارلار ئۇلاردىن پارا ئالغاندىن كېيىن، دەۋادا ئۇلارغا يان

باسىدۇ. چۈنكى، ئەمەلدارلار چۆنتىكىنى توملايدىغان بۇنداق پۈرسەتكە ناھايىتى ئامراق. ئەمما، جۇڭگودا ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپى توغرۇلۇق مەخسۇس بەلگىلىمە بولمىغاچقا، ئەمەلدار راست گەپ قىلمىدى دەپ قارىسا، جاۋابكار، گۇۋاھچىلارلا ئەمەس، بەزىدە ھەتتا دەۋاگەرمۇ جازاغا تارتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھەق تەلەپ دەۋالىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، يەڭگۈچى تەرەپنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتى قوغدىلىدۇ. يېڭىلگۈچى بىر تەرەپ بولسا خۇددى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويغان جىنايەتچىدەك جازاغا تارتىلىدۇ. ئەمما قانۇندا ۋە ھەق تەلەپ قانۇنىدا ئۇنداقلارنى جازالاش توغرۇلۇق ئېنىق بەلگىلىمە بولمىغاچقا، قانداق جازا بېرىش پۈتۈنلەي دەۋانى سورىغۇچى ئەمەلدارلارغا باغلىق بولىدۇ، يەنى ئۇ قانداق جازا بېرەي دېسە، شۇنداق جازا بېرەلەيدۇ. ھەق تەلەپ دەۋالىرىدا پارا بېرىشنىڭ ئۇنۇمى جىنايى ئىشلار دەۋالىرىنىڭكىدىن چوڭراق بولىدۇ. جىنايى ئىشلار دەۋالىرىدىلا دەۋا سورىغۇچى ئەمەلدارلار دەۋانى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش مەسئۇلىيىتىم بار، دەپ قارايدۇ. ئەمما ھەق تەلەپ دەۋالىرىغا كەلگەندە، ئۇنداق دەپ قارىمايدۇ. پەقەت ئىككى تەرەپكە يارەملىشىپ، دەۋانى بىر تەرەپ قىلىپ بەردىم، دەپ ئويلايدۇ. شۇڭا ئۇ ئىككىلا تەرەپنىڭ، بولۇپمۇ دەۋاگەرنىڭ مىننەتدارلىقىغا ئېرىشىشىم كېرەك، چۈنكى ئۇ مېنى شەخسىي ئىشى بىلەن ئاۋارە قىلدى، دەپ ئويلايدۇ. بايلار ياكى ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىدىغانلار جۇڭگودا دەۋادا ئۇتۇۋالىدۇ، كەمبەغەللەر بولسا يېڭىلىپ قالىدۇ.

مۇسۇلمانلار كۆپ بولغان جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى، يەنى قەشقەرلىكلەر، تارانچىلار، تۇڭگانلار ئارىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنى، جۇملىدىن يەر توغرىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنىڭ تولىسىنى مۇللام ۋە شائىيولار ئادەت بويىچە ۋە شەرىئەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىدۇ. بۇ چېگرا رايونىنىڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدارى مۇسۇلمانلارنىڭ

ئىشلىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيمىز دەپ قارىغاچقا، ئۇ خىز ئەلئارا كېسىمگە ناھايىتى ئىشىنىدۇ. راستىنى دېگەندە، مۇسۇلمانلار دەۋا قىلىشتا مۇستەقىل ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن رازى بولۇشى، ھەرگىزمۇ يامۇلغا بېرىپ دەۋا قىلماسلىقى كېرەك. ئەمما قەشقەرلىكلەر دەۋاخور بولغاچقا، كۆپىنچە ھاللاردا قازىنىڭ ھۆكۈمىگە قايىل بولماي، قازى بىر ئوبدان ھەل قىلالايدىغان دەۋالارنىمۇ يامۇلغا ئاپىرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار جۇڭگولۇق ئەمەلدارلارنىڭ بېيىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ئىشلىرىدا نەپسانىيەتچىلىك قىلىدۇ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

زىرائەت ئۆستۈرۈشتىكى ئادەتتىكى شارائىت، ئۆستەڭ ۋە كارىز ئارقىلىق سۇغىرىش، كارىز ياساشنىڭ قىينلىقى. ئىلى رايونىنىڭ تېرىقچىلىققا پايدىلىق شارائىتى، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرلىرى، يەر تېرىش، ئىلى رايونىنىڭ كۆكتاتچىلىقى ۋە باغۋەنچىلىكى.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ يېرى كەڭ، خەرىتىدىن قارىغاندا، بۇ جاينىڭ يېزا ئىگىلىكىگە باب كېلىدىغان يەرلىرى ناھايىتى كۆپتەك بىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇبتا پىژغىرىم ئاپتاپ تۈرلۈك زىرائەتلەرنىڭ ئېھتىياجلىق بولغان يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىقنى ئېرىشىشكە تولۇق كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئەمما، زېمىنى كەڭ بۇ جايدا يەرلەرنىڭ پەقەت 1/10 قىسمىلا زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كېلىدۇ، يەنە كېلىپ كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق بەزىبىر شارائىتلارنى ھازىرلىغاندىلا، ئاندىن مۇمكىن بولىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يېتەرلىك كۈن نۇرى بىلەن يەر بولسىمۇ، ئەمما سۇ ناھايىتى قىس بولغاچقا، نۇرغۇن مۇنبەت تۇپراقلار بىكار تاشلاپ قويۇلغان. يەرلەر سۇغىرىلمىسا ھېچنېمە ئۇنمەيدۇ. بۇ كەڭ رايوندىكى قىسمەن جايلاردىلا ئادەم كۆچىگە تايىنىپ زىرائەت ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. كىشىلەر سۇنىڭ ئېقىش كۆچىدىن پايدىلىنىپ يەرلەرنى سۇغىرىدۇ. تاغدا ياكى تاغقا يېقىن جايلاردا دەريا سۈيىنىڭ ئېقىشىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، تېرىلغۇ يەرلەر ئادەتتە تاغقا ياكى تاغقا يېقىن جايلارغا تارقالغان. تېرىلغۇ يەرلەر ئادەتتە چوڭ ـ كىچىك دەريا ـ

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى www.uyghurkitap.com

ئېقىنلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە بولۇپ، يەرلەر دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىپ سۇغىرىلىدۇ.

بۇ رايوندا يەرلەر ئېرىق - ئۆستەڭ ئارقىلىق سۇغىرىلىدىغان بولۇپ، تاغدىن سۇ كېلىدىغان كىچىك دەريا - ئېقىنلارنىڭ سۇغىرىلىدىغان تېرىلغۇ يەرلەرگە توغرا كېلىدىغان باش ئېقىن تەرىپىگە توغان سېلىنىدۇ ھەم توغانىڭ باش تەرىپىدىكى جايلار بىلەن دەريا سۈيى ئارىسىدا مەلۇم يانتۇلۇق ھاسىل قىلىپ، سۇ ئېرىقلار ئارقىلىق يەرگە باشلىنىدۇ. دەريا سۈيىنىڭ جىددىي ئېقىنلىرى توغاندا توسۇلۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە ئاقىدۇ. شۇڭا، ئېرىق - ئۆستەڭلەر سۇ تېز ئاقىدىغان كىچىك ئېقىنغا ئايلانغان. غول ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى تەرىپىدە يەنە تارماق ئۆستەڭلەر بار بولۇپ، غول ئۆستەڭنىڭ مەلۇم جايلىرىدا سۇ تارماق ئۆستەڭلەرگە باشلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن سۇ يەنە ئېرىقلار ئارقىلىق يەرگە باشلىنىدۇ. سۇ يەرگە ئېقىپ بارغاندىن كېيىن، تاپ ئارىلىقىدىكى قىرلار ئارقىلىق، يەر پوتۇنلەي سۇغىلىرىدۇ. مۇھىمى، يەر شەكلىنى پىششىق بىلىش ۋە يەرنىڭ تەبىئىي يانتۇلۇقىنى ئېنىقلىۋېلىشتۇر. بۇنداق تېخنىكىنى مەخسۇس ئۆگەنمىگەن ئەھۋالدا، مول تەجرىبە بولمىسا بولمايدۇ. ئۇنداق بولمايدىكەن، ياسىغان ئېرىق - ئۆستەڭگە سۇ باشلىغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاھالىلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ۋە تۇڭگانلار سۇ ئىشلىرىغا ماھىر. تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۇلارغا سۇ باشلاپ ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىشنى ئۆگەتكەن. گەرچە ئۇلار سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشى توغرۇلۇق ھېچقانداق نەزەرىيە ئۆگەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما غايەت زور سۇ ئىنشائات سۇغىرىش سىستېمىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قۇرۇپ چىققان.

ئەمما، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سۇ قىس بولغان نۇرغۇن جايلاردا سۇغىرىش سىستېمىسى ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە قىيىن. بۇ جايدا ئېتىزلار كارىز ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ. كارىزدا يەر

ئاستىدىكى سۇ يەر ئۈستىگە باشلاپ چىقىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تۈرلۈك ئالامەتلەرگە ئاساسەن، يەر ئاستى سۈيى بولۇشى مۇمكىن بولغان جايلارنى بېكىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق ئىشلارنى مەخسۇس قىلىدىغانلار بار بولۇپ، ئۇلار سۇ بار جايلارنى ھەمىشە توغرا تاپالايدۇ. سۇ بار دېگەن جاي بېكىتىلگەندىن كېيىن، تاكى شۇ جايدىن سۇ چىققانغا قەدەر قۇدۇق قېزىلىدۇ. بەزىدە ھەتتا 50 ساژىن (بىر ساژىن 2.134 مېتىرغا تەڭ) غىچە چوڭقۇرلۇقتا قېزىشقا توغرا كېلىدۇ. ئاندىن بۇ قۇدۇقتىن بەش ساژىنچە يىراقلىقتىن يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش قۇدۇقتىن بىرسى قېزىلىدۇ، ئەمما بۇ قۇدۇق ئالدىنقىسىدىن تېيىزرەك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ قۇدۇق ئالدىنقى قۇدۇقتىن پەسرەك بولغان يانتۇلۇقتىن قېزىلىدۇ. ئارقىدىن يەنە بۇ قۇدۇقلارنىڭ سۈيى تاكى يەر ئۈستىگە چىققانغا قەدەر ئۇچىنچى، تۆتىنچى... قۇدۇقلار قېزىلىدۇ. بۇ قۇدۇقلار بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ، يەر ئاستى ئۆستىڭى ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ يەر ئاستى ئۆستىڭى باشتىن - ئاياغقا قاراپ يۇقىرىلاپ بارىدىغان بولۇپ، سۇ بىرىنچى قۇدۇقتىن چىقىپ، تاكى ئەڭ ئاخىرقى قۇدۇققا بارغاندا، ئاندىن يەر يۈزىدىكى غول ئۆستەڭگە باشلىنىدۇ. ئارقىدىن يەنە تارماق ئۆستەڭلەرگە، ئېرىقلارغا باشلىنىدۇ. كارىز ياساشقا كۆپ خىراجەت كېتىدۇ، چۈنكى كارىز ياساش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇدۇقتا ئىشلىگەنلەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىش خەۋپى بار. ئەمەلىيەتتە، قۇدۇق ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغان ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ، بىرەر ئادەم ئۆلمەي، بىرەر قۇدۇقنى قېزىپ چىققىلى بولمايدۇ. بىراق، بەزى جايلاردا كارىز بارلىق ئۆسۈملۈكلەرگە ھاياتلىق بېرىدىغان بولغاچقا، كارىز بولمىسا زادى بولمايدۇ. شۇڭا، يەرلىك مۇسۇلمانلار كارىز ياساشنى ۋە كونا كارىزلارنى ئاسراشنى ئاللانىڭ ئىرادىسى، دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بەزى تەقۋادار مۇسۇلمان بايلار ساۋاب تېپىش ئۈچۈن ئۆز يېزىلىرىغا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كارىز ياساپ بېرىدۇ.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ماناۋۇشۇنداق كەڭرى بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى بىر - ئىككى گەپ بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ بولغىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە كىلىمات، تۇپراق ۋە باشقا تەبىئىي شەرت - شارائىتلار ئوخشاش بولمىغاچقا، جايلارنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. تارباغاتاي ۋىلايىتى بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئارىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ، تارباغاتاي ۋىلايىتى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرى ئارىسىدىكى پەرق تېخىمۇ چوڭ. ئوخشاشلىقى شۇكى، ئېتىز - ئېرىقلار، باغ - كۆكتاتلىقلار ئادەم كۆچى ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا، بىر يىلنىڭ كۆپ قىسمىدا پۈتۈن ئىسسىق بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان جاي ئىلى رايونى بولۇپ، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇ يەر غۇلجا رايونى دېيىلىدۇ. بۇ رايوننىڭ شىمال، شەرق ۋە جەنۇبى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان بولغاچقا، بۇ تەبىئىي توساقلار بۇ رايوننى شىمالىنىڭ سوغۇق شامىلىدىن ۋە شەرقىي جەنۇبنىڭ ئىسسىق چۆل شامىلىدىن ساقلاپ قالغان. بۇ تاغلاردىكى يىل بويى يىغىلىپ تۇرىدىغان قارلار ئىلى رايونىدىكى ئېتىز - باغلارنى سۇغىرىدىغان چوڭ - كىچىك ئېقىنلارنىڭ مەنبەسىگە ئايلانغان. ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا سۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تېخى تولۇق پايدىلىنىلمىغان، ئىلى دەرياسىنىڭ ئوك تەرىپىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۇيى مول قاش دەرياسى ئارقىلىق سۇغىرىلىدۇ. قاش دەرياسىدىن باشلانغان ئاساسلىق غول ئۆستەڭ شەرقتىن غەربكە يۈز نەچچە ۋېرىستا يەرگىچە سوزۇلغان. بۇ ئۆستەڭ ئىلى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى خېلى يىراق جايدىن باشلىنىپ، قورغاس كونا شەھىرىنىڭ غەربىگىچە سوزۇلغان. قورغاستىكى ئېتىزلار ۋە كۆكتاتلىقلار مۇشۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيىدە سۇغىرىلىدۇ. بۇ

ئۆستەڭنىڭ رېمونت قىلىنمىغىنىغا ئۇزاق يىل بولغاچقا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۆستەڭ تېيىزلىشىپ، ئاقىدىغان سۇنىڭ يېرىمى ئازىيىپ كەتتى. نەتىجىدە قاش غول ئۆستىڭى ئارقىلىق سۇغىرلىپ كېلىنىۋاتقان كەنت ـ مەھەللىلەرگە سۇ قالمىدى. ئاخىر جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆستەڭنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن تەدبىر قوللاندى. بۇ ئۆستەڭ 1904 ـ يىلى رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى تارانچىلارنىڭ ياردىمىدە راۋانلاشتۇرۇلۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم تولۇق ئىشلىتىشكە كىرىشتى. ئىلى دەريasi ۋادىسىدا دەريا سۈيىدىن باشقا يەنە پايدىلانغىلى بولىدىغان سۇ مەنبەلىرى كۆپ، پايدىلانغىلى بولىدىغان يەرلەر تېخىمۇ كۆپ. شۇڭا، بۇ رايون بېقىپ كېتەلمەيدىغان نوپۇس ھازىرقى نوپۇستىن نەچچە ھەسسە كۆپ.

ئىلى رايونىدا دېھقانچىلىق جەھەتتە يەر تېرىش، يەنى ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىش ئەڭ تەرەققىي قىلغان. بۇ يەردە بۇغداي، شال، ئارپا، كۆك پۇرچاق، تېرىق، زىغىر، قىچا، ئەپيۇن ياسايدىغان كۆكنار، مال ـ چارۋىلارغا بېرىدىغان بېدە ۋە مىقدارى ئانچە كۆپ بولمىغان سۈلۈ قاتارلىقلار تېرىلىدۇ. ئارپا بىلەن سۈلۈ ئادەتتە ھۆل ـ يېغىن يېتەرلىك بولغان، سۇغىرىش كەتمەيدىغان تاغ باغرىدىكى يەرلەرگە تېرىلىدۇ.

خەنزۇلار بولسۇن ياكى تارانچىلار بولسۇن، ھەممىسى ئىپتىدائىي قورالларنى ئىشلىتىپ، ئىپتىدائىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ. خەنزۇلار ئەسلىدە تېرىلغۇ يەرلەر ئاز بولغان ئىچكىرىدىكى يۇرتلىرىدا تېرىقچىلىققا ماھىرلىقى بىلەن نام چىقارغانىدى. ئەمما ئۇلار يېرى كەڭ، سۈيى مول ئىلى رايونىغا كەلگەندىن كېيىن، ئىككى قولىغا تايىنىپ تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئىلگىرىكى چارىسىنى تاشلاپ، شۇ جايىنىڭ ئىپتىدائىي، قوپال تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى قوللاندى. بۇ جايدا يەر شۇنچە كۆپ ھەم مەھسۇلات كۆپ چىقىدىغان بولغاچقا،

ئۇلار يۇرتىمىزدىكىدەك تىنىم تاپماي جاپالىق ئىشلەشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارىغاندى. تېرىقچىلىق قورالى ئىپتىدائىي ياغاچ ساپان بولۇپ، ئۇ ئۇچلۇق ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ساپاننىڭ ئۇچى قاتقالتىر بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ساپان ئات - كالا ھارۋىلىرىنىڭ شوتىسىغا مىخلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلىچە ياغاچ ساپان پۈتكەن بولىدۇ. بۇ خىل ياغاچ ساپاندا يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرغىلى بولمايدۇ، پەقەت يەر يۈزىنى ئادەتتىكىچە ئاغدۇرغىلى بولىدۇ. يەر ھەيدىگەندە، نۇرغۇن جايلار ئاغدۇرۇلماي قالىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئىچىدە شالنى خەنزۇلار ئەڭ تۇجۇپىلەپ تېرىيدۇ. بۇمۇ ئامالسىزلىقتىن، ئەلۋەتتە. چۈنكى، ئۇنداق قىلمىسا شالدىن ھوسۇل ئالالمايدۇ. شالنى تېرىشتىن تارتىپ يىغۇالغۇچە جاپالىق ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. جاپالىق ئىشلىمىسە، ھوسۇلدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئىلى رايونىدا شال ئانچە كۆپ تېرىلمايدۇ، سۈپىتىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. گەرچە شۇنچە قوپال ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىنسىمۇ، ئەمما ئىلى دەريا‌سى ۋادىسىدا زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش شارائىتى ھەقىقەتەن ياخشى بولغاچقا، ياخشى ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. مەندە ئىلى رايونىنىڭ 1904 - يىلىدىكى بىر قىسىم دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال بار. شۇ يىلى ھوسۇل نىسبىتى ئوتتۇراھال بولغان، يەنى يازلىق بۇغداينىڭ مەھسۇلات مىقدارى سالغان ئۇرۇقنىڭ 15 ھەسىسىگە توغرا كەلگەن. سۇلۇ بىلەن ئارپىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يازلىق بۇغداينىڭكىگە ئوخشاش بولغان. زىغىرنىڭ مەھسۇلات مىقدارىمۇ مۇشۇ سانغا يېقىنلاشقان. تېرىقنىڭ مەھسۇلات مىقدارى بولسا سالغان ئۇرۇقنىڭ 17 ھەسىسىگە توغرا كەلگەن. شالنىڭ 20 ھەسسە، كۆك پۇرچاقنىڭ توققۇز ھەسسە، قىچىنىڭ 15 ھەسسە بولغان.

كۆكنار تېرىشنىڭ كىرىمى كۆپ بولغاچقا، خەنزۇلار

كۆكنارنى ناھايىتى تۇجۇپىلەپ تەرىيدۇ. كۆكنار تەرىشتىكى مەقسەت ئەپيۇن ياساش ئۈچۈندۇر. خەنزۇلار ئەپيۇنغا ناھايىتى ئامراق. ھازىر كىسىپ شۇنداق دەيىشكە بولىدۇكى، ئەپيۇن خەنزۇلار ئۈچۈن ئاشلىقتىن كەيىنلا تۇرىدىغان نەرسە، ئۇنى ئايالالارمۇ، بەزىدە ھەتتا بالىلارمۇ چېكىدۇ. شۇڭا ئەپيۇن ئادەتتە ناھايىتى قىممەت، شۇ سەۋەبتىن خەنزۇلارمۇ ئەپيۇن تەرىيدىغان يەرلەرگە قاتتىق ئىشلەيدۇ. ئىلى رايونىدا چىقىدىغان ئەپيۇننىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكىدىنمۇ داڭلىق ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئىلى رايونىدا ئەپيۇن تەرىلىدىغان يەرلەر بارغانسېرى كېڭەيىپ، شەھەر ئەتراپى ۋە كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ ئۆيچۆرلىرىدىكى دانلىق زىرائەت تەرىلىدىغان يەرلەرنى ئىگىلىدى. خەنزۇلار كۆكنارنى ناھايىتى ئەتىۋارلىغاچقا، ئۇنىڭغا دائىم قاراپ تۇرۇش ۋە پەرۋىش قىلىشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنى ئۆز ئۆيى ئەتراپىغا تەرىيدۇ. 5 ـ ئاينىڭ كەينىكى يېرىمى كۆكنارنىڭ ئېچىلىدىغان ۋاقتى بولۇپ، خەنزۇ مەھەللىلىرىنىڭ ئەتراپىدا كۆكنار گۈللىرى بىلەن تولغان ناھايىتى گۈزەل مەنزىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. گۈل ـ يوپۇرماقلىرى ئادەمنى جەلپ قىلمايدىغان، دانلىق زىرائەت ۋە يەم ـ خەشەكىكە ئوخشاش پايدىلىق ئۆسۈملۈكلەر چىرايلىق، ئەمما، زىيانلىق ئۆسۈملۈك كۆكنارغا سېلىشتۇرغاندا رەڭسىز كۆرۈنىدۇ. بۇ «پارقىرىغانىنىڭ ھەممىسى ئالتۇن ئەمەس» دېگەن تەمسىلنى ناھايىتى ئوبدان چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

دېھقانچىلىقىنىڭ يەنە بىر تارمىقى كۆكتاتچىلىق بولۇپ، كۆكتات تەرىلىدىغان يەرلەر باشقا يەرلەردىنمۇ ئوبدان باشقۇرۇلىدۇ. كۆپ ساندىكى خەنزۇلار كۆكتاتنى كۆپ يەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇبىي جۇڭگولۇقلار كۆكتاتنى ئاساسلىق يېمەكلىك قىلغاچقا، جەنۇبنىڭ ھەممىلا يېرىدە كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى كۈچلۈك. شۇڭا، كۆكتاتچىلىق ئىلى رايونىدا

ئۇيغۇر كىتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

ئالاهىده تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. خەنزۇلار، بولۇپمۇ تىيەنجىنلىكلەر كۆكتات تېرىشقا ناهايىتى ئۇستا، ئۇلارنىڭ ئىشچانلىقىغا ئادەم هەيران قالىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار تۇرۇپ ۋە تەرخەمەكنى بالدۇرراق تېرىش ئۈچۈن، ئىشنى قار ئەمدىلا ئېرىشكە باشلىغاندىلا باشلايدۇ. مايسىلارغا ئەتىگەنده ئۇشۇشۇك تەگمەسلىكى ئۈچۈن، كەچلىرى هەربىر تۇپ مايسىنىڭ ئۈستىگە ئىدىش يېپىپ قويىدۇ، بۇنداق بولغاندا بۇ خىل كۆكتاتلارغا بالدۇر ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئەمما تېخىمۇ هەيران قالارلىقى شۇكى، ئۇلار بۇ ئىككى خىل كۆكتاتنى بەك قىممەت ساتمايدۇ. كۆكتاتچى جاپالىق ئىشلىسه، بىر يازدا كۆكتاتلىقىدىن ئىككى - ئۈچ قېتىم هوسۇل ئالالايدۇ. جەنۇبىي جۇڭگودا گەرچە ياز پەسلى بىزنىڭ بۇ يەردىكىدىن ئۇزاقراق بولسىمۇ، ئەمما خەنزۇلارنىڭ جاپاغا چىدايدىغان ۋە كاللىسى ئىشلەيدىغان تەرەپلىرىمۇ ناهايىتى كۆپ.

كۆكتاتنىڭ تۇرلىرى ئانچه كۆپ ئەمەس، چۈنكى ئۇنىڭغا بولغان ئېهتىياجمۇ ئانچه يۇقىرى ئەمەس. خەنزۇلار تەرخەمەك، جۇڭگو يېپىسىۋېلىكى ۋە رۇسىيە يېپىسىۋېلىكى، پېدىگەن، سامساق، قىزىل مۇچ، سەي پۇرچاق، تۇرۇپ، يازلىق تۇرۇپ ۋە باشقا ئۆزلىرى دائىم يەيدىغان كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ. تارانچىلار ۋە تۇڭگانلار كۆكتاتلىقىنى خەنزۇلاردەك تۇجۇپىلەپ باشقۇرمايدۇ، شۇڭا بۇ جەهەتته خەنزۇلارنى ئىلىدىمۇ تېرىقچىلىق ماهىرى، دېيىشكه بولىدۇ.

ئىلىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناهايىتى ئەۋزەل بولغاچقا، باغۋەنچىلىكنى ۋايىغا يەتكۈچه تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ. رۇسىيەلىكلەر ئىلىنى بېسۋالغان مەزگىللەردە، باغۋەنچىلىكى خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئەلا سورتلۇق تۇرلۇك مېۋە - چىۋىلەر بارلىققا كەلگەن هەم ئىلىدا ئىلگىرى يوق مېۋە كۆچەتلىرى كىرگۈزۈلگەنىدى. باغۋەنچىلىكتە ياخشىلىنىش

بولۇپ، پۇختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدى. ئەمما رۇسىيەلىكلەر ئىلىدىن كېتىشىگىلا، بۇلارنىڭ ھەممىسى تۇگىدى. باغۋەنچىلىكنى ياخشىلاشتا تۆھپە ياراتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆچۈپ كەتتى. ئەمما يەرلىك تارانچىلار بۇ خىل ماھارەتنى پەقەتلا ئىگىلىمىگەنىدى. رۇسىيەلىكلەردىن قالغان نۇرغۇن باغلاردىكى، بولۇپمۇ قورغاس ئەتراپىدىكى باغلاردىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى جۈڭگولۇق چېرىكلەر كېسىۋەتتى. ئۇلار رۇسىيەلىك ئىشغالىيەتچىلەر بۇ چېگرا رايوندا قالدۇرغان ھەممە ئىزنالارنى يوقىتىش كويىدا بولدى. كېيىن، جۈڭگو دائىرىلىرى خاتا قىلغانلىقىنى سېزىپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنى كېسىشنى چەكلىدى ھەم كەسكۈچىلەرگە ئۇلۇم جازاسى بېرىلىدۇ، دەپ جاكارلىدى. ئەمما بۇ چاغدا ئۇلار كېچىككەن بولۇپ، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى كېسىلىپ تۈگىگەنىدى.

ھازىر ئىلىنىڭ باغۋەنچىلىكىدە سان جەھەتتە ئاز - تولا ياخشىلىنىش بولدى، ئەمما سۈپەت جەھەتتە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. سورتلۇق مېۋىلەر ناھايىتى ئاز، يەنە كېلىپ ئەلا سورتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشىدا قىلچىلىك ئىلگىرىلەش بولمىدى. ئىلى تەۋەسىدىكى ئەلا سورتلۇق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى رۇسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، ئۇلار بۇنى رۇسىيەدىن، بولۇپمۇ چېگرا شەھەر ياركەنتتىن ئەكەلدۇرۇلگەن. ئىلىدا ئۇزۇم، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، گىلاس، ئالما، ياڭاق، نەشپۈتلەر ناھايىتى ئوخشايدۇ. ئەسلىدە تۇرلۇك مېۋە - چېۋىلەرنىڭ تۇرى ئانچە كۆپ ئەمەس، يەنە كېلىپ سۈپىتىمۇ ئالدىنقى قاتاردا ئەمەس ئىدى. باغۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىچىدە ئىلىدىن سىرتقا چىقىرىلىدىغىنى ناھايىتى ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى شۇ يەردە ئىستېمال قىلىناتتى. شۇڭا ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، باغۋەنچىلىكتىن تۇزۇك پايدا چىقمايتتى.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بىكتى www.uyghurkitap.com

رۇسىيەلىكلەر ئىلىنى بېسىۋالغان مەزگىللەردە، بۇ يەردە كېۋەزمۇ تېرىلغان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ پاختىچىلىقىدا زور ئۇمىدلەرمۇ بار ئىدى. ئەمما رۇسىيەلىكلەر كېتىشىگىلا، بۇ ئىشلارمۇ توختاپ قالدى. ئەمدىلا راۋاج تېپىشقا باشلىغان يىپەكچىلىكمۇ ئوتتۇرا يولدا توختاپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، قالغىنى پەقەت پۇقرالارنىڭ «ئىلىدا بىر چاغلاردا مۇشۇنداق ئىشلارمۇ بولغان» دېگەن ئەسلىمىسىلا بولدى.

يىگىرمە ئۇچىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تېرىقچىلىق شارائىتى، پاختىچىلىقى، ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى، ئىلى جاڭجۇنىنىڭ پائالىيىتى. كېۋەزنىڭ سورتىنى ياخشىلاش ۋە پاختا ئايرىش، كېۋەزنىڭ تېرىلىشى، پىلىچىلىك، باغۋەنچىلىك، مېۋە ـ چۈۋىلەرنىڭ سۇپىتى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دېھقانچىلىقى، چارۋىچىلىق، ياۋا ئات، قۇلان ۋە ياۋا تۆگە، چارۋىچىلارنىڭ چارۋىچىلىققا بولغان پوزىتسىيەسى.

دېھقانچىلىق شارائىتى جەھەتتىن ئالغاندا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تېرىشقا بولىدىغان جايلار بىر قىسىم بوستانلىقلاردا بولۇپ، بوستانلىقلارنىڭ ئارىسى گىياھمۇ ئۇنمەيدىغان چۆل ـ جەزىرە، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان ئويمانلىق بولۇپ، پۈتۈن رايونىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ئوپمۇ ئوخشاش بولغاچقا، بۇ يەردىكى بوستانلىقلارغا بولغان تەسىرىمۇ ئادەتتە ئۆزگەرمەيدۇ. شۇڭا، بۇ بوستانلىقلارنىڭ دېھقانچىلىقىنى پۈتۈنلەي ئومۇملاشتۇرۇپ تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كىلىماتى ناھايىتى ئىسسىق بولۇپ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئېھتىياجىنى ھەرگىز قاندۇرالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان دەريا سۇيىمۇ ناھايىتى ئاز. شۇڭا، بەزى جايلار كارىزدىن چىققان يەر ئاستى سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما، ئادەم كۆچى بىلەن سۇغارغىلى بولىدىغان جايلارنىڭ ئۇنۇمى ياخشى. ئوبدان ئاپتاپ، مۇۋاپىق تۇپراق ۋە يېتەرلىك سۇ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بۇ ئەڭ ئەۋزەل شارائىتلار بۇ يەرنى

قىممىتى بار زىرائەتلەرنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇ يەردە پاختىچىلىق، پىلىچىلىك ۋە باغۋەنچىلىك ئاساسىي ئورۇندا، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرىلا جەنۇبىي شىنجاڭدا پاختىچىلىق بولغان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇلمىسى بولغان ماتامۇ بۇرۇندىن تارتىپلا ئوتتۇرا ئاسىياغا مەشھۇر ئىدى. ئەمما، جۇڭگونىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى ۋە پۇتكۇل جۇڭگو ھۆكۈمىتى پاختىچىلىقىغا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئەزەلدىن كۆڭۈل بۆلمەيتتى، پەقەت بەلگىلەنگەن قەرەلدە كېۋەز ئېتىزلىرىدىن باج ئالاتتى. بۇ ھال تېخى يېقىنغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. ئەمما ئىلىدىكى ئەقىللىك ۋە قابىلىيەتلىك ما سانغۇن ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ پاختىچىلىققا بولغان پوزىتسىيەسى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. 1901 - يىلى، ما سانغۇن بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىشتە قۇمۇل ۋە تۇرپاندىن ئۆتتى. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان پاختا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن داڭ چىقارغانىدى. ما سانغۇن تۇرپاننىڭ ۋە پۇتكۇل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كېۋەز تېرىشقا ناھايىتى باب كېلىدىغانلىقىنى، كېۋەزنىڭ ناھايىتى ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىدى. يەنە كېلىپ، شۇ جاينىڭ شارائىتىغا ئاساسلانغاندا، تېخىمۇ كۆپ پاختا ئىشلەپچىقىرىش مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. ئەمما، پاختىنى ساتماق تەس ھەم تەشكىللەشمۇ ئوڭاي ئەمەس ئىدى. ما سانغۇن بۇلارغا ئاساسەن، پاختىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ياخشىلاش ھەم بۇ ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنىمۇ ياخشىلاش، ھۆكۈمەتنىمۇ خېلى كۆپ كىرىمگە ئېرىشتۇرۇش نىيىتىگە كەلدى. سانغۇننىڭ بۇ ئارقىلىق چۆنتىكىنى تومىلاش خىيالىمۇ بار، ئەلۋەتتە. ئۇ پاختىچىلىققا قول تىقسا، نۇرغۇن پۇل تاپقىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى. مۇشۇ خىياللارنىڭ تۇرتكىسىدە، ئۇ شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشىگە پاختىچىلىقنىڭ ھۆكۈمەتكە بولغان پايدىسىنى

چۇشەندۇردى. باش مۇپەتتىش بۇ ئەھۋاللارنى چۇشەنگەندىن كېيىن، تەدبىر قوللىنىپ كېۋەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، رۇسىيەگە ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە پاختا سېتىشنى كۈچەيتىش قارارىغا كەلدى. پاختىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتا تۇرپانغا ھۆكۈمەت سەرراپخانىسىدىن بىرسى قۇرۇلغاندى، ئەمما ئۆلكە خەزىنىسىدە پۇل قىس بولغاچقا، سەررەپخانا ئېچىلغاندا مەبلەغ ئاز ئىدى. سەررافخانا كېۋەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كېۋەز تېرىغۇچىلارغا قەرز بېرەتتى، قەرزلەر چىگىت سېتىۋېلىش، يەر ئىجارىگە ئېلىش ۋە پاختا پىششىقلاپ ئىشلەشكە خەجلىنەتتى. بىر ئادەمگە بېرىلىدىغان قەرز ئەڭ كۆپ بولغاندا 1000 سەردىن ئېشىپ كەتمەيتتى. ئايلىق ئۆسۈمى بىر سەرىنىڭ ئۈچ پۇڭ، يەنى يىللىق ئۆسۈمى 36% ئىدى. ئېلىمىزنىڭ ئۆلچىمىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ئۆسۈم ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئەمما جۇڭگودا بۇ ئادەتتىكى ئىش بولۇپ، ئاغرىنغىلى بولمايتتى، قەرزنىڭ مۆھلىتى ئالتە ئايدىن توققۇز ئايغىچە ئىدى.

ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا، ما سانغۇنمۇ پاختىچىلىققا كىرىشتى. ئۇ بىر خەنزۇ ئاچقان چوڭ دۇكان بىلەن شېرىكلىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا پاختا سېتىۋالدى ھەم باشقا جايلارغا، ئاساسلىقى رۇسىيەگە ساتاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە خۇسۇسىي سەررافخانىدىن بىرنى ئېچىپ، پاختىكارلارغا قەرز بەردى. ھۆكۈمەت سەررافخانىسى ياخشى باشقۇرۇلمايتتى، قەرزنىڭ ئۆسۈمىمۇ يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ خۇسۇسىي سەررافخانىسىمۇ كېۋەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن پاختىكارلارغا قەرز بېرەتتى. ئەمما، قەرزنىڭ ئۆسۈمى ھۆكۈمەت سەررافخانىسىنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ، ئايلىق ئۆسۈمى بىر سەرىنىڭ ئىككى پۇڭ، يەنى يىللىق ئۆسۈمى 24% ئىدى. سەررافخانىدىن قەرز ئېلىشتا يەر خېتى رەھنگە قويۇلاتتى. قەرز مۆھلىتى ئالتە ئاي، توققۇز ئاي ۋە ئون ئاي بولاتتى. بەزىدە، بولۇپمۇ پايدا

چىقىدىغان ھەم قەرزنى قايتۇرۇۋېلىش كاپالىتى بولغان ئەھۋالدا قەرز قايتۇرۇش مۇھلىتى ئۇزارتىلاتتى. ئۇزارتىلىدىغان مۇھلەتنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى قەرز ئالغۇچىنىڭ يۇز - ئابرۇيىغا ۋە باشقا ئەھۋاللارغا باغلىق ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، سەررايخانا يەنە كېۋەز تېرىيدىغان يەر سېتىۋېلىشقا قەرز بېرەتتى. بۇنداق قەرزلەرنىڭ مۇھلىتى ئىككى يىلدىن بەش يىلغىچە بولاتتى. ئەگەر قەرز بەرگۈچى خالىسا يەر سېتىۋېلىشقا كېرەكلىك ھەممە پۇلنى قەرز بەرسىمۇ بولاتتى. يەر سودىسىغا سەررايخانا قاتناشقاندىن باشقا، ئامبال گۇۋاھچى بولۇشى كېرەك ئىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، سەررايخانا يەنە 2 - يىلدىكى پاختا مەھسۇلاتىنى رەنگە قويغان پاختىكارغىمۇ قەرز بېرەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا، 2 - يىلى ئېرىشكەن پاختىنى سەررايخانا ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى. سەررايخانا پاختىغا بازار باھاسىنىڭ 70% - 80% ى بويىچە پۇل بېرەتتى. قالغان 20% نى ئۆسۈمگە تۇتۇۋالاتتى. سەررايخانا يەنە پاختىلارنى ئۆزى سېتىۋېلىپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى رۇسىيە سودىگەرلىرىگە سېتىپ بېرەتتى. سەررايخانا سېتىۋالىدىغان پاختىلارنىڭ كۆپ قىسمى پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن بولۇپ، سەررايخانىنىڭ زاۋۇتىدىكى تاشكەنتتىن سېتىۋېلىنغان ماشىنىلار ئارقىلىق پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى. بۇ سەررايخانا يەنە تىجارەتنى تېخىمۇ كېڭەيتىش، ئىشلىرىغا تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساس سالماقچى بولۇۋاتىدۇ. سانغۇننىڭ سەررايخانىسى كېۋەز تېرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ھەم پاختىچىلىقنى راۋاجلاندۇردى.

ئۆلكىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي ئەمەلدارى سەررايخانا ئاچقۇزغاندىن باشقا، پاختىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان بەزى تەدبىرلەرنى قوللاندى. 1904 - يىلى، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، يېڭىدىن كارىز قېزىشقا 10 تۇمەن سەر ئاجراتتى. بۇ كارىزلار پۈتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ سۇيى كېۋەز ئېتىزلىرىنى سۇغىرىشقا

ئىشلىتىلمىدىغان، پاختىكارلار مەلۇم نىسبەتتە سۇ بېجى تۆلەيدىغان بولدى. ئاجرىتىلغان پۇل ئارقىلىق ئاۋۋال پىچان ناھىيەسىدە كارىز ياساش پىلانلاندى. چۈنكى ئۇ يەردە كارىز ياساش ئاسانراق ئەمەس. لۇكچۇن ۋاڭى بۇرۇنلا بىرنەچچە كارىز قازدۇرغان بولۇپ، بۇ كارىزلار ھازىر ھۆكۈمەت تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈلۈپ، پاختىكارغا ئىجارىگە بېرىلدى. 1904 - يىلى يازدا ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن ئىككى ئەمەلدار پىچان ناھىيەسىدە كېۋەز تېرىشقا ماس كېلىدىغان ئېتىزلارنى تىزىملىدى.

ئۆلكىلىك مەھكىمىنىڭ پاختىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن بۇنداق كۆچلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىشى جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاز ئۇچرايدىغان ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتىكى بارلىق تۆھپە فەن باش مۇپەتتىشكە مەنسۇپ، ئۇ جۇڭگولۇقلار ئىچىدىكى ئەقىللىك، نەزەر - دائىرىسى كەڭ، غەربىي رايونىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنىدىغان ئادەم بولۇپ، ئۇ ئەمەلدار بولغان ۋاقىتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ يەردە ئۆتكۈزگەن. ئۇ بۇ يەردىن كەتسە، ئۇنىڭ قىلغان بارلىق پايدىلىق ئىشلىرى جۇڭگودا ئەمەلدار ئالماشقاندا بولغان ئەھۋالدىكىدەك ئاياغلىشىشى مۇمكىن. ما سانغۇنمۇ تېزلا كېتىپ قالىدۇ، ئۇ چاغدا پاختىچىلىققا كۆڭۈل بۆلگۈدەك ئادەم چىقماسلىقى مۇمكىن. ئۇنىڭ سەررايخانىسىمۇ قەرز ئالغۇچىلارغا پايدىلىق ئەمەس، بەلكى زىيانلىق بولغان، يۇقىرى ئۆسۈم ئالىدىغان، جازانىخور ئورگانىغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

يېقىنقى مەزگىلگە كەلگەندە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن چىقىدىغان پاختىلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولماي قالدى. ئېلىمىزدىكى زاۋۇت ئىگىلىرى ئۇنداق پاختىلاردىن پەقەت سۈپىتى ناچار رەخت ۋە ئەستەرلىك رەخت توقۇشقىلا بولىدۇ، دېيىشۋاتىدۇ. پاختىنىڭ نېمىشقا ناچارلىشىپ كەتكەنلىكىدىكى سەۋەب ئېنىق ئەمەس. ئاساسلىقى، يەرلىك چىگىتلەرنىڭ ياخشى بولماسلىقىدا بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا پاختىنى قولدا

ئايرىشمۇ سەۋەب بولغان. ئەمما، پاختا سورتىنى تەدرىجىي ياخشىلاپ كەتكىلى بولىدۇ. بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا مەككىگە ھەج قىلغىلى بارغان تۇرپانلىق ئۇيغۇرلار ئامېرىكا چىگىتلىرىدىن ئالغاچ كەلگەن بولۇپ، بۇ سورت ھازىر پاختىكارلار ئارىسىدا ئومۇملىشىۋاتىدۇ. جۇڭگو - رۇسىيە بانكىسىنىڭ قەشقەردىكى تارماق بانكىسىمۇ ئامېرىكا چىگىتىدىن خېلى كۆپ سېتىۋالغان بولۇپ، ئۇلار بۇنى شۇ يەردىكى پاختىكارلارغا ھەقسىز تارقىتىپ بەردى. ئامېرىكا چىگىتى كۆپ سانداكى جايلاردا، بولۇپمۇ تۇرپان ۋە قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى خوتەن، يەكەن دېگەندەك ئىسسىق ھەم ئەتىگەندە قىروۋ چۈشمەيدىغان جايلاردا ئوبدان ئۆستى. قەشقەردىكى كېۋەزلەرمۇ ئوبدان ئۆستى. ئەمما پاختىسى تولۇق ئېچىلمىدى. ھازىر پاختا ئايرىشتا ماشىنا[1] ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. پاختا سۈپىتىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى ماشىنىدا ئايرىلغانلىقىغا قاراپ دەمالىلىققا سېزىۋالغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، يەرلىك ئاھالىلەر تېخى بۇ ماشىنىلارنى ئىشلىتىشنى بىلمەيدۇ. بىراق بۇ مەسىلىمۇ ھەل بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن، رۇسىيە «كوكوۋىن - باسوۋ» سودا سارىيىنىڭ ۋەكىلى تۇرپاندا پاختا ئايرىش زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغان بولۇپ، ماشىنا ئارقىلىق پاختا ئايرىشقا ئىشچىلار ناھايىتى پۇختا. ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىنىڭ كونسۇلى كوخانىۋسكىينىڭ تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئۆتكەن يىلى بۇ زاۋۇتقا زاۋۇت ئورنى ئايرىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، باش مۇپەتتىش تۇرپان دائىرىلىرىنى زاۋۇت باشلىقىغا يارەملىشىشكە بۇيرۇدى، زاۋۇتمۇ پۇقرالار ئارىسىدا ئامېرىكا چىگىتىنى ئومۇملاشتۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ.

كېۋەز كۆپىنچە بۇغداي ۋە ئارپا تېرىلغان يەرلەرگە تېرىلىدۇ.

---

① تۇرپاندا پاختا ئايرىش زاۋۇتىدىن ئالتىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىككىسى رۇسىيەلىكلەر قولدا ئايلاندۇرۇلىدىغان ماشىنىدىن مىڭچە بار — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

بۇغداي ۋە ئارپا 10 ـ ئايدا تېرىلىپ، كېيىنكى يىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا يىغىۋېلىنىدۇ، ئارقىدىن كېڭەز تېرىلىدۇ. شۇ يىلى باشقا زىرائەت تېرىلمىغان يەرلەرگە كېڭەز بالدۇرراق تېرىلىدۇ. باي ئائىلىلەر كۆل تېگىدىكى لاتقىلارنى كېڭەز ئېتىزلىرىغا ئوغۇت قىلىدۇ. ئەمما نامراتلار ئۇنداق قىلالمىغاچقا، يېرىگە بىر يىل كېڭەز تېرىسا، ئىككى يىل ئاقتارما قىلىدۇ. ئەگەر يەرنى ئوغۇتلىسا، يەرگە ھەر يىلى كېڭەز تېرىغىلى بولىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر كېڭەز ئېتىزىنى كارىزنىڭ سۇيىدە سۇغارسا ئەڭ ياخشى، دەپ قارايدۇ. راست شۇنداقمۇ ياكى ئەمەسمۇ، بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. چۈنكى، ھېچكىم كېڭەز ئېتىزىنى ھەر خىل سۇدا سۇغىرىپ سىلىشتۇرۇپ باققىنى يوق.

پىلىچىلىكمۇ شىنجاڭدا بۇرۇنلا بار بولۇپ، بىر مەھەل خېلى روناقمۇ تاپقان. ھازىرمۇ شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە پىلە بېقىۋاتقانلىقىنى ۋە يىپەك تارتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. پىلە بېقىشنى قېرىلار ۋە بالىلارمۇ باقىدۇ، يىپەك تارتىشنى بولسا قۇرامىغا يەتكەنلەر، ئاساسلىقى ئاياللار قىلىدۇ. پۈتۈن ئىش قەدىمكى ئادەتتىكى ئۇسۇل بويىچە قىلىنىدۇ. ئەمما شىنجاڭنىڭ يىپەكلىرى ئەڭ سۈپەتلىك دەپ قارىلىدۇ، يىپەكلەرنىڭ بىر قىسمىدىن شايى ۋە يىپەك گىلەم توقۇلىدۇ، ئەمما سانى ئانچە كۆپ ئەمەس. مەشۇتنى سېتىش تېخىمۇ پايدا بېرىدۇ، شۇڭا يىپەك ئاساسلىقى سىرتلارغا توشۇلىدۇ، بىر قىسمى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە توشۇلىدۇ، ئەمما تېخىمۇ كۆپ قىسمى رۇسىيە تۈركىستانىغا توشۇلىدۇ. ئېلىمىز بازارلىرى شىنجاڭنىڭ خام يىپەكلىرىنى بىلمەيدۇ. چۈنكى ئۇ يىپەكلەر ئېلىمىز شىنجاڭغا ئەكېلىنگەندىن كېيىن، يەرلىك يىپەكلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، رۇسىيە تۈركىستانىنىڭ يىپەكلىرى قاتارىدا سېتىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يىپەك ئىشلەپچىقىرىشتىكى تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ئەۋزەل، پەقەت يىپەكنىڭ سېتىلىشى ئاشسا ۋە يىپەك تارتىش تېخنىكىسى ئازراقلا ياخشىلانسا،

جەنۇبىي شىنجاڭ تېخىمۇ كۆپ خام يىپەك ئىشلەپچىقىرالايدۇ. ئۇ يەردىن چىقىدىغان پىلە غوزىكىدىن تا ھازىرغىچە بىرەر كېسەل چىقىپ باقمىدى.

جۇڭگو دائىرىلىرى پىلىچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھېچقانداق تەدبىر قوللىنىپ باقمىدى. يەرلىك ۋاڭ - بەگلەر بۇ جەھەتتە بەزىدە بىر قىسىم تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، بىراق ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ باقمىدى. ۋاڭ - بەگلەر يىپەك زاۋۇتى قۇرغاندا، ئاھالىلەرنى خام يىپەك بىلەن تەمىنلەشكە ئىلھاملاندۇرغانىدى. ناۋادا ئۇنىڭدىن نەپ چىقمىغان بولسا، ئۇلار پىلىچىلىككە پەرۋاسۇ قىلمىغان بولاتتى. يېقىندا قەشقەردىكى جۇڭگو - رۇسىيە بانكىسى يەرلىك ئاھالىلەرگە چەت ئەلدىن سېتىۋالغان پىلە ئۇرۇقىنى ساتقاندا، كىشىلەر تالىشىپ ئېلىشتى. ھازىر ئۇلارغا سىرتتىن پىلە ئۇرۇقى ئەكەلدۇرۇپ سېتىپ بېرىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيىۋاتىدۇ. بۇ يەرنىڭ پىلىچىلىكى زور تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باغۋەنچىلىكىمۇ ناھايىتى پايدىلىق تەرەققىيات شارائىتىغا ئىگە. بۇ يەرنىڭ كىلىماتى ئىسسىق، ياز پەسلى ئۇزاق، ھاۋا قۇرغاق ھەم سۇغىرىش يېتەرلىك بولغاچقا، مەھسۇلاتمۇ ناھايىتى ياخشى. مۇشۇنداق ياخشى شارائىتلار بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مېۋە - چىۋىلىرى ھەم پۇراقلىق، ھەم تەملىكلىكى بىلەن داڭ چىقارغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەرخىل تاتلىق ئۈزۈملەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قارا ئۈزۈم ناھايىتى داڭلىق بولۇپ، ئۇ كېرىنس ئۈزۈمى① گە ئوخشاش دانىسى كىچىك، شۇنداقلا كونستانتىنوپول② ئۈزۈمىدەك ئۇرۇقى يوق. باشقا مېۋە - چىۋىلەردىن يەنە شاپتۇل، ئانار، ئۇرۇك، نەشپۈت، ئالما، كۈلى بېھىسى، ياڭاق، ياۋروپا

---

① دانىسى كىچىك، ئۇرۇقى يوق، بىر خىل قارا ئۈزۈم بولۇپ، گىرېتسىيەدىكى كېرىنس شەھىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

② ھازىرقى ئىسمى ئىستانبول ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

گىلاسى، گىلاس قاتارلىقلار بار. قەشقەرلىكلەر مېۋە - چېۋىنى بۇزماي ئۇزاق ساقلىيالايدۇ. ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇس ئامبارمۇ تەييارلايدۇ. بىر قىسىم مېۋىلەر قۇرۇتۇلۇپ، قاق قىلىنىدۇ. قاقلارنىڭ تەمى ناھايىتى تەملىك بولۇپ، ئۇزاق ساقلىغىلى بولىدۇ.

ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىش ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، گەرچە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئاشلىق تېرىلسىمۇ، شۇنداقلا يەرلىك ئاشلىق ئاھالىلەرنىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى قىلىنسىمۇ، ئەمما ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغىنى، يەنىلا مەن ئالدىدا تىلغا ئالغان ئاشۇ زىرائەتلەردۇر. شۇڭا مەن شۇ زىرائەتلەرنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ تىلغا ئالدىم. تېرىلغۇ يەرلەر ناھايىتى چەكلىك بولۇپ، بۇ رايون كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 1/75 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، بىر ئادەمنىڭ ئىگىلەيدىغان تېرىلغۇ يېرى بىرىيەرىم دىسياتىنا (بىر دىسياتىنا 1.09 گېكتارغا تەڭ) دىن بەش دىسياتىناغىچە بولىدۇ. قەشقەر رايونىدا ئەڭ ئاساسلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن كۆممىقوناق، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، ئاققوناق، شال ۋە كۆك پۇرچاقلار تېرىلىدۇ. زىرائەتلەردىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلات مىقدارى ئوخشاش بولمايدۇ، كۆممىقوناقنىڭ مەھسۇلات مىقدارى تېرىلغان ئۇرۇقنىڭ 30 - 40 ھەسسىگە توغرا كېلىدۇ، بۇغدايىنىڭ 9 ھەسسىدىن 15 ھەسسىگىچە، ئارپىنىڭ 12 - 16 ھەسسىگىچە، شالنىڭ 8 - 16 ھەسسىگىچە توغرا كېلىدۇ. تېرىلغان كۆلەم كىچىك بولغاچقا، ئېلىنغان ئاشلىقمۇ پەقەت يەرلىك ئاھالىلەرنىڭلا ئېھتىياجىنى قامدىيالايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئەركىن ۋە مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش شارائىتىدىلا مۇمكىن بولىدۇ. ئەمما جۇڭگو دائىرىلىرى ئاشلىقنى ناھىيەدىن - ناھىيەگە يۆتكەشنى مەنئى قىلغان. بۇ، قەشقەر بىلەن يېڭىساردىكى ئاھالىلەرگە ناھايىتى پايدىسىز.

تېرىلىدىغان ئوت - چۆپلەردىن بېدە بار، بىراق بېدە تېرىش

كۆلىمى ناھايىتى چەكلىك، چۈنكى بىدە ئات بىقىشقە ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، جەنۇبىي شىنجاڭدا بىقىلىدىغان ئاتلار ناھايىتى ئاز.

تېرىلىدىغان ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان كېۋەزدىن باشقا، يەنە كەندىر، زىغىر، كۆكنار، تاماكا، زەپە، رويان ۋە زىغىرلار بار.

كەندىر يېڭىسار، يەكەن ۋە قاغىلىق بوستانلىقلىرىدا كەڭ كۆلەمدە تېرىلىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر چېكىدىغان «ناس» دەيدىغان مەست قىلغۇچى نەرسىمۇ كەندىردىن ياسىلىدۇ. كەندىر يەنە ئۇزاقتىن بېرى ھىندىستانغا توشۇلۇۋاتقان ئاساسلىق مالىلارنىڭ بىر خىلىدۇر. 1897 - يىلى تاموژنا بېجى ئۆستۇرۇلگەندىن كېيىن، كەندىر تېرىش ۋە «ناس» نى سىرتقا چىقىرىش ئىشلىرى ئازايدى. «ناس» نىڭ رۇسىيەگە يۆتكىلىشى چەكلەندى. كەڭ كۆلەمدە تېرىلىدىغان زىغىردىن ئىستېمال قىلىنىدىغان ماي ۋە يورۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ماي ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. تاماكا بولسا شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا سېتىلىدۇ، زىغىر ئانچە كۆپ تېرىلمايدۇ. ئەمما كۆكنارىدىن خەنزۇلار چېكىدىغان ئەپيۇن ياسىلىدۇ. گەرچە قەشقەرلىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئەپيۇن چەكسىمۇ، ئەمما كۆپىنچىسى «ناس» نى ئەپيۇن ئورنىدا چېكىدۇ، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھېچقايسىسى رۇسىيەگە توشولمايدۇ.

قوغۇن - تاۋۇز تېرىشمۇ ناھايىتى ئومۇملاشقان، بولۇپمۇ يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان قوغۇن - تاۋۇز، كاۋا، يېسىسۇپىلەك ۋە باشقا كۆكتاتلار ناھايىتى ياخشى ئوخشايدۇ. قوغۇن ناھايىتى تاتلىق بولسىمۇ، ئەمما يۆتكەشكە بولمايدۇ، چۈنكى قوغۇن ناھايىتى چۈرۈك، شۇڭا يېقىن جايغا يۆتكىگەندىمۇ ئوڭايلا بۇزۇلۇپ قالىدۇ.

تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلار، جۈملىدىن ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ ۋە باركۆللەر دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزرەك بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ كىلىماتى ئىلىنىڭكىدىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي

شىنجاڭنىڭكىدىن سوغۇق.

بۇ يەردە بىز يەرلىك مېۋە - چېۋىلەرنى، ھەتتا ياۋا مېۋىلەرنىمۇ ئۇچرىتالمايمىز. ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئىسسىقراق كىلىماتقا موھتاج بولىدىغان شالىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. پەقەت بۇغداي، ئارپا، سۇلۇ، تېرىقنىڭ ئىككى خىل تۈرى، قارا بۇغداي ۋە ئاققوناقلارنىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

كۆكتاتلىقلار ھەممىلا جايدا بار. ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى كۆكتاتلىقلار ئەڭ ياخشى، چۈنكى ئۇرۇمچى چوڭ شەھەر بولغاچقا، شەھەر پۇقرالىرىنىڭ كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياجىمۇ ناھايىتى يۇقىرى. كۆكتات تۈرى مەن ئالدىدا تىلغا ئالغان جايلاردىكىدەك پەقەت يېسىۋىلەكلا بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسمى بىزنىڭ ئۇ تەرەپلەردىكىدەك كاپۇستا، (كاللەك يېسىۋىلەك)، يەنە كېلىپ جۇڭگو يېسىۋىلىكى، بىز ئادەتتە يەيدىغان كاپۇستىنى جۇڭگولۇقلار ئانچە يەپ كەتمەيدۇ.

فەن باش مۇپەتتىشىنىڭ تەشەببۇسىغا ئاساسەن، ئۇرۇمچى ئەتراپىدا بىر مەزگىل پىلە بېقىش سىناق قىلىنغان. بۇنىڭ ئۈچۈن دېھقانلار نۇرغۇن ئۇجمە تككەن، ئەمما ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىغان ئوخشايدۇ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ سىناق نەتىجىسى توغرۇلۇق تىنمىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 100 ۋېرىستاچە يىراقلىقتىن باشلاپ تەڭرىتاغدىن يىراقلاشقانسېرى، يەر شەكلى تەدرىجىي تۆۋەنلەپ، كىلىماتى بارغانسېرى ئىسسىپ بارىدۇ. مەسىلەن، شىخۇنىڭ ئىسسىقلىقى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭكىگە ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ يەردە ئۇزۇم، شاپتۇل ۋە باشقا ئىسسىق جايلاردا بولىدىغان مېۋە - چېۋىلەرنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەردە يەنە ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن شالىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئەمما شالىنىڭ سۈپىتى ئانچە ياخشى ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا يەنە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا دائىم ئۇچراتقىلى بولىدىغان ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، سۇلۇ، ئارپا قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى www.uyghurkitap.com

تارباغاتاي رايونى ۋە تارباغاتاي تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىدىن جايلار پۈتۈنلەي ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بۇ جايلار ئورۇن جەھەتتە باشقا جايلاردىن بەكرەك شىمالدا بولغاچقا، بۇ جايدىكى ئۆسۈملۈكلەر باشقا جايلاردىكىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ. تارباغاتاي رايونى مەلۇم جەھەتتىن ئالغاندا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلار، يەنى ئۈرۈمچى قاتارلىق رايونلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ يەردە مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئالمىلا بار، ئەمما ئۇنىڭ شاخ - پۇتاقلىرى پۇتالمايدۇ. بۇ ئالما دەرەخلىرى قەھرىتان قىش كۈنلىرى توڭلاپ قۇرۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ توڭلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئوبدان ئوراپ، قىشتىن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ يەرنىڭ باغۋەنچىلىكىنىڭ تايىنى يوق. ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، سۇلۇ، ئارپا، تېرىق، بولۇپمۇ قوناق ناھايىتى كۆپ تېرىلىدۇ. قوناق تېرىق تۈرىدىكى، دانلىق زىرائەت بولۇپ، ئات باقىدىغان ناھايىتى ياخشى يەم ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، بۇ جايدا يازلىق قارا بۇغداي تېرىلىشقا باشلىدى، ئەمما ناھايىتى ئاز بولدى. بۇ يەردە شال تېرىلمايدۇ، چۈنكى شال تارباغاتاي رايونىدا پىشمايدۇ. ئەپيۈن ياسايدىغان كۆكنار ناھايىتى كۆپ تېرىلىدۇ. ئوت - چۆپلەرنىڭ ئىچىدە بېدە كۆپرەك تېرىلىدۇ.

تارباغاتايدىكى تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇلى ناھايىتى قوپال. ئىلى رايونىنىڭ دېھقانچىلىقى ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇ يەردە يەر ئاغدۇرۇشتا ياغاچ ساپان ئىشلىتىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدىم، بۇ يەردىمۇ ئاشۇنداق ساپان ئىشلىتىلىدۇ. بىراق، بۇ يەرمۇ سۈپەتلىك سېرىق تۇپراق بولغاچقا ھەم ئادەم كۈچى ئارقىلىق سۇغىرىلىدىغان، يازدا ئاپتاپ ئوبدان چۈشىدىغان بولغاچقا، گەرچە ئىلىغا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا يېتەلمىسىمۇ، ئەمما ھوسۇل يەنىلا ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

بۇغداينىڭ مەھسۇلات مىقدارى تېرىغان ئۇرۇقنىڭ 9 ـ 12 ھەسسىسگە توغرا كېلىدۇ.

تارباغاتاينىڭ كۆكتاتچىلىقىمۇ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى باشقا جايلارنىڭكىدىن ناچار. بۇ يەرنىڭ كىلىمات شارائىتى ناچارراق ھەم ياز پەسلى قىسقىراق بولغاچقا، كۆكتاتلىقتىن بىر يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ يەرنىڭ كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياجىمۇ ئانچە يۇقىرى ئەمەس، چۈنكى بۇ يەردىكى بىر دىنبىر شەھەر ــ چۆچەك كىچىك شەھەر بولغاچقا، كۆكتاتلارنىڭ سېتىلىش مىقدارى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ چېگرا رايونلىرىدا تارباغاتاينىڭ تاۋۇزلىرىنىڭ داڭقى بار. بۇ جايدىن تاۋۇز ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ ھەم ناھايىتى تاتلىق.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى تەبىئىي چارۋىچىلىق رايونىغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە كەڭرى كەتكەن بىكار يەرلەر بار. گەرچە بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوت ـ چۆپ بىلەن قاپلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما كۆپ قىسىم جايلاردا شۇ جايدىكى مال ـ چارۋىلارغا يەتكۈدەك ئوت ـ چۆپ بار. يەرلىك مال ـ چارۋىچىلارمۇ ناچارراق شارائىتلارغىمۇ ماسلىشالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ رايوندا تاغ كۆپ، يازنىڭ قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان ئايلىرىدا تاغ ۋە تاغ جىلغىلىرىدا ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسىدۇ، ھاۋا سالقىنراق بولىدۇ. بۇنداق شارائىت مال ـ چارۋىلارغا ناھايىتى ماس كېلىدۇ. بۇلار بۇ رايوننىڭ چارۋىچىلىقىغا ئەۋزەل شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەرگەن. تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئاسىيانىڭ بۇ رايونىمۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تۇرىدىغان جاي بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇنلىرىمۇ بۇ جايدىن كۆپ قېتىم ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى بۇ يەردىن يېتەرلىك ئوت ـ چۆپكە ئېرىشكەن. بۇ رايوندا مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ ۋە

ئېتىزلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ياخشى تۇپراقلار ۋە سۇغىرىش شارائىتى ياخشى يەرلەرنى دېھقانلار ئىگىلىدى. نەتىجىدە چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كۆلىمىمۇ كىچىكلەشكە باشلىدى. ئەمما، چارۋىچىلىق ھېلىھەم خېلى كۆپ بىر قىسىم ئاھالىنىڭ بىردىنبىر كەسپى بولۇپ، بۇ كەڭ چېگرا رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلەپ تۇرماقتا.

چارۋىچىلىق تارباغاتاي رايونىدا، يەنى تارباغاتاي تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ئەڭ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەر كەڭ ئوتلاقلارنىڭ كىچىك بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ئىلى رايونىدا، گەرچە تارباغاتايدىكىدەك مال ـ چارۋىلارنىڭ ئوتلىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان كەڭ زېمىن بولمىسىمۇ، بىراق ئوتلاقلارنىڭ سۈپىتى كۆپ ياخشى. يۇلتۇز ۋە قاراشەھەر ئەتراپىدىكى ئوتلاقلار مۇنبەت بولغاچقا، قاراشەھەر رايونىنى چارۋىچىلىق رايونى دېيىشكە بولىدۇ. شىخۇدىكى تۇرغۇتلارنىڭ مال ـ چارۋىلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەردىكى ئوتلاقلار ئانچە ياخشى ئەمەس. تەڭرىتاغنىڭ غەربىدە، يەنى جۇڭگو بىلەن سىمىرچ ۋە ئىلىمىز رۇسىيە تۇركىستانى بىلەن چېگرالىنىدىغان جايدا، چارۋا بېقىشقا ماس كېلىدىغان بەزى جايلارمۇ بار. بۇنىڭدىن باشقا، پامىردىمۇ چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بولىدۇ. ئەمما شىنجاڭدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشقا جايلار چارۋا بېقىشقا ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى باشقا جايلار بەك ئىسسىق، قۇملۇق ھەم ئوتلاق ناھايىتى ئاز، شۇڭا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى چارۋىچىلىق قىلىشقا ماس كەلمەيدۇ.

ئەمما چارۋىچىلىق قىلىشقا ھەم ئۆي ھايۋانلىرى بېقىشقا ماس كەلمەيدىغان ئۇ جايلار ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن بىر تۇردىكى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ، جۇملىدىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قۇملۇقلاردىكى ياۋا تۆگىلەرنىڭ ياشىشىغا پۇتۇنلەي ماس كېلىدۇ. بەزى تەكشۈرگۈچىلەر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى

ياۋا تۆگىلەرنى يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە ياۋايى ئۆي هايۋانلىرىدىن ئۆزگەرگەن، دەپ قارايدۇ. جۇڭغارىيەدە نۇرغۇن ئېگىز ئېشەك ۋە ياۋا ئات بار. بۇنى مەرھۇم پرژېۋالىسكىي دەسلەپ بايقىغان. ئۇلار چارۋىچىلارنىڭ مال - چارۋىلىرى يېتەرلىك ئوت - چۆپ، سۇ تاپالمايدىغان جايلاردا تۇرىدۇ. ئۆي هايۋانلىرىنى ئادەملەر باققاچقا، گەرچە ئوبدان بېقىلسىمۇ، بىراق يەنىلا ئاجىزلىشىپ قالىدۇ. شۇڭا، ئۆي هايۋانلىرى چۆللەردىكى پىژغىرىم ئىسسىقلاردا ياشىيالمايدۇ، ئەمما ياۋايى هايۋانلار بۇنداق شارائىتقا كۆنۈپ قالغان بولغاچقا، چۆللۈكتە ئەركىن - ئازادە ياشىيالالايدۇ. بىراق ئۇنداق ياۋايى هايۋانلار هازىرغىچە كۆندۈرۈلۈپ باقمىدى. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئۇلارنى تۇتماق تەس، ياۋايى هايۋانلار ناهايىتى سەزگۈر هەم تېز يۈگۈرىدىغان بولغاچقا، ئوۋچىنى كۆرسىلا ئۇركۈپ بىر دەمدىلا غايىب بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇلارنى تۇتۇپ، هەرقانچە كۆڭۈل قويۇپ باققان بىلەنمۇ، ئۇلار ئادەملەرگە كۆنەلمەي، تېزلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئەگەر تەجرىبىلىك ئادەم كۆندۈرسە، بەلكىم باشقىچە نەتىجىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما ياۋروپالىقلار ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇنداق سىناقنى قىلىپ باقمىدى.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئاۋۇتلىدىغان ئۆي هايۋانلىرىدىن ئات - كالا، تۆگە، قوي، ئۆچكە بار. ئۆي هايۋانلىرىنى ئاۋۇتۇش ئەڭ قوپال ئۇسۇل بويىچە بولىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، كىشىلەر بۇنداق ئىشلارغا ئانچە كۆڭۈل بۆلمەي، چارۋىلارنى تەبىئىي كۆپىيىشكە قويۇپ بېرىدۇ. چارۋا ئىگىسىنىڭ قىلىدىغىنى پەقەت چارۋىلارنى ئوغرىدىن ساقلاش ۋە ئوتلاققا ئاپىرىشتۇر. چارۋىچىلار ماللىرىغا قىشلىق يەم - خەشەك تەييارلىمايدۇ، شۇنداقلا ئېغىل - قوتانمۇ سېلىپ بەرمەيدۇ. چارۋىلار يىل بويى ئوتلاققا قويۇپ بېرىلىدۇ. ئەمما چارۋىچىلارنىڭ بۇنداق بىپەرۋالىقى بەزىدە ئۇنى زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. چارۋىچىلار ئۇچۇن جۇت ئەڭ چوڭ ئاپەتتۇر. جۇت دېگىنىمىز، بەزى يىلى

قىشتا قار يىغىپ، ئارقىدىن يەنە يامغۇر ياغسا، يەرلەر مۇزلاشقا باشلايدۇ. بۇنداق ئەۋاللاردا قويلار ۋە ئادەتتىكى پاقلان، موزاي، تايچاقلار تۇياقلىرى بىلەن مۇزلارنى يېرىپ، ئۇ يەردىكى قۇرۇق ئوت - چۆپلەرنى يېيەلمىگەچكە، ئاچ قېلىپ ئۆلۈپ كېتىدۇ. قار ئاز ياغىدىغان بۇ رايوندا بىرقانچە يىلدا بىر قېتىم ياغىدىغان قاتتىق قارمۇ چارۋىچىلىق ئۈچۈن زور ئاپەتتۇر. بۇنداق ئەھۋالدىمۇ چارۋا - مالالار قار ئاستىدىن قۇرۇق ئوت - چۆپ تاپالمايدۇ. ئۇلار ئوت - چۆپ ئىزدەشكە بەك زورۇقۇپ كەتكەچكە، تېنى ئاجىزلاپ كېتىدۇ ھەم ئەتىياز كەلگەندە چارۋىلار، بولۇپمۇ قويلار كۆپىنچە هالالاردا ئۆلۈپ كېتىدۇ. چارۋىچىلار بۇنداق ئاپەتتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بەزىدە قويلار ئوتلايدىغان جايلاردىكى قارلىقتىن بەزى كىچىك يوللارنى ئاچىدۇ، قويلارمۇ بۇ يوللارنى بويلاپ مېڭىپ، ئاز - تولا بىر نەرسە تېپىپ يېيەلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

چارۋىچىلارنىڭ بىردىنبىر مۇلكى بولغان چارۋا - مالالارغا ئاشۇنداق كۆڭۈل بۆلمىگەن يەردە، ئۇلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن باشقا يەنە بەزى ئىشلارمۇ چارۋا - مالالارنىڭ سۈپىتىنى ناچارلاشتۇرۇۋەتكەن. چارۋا - مالالارنى تېخى كىچىك بولسىمۇ، ئىشلىتىشكە باشلايدۇ. مەسىلەن، بىر ياشلىق بولغان موزايلارغا مىنىلىدۇ. سىيىرنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىشقا سېلىۋېرىدۇ، تايچاقلار يېتەرلىك سۈتكە ئېرىشەلمىگەچكە تېنى ئاجىز بولىدۇ. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، چارۋىچىلار ئاتنىڭ سۈتىدىن ئۆزلىرى ياقتۇرۇپ ئىچىدىغان قىمىز ياسايدۇ. قىمىز ياساشقا ئات سۈتى جىق كېتىدىغان بولغاچقا، تايچاقلارغا ئەمگۈدەك سۈت قالمايدۇ. مۇشۇنداق تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مال - چارۋىلار ۋىجىك، ئاجىز بولۇپ قالغان. سەللە زەن قويسىڭىز، چارۋىلارنىڭ ئىچىدە ئاتنىڭ ئوبدان چوڭ بولىدىغانلىقىنى سېزىۋالالايسىز. مەسىلەن، قىرغىز

ئاتلىرىنىڭ بەدەن شەكلى ناھايىتى ئوبدان بولۇپ، تېز چاپىدۇ، چاققان ھەم چىداشلىق. بۇ خىل ئاتلارنىڭ كۆچى ئاز، جۈغى كىچىك بولىدۇ، ئەمما مىنىشكە ئەپلىك. بايراق چارۋىچىلار ئاتلىرىنىڭ ئىچىدىن ئۆزىگە بىر نەچچىنى تاللاپ، ئۇلارغا ئوبدان قارايدۇ، ئوبدان باقىدۇ. بۇنداق قىلغاندا ئانچە كۆچمەيلا مىنىشكە ئوبدان ئات قىلغىلى، ھەتتا ھارۋا ئېتىي، بولۇپمۇ يېنىك ھارۋىلارغا قاتىدىغان ئات قىلغىلى بولىدۇ.

ئاسىيانىڭ بۇ رايونىدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە، قارا شەھەردىكى تۇرغۇتلار باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئاتقا بەك ئامراق بولۇپ، ھەربىرى ياخشى ئاتلاردىن بىرنەچچىنى باقىدۇ. يۇلتۇز بىلەن قاراشەھەردە جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىغا داڭلىق ياخشى نەسىللىك بىر خىل ئات بار. بۇ خىل ئاتنىڭ جۈغى ئانچە چوڭ ئەمەس، ئەمما بەدەن شەكلى چىرايلىق، كۆكرىكى كەڭ، پۇتلىرى قاۋۇل، ئوتلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى تاغلاردا ۋە قىيالار ئارىسىدا بولغاچقا، قاراشەھەر ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى ناھايىتى قاتتىق، تاقىلاش ھاجەتسىز. مۇشۇ ئارتۇقچىلىقلار بولغاچقا، قاراشەھەر ئاتلىرى قىممەت، يەرلىك باشقا ئاتلاردىن بىر ھەسسە قىممەت بولۇپ، ياخشى بىر ئات بىرەر - ئىككى يۈز رۇبلىغا يارايدۇ.

ئەمما جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئەتىۋارلىنىدىغان چارۋا يەنىلا تۆگە ھېسابلىنىدۇ. كۆپ قىسىم يۈكلەر ئۇلاغ ئارقىلىق توشۇلىدىغان ئەھۋالدا، تۆگە بۇنداق ئىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كەلگەچكە، ناھايىتى چوڭ رول ئويناىدۇ، ئەلۋەتتە. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بىر قىسىم جايلاردا ۋە بەزى پەسسللەردە، مەسىلەن، قىشلىقى تاغلار قېلىن قار بىلەن قاپلانغاندا ئەھۋال شۇنداق بولىدۇ. بارلىق يۈكلەر تۆگە ئارقىلىق توشۇلىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاسىيا كەڭلىكى ئارىسىغا جايلاشقان رايونلاردا تۆگە كىشىلەرنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان يارەمچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھېچنېمە ئالالمايدۇ. تۆگە يەم -

خەشەكنى ئانچە تاللاپ كەتمەيدىغان بولۇپ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ھېچقايسىسى يېمەيدىغان تېكەننىمۇ ئوبدان يەيدۇ. يەنە كېلىپ، چۆلدىكى نۇرغۇن جايلاردىن پەقەت تېكەنلىك ئوتنىلا تاپقىلى بولىدۇ. تۆگە ئۇزاقىچە سۇ ئىچمەيدۇ. ناھايىتى ئۇزۇن يول ماڭالايدۇ. بۇ چۆلدە ماڭغاندا ناھايىتى مۇھىم. مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئاسىيانىڭ چۆل ـ جەزىرىلىرىدە تۆگە ناھايىتى ئەتىۋارلىنىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلار ۋە يەرلىك ئاھالىلەر تۆگىنى ناھايىتى ئەتىۋارلايدۇ. ئۇنىڭغا باشقا چارۋىلاردىنمۇ بەكرەك ئوبدان قارايدۇ. مەسىلەن، ھاۋا ياخشى بولمىغان چاغلاردا چارۋىچىلار بوتىلاقلارنىڭ ئۆلۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئۆز چېدىرلىرىغا ئەكىرىۋالىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا قوش لوكىلىق تۆگىلەر بېقىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئاۋۇتلىدىغان قويلارنىڭ جۈغى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، قۇيرۇقى ناھايىتى مايلىق بولىدۇ. يۇڭلىرىمۇ خېلى ياخشى، ئەمما پەقەت قوپالراق سوكنا توقۇشقىلا مۇۋاپىق كېلىدۇ، سىپتا سوكنا توقۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئىچكى موڭغۇلنىڭ قوي يۇڭلىرى ئىنچىكە، يۇمشاق بولۇپ، سىپتا سوكنا توقۇغىلى بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ چارۋىچىلىقىغا نەزەر سالساق، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، سۇپەت جەھەتتە چارۋىچىلىقتا قىلچە ئىلگىرىلەش يوق، ئەمما مال ـ چارۋىلار كۆپىيىۋاتىدۇ. يەنە كېلىپ، يېتەرلىك ئوتلاق بولسىلا، ئۇزۇكسىز كۆپىيىشى مۇمكىن. ھازىر بۇ يەردە چارۋىلارنىڭ ئوتلىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان جايلار خېلى كۆپ، شۇڭا بۇ كەڭرى رايونىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا چارۋا ـ ماللار توپ ـ توپى بىلەن بېقىلماقتا.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

چېگرا رايونىنىڭ كان بايلىقى ــ كۆمۈر بايلىقى، كۆمۈر كانىنى ئېچىش، تۆمۈر كانىنى ئېچىش، مىس كانلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە قېزىش، كۇمۇش، قەلەي كان بايلىقى، ئالتۇن كانلىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە قېزىش. يەككە ئالتۇن قازغۇچىلار ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارغا بولغان ياردىمى. نېفىت، نېفىت قېزىش ۋە ئايرىش.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۈرلۈك مىنېرالار ناھايىتى مول. بۇ يەردىكى نۇرغۇن جايلاردا مول كان بايلىقى بايقالغان. ئۇنىڭدىن باشقا مىس، تۆمۈر، قەلەي، كۇمۇش، نېفىت بايلىقلىرىمۇ بار، يەنە تېخى بىرنەچچە جايدا ئالتۇن كېنى ئېچىلىۋاتىپتۇ، بەزى كانلاردىن زور ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. بۇ كان بايلىقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تېخى ئېچىلمىغان بولۇپ، كارخانىچىلارنىڭ مەبلەغ چىقىرىپ ئېچىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆمۈر ئوش يوللىغا تۇتىشىدىغان كەڭسۇ خارابىسى ئەتراپىدىن، ماركەڭسۇ (كەڭقىران جىلغىسى) جىلغىسىدىن، يەكەن (زەرەبشان دەريا‌سى) دەريا‌سى ۋە ئاقسۇ، كۇچا، كورلا ئەتراپلىرىدىن، تۇرپان ئەتراپلىرىدىن ۋە باشقا نۇرغۇن جايلاردىن، ئاساسلىقى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىن چىقىدۇ. كەڭقىران، ئويتاغ، كەڭسۇ، كۇچا ۋە باشقا جايلاردىكى كۆمۈرلەر قېزىلىپ، ئاساسلىقى يېقىن ئەتراپتىكى شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرىنى تەمىنلەۋاتىدۇ، ئەمما كۆمۈرنىڭ تېخىمۇ كۆپ قىسمى جۇڭگونىڭ چېگرا‌دا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈلۈۋاتىدۇ. تەڭرىتاغ تىزمىسى ئەتراپىغا مول كۆمۈر

ئۇيغۇر كتاب نۇر بىكتى
www.uyghurkitap.com

بايلىقى تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىتا
ئۇرۇمچى ئەتراپلىرىغا جايلاشقان، شىنجاڭدا ھەر خىل كۆمۈر بار
بولۇپ، ئەڭ ناچار كۆمۈردىن تارتىپ سۈپەتلىك ئىسسىز
كۆمۈرگىچە ھەممىسى تېپىلىدۇ. ماناس ۋە شىخۇ ئەتراپلىرىدىمۇ
كۆمۈر كانلىرى بار، ئەمما تېخى ئېچىلمىدى. چۈنكى بۇ يەردە
يېتەرلىك ئوتۇن بولغاچقا، كۆمۈرگە تېخى ئېھتىياجلىق ئەمەس.
ئىلى رايونىدىكى قېلىن كۆمۈر قاتلىمى ئىلى دەرياسىنىڭ
ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ نەچچە ئون ۋېرىستا يىراقلىققىچە
سوزۇلغان، ئەمما ھازىرغىچە ئىلى دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى
غۇلجا شەھىرىدىكى بىرنەچچە كۆمۈر قۇدۇقىلا ئېچىلدى.
تارباغاتاي رايونىدىكى جايىر تېغىدىنمۇ كۆمۈر چىقىدۇ،
چۆچەكنىڭ شىمالىدىكى تارباغاتاي تېغىدىنمۇ قوڭۇر كۆمۈر
كېنى بايقالغان، ئەمما بۇ كان بىرنەچە قېتىم ئېچىلىدۇ دېيىلگەن
بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغىچە ئېچىلمىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كۆمۈر قېزىلدى، دېگەن جايلاردا
قېزىش كۆلىمى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، قېزىلغان كۆمۈرلەر
سىرتقا سېتىلماستىن، يەرلىكنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقىلا
ئىشلىتىلىدۇ. زاۋۇت بولمىغاچقا (زاۋۇتقىمۇ كۆمۈر كېتىشى
مۇمكىن)، كۆمۈرنىڭ بازىرى ئانچە ياخشى ئەمەس، شۇڭا قېزىش
كۆلىمىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس. كۆمۈر ئىلمىي ئۇسۇلدا ئەمەس،
بەلكى يەرلىك تېخنىكىلارنىڭ باشلامچىلىقىدا تەجرىبىگە
ئاساسەن قېزىلىدىغان بولغاچقا، نۇرغۇن كۆمۈر ئىسراپ بولۇپ
كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشچىلارنىڭ ئارىسىدا ئۆلۈش ـ
يارىلىنىش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. كان قۇدۇقلىرىدا
ھەمىشە گاز پارتلايدىغان، ئۆرۈلۈپ چۈشىدىغان ئىشلار بولۇپ
تۇرىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، كان چىراغلىرى
ناھايىتى ئاددىي؛ ئىككىنچىدىن، ياغاچلار، بولۇپمۇ مۇستەھكەم
ھەم لەخمىگە تۇتۇرۇك قىلغۇدەك ياغاچلار ناھايىتى قىممەت
بولغاچقا، قۇدۇقلا لەخمە ياغاچلىرى قويۇلمىغان. ھازىرچە تېخى

مەخسۇس كۆمۈرچىلىك قىلىدىغان كان ئىشچىلىرى يوق. بۇ ئىشنى پەقەت بىر قىسىم كارخانىچىلار، ئىش بېشىلىرى ۋە خىزمەتچىلەرلا قىلىدۇ. باشقا ئادەتتىكى ئىشچىلار بولسا ۋاقىتلىق ئىشلەيدۇ. بۇ ئىشنى بەزىلەر نامراتلىقتىن قىلىدۇ. ئەمما كۆپىنچىلىرى قىمار ئويناپ پۇل ئوتتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، قۇدۇققا چۈشۈپ پۇل تېپىشقا مەجبۇر بولغان. كۆمۈر قۇدۇقىغا چۈشۈپ ئىشلىگەندە، باشقا ئىش قىلغاندىن، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق قىلغاندىن كۆپرەك پۇل تاپقىلى بولىدۇ. كۆمۈر كېنىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار ئىشلەپ قولىغا ئاز - تولا پۇل كىرسىلا، ئۇ يەردىن كېتىدۇ. ئەمما بەزىدە بىر مەزگىل ئوتكەندىن كېيىن كېلىپ يەنە ئىشلەيدۇ. بىراق كىشىلەر كۆمۈر كېنىدىكى ئىشنى ئەڭ جاپالىق ئىش دەپ قارىغاچقا، ئۆزى خالاپ كان قۇدۇقىغا چۈشۈپ ئىشلەيدىغانلار كۆپ ئەمەس. ئەمەلىيەتتىمۇ، جۇڭگودا كان قۇدۇقىغا چۈشۈپ ئىشلەش ناھايىتى جاپالىق. بۇ يەردە ئىشچىلار ياۋروپادىكىدەك ھەركۈنى ئىشتىن چۈشۈپ ئۆيىگە قايتالمايدۇ، يەر يۈزىگە چىقىپ كۈن كۆرەلمەيدۇ. ئۇلار كان قۇدۇقىغا بىر چۈشسە، نەچچە ھەپتىگىچە، ھەتتا نەچچە ئايغىچە چىقماي ئىشلەيدۇ. كان قۇدۇقلىرىدا قەرز تۆلىيەلمىگەنلەر بار. قاچقۇن جىنايەتچىلەرمۇ بار، چۈنكى كان قۇدۇقىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ قانداق ئادەملىكى سۈرۈشتۈرۈلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كان ئىگىلىرىمۇ ئىشچىغا ئېھتىياجلىق بولغاچقا، ئۇنداق ئادەملەرنى ئاشكارىلاپ يۈرمەيدۇ. ئەمما بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇنداق ئىشچىلار كان ئىگىسىنىڭ قولىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. قۇدۇقتىكى ئىشچىلارنىڭ سىرت بىلەن ئالاقىلىشىشىدىكى بىردىنبىر ۋاستە — يەر ئۈستىگە كۆمۈر توشۇيدىغان سېۋەت بولۇپ، ئىشچىلار كان قۇدۇقىغا چىقىپ - چۈشۈشتە مۇشۇ سېۋەتكە تايىنىدۇ. ئىشچىلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكىمۇ مۇشۇ سېۋەت ئارقىلىق يەتكۈزۈلىدۇ. سېۋەت ئات ياكى ئېشەك ئارتىدىغان چىغىر ئارقىلىق چىقىرىلىپ - چۈشۈرۈلىدۇ.

قۇدۇق ئېغىزىغا نازارەتچى ئىشچىدىن بىرسى ۋە ئات - ئېشەكنى باشقۇرىدىغان بالىدىن بىرسى قويۇلىدۇ. كۆمۈرنى چىقىرىپ - چۈشۈرۈشتە پايدىلىنىدىغان بۇ سېۋەت ئادەتتە ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇلمىغاچقا، سېۋەتنىڭ چىقىرىلىپ - چۈشۈرۈش جەريانىدا ھادىسە يۈز بېرىشى دائىملىق ئىشتۇر. ئات - ئېشەكنى باشقۇرىدىغان بالىنىڭ بەزىدە ئوبدان قارىماسلىقى، چىغىر تېنىڭ بەزىدە بۇزۇلۇپ قېلىشى، بەزىدە ئارغامچىنىڭ ئۈزۈلۈپ كېتىشى سەۋەبىدىن سېۋەتكە چىققان ئادەم ناھايىتى ئېغىزدىن چۈشۈپ ئۆلۈپ كېتىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمما شەرقلىكلەرنىڭ تەقدىرچىلىك قارشى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، ئەرزائىل قۇدۇق بېشىدا ئۇلارنى ساقلاۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار ھېچ ئىش بولمىغاندەك قۇدۇق بېشىغا بارىدۇ. ئەگەر ئۆلۈم - يېتىم ھادىسىلىرى كۆرۈلسە، سەۋەب كان قۇدۇقىنىڭ ئەسلىھەلىرىنىڭ ناچارلىقى ۋە تەشكىللەشنىڭ ئوبدان بولمىغانلىقىدا دېيىلمەستىن، ئەكسىچە بۇ كان قۇدۇقى نەس جايدا ئىكەن، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئەگەر بىرەر كان قۇدۇقىدا ئۆلۈم - يېتىم ھادىسىلىرى دائىم يۈز بېرىۋەرسە، ئۇلار كۆمۈر دېگەن تولا گەپ دەپ قاراپ، بۇ كان قۇدۇقىنى تاقىۋېتىپ، باشقا جايدىن كان ئاچىدۇ. باشقا شارائىتلارنى دېمىگەندىمۇ، قۇدۇقتا ئىشلەشنىڭ ئۆزىلا ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىگە قاتتىق زىيان يەتكۈزگەچكە، ئىشچىلار ئۇزۇنغا قالمايلا قۇدۇقتا ئىشلەش ئىقتىدارىنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. ئىشچىلار تازىلىق شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئەھۋالدا شۇنداق بولىدۇ - دە، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايلاپ - ئايلاپ كان قۇدۇقىدىن چىقمايدۇ.

تۆمۈر كانلىرى بۇ چېگرا رايونىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقالغان، ئەمما تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغانلىرى ناھايىتى ئاز. شۇڭا، ئېھتىمال كۆپ قىسىم كانلار رۇدا بەك كەم كانلار بولسا كېرەك. بولمىسا جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭ تۆمۈرگە بولغان ئېھتىياجىدىن قارىغاندا، جۇڭگولۇقلار ئۇ كانلارنى بۇرۇنلا ئېچىپ بولغان

بولاتتى. هازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېچىلغان تۆمۇر كانىدىن يېڭىسار ناھىيەسىدىكى ئېگىز يەرنىڭ جەنۇبىدىن ئون ۋېرىستا يىراقلىقتىكى تويىنلىق جىلغىسىدىكى تۆمۇر كانى بار. قوڭۇر تۆمۇر كانى مازاردارغا جايلاشقان بولۇپ، يەكەن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى بەزى جايلاردىمۇ بۇ خىل كان بارئىمىش. ئىلى رايونىدىكى تۆمۇر كانلىرى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا بولۇپ، كۆمۇر كان قۇدۇقلىرىدىن بىر ۋېرىستا يىراقلىقتا. ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بۇ كانلار ئېچىلغان بولۇپ، ھازىرمۇ بەزى ئىزنالارنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئەمما ھازىر بۇ كان قۇدۇقلىرى تاشلاپ قويۇلۇپ ئېچىلمىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، گۇچۇڭ ئەتراپىدىكى جىمىسار ناھىيەسىدىمۇ مول تۆمۇر كېنى بار، بۇ كاننىڭ تۆمۇر چىقىش نىسبىتى 70% ئىكەن، يەنە كېلىپ كۆمۇر كېنى تۆمۇر كېنىغا ناھايىتى يېقىندا ئىكەن، ئۇ يەردە 200 يىللانما ئىشچىسى بار. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تۆمۇر زاۋۇتىدىن بىرسى قۇرۇلدى. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە توغرا كەلسە، بىر قىسىم ئەسكەرلەر ۋاقتىنچە ئىشچى بولىدۇ. بۇ زاۋۇت ئاساسلىقى، دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ دېھقانلارغا ساتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي زاۋۇتقا بەزى ئاددىي زاپچاسلارنى ياساپ بېرىدۇ. بىر مەزگىللەردە ئۇرۇمچىدىن 20 ۋېرىستاچە يىراقلىقتا تۆمۇر كېنى ئېچىلغان، ئەمما تۆمۇر ئانچە كۆپ چىقمىغاچقا، گۇچۇڭ ئەتراپىدىكى تۆمۇر كېنى بايقالغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىكى تۆمۇر كېنى تاقىلىپ قالغان.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مول مىس كان بايلىقى بار. جەنۇبىي شىنجاڭدا مىس كېنى ئېچىلغان جايلاردىن قىزىل دەريا‌سى ۋادىسىدىكى سارقامىش، كۇچا دەريا‌سى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنىدىكى كۇنگەي كۆكسۇ دەريا‌سى ۋادىسى، خالاستان دەريا‌سى ۋادىسى (تىزناپ دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا)، ماركەكسۇ جىلغىسى، كۆكبۇلاق ۋە كەڭقىران قاتارلىقلار بار. بۇ جايلاردىكى

مىس كانلىرىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت ئاچقان بولۇپ، قېزىلغان مىسلارنىڭ بىر قىسمى شەخسلەرگە سېتىلىدۇ، بىر قىسمى بولسا مىس پۇل قويۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىلى رايونىدىكى مول مىس كانلىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە تارقالغان. بۇ كان بايلىقلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا بايقالغان. جۇڭگولۇقلار شىنجاڭنى ــ يەنى ھازىرقى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىلگىرىلا، جۇڭغارلار بۇ يەردە كان ئاچقان. ئۇزۇنغا سوزۇلغان قالايمىقانچىلىق ۋە ئۇرۇش دەۋرلىرىدە كان قېزىش توختاپ قالغان، ھەتتا بۇ كانلار كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتەي دەپ قالغان. جۇڭگولۇقلارغا بۇ مىس كانلىرىنى ئېچىش تەكلىپىنى گېرمانىيەلىك گېئولوگ مېلتس باخىر بەرگەن. ئۇ 1892 ـ يىلى ئىلىغا كېلىپ بۇ كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، بۇ كانلاردا مىسنىڭ ناھايىتى موللۇقىنى، ھەتتا جۇڭگولۇقلار ئادەتلەنگەن ئىپتىدائىي ئۇسۇل بىلەن قېزىپ تاۋلىغاندىمۇ يەنىلا پايدا چىقىدىغانلىقىنى بايقىغان. جۇڭگولۇقلار بۇ تەكلىپنى ئاڭلاپ، دەرھال ئېچىشقا كىرىشمەكچى بولغان، ئەمما جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىش قىلمىقى تەس بولغاچقا، ئۇلار يا ئىشچى قوبۇل قىلمىغان. يا بۇ ئىشقا كەسىپ ئەھلىلىرىنى باش قىلمىغان. ئەكسىچە ئەمەلدار بولۇش ئۈچۈن پارا بەرگەن بىرەيلەننى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلغان. بۇ ئىشقا مەسئۇل بولغۇچى تارانچىلارنى ھەقسىز ئىشلەشكە سالغان. ئىشلەشنى خالىمىغانلار مەجبۇرىي ئىشقا سېلىندى. بۇنداق ئەھۋالدا كان ئېچىش ئىشى سۇغا چىلاشتى. بۇ كاندىن ئايرىپ چىقىلغان مىس جەمئىي 2000 پۇت بولۇپ، ئايرىش جەريانىدا ئوتتا بەك قىزىتىپ چۈرۈك بولۇپ كەتكەچكە، مىس پۇل قويۇشقىمۇ يارىمىغان. شۇنىڭ بىلەن كانىنى قېزىش توختىتىلغان. سالغان مەبلەغمۇ ئەنە شۇنداق بولۇپ ئىسراپ بولۇپ كەتكەن.

بوغدا تېغى ئەتراپىدىكى مىس كېنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىلىپ، خېلى داڭقىمۇ چىققان، ئەمما كېيىن ئۇزۇنغىچە ئېچىلمىغان. 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە، يەرلىك مەمۇرىي دائىرىلەر كان ئېچىشنى قايتا باشلىغان. بۇنىڭ ئۈچۈن يېتەرلىك مەبلەغ ئاجرىتىلىپ، 300 ئىشچى ئىشلىتىلگەن. بۇ كاندىن كۈنىگە 30 ـ 40 پۇت مىس چىقىدىغان بولۇپ، مىس پۇل قۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئەمما باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار چۆنتىكىنى تومپايتىش كويىدا يۈرگەچكە ھەم كانچىلىق توغرۇلۇق ھېچنېمە بىلمىگەچكە، دۆلەتنى زىيانغا ئۇچراتتى، شۇڭا بۇ كان شەخسلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەكچى بولدى. بىر خەنزۇ سودىگەرنىڭ شىركىتى بۇ كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا قوشۇلدى، ئەمما ئۇنىڭ شەرتى مۇنداق: شىركەت دۆلەتكە مىس كېنىنى ئېچىش ھوقۇقى ئۈچۈن بىر قىسىم پۇل تۆلەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن چىققان مىسنىڭ جىڭ سانى (بىر جىڭ 1.25 رۇس قادىقىغا توغرا كېلىدۇ)غا قاراپ، مەلۇم نىسبەتتە باج تاپشۇرىدۇ. بۇ شىركەت بۇ كاننى بەش يىلغىچە ئاچتى. دەسلەپتە ئەھۋال ناھايىتى ئوڭۇشلۇق بولدى. شۇڭا ھەر جىڭ مىسنىڭ باھاسى 50 كوپېيكىتىن 32 كوپېيىكقا چۈشتى، پايدىمۇ ناھايىتى كۆپ بولدى. ئەمما كېيىنچە نەپسانىيەتچىلىك ۋە ئوغرى چۈشۈش تۈپەيلىدىن ئەھۋال بارغانسېرى يامانلىشىپ، كۈنسېرى زىيان تارتىشقا باشلىدى. دۆلەت خەزىنىسى بۇ كاننىڭ ۋەيران بولماسلىقى ئۈچۈن، شىركەتكە 200 مىڭ رۇبلى قەرز بەردى، ئەمما كان يەنىلا ۋەيران بولدى. ھۆكۈمەت كاننىڭ ۋەيران بولۇش سەۋەبىنى تەكشۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتتى، ئەمما جاۋابكارلىقى چوڭراق بولغان ئاساسلىق مەسئۇللار زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. زاۋۇتمۇ تاقالدى.

ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بىرنەچچە جايدا مىس كېنى ئېچىلىۋاتىدۇ، ئەمما چىقىرىدىغان مىس ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاھالىلەرنىڭ ئېھتىياجى تۈگۈل ھۆكۈمەتنىڭ

ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇرالمايدۇ.

قەلەي كانىلىرى كەلپىن بازىرى ئەتراپىدىكى قاراتاغنىڭ قورغان تېغى كان ئەتراپى، كۆچا ناھىيەسى ئەتراپىدىكى كەڭبۇلاق رايونى، خوتەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاراتاش جىلغىسى (شاھىدۇللا غوجا قەلئەسىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە بولۇپ، ئورتاكالغا يېقىن) قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. قورغان تېغى كانىدىكى قەلەي كانى بۇرۇنلا تاشلىۋېتىلدى. پەقەت كۆچا ئەتراپىدىكى كەڭبۇلاق قەلەي كانى تېخىچە ئېچىلىۋاتىدۇ، ئەمما مەھسۇلات مىقدارى ئانچە كۆپ ئەمەس.

لوپنۇر كۆلىگە تۇتىشىدىغان يولدىكى توقسۇن ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا مول قەلەي كېنى بار. بۇ رايوندىكى كۆپلىگەن قەلەي كانىلىرىنىڭ ھەممىسى تاغدا بولۇپ، مىس كانىلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىراق، ھازىر ئېچىلىۋاتقىنى پەقەت قەلەي كېنىدۇر. ھۆكۈمەت بۇ كانىلارنى ئىككى خەنزۇ سودىگەرنىڭ شىركىتىگە بەردى. كاندا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار 2000 غا يېتىدۇ. رۇدا تەركىبىدىكى رۇدا قەلەي مىقدارى مول يەردە قېزىلغان قەلەي رۇدىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلىمەيلا ئىشلەتكىلى بولىدىكەن. قېزىش ئىشى قول بىلەن بولىدىغان بولۇپ، ماشىنا ـ ئۈسكۇنە يوق. قېزىلغان قەلەيلەرنىڭ كۆپ قىسمى دۆلەتكە بىر پۇتى بەش رۇبلىدىن سېتىپ بېرىلىدۇ. بۇ خەنزۇ سودىگەرلەر خەنزۇ ئىشچىلارنىڭ ئوبدان ئىشلەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ، كاندا مۇقىم ئىشلەيدىغان يېتەرلىك ئىشچى تېپىش ئۈچۈن، كان قۇدۇقى ئەراپىدا بىرنەچچە كەنت قۇرۇپ، ئىشچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى بۇ يەردە ئۇزۇنغىچە تۇرغۇزماقچى بولدى. چۈنكى سىرتتىن كەلگەن ئىشچىلار ئىشەنچلىك ئەمەس ئىدى. بۇ ئىشلار سودىگەرلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا ئوبدان قىلىنغاچقا، ئۇلارنىمۇ زور كىرىمگە ئىگە قىلدى.

گۈچۈكنىڭ شىمالىدىن 250 ۋېرستا يىراقلىقتىكى بۈرۈلتوقاي رايونىدا كۆمۈش، قەلەي كېنى بايقالدى. باشقىلارنىڭ دېيىشىچە، 100 جىڭ رۇدىدىن 90 جىڭ قەلەي، 10 جىڭ كۆمۈش چىقىدىكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، مەمۇرىي دائىرىلەر بۇ يەرنى قازغان بولسىمۇ، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. چۈنكى بىرىنچىدىن، قورغان ئىچى كاندىكى تەبىئىي شارائىت قېزىش ئىشىغا پايدىسىز، چۈنكى بۇ يەردە ئورمانلىق يوق. كۆمۈر كېنىمۇ بۇ يەردىن يىراق بولغاچقا، يېقىلغۇ قىلغۇدەك بىر نەرسە يوق. ئىككىنچىدىن، يېقىن ئەتراپتا سۇ يوق. سۇنى يىراقتىن ئەكېلىشكە توغرا كېلەتتى. ئۈچىنچىدىن، مەسئۇل ئەمەلدارلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى تۈپەيلىدىن قېزىش ئىشى ئاخىر سۇغا چىلىشىپ، 1 مىليون رۇبلىچە مەبلەغ بىكار بولۇپ كەتتى. شۇ سەۋەبتىن مول كان بايلىقى ئېچىلمايي يەر تېگىدە قالدى. ھۆكۈمەت بۇ ئىشنىڭ باش جىنايەتكارلىرىنى قانۇن بويىچە جازالماقچى بولغانىدى، ئەمما سوراق قىلىشتىن ئىلگىرى زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغاچقا، ئۇمۇ يوققا چىقتى.

كۆمۈش قەلەي كېنى يەنە سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى بولەكنور تېغىدىنمۇ بايقالدى. بۇ يەرگە قوشنا رايوندىكى ئىچكى موڭغۇلدىكى چاخارلار بۇ يەردە كۆمۈش قازاتتى، ئەمما كان بايلىقىنىڭ قانداقلىقىنى، رۇدا بەك ئاز ياكى مول كان ئىكەنلىكىنى ھېچكىم تەكشۈرمىگەنىدى.

قۇتۇبى ئەتراپىدىمۇ قەلەي كېنى بايقىلىپ ئېچىلغانىدى، ئەمما بۇ رۇدا بەك ئاز كان بولغاچقا تاشلىۋېتىلدى.

كۇچانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاغدا، تاشقورغان دەرياسى ۋادىسىدىكى بارجىر ئەتراپىدىكى ۋە كېرىيە ناھىيەسىنىڭ تومىيا دېگەن جايلىرىدا مول زەمچە كېنى بايقىلىپ ئېچىلىۋاتىدۇ. زەمچە ئېلىمىز رۇسىيەگە ناھايىتى كۆپ ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

كۇچا ئەتراپىدىن نۆشۇدۇر چىقىدىغان بولۇپ، بۈرۈندىن

ئۇيغۇر كتاب نۇر بىكتى www.uyghurkitap.com

تارتىپ ئېكسپورت ئەشياسى قىلىنىۋاتىدۇ.

گۈڭگۇرت كەلپىن بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قوڭۇر تاغدىن، كۇچا ئەتراپىدىن ۋە پولۇنىڭ جەنۇبىدىكى قوبۇللىقتىن چىقىدۇ. گۈڭگۇرتمۇ ئېلىمىز رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنىدۇ، ئەمما مىقدارى كۆپ ئەمەس.

سېلىترا ئاقسۇ ۋە قاراشەھەر ئەتراپىدىكى كونا خارابىلىكلەردىن چىقىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى نۇرغۇن جايلاردا ئالتۇن كانىنىڭ رۇدا بەلگىلىرى بار. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئالتۇن چىقىدىغان جايلاردىن مەلۇم بولغانلىرى: 1. خوتەن دەرياسى ۋادىسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى ۋە قارىقاش دەرياسى ئەتراپى؛ 2. قاش دەرياسى ئەتراپىدىكى چاكار كېنى، قاراتاش كېنى ۋە قاپسالەن كېنى؛ 3. پولۇدىن يىراق بولمىغان جايدىكى قۇزاب دەرياسى ئەتراپىدىكى قارائاغى كېنى؛ 4. نىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۇئۇرجاق دەرياسى؛ 5. شىمالىي كەڭسۇ دەرياسى ئەتراپى؛ 6. چىرىغانسۇ دەرياسى ۋە تالكەلىكسۇ كېنى؛ 7. سېرىقتۇز دەرياسى ئەتراپلىرىدىكى كەڭبۇلاق كېنى؛ 8. مولچىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىن ئەتراپلىرى؛ 9. كۇپا كېنى؛ 10. خۇدالىق ساي كېنى؛ 11. چەرچەن دەرياسى ۋادىسىدىكى يازلىق ئوتلاقتىن بەش كۈنلۈك يول يىراقلىقتىكى تۇزلۇق ساي كېنى؛ 12. شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى ئاقتاغ كېنى. يۇقىرىقى جايلاردىن باشقا، يەكەن دەرياسى ۋادىسىدىكى قوشراپ يۇقىرى ئېقىن رايونى، كۇچانىڭ شىمالىدىكى چىنار دەرياسى ۋادىسى ۋە كورلىدىن دۇرال يولىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قورۇقتاغ قاتارلىق جايلاردىمۇ ئالتۇن كانلىرى بار.

بۇ كانلارنى تېخى يېقىنغىچە شەخسلەر خالىغانچە ئېچىپ كېلىۋاتقانىدى، ئەمما 1903 ـ يىلى قەشقەرنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن دوتىيى ئۆزى مۇتەخەسسىس باشلاپ كەلدى. شۇنىڭ

بىلەن زايىلىق، سۇئۇرجاق ۋە باشقا كېرىيەگە يېقىن جايلاردىكى كانلار ئېچىلىشقا باشلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، دوتەي بۇ چېگرا رايونىدىكى شەخسلەر قازغان ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى باشقا جايلاردىكىدەك سېتىۋالمىدىكەن.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى باشقا جايلاردا ئالتۇن كانلىرى يەنە مانا‌سنىڭ جەنۇبىدىن 70 ۋېرىستا يىراقلىقتىكى ماناس دەريا‌سىنىڭ تارمىقى بولغان گەنگۇۋ دەريا‌سى ئەتراپلىرىغا، مانا‌سنىڭ جەنۇبىدىكى شىچاچان دەريا‌سىغا ۋە جايىر تېغىغا تارقالغان. ئىلى رايونىدىكى قورغاس ۋە ئالمىت دەريا‌سىنىڭ قىرغاقلىرىدىنمۇ ئالتۇن چىقىدۇ، ئەمما مىقدارى ئاز بولغاچقا، قازغۇچىلىكى يوق. جايىر تېغىدىكى ئالتۇن كېنىنى پۈتۈنلەي دۆلەت باشقۇرىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى شەخسلەرنىڭ ئالتۇن كېنى ئېچىشىنى قوللايدۇ. مەسىلەن، جايىردا سېمىپلاتىنسكىلىق سودىگەر موسكۇن ئەپەندى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بىر مەھەل ھەمكارلاشقانىدى. ئەمما بۇ ئىش موسكۇن ئەپەندىنى كۈتكىنىدەك پايدىغا ئېرىشتۈرەلمىگەچكە، ئۇ سالغان پېيىنى قايتۇرۇۋېلىپ شىركەتتىن ئايرىلدى. ھازىر بۇ جايدىكى ئالتۇن كېنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا قالدى. چۈنكى، ھەمكارلىشىدىغانغا چوڭراق خۇسۇسىي كارخانىچىدىن مۇڭاپىق بىرەرسى چىقمىدى. تېخنىكىلىق بىلىملەر كەمچىل ھەم سالغان مەبلەغ ئاز بولغاچقا، بۇ كانىنىڭ باشقۇرۇلۇشى ياخشى بولمايۋاتىدۇ. كانىنى بىرلىشىپ ئاچقان مەزگىللەردە رۇسىيەدىن ئۇسكۇنە كىرگۈزۈپ ئىشلىتىلگەنىدى، ئەمما ھازىر ئۇ ئۇسكۇنە ـ ماشىنىلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇزۇلۇپ، ئوڭشايدىغان ئادەم چىقمىدى، جۇڭگولۇقلارمۇ نېمە قىلىشىنى بىلمەي تاشلاپ قويدى.

خۇسۇسىي ئالتۇن قازىدىغانلارنىڭ ئىچىدە چوڭ كارخانىچى يوق. ئادەتتە يىگىرمىچە ئادەم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، قۇم ئالتۇن

بار دەريالاردىن ئالتۇن تاسقايدۇ. بۇنداق دەريالار تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا ناھايىتى كۆپ. ھەممىلا جايدا كىشىلەر ئاشۇنداق تەشكىللىنىدۇ. ئۇلار ئادەتتە بىرەر ئايلىق ئوزۇق - تۇلۇكنى ئېلىپ، بىرەر ئاي جاپالىق ئىشلەيدۇ، ئادەتتىكى ئالتۇن قازغۇچىلار 30 رۇبلىچە پۇل تاپالايدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى خۇسۇسىيلارنىڭ ئالتۇن قېزىشىنى ۋە ئۇنداق ئالتۇن تاسقىغۇچىلارنى ناھايىتى قوللايدۇ، ئەلۋەتتە. جۇڭگو ھۆكۈمىتى باج ئېلىش مەقسىتىدە ئۇلارنى مەلۇم دەرىجىدە نازارەت قىلىپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۇلار قىيىنچىلىققا يولۇققاندا يارەمگە بېرىدۇ. شۇڭا، ئالتۇن قازىدىغانلىكى جايغا نازارەتچى ئەۋەتىلىدۇ. بۇ نازارەتچىلەر چىققان ئالتۇنغا 30% باج ئالىدۇ. ئۇلار يەنە ئالتۇن قازغۇچىلارغا موھتاج بولغاندا ئۇلارغا ئوزۇق - تۇلۇك ۋە قورال - سايمان بەرگەچكە مەلۇم نىسبەتتە ھەق ئالىدۇ. بۇ نازارەتچىلەر ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئالتۇنلارنى بازار باھاسى بويىچە سېتىۋالىدۇ. ئەمما ئالتۇن قازغۇچىلارنىڭ ئالتۇننى شەخسلەرگە سېتىش ئەركىنلىكىمۇ بولغاچقا، ئالتۇن سېتىۋېلىش جەھەتتە شەخسىي سودىگەرلەر بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت بار. سودىگەرلەرنىڭ سېتىۋالىدىغان ئالتۇنى كۆپ بولىدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى نازارەتچىلەر ھەمىشە نەپسانىيەتچىلىك قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن چىققان ئالتۇنلارنىڭ كۆپىنچىسى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە توشۇلىدۇ، رۇسىيەگە ۋە ھىندىستانغا چىقىرىلغانلىرى ناھايىتى ئاز.

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئالتۇن كانلىرى كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە رۇدىسى مول كانلارمۇ كۆپ، بىراق ئالتۇن قېزىش ئىشى ئەڭ تۆۋەن تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرماقتا. بۇ جەھەتتە يېتەرلىك بىلىم، قابىلىيەتلىك ئادەم يوق، يېتەرلىك مەبلەغمۇ يوق. ئەگەر بۇ

ئىشنى رۇسىيەلىك كارخانىچىلار قىلغان بولسا، ياخشىلانغان بولاتتى. بىراق مېنىڭچە، ھازىر بۇنىڭدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. ھازىر جۇڭگودا سودا قىلىۋاتقان سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەخمەق، يېڭى ئىش قىلىش جۈرئىتى يوق. ئەمما، ئېلىممىز رۇسىيەدىكى ئالتۇن قازغۇچى كاپىتالىستلارنىڭ دۆلىتىمىزدە قىلغان ئىشلىرى ناھايىتى كۆپ. بۇ ئىش ئەڭ ئاخىرىدا چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كان بايلىقلىرىدىن سىرت، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يەنە قاشتېشى، نېفىت، پارافىن، تەبىئىي ئاسفالت قاتارلىق كان بايلىقلىرىمۇ بار.

ئېسىل قاشتېشى قۇرۇم (كوئېنلون)، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى، قارىقاش دەرياسى بويلىرى، مۇز تاغ، قاراتاغ تاغ، توقۇز داۋان، قارا مۇرەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئاستىتاغ ۋە تاتلىقسۇ دەرياسى بويلىرى قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ. قاشتېشى تېخى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە كۆپلەپ توشۇلغانىدى، ئەمما يۇنىن ئۆلكىسىدە قاشتېشى كانى بايقالغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى قاشتېشىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى بازىرى قاتتىق چۈشۈپ كەتتى. ھازىر پەقەت يۇرۇڭقاش دەرياسى، قارىقاش دەرياسى بويلىرى ۋە قاغىلىق ئەتراپىدىكى تىزناپ دەرياسى بويلىرىدىنلا قاشتېشى كولىنىۋاتىدۇ.

نېفىت كان بايلىقلىرى كۆچا ئەتراپى، ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىن 15 ۋېرىستا يىراقلىقتىكى جايلار، كۈيتۈن بىلەن ئانجىخەي ئارلىقىدىكى جايلار، شىخۇدىن ماناسقىچە بولغان چوڭ يولنىڭ غەربىي ۋە ئورقاشار تېغى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى نېفىت بىر دەريانىڭ ئۈستىگە لەيلەپ چىقىدىغان بولۇپ، ئاپتاپنىڭ تەسىرىدە نېفىت بارغانسېرى كۆپ لەيلەپ چىقىدۇ. ئۇ نېفىتنى چۆمۈچ بىلەن ئوسقىلى بولىدۇ،

ئەمما نېفىت قاتلىمى ئانچە قېلىن ئەمەس. رۇسىيەلىك بىر سانائەت تېخنىكى جۈڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىدە بۇ يەردىن نېفىت قازماقچى بولغان، ئەمما بۇ كارخانىچىنىڭ نېفىت ئېلىش بىلىمى بولمىغاچقا، يەنە كېلىپ زۆرۈر بولغان ئۈسكۈنە - ئەسلىھەلەر ۋە سايمان - قوراللار بولمىغاچقا، ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغان. كېيىن بۇ كارخانىچى ئۇرۇمچىدىن كەتتى. جۈڭگولۇقلارمۇ ئۇنى دوراپ بېقىپ، ئوخشاشلا مەغلۇپ بولدى. نېفىتتىن ئايرىپ چىقىلغان كىرسىن سېرىق بولۇپ، كۆيگەندە سېرىق يالقۇن ھەم قارا ئىس چىقىرىدۇ. نېفىت ئېلىش ۋە ئايرىشقا پۇل كۆپ كەتكەچكە، ئايرىپ چىقىلغان كىرسىن ناھايىتى قىممەت بولۇپ، سېتىۋالمىغان ئادەم چىقمىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىشمۇ توختىتىپ قويۇلدى.

كۆيتۇن بىلەن ئانجىخەي ئارىلىقىدىكى نېفىتنى قېزىش ئىشى سەل ياخشىراق، نېفىتمۇ يۇقىرىدىكى نېفىتلىكتىكىدىن مول بولۇپ، قېزىشقا ئەرزىيدۇ. شۇڭا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بۇ ئىشقا خۇشاللىق بىلەن پۇل ئاجراتتى ھەم باشقۇرۇشقا بىر ئەمەلدار ئەۋەتتى. بۇ ئەمەلدار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى رۇسىيەلىك بىلەن نېفىتچىلىك ئىشىنى بىللە قىلىپ، ئاز - تولا بىر نەرسە ئەكەلدۇردى. ئۇرۇمچى ئەتراپىدىن چىقىدىغان نېفىت ئاساسەن دېگۈدەك قارا ئىدى، ئەمما بۇ يەردىكى نېفىت سېرىقراق بولۇپ، ئايرىماق ئوڭاي، ئەمما چىقىقان نېفىت شۇ جايدا ئايرىلماستىن، ئۇرۇمچىدىكى مەخسۇس زاۋۇتتا ئايرىلىدۇ. نېفىت ئايرىش تېخنىكىسىنىڭ بەك ناچارلىقىدىن ئايرىپ چىقىلغان كىرسىننىڭ سۇپىتىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس، بازىرىمۇ كاسات، يەنە كېلىپ شۇ جاي ئۇچۇن كىرسىننىڭ ھەر پۇتى بەش رۇبلى ئەتراپىدا بولۇپ، ناھايىتى قىممەت ھېسابلىنىدۇ. نېفىتنى دىستىللەپ ساپلاشتۇرغاندا، پارافىننىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ماددىنى ئايرىۋالغىلى بولىدىغان بولۇپ، خەنزۇلار ئۇنىڭدىن شام ياسايدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوش يولىغا تۇتىشىدىغان ئۇلۇغچات ئەتراپىدا پاراففىن ۋە تەبىئىي ئاسفالت كان بايلىقى بار.

ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي دائىرىلىرى نېفىتچىلىكىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇراي دېسىمۇ كەسىپ بىلىدىغان ئادەم يوق. جۇڭگولۇقلار چەت ئەللىك ئىنژېنېرلارنى تەكلىپ قىلىشقا ئامراق، ئەمما ئۇلارغا كۆپرەك ھەق بېرىشنى خالىمىغاچقا، ئىشلاردا ئىلگىرىلەش بولمىدى.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

يىگىرمە بەشىنچى باب

پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ۋە ئۇنىڭ تۆۋەن سەۋىيەسى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى، يىپەك توقۇمىچىلىقى، گىلەمچىلىكى، ھاراقچىلىقى، جۇۋازخانا. ئوت ـ چۆپتىن قەغەز ياساش. كىگىزچىلىكى، ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى.

بىز ئالدىنقى بابلاردىكى قېزىش سانائىتى توغرىسىدىكى بايانلاردىن سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ قېزىش سانائىتىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن تەرەققىيات سەۋىيەسىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يەتتۇق. پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ ئەھۋالىنىمۇ بەك ياخشى دەپ كەتكىلى بولمايدۇ، ھەتتا بىز ياۋروپادا ئوبدان بىلىدىغان كىچىك كۆلەمدىكى زاۋۇت ـ كارخانىلار بۇ يەردە يوق. بۇ يەردە پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ئەلۋەتتە بار، ئەمما قول ئەمگىكى ئاساس قىلىنىدۇ، يەنە كېلىپ يەرلىكنىڭ شارائىتى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ يەردە نوپۇس ئازراق بولۇپ، نۇرغۇن جايلارغا تارقالغان. كەنت ـ مەھەللىلەرمۇ چۆللۈك ـ قۇملۇقلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق شارائىتتا پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلىشىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. ھازىر يەرلىك ئاھالىلەرگە كېرەكلىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنىدۇ. سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە ھازىر بار بولغان يەرلىك سانائەت ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. يەرلىك مەھسۇلاتلار بەزىدە چەت ئەل مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدۇ.

سانائەت ئادەتتە ئۆزلۈكىدىن تەرەققىي قىلىدۇ. سانائەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش شارائىتى قەيەردە ھازىرلانسا، سانائەت شۇ يەردە تەرەققىي قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىمۇ ھەم شۇنداق. بۇ يەردە سانائەت تەبىئىي شارائىتى سانائەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان جايلاردا تەرەققىي قىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ مانا مۇشۇنداق جاي. بۇ، پۈتۈن جۇڭگو زېمىنىدىكى سانائەت تۈرى ئەڭ كۆپ ياكى سانائەت بىردىنبىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رايوندۇر. بۇ يەردىن پاختا، يىپەك كۆپ چىقىدۇ. نوپۇس بىرقەدەر شالاڭ، ئېنىقراق ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ پۈتكۈل غەربىي رايونىدىن ئالغاندا، نوپۇس ئاز، ئەمما بوستانلىق ئۇچۇن ئېيتقاندا، نوپۇس زىچ، شۇڭا بۇ يەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تەرەققىي قىلغان.

جەنۇبىي شىنجاڭدا پاختىدىن توقۇلغان رەخت ماتا دېيىلىدۇ. ماتا يىپرىك توقۇلىدۇ، سۈپىتىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس، ئەمما ناھايىتى ئەرزان، ئانچە باي بولمىغان يەرلىك ئۇيغۇرلارمۇ سېتىۋالالايدۇ، شۇڭا ماتا بىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزگەن ئەرزان، پاختا رەختلىرىمىز بىلەن رىقابەتلىشەلەيدۇ. بەزى تەقۋادار مۇسۇلمانلار ئېيلمىز رۇسىيەنىڭ رەختلىرىدىن كىيىم كىيىشنى گۇناھ، دەپ قارايدۇ. چۇنكى مۇسۇلمان ئەمەسلەرنىڭ نەرسىلىرى «جوھۇتلار» (مۇسۇلمانلار خىرىستىيان مۇرتىلىرىنى كەمسىتىپ شۇنداق دەيدۇ) نىڭ نەرسىسى دەپ قارالغاچقا، بۇ دىنىي تەلۈلەر ئۆزلىرى ماتادىن كىيىم كىيىپلا قالماستىن، باشقىلارنىمۇ ماتادىن كىيىم كىيىشكە ئۇندەيدۇ. ئەمما بۇنىڭ ئۇنۇمى ئانچە چوڭ ئەمەس. چۇنكى بايراق ئۇيغۇرلار ھەمىشە «جوھۇتلار» نىڭ ئەرزان ھەم چىرايلىق نەرسىلىرىنى سېتىۋالىدۇ. يەرلىك رەختلەر پەقەت ئاق ۋە كۆك رەڭلىكلا بولۇپ، سىدام ھالەتتە. ئەمما كىيىنىشكە ئامراق قەشقەرلىكلەر كاپىرلارنىڭ رەڭگارەڭ رەختلىرىدىن

كىيىم كىيىشكە تېخىمۇ ئامراق.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ماتا توقۇلىدۇ. ئەمما قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق بوستانلىقلاردا ماتا توقۇش ئەڭ تەرەققىي قىلغان. بۇ يەردە ھەر بىر كەنت ـ بازار توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بەزى كەنتلەردە، ھەتتا ھەممىلا ئادەم توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. رۇسىيەگە توشۇلىدىغان ماتا رەختلەرنىڭ كۆپ قىسمى قەشقەردىن توشۇلىدىغان بولغاچقا، ئېلىمىز رۇسىيەدىكى كىشىلەر ماتانى قەشقەرنىڭ مەھسۇلاتى دەپ قارايدۇ، ئەمەلىيەتتە ئەھۋال پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس. رەخت توقۇش ئاساسلىقى ئايالالرنىڭ ئىشى بولۇپ، رەخت توقۇيدىغان ئەرلەر ناھايىتى ئاز. ئەرلەر ئاساسلىقى، دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولۇپ، ئادەتتە سىرتنىڭ ئىشىنى قىلىدۇ. رەخت توقۇش پۈتۈنلەي قولدا بولىدىغان بولۇپ، بىر ئائىلە بىر ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ. بىر ئائىلىنىڭ كىشىلەر بىر يىلدا توقۇغان ئازغىنە ماتانى سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىدۇ. ماتا توقۇيدىغانلار مۇشۇ سودىگەرلەرگە بېقىنغان، ئەمما بۇ سودىگەرلەر مۇشۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن پۇل ئۇندۇرۇۋالىدۇ. شۇڭا ماتا توقۇيدىغانلارنىڭ كۈن ئالمىقى خېلى تەس، ئۇلارنىڭ ئىشى ئېغىر، ئەمما كىرىمى ناھايىتى ئاز.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ يەنە بىر تارمىقى ــ يىپەك توقۇمىچىلىقتۇر. يىپەك توقۇمىچىلىق قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە مەشۇت ئىشلەپچىقىرىلىدۇ ھەم پىششىقلاپ ئىشلەنمەيلا سېتىلىدۇ. تۇرپان ۋاڭى ئىلگىرى تۇرپاندا يىپەك توقۇمىچىلىق زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغانىدى. بۇ زاۋۇت كېيىن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتتى. زاۋۇتتا قول ئەمگىكى ئاساس قىلىناتتى ھەم پەقەت نەپىز يىپەكلا توقۇلاتتى. بۇ زاۋۇتنىڭ پۇل

تاپالماسلىقى ھەم ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئەرزان، چىرايلىق يىپەكلەرنىڭ رىقابەتلىشىشى تۈپەيلىدىن، بۇ زاۋۇت بىرنەچچە يىل ماڭدۇرۇپ، زىيان تارتىپ تاقىلىپ قالدى.

يىپەك توقۇشمۇ ماتا توقۇشقا ئوخشاش قولدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرپاندىكىدەك زاۋۇتتىن باشقا بىرەرسى يوق. يىپەك توقۇش ۋە سېتىش ئۇسۇلىمۇ رەخت توقۇمىچىلىقىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئىشلەپچىقىرىلغان ياغلىق، شارپا، شايى، رومال قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئېلىمىز رۇسىيە تۈركىستانىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش، يىپەكنىڭ قالدى - قاتتىلىرى گىلەم توقۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئىلگىرى شىنجاڭنىڭ يىپەك گىلەملىرىنىڭ رەڭگى ئۇزاققىچە ئۆچمەيتتى، ئەمما ھازىر ئانىلىنلىق بويىقلار ئىشلىتىلگەچكە، رېڭىمۇ ئوڭايلا ئۆچىدۇ. شۇڭا يىپەك توقۇمىچىلقىمۇ بارا - بارا خارابلاشتى. بۇ ساھەدە پايدىنىڭ كۆپ بولماسلىقىدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، بازارنىڭ مەشۇتقا بولغان ئېھتىياجى ناھايىتى يۇقىرى ھەم دائىم شۇنداق. ئىككىنچىدىن، چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنغان پاختا رەختىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، چەت ئەلنىڭ پاختا رەختىلىرى يىپەك توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرىدىن پۈختا ھەم ئەرزان بولۇپ، ئوتتۇراھال كىرىملىك ئائىلىلەرمۇ سېتىۋالالايدۇ. گىلەمچىلىك ئاساسلىقى، خوتەن رايونىدا بولغاچقا، جەنۇبىي شىنجاڭ گىلەملىرى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا خوتەن گىلىمى، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ گىلەملەر رۇسىيەگە ئاپىرىلىدىغاندىن كېيىن بۇخارا گىلىمى، دەپ ئاتىلىدۇ. سودا ساھەسىدىكىلەرمۇ ئادەتتە شۇنداق دەپ ئاتايدۇ.

خوتەن گىلەملىرى تا يېقىن مەزگىلگىچە چىدامليقلىقى، رەڭگىنىڭ ئۆچمەسلىكى، باھاسىنىڭ ئەرزانلىقى بىلەن داڭ چىقىرىپ كەلگەنىدى. ئەمما يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى، گىلەمنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. جۈڭگولۇقلارنىڭ

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دېيىشىچە، بۇنىڭدىكى سەۋەب، گىلەم بېجىنىڭ ئېغىرلىقى كەتكەنلىكىدە ئىكەن. ھۆكۈمەت ياۋروپالىقلارغا تۆلەم تۆلەيدىغان بولغاچقا، گىلەمچىلىكتىن ئېلىنغان باج ناھايىتى ئېغىر ئىدى. شۇڭا گىلەمچىلىك ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىدى. مەسىلەن، ئىلگىرى بىر گىلەم 6 ــ 8 رۇبلىغىچە سېتىلاتتى، ئەمما ئۇنىڭدىن بىر ــ ئىككى رۇبلى باج ئېلىناتتى، بەلكى مۇشۇ بىر سەۋەب تۈپەيلىدىن بولۇشى مۇمكىن، باشقا سەۋەبلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەمما قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، گىلەملەرنىڭ سۈپىتى ئىلگىرىكىگە يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئىلگىرى خوتەن گىلەملىرى ناھايىتى چىداملىق بولۇپ، ئاساسلىقى رەڭگى ئۆڭمەيتتى، ئەمما ھازىرقى گىلەملىرى ئوڭايلا پېتىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ، يەنە كېلىپ ئاپتاپقا قاقلانسىلا رەڭگى تېزلا ئۆڭۈپ كېتىدۇ. ھازىر گىلەملەرنىڭ توقۇلۇشى قوپال، رەڭگى ئوڭاي ئۆڭىدۇ. پەقەت نۇسخىلىرىلا ئىلگىرىكى گىلەمنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ھازىرقى گىلەملەرنىڭ نۇسخىلىرى چىرايلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى يىپەك گىلەمگە قىزىققۇچىلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى.

خوتەن گىلىمى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى يۇڭدىن، يەنە بىر خىلى يىپەكتىن توقۇلىدۇ. ھەر ئىككى خىل گىلەمدە پاختا يىپ تەگ قىلىنىدۇ. يۇڭ گىلەمنىڭ بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، ئەمما يىپەك گىلەم چوڭ بولمايدۇ. گىلەمنىڭ نۇسخىسى ئاددىي بولۇپ، قىزىل، سرىق، كۆك، ئاق بىرنەچچە رەڭ ئاساس قىلىنىدۇ. گىلەم ئائىلىدە قول بىلەن توقۇلىدىغان بولۇپ، گىلەم زاۋۇتى يوق. بۇ ئىشنى قىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار، ئۇلار سودىگەرلەرگە گىلەم توقۇپ بېرىدۇ، سودىگەرلەر بولسا ئۇلارنى خام ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. گىلەم توقۇيدىغانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ناھايىتى جاپالىق.

گەرچە يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى گىلەمچىلىك سەل - پەل سۇسلىغان، گىلەمنىڭ سۈپىتى سەل تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ،

ئەما گىلەمچىلىك پۈتۈنلەي توختاپ قالمىدى، چۈنكى گىلەمگە بولغان ئېھتىياج تۆۋەنلىگىنى يوق. ئاساسەن بارلىق شەرقىلمكلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار گىلەم بىلەن ئۆيلىرىنى بېزەشكە ئامراق، ئۇلار ئۇچۇن گىلەم ئۆي جاھازلىرىدىنمۇ مۇھىم. شۇڭا گىلەمچىلىك ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلاشقان تەقدىردىمۇ (بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس)، گىلەم بازىرى پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالمايدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا تارقالغان يەنە بىر كەسىپ — ھاراقچىلىق ۋە جۇۋازچىلىقتۇر. ئاق ھاراق ئىشلەش كارخانىسى بىلەن جۇۋازخانىلار بۇ چېگرا رايونىنىڭ چوڭ - كىچىك شەھەر - بازارلارغىچە، ھەتتا يېزىلارغىچە تارقالغان. ھاراقچىلىق خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ياكى مۇسۇلمانلار تۇرمايدىغان رايونلاردا بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان. مۇسۇلمانلار ھاراقتىن پەرھىز تۇتىدۇ، شۇڭا ئاساسەن مۇسۇلمانلار تۇرىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى پەقەت خەنزۇلار كۆپرەك بولغان چوڭ شەھەرلەردىلا ھاراق ئىشلەش كارخانىسى بار. ھاراق ئىشلەش كارخانىسى بىلەن جۇۋازخانىنىڭ كۆلىمى ئادەتتە چوڭ بولمايدۇ. شۇڭا 50 ئادەمى بار كارخانا چوڭ ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە بۇ ئىشلارنى بىر ئائىلە كىشىلىرىلا قىلىدۇ، ئادەم يالللمايدۇ.

ئاق ھاراق ئاق قوناق، ئارپا ياكى گۈرۈچتىن ئېچىتىلىدۇ. سۇپىتى ئەڭ ناچار ئاق ھاراقتا كۆچلۈك ئارىلاش ئالكوھوللۇق مايي پۈرىقى بولۇپ، ئىچكەندىن كېيىن باشنى قايدۇرىدۇ. جۇڭگو ھاراقلىرىغا ئادەتلەنمىگەنلەر ئۇنى ئىچكەندىن كېيىن ئوڭايلا ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ، مەست بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق چاغلاردا ئادەم ھەر قانداق ئىشنى قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ ئاق ھارىقىنى ئىچىپ ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بار. سوغۇق ھاراق ئىچىش ناھايىتى زىيانلىق، شۇڭا خەنزۇلار ھاراقنى ھەمىشە ئىسسىتىپ ئىچىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، خەنزۇلار ئۆزىنى تۇتۇۋالالايدۇ. ئۇلار پەقەت ھېيت - بايرام كۈنلىرىدىلا ھاراق ئىچىدۇ، ئىچكەندىمۇ مۇۋاپىق

ئىچىدۇ. كوچا ـ كويلاردا ھاراقكەش خەنزۇلارنى كۆرگىلى بولمايدۇ. خەنزۇلار يېقىن ـ يورۇقلىرى يىغىلغاندا زىياپەتلەردە ئادەتتىكىدىن سەل كۆپرەك ئىچسىمۇ يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋالىدۇ. بىز مانجۇرىيەدە ئۇچرىتىدىغان خەنزۇ ھاراقكەشلەر رۇسىيەلىكلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىدىن شۇنداق بولغان. خەنزۇلار بار زىياپەتلەردە رۇسىيەلىك تەربىيە كۆرگەن كىشىلەر خەنزۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ھاراق تۇتقانلىقىنى كۆرەلەيدۇ. خەنزۇلار بىز رۇسىيەلىكلەرنىڭ ھاراقنى كۆپ ئىچىدىغانلىقىمىزنى كۆرۈپ، رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئەڭ چوڭ خۇشاللىقى ھاراقنى بولۇشىغا ئىچىش ئوخشايدۇ، دەپ قالىدۇ. بەزىدە ھەتتا رۇسىيەلىك مېھمانلارنى خۇشال قىلىمەن دەپ، ھاراقنى كۆپ ئىچىدۇ، ئەمما بىز رۇسىيەلىكلەر ئەمەلىيەتتە ھاراقكەشلەرنى ياكى ھاراقخۇمارلارنى كۆزگە ئىلمايمىز.

ھاراقكەش دېيىشكە توغرا كەلسە، موڭغۇللار بىلەن پۈتۈنلەي خەنزۇلىشىپ بولمىغان مانجۇلارنى دېسە بولىدۇ. موڭغۇللارنىڭ ئىچىدە بەزى تىپىك ھاراقكەشلەر بار. ئادەتتە مۇلايىم يۈرۈيدىغان موڭغۇللار ھاراق ئىچكەندىن كېيىن، قورقۇنچلۇق، قەبىھ بولۇپ كېتىدۇ. موڭغۇللار بىلەن مانجۇلار ئۆز ئالدىغا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇڭا ئۇلارنىڭ ھاراقكەشلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن يېقىن ئارىلىشىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى موڭغۇللار ھاراققا بەك ئامراق، شۇڭا موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى ئادەمنى مەست قىلىدىغان ئىچىملىك ياساشنى بىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاللىقراق بولغان تۇرغۇتلارنىڭ ئائىلىسىدە ھاراق ئېچىتىلىدىغان ئاددىي سايمانلار بار.

جۇۋازخانىلار ھەممە جايدا بار، ماي خەنزۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكىدىكى زۆرۈر نەرسە، يورۇتۇشتىمۇ ماي بولمىسا بولمايدۇ. جۇۋازخانىلار چوڭ بولمايدۇ. ئىشلەيدىغان ئادەممۇ كۆپ ئەمەس، پۇرچاق مېيى بىلەن زىغىر مېيى تارتىلىدۇ. پۇرچاق مېيىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپ، ياۋروپالىقلارمۇ ياقتۇرىدۇ.

ئەمما زىغىر مېيىدا بىر خىل غەلىتە پۇراق بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل پۇراق ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، خەنزۇلارنىڭ مەھەللىسىگە يېقىنلاشقاندا بۇرۇنغا ئۇرۇلىدۇ. خەنزۇلارنىڭ تېنىدىن زىغىر مېيىنىڭ پۇرىقى خۇددى بۇ خىل پۇراق ئۇلاردا تۇغۇلۇشىدىنلا بارەكلا چىقىپ تۇرىدۇ.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بەزى شەھەرلەردە يەنە قەغەزچىلىكمۇ بار، بۇنىڭدا ئوراش قەغىزى بىلەن پوجاڭزا قەغىزى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئەمما يېزىقچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان قەغەز ئىشلەپچىقىرىلمايدۇ. ئۇنداق قەغەزلەر ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ياكى رۇسىيەدىن كەلتۈرۈلىدۇ. قەغەز ياساشقا ئىككى خىل ئوت ـ چۆپ خام ئەشيا قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىر خىلى ئېگىرگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئوت بولۇپ، قۇرغاق يەرلەردە ئۆسىدۇ. يەنە بىر خىلى قومۇشقا ئوخشاش ئوت بولۇپ، نەم يەرلەردە ئۆسىدۇ. مېنىڭ بىلىشىمچە، بۇ ئىككى خىل خام ماتېرىيالدىن قەغەز ياساش جەريانى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، ئاۋۋال يىغىۋېلىنغان خام ماتېرىياللار تەخسىسمان قاچىغا دۆۋىلىنىدۇ. قاچىنىڭ تېگى غەلۋىرگە ئوخشايدۇ. قاچىنىڭ تېگى قىزىتىلىپ، خام ئەشيا دۈملەنگەندىن كېيىن، بۇلار تاش تۈگمەندە ئېزىلىدۇ. ئارقىدىن يەنە پاكىز سۇدا چايقىلىپ، چوڭ ئىدىشقا سېلىنىدۇ. ئۈستىگە سۇ قۇيۇلىدۇ ھەم ئالاھىدە ياسالغان چۆمۈچ بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇماچ ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ. ئاندىن ئۇماچ ھالەتتىكى بۇ سۇيۇقلۇق ئۆتكەمگە ئوخشاش قاچىغا قۇيۇلىدۇ، سۇ ئۆتكەمدىن ئۆتۈپ، قاچىدا قەغەز شەكىللىنىدۇ. ئاندىن بۇ قەغەز ئېلىنىپ، تامغا چاپلاپ قۇرۇتۇلىدۇ. زاۋۇتنىڭ تاملىرى يەتمىگەچكە، قەغەزلەر بەزىدە قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ تاملىرىغا چاپلاپ قۇرۇتىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن زاۋۇت ئۇلارنىڭ تاملىرىنى ئاقارتىپ بېرىدۇ. بۇنداق ياسالغان قەغەزلەر قارامتۇل كۈل رەڭدە ياكى سېرىق رەڭدە بولىدىغان بولۇپ، يۇزى سىلىق بولمايدۇ. ئەمما بۇنداق قەغەز

www.uyghurkitap.com

چىداملىق بولۇپ، ئوراشقا ئىشلەتسە بولىدۇ.

باشقا كەسىپلەردىن كىگىز چىلىكىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. چۈنكى، چارۋىچىلار كىگىزگە موھتاج بولغاچقا، كىگىز چىلىك ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان. چارۋىچىلار كىگىزدىن كىگىز ئۆي ياسايدۇ. ئۇلار كىگىز ئۆي ئىچىگە كىگىزنى گىلەم ياكى پول ئورنىغا قويىدۇ. قىش كۈنلىرى كىگىزنى يوتقان قىلىدۇ. باشقا ئوتلاققا يۆتكىلىشتە يۈك ـ تاقالارنى تېڭىشتىمۇ كىگىز ئىشلىتىلىدۇ. كىگىزنىڭ قېلىن، قارا، ناچارلىقىدىن تارتىپ ئاق، نېپىز، ئېسىللىرىغىچە بىرنەچچە خىلى بولىدۇ. ئەڭ ئېسىل كىگىز سىپتا، ئاپپاق، چىداملىق، قەشقەر كىگىزى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما بۇ خىل كىگىز قەشقەردىن ئەمەس، خوتەندىن ئەڭ كۆپ چىقىدىغان بولۇپ، باشقا بىرنەچچە جايدىمۇ مۇشۇنداق كىگىزلەرنى باسىدۇ. بۇنداق كىگىزلەرنى بېسىشقا قىرغىز قوينىنىڭ يۇڭى ئەمەس، موڭغۇل قوينىنىڭ يۇڭى ئىشلىتىلىدۇ. چۈنكى موڭغۇل قوينىنىڭ يۇڭى ھەم ئاق، ھەم ئىنچىكە. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، كىگىز چىلىكىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى چوڭ بولۇۋاتىدۇ. چۈنكى رۇسىيە بىلەن بولغان سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئوراشقا كېتىدىغان كىگىزگە بولغان ئېھتىياج ئاشتى. رۇسىيەگە بېۋاستە ئېكسپورت قىلىنىدىغان كىگىزلەرمۇ زور دەرىجىدە كۆپەيدى.

كىگىز بېسىش قول ئارقىلىق بولىدۇ. موڭغۇللار بىلەن قىرغىزلاردا بۇ ئىشنى ئاياللار ۋە بالىلار قىلىدۇ. بازارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، كىگىزنىڭ باھاسىمۇ ئۆرلىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، كىگىزنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى، چۈنكى كىگىزنى ياخشى بېسىشقا كىشىلەر يېتىشىپ بولالمىدى.

يۇقىرىقى چوڭراق تارماقلاردىن باشقا يەنە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشمۇ بار. ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئېھتىياجىنىلا قاندۇرىدىغان بولۇپ، ئېكسپورت

تاۋارلىرى ياسالمايدۇ. بۇ يەردە خەنزۇلارنىڭ ئۆزگىچە نەپىس بۇيۇملىرىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئۇنداق نەرسىلەرنىڭ بۇ يەردە ئانچە بازىرى يوق. بۇ يەردە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشى ناھايىتى ئاددىي ھەم قوپال. بەزىدە بازاردىن نەپىسرەك نەرسىلەرنى ئۇچراتقىلى بولسىمۇ، ئەمما بۇلار ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن. قول ھۈنەرۋەنلەر ئاساسلىقى قەشقەرلىكلەر بىلەن تارانچىلارنىڭ ئىچىدىن چىقىدىغان بولۇپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدىن چىققانلىرى ناھايىتى ئاز.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

سودا، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خەنزۇ سودىگەرلىرىنىڭ پاي قوشۇپ تىجارەت قىلىش ئالاھىدىلىكى، كارخانا خىزمەتچىلىرىنىڭ پايدىنى تەقسىم قىلىشقا قاتنىششى، خەنزۇلارنىڭ رەتلىك دۇكانلىرى، قەشقەردىكى دۇكانلارنىڭ قالايمىقان ۋە مۇقىمسىزلىق ھالىتى، پۇل ئوبوروتى، يامبۇ، تەڭگە، ھۆكۈمەت سەررافخانىسى، يارماق، ھۆكۈمەتنىڭ قەرز پۇلى، خۇسۇسىي سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇلى، رۇسىيە پۇلى، نەرسە ـ كېرەك ئارقىلىق سودا قىلىش، سەررافخانا.

بىر رايوننىڭ سودىسىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى ئېچىش سانائىتى بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىگە ماسلاشقان بولىدۇ. ئالدىنقى بابتا بىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىنىڭ سانائىتىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن تەرەققىيات سەۋىيەدە ئىكەنلىكىنى، تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىنىڭ ئاساسەن دېگۈدەك ئېچىلمىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدۇق. مۇشۇ سەۋەبتىن، بۇ رايوننىڭ سودىسىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىرقەدەر تۆۋەن. شۇنداق بولسىمۇ بۇ يەردە يەنىلا سودا ـ سېتىق بولىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ.

باشقا چېگرا رايونلاردىكىدەك، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىنىڭ سودىسى ئىچكى سودا ـــ جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرى بىلەن بولىدىغان سودا ۋە تاشقى سودا ـــ رۇسىيە، رۇسىيەنىڭ سىبىرىيە رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن بولىدىغان سودا دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. رۇسىيە بىلەن قىلىنىدىغان سودىنى ئاساسەن رۇسىيەلىك پۇقرالار قىلىدىغان بولۇپ،

تۆۋەندە بۇ جەھەتتە مەخسۇس توختىلمىز. ھازىر ئاۋۋال ئىچكى سودا توغرۇلۇق توختىلمىز. بۇ خىل سودىنى جۇڭگو پۇقرالىرى، يەنى خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان باشقا مىللەتلەر قىلىدۇ.

گەرچە خەنزۇلار بىلەن باشقا مىللەتلەر ئوخشاشلا سودا قىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ سودا - سېتىق قىلىشىدا پەرق بار. ئۇلار سودا - سېتىقتا ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان. خۇددى مېنىڭ كۆرسەتكىنىمدەك، ئۇيغۇرلار شېرىكلىشىپ ئىش قىلمايدۇ. جېدەل قىلىشقا، دەۋا قىلىشقا ئامراق. بۇ شېرىكلىشىشكە ھەمكارلىشىشقا ناھايىتى توسالغۇ بولىدۇ. ئىككى ئۇيغۇر ئۇرۇق - تۇغقان بولغان تەقدىردىمۇ، بىللە سودا - سېتىق قىلالمايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭراق دۇكان تۇگۇل، شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان كىچىكرەك سودا سارايلىرى ياكى ئۇزاقراق شېرىك تىجارەت قىلىدىغان دۇكانلارمۇ يوق. قەشقەرلىك بىر ئۇيغۇر بىر مەزگىل دۇكاندا ئىشلەپ، ئاز - تولا پۇل تاپقاندىن كېيىن، قىلىدىغان تۇنجى ئىشى كىچىك كۆلەملىك بولسىمۇ، ئۆزىگە تەۋە بولغان دۇكان ئېچىشقا تىرىشىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە چوڭ كارخانىلار بەك ئاز. چوڭراق كارخانىلارمۇ ئۇزاققىچە پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

ئۇلارنىڭ ئەكسىچە، خەنزۇلار شېرىكلىشىپ ئىش قىلىشقا، بولۇپمۇ تۇرلۇك شەكىلدە پاي قوشۇپ ئىش قىلىشقا ئامراق. مېنىڭ بۇ دېگىنىم، خەنزۇلار ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرچىلىككە بەك ئېتىبار بېرىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، ئەكسىچە خەنزۇلار شەخسىيەتچى، رەھىمسىز كېلىدۇ. ئەمما ئۇلار ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئىنچىكە ھېسابات قىلىدۇ. ئىشنى ئۇستىلىق بىلەن قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ ئۇزاق تارىخى خەنزۇلارغا قىلچە ئەھمىيەتسىزمۇ ئەمەس، ئۇلار تارىختىن كۆپلىگەن پايدىلىق تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئىگىلەپ، ئېسىدە چىڭ ساقلايدۇ.

مەسلەن، ئۇلار ئەقىل بىلەن ئىش قىلىدىغان بولۇپ ئۆملۈكنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇلار ھەرخىل شەكىلدە بىرلىشىپ ئىش قىلىدۇ، سودا ساھەسىدىمۇ ھەم شۇنداق بولغاچقا، ئۇزاق زامانلاردىن بېرى نۇرغۇن سودا سارايلىرى مەيدانغا كەلگەن. بەزى سودا سارايلىرى پۈتۈن ئۆلكىنىڭ، ھەتتا پۈتكۈل رايونىنىڭ سودىسىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭدا مەلۇم بىر رايوندىكى بارلىق سودىگەرلەر چاقىرىلىپ، پايغا كىرگۈزۈلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگودا ئامبىرىكىنىڭ ھازىرقى زامانداقى تىرىستچە كارخانا شەكلى بارلىققا كەلگەن. ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى ئاساسلىقى، سەنشى بىلەن تىبەتنىڭ سودا سارايلىرى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇلار ھەمكارلىشىپ ئىش قىلىدىغان بولغاچقا، رىقابەت ئانچە گەۋدىلىك ئەمەس.

بۇنىڭدىن باشقا، بەزى يەككە كارخانىلارمۇ شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىدۇ. بۇ، سودا سارىيىنىڭ خىزمەتچىلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلار ئېلىمىز رۇسىيەدىكىدەك يالانما خادىم ئەمەس، بەلكى كارخانىنىڭ بىر ئەزاسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار كارخانىنىڭ پايدىسىدىن مەلۇم نىسبەتتە پايدا ئالىدۇ. شۇڭا، ھەر بىر خىزمەتچى ئۆزىنى كارخانىنىڭ غوجايىنى، كارخانىنىڭ ئىشى يۇرۇشسە، ماڭمۇ پايدىسى تېگىدۇ، دەپ قارايدۇ. پېشقەدەم خىزمەتچىلەردىن كارخانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن بىرەر - ئىككىيلەن شۇ كارخانىغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىدۇ. شۇڭا ئۇلار سودا سارىيىنىڭ تامغىسىنى ئىشلىتىپ، تىلخەتلەرگە تامغا باسالايدۇ (بۇ خۇددى بىزنىڭ ئىمزا قويغىنىمىزغا ئوخشايدۇ، جۇڭگودا ئىمزا قويۇش ئۇسۇلى قوللىنىلمايدۇ). سودا سارىيىنىڭ بۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا، بارلىق خىزمەتچىلەر كارخانىنىڭ پايدا - زىيىنىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئىشلار ياخشى قىلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمەلىيەتتىمۇ، خەنزۇلارنىڭ سودا سارايلىرى قەرزگە بوغولۇپتۇ دېگەن گەپنى ئاڭلاپ باقمىدۇق.

خەنزۇلار سودا ـ سېتىقنى تەرتىپلىك، رەتلىك قىلىدۇ. ئۇلار زېرەك، چېچەن بولۇپ، ھېساباتنى ئېنىق خاتىرىلەپ ماڭىدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بولغاندا، تەلەپكە ئۇيغۇن بولغان ھېسابات ـ خاتىرىلەر مالىيە ئالاقىسىنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ. چوڭراق سودىلار ئىشەنچ ئاساسىدا بولىدۇ؛ ئەگەر مەلۇم ئەھۋال تۇيۇلىدىن پۇل تۆلەش قەرەلى بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇنداقتا خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە (خەنزۇلار ئۇچۇن بۇ ئادەت قانۇنغا ئوخشاش ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئادەتتۇر)، بىر يىل ئىچىدىكى ئەتىياز، ياز، كۇز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسىلنىڭ بىرىدىن بۇرۇن قايتۇرۇش بەلگىلىنىدۇ. چاغان خەنزۇلارنىڭ چوڭ بايرىمى بولۇپ، چاغاندىن بۇرۇن بارلىق قەرزلەرنى ئۇزۇپ بولۇش كېرەك. بۇنىڭغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىز رۇسىيەدىكىدەك زايوملارنى جۇڭگودا ئېتىراپ قىلمايدۇ. ھېسابات دەپتىرى، بەزىدە يەنە سودا خەت ـ ئالاقىلىرى بارلىق ھېساباتنىڭ ئاساسى قىلىنىدۇ. قەرەللىك چەك تېخىمۇ ئىشلىتىلمەيدۇ. يېقىندىن بېرى، چەت ئەللىكلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھۆججەت ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئەمما بۇ، چەت ئەللىكلەر بىلەن بولغان ئالاقە بىلەنلا چەكلەندى، جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا تېخى ئومۇملاشمىدى. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئالاقە قىلغاندىمۇ خەنزۇلار ھۆججەت يېزىشنى ئانچە خالاپ كەتمەيدۇ. خەنزۇلار ئىشقا مۇنداق قارايدۇ: ئەگەر سىز ئۇنىڭغا ئىشەنسىڭىز، ئۇنداقتا پۈتۈنلەي ئىشىنىشىڭىز كېرەك، ئۇنداق بولمايدىكەن، ئۇ سىز بىلەن سودا ـ سېتىق قىلمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، خەنزۇ سودىگەرلەر سودىدا لەۋزىدە چىڭ تۇرىدۇ. خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ گېپىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ. نۇرغۇن دەۋرلەردىكى تەجرىبىلەر خەنزۇلارغا سودا ـ سېتىقتا لەۋزىدە تۇرۇشنىڭ ئالدامچىلىق قىلغاندىن ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرگەن. قەدىمدىن تارتىپ خەنزۇلار ئارىسىدا سودا ساھەسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئادەتلەر

شەكىللەنگەن. بۇ ئادەتلەر بىزنىڭ يازما قانۇن - قائىدىلىرىمىزگە ئوخشايدۇ. ئەگەر ھەرقانداق بىر سودىگەر بۇ ئادەتلەرگە قەستەن ئەمەل قىلمىسا، ئۇنداقتا ئۇ سودا ساھەسىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، خەنزۇ سودىگەرلەر ئارىسىدىمۇ بەزى دەتالاشلار بولىدۇ، بىراق بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىغا بارماستىن، بەلكى سودا ساھەسىدىكى كاتتىباشلارنىڭ ئالدىغا بارىدۇ. پەقەت سودا ساھەسىدە ئىناۋەتتىن ئايرىلىپ قالغانلارلا ئەمەلدارلارنىڭ ئالدىغا دەۋا قىلىپ بارىدۇ.

خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ ناھايىتى پۇختا، مۇكەممەل سودا ئادىتى بار، ئەمما جۇڭگودىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سودا جەھەتتە ئېنىق قائىدە - مىزانى يوق. ئۇلارنىڭ سودىسى ناھايىتى قالايمىقان. ھېسابات دەپتىرىدە ھېسابات ئېنىق ئەمەس، شۇڭا ئۇيغۇرلار ھەتتا ئۆزى قىلمۇاتقان سودىنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقمۇ بىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار سودىدا ئانچە لەۋزىدە تۇرمايدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، ئۇلار بىلەن ئالاقە قىلغاندا، يازما تىلخەت كارغا كېلىدۇ. سودا قەرز ئاساسىغا پۈتكەندە، تىلخەت يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. تىلخەتنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشى ئۈچۈن، تىلخەت يازغاندا گۇۋاھچى بولۇشى ياكى قازى - موللىلار شاھىت بولۇشى كېرەك. قەشقەرلىكلەر بىلەن چوڭراق سودا قىلىشقا توغرا كەلگەندە، كېپىل بولغۇچى تېپىشقا توغرا كېلىدۇ. كېپىل بولغۇچى تىلخەتتىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئەگەر سودىگەر لەۋزىدە تۇرمىسا، قەرزنى كېپىل بولغۇچى تۆلەيدۇ. قەشقەرلىكلەر كۆپىنچە ھاللاردا، سودا قىلغان دەسلەپكى بىر - ئىككى يىلدا قەرزنى ۋاقتىدا قايتۇرۇپ، سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاز - تولا ئىشەنچسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، بىرنەچچە سودىگەرلەردىن بىراقلا نۇرغۇن مال سېتىۋالىدۇ ۋە مالىلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ مەن ۋەيران بولدۇم، دەپ جاكارلايدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئالدام

خالتىسىغا كۆپىنچە ھاللاردا رۇسىيەلىك سودىگەرلەر چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇنداق چاغدا قەرزلەرنى قايتۇرۇۋېلىش ناھايىتى تەسكە توختايدۇ. بۇنداق چاغدا ئۇ قەشقەرلىك شۇنىڭدىن تارتىپ غايىب بولىدۇ ياكى ئەمەلدارلارغا پارا بېرىدۇ، ئەگەر، ئۇلارنى سېتىۋالالماي قالسا دەررىگە تارتىلىدۇ. قەشقەرلىك سودىگەرلەر بىلەن ئالاقە قىلغاندا، خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ كۆپىنچە ھاللاردا ئەرز قىلىدۇ. ئەمما ئۇمۇمەن ئالغاندا، خەنزۇ سودىگەرلەر ناھايىتى ئېھتىياتچان كېلىدۇ. قەشقەرلىكلەر بىلەن سودا قىلغاندا تېخىمۇ شۇنداق، ئۇلار پەقەت ئامال بولمىغاندىلا، ئاندىن ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا دەۋا قىلىپ بارىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا - سېتىق قىلىشتا جۇڭگو يامبۇسى، جۇڭگونىڭ يەرلىك تەڭگىسى، رۇسىيەلىكلەر چاخ ياكى يارماق دەيدىغان مىس پۇل، ھۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇلى، خۇسۇسىي سەررافخانىلار بىلەن بەزى سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇللىرى ھەم رۇسىيە چېگرا سىغا يېقىن جايلاردىكى رۇسىيە كېرت چېكى ۋە رۇسىيە پۇلى ئىشلىتىلىدۇ.

جۇڭگونى ئاز - تولا چۈشىنىدىغانلارغا مەلۇمكى، جۇڭگودا موئەييەن قىممەتكە ئىگە پۇل ۋە پۇل بىرلىكى يوق. جۇڭگونىڭ ھەممىلا يېرىدە ھېسابات كۈمۈشنىڭ سەرى ئارقىلىق بولىدۇ. ئەمما سەر ئېغىرلىق بىرلىكى بولۇپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەردە سەر باشقىچە ھېسابلىنىدۇ. سەرنىڭ ئېغىرلىقى بىردەك بولمىغاچقا، سودا قىلغاندا بىر تەرەپ مالالارنى مانچە سەر كۈمۈشكە يارايدۇ دېگەندە، ئۇنىڭ قانداق سەر ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى سەرنىڭ مىقدارى ئوخشاش بولغان بىلەن، مالالارنىڭ باھاسى سەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. سەر كۈپىيىڭ سەرى ۋە شياڭپىڭ سەرى دەپ ئايرىلىدۇ. كۈمۈشتىن قويۇلغان يامبۇ ئادەتتە كېمە شەكىللىك بولىدۇ. بۇنداق يامبۇلار بەش سەردىن (ئون رۇبلىغا تەڭ) 50 سەرگىچە بولىدۇ. 50 سەرلىك يامبۇ چوڭ يامبۇ دېيىلىدۇ. بەش سەردىن

www.uyghurkitap.com

كىچىك يامبۇلار ھەر خىل بولۇپ، كىبسەك شەكىلدە، چ
شەكىللەردە بولىدۇ. يامبۇ ئارقىلىق پۇل تۆلەشكە توغرا
كەلگەندە، يامبۇنىڭ ئېغىرلىقى ئۆلچىنىدۇ. ئەگەر ئازراق پۇل
تۆلەشكە توغرا كەلسە، يامبۇنى پارچىلاپ ئۆلچەيدۇ. بۇنداق
قىلىشقا ۋاقىت كۆپ كېتىدۇ ھەم قولايسىز. تەجرىبىسى يوق
ئادەم ھەمىشە خاتالىق سادىر قىلىدۇ. جۇڭگونىڭ ئۆلچەش
ئەسۋابلىرىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى بۇنداق ئەھۋالنى تېخىمۇ
ئەدىتىپ قويغان. ئەمما تېخىمۇ مۇھىم ئىش ــ كۇمۇشنىڭ
ساپلىقىنى بېكىتىشتۇر. يامبۇلارنى ئادەتتە چوڭ سودا سارايلىرى
ۋە سەررافخانىلار قۇيىدىغان بولۇپ، ئۇستىدە تامغىسى بولىدۇ.
سودا سارايلىرى ۋە سەررافخانىلار كۇمۇشنىڭ ساپلىقىغا
كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئەمما ئۇلارنى دوراپ ياساش ناھايىتى ئوڭاي،
چۈنكى سودا سارايلىرىنىڭ تامغىلىرىنمۇ يالغاندىن ياسىغىلى
بولىدۇ. يالغان تامغا بولسىلا، ساپلىقى توشمىغان يامبۇلارنىمۇ
خەجلىگىلى بولىدۇ. دائىم كۆرۈلىدىغان يەنە بىر خىل ئەھۋال
مۇنداق: يامبۇنىڭ ئارىسىدىكى كۇمۇشنىڭ ئورنىغا قوغۇشۇن
قۇيۇلىدۇ. بۇنداق يامبۇلار سىرتتىن قارىماققا راست يامبۇغا
ئوخشايدۇ. بۇلار يامبۇنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى ئايرىيالايدىغان
كەسىپ ئەھلىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىسىلا، بازاردا
ئېقىۋېرىدۇ. شۇڭا، سىرتتىن قارىماققا ھېچقانداق دەرىجە يوق
يامبۇ بولسىمۇ، ناھايىتى دەققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. خەنزۇ
سودىگەرلەر بۇ جەھەتتە كەسىپ ئەھلى، ئۇلار كۇمۇشنىڭ
ساپلىقىنى ئايرىشقا ئۇستا، ئالدام خالىتىغا چۈشۈپ
كېتىدىغانلىرى بولسا تەجرىبىسىز رۇسىيە سودىگەرلىرىدۇر.

يامبۇ جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىشلىتىلىدۇ، ئەمما
ئۇ قۇيما پۇلنىڭ رولىنى ئوينىمايدۇ ھەم ئوينىيالمايدۇ.

تەڭگە ھەممىلا ئۆلكىدە بولمۇھرمەيدۇ، يەنە كېلىپ تەڭگە
قايسى ئۆلكىدە ياسالغان بولسا، شۇ ئۆلكىدىلا ئىشلىتىلىدۇ.
شۇڭا، ئۇرۇمچىدىكى قۇيما پۇللار پەقەت جۇڭگونىڭ غەربىي

رايوندىلا ئىشلىتىلىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تەڭگىلەردىن ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ پۇللىرىدىن 10 كۇپېيكقا، 20 كوپېيكقا، 60 كوپېيكقا، بىر روبلىغا تەڭ كېلىدىغانلىرى بار. بۇ تەڭگىلەرنىڭ ساپلىقى يۇقىرى بولۇپ، بىزنىڭ تەڭگىلىرىمىزنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئوبوروت بولىدىغان تەڭگىلەر ئاز بولۇپ، ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق تەڭگىلەرنى ئۇرۇمچى ۋە قەشقەرلەردە ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئەمما چۆچەك ۋە ئىلىدا ئۇچراتماق ناھايىتى تەس.

بۇ رايوندا پۇل قۇيىدىغان ھۆكۈمەت سەرراپخانىسىدىن ئىككىسى بولۇپ، بىرى ئۇرۇمچىدە، بىرى قەشقەردە. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باش مۇپەتتىشى جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسىنىڭ ئۇرۇمچى تارماق بانكىسى ئېچىلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى سەرراپخانىسىنى جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولغان. تەڭگە قۇيۇش قولدا بولىدىغان ئىش بولۇپ، ئەڭ ئاددىي ماشىنىلاردا بولغاچقا، جىق پۇل قۇيغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىشلار پۈتۈنلەي يەرلىك دائىرىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، جۇڭگونىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۆلكىلەرنىڭ پۇل ئوبوروت مەسلىسىنى تا ھازىرغىچە سۈرۈشتۈرۈپ باقمىغان. شىنجاڭنىڭ ھازىرقى باش مۇپەتتىشى پەن جۇڭگونىڭ پۇل ئوبوروت تۈزۈلمىسىدىكى مەسىلىلەرنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى بىلىپ، بەزى ئىسلاھاتلارنى قىلىشنى ئويلاۋاتىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ بۇ ئويى ياخشى بولمىسىمۇ، ئەمما ئاز ـ تولا نەتىجە چىقىرالامدۇ ـ يوق، تېخى نامەلۇم، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ ئۆزىمۇ قاچانغىچە باش مۇپەتتىش بولۇپ تۇرالايدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. مىس پۇل كىچىكرەك ھېسابلاشلارغا ئىشلىتىدىغان پۇل بىرلىكى بولۇپ، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇسۇلمانلار ۋە رۇسىيەلىكلەر ئۇنى يارماق، دەپ ئاتايدۇ. مانجۇلار بولسا چاغ دەپ ئاتايدۇ. يارماق يۇمىلاق بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈك بولىدۇ. ئۇنى تانىغا ئۆتكۈزۈپ، تىزىق ـ تىزىق قىلىشقا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بولىدۇ. يارماقنىڭ بۇ ئۆلكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قىممىتى ئوخشاش ئەمەس. مەسىلەن، چۆچەكتە بىر سەر كۈمۈش بىزدە ئىككى رۇبلىغا تەڭ، بۇ يەردە بولسا 400 يارماققا تەڭ. يەنە كېلىپ، كۈمۈشنى يارماققا ئالماشتۇرۇشمۇ ھەرقايسى جايلاردا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئالماشتۇرۇش نىسبىتى شۇ جايدىكى كۈمۈش بىلەن يارماقنىڭ قايسىسىنىڭ قىس، قايسىسىنىڭ ئوشۇقچە ئىكەنلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. قۇيما پۇل قىس بولغاچقا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يارماقنىڭ قىممىتى ھەمىشە ئۆرلەپ تۇرىدۇ. بۇ، ھايانكەش خەنزۇ سودىگەرلەرگە ئوبدان شارائىت يارىتىپ بەرگەن. يەرلىك دائىرىلەرمۇ بۇ خىل ھايانكەشلىكنى سۈرۈشتە قىلىدۇ، ئەمما ھېچقانداق ئايىغى چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يارماقلار پەقەت مەلۇم رايوندىلا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئىلىنىڭ يارماقلىرى چۆچەكتە ئۆتمەيدۇ، ئەكسىچە بولغاندىمۇ شۇنداق. يارماقلار باشقا جايدا ئۆتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇنچە ئېغىر يارماقلارنى كۆتۈرۈپ يىراق يەرگە بېرىش ناھايىتى بىئەپ. مەسىلەن، بىر جايدىن 100 رۇبلىغا توغرا كېلىدىغان يارماقنى يەنە بىر جايغا ئاپىرىش ئۈچۈن چوڭ ھارۋىدىن بىرسى كېتىدۇ. گەرچە شۇنداق قولايسىز بولسىمۇ، يارماقلار يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ. جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى يۇقىرى ئەمەس. ئۇلارغا يارماق بولسىلا كۇپايە، چوڭراق پۇللار، يەنى 10 كوپېيىك ۋە ئۇنىڭدىن چوڭراق بولغان پۇللار ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ. نامرات جۇڭگولۇقلار بۇنداق پۇلغا ئېرىشسە، ئۇنى تېزرەك قولىدىن چىقىرىۋېتىشنى ئويلايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۈچۈن بۇ پۇل بەك كۆپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەھۋال ئېلىمىز رۇسىيە دېھقانلىرىنىڭ بەش رۇبلى ياكى 10 رۇبلىغا ئېرىشكىنىگە ئوخشايدۇ. ئەڭ ياخشىسى، يارماقلارنى كىچىكلىتىپ، يېنىكلىتىش كېرەك. يارماقلارنى پۈتۈن ئۆلكىدە ئوبوروت قىلىش ئۈچۈن تېخىمۇ مۇشۇنداق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قەغەز پۇل قانۇنغا ئۇيغۇن يەنە بىر خىل تۆلەش ۋاستىسى بولۇپ، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ پۇلىدۇر. بۇ قەغەز پۇللار سىپتا ئاق پاختا رەختتىن (پۇتونلەي دېگۈدەك رۇسىيەنىڭ رەختلىرى ئىشلىتىلىدۇ) تىك توقۇت تەرەپلىك شەكىلدە كېسىپ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ چىداملىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت سىر بېرىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇل ئاچ سېرىق رەڭدە كۆرۈندۇ. قەغەز پۇلنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەت پۇلى دېگەن خەت ۋە پۇلنىڭ قىممىتى (ئادەتتە بىر سەر ياكى ئىككى سەر كۈمۈشكە تەڭ دېگەندەك) بېسىلىدۇ. پۇلنىڭ سوممىسى يەنە توغرا كېلىدىغان يارماق سانى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ قەغەز پۇلغا يەنە نومۇر ۋە تامغا بېسىلىدۇ. تامغا مۇنداق بېسىلىدۇ: يەنى تامغىنىڭ يېرىمى قەغەز پۇلنىڭ ئۈستىگە، يېرىمى قەغەز پۇلنى خاتىرىلەيدىغان كىرپدىت دەپتىرىنىڭ مۇناسىپ ئورنىغا بېسىلىدۇ. شۇڭا بۇ قەغەز پۇلنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، كىرپدىت دەپتىرىدىكى يەنە بىر تامغىنى چۈپلەشتۇرگەندىلا، ئاندىن ئايرىغىلى بولىدۇ، گەرچە بۇ قوپال ئۇسۇل بولسىمۇ، ئەمما ۋاقتىنچە باشقا چارە يوق. كەسىپ ئەھلىلىرى يەنە باشقا ئالاھىدىلىكلەرگە قاراپ، پۇلنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى ئايرىيالايدۇ، ئەمما بۇنى كەسىپ ئەھلىلىرىلا قىلالايدۇ. ساختا پۇل ياساش قاتتىق جازالىنىدۇ. ساختا پۇل ياسىغانلارنى بايقىماقمۇ تەس ئەمەس، چۈنكى قەغەز پۇل ئانچە كۆپ تارقىتىلمايدۇ. يەنە كېلىپ قەغەز پۇل پەقەت ناھايىتى چەكلىك رايونلاردىلا ئىشتىلىدۇ.

قەغەز پۇلنىڭ كۆپ قىسمىنى ئامبال تارقىتىدۇ. بەلگىلىمە بويىچە قەغەز پۇلنى تارقىتىش ئۈچۈن شۇنىڭغا تەڭ قىممەتتىكى كۈمۈش ھازىرلاش كېرەك، شۇنداقلا يەرلىك خەزىنە ئەركىن ئالماشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. ئەمما ئەمەلىيەتتە، ئەزەلدىن مۇنداق قىلىنمايدۇ، چۈنكى كاپالەتلىك قىلىشقا ئىشلىتىدىغان كۈمۈش يېتەرلىك ئەمەس، ئالماشتۇرۇشمۇ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەرخىل باھانىلەر بىلەن رەت قىلىنىدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلار قەغەز پۇل تارقىتىشتىن كۆپ پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. ئۇلار يەرلىك خەزىنىدىكى كۈمۈشلەرنى يۆتكەپ، ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ سودا كارخانىلىرىغا ئىشلىتىدۇ. پۇل تۆلەشكە توغرا كەلگەندە بولسا، قەغەز پۇل ئىشلىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ھۆكۈمەت مەبلىغىدىن خېلى كۆپ ئۆسۈمگە ئېرىشەلەيدۇ. ئەمما بۇنداق قىلىشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار ئانچە قوللاپ كەتمەيدۇ، شۇڭا ئامباللار بىرەر سودىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئارتۇقچە قەغەز پۇللارنى تېزرەك يىغىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ناھايىتى تېزلىكىمۇ ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

شۇڭا، بازاردىكى قەغەز پۇللار، بولۇپمۇ كىچىكرەك ناھىيە بازارلىرىدا بەزىدە كۆپ، بەزىدە قىس بولۇپ قالىدۇ. قەغەز پۇللارنى كۈمۈشكە تېگىشكىلى بولىدۇ. ئەمما، ھوقۇقى بارلار ياكى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەمەلدارغا پايدا يەتكۈزىدىغان كىشىلەرلا شۇنداق قىلالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەرلىك خەزىنىدە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، ئالماشتۇرۇش ھەققى ۋە پۇل ئۆتكۈزىدىغان تانا ھەققى دېگەندەك ھەقلەر قانۇنسىز ئېلىنىدۇ. بۇ ھەقلەر خەزىنە باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە چۈشىدۇ.

يېقىندا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى پۈتۈن ئۆلكىدە ئىشلەتكىلى بولىدىغان قەغەز پۇل تارقىتىشنى سىناق قىلدى. بۇ خىل يېڭى قەغەز پۇل بىزدىكى كىرېدىت چېكىگە ئاز - تولا ئوخشاپ قالىدۇ. مەسىلەن، بەش سەر كۈمۈش (10 رۇبلىغا تەڭ) كە توغرا كېلىدىغان، قىزىلگۈل رەڭلىك بۇ يېڭى پۇل بىزدىكى 10 رۇبلىلىق قەغەز پۇلغا ئوخشايدۇ. ئۆلكىنىڭ قەغەز پۇلىنى ھەرقايسى ناھىيەلەردىكى خەزىنىلەردە ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ تەدبىر چېگرا رايونىنىڭ پۇللىرىنى تەرتىپكە سېلىشتا خېلى زور رول ئوينىدى، ئەمما بۇ تەدبىر ئوبدان ئىزچىللاشمىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ناھىيە ئەمەلدارلىرى بۇ تەدبىرگە قارشى تۇردى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قەغەز پۇل تارقىتىش

هوقوقى بىكار قىلىنىپ، نۇرغۇن كىرىمدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەلۋەتتە، ئۇلار ئاشكارا قارشى تۇرمىدى. ئىككىنچىدىن، پۇقرالارمۇ بۇ يېڭى تەدبىرگە ئىشىنىپ كېتەلمىدى. بۇنىڭدا رول ئويناشقىنى، بىر تەرەپتىن ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ قارشى تۇرۇشى بولدى، چۈنكى ئۇلارمۇ ئاھالىلەرگە تەسىر كۆرسەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق يېڭى تەدبىرلىرىگە ئىشەنمەسلىكىدىن بولدى. بۇ يېڭى تەدبىرلەر قارىماققا پۇقرالارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قوللىنىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ھامىنى زىيان تارتىدىغىنى پۇقرالار بولىدۇ. پۇقرالارنىڭ ئۇنداق ئويلىشىمۇ ئورۇنلۇق. ئەگەر ناھىيەنىڭ قەغەز پۇلىنى تېگىشىش تەس بولسا، ئۆلكىنىڭ قەغەز پۇلىنى تېگىشىش تېخىمۇ تەس بولىدۇ، چۈنكى ئامبالنىڭ قانۇنسىز قىلمىشى ئۇستىدىن باش مۇپەتتىشكە ئەرز قىلغىلى بولىدۇ، ئەمما باش مۇپەتتىشنىڭ قانۇنسىز قىلمىشى ئۇستىدىن ئەرز قىلىدىغان ئورۇن يوق. شۇڭا، ھۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇللىرىنىڭ پۇقرالار ئارىسىدا ئىناۋىتى يوق.

ئىناۋىتى بارلىرى شەخسىي سەرراپخانىلار ۋە ھەرخىل سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇلىدۇر. بۇنداق پۇللارنىڭ سىرتقى شەكلى ھۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇللىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت ئۇنىڭغا ھۆكۈمەت پۇللىرىنىڭكىدەك تامغا بېسىلمايدۇ، ئەمما قەغەز پۇلنى تارقاتقۇچى سودا سارايىنىڭ نامى بېسىلىدۇ. خۇسۇسىيلار قەغەز پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى ئامبالنىڭ تەستىقىدىن ئۆتۈشى ۋە مەلۇم مىقداردىكى كۇموش كاپالەت پۇلى قىلىنىشى كېرەك. ئەمما، تارقاتقان پۇلنىڭ قىممىتىگە تەڭ كۇموش بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قەغەز پۇل تارقاتقۇچى سودا سارىيىغا ئىناۋىتى بار بىرنەچچە سودا سارىيى كېپىل بولۇشى كېرەك. كاپالەتنامە ئامبالغا تاپشۇرۇلىدۇ. ئەگەر سودا سارىيى ۋەيران بولۇپ، چەكنى تېگىشكىلى بولمىسا، كېپىل بولغان سودا سارايلىرى تېگىشىپ بېرىدۇ. كېپىل بولغان سودا

ساريىي جاۋابكارلىقتىن قاچسا، ئۇنىڭ باشلىقى جاز تارتىلىدۇ. قەغەز پۇل تارقىتىش سودىگەرلەرگە ناھايىتى پايدىلىق، ئۇنىڭدىن باشقا سودىنىڭ يۈرۈشۈشىگمۇ قولايلىق يارىتىپ بېرىدۇ، شۇڭا چوڭراق سودا سارايلىرىنىڭ ھەممىسى قەغەز پۇل تارقىتىشنى خالايدۇ. يەرلىك ئەمەلدارلار بۇ نۇقتىنى ئوبدان چۈشەنگەچكە، بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يېنىنى تولايدۇ. بىر سودا ساريىي قەغەز پۇل تارقىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن يېتەرلىك كۈمۈشنى كاپالەت پۇلى قىلىش ۋە باشقا سودا سارايلىرىنىڭ كېپىل بولۇشىغا ئېرىشكەندىن باشقا، ئەمەلدارلارغا رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن خېلى كۆپ مال - دۇنيا بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمما بۇ شارائىتلار خۇسۇسىيلارنىڭ قەغەز پۇلى بار ئاممىنىڭ زىيان تارتماسلىقىغا، شۇنداقلا قەغەز پۇلنى تارقىتىش ھوقۇقىنىڭ ئۇزاققىچە ئۆزگەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، چۈنكى پارا بەرسىلا، يېتەرلىك كېپىل بولغۇچى ۋە كاپالەت پۇلى بولمىسىمۇ، قەغەز پۇلنى تارقىتىۋەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە ئەمەلدارلىرى كۆپىنچە ھاللاردا مەلۇم باھانىلەر بىلەن سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇل تارقىتىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىدۇ. بەزىدە ئەمەلدارلار مەلۇم خىل قەغەز پۇلنى چەكلەش بۇيرۇقىنى تۈيۇقسىز چۈشۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ خىل پۇل ئوبوروتتىن چېكىنىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، خۇسۇسىيلارنىڭ قەغەز پۇللىرى يەنىلا تارقىتىلىۋاتىدۇ، ھەتتا بەزىلىرى ھۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇللىرىدىنمۇ بەكرەك ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ، تېخىمۇ كەڭرى تارقالدى، بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. خۇسۇسىيلارنىڭ قەغەز پۇلى ئوبوروت بولىدىغان رايون چوڭ بولمايدۇ. بۇنداق رايوندا قەغەز پۇل تارقاتقۇچى سودا سارىيىنىڭ ئاساسىنىڭ قانداقلىقى كىشىلەرگە بەش قولدەك ئېنىق بولىدۇ. شۇڭا ئۇنداق سودا ساريىي زىيان تارتىپ قالسا، كىشىلەر قەغەز پۇللىرىنى دەرھال كۈمۈشكە تېگىشىۋالىدۇ. جۇڭگونىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا تارماق

دۇكانلىرى بار بەزى چوڭ سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇللىرى تارماق دۇكانلىرى بار جايدىمۇ ئۆتىدۇ. شۇڭا بۇنداق قەغەز پۇللارنى ئىشلىتىدىغان رايون ناھايىتى كەڭرى بولىدۇ. بۇ، سودىدا ناھايىتى مۇھىم. خۇسۇسىي سەررافخانىلارنىڭ ۋە سودا سارايلىرىنىڭ قەغەز پۇللىرىنى تېگىشىشنى توختىتىشى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، شۇڭا بۇنداق قەغەز پۇللار بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولىدۇ.

رۇسىيە بىلەن چېگرالانمىغان جايلاردىمۇ رۇسىيەنىڭ كىرىدىت چېكى، كۇموش تەڭگىلىرى ۋە مىس تەڭگىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. بىزنىڭ قەغەز پۇللىرىمىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بازار ئەھۋالىغا قاراپ ئوبوروت قىلىنىدۇ، ئەمما بۇنىڭ كۆپلەپ تۆلەشكە توغرا كەلگەندىلا ئەھمىيىتى بولىدۇ. ئادەتتە ئىشلىتىدىغان ۋە ئاز مىقداردا تۆلەشكە توغرا كەلگەندە، بازار ئەھۋالىدىكى داۋالغۇشنى ئاساسەن سەزگىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ چېگرا رايونىدىكى ئاھالىلەر رۇسىيە پۇللىرىنى ئىشلىتىشكە ئادەتلەندى ھەم رۇسىيە پۇللىرىنى ئېلىشنى خالايدۇ. ئەمما مېنىڭچە، بىز ياپونىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلگەندىن كېيىن، ئېلىمىز رۇسىيە پۇللىرىنىڭ بازار ئەھۋالى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلىدۇ. ھازىر بۇنىڭ ئاز - تولا شەپسى بولۇۋاتىدۇ، يەنى ئادەتتە بازار ئەھۋالىدىمۇ خېلى چوڭ ئۆزگىرىش بار، ئەمما بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى پەسىللىك بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئىرىبىت بىلەن نىژگورود بازىرىدا دائىم كۆرۈلىدۇ. بۇنداق مەزگىلدە بىزدەك جۇڭگودا سودا قىلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ كىرىدىت چېكىنى بازاردا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىز سودىگەرلەر مېڭىشتىن ئاۋۋال رۇسىيە پۇللىرىنى كۆپرەك يىغىۋېلىپ، كۇموشلەرنى ساتىمىز. شۇڭا ناھايىتى ئېنىقكى، كۇموشنىڭ بازارىدىكى مىقدارى شىددەت بىلەن كۆپىيىپ، باھاسى چۈشىدۇ، ئەمما كىرىدىت چېكىنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ. بازاردىن كېيىن كۇموش

بىلەن يەرلىك تاۋارلارنى سېتىۋېلىشقا باشلىغاندا، كۆمۈشنى بولغان ئېھتىياج ئېشىپ، كۆمۈشنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ، ئەمما كىرېدىت چېكىنىڭ باھاسى تۆۋەنلەيدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا پۇل ئارقىلىق سودا قىلىشتىن باشقا يەنە نەرسە ئارقىلىق سودا قىلىشمۇ خېلى ئومۇملاشقان. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مۇقىم بىر جايدا تۇرمايدىغان نۇرغۇن چارۋىچىلارنىڭ بىردىنبىر مال - دۇنياسى چارۋىلىرى بولۇپ، ئۇلاردا كۆمۈش ۋە باشقا پۇللار ناھايىتى ئاز بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئارىسىدىكى سودا ئاساسلىقى نەرسە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بولىدۇ. چارۋىچىلارغا سېتىلىدىغان بارلىق تاۋار چارۋا - مالىلارغا ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق سودا قىلغاندا، تاۋار بىلەن چارۋا - مالنىڭ باھاسىنى بېكىتىشتە مەلۇم باھا بىرلىكى بولۇشى كېرەك. ئاندىن شۇ بويىچە سېتىلىدىغان ۋە سېتىۋېلىنىدىغان مالنىڭ باھاسى بېكىتىلىدۇ. چارۋا - مالنى باھا بىرلىكى قىلىشنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس، ئەمما شۇنداق باھا بىرلىكى يەنىلا مەۋجۇت. ئوتلاقتا بارلىق نەرسىلەرگە مانچە قوي دەپ باھا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، بىر توپ گۈللۈك رەخت ئۇچ قوي، ئىككى قوي، يېرىم قوي دېگەندەك. چوڭراق مال - چارۋىلار ۋە باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسىمۇ قويغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاندىن قوي بازاردا سېتىلىپ پۇل قىلىنغاندىن كېيىن، باھا بىرلىكىنىڭ قىممىتى ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ خىل باھا قويۇشنىڭ نۇقسانلىرى كۆپ، ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچىنىڭ ئالدامچىلىق قىلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ بار. ئەمما يايلاقتا دەمالىقا بۇنىڭدىن باشقا ئامال تاپقىلى بولمايدۇ. نەرسە ئارقىلىق سودا قىلىش يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

جۇڭگودا سەررايچىلار بىزنىڭ ياۋروپادىكىدەك سودىگەرلەر ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. سەررايچىلارنىڭ ئاساسلىق ئىشى پۇل ئۆزگىرىشتۇر. بىزنىڭ ئۇ يەردە پۇل ئۆزگىرىش بانكىنىڭ ئاساسلىق

كەسپلىرىنىڭ بىرى بولغان بولسا، بىرلىككە كەلگەن قۇيما پۇلى بولمىغان، كۈموشلەرنى توشۇش ناھايىتى قىيىن ۋە بىخەتەر بولمىغان جۇڭگودا تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما سەررافخانىلاردا پۇل پىرېۋوت قىلىش ھەققى بىزنىڭ ئۇ يەردىكىدىنمۇ يۇقىرى. ئۇ يەردە تېلېگراف پىرېۋوتى يوق، پەقەت پوچتا پىرېۋوتلا بار، پوچتىخانىلارمۇ سەررافخانىلارنىڭ پۇل پىرېۋوت قىلىش كىرىمىگە تايىنىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى بولمىغانلار ھۆكۈمەت پوچتىخانىسىنى ئىشلىتەلمەيدۇ. سەررافخانىلارنىڭ يەنە بىر ئىشى قەرز بېرىش بولۇپ، سودىگەرلەرگە قەرز بېرىشتە بىرنەچچە سودىگەر كېپىل بولۇشى كېرەك. قەرزنىڭ ئۆسۈمى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئايلىق ئۆسۈمنىڭ ئوچ پۇڭ بولۇشى ئادەتتىكى ئىش، ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنچىلىك ئۆسۈمنى نورمال ھېسابلايدۇ. جۇڭگودا قەرەللىك چەكنى دىسكونت قىلىش قەرەللىك چەكىكە ئوخشاشلا مەۋجۇت ئەمەس. جۇڭگو سەررافخانىلىرى سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىمايدۇ. جۇڭگولۇق سودىگەرلەر مەبلەغ مەسلىسىنى تىرىشىپ ئۆزى ھەل قىلىدۇ. پەقەت ئامال قىلالمىغان چاغدىلا ئاندىن سەررافخانىلاردىن قەرز ئالىدۇ. جۇڭگولۇق سودىگەرلەر سودىدا ئوبدان ھەمكارلىشىدىغان بولغاچقا، جۇڭگونىڭ يۇقىرى ئۆسۈملۈك سەررافخانىلىرىغا تايانمايدۇ. تىجارەتكە يېتەرلىك مەبلەغنى تەييارلىيالايدۇ. جۇڭگولۇقلار سەررافخانىلارنىڭ پايدىسىنى ئوبدان چۈشىنىدۇ، ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سەررافخانىلار سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى ھەرگىزمۇ تەرەققىي قىلدۇرالمايدۇ.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكتى www.uyghurkitap.com

يىگىرمە يەتتىنچى باب

جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن غەربىي رايونغا توشۇلىدىغان مالىلار، دۆلەتنىڭ چاي سودىسىنى مونوپول قىلىشى. جۇڭگو دۆكانلىرى ۋە جۇڭگولۇقلارنىڭ سودا ـ سېتىق شەكلى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان مال ـــ پاختا، بۇغا مۇڭگۈزى، ئالتۇن ۋە باشقىلار. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ سودىسى توغرىسىدىكى ئېنىق ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىغا ئېرىشمەك تەس.

ئالدىنقى بابلاردا سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كىملەرنىڭ سودا قىلىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ تىجارەت ئۇسۇلى ۋە پۇل ئوبوروت ئەھۋالى توغرۇلۇق توختالغانىدۇق. ئەمدى سودا توغرۇلۇق، يەنى سېتىلىدىغان تاۋارلار، سىرتنىڭ مىللىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە بۇ جايدىكى قايسى مىللارنىڭ جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىغا، چەت ئەللەرگە توشۇلىدىغانلىقى توغرۇلۇق توختىلىمىز.

جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن غەربىي رايونغا توشۇلىدىغان مىللار ئاساسلىقى، ساپ جۇڭگو مىللىرى، ئۇنىڭدىن قالسا خېلى كۆپ چەت ئەل مىللىرىدۇر. يېقىنقى يىللاردىن بېرى بۇ رايونغا كىرگۈزۈلىدىغان چەت ئەل مىللىرى ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مىللىرى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۈپەيلىدىن جۇڭگوغا تېگىلغان تۆھمەم باجنى ئېغىرلاشتۇەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يەنە ئىچكى تاموژنا بېجى ئېلىش يولغا قويۇلغاچقا، مىللارنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالۋان ـ ياساق ئېغىر بولغاچقا، خەلق تېخىمۇ نامراتلىشىپ، ئۇلارنىڭ

سېتىۋېلىش ئىقتىدارى تۆۋەنلىدى. شۇڭا، خەلقنىڭ تاۋارلارغا بولغان ئېھتىياجى، بولۇپمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ قىممەت تاۋارلىرىغا بولغان ئېھتىياجى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى.

غەربىي رايونغا توشۇلىدىغان ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ تاۋارلىرىدىن يىپەك، ساپال بۇيۇملار، ئېمال بۇيۇملار، ئوتتۇراھال ئائىلىلەر (باي ئائىلىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەلۋەتتە) گەكىرەكلىك كۇندىلىك بۇيۇملار، چاي ۋە پۇللار، جۇڭگولۇقلار زىياپەتتە ئولتۇرغاندا كېرەك بولىدىغان، ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن تاپقىلى بولمايدىغان ھەرخىل يېمەكلىكلەر (يەنى، داڭلىق قارلىغاچ ئۇۋىسى، دېڭىز ئادەمگىياھى، ھەر خىل راك ـ قىسقۇچپاقىلار، قوشۇمچە خۇرۇچلار ۋە جىياڭيۇ قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپالىقلارغا غەلىتە بىلىنىدۇ، ھەتتا بەزىدە ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئاينىتىدۇ) بار.

جۇڭگونى تىلغا ئالساقلا، كۆپىنچە ھاللاردا چاي ئېسىمىزگە كېلىدۇ ھەم جۇڭگونىڭ ھەممىلا يېرىدە چاي بار، دەپ ئويلاپ قالىمىز. ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق قاراش ئەمەلىيەتكە پۈتۇنلەي ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇ يەردە چاي دەرىخى ئۆسۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، بازاردىمۇ چاي كەمدىن ـ كەم سېتىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى جۇڭگو دائىرىلىرى غەربىي رايونىنىڭ چاي سودىسىنى مونوپول قىلىپ، خۇنەن سودىگەرلىرىنىڭلا بۇ يەردە چاي سېتىشىغا يول قويغانىدى. شۇنىڭ بىلەن باشقا ئۆلكىلەرنىڭ چايلىرى بۇ رايونغا ئەكىرىلمىدى. چاي سېتىش مونوپۇل قىلىنغاندىن كېيىن، چاي ئىستېمالچىلىرىنىڭ ئېھتىياج ـ خاھىشى بىر ياققا قايرىپ قويۇلۇپ، ساپلا ناچار چايلار كەلتۈرۈلدى. بۇنداق چايلارنى كەمبەغەللەرگىلا سېتىشقا بولاتتى، يەنە كېلىپ بازىرىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. يەرلىك ئەمەلدارلار بېيجىڭنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، بۇ خىل چايلارنى

ساتاتتى هەم سودىگەرلەرگە ئەكەلدۇرەتتى. بەزىدە يەنە بۇ خ
چايلارنى مائاش سۇيتىدە ئەمەلدارلارغا ۋە ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ
بېرەتتى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنۇمى بولمايتتى.
ھېچكىممۇ بۇنداق چايلارنى ياقتۇرمايتتى. يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ
چاينىڭ مونوپول قىلىنغانلىقىدىن نارازى ئىدى. چۈنكى، يەرلىك
مالىيە مۇشۇ تۈپەيلىدىن شەخسىي چاي سودىگەرلىرىدىن باج
ئېلىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالغانىدى. باش مۇپەتتىش كۆپ
قېتىم بېيجىڭغا چاي مونوپوللۇقىنى بىكار قىلىش توغرۇلۇق
مەكتۇپ يوللىغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى.
بۇنداق ھۆكۈمەت چايلىرىنى سېتىش ئاستانىدىكى خان جەمەتىگە
يېقىن يۇقىرى قاتلامدىكى ئەمەلدارلارنىڭ مەنپەئەتىگە
مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، چاي مونوپوللۇقى تا ھازىرغىچە
داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، خۇسۇسىي چاي
سودىگەرلىرىنىڭ ئەتكەسچىلىكى زور دەرىجىدە ئەدەپ كەتتى.
ئۇلار چايلارنى دورا ماتېرىيالى دەپ ئەكىلەتتى. يەرلىك ئەمەلدار
چاي مونوپوللۇقىنى قوللىمىغاچقا، چاي ئەتكەسچىلىكىنى قانات
ئاستىغا ئالاتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار ئەتكەسچى چاي
سودىگەرلىرىدىن بىر مۇنچە پۇل ئۇندۇرۇۋالاتتى. ئەمما بۇ،
خەۋپ ـ خەتىرى بار ئىش ئىدى. چۈنكى ئوردا بۇنداق
ساختىپەزلىكنى بىلىپ قالسا قاتتىق جازالايتتى. ئەتكەسچىلەرنى
قانات ئاستىغا ئالغان ئەمەلدارلارنى نەس باساتتى. ئەتكەسچى چاي
سودىگەرلىرىنىڭ بارلىق مالىلىرى مۇسادىرە قىلىنىپ،
ھۆكۈمەتنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇلاتتى. مۇشۇنداق چەكلىمە
تۈپەيلىدىن، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئېسىل چايلارنى
سېتىۋالغىلى بولمايتتى. چۈنكى ئېسىل چايلارنى ئوغرىلىقچە
يۆتكىگەنده، مۇسادىرە قىلىنىپ قالسا، زىيان بەك چوڭ بولۇپ
كېتەتتى. شۇڭا، بۇ رايوندا پەقەت ئەرزانراق چايلارنىلا
سېتىۋالغىلى بولاتتى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايوندا خىزمەت

قىلىدىغان رۇسىيەلىك خىزمەتچىلەرنىڭ يېقىنراق بولغان رۇسىيە بازارلىرىدىن ياخشى چايلارنى سېتىۋېلىشى چاقچاق ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەت.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى دۇكانلاردا ھەر خىل مالىلار سېتىلىدۇ. ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن مالىلار ھەممىلا دۇكاندا بار. جۇڭگو دۇكانلىرىنىڭ ئالدى كۈندۈزى پۈتۈنلەي ئوچۇق تۇرىدۇ. ئۇدۇلدىكى مال جازىلىرىغا ئوبدان ئورالغان توپ - توپ يىپەكلەر قويۇلىدۇ. چەت ئەلنىڭ پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى بولسا يەرگە دۆۋىلەپ قويۇلۇپ، ئۈستى قەغەز بىلەن يېپىپ قويۇلىدۇ. جۇڭگو دۇكانلىرىنىڭ بىر تەرەپتىكى مال جازىلىرىغا چىنە، چەينەك، لوڭقا دېگەندەك ساپال بۇيۇملار تىزىلىدۇ. دۇكاننىڭ ئالدى تەرىپىدىكى ئەينەك ئىشكاپقا ئايالارنىڭ گۈل، تارغاق، مارجان دېگەندەك ھەرخىل پەرداز بۇيۇملىرى؛ يەنە غاڭزا، مۇشتەك، ئەپيۇن چىلىمى، ئەرلەرنىڭ شىلەپە - قالپاقلىرى دېگەندەك نەرسىلەر تىزىلىدۇ. دۇكانغا كىرىدىغان يەرگە، ھەتتا رەستىگە تىزىلغان يېمەكلىكلەر، يەنى جۇڭگولۇقلار ياقتۇرىدىغان ئېسىل نازۇ - نېمەتلەر بۇ يەردىن ئۆتكەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئېغىزىغا سېرىق سۇ كەلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئەنە شۇنداق مەقسەت ئۈچۈن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئاشۇنداق جايلارغا تىزىلسا كېرەك. بۇ نەرسىلەر كۆزىڭىزگە تاشلىنىپ تۇرغاندا ئۇلارنى ئېلىپ يېمەي تۇرالمايسىز. جۇڭگو دۇكانلىرىنىڭ قىياپىتى مانا مۇشۇنداق. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بارلىق شەھەر - بازارلىرىدا دۇكانلار ئاساسەن مۇشۇنداق.

ئەمما، بىزنىڭ دۇكاندا كۆرگەنلىرىمىز پەقەت مۇنداقلا تىزىپ قويۇلغان نەرسىلەردۇر. ئاساسلىق تاۋارلار دۇكاننىڭ كەينىدىكى ئۆيگە ۋە ئامبارغا قويۇلغان بولۇپ، چوڭراق سودىلار دۇكاننىڭ كەينىدە بولىدۇ.

سىز جۇڭگو دۇكانلىرىغا كىرسىڭىز، ئۇ يەردىكى خىزمەتچى

خادىملارنىڭ كۆپلۈكىگە ھەيران قالمىسىز، ئەمما خېرىدارلار ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارغا قىلىدىغان تۇزۇك ئىش يوق. بۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب، دۇكاندىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پايچىك، شۇڭا ئۇلار دۇكانغا كېلىش مەجبۇرىيتىم بار، بۇ خىزمەتچىلەرنى يالاشنىڭ ھاجىتى يوق، دەپ قارايدۇ. ئېلىمىز رۇسىيەدىكى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردىكى ئەڭ ياخشى دۇكانلاردىمۇ خېرىدارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈش تەس. بۇنىڭدىكى سەۋەب، جۇڭگولۇقلار نەرسە - كېرەك تاللاپ ئولتۇرمايدۇ، كۆڭلىگە ياقىقان تاۋارنى سېتىۋېلىۋېرىدۇ. كۆڭلى تۇز جۇڭگولۇقلار دۇكانغا كىرگەندە، نەرسىنىڭ بارلىقىنى ئالدىن ئويلاپ بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار دۇكانغا كىرىپلا، ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ، پۇل تۆلەپلا ماڭىدۇ. شۇنداق بولغانىكەن، توپلىشۇالغان خېرىدارلارنى كۆرگىلى بولمايدۇ، يەنە كېلىپ جۇڭگودا دۇكان خىزمەتچىلىرى خېرىدارلارنىڭ مالىلارنى تاللىشىغا يول قويمايدۇ. ئۇلار خېرىدارلارنى جەلپ قىلمايدۇ ياكى سىزنىڭ ئېھتىياجىڭىز چۈشمەيدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ، سىزگە كۆرسىتىپ يۈرمەيدۇ. ئۇلار ھەتتا مالىلارنى ئېلىپ خېرىدارغا كۆرسىتىشنى ياقتۇرمايدۇ. ئۇلار «خېرىدار دېگەن ئالغۇسى كەلگەن نەرسىنى ئېلىپ كەتسە بولىۋېرىدۇ، تاللاپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ ئويلايدۇ. شۇڭا ياۋروپالىقلار جۇڭگولۇقلارنىڭ سودىدا قىزغىن ئەمەسلىكىدىن ئەجەبلىنىدۇ. ئەمما جۇڭگولۇقلار ياۋروپالىقلارنىڭ نەرسە - كېرەك تاللايمەن دەپ، دۇكاننى ئوڭتەي - توڭتەي قىلىۋېتىپ، ئاخىرىدا ھېچنېمە ئالماي كېتىشىدىن تېخىمۇ ئەجەبلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇ ياۋروپالىقلار سالماق ئەمەس، بەك يەڭگىل دەپ چۈشىنىدۇ. قىسقىسى، بۇ ياخشى ئادەت ئەمەس دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ئۇلار بەزىدە مالنى تولا كۆرۈپ، جىق بىر نەرسە ئالمايدىغان رۇدىياي ياۋروپالىق خېرىدارلارغا بىر نەرسە كۆرسەتمەيدۇ، بىر نەرسىمۇ

ساتمايدۇ. ئەلۋەتتە، ھەمىشە ياۋروپالىقلار بىلەن سودا قىلىدىغان جايلاردا كىشىلەر ياۋروپالىقلارنىڭ نەرسە - كېرەك تاللايدىغان ئۇنداق قىلىقىغا كۆنۈك، ئەمما جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ياۋروپالىقلار ناھايىتى ئاز، يەنە كېلىپ ئۇلار يىراقتىن كەلگەن بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىقىغا كۆنەلمەي بەكلا ئەجەبلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى ئاز، ئېچىش سانائىتى بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغاچقا، تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى توشۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. غەربىي رايوندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ۋە ئېلىمىز رۇسىيەگە بەزىبىر چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ياكى خام ئەشيالار توشۇلىدۇ. ئەمما بۇ ئىشلار پەقەت باشلانغان، لېكىن ئوبدان تەرەققىي قىلمىغان. چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە خام ئەشيالارغا ياۋروپا، ئامېرىكا قاتارلىق جايلار ناھايىتى موھتاج، ئەمما بۇ يەردىن توشۇش ئۇچۇن، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن ئۆتۈپ، جۇڭگونىڭ پورت شەھەرلىرىگە ئاپىرىپ توشۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مالىلار كېلەڭسىز ھەم ئېغىر بولغاچقا، كىرا ھەققى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ كېتىپ، تاپقان پايدىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇنىڭغىلا كېتىدۇ. ئەگەر جۇڭگونىڭ يوللىرى ئۇنداق ئىپتىدائىي بولمىغان ھەم يۇكلەر ئات - ئۇلاغ ئارقىلىق توشۇلماي، پاراخوت - كېمە ياكى پويىز ئارقىلىق توشۇلىدىغان بولسا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان خام ئەشيالاردىن پايدا ئالغىلى بولاتتى.

شۇنداق بولسىمۇ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە يەنە ئاز - تولا بىر نەرسە توشۇلىدۇ. توشۇلىدىغان مالىلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى پاختا بولۇپ، پاختا قوشنا ئۆلكە گەنسۇغا توشۇلىدۇ. بۇ پاختىلارنىڭ بىر قىسمىدىن رەخت توقۇلىدۇ، ئەمما كۆپ قىسمى

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

پاختىلىق كىيىم تىكىشكە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب غەربىي رايوندىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان پاختا ناچار ھەم مەينەت بولغانلىقتىن، رەخت توقۇغىلى بولمايدۇ.

توشۇلىدىغان ماللارنىڭ ئىچىدە يەنە بۇغا مۈڭگۈزى بار. يېڭى بۇغا مۈڭگۈزىدىن ئالاھىدە دورا ياسىلىدۇ. جۈڭگولۇقلار بۇ خىل دورا ياشانغانلارنىڭ بەدىنىنى قۇۋۋەتلەيدۇ ۋە ئۆمرىنى ئۇزارتىدۇ، دەپ قارايدۇ. جۈڭگولۇقلار ئەپيۇن چەككەنلىكتىنمىكىن ياكى باشقا ئىيۇن ـ تاماشىلارغا زىيادە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىنمىكىن، زېھنىي قۇۋۋىتى بەكلا خورايدۇ. شۇڭا، ئۇلار بەدىنىنى قۇۋۋەتلەيدىغان دورىنى ئۇزاقتىن بېرى ئىزدەپ كېلىۋاتقاندى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بۇغا مۈڭگۈزى دەل ئاشۇنداق دورىلارنىڭ بىر خىلىدۇر. بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمىنىڭ قانداقلىقى نامەلۇم، ئەمما جۈڭگولۇقلار ئۇنىڭ شىپالىق دورا ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشىنىدۇ. شۇڭا، بۇغا مۈڭگۈزىگە بولغان ئېھتىياجى يۇقىرى، باھاسى قىممەت، ياۋا بۇغىنىڭ مۈڭگۈزى بەكرەك پۇلغا يارايدۇ. ئەمما كۆندۇرۇلگەن بۇغىلارنىڭ مۈڭگۈزىمۇ سېتىلىدۇ، لېكىن كۆندۇرۇلگەن بۇغىلار بەك ئاز، جۈڭگولۇقلارنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ بىر جۈپى 200 رۇبلىغا يارايدۇ. ئەمما يېقىندىن بېرى بۇغا مۈڭگۈزىنىڭ باھاسى سەل ـ پەل چۈشتى. بۇنىڭدىكى سەۋەب بەدەننى قۇۋۋەتلەيدىغان دورا دەپ قارالغان بۇغا مۈڭگۈزىنى ئۇنداق قىممەت باھادا سېتىۋالىدىغانلارنىڭ ئازىيىپ كەتكەنلىكى ياكى كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭ ئۇنۇمىگە ئانچە ئىشەنمەس بولۇپ قالغانلىقىدا بولسا كېرەك.

جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە يەنە خېلى كۆپ مىقداردا قاق ـ گۆلە توشۇلىدۇ.

داڭلىق جۈڭگو قاشتېشى خوتەن رايونىدىن توشۇلىدىغان بولۇپ، بۇ خىل قاشتېشى قەدىمدىن تارتىپ جۈڭگوغا مەشھۇر،

جۇڭگونىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدىمۇ بۇ توغرۇلۇق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. غەربىي رايوننىڭ ئۆزىدە ياسالغان قاشتېشى ھۈنەر – سەنئەت بۇيۇملىرى ناھايىتى ئاز، ئەمما جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە قاشتېشىدىن خىلمۇ خىل نەپىس بۇيۇملار ياسىلىدۇ. بۇ بۇيۇملار جۇڭگو ئۇسلۇبىغا ئىگە، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، ئەۋلىيا – ئەنبىيالار ھەيكىلى، ھەرخىل زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ۋەھاكازالار.

غەربىي رايوندا قېزىلغان ئالتۇنلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى رۇسىيەگە چىقىرىلىدۇ، كۆپ قىسمى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىگە توشۇلىدۇ. بۇ يەردىن توشۇلىدىغان ئالتۇنلارنىڭ ئىچىدە دۆلەتنىڭ قازىغانلىرىمۇ بار، ھۆكۈمەتنىڭ خۇسۇسىيلاردىن ياكى تارقاق ئالتۇن چايقىغۇچىلاردىن سېتىۋالغانلىرىمۇ بار. جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە ئالتۇننىڭ باھاسى غەربىي رايوندىكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەر قويغان باھادىنمۇ يۇقىرى. بىر سوروت (رۇسىيەنىڭ كونا ئېغىرلىق بىرلىكى بولۇپ، بىر سوروت تەخمىنەن 4.26 گىرامغا تەڭ) ئالتۇنغا رۇسىيەلىك سودىگەرلەر ئوتتۇرىچە تۆت يېرىم رۇبلى باھا قويىدۇ. جۇڭگولۇقلار بولسا ئالتە رۇبلى باھا قويىدۇ. شۇڭا، رۇسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ ئالتۇن ئالالماسلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا توشۇپ كېلىنىدىغان ۋە بۇ جايدىن توشۇپ كېتىلىدىغان ھەر خىل مالنىڭ سانى ۋە ئومۇمىي قىممىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىگە جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ، ھەتتا تەخمىنەن بىر سانىنمۇ دېگىلى بولمايدۇ. جۇڭگولۇقلارمۇ بۇنى ئىستاتىستىكا قىلىپ باقمىغان. دۆلەت ئىچىدە ئىچكى تاموژنا بېجى ئېلىش توغرىسىدىكى ماتېرىياللار بۇ رايونغا كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ مىقدارىنى بېكىتىشتە ئاز – تولا ئاساس بولالايدۇ. ئەمما، بۇنداق ماتېرىياللارنى قولغا

چۈشۈرگىلى بولمايدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي بـ
كىرىمى توغرۇلۇق ئۇنىۋېرسال دوكلات يوق. باج كىرىمى
توغرىسىدىكى قىسمەن ماتېرىياللار ئاشكارىلانمايلا قالماستىن،
بەلكى يەنە جۇڭگو دائىرىلىرى بۇنداق ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن
تەقدىردىمۇ، ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس. ئەمەلدارلار پارا ئالغاندىن
كېيىن، نۇرغۇن مالىلاردىن باج ئالمايدۇ ھەم تىزىملىمايدۇ.
مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، يوشۇرۇپ مەلۇم قىلىنمىغان
مالىلارنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ.

جۇڭگونىڭ پورت شەھەرلىرىدە بۇ جەھەتتىكى ئىشلار كۆپ
ياخشى. ياۋروپالىقلار باشقۇرىدىغان تاموژنىلاردا ئىمپورت ۋە
ئېكسپورت قىلىنغان مىللار ناھايىتى ئېنىق ئىستاتىستىكا
قىلىنىدۇ. تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشلىرى بار تاموژنا دوكلاتلىرى
دائىم بېسىپ چىقىرىلغان بولۇپ، بۇنداق دوكلاتلارغا ھەممىلا
ئادەم ئېرىشەلەيدۇ. شۇڭا، چەت ئەل كونسۇللىرى بۇ
ماتېرىياللارغا قاراپلا، ئانچە كۆچمەيلا ناھايىتى تەپسىلىي، سان -
سىپىرلار تولۇق بولغان دوكلات تەييارلىيالايدۇ. ئەمما،
جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيە كونسۇلىنىڭ ئەھۋالى
بۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش
كېرەككى، ھازىر رۇسىيە كونسۇلى غەربىي رايوندىكى بىردىنبىر
چەت ئەللىك ئەلچى، ئەگەر كونسۇل ئۆزۈمنىڭ خىزمىتىگە
ئەستايىدىل جاۋابكار بولىمەن ھەم بۇ رايوندىكى رۇسىيەنىڭ
سودىسىغا ئاز - تولا پايدىلىق ئىش قىلىمەن دېسە، ئۇنداقتا ئۇ
زور كۈچ سەرپ قىلغاندىلا، ئاندىن بۇ رايوندىكى جۇڭگونىڭ
سودىسىغا ئالاقىدار بەزى ئاخباراتلارنى توپلىيالايدۇ. بىز
رۇسىيەلىكلەر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن خېلى ئۆڭۈشلۇق
سودا قىلىۋاتقان بىردىنبىر چەت ئەللىكلەر ھېسابلىنىمىز.
شۇڭا، جۇڭگونىڭ سودىسى، كۆلىمى ۋە ئەھۋالى توغرىسىدىكى
ئاخباراتلارغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلىمىز، يەنە كېلىپ بۇ

ئاخباراتلارنىڭ بىزگە چوڭ پايدىسى بار. ئەمما يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كىتابمۇ جۈملىدىن سودىسى توغرىسىدىكى بىر قىسىم ئادەتتىكى ماتېرىياللارنىلا تىلغا ئالدىم. بۇ ماتېرىياللارغا مەن ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىش ئارقىلىق ئېرىشكەن، ئېنىق سان ـ سىپىرلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى مەلۇم سەۋەب تۈپەيلىدىن ئاشكارىلىيالمايمەن.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ئەنگلىيە كونترولۇقىدىكى ھىندىستان ۋە رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسى. رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ قىسقىچە تەرەققىيات ئەھۋالى: مۇقەددىمە، ئىلى شەرتنامىسىدىن تۇڭگان يېغىلىغىچە، رۇسىيە بىسىۋالغان مەزگىللەر، 1881 ـ يىلىدىكى سائىنت پېتېربۇرگ شەرتنامىسى ئىمزالانغاندىن كېيىنكى دەۋرلەر. تاتار ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى، ئۇلارنىڭ سودا ـ سېتىق ئەھۋالى. نىژگورود ۋە ئىربىت بازىرىنىڭ جۇڭگودىكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەرگە بولغان ئەھمىيىتى، تاۋارلارنى سېتىش تەشكىلاتلىرى، قەرزگە سودا قىلىش، جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسى.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئىمپورت ۋە ئېكسپورت سودىسى ئىككى تەرەپتىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىرسى، بىر قىسىم تاۋارلار جەنۇبقا، يەنى ئەنگلىيە كونترولۇقىدىكى ھىندىستان زېمىنىغا ئېكسپورت قىلىنىدۇ؛ يەنە بىر قىسىم تاۋارلار خېلى كۆپ بولۇپ، غەربكە، يەنى رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنىدۇ.

ئەنگلىيە كونترولۇقىدىكى ھىندىستان زېمىنى بىلەن بولىدىغان سودىنى ئاساسەن دېگۈدەك ئەنگلىيەلىكلەر ۋە ھىندىستانلىقلار قىلىدۇ، بۇنداق سودىغا قاتنىشىدىغان جۇڭگولۇقلار ناھايىتى ئاز. بۇ سودا ئاساسلىقى، قەشقەردىن تارتىپ يەكەن، خوتەنگە بارىدىغان مۇشۇ يول بويىچە بولىدۇ. ھىندىستاندىن جۇڭگوغا ھەرخىل پاختا توقۇلما بۇيۇملار، ئاز مىقداردا چاي ۋە باشقا تاۋارلار كىرگۈزۈلىدۇ. ھىندىستان بىلەن بولغان سودا يىلمۇ يىل راۋاجلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئەنگلىيە

كونترولللۇقىدىكى ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ، بولۇپمۇ ئەنگلىيە كونترولللۇقىدىكى ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ۋاكالەتخانىسىنىڭ ياردىمىدىن بولغان. بۇ ۋاكالەتخانا ئەمەلىيەتتە، ئەنگلىيەنىڭ مۇشۇ جايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا باراۋەر.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسى ئاساسلىقى، رۇسىيەلىكلەرنىڭ قولىدا. جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ بۇ سودىدا ئويناىدىغان رولى چوڭ ئەمەس، شۇڭا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن رۇسىيەنىڭ سودىسى تىلغا ئېلىنغاندا، سودىغا قاتنىشىدىغان رۇسىيەلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ سودا مەبلىغى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن بۇرۇندىنلا سودا ئالاقىسى بار ئىدى. ئەينى يىلى پادىشاھ پېتىر خوتەندىن ئالتۇن كۆپ چىقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ باي رايون بىلەن سودا قىلماقچى بولغان، ھەتتا قوشۇن تەشكىللەپ، ئالتۇن كۆپ چىقىدىغان بۇ جاينى ئىگىلەشكە بۇيرۇق قىلغان. ئەلۋەتتە، ئۇ قوشۇن خوتەنگە بارالمىغان، ھەتتا ئالتۇن كۆپ چىقىدىغان بۇ جاينىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلەلمىگەن. ئەمما، قوشۇننىڭ ئاشۇ قېتىملىق يىراقتا يۇرۇش قىلىشى يەنە بىر جەھەتتىن ناھايىتى زور ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە، يەنى شۇ قېتىملىق يىراقتا يۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە، بىز ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىن رايونىنى ئىشغال قىلدۇق. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، ئېرتىش دەرياسى ئەتراپى تىنچ ئەمەس ئىدى. ئۇ يەرلەردە قاۋۇل، ئۇرۇشخۇمار قىرغىزلار ۋە ئۇلاردىن قېلىشمايدىغان جۇڭغارلار بار ئىدى. بۇ رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ۋە قوشنا مىللەتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەر، يەنى كازاكلار بۇ يەرگە كۆچۈشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېرتىش دەرياسى بويلىرىدا بىر قىسىم كازاك كەنت ـ بازارلىرى تەدرىجىي شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ كەنت ـ

بازارلار بىزنىڭ بۇ رايونغا بولغان مۇستەملىكىچىلىكىمىزنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشىمىزغا ئاساس سېلىپ بەردى.

كازاكلار تېگىدىنلا ئالغا ئىنتىلىشچان خەلق، بولۇپمۇ ئىلگىرى شۇنداق ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا رۇسىيە جەمئىيىتىدىكى ھەرقايسى قاتلاملاردىكى ئەركىنلىك سۆيەر، ئالغا ئىنتىلىشچان كىشىلەر ئۆزى خالاپ كازاكلارغا قوشۇلغان، ئۇلار بىر تەرەپتىن قوشنا جايدىكى مىللەتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇ مىللەتلەر بىلەن ئۆزئارا پايدىلىق سودا مۇناسىۋىتى ئورناتقان. بۇنىڭدىن سىرت، قوشۇننىڭ كىرىشىگە ئەگىشىپ، سودىگەرلەرمۇ كىرىشكە باشلىدى. بۇ سودىگەرلەر كازاكلارنىڭ كەنت ـ بازارلىرىنى بازا قىلىپ، سودىنى جەنۇبقا ۋە شەرققە كېڭەيتتى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەرقايسى چار پادىشاھلار تەختتىكى چاغلاردا، بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا نۇرغۇن زېمىننى ئىشغال قىلدۇق. نەتىجىدە خوتەننى ئىشغال قىلىشقا قوشۇن ئەۋەتكەندىن تارتىپ، بىر يېرىم ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، رۇسىيە زېمىنى كېڭىيىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايون چېگرا سىزىقچە يەتتى ھەمدە بىزنىڭ سودا رايونىمىزمۇ كېڭىيىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايون چېگرا سىزىقچە يەتتى، شۇنداقلا بىزنىڭ سودا رايونىمىزمۇ كېڭەيدى. رۇسىيەلىكلەر سىبىرىيەدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، تارباغاتاي تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلىدى. كېيىن، رۇسىيە زېمىنى كېڭىيىپ سېمىرىچقا كەلگەندە، ئىلى بىلەن سودا قىلىشقا باشلىدۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركىستانىنىڭ رۇسىيەگە قوشۇلۇپ كېتىشكە ئەگىشىپ، قەشقەر بىلەن، يەنى جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن بولغان سودىمۇ راۋاجلىنىشقا باشلىدى.

ئەمما خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئوتتۇرىسىدىكى سودا تاسادىپىي بولغان بولۇپ،

سودىنىڭ ئۇزاققىچە داۋاملىشىشىدىن ئۈمىد يوق ئىدى. سودا كارۋانلىرىنى يول ئۈستىدە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر بۇلايتتى ياكى تاشقى سودىنى قوغدىمايدىغان جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇلارنى چەتكە قاقاتتى. شۇ تۈپەيلىدىن سودىگەرلەر كۈتكەن پايدىدىن قۇرۇق قالاتتى، بەزىدە ھەتتا پۈتۈنلەي ۋەيران بولاتتى. پەقەت قەيسەر، ئالغا ئىنتىلىدىغان سودىگەرلەرلا بارلىقىنى زىيان چېقىشى مۇمكىن بولغان مۇشۇ سودىغا ئاتايتتى. رۇسىيە جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئۆزئارا سودا قىلىش شەرتنامىسىنى ئىمزالىغاندىن كېيىن، رۇسىيەنىڭ سودىسى ئاندىن ئاز - تولا ئاساسقا ئىگە بولۇپ، نورمال تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 1851 - يىلىدىكى ئىلى شەرتنامىسى① گە ئاساسەن، رۇسىيە ئىلى ۋە چۆچەكتە كونسۇلخانا تەسىس قىلدى ھەم رۇسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقى بار جايلاردىكى تۈرلۈك ھوقۇق - مەنپەئەتنى بېكىتتى. ھالبۇكى، بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن رۇسىيە سودىگەرلىرىگە بېرىلگەن ھوقۇق ناھايىتى چەكلىك ئىدى. ئەمما، ئىلگىرىكى قالايمىقان ھەم قىلچە كاپالىتى يوق ئەھۋالدىكىدىن خېلى ياخشىلاندى. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئىلى ۋە چۆچەكتە رۇسىيە سودا مەركىزى شەكىللەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، رۇسىيە جۇڭگو بىلەن بىرنەچچە شەرتنامە ئىمزالىدى. بۇ شەرتنامىلەر ئىككى دۆلەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىنى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىدى. بۇلار دۆلىتىمىز رۇسىيەنىڭ شەرقىدىكى چېگرا رايونلاردىكى رۇسىيە - جۇڭگو سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈرۈنەرلىك ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئەمما 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدە داۋاملىق مۇسۇلمانلار توپلىڭى يۈز بەردى. بۇ توپىلاڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغىمۇ كېڭەيدى. 1866 - يىلى توپىلاڭچىلار

① «ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامى» نى كۆرسىتىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

چۆچەكنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئىلىنىڭ توپىلاڭ بولغانىدى. بۇ قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە، رۇسىيە پۈقرالىرى جىسمانىي جەھەتتە زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، ئەمما ماددىي جەھەتتە زور زىيان تارتتى. بۇنداق شارائىتتا سودىمۇ تەبىئىي ھالدا ۋاقتىنچە توختىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا، ئىلىنى ئىشغال قىلىشىمىزغا ئەگىشىپ، بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالغان جۈڭگو ـ رۇسىيە سودىسى يەنە باشلاندى. رۇسىيەلىك سودىگەرلەر قوشۇنغا ئەگىشىپ ئىلىغا كىرگەندىن كېيىن، ئىلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلاردا سودا قىلىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ سودا 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاندىن زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىنى تىنچلاندۇرغۇچى جۈڭگو قوشۇنلىرى ئىلىنى رۇسىيەنىڭ قولىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن، ئىلى رايونىغا يېقىنلىشىۋاتاتتى. ئۇلار بارغانلا يەر توپىلاڭدا قاتتىق ۋەيران بولغان ھەم ماددىي ئەشيالار ناھايىتى كەمچىل بولغاچقا، رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە رۇسىيەنىڭ مەھسۇلاتلىرى قىزغىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشكەنىدى. ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ ئىلىدىكى سودىگەرلىرى تا ھازىرغىچە ئاشۇ مەزگىلنى ئېلىمىز رۇسىيەنىڭ جۈڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن سودا قىلغان ئالتۇن دەۋرى، دەپ قارايدۇ.

1881 ـ يىلى، سىنىت پېتېربۇرگدا جۈڭگو بىلەن يېڭى شەرتنامە ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن قەشقەر، ئىلى ۋە چۆچەكتە كونسۇلخانا تەسىس قىلىندى، تۇرپاندىمۇ كونسۇلخانا تەسىس قىلىش قارار قىلىندى. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا قىلىدىغان رۇسىيەلىكلەرگە تۇرلۇك ئېتىبار بېرىلدى. بۇ كەڭ رايوندا باج تاپشۇرماي سودا قىلىش ئىمتىيازى رۇسىيەلىكلەرگە بېرىلگەن ئاساسلىق ئېتىبارلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. پېتېربۇرگ شەرتنامىسى (ئىلى شەرتنامىسىنى كۆرسىتىدۇ) ھېلىھەم كۈچكە ئىگە. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھازىرقى بۇ

خىل سودا مۇناسىۋىتى ئاشۇ شەرتنامە ئاساسىغا ئورنىتىلغان، يەنى ئاشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئېلىمىز ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن بولغان ئېكسپورت سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇشقا باشلىدى. ئېلىمىز رۇسىيەدە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن سودا قىلىدىغان سودىگەرلەرگە تۇرلۇك ئېتىبارلار بېرىلدى، ھەتتا مۇكاپاتمۇ بېرىلدى. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا پاختا توقۇلما بۇيۇملىرىنى ئېكسپورت قىلغانلارغا پاختا بېجىنى مۇكاپات سۈپىتىدە قايتۇرۇپ بېرىش بەلگىلەندى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا سەرەڭگە ۋە شېكەر ئېكسپورت قىلغانلارغا بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئىستېمال بېجى قايتۇرۇپ بېرىلدى. بۇ تەدبىرلەرنى قوللىنىشتىكى مەقسەت، ئېلىمىز رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن رىقابەتلىشىشىنى قوللاش ئۈچۈن ئىدى. چۈنكى 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا چەت ئەل تاۋارلىرى بارغانسېرى كۆپەيمەپ، ھەتتا رۇسىيە تاۋارلىرى چەتكە قېقىلىشقا باشلىدى. بۇ تەدبىرلەر بىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى كۆچلۈك تىرەك ئىدى. بۇ تەدبىرلەر قوللىنىلغانلىقتىن، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابەت كۈچى ئاجىزلىدى. ئەمما كېيىن، يەنە باشقا سەۋەبلەر (بۇ توغرۇلۇق كېيىنكى بابلاردا توختىلىمەن) تۈپەيلىدىن، چەت ئەل تاۋارلىرى بۇ يەردىن يوقىلىپ، رۇسىيە تاۋارلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بازارلاردا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى.

ھازىر رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئەڭ ئاساسلىقى، چۆچەك، ئىلى، قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا بولىدۇ. چۆچەك، ئىلى ۋە قەشقەر تاۋارلار يىغىلىدىغان ۋە تارقىتىلىدىغان ئاساسلىق بازار بولۇپ، رۇسىيە تاۋارلىرى مۇشۇ جايلاردىن بۇ كەڭ غەربىي رايونىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىتىلىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارمۇ ئاۋۋال مۇشۇ جايلارغا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يىغىلىدۇ، ئاندىن رۇسىيەگە ۋە ياۋروپادىكى قىسمەن بازارلارغا توشۇلىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا قىلىدىغانلار رۇسىيەلىك مۇسۇلمانلار، ـــ تاتارلار، تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى بولۇپ، بۇ يەردە سودا قىلىدىغان رۇسلار ناھايىتى ئاز. رۇسىيەنىڭ جۇڭگودىكى سودا مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىللىرى بولغان بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە ئاز ساندىكى كىشىلەردىن باشقا، ھەممىسى ساۋاتسىز بولۇپ، سودا ئەھۋالىنى چۈشەنمەيدۇ. قانداق تەدبىر قوللانغاندا رۇسىيە سودىسىنى راۋاجلاندۇرغىلى بولىدىغانلىقىغا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، ھەتتا ئۆزى قىلىۋاتقان ئىشنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغىمۇ كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. ئۇلار بۇرنىنىڭ ئۇچىدىكى پايدىلىنىلا كۆزلەيدۇ. ئەمما، بۇ يىلقى بۇنداق كۆپ پايدىنىڭ كېلەر يىلى زور زىيان ئەكېلىش ـ ئەكەلمەسلىكىنى ئازراقمۇ ئويلىمايدۇ. ئىنىقكى، تاتار، ئۇيغۇرلار سودا قىلىشقا ماھىر، ئۇلارنى تۇغما سودىگەر دېسىمۇ بولىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى كىچىك سودا ـ سېتىق قىلىشقىلا ماس كېلىدۇ. چوڭراق سودىلارنى قىلىشقا ئۇلارنىڭ جۈرئىتى يوق ھەم يىراقنى كۆرەلمەيدۇ. شەك ـ شۈبھىسىزكى، بۇ سودىگەرلەر مۇۋاپىق چېنىققان ۋە تەربىيەلەنگەن بولسا، پىشقان كارخانىچىلاردىن بولالايتتى، ئەمما بۇلار رېئاللىققا ئايلانمىدى. 20 ـ ئەسىر كىرىپ قالدى، ئۇلارنىڭ قىزىقىش ـ ھەۋەسلىرى، كۆز قاراشلىرى 18 ـ ئەسىردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەۋىيەسىدىلا تۇرۇۋاتىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە مەلۇم دەرىجىدە يېتەكلىشى بولمىغان بولسا، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودىكى سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە كېڭەيتىشتە ئۇلارغا زور ئۈمىد باغلىغىلى بولمايتتى. ئەمما، بىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيەنىڭ سودىسىنى قىلىدىغان مۇسۇلمانلارغا ئانچە يۇقىرى باھا بەرمىسەكمۇ، شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، ئاشۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدىكى ئايرىم كىشىلەرلا ئەمەس،

خېلى كۆپ قىسىم كىشىلەر مەدەنىيەت جەھەتتە باشقا مۇسۇلمان سودىگەرلەردىن خېلى بەك ئۇستۇن تۇرىدۇ. تاتارلارنى شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ. كۆپ سانىدىكى تاتارلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا قىلىدىغان باشقا مۇسۇلمانلاردىن ئەقىللىك، بولۇپمۇ رۇسىيە تۇركستانىدىكى ئۇيغۇرلاردىن ئەقىللىك.

تاتارلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى يۇقىرى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلاردىن خېلى بەك ئېشىپ چۈشىدۇ. بارلىق تاتار سودىگەرلىرى، ھەتتا كىچىك سودىگەرلەرمۇ ھېسابات دەپتىرى تۇتىدۇ. چوڭ سودىگەرلەر بولسا رەسمىي بوغالتىرلىق تۇزۇمىنى قوللىنىشقا باشلىدى. خېلى مەلۇماتلىق نۇرغۇن تاتار سودىگەرلىرى ماڭا كۆپ قېتىم: «ھازىر كونا قائىدە بويىچە ئىش قىلىش ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى، ھازىر بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىكىدەك ئېغىزدىلا سۆزلىگەندە ئەستە قالغىنى بويىچە ئىش قىلسا بولمايدۇ» دېدى. ئۇلار «ئىشنى قولىنىڭ ئۇچىدىلا قىلغاندا زىيان تارتىدىغان، ئالدىنىدىغان گەپ» دەپ قارايدۇ. تاتارلار يازما توختامغا ئاساسەن ئادەم يالالايدۇ، ئۇلارنىڭ مائاشىنى بېكىتىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئېنىق، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ دۇكىنىدىكى ئادەملەرنىڭ خىزمەتچى ياكى پايچىك ئىكەنلىكىنى سىزلا ئەمەس، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇيغۇرلاردا خىزمەتچى يالالاشقا ئائىت توختام يوق؛ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىمۇ مۇقىم ئەمەس. ئومۇمەن ئالغاندا، ئۇيغۇرلاردا مەيلى دۇكان غوجايىنى بولسۇن ياكى دۇكان خىزمەتچىسى ۋە پايچىك بولسۇن، بىر - بىرىنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيىتىنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. بۇنداق خىزمەتچىلەرنىڭ يەيدىغىنى، كىيىدىغىنى ۋە باشقا چىقىملىرى غوجايىندىن بولىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ بۇنچە كۆپ پۇلغا ئېرىشىشكە تېگىشلىك ياكى ئەمەسلىكىگە، ئالغىنىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشىغا قىلچە پەرۋا قىلمايدۇ. شۇڭا، ھەمىشە مۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. دۇكاننىڭ سودىسى ئوبدان بولغان چاغلاردا، ئۇ

ئۇيغۇر كتاب تۈر بىكىتى www.uyghurkitap.com

خىزمەتچىلەر ئۆزىنى پايچىك دەۋالىدۇ، ئەمما سودىدا زىيان تارتىپ تۆلەشكە توغرا كەلگەندە، ئۇلار مەن پايچىك ئەمەس، خىزمەتچى دەپ تۇرۇۋالىدۇ ھەم دۇكان غوجايىنىدىن ئۆزىنىڭ بىرنەچچە يىللىق، ھەتتا ئون يىللىق ئىش ھەققىنى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما، ئۇلار ئۆزىنىڭ قانچىلىك پۇل ئالسا بولىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، ھەمىشە بىر تالاي پۇل بەر دەپ تۇرۇۋالىدۇ. دۇكان خىزمەتچىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇنىڭ مىراسلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، ئاشۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ، ھەتتا ئەھۋال تېخىمۇ قالايمىقان بولىدۇ. بەزىدە ئەسلىي پايچىكنىڭ شېرىكلىكتىن چىقىپ كېتىشى ياكى دۇكان خىزمەتچىسىگە تەلەپ قىلغان ئىش ھەققىنى بەرمەسلىكى تۈپەيلىدىن، باي سودا سارايلىرى تاقىلىپ كېتىدۇ.

شۇغىنىسى قىزىقكى، يۇقىرىدىكى بارلىق ئەمەلىيەتلەرنىڭ ھەممىسى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆزىنى ئاچالمايۋاتىدۇ. ئۇلار ئىشلارنى بەكمۇ روشەن، ئوچۇق قىلىشتىن قورقىدىغاندەك قىلىدۇ، شۇڭا داۋاملىق خاتا يول تۇتۇپ مېڭىۋېرىشكە رازى. تاتارلار ئارىسىدا بۇنداق ئەھۋاللار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. گەرچە ئۇلارنى مەدەنىيەتلىك ئىلغار كىشىلەر دەپ ئاتاشقا بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئۇنداق جاھىل مۇتەئەسسىپلەردىن ئەمەس. شۇڭا، سودىسى ئاقماي قالىدىغان ئەھۋاللار ئۇيغۇرلار ئىچىدە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسە بولسا، تاتارلار ئارىسىدا ئۇنداق ئەمەس. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەمىشە خېلىلا قول ئىلكىدە بار ماگىزىن غوجايىنلىرى بولغان بايلارنىڭ پىرىكازچىققا ئايلىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئۇلارمۇ بۇنىڭدىن ئانچە ئەجەبلىنىپ كەتمەيدۇ. تاتارلار بولسا ئۇ خىل ئەھۋالنى ئەڭ زور بەختسىزلىك ۋە نومۇس دەپ بىلىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن

تارانچىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوقەت قىلىش ئەھۋالى ھەتتا ئۇيغۇرلاردىنمۇ بەتتەرەك، تۆڭگانلار ئۇلاردىن كۆپ ياخشى بولۇپ، تاتارلار بىلەن بەسلىشەلەيدۇ. لېكىن باشقا مىللەت سودىگەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆڭگانلار ۋە تارانچىلارنىڭ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى كۆپ ئەمەس.

بۇرۇن بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىز جۇڭگوغا توشۇيدىغان تاۋارلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئىربىت ۋە نىزگورود بازارلىرىدىن سېتىۋالاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى بازارنىڭ بازار بولىدىغان چاغلىرى — دەل جۇڭگوغا توشۇلىدىغان رۇسىيە مالىلىرىنى سېتىۋالىدىغان مۇقىم ۋاقىت بولۇپ قالغانىدى. ھازىر قاتناشنىڭ ياخشىلىنىشى، تىرانسپورت ئۇسۇللىرىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ، سۇرئىتىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، يۇقىرىقى بازارلار ئەمدىلىكتە بۇرۇنقىغا ئوخشاش تاۋار سېتىۋالىدىغان بىردىنبىر ئورۇن بولماي قالدى. سودىگەرلەر كۆپىنچە تاۋارلارنى بىۋاستە موسكۋا ياكى رۇسىيەنىڭ باشقا چوڭ سانائەت شەھەرلىرىدىن سېتىۋالالايدىغان بولدى. سودىگەرلەر ھەتتا بۇ يەرلەرگە شەخسەن ئۆزلىرى بارمىسىمۇ بولىدىغان، بەلكى ئالاقە ئۈچۈن ئۇسۇلى ئارقىلىق تاۋار سېتىۋالالايدىغان بولدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا ئۆتكەنكىگە ئوخشاشلا داۋاملىق توپ بازارغا بارىدۇ، ھەتتا بۇنى زادى كەم بولسا بولمايدۇ دەپ قارايدىكەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب: بىرىنچىدىن، ئۇلار ئۇ يەردە جۇڭگودىن ئېلىپ كەلگەن خام ئەشيالىرىنى ساتالايدۇ. ئىككىنچىدىن، نۇرغۇن زاۋۇت غوجايىنلىرى ۋە سودىگەرلەر بىلەن تونۇشۇۋالالايدۇ. چۈنكى، بۇ خىلدىكى ئادەملەرنى باشقا جايلاردا ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. توپ بازار — ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، گويا كى پۈتكۈل رۇسىيە سودا سارىيى ياكى بولمىسا تاۋار كۆرگەزمىخانىسىغا ئوخشاش ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە سودىگەرلەر يېڭى ئۇلپەتلەر بىلەن تونۇشىدۇ. سودا ئەھۋالى ۋە

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

تاۋار ئەھۋالىنى ئىگىلەيدۇ. ئەگەر خالىسا توپ بازارغا كەلمە
زاۋۇت غوجايىنلىرىنى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا قايسى تاۋارلار
ئەڭ قىس ۋە بازىرى ئەڭ ئىتتىك قاتارلىق ئۇچۇرلىرى بىلەن
تەمىنلەيدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىربىت ۋە
نىزگورود توپ بازارلىرى ھېلىھەم جۇڭگودا سودا بىلەن
شۇغۇللىنىۋاتقان رۇسىيە سودىگەرلىرى ئۈچۈن زور ئەھمىيەتكە
ئىگە. ئېھتىمال بۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە
يەنىلا شۇنداق بولغۇسى.

توپ بازارلاردىن ۋە باشقا جايلاردىن سېتىۋېلىنغان ياكى
بۇيرۇتۇپ ئەكەلگەن تاۋارلارنىڭ بىر قىسىم قۇرۇقلۇق يولى، بىر
قىسمى سۇ يولى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىم رايونلىرىغا
توشۇلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن يۇقىرىدا مەن بايان قىلىپ
ئۆتكەن چۆچەك، ئىلى ۋە قەشقەردىن ئىبارەت بۇ ئۈچ توپ
تارقىتىش مەركىزىگە توشۇلىدۇ. بۇ يەردىن يەنە جۇڭگونىڭ
غەربىي رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدۇ، بىر قىسىم
تاۋارلار شۇ يەردىكى كىچىك دۇكانلار ۋە كىچىك بوتكىلاردا
سېتىلىدۇ، زور بىر قىسمى بولسا باشقا شەھەر ـ بازارلارغا
توشۇلىدۇ. تاۋارلارنى سېتىشنى تەشكىللەشتە ئىككى خىل
ئۇسۇل بار، يەنى ياكى ئۆزىنىڭ پىرىكازچىكلىرى ئارقىلىق
سېتىش، بۇنداق قىلغاندا ئۆزىنىڭ دەسمايىسىنى دوغا تىكىشكە
توغرا كېلىدۇ ياكى بولمىسا ۋاكالەتچى سودىگەرلەر ئارقىلىق
سېتىش، يەنى بۇنىڭغا شۇلارنى مەسئۇل قىلىش. ۋاكالەتچى
سودىگەرنىڭ گەرچە دەسمايىسى ئاز بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار
مۇستەقىل تىجارەت قىلغۇچىلاردۇر. ئەگەر ئالدىنقى ئۇسۇل
بويىچە سودا ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىپ قالسا سودىگەرلەر
ئۇچۇن بىرقەدەر پايدىلىق بولىدۇ، چۈنكى بۇنداق بولغاندا سودا
ئوبوروتىدىكى بارلىق پايدىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قالىدۇ. ئەگەر
ئوقەت ئاقماي قالسا، ئۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ خەتەرگە تەۋەككۇل
قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى خىل ئۇسۇل بويىچە

قىلىنغاندا، پايدا بىرقەدەر ئازراق بولىدۇ ھەمدە بىرقەدەر ئىشەنچلىك بولىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭدا خەتەرنى ۋاكالەتچى سودىگەر ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىككى خىل ئۇسۇلنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشاش بىر سودىگەرنىڭ تاۋارلىرى ئۆز پىرىكازچىكلىرى تەرىپىدىنمۇ سېتىلىپ تۇرىدۇ. تېخى بەزىدە مۇنداق ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ، يەنى مۇقىم مائاش ئالىدىغان پىرىكازچىكلار بىرلا ۋاقىتتا ۋاكالەتچى سودىگەرلەردۇر، ئەمما مۇنداق ئەھۋاللار بىرقەدەر كەم ئۇچرايدۇ. پەقەت ئالاھىدە تۆھپىسى بار پىرىكازچىكلارغىلا بۇ خىل ئىمتىياز بېرىلىپ، باي بولۇۋېلىش پۇرسىتى يارىتىپ بېرىلىدۇ.

يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئارىسىدا ئەۋج ئېلىۋاتقىنى سەيياره سودا بولۇپ، بۇنىڭدا پىرىكازچىك ياكى ۋاكالىتەن سېتىپ بەرگۈچى ئۆز مائاشىنى ئۇچ - تۆت ئات - تۆگىگە ئارتىپ، بۇ تاغلىق كەنتتىن يەنە بىر تاغلىق كەنتكە بېرىپ ھەممىلا يەردە مال ساتىدۇ. ئەگەر چارۋىچىلار باشقا جايغا كۆچسە، ئۇلارمۇ پۈتۈن مالىنى ئېلىپ بىللە كۆچىدۇ. شۇنداق قىلىپ يۇرۇپ، ئۇلار تاكى ئۆز مالىنى سېتىپ تۆگەتكەندىن كېيىنلا ئاندىن شەھەرگە قايتىپ يەنە مال باسىدۇ. بۇنداق سودىگەرلەر يايلاقتىكىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. چۈنكى، يايلاق تۇرمۇشى زېرىكىشلىك بولغانلىقى ھەمدە چارۋىچىلارنىڭ قىزىقىشىدىن، ئۇلار بۇ يەرگە كەلسىلا يايلاق تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغۇچى بولۇپ قالىدۇ. چارۋىچىلار بىر نەرسە ئالمىسىمۇ، بۇ يەرگە كېلىپ مالىنى بىر كۆرۈپ باققۇسى كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلار ئۈچۈن چوڭ كۆڭۈل ئېچىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سودىگەرلەر يەنە چارۋىچىلار بىلىشكە تەقەززا بولغان يەنە بىر دۇنيانىڭ يېڭى ئىش، يېڭى خەۋەرلىرىنى بىللە ئەكېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق سودىگەرلەر ئالدى - ساتتىدا ئازراقلا ئادىل بولسىلا چوقۇم

چارۋىچىلارنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىن قىلغان غەمخورلۇقىنى ئېرىشىدۇ، يەنى چارۋىچىلار ئۇلارنىڭ ئېتىنى بېقىپ قاراپ قويىدۇ، پۇلى بارلار داۋاملىق غىزا ئېتىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ.

بۇ يەردىكى بارلىق تىجارەت پۇتۇنلەي دېگۈدەك نېسىگە بېرىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. توپ ساتقاندا ھەر قېتىملىق سودىنىڭ غەللىسىنى تاپشۇرۇش ۋاقتى بەلگىلىنىدۇ. بىرقەدەر كىچىكرەك تىجارەت قىلىنغاندا، بولۇپمۇ ۋاكالىتەن سېتىپ بەرگۈچى سودىگەرگە توپ ساتقان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ غەللىسى پۇتۇنلەي ئادەتتىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بېجىرىلىدۇ. ئادەتتە غەللە تاپشۇرۇش ۋاقتى ھەپتىنىڭ ئالتىسى بولىدۇ. ھەر ھەپتىنىڭ ئالتىسى غەللە تاپشۇرۇلىدۇ دېگەندە، ھەرگىزمۇ مەلۇم بىر شەنبە كۈنى سېتىۋالغۇچى ئۆزى چوڭ سودىگەردىن توپ سېتىۋالغان تاۋارلارنىڭ بارلىق غەللىسىنى تاپشۇرۇپ بولۇشى لازىم دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى باشقا كۈنى بولماستىن پەقەت شەنبە كۈنىلا ئۇ كىشى مال ئىگىسىگە ئالغان پۇلنىڭ بىر قىسمىنى، يەنى بىر ھەپتىدە قانچىلىك نەرسە ساتقان بولسا شۇنىڭ پۇلىنى تاپشۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن غەللە تاپشۇرۇش بىر شەنبىدىن يەنە بىر شەنبىگىچە سوزۇلۇپ، ئۇششاق تىجارەتچى مەڭگۈ چوڭ سودىگەرگە قەرزدار بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، چوڭ سودىگەرلەر بۇنىڭلىق بىلەن ھېچقانداق زىيان تارتمايدۇ. شۇڭا، ئۇلار پۇل تاپشۇرۇشنى كېچىكتۈرۈشكە ئانچە قارشى تۇرمايدۇ، بەلكى بۇ ئارقىلىق ئۇلار مال باھاسىنى ئۆستۈرەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە داۋاملىق كېلىپ تۇرىدىغان كونا خېرىدارلىرىنى ساقلاپ قالالايدۇ. ئەگەر ھېسابات دەپتىرى تۇرغۇزۇلسا، ئۇنداقتا ئۇ ئوقەت قىلىشتىكى ۋە تاۋارلارنى نېسىگە بېرىشتىكى ئىسپات بولۇپ قالىدۇ. ئۇششاق سودىدىكى نېسىگە بېرىشتە بىر ئېغىز گەپ قىلىپ قويسىلا بولدى. پەقەت بىرەر كىم ۋاقتىدا پۇل تاپشۇرالمىسا، ئاندىن ھۆججەت بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر

ئىككى رۇسىيە سودىگىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭ سودا ئېلىپ بېرىلسا، ئۇنداقتا قەرەل چېكى ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق چەكلەر ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەر ئارىسىدا كۆنسايىن ئومۇملىشىۋاتىدۇ. ئۇنىڭغا پۇل تۆلىگەندە كېلىشۇالغان پۇل تۆلىنىدۇ.

يايلاقتىكى سودىمۇ نېسىگە بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ يەرلەردە قانداقتۇر ھۆججەت ـ پۆججەتلەردىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ھېسىاب ئەلۋەتتە خاتىرلىنىدۇ، ئەمما ئادەتتە يايلاقتىكى چارۋىچىلار ئىنتايىن سەمىمىي كېلىدۇ. ناھايىتى كەمبەغەل بولمىسىلا پۇل تۆلەشتىن باش تارتىدىغان ئەھۋاللار كەم ئۇچرايدۇ. ئادەتتە تېخى مۇنداق ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ: سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى بىرنەچچە تۇياق مالغا تېگىشىپ، ئۇلارنى ئىنتايىن خاتىرجەم ھالدا ئۆز خېرىدارىنىڭ چارۋا توپىغا قوشۇپ قويىدۇ. تا بۇگۈنكى كۈنلەرگىچە بىز تېخى قايسىبىرەر چارۋىچى خېرىدارنىڭ سودىگەرنىڭ بۇ مالىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ قىلىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىدۇق. يايلاقنىڭ قائىدىسى بويىچە بۇ خىل قىلمىش ئەڭ چوڭ نومۇسسىزلىق، دەپ قارىلىدۇ.

ئۇنىڭ ئەكسىچە، سودىگەرلەر ئۆزلىرى چارۋىچىلارنى ئالداپ كېتىدىغان ئىشلار بىرقەدەر كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال يۈز بەرگەندە چارۋىچىلار ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلمايدۇ، ئەمما ئۇ ساختىپەزمۇ ھەرگىز ياخشى ئاقىۋەتكە قالمايدۇ. چۈنكى ياقلاقتا ئادەم ئالداش ـــ ئۆزىنى ئالدىغان بىلەن باراۋەر. چۈنكى، چارۋىچىلار بىرەر سودىگەرنىڭ داۋاملىق ساختىپەزلىك قىلىۋاتقىنىغا ھەقىقىي جەزم قىلغاندا، ئۇنداقتا بۇ ئەپەندىنى ئۇلار پۈت ـ قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي يايلاقتىن ھەيدەۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ دائىم مېھماندوست كېلىدىغان چارۋىچىلارنىڭ كىگىز ئۆيىدىن بىر كىشىلىك ئورۇن ئالالمايدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ سودىگەر ئۆزىنىڭ ساختىپەزلىكى ئاشكارىلىنىپ

قالغان بۇ جايلاردا سودىنى داۋاملاشتۇرالماي، ئەڭ ئاخىر يەردىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن بولسىمۇ ئادىل سودا قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. چۈنكى، بۇنىڭ پايدىسى ساختىپەزلىك قىلغاندىنمۇ كۆپ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

يايلاقتىكى سودىنىڭ ھەممىسى مالغا مال ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ، يەنى تاۋارلارنى سېتىش ئارقىلىق چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇلىدۇ. قانداق ئالماشتۇرۇلىدۇ، نېمە ئۈچۈن مۇنداق ئالماشتۇرۇلىدۇ؟ دېگەن مەسىلىلەرگە مەن سودىدا پۇل تۆلەش توغرىسىدىكى ھەرخىل ئۇسۇللارنى سۆزلىگەندە سۆزلەپ ئۆتكەنلىكىم ئۈچۈن بۇ يەردە قايتا تەكىتلەپ ئولتۇرمايمەن. مەن بۇ يەردە پەقەت بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىزنىڭ يايلاقتا نەق مال سودىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ نەق پۇل سودىسىدىن تېخىمۇ پايدىلىق دەپ قارايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ئۆتمەكچى.

رۇسىيە سودىسىنى ئىلگىرى سۇرۇش ئۈچۈن ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرىگە ياردەم مەقسىتىدە، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا «جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسى»نىڭ شۆبە بانكىلىرىدىن بىرنەچچىسى قۇرۇلدى. بۇ ئالدى بىلەن قەشقەردە، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلى ۋە چۆچەكلەردە قۇرۇلدى. ھازىر ئۇرۇمچىدە شۆبە بانكا قۇرۇش پىلانلىنىۋاتىدۇ. ئۇ ئەسلىدە ئىككى يىل ئىلگىرىلا قۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى. سودىغا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، مەن ئۇرۇمچىدە شۆبە بانكا قۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتا باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرۇپ كەلدىم. بىراق رۇسىيە ـ ياپونىيە ئۇرۇشى تۇپەيلىدىن كېچىكتۇرۇلدى. مېنىڭچە، يېقىن كەلگۈسىدە ئۇرۇمچىدە شۆبە بانكا ھامان ئېچىلىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئامانەت ـ قەرز مۇئەسسەسىلىرىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ئاللىبۇرۇنلا ھېس قىلىنغانىدى. چۈنكى، بەزى ھاللاردا جىددىي پۇل لازىم بولۇپ قالسا ھېچيەردىن تاپقىلى

بولمايدۇ. مەسىلەن، «سودىگەرلەر نەق پۇلغا بىر توپ مال ئالماقچى بولغاندا، قەرەللىك چەك ـ دىسكونتى قىلىش زۆرۈر بولغاندا زادىلا ئامال بولماي قالىدۇ. چۈنكى، شەخسلەردىن بۇ خىل كەسپنى باشقۇرغانلىرىمۇ يوق، لېكىن بۇ تۈردىكى ھەر قانداق رايون، ھەر قانداق دۆلەتتە مەۋجۇت بولغان سودىدىكى ئادەتتىكى ئېھتىياجدىن سىرت، بۇ يەرلەردە بانكا ئېچىش شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈركى، ئۇنىڭ يەنە يەرلىكتە پەۋقۇلئاددە سەۋەبىمۇ بار. بۇ يەردىكى مەسىلە، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تاۋار سېتىۋېلىش ۋە سودا ھېساباتى قىلىشتا ھەرقايسى جايلارنىڭ شارائىتى ۋە سودا ئوبيېكتى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزىدە رۇسىيە پۇلى ئىشلىتىلسە، بەزىدە جۈڭگو كۇمۇشلىرى ئىشلىتىلىدۇ. مەلۇم بىر ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىغا بولغان ئېھتىياج ئۆسۈپ كەتسە ياكى چۈشۈپ كەتسە، جۈڭگونىڭ كۇمۇشى ياكى رۇسىيەنىڭ رۇبلىسمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ شىددەت بىلەن چۈشۈپ كېتىدۇ ياكى ئۆرلەپ كېتىدۇ. بۇ رۇسىيەلىكلەرنىڭ سودىسىغا زىيانلىق تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. بانكىدا رۇبلىمۇ، كۇمۇشمۇ بولغاندىن كېيىن، ھەر قانداق ۋاقىتتا بازار ئەھۋالىغا قاراپ ئىش تۇتۇپ، سودا ئۈچۈن زىيانلىق بولغان بۇنداق زور داۋالغۇشلارنى ئازايتقىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بانكا شۇبھىسىزكى سودىغا نىسبەتەن پايدىلىق رول ئوينايدۇ. ئەمما كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدىغىنى شۇكى، جۈڭگو ـ رۇسىيە بانكىسى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئېچىلىشقا باشلىغاندا، كۆپ ساندىكى رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇنىڭغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك پوزىتسىيەدە بولغان، ھالبۇكى بەزىلەر بانكا ئېچىش ئۈچۈن ھەر يان چېپىشقان ھەمدە ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇشال بولغانىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، سودىگەرلەرنىڭ ئادەتتىكى مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى، شۇنىڭدەك يېڭى شەيئىلەرگە بولغان گۇمانىنىڭ كۆپلۈكىدىن بولغان. ئەمما، ھازىرقى سودىگەرلەر بۇ خىل قاراشتا ئەمەس،

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

بەلكى بانكىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق يارىتىپ بېرىش
بەكمۇ خالايدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسىنىڭ بېجىرىدىغان كەسپى تۆۋەندىكىچە: بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بانكا مال گۆرۈگە قويۇلغان ئەھۋال ئاستىدا ئامانەت ـ قەرز بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئەمما گۆرۈگە بىرنەرسە قويمىسىمۇ بولىۋېرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا قەرەللىك چەك دىسكونت كەسپىنى بېجىرىدۇ. بىراق، بانكىنىڭ دىسكونتى ۋە ئامانەت ـ قەرز كەسپى ۋاقتىنچە تېخى ئانچە چوڭ تەرەققىي قىلىپ كېتەلمىدى. چۈنكى، بانكىمۇ ئېھتىيات قىلىپ ئۇنى ئالدىراپ بېجىرمەيدۇ. سودىگەرلەرمۇ زىيان تارتىشتىن قورقۇپ ئامال بار قەرز پۇل ئالمايدۇ، ئەمما پۇل پېرىۋوت ئىشلىرى بىرقەدەر تېز قانات يېيىپ كەتتى. بۇ يەردە بانكا ئارقىلىق پۇل پېرىۋوت قىلىشقا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى كۈچلۈك. يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن بانكا پېرىۋوتى گەرچە ئانچە ئەرزان توختىمىسىمۇ، ئەمما بۇ كەسىپ تېز تەرەققىي قىلىپ كەتتى. بانكىنىڭ خېرىدارلىرى ئاساسەن رۇسىيە سودىگەرلىرى، جۇڭگولۇقلار ناھايىتى ئاز. قارىماققا بۇ خىل ئەھۋال ۋاقتىنچە يەنىلا مۇۋاپىق. بانكا كەسپى رۇسىيە سودىگەرلىرى ئارىسىدا مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەندىن كېيىن، جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا كېڭەيتىشكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ نۆۋەتتىكى مەمۇرىي ئەدلىيە تۈزۈمى شارائىتى ئاستىدا بۇنداق قىلىش تېخىمۇ بىخەتەر. ئۇنىڭدىن قالسا، بانكا يەنە بىرنەچچە تۈرلۈك پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل كەسىپلەرنىمۇ تەسىس قىلدى. مەسىلەن، بانكا كۇموش ئەكسىرىپ جۇڭگولۇقلارغا سېتىپ بېرىدۇ، مەلۇم تاۋارلارنى توختاملىشىدۇ، مەسىلەن، ئاق شېكەر دېگەندەك. قەشقەر بانكىسىنىڭ شۆبە بانكىسىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ پاختا ئۇرۇقى ۋە پىلىسىنى توختاملىشىپ بىر قىسمىنى ھەقسىز تارقىتىپ بېرىپ، يەنە بىر قىسمىنى يەرلىك ئاھالىلەرگە سېتىپ بەرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنىدىم. دېمەك،

تا بۇگۈنكى كۈنلەرگىچە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى جۇڭگو - رۇسىيە بانكىسى شۆبە بانكىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى شۇبھىسىزكى پايدىلىق بولماقتا. بانكىلارنىڭ پائالىيەتلىرى سودا ئوبوروتىنى تېزلەتىپ، ئۇنىڭ جانلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ پايدىسىنى ئاشۇردى. مەسىلەن، سودىگەرلەر ئۆچۈن مال زاكاز قىلىش كەسپىنى بېجىرگىلى بولىدۇ، ۋەھاكازا. ئەگەر جۇڭگو - رۇسىيە بانكىسىنىڭ ھەرقايسى شۆبىلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيە كونسۇلخانىلىرى بىلەن بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ ئىلگىرىلىسە، ئۇنداقتا كەسىپكە نىسبەتەن ئەستايىدىللىق بىلەن قاتتىق پوزىتسىيە تۇتقان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلار چوقۇم رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ بۇ رايونىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئىگە قىلغۇسى.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

رۇسىيە تاۋارلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرىش ئەھۋالى، توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى، پاختا توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى، تۆمۈر ئەسۋابلىرىنىڭ كىرىشى، شېكەر ۋە سەرەڭگىنىڭ كىرىشى، باشقا تاۋارلار. رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە كىرگۈزۈلىدىغان مەھسۇلاتلار، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەرخىل كۆن - خۇرۇملار، پاختىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى، يىپەكنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى، چاينىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن قىلىندىغان چاي سودىسى ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇشتىكى پايدىسىز شارائىتلار، باشقا تاۋارلار.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزۈلگەن رۇسىيە مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە سان ۋە قىممەت جەھەتتە، پاختا توقۇلما مالىلار ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدا ئاساسەن ھەر خىل گۈللۈك رەختلەر، قىرغىز رەختلىرى، شۇنىڭدەك باشقا پاختا توقۇلما رەختلەر بار. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ رەختكە بولغان قىزىقىشى ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىز تاۋارلىرىنى چوقۇم تاللاپ ئەكېلىشى كېرەك ھەمدە ئامالنىڭ بارىچە ئىستېمالچىلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ماسلىشىشى لازىم. بۇرۇن خېلى ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيە سودىگەرلىرى، شۇنىڭدەك زاۋۇت ئىگىلىرى، جۇڭگولۇق خېرىدارلارنىڭ قىزىقىشىغا باقماستىن نېمىنى خالىسا شۇنى ئەكەلدى. ئەمما، بىر مەزگىل مەيدانغا چىققان ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابىتى بازاردىن بىزنىڭ توقۇلما مەھسۇلاتلىرىمىزنى سىقىپ چىقىرىشقا باشلاپ، بىزنىڭ

سودىگەرلىرىمىزنى خېرىدارلارنىڭ قىزىقىشىغا ماسلىشىشتا كاللا ئىشلىتىشكە مەجبۇرلىدى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار بىرقەدەر ياقتۇرىدىغان رەختلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. گەرچە ئۇ تازا كۆڭۈلدىكىدەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا بولىدۇ. يەنە موڭغۇللار ياقتۇرۇپ كىيىدىغان ماللارمۇ بار بولدى. لېكىن، بۇ ئىسلاھات داۋاملىق راۋاجلانماي كۆپ ئۆتمەي توختاپ قالدى.

جۇڭگولۇقلار ياخشى كۆرىدىغان رەڭلەر ۋە گۈل نۇسخىلىرى پۈتۈنلەي جۇڭگو يىپەكلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان توقۇلما ماللاردۇر. جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەممىسى يىپەك رەختلەردىن كىيىم كىيىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. لېكىن ئۇ بەك قىممەت بولۇپ، كۆپىنچە كىشىلەر كىيەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگولۇقلار جۇڭگو يىپەكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىرخىل رەڭدىكى گۈللۈك رەختلەرنىڭ بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ پاختا رەختلىرى ئىچىدە كەندىر يىپىكى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل رەخت بار، بۇ تەلەپكە بىر قەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇ رەخت جۇڭگونىڭ يىپەكلىرىگە ئوخشاش قىلىپ توقۇلۇشتا تازا ۋايىغا يېتەلمىگەن. يەنى جۇڭگو يىپەكلىرىگە ئوخشاش ئۇنداق ئالاھىدە رەڭدار ھەمدە گۈل نۇسخىلىرىمۇ تامامەن جۇڭگو نۇسخىسىدا توقۇلمىغان. بۇ جەھەتتە چەت ئەل رىقابەتچىلىرى بىزدىن كۆپ ئالغا ئىلگىرىلەپ كەتتى. ئۇلارنىڭ جۇڭگولۇقلارغا سېتىپ بەرگەن رەختلىرى رەڭگى ۋە گۈل نۇسخىلىرى پۈتۈنلەي جۇڭگو يىپەكلىرىگە ئوپمۇ ئوخشاش. گەرچە بۇ رەختلەرنىڭ سۈپىتى رۇسىيە رەختلىرىدىن كۆپ ناچار بولسىمۇ، بۇ رەختلەر نېپىز بولۇپ، چىداملىق ئەمەس، تېزلا رېڭىدىن كېتىدۇ. رۇسىيەنىڭ رەختلىرى بولسا قېلىن ۋە چىداملىق. ئەمما، چەت ئەل رەختلىرى رەڭگى ۋە گۈل نۇسخىلىرى جەھەتتە جۇڭگولۇق ئىستېمالچىلارنىڭ قىزىقىشىغا ماسلىشالىغانلىقى ئۈچۈن، رۇسىيە رەختلىرى بىلەن چەت ئەل رەختلىرىنى تاللىغاندا ئۇلار داۋاملىق دېگۈدەك غەرب

www.uyghurktap.com

رەختلىرىنى تاللايدۇ. ئەسلىدە دۆلىتىمىزنىڭ زاۋۇت غوجايىنلىرى ئۇچۇن ئىيتقاندا، جۇڭگونىڭ توقۇلما مالليرىنىڭ ئەۋرىشكىلىرىدىن تېپىپ كېلىپ مەخسۇس جۇڭگوغا ساتىدىغان مەھسۇلاتلارنى توقۇپ چىقىشى ئانچە كۆپ كۈچ كەتمەيدىغان بىر ئىش ئىدى، ئەمما ئۇلار بۇنىمۇ قىلمايدۇ. بىزنىڭ بەزى زاۋۇت غوجايىنلىرىمىز ھازىر چەت ئەل مەھسۇلاتلىرىنىڭ باشقا بىر خىل ئالاھىدىلىكىدىن ئۆرنەك ئالماقتا. يەنى، سۇپىتى بىرقەدەر ناچار بولغان مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەشكە باشلىدى. بۇرۇن بىزنىڭ پاختا رەختلىرىمىز ناھايىتى ياخشى ئىدى، يەنى، ھەم چىداملىق، ھەم رەڭگى ئۆڭمەيتتى. ھازىر يىلدىن - يىلغا ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ھازىر توقۇلۇۋاتقان رەختلەر ناھايىتى نېپىز، بۇنى يوشۇرۇش ئۈچۇن، رەختنى ناھايىتى قېلىن شىلىملايدۇ. رەڭگىمۇ ھۆل قول بىلەن سۈرتسە قولغا رەڭ چىققۇدەك دەرىجىدە ناچارلىشىپ كەتتى. ئەلۋەتتە، ھەممە زاۋۇت غوجايىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭلا سۇپىتى ئۇنداق ناچار ئەمەس، ئەمما ھازىر سۇپىتى ناچار مەھسۇلاتلار خېلىلا كۆپىيىپ قالدى. بىزنىڭ زاۋۇت غوجايىنلىرىمىز مۇنداق قىلسا، ئەلۋەتتە چەت ئەللىكلەر بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدۇ. بۇنىڭدا پەقەت بىز ئىمپېرىيە تېررىتورىيەسى ئىچىدە جۇڭگوغا مال ئېكسپورت قىلغاندا يۇقىرى نىسبەتتە تاموژنا بېجىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكىمىز ئۈچۈنلا، دۆلىتىمىزنىڭ ھازىرقى ئېكسپورت سەۋىيەسى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ناۋادا ھەر خىل ئىمتىياز - ئېتىۋارلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، دۆلىتىمىزنىڭ مال ئېكسپورت قىلىش نىسبىتى دەرھال چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇنداق بولۇپلا قالماستىن، ئېلىمىزنىڭ زاۋۇت غوجايىنلىرى ئادەمنىڭ يۈزىنى چۈشۈرىدىغان ئىشلارنىمۇ قىلدى، يەنى ئۇلار رەختلەرنى شىلىملىغاندا، شىلىم سۈيى ئەسلىدىنلا قويۇق بولسىمۇ، شىلىم سۈيىگە يەنە يېرىك قۇم ئارىلاشتۇرۇپ رەختنىڭ ئېغىرلىقىنى ئاشۇرىدىكەن. نېمە ئۈچۈن زادى بۇنداق قىلىدىغانلىقىنى مەنمۇ

تازا بىلەلمىدىم. ئەمما بىزنىڭ جۇڭگودىكى سودىگەرلىرىمىزنىڭ ماڭا چۈشەندۈرۈشىچە، بۇنداق قىلىش تېخىمۇ كۆپرەك پاختا بېجىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىكەن. بۇ باج جۇڭگوغا پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى چىقارغاندا ئېلىنغان باج بولۇپ، كېيىن سودىگەرلەرگە قايتۇرۇپ بېرىلىدىكەن. باجنى قايتۇرغاندا ئۇنىڭ پۇل سوممىسى رەختنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدىكەن. شۇڭا، رەخت قانچە ئېغىر بولسا، دۆلەت ئۇلارغا قايتۇرىدىغان باج سوممىسى شۇنچە كۆپ بولىدىكەن. ئەمەلىيەتتە، راست شۇنداقمۇ مەن ئانچە بىلەلمىدىم. ئەمەلىيەتتە شىلىم سۈيىگە قۇم ئارىلاشتۇرغان.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنى چىقىرىش بىلەن بىللە، يەنە مەلۇم مىقداردا رۇسىيە سوكنىسىمۇ چىقىرىلىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە سوكنىسىغا بولغان باھاسى ناھايىتى يۇقىرى. ھەر بىر جۇڭگولۇق خۇددى جۇڭگو يىپەكلىرىنى ياخشى كۆرگەندەك سوكنىنى ياخشى كۆرىدۇ. سوكنىدىن كىيىم كىيىسە ناھايىتى سالاپەتلىك كۆرۈنىدۇ، ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، جۇڭگولۇقلار رۇسىيە سوكنىسىنى بەك قىممەت كۆرىدۇ. شۇڭا، ئۇلار بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنگەن چەت ئەل سوكنىلىرىنى كىيىشكە مەجبۇر بولماقتا، چەت ئەل سوكنىلىرى بەكمۇ سۈپەتسىز بولۇپ، ئاساسەن چىدامليق ئەمەس. مەن بىرنەچچە قېتىملاپ ئۇ رەختلەرنى شۇنداق تارتىپ قويسىلا خۇددى كونىراپ كەتكەن يىپتا توقۇغاندەك تىتىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم. كىم بىلىدۇ، ئۇلارنى ھەقىقەتەن كونىراپ كەتكەن يىپتا توقۇغانمۇ تېخى. ئەمما، جۇڭگولۇقلار يەنىلا مۇشۇنداق سوكنىلارنى يارىتىپ، رۇسىيەنىڭ سوكنىلىرىنى ياراتمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق سوكنىلار ئەرزان بولۇپ، ئېنى جۇڭگوچە كىيىم پېچىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. جۇڭگولۇقلار ھەتتا ئادەتتىكى شەرقلىكلەر يوغان - كەڭ كىيىملەرنى كىيىشكە ئامراق، چەت ئەل سوكنىلىرىنىڭ ئېنى

كەڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، كىيىم پىچقاندا رەخت كۆپ كەتمەيدىغان پىچىشقىمۇ ئەپلىك بولۇپ، ئۇلاشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەمما، بىزنىڭ سوكىنىلىرىمىزنىڭ ئېنى تار بولۇپ، جۈڭگولۇقلار ياقتۇرمايدۇ. چەت ئەل سوكىنىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھەرخىل قىزىل رەڭلىك ۋە ئوچۇق كۆك رەڭدە بولىدۇ. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىغا ئېلىپ بارغان بىزنىڭ سوكىنىلىرىمىزنىڭ رەڭلىرى ھەر خىل بولۇپ، قىزىل رەڭدىكىسى ئەڭ ئاز، سوكىنىنىڭ باھاسىنى ئازراق چۈشۈرۈشكە بولامدۇ ـ قانداق، بۇنى بىلمىدىم. ھازىرقى باھادىكى سوكىنىلار پەقەت باي جۈڭگولۇقلار كىيەلەيدىغان ئالىي دەرىجىلىك مال بولۇپ، بازىرى ئانچە چوڭ بولمايدۇ.

جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىغا ئېكسپورت قىلىدىغان مەھسۇلاتلار ئارىسىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى تۆمۈر ۋە تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇملاردۇر. گەرچە تۆمۈر پاختا توقۇلما بۇيۇملاردىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئېكسپورت قىلىنغىنى ئانچە جىق ئەمەس، بولۇپمۇ توقۇلما مەھسۇلاتلارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ شۇنداق. ئەگەر رۇسىيەلىك پۇقرالىرىمىز تۆمۈر ئەسۋابلارنى ناھايىتى ئاز ئىشلىتىدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تېخىمۇ ئاز ئىشلىتىلىدۇ، بۇ تەبىئىي ئەھۋالدۇر. ئانچە باي بولمىغان جۈڭگولۇقلارنىڭ ئائىلىسىدە تۆمۈر ئەسۋابلارنى ھەرگىز كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەشەمەتلىك ئۆي جاھازلىرىغا ئادەتتە تۆمۈر ئەسۋابلار ئىشلىتىلىدىغان يەرلەردىمۇ، جۈڭگولۇقلار ياغاچ سايمانلارنى ئىشلىتىش بىلەنلا قانائەتلىنىدۇ. نامراتراق جۈڭگولۇقلار ھارۋىلىرىغا تۆمۈر چەمبەر ئىشلەتمەيدۇ. پەقەت بولمىغاندا ئاتقا تاقا قاقتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇلار پەقەت ئىپتىدائىي ساپاللىرىغىلا تۆمۈر ئىشلىتىدۇ. دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە باشقا سايمانلار ئەلۋەتتە تۆمۈردىن ئىشلىنىدۇ. بۇنىڭغا ياغاچ ئىشلەتكەن بىلەن ئەلۋەتتە بولمايدۇ. جۈڭگوغا كىرگۈزۈلگەنلىرى تۆمۈر تاختا ۋە قاڭالتىر بولۇپ، قاڭالتىردا

كۆپنچه يېنىك مەشلەر ياسىلىدۇ.

جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا بۇنداق مەشنى ئىشلىتىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. بىرقەدەر ئومۇملاشقان تۆمۈر ئەسۋابلاردىن قازان ۋە چېلەكلەر بار. ھازىر بازىرى بىرقەدەر ئىتتىك بولۇۋاتقانلاردىن ساپالدا ئىشلەنگەن بۇيۇملار بار. مەسىلەن چىنە ـ تەخسىلەر، چەينەك، قازان، شۇنىڭدەك ھەرخىل قاچا ـ قۇچا قاتارلىقلار بار. كۆپچىلىكىنىڭ ھەممىسى بۇ ئەسۋابلار ئىشلىتىشكە ئەپلىك ۋە چىداملىق، ئانچە قىممەت ئەمەس، دەپ قارايدىكەن.

ئۆتكەن بىر مەزگىللەردە، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بازارلاردا دۆلىتىمىزنىڭ شېكەر ۋە سەرەڭگە بازارلىرىنى كېڭەيتىش مەسىلىسىدە خېلىلا زور تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىلگەنىدى ھەمدە جۇڭگوغا ئېكسپورت قىلىنغان شېكەر ۋە سەرەڭگىلەردىن ئىستېمال بېجى ئالماسلىق بەلگىلەنگەنىدى. بۇ تەدبىر ئارقىلىق ئەسلىدە شېكەر بىلەن سەرەڭگىنىڭ باھاسى زور دەرىجىدە چۈشكەن بولسا ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا سېتىلىش يوللىرى كېڭەيگەن بولسا بولاتتى، ئەمما كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمىدۇق. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا شېكەرنىڭ سېتىلىش نىسبىتى بۇرۇنقىدىن كۆپەيدى، لېكىن، ئېكسپورت نىسبىتى ئەسلىدىكى پەرەز بويىچە ئۇنداق زور دەرىجىدە ھەسسىلەپ ئاشمىدى. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئالدى بىلەن رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئۆزىدە، ئاندىن قالسا بازار شارائىتىدا، سودىگەرلەر بۇ خىل تەدبىرنى ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلارغا قىلغان ئالاھىدە ئېتىبارى دەپ قاراپ، ئۇنداق قىلىشنىڭ سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولسۇن دېگەن مەقسەتتە ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىگەنلىكىدە. ئىستېمال بېجى ئېلىنمىغاندىن كېيىن، ئۇلار ئەرزان باھالىق شېكەرلەرنى سېتىپ ئەكېلىدۇ. بىراق، ئۇنى ساتقاندا ئامالنىڭ بارچە بۇرۇنقى باھادا سېتىشقا تىرىشىدۇ ياكى بولمىسا ئۇنى ئازراقلا چۈشۈرۈپ

ساتمدۇ. بۇنداق قىلغاندا ئۇلار تېخى زور پايدىغا ئېرىشىدۇ. ئەمما بىزنىڭ سودىمىز بۇنىڭلىق بىلەن ھېچقانداق پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ. بۇ ئەھۋالغا نىسبەتەن مەن غۇلجىدىكى ۋاقتىمدا مەخسۇس تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بۇنداق قانۇنسىز پايدا ئېلىشقا قارشى تۇردۇم ھەمدە ئۇزۇكسىز تۇرده رۇسىيە سودىگەرلىرىگە بۇ تەدبىرنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ تۇردۇم. ئەلۋەتتە، ھازىر يۆتكەپ كېلىنگەن شېكەرلەر كۆپەيدى، ئۇنىڭ باھاسىمۇ زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى، ئەمما ئۇنىڭ سېتىلىش جەھەتلىرىدە يەنىلا چوڭ تەرەققىياتلارنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىككىنچى سەۋەب، شۇ يەرنىڭ شارائىتى مەسلىسىدە، چۈنكى جۇڭگولۇقلار يېمەكلىكلىرىدە شېكەرنى ئىنتايىن ئاز ئىشلىتىدۇ، ئۇنى پەقەت كاتتا بايلارلا ئىستېمال قىلىدىغان ئالىي دەرىجىلىك يېمەكلىك دەپ قارايدۇ. ئادەتتىكى كىشىلەر پەقەت ھېيت ـ بايرام كۈنلىرىلا ئىشلىتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگولۇقلار قارا شېكەرنى يېيىشكە تېخىمۇ ئامراق. چۈنكى بىرىنچىدىن، جۇڭگونىڭ قارا شېكىرى رۇسىيەنىڭكىگە قارىغاندا يەنىلا ئەرزان. ئىككىنچىدىن، ئۇلار جۇڭگونىڭ شېكەرلىرىنى تاتلىقراق، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگولۇقلار قۇم شېكەر ياكى ناۋات يېيىشكە ئامراق، ئەمما بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىز بۇ يەرگە يۆتكەپ كەلگىنى چاقماق قەنت ياكى بولمىسا پۈتۈن - پۈتۈن شېكەر كاللەكلىرىنى يۆتكەپ كەلدى. جۇڭگولۇقلار ئاساسەن بۇنداق كاللەك شېكەرنى ئالمايدۇ. جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا رۇسىيە قەنتلىرىنى يەيدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمانلار. بىراق شۇغىنىسى قىزىقكى، شېكەر ـ قەنتلەرنى يېيىش ئۇلاردا بىر خىل ئېسىل تۇرمۇش، دەپ قارىلىدىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈندە ئىستېمال قىلمايدىكەن. مۇسۇلمانلار يەنە بىزنىڭ تاتلىق يېمەكلىكلىرىمىزدىن كەمپۈتلىرىمىزنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇنى ئالىدىغانلارمۇ كۆپ. بىراق، كۆپ ساندىكى كىشىلەرگە نىسبەتەن بۇلار يەنىلا ئالىي دەرىجىلىك يېمەكلىكلەر

بولۇپ، بازىرى ئىتتىك ئەمەس. خەنزۇلارمۇ بىزنىڭ كەمپۇتلىرىمىزنى ئالىدۇ، ئەمما مۇسۇلمانلاردىن ئالىدىغانلار يەنىلا ئاز.

بىزنىڭ باجسىز سەرەڭگىلىرىمىز ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بازارلاردىن ئەزەلدىن ئۇ يەرلەردە ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقان چەت ئەل سەرەڭگىلىرىنى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىپ بولدى. بىراق سەرەڭگە ئەرزان باھالىق تاۋار، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ جۇڭگوغا كىرگۈزگەن تاۋارلىرىمىز ئىچىدە ئۇنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى چوڭ ئەمەس.

ھالبۇكى، راست گەپنى قىلغاندا، ئېلىمىزنىڭ چېگرا رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق دېھقانلار شېكىر ۋە سەرەڭگىنى يەنىلا يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىۋاتسا، بىزنىڭ ھەدەپ بۇ تاۋارلارنى تۆۋەن باھادا جۇڭگولۇقلارغا سېتىپ بەرگەنلىكىمىزنىڭ قىلچىمۇ ئەھمىيىتى يوق. دۆلىتىمىز دېھقانلىرىنىڭ بۇنداق نورمالسىز ھادىسىگە نارازى بولۇشى ئەلۋەتتە تەبىئىي ئەھۋالدۇر. بۇنىڭدىكى ئاقىۋەت نېمە بولدى؟ دۆلىتىمىزدىن چۆچەك ۋە غۇلجىغا ئىش بېجىرگىلى بارغان بەزى دېھقانلىرىمىز يەنە تېخى زىيالىلىرىمىزمۇ ھەممىسى دېگۈدەك بىر ئاماللارنى قىلىپ ئەتكەسچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇ يەرلەردىن باج ئېلىنمايدىغان رۇسىيەنىڭ سەرەڭگە ۋە شېكىرلىرىنى رۇسىيە زېمىنىغا توشۇۋاتىدۇ. بۇخىل ئېتىبارلار رۇسىيەنىڭ سانائىتىگە نىسبەتەن ھېچقانداق چوڭ پايدىسى يوق، ئۇنىڭ ئۇستىگە دۆلىتىمىزنىڭ سەرەڭگە ۋە شېكىرلىرى مەزكۇر جايلاردا چوڭ بازار تاپالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، كەلگۈسىدىمۇ چوڭراق پايدىسىنىڭ بولۇشى ناتايىن. ئىستېمال بېجىنى قايتۇرۇپ بېرىش دۆلەتكە زىيان ئېلىپ كېلىپ، پەقەت ئاز سانىدىكى رۇسىيە شېكىر زاۋۇتى غوجايىنلىرى ۋە سودىگەرلىرىنىلا باي قىلىدۇ، خالاس.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزۈلگەن باشقا تاۋارلار

ئىچىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى كىيىم تىكىش ماشىنىسىدۇر. گەرچە ئۇنىڭ كىرگۈزۈلگەنلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق يىلمۇ يىل كۆپىيىۋاتىدۇ. كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى كەڭ بازارغا ئىگە قىلىشتا خەنزۇچە چۈشەندۈرۈش بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەزى قىينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىمىز. ئەمەلىيەتتە، بىز خالىساقلا بۇنداق قىينىچىلىقلارنى ئوڭايلا يەڭگىلى بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزۈلگەن ماللار ئىچىدە يەنە ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدىغان قەغەزمۇ بار. خەنزۇلار بۇ قەغەزنى ئۆيىنىڭ تام ـ تورۇسلىرىغا چاپلاشقا ناھايىتى كۆپ ئىشلىتىشىدۇ. خەنزۇلارمۇ بۇنداق قەغەزنى ئىشلەپچىقىرالايدۇ، ئەمما ئۇلار قەغەزنى ئاقارتقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوڭايلا رېڭى قېچىپ سارغىرىپ كېتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ قەغەزلىرىنىڭ رېڭى ئۆڭمەيدۇ. شۇڭا، خەنزۇلار بىزنىڭ قەغەزىمىزنى ئېلىپ ئۆيىنىڭ تام ـ تورۇسلىرىغا چاپلاشقا بەكمۇ ئامراق. قەغەزنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى يىلمۇ يىل ئاشماقتا.

دۆلىتىمىز كىرسىلىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى روشەن ھالدا تەدرىجىي ئاشماقتا. جۇڭگولۇقلارنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل يورۇقلۇق مېيىي ئۇلار بۇرۇن ئىشلىتىپ كەلگەن زاغۇن يېغى تۇرىدىكى ھەرقايسى ئۆسۈملۈك مايلىرىدىن كۆپ ياخشى ئىكەن. كىرسىن گەرچە قىممەت بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئالىدىغانلار يەنىلا ئاز ئەمەس. كىشىنى ئېچىندۇرىدىغىنى شۇكى، بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىز كىرسىن سودىسى بازىرىنى كېڭەيتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدا يۆتكەپ كەلگەن كىرسىن چىرىغى يەتمەيلا قالماستىن، بەلكى باھاسىمۇ بەك قىممەت، بولۇپمۇ پەنەركىسى ناھايىتى ئاز. ئۇنى ئاز دەپ ناۋادا بىرەرسىنىڭ پەنەركىسى چېقىلىپ كېتىپ يېڭىنى ئالماقچى بولۇپ قالسا، دۇكاندا

ئۇنىڭغا يالغۇز پەنەرگىسىنى سېتىپ بەرمەيدۇ. خېرىدار چىراغقا قەتئىي ئېھتىياجلىق بولمىسىمۇ پەنەرگە ئېلىش ئۈچۈن چىراغنى قوشۇپ ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئۇلار داۋاملىق تۇرده خېرىدارلار بىلەن سوقۇشۇپ قالىدۇ. خېرىدارلارغا سودىگەرلەر چىراغنى سېتىپ بەرگەنىكەن، ئۇنداقتا پەنەرگە بىلەنمۇ تەمىنلىشى لازىم. ئۇنداق بولمايدىكەن ئۇلار ئۆزلىرىنى ئالدانغان، دەپ هېس قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار دۆلەت چېگرالىرىدىن بىرقەدەر يىراق بولغان جايلاردا ئالاهىده كۆپ ئۇچرايدۇ، بولۇپمۇ قەشقەرده شۇنداق. چۈنكى ئۇ يەرگە چىراغ پەنەرگىسى ئېلىپ بېرىشمۇ بىرقەدەر مۇشكۇل، توشۇش هەققىمۇ قىممەت. بۇ خىل چارىلەر ئەلۋەتته دۆلىتىمىزنىڭ ئېكسپورت سودىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلمەيلا قالماستىن، بەلكى ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمما، بىزنىڭ كۆپ ساندىكى سودىگەرلىرىمىز سودىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، ئۇلارغا پەقەت كۆز ئالدىدىكى پايدا بولسىلا بولدى، كېيىنكىسى بىلەن كارى يوق. ئۇنىڭدىن باشقا كىرسىن توشۇش ئۈچۈن هازىرقى ياغاچ تۈگلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، بەلكى تۆمۈر تۈگ كېرەك. چۈنكى، ياغاچ تۈگلار يول ئۈستىده ئوڭاي كاردىن چىقىپ ماي ئېقىپ كېتىشى مۇمكىن، يەنە كېلىپ هاۋاغا ئۈچۈپ كېتىشمۇ تېز، بولۇپمۇ ياز كۈنلىرى تېخىمۇ شۇنداق. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا پەقەت سودىگەرلەرنىڭ ئۆزىلا زىيان تارتىدۇ. ئۇنى سېتىۋالغۇچىلارمۇ بىرقەدەر يۇقىرى باهانى زىممىسىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. تۆمۈر تۈگلار بىلەن كىرسىن توشۇغىلى بولىدۇ، مانجۇرىيەده بىز شۇنداق قىلغان. بۇ خىل ئۇسۇلدا توشۇلغان كىرسىن هەم ئېقىپ كەتمەيدۇ، هەم خوراپ كەتمەيدۇ (ئەگەر ياغاچ تۈگلار بىلەن توشۇغاندا هەر قېتىملىق يۆتكەشتە ئېقىپ كېتىدىغانلىرى ۋە خوراپ كېتىدىغانلىرى خېلىلا چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ). كىرسىنىنى تۆمۈر تۈگ بىلەن يۆتكىگەنده مۇساپىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى ۋە تۆگىلەرده يۆتكەش بولسۇن

ئۇيغۇر كتاب نۇر بىكتى
www.uyghurkitap.com

پۈتۈنلەي ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. تۆگە بىلەن يۆتكەش جۇڭگو
غەربىي رايونىدىكى ئاساسىي قاتناش شەكلىدۇر. مەن جۇڭگونىڭ
غەربىي رايونىدا تۇرغان ئەڭ ئاخىرقى چاغلىرىمدا، نۇرغۇن
رۇسىيە سودىگەرلىرىگە تۆمۈر توڭلۇق كىرسىن سېتىۋېلىشنى
تەۋسىيە قىلغان ھەمدە دۆلىتىمىزنىڭ چوڭ - چوڭ كىرسىن
ئېكسپورت سودىگەرلىرىگە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرسىن
توشۇغاندا ياغاچ تۇڭ ئىشلەتمەسلىك توغرۇلۇق تەشەببۇسكارلىق
بىلەن خەت يازغانىدىم. سودىگەرلەر دەسلەپتە بۇنىڭغا قوشۇلماي،
بۇنىڭ ئوڭۇشلۇق بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى، تۆمۈر توڭنىڭ
قىممىتىنىڭ يۇقىرى بولۇپ كېتىشى قاتارلىق مەسىلىلەردە
گۇماندا بولدى، ئەمما كېيىن مېنىڭ پىكرىمگە يەنىلا قوشۇلدى
ھەمدە مېنىڭ يارەملىشىشىمنى تەلەپ قىلدى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا
مەن مانجۇرىيەگە يۆتكىلىپ كەتكەنىدىم، نەتىجىسىنىڭ قانداق
بولغانلىقىنى بىلمىدىم. مەلۇم ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تا
ھازىرغىچە ئۇ يەرلەردە يەنە ئاشۇنداق توشۇشقا بىئەپ بولغان ۋە
ئىتتىك بۇزۇلۇپ كېتىمدىغان، تولىمۇ ئېغىر بولغان ياغاچ
تۇڭلارنى ئىشلىتىۋېتىپتۇ. مانجۇرىيەدە خىزمەتداللار تۆمۈر
تۇڭلۇق كىرسىننى ئېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلار يەنە
كىرسىننى ئىشلىتىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى تۆمۈر چىلەك ۋە
باشقا نەرسىلەر قاتارىدا ئىشلىتىدۇ، ھەتتا ئۇنىڭدىن ھەرخىل
نەرسىلەرنى ياسايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا قاڭالتىر
ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ناھايىتى پۇلغا يارايدۇ. ئېھتىمال يەنە
نۇرغۇن كىشىلەر مەخسۇس تۆمۈر چىلەكلەرنى سېتىۋېلىشى
مۇمكىن. ياغاچ تۇڭغا كەلسەك، ئۇنى قايتا ئىشلىتىش تەس.
چۈنكى، ئۇنىڭغا كىرسىن سىڭىپ كەتكەنلىكتىن قاتتىق
كىرسىن پۇرىقى خېلى ۋاقىتلارغىچە كەتمەيدۇ، ئۇنىڭغا بىرەر
نەرسە قاچىلىسا كىرسىنلا پۇرايدۇ.

جۇڭگوغا رۇسىيەدىن يەنە ئاز ساندىكى ئىستاكان، چەينەك،
بولۇپمۇ قەنتدان قاتارلىق ساپال ۋە ئەينەك بۇيۇملار

كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، جۇڭگولۇقلار بۇنداق نەرسىلەرنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن. رۇسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزگەن ساپال بۇيۇملىرى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ ياخشى. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار ناھايىتى ياقتۇرۇپ سېتىۋالىدۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا بىزنىڭكىنى قىممەت كۆرىدۇ. ئەينەك بۇيۇملارغا كەلسەك، بولۇپمۇ رەڭلىك بۇيۇملارنى جۇڭگولۇقلار ناھايىتى ياخشى كۆرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپىرەك يۆتكەپ كېلىش كېرەك. خەنزۇلار بىزنىڭ قەتىئالىرىمىزغا ئېسىل نازۇ نېمەتلەرنى تىزىپ، ئۇنى نەزىر - چىراغ قاچىسى قىلىدىكەن. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ قويايكى، يەنە ئازراق پىيانىنونىڭ ئۈستىگە قويىدىغان ئەينەك شامدانلارنىمۇ يۆتكەپ كېلىش كېرەك ئىكەن، چۈنكى خەنزۇلار ئۇنى سىياھدان ئورنىدا ئىشلىتىدىكەن.

ئۇنىڭدىن قالسا دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ۋېينا ئۇسلۇبىدىكى ئۆي جاھازلىرىنى ئىمپورت قىلىنماقتا. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ خىل ئۆي سايمانلىرىنى ياقتۇرىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كىرگۈزۈلگەن يەنە باشقا تاۋارلارمۇ بار، ئەمما بۇ تاۋارلارنىڭ ھەربىر تۈردىن كىرگۈزۈلگەنلىرىنىڭ سانى ئاز بولۇپ، پۈلغا يارايدىغانلىرىمۇ كۆپ ئەمەس. شۇڭا، ئۇلارنى تەپسىلىي تىلغا ئېلىپ ئولتۇرشقا ئەرزىمەيدۇ. قىسقىسى، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا باشقا بەزى تاۋارلارنىڭمۇ بازىرى بار، جۇڭگولۇقلار ھەممىگە قىزىقىدىكەن، ھەرخىل يېڭى تېپتىكى غەرب مالليرىنى ياقتۇرىدىكەن، پەقەت ئۇلارغا يارىسىلا بولغىنى. مەسىلەن، مېنىڭ بىلىشىمچە، ئورۇمچى ۋە چۆچەكلەردە بىر مەھەل بىزنىڭ ھەرخىل ئويۇنچۇقلىرىمىز ناھايىتى بازار تېپىپ كەتتى، بولۇپمۇ پۇرژىنىلىق ئويۇنچۇقلار ۋە پاتېفون قاتارلىق نەرسىلەر تېخىمۇ ئالقىشقا ئېرىشتى. كىشىلەر يەنە گۆش قىيمىلاش ماشىنىسىنى

ئۇيغۇر كتاب نۇر بىكتى www.uyghurkitap.com

ۋە ھەر خىل ياغاچچىلىق قورال - سايمانلىرىنى بەس - بەس بىلەن تالىشىپ ئالىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بىزنىڭ مۇسۇلمان سودىگەرلىرىمىزنىڭ كەسىپتە ئىستېداتى كەم ھەمدە چېچەن ئەمەس. خېرىدارلارنىڭ ئېھتىياجىغا باقماي، كونا يولغا مېڭىشقا ئامراق، ئېلىپ - ساتىدىغىنى ھەمىشە ياكى توقۇلما بۇيۇملار، ياكى بولمىسا تۆمۈردىن ياسالغان سايمانلاردۇر، باشقا تاۋارلارنى سېتىش ئۇلارنىڭ خىيالىغا كېلىپمۇ قويمايدۇ. بىراق، ئەگەر بىرەر كىشى تاسادىپىي ھالدا مەلۇم بىر خىل يېڭى مالنى يۆتكەپ كېلىپ بازار تاپقان بولسا، ئۇنداقتا بارلىق سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى ئاشۇ تاۋارلارنى سېتىشقا ئالدىرىشىدۇ، نەتىجىدە بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بوتۇن ئىسىملىك بىر قابىلىيەتلىك رۇسىيەلىك سودىگەر ئالدى بىلەن جۇڭگولۇقلارغا ھەرخىل - ھەر ياڭزا مىلىچمالالارنى ئەكەلگەن، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلار ئېچىدە نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭدىن ئۆگەنگەن. گەپنىڭ راستىنى قىلساق، ئۇلار دۆت دورامچىلار ئىكەن. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ياشقا جايلارغا ئوخشاش كاپىتال بولۇشتىن سىرت، يەنە سودا ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئېھتىياجغا ماسلىشالمىشقا، ھەتتا خېرىدارلارنىڭ يېڭى ئېھتىياجلىرىنى قوزغىتىشقا توغرا كېلىدۇ. كەسىپتە ئەلۋەتتە ئىستېداتلىق بولۇش كېرەك، ئەمما بۇلار دەل دۆلىتىمىز سودىگەرلىرىدە كەم.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە چارۋا - مالالار ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن ئاساسلىقى تېرە، يۇڭ، ئاتنىڭ يالى، گۆش، مای، ئۇچەي... قاتارلىقلار كىرگۈزۈلۈۋاتىدۇ. سودا ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدىمۇ بۇ خىل تاۋارلارنىڭ ھەممىسى پۈلۈق مالالار، دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاۋارلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك رۇسىيە زاۋۇتلىرىغا توشۇلىدۇ، پەقەت ئاز سانداكىلىرىلا، بولۇپمۇ تاغ ئۆچكىسى تېرىسىلا رۇسىيەدىن چەت ئەلگە توشۇلىدۇ.

بىز تۆۋەندىكى ئىستاتىستىكىلىق ماتېرىياللاردىن رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە توشۇلۇۋاتقان چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغىنى مېتىس قوي تېرىسى ۋە ئۆچكە تېرىسى، ئۇنىڭدىن قالسا كالا تېرىسى ۋە ئات تېرىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇلارنىڭ ھەممىسى تېخى پىششىقلانمىغان. يەنە ھەر خىل تېرىك چارۋىلارمۇ رۇسىيە تېررىتورىيەسىگە توشۇلماقتا.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سانسىزلىغان ئويمانلىقلار ۋە تاغ جىلغىلىرى بار. بۇلار كۆپ ساندىكى ياۋايى ھايۋاناتلارنىڭ ياشايدىغان ماكانى، شۇنىڭدەك ئوۋچىلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان بىپايان زېمىنى. بۇ يەرلەردە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى قازاق ۋە موڭغۇل چارۋىچىلاردۇر، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن قىزىل تۇلكە تېرىسى، قوڭۇر تۇلكە تېرىسى، بۇلغۇن تېرىسى، قوندۇز تېرىسى، ئېيىق تېرىسى، بۆرە تېرىسى، جەرەن تېرىسى قاتارلىقلار ئېكسپورت قىلىنىدۇ. كونسۇلخانا ماتېرىياللىرىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بەزىدە يەنە قارا بۇلغۇن تېرىسى ئېكسپورت قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنغان، ئەمما بۇ رايوندىن قارا بۇلغۇن تېرىسى چىقمايدۇ. ئۇنى موڭغۇلىيەدىن ئەكەلگەن بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ چېگرا سىدىن ئۆتىدۇ، خالاس.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭنىڭ پاختىلىرى زور مىقداردا رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنىدى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن پاختا كىرگۈزۈش بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، زور مىقداردا بىزنىڭ تاۋارلىرىمىزنى سېتىۋېلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئېلىممىز تاۋارلىرىنىڭ سېتىلىش مىقدارىنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا بىز پاختىغا ھەقمۇقەتەن ئېھتىياجلىق، بىزنىڭ زاۋۇتلىرىمىزدا ئىشلىتىۋاتقانلىرىنىڭ

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurktap.com

كۆپ قىسمى ئامېرىكىنىڭ، ئاز بىر قىسمى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بىراق دۆلىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىشلەپچىقارغان پاختىلار ئېلىمىز زاۋۇتلىرىنىڭ تەلىپىنى زادىلا قاندۇرالمايۋاتىدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتىمۇ قىسقا مەزگىل ئىچىدە زور دەرىجىدە ھەسسىلەپ ئاشمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا بىز ئامېرىكىغا تايانمىساق بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەمما، ئامېرىكىمۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياكى پاختا بىلەن تەمىنلەشنى پۈتۈنلەي توختىتىپ قويۇشى، ياكى بولمىسا پاختىنىڭ باھاسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا بىز پۈتۈنلەي ئامالسىز قالىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پاختا تېرىقچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن پاختا كىرگۈزۈشنى كۆپەيتىشكە پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن كۆڭۈل بۆلۈشىمىز لازىم. بۇنداق قىلغاندا بىز ئامېرىكىغا ئازراق تايىنىمىز، بۇ بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇھىم، ھەتتا جۇڭگونىڭ يەرلىك ئەڭ ئالىي دائىرىلىرىمۇ بىزنىڭ بۇنداق قىلىشىمىزنى قارشى ئالىدۇ. ھېچبولمىغاندا ھازىرقى باسقۇچتا شۇنداق. ئۇلار پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ دۆلەتكىمۇ ۋە خەلقىمىزگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. خۇددى مېنىڭ كۆرگەنلىرىمگە ئوخشاش، ئۇلار بۇنىڭغا نىسبەتەن تەدبىر قوللىنىۋاتىدۇ. ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى بىر قېتىم شەخسەن ئۆزى مەندىن قانداق قىلغاندا رۇسىيەگە پاختىنى كۆپرەك چىقارغىلى بولىدىغانلىقىنى سورىغانىدى. بۇ ئىشلارنى ئەلۋەتتە خۇسۇسىي كارخانىچىلار ئورۇنلىشى، ھۆكۈمەت ئارىلاشماسلىقى لازىم، چۈنكى بۇ ئىشقا ھۆكۈمەت قول سالسا تازا ياخشى بولمايدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن رۇسىيەگە توشۇلۇۋاتقان باشقا تاۋارلاردىن تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغانلىرىدىن يەنە توۋار – دۇردۇن، ساپال بۇيۇملار ۋە چاي بار.

يىپەكنىڭ چىقىرىلىشى ئانچە كۆپ ئەمەس. يەرلىك يىپەكنىڭ مەھسۇلاتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، سۇپىتىمۇ يۇقىرى ئەمەس. ئالدىنقان ئادەم بولمىغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىنىڭ ياخشى يىپەكى غەربىي رايونلىرىنىڭ بازارلىرىغا ئېلىپ كېلىنمەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا جۇڭگو يىپەكنىڭ رەڭگى ۋە تۈرلىرى رۇسىيەلىكلەرنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ. قانداقتۇر يۇمىلاق گۈللۈك دەمدۇ، گۈل يوپۇرمىقى، ئالتۇن بىلىق، كېپىنەك دەمدۇ، شۇنىڭدەك باشقا رەڭدىكلىرىنى دۆلىتىمىز ئايالىرى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگو يىپەكنىڭ ئەڭ چوڭ يېتەرسىزلىكى سىپتا ۋە چىڭ توقۇلمىغان بولۇپ، ئاسان تىتىلىپ كېتىدۇ. بۇ تەرىپى جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ھېچ گەپ ئەمەس. چۈنكى جۇڭگولۇقلار كىيىمنى پېچاقلاندا كېسىۋېتىلىدىغان يەرلىرى كۆپ بولمايدۇ، ئەمما بىز نۇرغۇن پارچىلارغا بۆلىنىز. تاۋار تىتىلىپ تۈرغانلىقى ئۈچۈن پېچىشقا بەكمۇ بىئەپ. دۆلىتىمىزگە كىرگەنلىرىدىن ئەڭ كۆپلىرى بويالغان ۋە ئەسلىي رەڭدىكى ئىمەن يىپەكلىرى بولۇپ، رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇ خىل يىپەكنى يۆتكەشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق، بازىرىمۇ بولمايدۇ، دەپ قارىماقتا. ھالبۇكى، ھازىر دۆلىتىمىزدىمۇ بىرخىل يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىۋاتىدۇ. ئۇ خۇددى جۇڭگودا ئىشلەپچىقىرىلغانغا ئوخشاش بولۇپ، جۇڭگونىڭكىدىن كۆپ ئەرزان. يېقىندىن بۇيان جۇڭگو يىپىكىنىڭ سۇپىتى چۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن رۇسىيەگە كىرگۈزۈلگەنلىرىمۇ تەدرىجي ئازايماقتا. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن مۇنداق ئەھۋاللار پات ـ پات ئۇچراپ تۇرىدۇ.

سىرتتا قويۇپ قويۇلغان بىر توپ يىپەك ئەۋرىشكىسى بىلەن، ئۆي ئىچىدىكىسى ئوخشىمايدۇ، يەنى سىرتتىكىسىنىڭ سۇپىتى ياخشى بولۇپ، سىپتا توقۇلغان، ئۆي ئىچىدىكىسى بولسا شالاڭ توقۇلغان بولۇپ، چىداملىق ئەمەس. جۇڭگولۇقلار رەخت توپىنى ئىچىشقا رۇخسەت قىلمايدىغانلىقى ئۈچۈن، سېتىۋالغان چاغدا

ئۇنىڭ بۇ چاتقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يېپ توقۇغاندا ئۇنىڭغا پاختا يېپ ئارىلاشتۇرۇپ قويىدىكەن ياكى بەزى كىشىلەر كەندىر يېپى ئارىلاشتۇرۇپ قويىدىكەن. شۇڭا، بەزى چاغلاردا يېپەك دەپ ئالغان نەرسىلەر تۇپتىن يېپەك بولماستىن، بەلكى تەڭدىن تولىسى پاختا يېپ.

مەشۇت ۋە يېپەك يېپلىرىنىڭ رۇسىيەدە خېلىلا ئوبدان بازىرى بار. بىراق، يېپەك يېپلىرىنىڭ سۈپىتى يۇقىرى ئەمەس. رەڭلىرىمۇ ئاسان ئۆچۈپ، تۇتسىلا رېڭى چىقىدۇ. مەشۇت جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن دۆلىتىمىز تۇركىستانىغا يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئۇ «تۇركىستان يېپىكى» نامى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ ئىچكى بازارلىرىغا كىرگەن.

جۇڭگونىڭ چەتكە چىقىرىدىغان ساپال بۇيۇملىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. غەربىي رايوندا ساپال بۇيۇملار چىقمايدۇ، بەلكى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىنىدۇ. ئۇنىڭ سۈپىتى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، تېخى خېلىلا قىممەت. دۆلىتىمىز تۇركىستانىغا يۆتكەپ كېلىنگەنلىرى ئاساسەن ساپال قاچىلاردۇر. جۇڭگولۇقلار ئۇنى تاماق قاچىسى ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. دۆلىتىمىزدىكى ئۇيغۇرلار ئۇنى چاي چىنىسى قىلىشقا ئەپلىك، دەپ قارايدىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاز مىقدارda جۇڭگو لوڭقىلىرى ۋە پەتنۇسلىرى ئېلىپ كېلىنىدى. دۆلىتىمىزدىكى ئۇيغۇرلار ئۇنىڭغا پولۇ ئۇسىدۇ. تامغا ئېسىپ قويۇپ زىننەت بۇيۇمى قاتارىدا ئىشلىتىدىغانلارمۇ بار. بۇ ئىككى خىل بۇيۇم كۆپىنچە هاللاردا تۇركىستانغا توشۇلىدۇ.

چاي سودىسى ھەققىدە مەن سۆزلەپ ئۆتتۇم، ھۆكۈمەت كونترول قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن بۇ سودا قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگولۇقلار چاي سودىسى قىلغاندا بەكمۇ ئېھتىيات قىلىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ تا بۈگۈنكى كۈنگىچە دۆلىتىمىز سودىگەرلىرىنىڭ چاي سودىسى شارائىتلىرى يەنىلا ياماں ئەمەس. چۈنكى، جۇڭگو دائىرىلىرى رۇسىيە كونسۇلىنىڭ

چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ رۇسىيە سودىگەرلىرىگە قاتتىق پوزىتسىيەدە بولالمايدۇ. شۇڭا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ بۇ جەھەتتە بىر قەدەر كۆپ ئەركىنلىكى بار. ئۇلار بىر تەرەپتىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ ئۆزىدىلا چاي سودىسى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن چاينى رۇسىيەگە ئەكىلەلەيدۇ. بۇنداق قانۇنسىز دەپ ئاتالغان سودىنى قىلغاندىن سىرت، رۇسىيە سودىگەرلىرى يەنە باشقا جايلاردا، مەسىلەن، چۆچەكتە تاماملىنىدىغان قانۇنلۇق ھالدا چاي سودىسى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار دائىم دېگۈدەك ھۆكۈمەت مەخسۇس سېتىشنى يولغا قويمىغان قۇبدۇ، ھەتتا جاڭجياكۇلاردىن چاي سېتىۋېلىپ ئاندىن موڭغۇلىيەدىن ئۆتۈپ، چېگرادىن 50 رۇس مىلى كېلىدىغان دائىرىدىكى چۆچەك ۋە باشقا جايلارغا ئاپىرىدۇ. 1881 - يىلىدىكى پېتېربۇرگ شەرتنامىسىگە ئاساسەن، چېگرا ئىچىدىكى 50 رۇس مىلى كېلىدىغان جايلاردا تاۋارلارنى باجسىز ئەركىن ئېلىپ - سېتىشقا بولىدۇ. ئەمما دۆلىتىمىز سودىگەرلىرى ياخشى چايلارنى ئالالمايدىكەن. جاڭجياكۇدىن ئەكەلگەنلىرىنىڭ ھەممىسى كېسەك چايلار ياكى بولمىسا ئاتالمىش يېغىۋېلىنغان چاي بولۇپ، چايلارنىڭ پەقەت ئەڭ ناچارلىرى بار. دەرۋەقە، رۇسىيەگە توشۇپ كېلىنگەنلىرى تەبىئىيكى ئاشۇ تۇردىكى چايلار بولۇپ، ئېلىپ كېلىشكە مۇمكىن بولىدىغان مىقدارىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس. ھازىرقى شارائىت ئاستىدا، سۇپەتلىك چايلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كېلىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭدىن قالسا رۇسىيەگە توشۇش تېخىمۇ مۇشكۇل، چۈنكى مۇساپە بەك ئۇزۇن. ئۇنىڭدا تېخى قۇمۇق جايلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، توشۇش ھەققى بەك قىممەت. ئۇنىڭدىن قالسا رۇسىيەگە ئەكېلىنسە دۆلىتىمىز تامۇژنىسى ناھايىتى ئېغىر باج ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئېسىل چايلارنى ئەكەلگەننىڭ پايدىسى يوق، بەلكى پەقەت بىرقەدەر بازىرى ئىتتىك ئاددىيراق چايلارنى ئەكەلگىلى بولىدۇ. ئەمما، مۇشۇنداق

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئادەتتىكى چايلارنىمۇ تۇركىستانغا ئەكەلگىلى بولمايدۇ. ئاساسەن سېمىرىچ ئۆلكىسى ۋە سېمىپالاتىنسك ئۆلكىسىدىن تېخىمۇ يىراق جايلارغا توشۇغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن يىراقلاپ كەتسە كىياختا ئارقىلىق سىبىرىيە تۆمۈريولى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئېسىل چايلارنىڭ رىقابىتىگە دۇچ كېلىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان دۆلەتمىز سودىگەرلىرى ھامان چاي سودىسى چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ دەپ ۋايساپ، رۇسىيە چېگرا سىدىكى چاي سودىسى بېجىنى ئەملدىن قالدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىۋاتىدۇ. جۇڭگو زېمىنىدىكى چاي سودىسى چەكلىمىسىنى ئەملدىن قالدۇرسىكەن دېيىش تولىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئىش، ئۇنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك. گەرچە چاي سودىسى مەنپەئەت مەسلىسىدە جۇڭگولۇقلار رۇسىيەلىكلەردىن ئېشىپ چۈشسىمۇ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا توشۇلۇۋاتقان چايدىن ئېلىنغان تاموژنا بېجىنى ئەملدىن قالدۇرۇش ياكى تۆۋەنلىتىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنىڭدا قىلچە سەۋەب يوق. دەرۋەقە، ئەگەر جۇڭگودىن كىرگۈزۈلگەن چاينىڭ تاموژنا بېجى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلىتىلسە، ئۇنداقتا بۇ تەدبىر ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن چاي ئېكسپورت قىلىشقا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئەمما، ناۋادا يالغۇز مۇشۇ رايوندىنلا كىرگۈزۈلىدىغان چاي بېجى تۆۋەنلىتىلسە، ئۇنداقتا بۇ سۈنئىي ھالدىكى يېڭى بىر چاي سودىسى يولىنىڭ ئېچىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ باشلىنىشىدىلا چوقۇم شۇ يەرلىك رۇسىيە سودىگەرلىرىگە (ئەلۋەتتە باشقا ھەرقانداق كىشىگە نىسبەتەن ئەمەس) غايەت زور مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەمما، دۆلەتمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ھېچقانداق پايدىسى يوق بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئەكسىچە زىيىنى بار. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز سودىگەرلىرى بەس-بەس بىلەن تېخىمۇ پايدىلىق ۋە ئىشەنچلىك بولغان چاي

سودىسىغا بېرىلىپ كېتىپ، باشقا سودىغا ئەھمىيەت بەرمەسلىكى تەبىئىي. بۇ ھال چەت ئەل سودىسىنى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە قىلىپ، ئېلىمىز سودىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سۇنئىي يوسۇندا يولغا قويۇلغان چاي سودىسى ناۋادا ئىش ئەپلەشمەي قالسا، يوققا چىقىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئېلىمىز سودىگەرلىرى بۇ رايوندىكى پايدىلىق ئورنىدىن تامامەن مەھرۇم قالىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا سى بىلەن تۇتىشىدىغان رايونلاردىكى چاي سودىسىنى سۇنئىي ھالدا راۋاجلاندۇرۇش ۋە رىغبەتلەندۈرۈشنىڭ ھېچقانداق داۋالىسى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلىتىمىز سودىگەرلىرىنىڭ تاموژنا بېجى چاي سودىسىنى چەكلەپ قويىدى دەيدىغان ۋايساشلىرىغا نىسبەتەن ئانچە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىپ كەتمەسمۇ بولىدۇ.

يېقىنقى بىرنەچچە يىللاردىن بۇيان، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن گۈلە - قاق ئېكسپورت قىلىش كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېلىمىز تۈركىستانىغا توشۇپ كېلىنگەن قاق - گۈللەر ئەڭ كۆپ. ئۇنىڭدىن قالغان بىر قىسمىنى سىمىپالاتىنسكىغا يۆتكەۋاتىدۇ. جۇڭگودىن قاق - گۈللەر ئېكسپورت قىلىدىغان رايونلار مۇشۇ يەردىنلا ئىبارەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ جايلاردىمۇ دۆلىتىمىزنىڭ قۇرۇق مېۋىلىرىنىڭ رىقابىتىگە دۇچ كەلمەكتە. شۇڭا، زور مىقدارداكى قۇرۇق مېۋىلەرنى دۆلىتىمىزگە كىرگۈزۈشتىن ئۇمىد كۈتمەسلىك كېرەك.

رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىنغان باشقا تاۋارلاردىن كىگىزنىڭ سانى يىل بويى كۆپەيمەكتە، سودا نىسبىتىمۇ ناھايىتى چوڭ. ئۇنىڭدىن قالسا قەشقەرنىڭ ماتاسى ۋە ئاق خەسسى بىر خىل سۈپىتى ناچار بولغان پاختا رەخت. بۇ خىل رەختلەر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئېلىمىز تۈركىستانىغا ۋە سېمىرىچقا يۆتكەپ كېلىنىپ، قازاقلارنىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېھتىياجىنى

قاندۇرماقتا. هازىردىن باشلاپ ماتا باشقا ئۆلكىلەردە قايتا سېتىلمايدىغان بولدى.

رۇسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودا ئەھۋالى توغرۇلۇق دۆلىتىمىز كونسۇللىرىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا سۇنغان دوكلاتلىرىنىڭ ھەممىسىدە خاتىرىلەنگەن. مەن مۇشۇ ئەڭ يېڭى دوكلاتلارنى، يەنى قەشقەر كونسۇلىنىڭ 1902 ـ يىلىدىكى دوكلاتى، ئۈرۈمچى كونسۇلىنىڭ 1903 ـ يىلىدىكى دوكلاتى، شۇنىڭدەك غۇلجا كونسۇلىنىڭ 1904 ـ يىلىدىكى دوكلاتلىرىنى ئىشلەتتىم. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، چۆچەك كونسۇلىنىڭ يېقىنقى بىرنەچچە يىللاردىن بۇيانقى دوكلات ماتېرىياللىرى يوق. بۇ دوكلاتلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىلغان تۆۋەندىكى قوشۇمچە ماتېرىياللاردا يۇقىرىقى كونسۇللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارغا كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارنىڭ سانى، تۈرى ۋە قىممىتى تەپسىلىي بايان قىلىندى. بۇ ئۇچ رايون جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ زور قىسمىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ماتېرىياللار رۇسىيەنىڭ مەزكۇر رايوندىكى سودا ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ بېرىشكە يېتىپ ئاشىدۇ. يۇقىرىقى رايونلاردىن باشقا، يەر مەيدانى ئىنتايىن كىچىك بولغان چۆچەك رايونىغا كەلسەك، كونسۇلخانىنىڭ دوكلاتى بولمىغانلىقى ھەمدە ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ تەپسىلىي ماتېرىيالى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ رايوندىكى رۇسىيە سودىسى توغرۇلۇق مەلۇمات بېرىلمەيدۇ. پەقەت شەخسەن ئۆزۈم توپلىغان بۇ رايونىنىڭ ئېكسپورت ـ ئىمپورت ئومۇمىي نىسبىتى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارلا بار. لېكىن چۆچەكتىكى سودا، تاۋارلارنىڭ تۈرى، سانى، قىممىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۈرۈمچى ۋە غۇلجىلارغا ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يېتەرسىزلىك ــ رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىسىنىڭ ئادەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزگەرتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇغىنىسى بۇ تەپسىلىي ماتېرىياللار بولمىسا

ئەلۋەتتە ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدۇ. ئەگەر بۇ تۆت رايوننىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئوخشاش بىر يىلدىكى سانلىق ماتېرىياللارنى قولغا چۈشۈرۈش ئەلۋەتتە ناھايىتىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بىر ئىش بولاتتى، ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇنداق ماتېرىياللارنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ ھېچقانداق ئىمكانىيىتى يوق.

1902 ـ يىلى قەشقەرگە توشۇلغان تاۋار

توقۇلما بۇيۇملار	1.599.350 روبلى
ئاق شېكەر، ھەسەل، كەمپوت	90.700
سەرەڭگە	39.838 روبلى
شام	2.628 روبلى

تۈركىستاندا ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەك توقۇلما بۇيۇملار ۋە يېرىم يىپەك توقۇلما بۇيۇملار 7.160 روبلى
تۆمۈر 54.834 روبلى
پولات 15.996 روبلى
بوياق ماتېرىياللىرى 14.190 روبلى
جەمئىي 1.8999.680 روبلى

1902 ـ يىلى قەشقەردىن روسىيەگە چىقىرىلغان تاۋارلار

پاختا توقۇلما بۇيۇملار	1349.928 روبلى
قوي يۇڭى	54.131 روبلى
كىگىز ۋە گىلەم	594.227 روبلى
مەشۇت ۋە پىلە غوزىسى	62.450 روبلى
ئۇچەي	16.883 روبلى
پاختا	80.769 روبلى
تېرە ـ يۇڭ ماللىرى	145.569 روبلى
مېۋە ـ چېۋە	95.551 روبلى

مارجان 110.552 رۇبلى
خۇرومدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار 48.151 رۇبلى
جەمئىي 2.924.261 رۇبلى

قەشقەرنىڭ چېگرا رايونىدىكى سودىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 823 مىڭ 941 رۇبلى.

بۇ سان بۇ رايوننىڭ تەخمىنەن بەش يىللىق سودىسىنىڭ ھەربىر يىللىق نىسبىتىگە باراۋەر كېلىدۇ. سودا نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل 1901 ـ يىلى، ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ ئېكسپورت ـ ئىمپورت قىلىدىغان تاۋارلىرىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 664 مىڭ 778 رۇبلى ئىدى.

1904 ـ يىلى رۇسىيەنىڭ ئىلى كونسۇل رايونىغا چىقارغان تاۋارلىرىنىڭ سوممىسى تۆۋەندىكىچە:

چىقىرىلغان تاۋارلار

I موسكۋا، ئىربىت ۋە نىژگورود سودا كومىتېتلىرىدىن كىرگۈزۈلگەن ھەرخىل توقۇلما بۇيۇملار ـــ 84.308 تاي 5.871 دەن 1.694 پارچە ـــ 641.631 رۇبلى 59 كوپېيىك.

رەڭلىك مېتال ۋە باشقا بۇيۇملار 74.570 رۇبلى 47 كوپېيىك

ئاق شېكەر 6.948 پۇت 60.096 رۇبلى 13 تىيىن
قاتتىق مايلىق شام 426 ساندۇق 11.232 رۇبلى
سەرەڭگە 200 ساندۇق 800 رۇبلى
كىرسىن 430 پۇت 2.150 رۇبلى
قەنت 740 پۇت تۆت رۇس بىكى 7.096 رۇبلى 31 كوپېيىك
ھەسەل 101 پۇت 606 رۇبلى
ئىش قەغىزى ۋە ئوراش قەغىزى 5.279
6.720 رۇبلى 70 كوپېيىك
موخۇركا ۋە پاپىروس 2.018 رۇبلى 76 كوپېيىك

پاپىرۇس زۇيزىسى 2.963 رۇبلى 50 كوپېيىك
ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى 3.216 رۇبلى 60 كوپېيىك
ئاياغ كىيىمى 15.465 رۇبلى 26 كوپېيىك
كىيىم ـ كېچەك 2.350 رۇبلى 45 كوپېيىك
ھاراق 241.114 كوپېيىك
فارفور بۇيۇملار 4.880 رۇبلى 66 كوپېيىك
ساپال ۋە ئەينەك بۇيۇملار 7.221 رۇبلى 76 كوپېيىك
ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملار 1.461 رۇبلى 10 كوپېيىك
كىرسىن چىرىغى 1.132 رۇبلى 30 كوپېيىك
ھەر خىل ساندۇقلار 1.874 رۇبلى 10 كوپېيىك
كىيىم تىكىش ماشىنىسى 2.481 رۇبلى 30 كوپېيىك
پاختا يىپى ۋە يىرىك يۇڭ يىپ 12.627 رۇبلى 90 كوپېيىك
مەدەنىيەت بۇيۇملىرى 425 رۇبلى 30 كوپېيىك
كارۋات 723 رۇبلى 81 كوپېيىك
كۆرۈنمە ئەينەك 638 رۇبلى
سائەت 727 رۇبلى
چىپ تاغار ۋە چىگە ئاغامچا 5.128 رۇبلى
ئاككوردىيون 330 رۇبلى
چاي 4.268 رۇبلى
مۇشۇك تېرىسى 860 رۇبلى
ھارۋا 1.560 رۇبلى
كىلىونكا 448 رۇبلى
ئەينەك 440 رۇبلى
ئەيلەنگەن تېرە 9.228 رۇبلى 30 كوپېيىك
يىڭنە ۋە مىلچىماللار 25.773 رۇبلى 41 كوپېيىك
كۇندىلىك يېمەكلىكلەر، كۇندىلىك خىمىيەۋى ماتېرىياللار
ۋە مۇرابباالار 9.828 رۇبلى 76 كوپېيىك
ھاراق تۇرلىرى 12.540 رۇبلى 76 كوپېيىك
ئۇن 560 رۇبلى 25 كوپېيىك

كوكس مېيى 459 روبلى
ئاق كۆموش 156 پوت 107.540 روبلى
ئامانەت قەرز چېكى 425.536 روبلى
جەمئىي 758.090 روبلى 94 كوپېيىك

II تۈركستان ۋە سىبىرىچتىن كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 45.320 روبلى

جەمئىي كىرگۈزۈلگەن تاۋارلارنىڭ قىممىتى 1.519.613 روبلى 94 كوپېيىك
ئىلى رايونىدىن روسىيەگە چىقىرىلغان تاۋارلار

قوي يۇڭى 17.279 پوت 99.016 روبلى 20 كوپېيىك
كالا يۇڭى ۋە تۆگە يۇڭى 322 پوت 486 روبلى 75 كوپېيىك
ئات يالى 948 پوت 13.550 روبلى 83 كوپېيىك
تاغ تېكىسى مەشۇتى 615 پوت 9.064 روبلى 40 كوپېيىك
مېتىس قوي تېرىسى 107.798 پارچە 50.469 روبلى 55 كوپېيىك
تاغ تېكىسى تېرىسى 86.916 پارچە 75.531 روبلى 55 كوپېيىك
موزاي تېرىسى 7.976 پارچە 46.680 روبلى 50 كوپېيىك
ئات تېرىسى 25.598 پارچە 57.704 روبلى
قارا تايغان ۋە بۇغا تېرىسى 548 پارچە 2.886 روبلى
تۈلكە تېرىسى 4.077 پارچە 16.498 روبلى 60 كوپېيىك\
بورسۇق تېرىسى 10.417 پارچە 5.764 روبلى 75 كوپېيىك
بۇلغۇن تېرىسى 60 پارچە 314 روبلى 68 كوپېيىك
قۇندۇز تېرىسى 250 پارچە 2.250 روبلى
قارا بۇلغۇن تېرىسى 43 پارچە 178 روبلى 45 كوپېيىك
ئېيىق تېرىسى 13 پارچە 91 روبلى

بۆره تېرىسى 63 پارچە 378 رۇبلى
جەرەن تېرىسى 97 پارچە 29 رۇبلى 10 كوپېيىك
سۇغۇر تېرىسى 9.484 پارچە 948 رۇبلى 40 كوپېيىك
ساقساق تېرىسى 968 پارچە 193 رۇبلى 60 كوپېيىك
ھەرخىل تېرە مالىلار ۋە جۇۋىلار 10.730 پارچە 32.190 رۇبلى
كېگىز 4.551 پارچە 13.316 رۇبلى 76 كوپېيىك
پاختا 28.188 پۇت 221.727 رۇبلى 45 كوپېيىك
گىلەم 675 پارچە 11.750 رۇبلى 85 كوپېيىك
كىگىز قالپاق 19.950 دانە 8.770 رۇبلى
جۇڭگو ساپال بۇيۇملىرى 44 ساندۇق 3.735 رۇبلى 60 كوپېيىك
جۇڭگو يىپەكلىرى 7.315 رۇبلى
قوي ئۇچىيى 7.787 رۇبلى
بۇغا مۇڭگۇزى 7.470 رۇبلى
قوي مېيى ۋە قوي مېيى شاملىرى 1.1.09 پۇت 5.420 رۇبلى
سوپۇن 611 پۇت 2.180 رۇبلى
كالا مېيى 101 پۇت 707 رۇبلى
چاي 56.480 رۇبلى
بۆزماتا 21.480 پارچە 10740 رۇبلى
ئەيلەنگەن تېرە 773 پارچە 3.865 رۇبلى
گۈلە ـ قاق 2.015 پۇت 9.275 رۇبلى
سۇلۇ ۋە بېدە 30.000 پۇت 15.000 رۇبلى
كۆمۈر 3.520 پۇت 528 رۇبلى
باشقىلار 4.631 رۇبلى
ئات 8.972 تۇياق 146.605 رۇبلى
قوي 52.006 تۇياق 215.006 رۇبلى 55 كوپېيىك
كالا 5.072 تۇياق 73.960 رۇبلى
ئامانەت قەرز چېكى 525.756 رۇبلى

www.uyghurkitap.com

رۇسىيەگە جەمئىي چىقىرىلغىنى:
1.763.314 رۇبلى 11 كوپېيىك

ئېكسپورت ـ ئىمپورت ئومۇمىي سانى: 3 مىليون 282 مىڭ 928 رۇبلى

بۇ سان ئېلىمىزنىڭ 1904ـ يىلى ئىلى رايونىدىكى سودىسىنىڭ ئومۇمىي سانى. مەن نەقىل كەلتۈرگەن بۇ سان ئىچىدىكى ئىلى كونسۇلىنىڭ دوكلاتىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1904 ـ يىلىدىكى سودىنىڭ ھېچقانداق ئالاھىدە تەرەپلىرى يوق. دۆلىتىمىز سودىگەرلىرىنىڭ سودا نىسبىتى چۈشۈپ كەتمىدى ياكى بولمىسا ئۆرلەپمۇ كەتمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىدىكى سودا نىسبىتى بەش يىلدىن بۇيانقى ئوتتۇرىچە سانغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

بىزنىڭ ئۈرۈمچىدىكى سودىمىزنىڭ سوممىسى تۆۋەندىكىچە:

1903 ـ يىلى رۇسىيەدىن ئۈرۈمچىگە توشۇلغان تاۋارلار

توقۇلما بۇيۇملار 69.285 تاي 664.737 رۇبلى
تاغار توقۇيدىغان چىگە يىپى رەخت 1.500 رۇس چىسى 1.200 رۇبلى
زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى 11.820 رۇبلى
كىيىم تىكىش ماشىنىسى 62 1.629 رۇبلى
تۆمۈر بۇيۇملار ۋە قاڭالتىر 9.337 پۇت 56.546 رۇبلى
پوچتا ئالاقە سايمانلىرى 461 رۇبلى
فارفور بۇيۇملار 4.680 رۇبلى
ساپال بۇيۇملار 2.280 رۇبلى
يېمەك ـ ئىچمەك، مىلىچماللار 3.988 رۇبلى
ئاق شېكەر 305 پۇت 2.100 رۇبلى
رۇسىيە تاتلىق ھارىقى 2.480 بوتۇلكا 4.621 رۇبلى

قاتتىق مايلىق شام 196 پۇت 3.634 رۇبلى
سەرەڭگە 1.380 ساندۇق 5.940 رۇبلى
كىرسىن 50 پۇت 200 رۇبلى
ئىش قەغىزى 3.522 تاي 5.146 رۇبلى
يامبۇ 3.400 رۇبلى
باشقىلار 1.230 رۇبلى
جەمئىي 7773.899 رۇبلى

1903 ـ يىلى ئۆرۈمچىدىن رۇسىيەگە چىقىرىلغان تاۋارلار

قوي يۇڭى 28.199 پۇت 171.185 رۇبلى
تۆگە يۇڭى 696 پۇت 4.073 رۇبلى
ئاق پىما 12.016 دانە 36.377 رۇبلى

پىششىقلانمىغان مېتىس قوي تېرىسى 736 پارچە 500 رۇبلى
قوزا تېرىسى 14.808 پارچە 6.177 رۇبلى
تاغ تېكىسى تېرىسى 30.652 پارچە 35.631 رۇبلى
تۈلكە تېرىسى 8.784 پارچە 44.596 رۇبلى
بۆلغۇن تېرىسى 383 پارچە 2.814 رۇبلى
چۆل تۈلكىسى تېرىسى 150 پارچە 300 رۇبلى
قۇندۇز تېرىسى 2.690 پارچە 23.000 رۇبلى
يىلپىز تېرىسى 26 پارچە 2.100 رۇبلى
ئات تېرىسى 819 پارچە 2.168 رۇبلى
كالا تېرىسى 736 پارچە 3.352 رۇبلى
تۆگە تېرىسى 30 پارچە 120 رۇبلى
قەشقەردە پىششىقلانغان خۇروم 330 پارچە 2.570 رۇبلى
گىلەم 571 پارچە 9.617 رۇبلى
كىگىز 17.108 پارچە 10.914 رۇبلى

بۆزماتا 2.940 تاي 1.494 رۇبلى
يىپەك ۋە شايى 6.603 رۇبلى
ئات يالى 2.205 رۇبلى
قوي ئۈچىيى 680 رۇبلى
كىگىز قالپاق 29.800 دانە 14.567 رۇبلى
ساپال بۇيۇملار 1.208 رۇبلى
ھەرخىل ئۈششاق ماللار 6.468 رۇبلى
قۇرۇق مېۋىلەر 4.813 پۇت 17.600 رۇبلى
چاي 39.305 رۇبلى
پاختا 105.949 پۇت 635.649 رۇبلى
ئات 650 تۇياق 14.000 رۇبلى
مېتىس قوي 9.000 تۇياق 45.538 رۇبلى
كالا ۋە تۆگە 1.050 رۇبلى
جەمئىي 1.1820300 رۇبلى

ئېكسپورت ـ ئىمپورت قىلىنغان ماللارنىڭ سانىنى بىرلەشتۈرۈپ قوشقاندا 1 مىليون 956 مىڭ 199 رۇبلى
مانا بۇلار 1903 ـ يىلى رۇسىيەنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سودىسىنىڭ ئومۇمىي سانى. بۇ سانلارنى يېقىنقى بىرنەچچە يىللار مابەينىدىكى ئوتتۇرىچە سانغا يېقىنلاشقان سان، دەپ قاراشقا بولامدۇ ـــ قانداق دېگەن مەسىلىدە بىرنېمە دېيىش قىيىن. چۈنكى، يېقىنقى بىرنەچچە يىللار توغرۇلۇق ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىنىڭ دوكلاتى يوق.
مەندە يېقىنقى بىرنەچچە يىللاردىكى رۇسىيەنىڭ چۆچەكتىكى سودىسى توغرۇلۇق توغرا سان يوق. ئەمما، مەندىكى بارلىق بىر قىسىم ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ قارىغاندا، رۇسىيەنىڭ چۆچەكتىكى سودىسى تەخمىنەن 8 مىليون رۇبلىغا يېتىدۇ.
رۇسىيەنىڭ پۈتكۈل جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى يىللىق سودا نىسبىتىنى چىقارماقچى بولىدىكەنمىز، ئۇنداقتا پەقەت يۇقىرىقى تۆت رايونىنىڭ سانىنى قوشساقلا، ئەمەلىيەتكە

يېقىنلاشقان سانىنى چىقىرالايمىز. قەشقەرنىڭ يىللىق سودا نىسبىتى تەخمىنەن 5 مىليون، ئىلىنىڭ 3 مىليون، چۆچەكنىڭ تەخمىنەن 5 مىليون. دېمەك، رۇسىيەنىڭ پۈتكۈل سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى يىللىق سودا سوممىسى تەخمىنەن 15 مىليون.

ئەگەر، جۇڭگولۇقلار رۇسىيەگە ئېكسپورت - ئىمپورت قىلغان 5 مىليوندىن كۆپ قىممەتكە ئىگە تاۋارلارنىڭ پۇلىنى قوشساق، ئۇنداقتا ئومۇمىي سودا نىسبىتىنىڭ سانى 20 مىليون رۇبلىدىن ئېشىپ كېتىدۇ.

ئوتتۇزىنچى باب

سەددىچىنىڭ سرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ تىرانسپورتى، دەريا قاتنىشى، قاتناش مۇمكىن بولمىغان تارىم دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سىدىكى نەتىجىسىز بولغان سىناق تەرىقىسىدىكى قاتناش، ئىلى دەريا‌سى قاتنىشىنىڭ قىممىتى. ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ رولى، ئېرتىش دەريا‌سىدىن ئۇرۇمچىگىچە بولغان مۇساپە. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى توپا يوللار، ئۇرۇمچىدىن چۆچەك، ئىلى ۋە قەشقەرگىچە بولغان يوللار، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن رۇسىيەگە بارىدىغان بىرنەچچە يوللار. تاۋار يۆتكەشتىكى ئۈسۈل ــ كارۋان قاتنىشى ۋە ئات هارۋىسى قاتنىشى. قاتناش هەققىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىكى. جۇڭگونىڭ پوچتا ئالاقىسى ۋە لەڭگەرلەر، تېلېگراف ئىدارىسى.

بىرەر رايونىنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورتىنىڭ يولۇچى ۋە تاۋارلارنىڭ توشۇلۇش ئۈسۈللىرى ھەمدە ئۇنىڭدىكى شارائىتلارنىڭ، سودا ئالاقىسىنىڭ تەرەققىياتى، شۇنىڭدەك ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىش ـ بېرىلماسلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى چوڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ يەرلىك سودىسى ۋە تاشقى سودىسى ئۈستىدە توختالغىنىمدا (ئاساسەن رۇسىيە بىلەن بولغان سودىسى)، ئەلۋەتتە قاتناش ـ تىرانسپورت قورالىرى ۋە شارائىتلىرى ئۈستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھەر قانداق جايدا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى تەبىئىي سۇ يولى قاتنىشى ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ ئەرزان، دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابتىكى جۇغراپىيە ۋە سۇچىلىق ئىلمىگە ئائىت بابلاردا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا دەريا ئېقىنى ۋە كۆللەرنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىنى

سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئۇ يەردە پەقەت بىر قەدەر چوڭراق بولغان ئۇچلا دەريا بار بولۇپ، ئېقىن مۇساپىسىمۇ بىرقەدەر ئۇزۇن، سۇ مىقدارىمۇ كۆپ‌ەك. بۇلار ئېرتىش دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سى ۋە تارىم دەريا‌سىدىن ئىبارەت.

تارىم دەريا‌سى جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. بارلىق مۇساپىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قۇملۇق بەلباغلاردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي چۆل - جەزىرىلەردۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە سۇ مىقدارىمۇ ناھايىتى ئاز، سازلىقلار ۋە قاتناش مۇمكىن بولمايدىغان جايلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، قاتناش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

ئىلى دەريا‌سى — پۈتكۈل ئىلى رايونىنى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ سېمىرىچ ئۆلكىسىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى سۇغىرىدۇ. ئەسلىدە قاتىنغىلى بولاتتى، ئەمما ھازىرچە تېخى يولغا قويۇلمىدى. ئىلى دەريا‌سىنىڭ سۇ مىقدارى ناھايىتى كۆپ، كۆپ جايلىرى تېخى خېلىلا چوڭقۇر بولسىمۇ، بىراق ئىنتايىن تېز ئاقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، زور مىقدارىدا لاتقىلارنى ئېقىتىپ كېلىپ ھەرقايسى جايلاردا پات - پات سازلىقلارنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ ئورنى يىل بويى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇلار ئەلۋەتتە قاتناشقا قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئىلى دەريا‌سىدا يەنىلا قاتىنغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ دەريا ئېقىنى ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، دەريا ئېقىنىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىپ تېيىز - چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەپ چىقىشىمىز ھەمدە دەريا ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. تا ھازىرغىچە بۇ جەھەتتە ھېچقانداق ئەستايىدىل تەدبىرلەر قوللىنىلمىدى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا رۇسىيە ئىلىنى ئىشغال قىلىۋالغان مەزگىللەردە، ۋەلى ئاخۇن يولداشوف ئىسىملىك بىر يەرلىك سودىگەر رۇسىيەنىڭ مەلۇم بىر ئاتاقلىق ئۇتوپىكىسىزمچىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىلى دەريا‌سىدا قاتناشنى

سناق قىلىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قىلچە نەتىجىسى بولمىغاچقا، كېيىندىن بىرنى ياساپ چىققان ھەمدە پەقەت بىرنەچچە قېتىملا سناق قىلغان ياكى بولمىسا بىرقانچە قېتىملىق ساياھەت خاراكتېرلىك قاتناش بىلەنلا ئىشنى تۈگەتكەن دېگىنىمىز تۇزۇك. بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنىڭ سەۋەبلىرى بىز كۆپچىلىكنىڭ پات - پات سادىر قىلىپ تۇرىدىغان ئەتراپلىق ئويلانماسلىق ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىش كۆرمەسلىكىمىزدىن بولغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئالدى بىلەن بىز دەريا سۇيىنىڭ ئېقىش سۈرئىتىگە نىسبەتەن تەتقىقات ئېلىپ بارمىدۇق. ئۇنىڭدىن قالسا دەريا قىنىغا نىسبەتەنمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىدۇق. بۇ ۋەجىدىن ئىلى دەرياسىدا قاتناش ئۇچۇن ئالاھىدە ياسالغان كېمىنىڭ ئات كۈچى ئاجىز بولۇپ قېلىپ، يەنە تېخى داۋاملىق تۇردە تېيىز يەرلەرگە چىقىپ قالدى. بۇ كېمە تېخى ئېقىنغا قارشى كۈچەپ يۈرەلمىدى. سۆرەتمە كېمە سۇپىتىدە ئىشلىتىشكىمۇ بولمىدى. بۇ يەردە زۆرۈر بولغىنى، دەل يۇك كېمىلىرىنى سۆرەپ ماڭالايدىغان كىچىك تىپتىكى سۆرەتمە كېمىلەر ئىدى. چۇنكى، چوڭ كېمىلەر ئىلى دەرياسىدا قاتنىيالمايدۇ. يۇقىرىقى بىرنەچچە قېتىملىق سناق تەرىقىسىدىكى قاتناش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ ئىشلارمۇ جايىدا قېلىپ قالدى. يۇقىرىقى كېمە بولسا تا ھازىرغىچە دەريا بويىدا تاشلىنىپ قېلىپ، بىزنىڭ ئىستېداتسىز ئىكەنلىكىمىزنىڭ ۋە ئەمەلىي ئىشلەش روھىمىزنىڭ يوقلۇقىنىڭ دەلىلى بولۇپ تۇرماقتا. كېمە ئىگىسى يەنىلا يەكەن شەھىرىدە تۇرماقتا. ئەمما بۇرۇنقىدەك ئۇنداق بايي ئەمەس، بەلكى بۇنداق ھېچقانداق پايدىسى تەگمەيدىغان قۇرۇق ئەمگەكتىن قول ئۇزدى.

بىراق، ئىلى دەرياسىدا ئېلىپ بېرىلغان سناق تەرىقىسىدىكى قاتناشنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ رېئاللىق ھەرگىزمۇ ئىلى دەرياسىدا قاتناشنى راۋاجلاندۇرۇشتا

هېچقانداق ئۇمىد قالمىدى ۋە ئۇ پايدىسى يوق بىھۇدە ئاۋارىچىلىك دېگەننى ئىسپاتلىمايدۇ. ئىلى دەرياسىدا قاتناشنى يولغا قويۇش تامامەن مۇمكىن، يەنە كېلىپ ناھايىتىمۇ زۆرۈر. رۇسىيەنىڭ ئىلىدىكى سودا نىسبىتى ناھايىتى زور. ناۋادا سىبىرىيە بىلەن رۇسىيە تۈركىستانىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈرىيول سىمىرىچتىن ئۆتۈپ تاشكەنتكە ئۇلانسا، ئۇنداقتا سودا يەنە زور دەرىجىدە راۋاجلىنىشى مۇمكىن. ھازىر سىمىپالاتىنسكىدىن ياكى تاشكەنتتىن غۇلجىغا يۆتكەيدىغان تاۋارلارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي تۆگە ۋە ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇلۇۋاتىدۇ. بۇلار رۇسىيە ئېكسپورت قىلىدىغان قىممەت باھالىق تاۋارلار، مەسىلەن، توقۇلما بۇيۇملار قاتارلىقلارغا نىسبەتەن كارايىتى چاغلىق، ئەمما توپ ماللار ۋە باھاسى ئەرزانراق تاۋارلار، شۇنىڭدەك ئىلىدىن كىرگۈزۈلىدىغان خام ئەشيالار ئۇچۇن ئېيتقاندا، توشۇش ھەققى ناھايىتى زور يۈك بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر رۇسىيە تاۋارلىرى ئىلى دەرياسىدا توشۇلۇپ، ئىلى دەرياسى ئارقىلىق غۇلجىغا كىرسە، ئۇنداقتا قاتناش ھەققى بىرقەدەر ئەرزان بولىدۇ. ئەگەر يەنە بىرەر لىنىيە تۆمۈرىيول دەريانىڭ مەلۇم بىر جايىدىن ھالقىپ ئۆتسە، ئۇنداقتا تېخىمۇ پايدىلىق بولغان بولاتتى. ناۋادا بۇگۈنكى كۈندە ئىلى دەرياسىدا قاتناشنى يولغا قويالىغان بولساق، بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا تازىمۇ ئوڭايلىق تۇغدۇرۇلۇپ ئىنتايىن پايدىلىق بولغان بولاتتى. مەسىلەن، بىزنىڭ سىمىرىچتا يېقىلغۇ كەم، چۈنكى ئۇ يەردە ئورمانلىق ئاز بولۇپ، كۆمۈرمۇ يوق. ئەمما ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئىلى رايونىدا مول كۆمۈر زاپىسى بار، ئۇنى قېزىشمۇ ئوڭاي. ئىلى دەرياسىدا قاتناش يولغا قويۇلسىلا بىز ئۆزىمىزنىڭ تاۋارلىرىنى ئىلى رايونىغا يۆتكەپ ئاپىرالايمىز. ئۇ يەرلەردىن بولسا بىزگە زۆرۈر بولغان كۆمۈر ۋە ياغاچ ماتېرىياللىرىنى يۆتكەپ كېلەلەيمىز. كۆمۈر پۈلغا يارىمايدىغان نەرسە، ئەگەر قۇرۇقلۇق يولى بىلەن يۆتكەپ

www.uyghurkitap.com

كېلىنسە ئۇنىڭ باھاسىغا سېلىشتۇرغاندا قاتناش ھەقىقى ناھايىتى قىممەتكە توختايدۇ.

بىراق، ئىلى دەرياسى ئېقىنىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ مېڭىپ كۆمۈرنى سېمىرىچقا ئەكەلسەك ھەمدە دەريا سۈيىنىڭ ئېقىن كۈچىدىن پايدىلانساق كۆمۈرنىڭ باھاسى تازا ئەرزان توختايدۇ. ھازىر يارکەنت شەھىرىدە كۆمۈرنىڭ قىممەتلىكى كىشىنى چۆچۈتىدۇ. ئۇ يەردە ھازىر سۆكسۆك ئۇر قالايدۇ، ئۇ بەكمۇ قىممەت بولۇپ، پۇت ۋە رۇس قادىقى بىرلىك ھېسابىدا سېتىلىدۇ. ئەگەر ئىلى دەرياسىدا قاتناش يولغا قويۇلسا، كۆمۈرنى دەريانىڭ غەربىنى بويلاپ يارکەنتكە يۆتكەپ كەلگىلى بولىدۇ. ئىلىدىن يارکەنتكە 40 رۇس مىلى كېلىدۇ. ئۇ يەرگە تۆمۈر چاقلىق ھارۋا يولىدىن بىرنى ياساشقىمۇ بولىدۇ، كېتىدىغان چىقىممۇ كۆپ ئەمەس. بۇنداق قىلغاندا ھەم ئۇڭۇشلۇق، ھەم تېجەشلىك بىر قاتناش لىنىيەسى ياساپ چىققىلى بولىدۇ ھەمدە غۇلجىدىن يارکەنتكە كۆمۈر ۋە باشقا تاۋارلارنى يۆتكەپ كەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر تاۋارلارنى داۋاملىق تۈردە رۇسىيەنىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا يۆتكەشكە توغرا كەلسە، ئۇنداقتا ئىلى دەرياسىنى بويلاپ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى[1] بازىرىغا توشۇغىلىمۇ بولىدۇ. بۇ يەردە سېمىپالاتىنسىكىدىن ۋىرنىيغا بارغىلى بولىدىغان بىر چوڭ يول بار بولۇپ، ئۇ ئىلى دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ يەردىن چوڭ ھارۋا ياكى بولمىسا تۆگىلەر بىلەن يۆتكەپ كەتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلى دەرياسىدا قاتناشنى يولغا قويۇش ھەم مۇمكىن، ھەم پايدىلىق.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا قاتناشقا بولىدىغان ئۈچىنچى دەريا — ئېرتىش دەرياسىدۇر. قارىماققا، نۆۋەتتە ئېرتىش دەرياسىدا قاتناش ئېلىپ بېرىشنىڭ ئەھمىيىتى ئىلى دەرياسىنىڭكىدىن چوڭ تۇرىدۇ. گەرچە ئېرتىش دەرياسى

---

① رۇسىيەنىڭ بىر بازىرى — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىنىڭ شىمالىدىلا ئېقىپ ئۆتىدۇ دېيىلگەن ھەمدە موڭغۇلىيەگە پايدىسى بار دەپ قارالسىمۇ، ئەمما ئېرتىش دەرياسى پۈتكۈل جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا نىسبەتەن ئالغاندا، بولۇپمۇ ئۇرۇمچى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى جايلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى زور ئەھمىيىتى بار. چۈنكى، ھازىر رۇسىيەدىن ئۇرۇمچىگە ۋە ئۇرۇمچىدىن رۇسىيەگە توشۇلىدىغان تاۋارلار چۆچەك بىلەن سېمىپالاتىنسك ئوتتۇرىسىدا پەقەتلا ھارۋا ياكى تۆگىلەر ئارقىلىقلا توشۇلىدۇ. سېمىپالاتىنسكىدىن باشلاپ ئاندىن سۇ يولى بار. ئۇرۇمچىدىن چۆچەككە 700 رۇس مىلى كېلىدۇ. چۆچەكتىن سېمىپالاتىنسكىغا 600 رۇس مىلى كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا ھەممىسى بولۇپ 1300 رۇس مىلى كېلىدىغان مۇشەققەتلىك قۇرۇقلۇق يولى بار بولغان بولىدۇ. ئەسلىدە قۇرۇقلۇق يول قاتنىشىنى زور دەرىجىدە قىسقارتقىلى بولاتتى، يەنى ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ تاۋارلارنى سېمىپالاتىنسكىدىن جۇڭگو زېمىنىغا توشۇپ، ئاندىن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئۇرۇمچىنىڭ باشقا جايلىرىغا يۆتكىسە بولىۋېرەتتى. ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قۇتۇبىغا تۇتىشىدىغان بىرقەدەر ياخشىراق كارۋان يولى بار. بۇ يول ئادەتتە 500 رۇس مىلى كەلمەيدۇ، دېيىشىدۇ. بۇنداق بولغاندا تاۋارلارنى قۇرۇقلۇق قاتنىشى بىلەن توشۇش مۇساپىسى دەلمۇدەل 800 رۇس مىلى قىسقرايدۇ. بۇ مەيلى قاتناش ـ تىرانسپورتنى تېزلىتىش جەھەتلەردە بولسۇن ياكى تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش جەھەتلەردە بولسۇن، سودا ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا ھەممىسىنىڭ ئىنتايىن زور ئەھمىيىتى بار. 1904 ـ يىلى سېمىپالاتىنسكىدىكى بىر كېمىچىلىك شىركىتى ئەسلىدە بۇ يېڭى دەريا قاتنىشىنى ئۆلچەپ بېقىشنى ۋە ئېچىشنى پىلانلىغاندى، ئەمما بۇ پىلان يەنىلا پىلان پېتىچە قېلىۋەردى. بۇ شىركەتنىڭ ۋەكىلى «ئۇمىد» تىرانسپورت شىركىتىنىڭ (مەزكۇر شىركەتنىڭ چۆچەكتە ئىش باشقۇرۇش

باشقارمىسى بار) ئۆزلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ مالنى ئېرتىش دەرياسىدىن بۆۋاستە ئۇرۇمچىگە يۆتكەش توغرۇلۇق تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما قوبۇل قىلىنمىغان. چۈنكى «نادىژدا» تىرانسپورت شىركىتى ئەگەر يېڭى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇ چاغدا چۆچەكتىكى ئىش باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئازايتىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا ئاساسلىقى ئۇ يېڭىچە كەسىپ بولغانلىقى ھەمدە ئۇ قارىماققا بىرقەدەر مۇشكۈل ۋە پايدىسى ئاز يېڭى كەسىپ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تەسەۋۋۇرنىڭ تا ھازىرغىچە ھېچقانداق نەتىجىسى بولمىدى. ناۋادا ئېرتىش دەرياسىدىن ئۇرۇمچىگىچە بولغان ئۇدۇل قاتناش يولى بىزنىڭ ئىشلىتىشىمىزگە بېرىلسە، شۇبھىسىزكى ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور پايدا ئېلىپ كېلىدۇ. بىراق بۇ يېڭى يولنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، چۆچەكنىڭ سودا جەھەتتىكى رولى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كېتىشى مۇمكىن. نۆۋەتتە چۆچەك تاۋارنىڭ توپلىنىپ، تارقىلىدىغان جاي بولۇش سۈپىتى بىلەن رولى يەنىلا خېلى چوڭ.

يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سۇ يولى قاتناش لىنىيەسى بولغان دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ۋاقىتىنچە ھېچقانداق رولى جارى قىلدۇرۇلمىدى. بۇنداق بولغاندا پەقەتلا قۇرۇقلۇق يوللىرىلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ بۇ بىپايان رايوندىكى بىردىنبىر قاتناش لىنىيەسىدۇر.

ئەگەر، رۇسىيەنىڭ قۇرۇقلۇق قاتناش يوللىرىمىزنىڭ ئەھۋالى ناچار دېسەك، ئۇنداقتا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى قۇرۇقلۇق يوللىرىنىڭ ئەھۋالىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ناچار ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. بۇ يوللارنىڭ مۇكەممەل ياخشى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھېچقانداق ئاسرالمىغان ۋە رېمونت قىلىنمىغان دېسەكمۇ قىلچە ئاشۇرۇۋەتمىگەن بولىمىز. جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن

ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگىچە، غۇلجا ۋە چۆچەككىچە باردىغان يوللارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەت يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، بۇ يوللارنى ئامال بار راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى ئاز كۈچ سەرپ قىلىنىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ بۇ يوللىرىدىكى قىسمەن جايلارلا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئاسرىلىدۇ، قالغان قىسىملىرى پۈتۈنلەي شۇ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئاسرىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. ھۆكۈمەت مەسئۇل بولۇپ ئاسرايدىغان يوللار ئەسكەرلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ، يەنى ئەسكەرلەرنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئاسرىلىدۇ. يول ئاسراش خىزمىتى پەقەتلا شەھەر ئەتراپىدىكى كۆۋرۈكلەرنى رېمونت قىلىش بىلەن چەكلىنىدۇ. شەھەردىن يىراقراق بەزى كۆۋرۈكلەرنىڭ ھەممىسى ئاسرالمايدۇ. يولنىڭ ئەھۋالىدىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. شەھەر ياكى قوشۇن تۇرۇشلۇق جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى يوللارمۇ ئەزەلدىن رېمونت قىلىنمايدۇ. ئەگەر ھەربىيلەرنىڭ يول ئاسراش خىزمىتى ناھايىتىمۇ ناچار قىلىنغان دېيىلسە، پەقەت ناۋادا بىرەر مۇھىم ئەرباب كەلمەكچى بولۇپ قالسا ئاندىن بۇ توپا يوللارنى قولنىڭ ئۇچىدىلا تۇزەپ قويۇشىدۇ. ئاھالىلەر بولسا يول ئاسراش ئىشلىرىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ قويمايدۇ.

جۇڭگونىڭ يوللىرىنىڭ ھەممىلا يېرى ئوڭغۇل - دوڭغۇل، تاش، ئازگاللار كۆپ بولۇپ، كۆۋرۈكلىرىنىڭمۇ يېرىمى ئۆرۈلۈپ ياكى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن. بۇلار تېخى ھاۋا رايى ياخشى مەزگىللەردىكى كۆرۈنۈشلەر بولۇپ، ئەگەر يامغۇر - يېغىندا ئۇچراپ قالسا، ئۇنداقتا ئەڭ ئىپتىدائىي جۇڭگو ھارۋىلىرىمۇ ھەرگىز ماڭالمايدۇ. تاغ يوللىرىغا كەلسەك مەيلى سىرتقا چىققان يولۇچى ئۇچۇن بولسۇن ياكى ھارۋىغا قوشۇلغان ئات - ئۇلاغلار بولسۇن، ھەممىسىنىڭ بېشىغا زور كۈلپەتلەر چۈشىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئاساسلىق شەھەرلەردىن بولغان ئۇرۇمچىدىن رۇسىيە چېگراسىغا باردىغان يولدىن ئاساسەن ئۇچى بار. بىرى، چۆچەكتىن ئۆتىدۇ؛ بىرى،

غۇلجىدىن، يەنە بىرى قەشقەردىن ئۆتىدۇ. چۆچەككە بارىدىغان يول ماناس ۋە شىخۇدىن ئۆتىدۇ، شىخۇدىن يول ئايرىلىپ غۇلجىغا بارىدۇ. بۇ ئىككى يولدا ئات ھارۋىسى قاتنىيالايدۇ. ئۇ جۇڭگودىكى بىرقەدەر يامان ئەمەس يوللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق بۇ پەقەت جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆلچىمى بويىچىلا شۇنداق. ئالدىنقى بابلاردا يازغان جۇڭگو يوللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بۇ يوللارغا تامامەن ماس كېلىدۇ، بولۇپمۇ شىخۇ بىلەن جايىر تاغلىرى ئارىسىدىكى يول ئۇستىدە لەڭگەرلەر ئارىسىدىكى بەزى جايلارنىڭ يوللىرى پۈتۈنلەي چوڭقۇر قۇمлۇق بولۇپ، ئاتلار ھارۋىنى سۆرەشتە خېلىلا كۆچمىسە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە يەنە بىر تولى لەڭگىرى بار بولۇپ، تېخى سۇمۇ يوق. پەقەت بىرلا قۇدۇق بار بولۇپ، سۈيى ھەم ئاز، ھەم تۇزلۇق. ناۋادا بۇ لەڭگەرگە كەلگەن ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغلار ئازراقلا كۆپىيىپ قالىدىغان بولسا سۇ يېتىشمەي قالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە جايىر تاغ تىزمىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. يول ئارىسىدا نۇرغۇن ئېگىز تۆپىلىكلەردىن، ھەتتا ھاڭ بويلىرىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ياماتو لەڭگىرىدىن تولى بۇلاق لەڭگىرىگىچە بولغان بىر مۇساپە يول ھارۋا ناھايىتى تەستە ماڭالايدىغانلىقى بىلەن داڭلىق. بۇ يولدا پەقەت شۇ يەرنىڭ يوغان چاقلىق ھارۋىلىرىلا ماڭالايدۇ. بىزنىڭ سىگلولىرىمىز (تۆت چاقلىق ئات ھارۋىسى) پۈتۈنلەي تاشقا توشۇپ كەتكەن بۇنداق يوللارغا ئۇچراپ قالسا تەستە ماڭالايدۇ. غۇلجىغا بارىدىغان يول ئۇستىدىكى جىڭ ناھىيەسى ئەتراپىدىمۇ قۇمлۇق يوللار بار. بولەكنور تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدا تەلكە تاغ جىلغىسىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ تاغ جىلغىسىنى ئىلگىرى بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز رېمونت قىلىپ باققان بولسىمۇ، ھازىر ئۇ يول تاش ـ داڭگاللارغا توشۇپ كەتكەن بولۇپ، ھېچكىم خەۋەر ئېلىپمۇ قويمايدۇ. دەرۋەقە، بۇ يوللارنى باشقا ھارۋا زادىلا ماڭالمايدىغان يوللارغا سېلىشتۇرغاندا، يەنىلا يامان ئەمەس،

چۈنكى بۇ يوللاردا مېڭىش قارىماققا قىيىنىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ھېلىقىدەك ئىنتايىن ناچار يوللارغا قارىغاندا بىزنىڭ سىگلولىرىمىز يەنىلا بىر ئامالالارنى قىلىپ مېڭىپ كېتەلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ يوللارنىڭ ھەممىسى چوڭ يوللارنىڭ ئەقەللى تەلەپلىرىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە بارىدىغان يول تەڭرىتېغىدىن، قارا شەھەردىن ئۆتۈپ، ئاندىن غەربىي جەنۇبقا قايرىلىدۇ. جۈڭگونىڭ ھارۋىلىرى پۈتۈنلەي قاتنىيالايدۇ.

چۆچەكتىن ۋە غۇلجىدىن رۇسىيە چېگرىسىغا بارىدىغان يوللارنىڭ ھەممىسى يامان ئەمەس. بىراق بۇ ئىككى شەھەرنىڭ ھەممىسى چېگرىغا يېقىن، چۆچەك چېگرىغا 17 رۇس مىلى، غۇلجا 100 رۇس مىلى كېلىدۇ.

قەشقەردىن رۇسىيە چېگرىسىغا بارىدىغان يوللار ناچار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇرۇش ئىنتايىن تەس. قەشقەرنىڭ قاتناش يوللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولسا، بۇ رايونىنى بىر تاغ تىزمىلىرى ئوچ تەرەپتىن قاپساپ تۇرغاندەك بۇ نۇقتا تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ يولدا پەقەتلا كارۋان بىلەن قاتناشقا توغرا كېلىدىغان قىلىپ قويغان. بۇ يەردە ئانچە ئۇزۇن بولمىغان يول مۇساپىلىرىدىلا ھارۋا ماڭالايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھاۋا كىلىماتى شارائىتلىرىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بۇ يوللاردا يىل بويى قاتناشقا بولمايدۇ. سودا كارۋانلىرىغا ئەڭ مۇۋاپىق بولغان پەسلىلەر كۈز پەسلى ۋە قىش پەسلىنىڭ ئالدىنقى يېرىم مەزگىللىرى بولۇپ، قىش پەسلىنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە ئەتىياز پەسلىلىرىدە يول ئارىسىدىكى نۇرغۇن تاغ جىلغىلىرىدا قار بەك دۆۋىلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن مېڭىشقا بولمايدۇ. ياز پەسلىدە دەريا سۇيى ۋە قىيان تېشىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن قاتناش ئىنتايىن تەس. يەنە بەزى يوللار ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، پەقەت ياز پەسلىنىڭ ئوچ ئېيىدىلا قاتنىغىلى بولىدۇ.

رۇسىيەنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن سودا قىلىدىغان

ئاساسلىق نۇقتىلىرى پەرغانە رايونىدىكى ئوش بولۇپ، قەشقەرگە 365 رۇس مىلى كېلىدۇ. سېمىرىچ رايونىدىكى نارىن قەشقەرگە 296 رۇس مىلى كېلىدۇ. پىرزىۋالسكىي ئاقسۇدىن 384 رۇس مىلى يىراقلىقتا. ئوشتىن قەشقەرگە بېرىش ئۈچۈن چوقۇم تۆۋەندىكى ئۇچ تاغ ئېغىزىنىڭ بىرسىدىن ئۆتۈش لازىم. بۇ ئۇچ تاغ ئېغىزى: تالدىك ئېغىزى، شارت ئېغىزى ۋە تېرەك داۋان، تېرەك داۋاندىن ئۆتىدىغان يول هەممىدىن قىسقا، بۇ يولدا پەقەت ئات ـ ئۇلاغلا ئۆتەلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە مېڭىش بەك تەس. داۋاننىڭ ئۆزىمۇ ناھايىتى ئېگىز بولۇپ (12 مىڭ 700 ئىنگلىز چىسى چىقىدۇ)، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەكمۇ تىك، بولۇپمۇ شىمالىي تەرىپى شۇنداق. ئۇ يەرگە چىقىش ئىنتايىن مۇشكۇل، شۇنداق بولسىمۇ كۆپلىگەن سودا كارۋانلىرى يەنىلا مۇشۇ يولدىن ماڭىدۇ. تېرەك داۋاندىن ئۆتىدىغان يوللار بىر يىلنىڭ توققۇز ئېيىدا پۈتۈنلەي راۋان بولۇپ تۇرىدۇ. 4 ـ، 5ـ، 6 ـ ئايلاردا قىيىان سۇ يامراپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن قاتناش ئىنتايىن مۇشكۇل، ئەمما بۇ بىرنەچچە ئايلاردا زادىلا قاتنىغلى بولمايمۇ قالمايدۇ. تالىك ئېغىزى ۋە شارت ئېغىزلىرىدا يازنىڭ ئۇچ ئېيىدىلا قاتنىغلى بولىدۇ. نارىندىن قەشقەرگە بېرىشتا تۇرۇغارت تاغ ئاغزىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يولدا يىل بويى قاتناشقا بولىدۇ. پەقەت ياز كۈنلىرى قۇرۇق دەريانىڭ سۇ چېنى ئۆرلەپ كېتىپ مېڭىش تەس بولۇپ قالىدۇ. بۇ بىرنەچچە يوللارنىڭ بىر قىسىم مۇساپىلىرىدە كالا هارۋىسىلا ماڭالايدۇ. كۆپ قىسىم يوللاردا پەقەتلا ئات ـ ئۇلاغ كارۋانىلا ماڭالايدۇ. پىرزىۋالسكىيدىن ئاقسۇغا بارىدىغان يولدا بەدەل تاغ ئېغىزىدىن ئۆتىدۇ. بۇ يەردىمۇ پەقەت يالغۇز تۇياق ئۇلاغلار بىلەن ماڭغىلى بولىدۇ. تاغ ـ تۆپىلىكلەردە قىيا تاش كۆپ ۋە تىك بولۇپ، جەنۇبىي تەرەپلىرىدە يەنە مۇز قاتلاملىرى بار. بۇ مۇزلار 7 ـ ئايلاردا ئاندىن ئېرىپ تۇگەيدۇ، لېكىن ۋاقتى ئۇزۇن ئەمەس.

رۇسىيەدىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا توشۇلىدىغان تاۋارلارنىڭ بىر قىسمى سىمىپالاتىنسكىدىن چۆچەكتە ۋە غۇلجىغا توشۇلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا تاشكەنتتىن ئۆتۈپ قەشقەرگە ئاپىرىلىدۇ. يېقىنقى بىرنەچچە يىللار مابەينىدە، غۇلجىغا ئاپىرىلىدىغان بەزى تاۋارلارمۇ تاشكەنتتىن ئۆتىدىغان بولدى. چۆچەك ۋە غۇلجىغا توشۇلىدىغان تاۋارلارنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرغا ئارقىلىق توشۇلۇۋاتىدۇ. ئەگەر تاۋارلارنى داۋاملىق تۇرده ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنداقتا تۆگىگە ئالماشتۇرۇلىدۇ. ھازىرغا ناھايىتى ئاز ئىشلىتىلىدۇ. تۆگىدە يۈك توشۇش بەكمۇ ئاستا. بۇنىڭدا تۆگە ئاستا ماڭىدۇ دېگەنلىك ئەمەس، مەسىلە يول ئۇستىدە تۆگىلەرنى بېقىش ئۇچۇن توختايدىغان ۋاقىت بەك ئۇزۇن. چۇنكى، تۆگىگە يول بويىدىكى ئوتلاردىن باشقا يەم ـ خەشەك يوق. نەتىجىدە تۆگە بىر سوتكىدا تەخمىنەن 15 رۇس مىلىلا يول يۇرەلەيدۇ. بەزى چاغلاردا بۇنىڭدىنمۇ ئاز، بولۇپمۇ ھاۋا رايى ناچار بولغان ئەھۋاللاردا تېخىمۇ شۇنداق. ھازىرغا بۇنىڭدىن كۆپ ئىتتىك. بىر سوتكىدا 25 ـ 30 رۇس مىلى يول يۇرگىلى بولىدۇ. ئات بىر سوتكىدا 35 ـ 40 رۇس مىلىغىچە يول يۇرەلەيدۇ. ئەمما، ئات ھارۋىسىنىڭ كالا ھارۋىسى ۋە قېچىرغا قارىغاندا چىقىمىمۇ چوڭراق بولىدۇ. چۇنكى ئاتلارنى يول بويى كۆڭۈل قويۇپ ئاسراشقا، ئۇلارنى سۇلۇ ۋە بېدە بىلەن بېقىشقا توغرا كېلىدۇ. كالا تۆگىگە ئوخشاش يول ئۇستىدىكى ئوتلارنىلا يەيدۇ. قىسقىسى، مەيلى ئات ـ ئۇلاغلار بىلەن بولسۇن ياكى ھارۋا بىلەن توشۇش بولسۇن ھەممىسى بەك ئاستا، ئۇنىڭ ئۇستىگە يىل بويى توشۇغىلى بولمايدۇ. تومۇز ئىسسىق بولغان 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا تۆگە ماڭالمايدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئات ـ ئۇلاغلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ئەڭ جاپالىق مەزگىللەردۇر. شۇڭا، ياز پەسىللىرده سودا كارۋانلىرى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كېتىدۇ. زادى ماڭمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولۇپ قالمىسلا ھارۋىكەشلەر يولغا چىقمايدۇ. قاتناش ـ

تىرانسپورتتىكى خىلمۇ خىل قىينىچىلىقلار تۈپەيلىدىن تاۋارلارنىڭ تىرانسپورت ھەققى ناھايىتى قىممەتكە توختاۋاتىدۇ. مەسىلەن، ئۈرۈمچىدىن چۆچەككىچە 700 رۇس مىلى كېلىدىغان بولۇپ، بىر پۇت تاۋارنىڭ تىرانسپورت ھەققى تەخمىنەن بىر رۇبلى بولىدۇ. بەزىدە ئۇنىڭدىن كۆپرەك بولىدۇ. ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغىچە بولغان تىرانسپورت ھەققى تېخىمۇ قىممەت. چۆچەكتىن سېمىپالاتىنسكىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تىرانسپورت ھەققى ھەربىر پۇتىغا 40 ـ 50 كوپېيىك، ھەتتا بەزىدە ئۇنىڭدىن كۆپرەك بولىدۇ. غۇلجىدىن تاشكەنتكىچە باردىغان ئۇلاغ ھارۋىلىرىنىڭ تىرانسپورت ھەققى ھەربىر پۇتقا ئىككى رۇبلى 40 كوپېيىكتىن توغرا كېلىدۇ. غۇلجىدىن سېمىپالاتىنسكىغىچە بولغان تىرانسپورت ھەققى بىر رۇبلى 20 كوپېيىك ياكى بولمىسا ئۇنىڭدىن سەل كۆپرەك بولىدۇ. رۇسىيە چېگرالىرىدىن قەشقەرگىچە بولغان تىرانسپورت ھەققى ئىنتايىن يۇقىرى. چۈنكى مۇساپە ئالاھىدە خەتەرلىك ۋە جاپالىق بولۇپ، ھارۋىكەش ئۇلاغلىرىنى، ھەتتا ئۆز ھاياتىنى قۇربان قىلىش خەۋپىگە تەۋەككۈل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، گەرچە مۇساپە يىراق بولسىمۇ، لېكىن ھارۋىكەشلەر ئالدىغان ھەق ئالاھىدە يۇقىرى. ئوشتىن قەشقەرگە باردىغان يولدا پەقەتلا ئات بىلەن مال يۆتكىگىلى بولىدۇ. تىرانسپورت ھەققىمۇ باشقا جايلارغا ئوخشاش ئۇنداق پۇتىغا قاراپ ھېسابلانماستىن، بەلكى ئات سانىغا قاراپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ـ يېرىم ئۇلاغ ۋە 1/4 قىسىم ئۇلاغ يۈك توشۇشنى ياللىۋالغىلى بولىدۇ، ۋەھاكازا. بىر ئات ئادەتتە يەتتە ـ سەككىز پۇت مالالارنى توشۇيالايدۇ. تىرانسپورت ھەققى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياجنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ھەربىر ئاتنىڭ ھەققى ھەر ھالدا ئالتە رۇبلىدىن 17 رۇبلىغا قەدەر بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىر پۇت تاۋارنى 290 رۇس مىلى مۇساپىسىدە توشۇغاندا تىرانسپورت ھەققى 75 كوپېيىكتىن ئىككى رۇبلىغىچە بولىدۇ. تاۋارلار ئۆز

مۇساپىسىنى يول ۋە پەسىللەرنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ 14 كۈن ياكى 30 كۈندە بېسىپ بولىدۇ. نارىنىدىن قەشقەرگىچە بولغان يولدا ئاتمۇ ماڭىدۇ، تۆگىمۇ ماڭىدۇ. كارۋان توپىنىڭ يول لىنىيەسىدىكى ئاخىرقى بېكەتتى ۋېرنىي شەھىرىدۇر. بىر لوككىلىق تۆگە 12 ــ 14 پۇت مالنى كۆتۈرۈپ 851 رۇس مىلى يول يۈرەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن ئالىدىغان ھەق 9 رۇبلىدىن 15 رۇبلىغىچە (يەنى ھەربىر پۇت مالغا 75 كوپېيكتىن بىر رۇبلى 20 كوپېيكقىچە ئېلىنىدۇ) بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تاۋارلارنىڭ تىرانسپورت ھەققى مەسىلىسى توغرۇلۇق چوقۇم شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇرۇن داۋالغۇش كۆپ ئىدى. بەزىدە باھانىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتىمۇ تۈيۇقسىز بولۇپ، بۇ، سودىگەرلەر ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز. «نادىياتسىيا» تىرانسپورت شىركىتى بىرنەچچە شەھەرلەردە ئىش باشقۇرۇش باشقارمىلىرىنى تەسىس قىلغاندىن باشلاپ، ئەھۋال كۆرۈنەرلىك ئۆزگەردى. بۇ باشقارمىلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن تىرانسپورت ھەققىنىڭ تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ كېتىشى ۋە تۈراقسىز بولۇپ قېلىشىدەك ھەرخىل ئامىللارنى كۆچىنىڭ بارچە تۆگىتىپ تۇردى. ھازىر چوڭچەك، غۇلجا ۋە ئۈرۈمچىلەردە «نادىياتسىيا» تىرانسپورت شىركىتىنىڭ ئىش باشقارمىلىرى بار.

گەرچە جۇڭگو ھۆكۈمىتى قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنى ناھايىتى كەم سۈرۈشتە قىلىدىغان، ھەرقايسى رايونلارنىڭ، ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ئۆزئارا قاتناش ـ تىرانسپورت شارائىتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياخشىلىنىشىغا ئىنتايىن ئاز ئەھمىيەت بەرسىمۇ، ئەمما ئۇلار قاتناش ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىش ــ بۇ ئاساسەن ھەرقايسى شەھەرلەردىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، كەم بولسا زادى بولمايدىغان مەلۇم تەدبىرلەرنى قوللانماي ئىلاج

بولمىدى. بۇ ۋەجىدىن ئۇلار تېلېگراف ئىدارىسى ۋە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھۆكۈمەت پوچتىخانىلىرىنى تەسىس قىلدى. جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى ھۆكۈمەت پوچتىخانىلىرى ۋە تېلېگراف ئىدارىلىرىدىن خۇسۇسىيلارمۇ پايدىلىنالايدۇ. بىراق، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا خۇسۇسىيلار (جۇڭگولۇقلار) غا خەت ـ ئالاقە يەتكۈزۈپ بەرمەيدۇ. خۇسۇسىيلاردىن تېلېگرامما سالىدىغانلىرىمۇ ئىنتايىن ئاز.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا پوچتا ئالاقىسىنىڭ يەتكۈزۈلۈش شەكلى مۇنداق: بىر ئەسكەر ئات مىنىپ پوچتا ئالاقىسىنى يەتكۈزىدۇ. ھەر 25 ــ 30 رۇس مىلى ئارىلىقىدا لەڭگەر بار. ھەربىر لەڭگەردە بىرنەچچە ئاتلىق ئەسكەر تۇرغۇزۇلىدىغان بولۇپ، پوچتا ئالاقىسى شۇلار ئارقىلىق بىر لەڭگەردىن يەنە بىر لەڭگەرگە يەتكۈزۈلىدۇ. ئادەتتە پوچتا ئالاقىلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ. ئەگەر ھۆكۈمەت جىددىي يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئېھتىياجلىق بولغان چاغلاردا، ئەڭ تېز سۈرئىتى بىر سوتكىدا 400 چاقىرىم (200 رۇس مىلى) بولىدۇ.

يولدىن ئۆتكۈچى ئەمەلدارمۇ بۇ لەڭگەردە دەم ئېلىپ ئۆتىدۇ. پوچتىكەش ئەسكەرلەر ئۇلارغا ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىش زۆرۈر بولغاندا ئات بىلەن تەمىنلىشى لازىم. شۇنداقتىمۇ ئادەتتە جۇڭگولۇقلار ئاتلىق يولغا چىقسا، يول ئارىلىقىدا ئات ئالماشتۇرمايدۇ. يولدىن ئۆتكۈچى ئاددىي يولۇچىلارمۇ بۇ يەرلەردە قونسا بولىدۇ. بولۇپمۇ ئاشۇنداق خۇسۇسىي سارايلار بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھەق تۆلەپ ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە يەم ـ خەشەك ئالغىلى بولىدۇ. بىراق، يولۇچىلار نېمىلا دېگەنبىلەن يەنىلا خۇسۇسىيلارنىڭ سارايلىرىدا قونۇشقا ئامراق. چۈنكى بۇ يەر بەكمۇ قولايلىق. ئەمما گەپنىڭ راستىنى ئېيتساق، ئىككىلا سارايىنىڭ ئەھۋالى بەكمۇ ناچار، يەنى بەكمۇ مەينەت، ھۈجرىلىرى بەكمۇ قوپال. بۇ يەردە ھايۋانلار ئادەملەردىنمۇ بەكرەك ھۆزۈر ھېس قىلىدۇ. دېرىزە قەغەزلىرى يىرتىلىپ كەتكەن بولۇپ،

سىرتتىن سوغۇق ھاۋا ئۇدۇللا كىرىپ كېلىدۇ. ئاسىيادا بۇنداق كەڭلىك گىرادۇسى يۇقىرى جايلاردا، ھەتتا ياز پەسلىنىڭ كەچلىك ھاۋاسىمۇ ناھايىتى سوغۇق بولۇپ، باشقا پەسىللەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ تەس. ھۇجرا ئىچىدە ئىسسىنىش ئەسلىھەلىرىمۇ يوق. ناۋادا يولۇچى ئىسسىنماقچى بولسا، ئۇنداقتا ساراي غوجايىندىن ئوتۇن سېتىۋېلىپ، ئۆزى ئوت قالىشى لازىم. بۇ كاڭلاردا ئوت قالىسىڭىز داۋاملىق ئىس يېنىپ، ئۆينىڭ ئىچى ئىس بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. سەپەر ئۈستىدىكى ھەربىر كىچىنى ئاشۇنداق ئەبگار قونالغۇلاردا ئۆتكۈزىسىز ! بۇنىڭدىن ياخشىراق ھۇجرىلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يوق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىنمۇ تاپقىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدا ياۋروپالىقلار ئولتۇراقلاشقان جايلار بولمىسىلا ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، يولۇچىلارنىڭ بۇ چەكسىز كەتكەن دەشت ـ بايا‌ۋانلاردا بەزىدە نەچچە يۈز رۇس مىلى يول يۈرۈشىگە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەرلەردە مۇشۇنداق ناچار ئۆيلەرنى ئۇچرىتىشنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلار ئۈچۈن چوڭ بەخت.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا خوسۇسىيلار ھۆكۈمەتنىڭ پوچتىسىدىن پايدىنىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن پوچتىخانىلار قورۇلۇپ، خوسۇسىيلارنىڭ خەت ـ ئالاقە، پوسۇلكىلىرى يەتكۈزۈپ بېرىلمەۋاتىدۇ. جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا جۇڭگولۇقلار ھۆكۈمەتنىڭ پوچتىسىدىن پايدىنىلالايدۇ. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەرلەردە يەنىلا خوسۇسىيلارنىڭ پوچتىخانىلىرى بار. چۈنكى، جۇڭگولۇقلار بۇنداق پوچتىخانىلاردىن پايدىلىنىشقا خېلى ئامراق. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خوسۇسىي پوچتىخانىلار ھۆكۈمەتنىڭكىدىنمۇ ئىشەنچلىكرەك ئىكەن.

رۇسىيەلىكلەر پوچتا خەۋەرلىشىش جەھەتلەردە جۇڭگولۇقلاردىنمۇ ئوڭۇشلۇق شارائىتقا ئىگە. چۆچەك ۋە

غۇلجىلاردا رۇسىيە پوچتا ئىدارىلىرى بار بولۇپ، رۇسىيەلىكلەرنىڭ خەت - چەكلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. قەشقەردە رۇسىيە كونسۇلى ئارقىلىق خەت - ئالاقىلەر رۇسىيە تېررىتورىيەسىدىكى ئەڭ يېقىن پوچتا ئىدارىسىگە يەتكۈزۈلىدۇ. ئۇرۇمچى كونسۇلىنىڭ پوچتا ئالاقىلىرى ۋە خۇسۇسىي خەت - چەكلىرى شەرتنامىگە ئاساسەن، جۇڭگو دائىرىلىرى تەرىپىدىن چۆچەككە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىمۇ پوچتا ئىدارىلىرى بار، ئەمما جۇڭگولۇقلار ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئاز پايدىلىنىدۇ. بۇنىڭدا بىر تەرەپتىن مەمۇرىي دائىرىلەر ئانچە قوللاپ كەتمەيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاساسلىقى جۇڭگولۇقلاردا تېز ئالاقىلىشىش زۆرۈرىيىتى ۋە ئادەتلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. رۇسىيەلىكلەر جۇڭگو تېلېگراف ئىدارىلىرىگە بېرىپ تېلېگرامما سېلىشقا خۇشتار، جۇڭگو مەمۇرىيەتلىرىمۇ بۇنىڭغا ئانچە توسقۇنلۇق قىلىپ كەتمەيدۇ.

ئوتتۇز بىرىنچى باب

تېرىلغۇ يەرلەر ــ جۇڭگونىڭ باج ئالدىغان ئاساسلىق ئوبيېكتى، يەر بېجى، كېۋەز ئېتىزى بېجى، باغۋەنچىلىك بېجى، باج ئېلىش ئورگانلىرى، ھۆكۈمەت سەيسىسى، ئىچكى تاموژنا بېجى ــ چازا بېجى، چازا باج ئىدارىسى، باشقا باج كىرىملىرى، سودا بېجى، چارۋا بېجى. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى، ئومۇمىي كىرىمنىڭ كەملىكى ۋە باشقا ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ياردەم سوممىلىرىنىڭ ئاساسلىق چىقىم تۈرلىرى.

جۇڭخۇا ئىمپېرىيەسى بۇرۇنمۇ ۋە ھازىرمۇ پۈتۈنلەي بىر دېھقانچىلىق دۆلىتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن باج كىرىمى ئاساسەن دېھقانچىلىقتىن كېلىدۇ. يېقىندىن بۇيان جۇڭگونىڭ بەزى ئۆلكىلىرىدە زاۋۇت ـ كارخانىلار تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. لېكىن بۇ خىل يېڭى مىللىي ئەمگەك تارماقلىرىغا نىسبەتەن تېخى ھېچقانداق ئېنىق باج ئېلىش تۈزۈملىرى بېكىتىپ چىقىلمىدى. شۇڭا، تا ھازىرغىچە باج نىسبىتى يەنىلا ئوخشىمىغان رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ۋاقتىنچە قارار قىلىنىپ تۇرىدۇ. يەر بېجىنىڭ بولسا مەلۇم قائىدە ـ قانۇنى بار.

مەزكۇر رايوننىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئۇنىڭ سۈپىتىگە قاراپ ياخشى، ئوتتۇراھال ۋە تۆۋەن دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلىدۇ. باجمۇ مۇشۇ بىر پارچە يەرنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ ئېلىنىدۇ. شەھەر ـ بازار ئەتراپىدىكى باغباراڭ ۋە كۆكتاتلىقلار ئۇ ئۈچ تۈرگە كىرگۈزۈلمەيدۇ، بەلكى ئالاھىدە تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ باج ئېلىش ئۆلچىمى جەھەتتە پۈتكۈل چېگرا رايوندا

www.uyghurkitap.com

بىرلىككە كەلگەن بەلگىلىمە يوق. ھەرقايسى ناھىيەلەر، ھەتتا بەزىدە ھەرقايسى يېزا - بازار ئوتتۇرىسىدىكى باج ئېلىش نورمىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ ھەربىر رايونىنىڭ ئېتىز بېجى ئاشلىق تاپشۇرۇش بىلەن، باغباراڭ، كۆكتاتزارلىقلارنىڭ بولسا نەق پۇل تاپشۇرۇش بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ. ئەلا يۇقىرى بىرمو يەردىن (132 كىۋادرات رۇس گېزىگە باراۋەر) ھەر يىلى بىر يېرىم پۇت ئاشلىق ئېلىنىدۇ. ئوتتۇراھال يەردىن بىر پۇت، تۆۋەن دەرىجىلىك يەرلەردىن يېرىم پۇت ئاشلىق باج ئېلىنىدۇ. جۇڭگودا غەلىيان يۈز بەرگەندىن كېيىن تۆلەم تۆلەش ئۈچۈن، باج نىسبىتى ئازراق كۆپەيتىلدى، لېكىن جىق ئەمەس. تەخمىنەن ئادەتتە ئېلىنغان باجنىڭ 1/10 قىسمىنى ئالىدىغان بولدى. باج ئاشلىقى پۈتۈنلەي سۆك بولۇشى لازىم. باشقا زىرائەتلەر تېرىلغان يەرلەردىنمۇ ئوخشاشلا سۆك بېجى ئېلىنىدۇ. ئەمما بۇنىڭدا نەق پۇل تاپشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ، يەنى بەلگىلىمىگە ئاساسەن سۆكنى بازار باھاسىدا نەق پۇلغا سۇندۇرۇپ باج تاپشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. شۇغىنىسى باج ئالغۇچىلارنىڭ ۋە ناھىيە دائىرىلىرىنىڭ ساختىپەزلىكى تۈپەيلىدىن باج تاپشۇرغۇچى نەق پۇل تاپشۇرغاندا ماددىي بۇيۇم تاپشۇرغاندىنمۇ بەكرەك زىيان تارتىدۇ. بۇ باجلارنى تاپشۇرغاندىن سىرت، يەر ئىگىلىرى ھەربىر ئائىلە ھەر يىلى دۆلەتكە 800 جىڭ قۇرۇق ئوتۇن... (ھەربىر جىڭى بىر ياكى 1/4 قىسىم رۇسىيە قادىقىغا توغرا كېلىدۇ) ۋە 100 باغلام سامان تاپشۇرىدۇ. ئاھالىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئىنتايىن ئېغىر يۈك بولۇپ، بۇ ئوتۇنلارنى يىغىش ناھايىتى مۈشكۈل، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنى يەنە يىراق جايلارغا ئاپىرىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى پۇلغا سۇندۇرۇپ باج تاپشۇرىدۇ، لېكىن سانى كۆپ. مەسىلەن: 800 جىڭ قۇرۇق ئوتۇنغا ئون رۇبلى كېتىدۇ، ئەمما ئوتۇننىڭ شۇ چاغدىكى ئەمەلىي باھاسى 70 كوپېيىكتىن بىر رۇبلىغىچە بولىدۇ. ساماننىڭ سۇندۇرۇلغان باھاسى يەتتە رۇبلىدىن سەككىز

رۇبلىغچە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئازراق پۇللارنى ھاكىمنىڭ چۆنتىكىگە سېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

پاختىنىڭ بېجىمۇ پاختىنىڭ سۈپىتىگە قاراپ ئوچ دەرىجىگە بۆلۈپ ئېلىنىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىكلەرنىڭ ھەربىر موسىدىن يەتتە شان①، ئوتتۇراھال يەرلەرنىڭ ھەربىر موسىدىن توققۇز شان، تۆۋەن دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەربىر موسىدىن ئىككى شان ئېلىنىدۇ. كېيىز تېرىغان يەرلەردىن باج ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى كېيىز تېرىيالماسلىققا تولۇق ئاساسى بولغان يەرلەردىنمۇ باج ئېلىنىدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت كېيىز تېرىشقا مۇۋاپىق بولغان رايونلاردىكى پاختىكارنىڭ بۇ خىل پايدىلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، پاختا تېرىشقا بولىدىغان جايلارنى ئاق قالدۇرماسلىق ئۈچۈندۇر.

ھەرقايسى جايلارنىڭ كۆكتاتزارلىقى ۋە باغاراتلىرىدىن ئېلىنىدىغان باجمۇ ئوخشاشمايدۇ. مەسىلەن، مەزكۇر ئۆلكىنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى كۆكتاتزارلىقلاردا، بىر كۆكتاتچىنىڭ ھەر يىللىق ئادەتتىكى كىرىمى 300 سەر، (600 رۇبلىغا توغرا كېلىدۇ) ئۇنىڭدىن ھەر يىلى 20 سەر (40 رۇبلىغا توغرا كېلىدۇ) باج ئېلىنىدۇ. غۇلجا رايونىدا ھەربىر مو كۆكتاتزارلىقتىن ۋە باغدىن تەخمىنەن 20 كوپېيىك باج ئېلىنىدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا باج ناھايىتى كۆپ، ھوسۇلمۇ ئىنتايىن زور. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تارماقنىڭ باج تاپشۇرۇشى بەكمۇ ئالاھىدە. مېۋىلىك دەرەخنىڭ تۈپ سانىغا قاراپ باج ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇزۇمزارلىقتا تۆۋەندىكى ئۆلچەم بويىچە باج يىغىدۇ. بىر ئىنچى دەرىجىلىك ئۇزۇمنىڭ ھەر تۈپىدىن دۆلەتكە رۇسىيە پۇلىنىڭ 12 كوپېيىكىغا توغرا كېلىدىغان پۇلنى باج تاپشۇرىدۇ. ئىككىنچى دەرىجىلىكلىرى 10 كوپېيىك،

① ھەربىر شان بىر جىڭدىن ئارتۇقراق، تەخمىنەن 16 سەرگە توغرا كېلىدۇ.

www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى دەرىجىلىكلىرى سەككىز كوپېيىك تاپشۇرىدۇ. ئانار، نەشپۈت، ئالما، شاپتۇللاردىن مەيلى مول ھوسۇل ئېلىنسۇن ياكى كېمىيىپ كەتسۇن ھەر تۈپ دەرەختىن ئالتە كوپېيىك باج ئېلىنىدۇ.

بۇ باجلارنى ئاھالىلەرنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىر يۈك دېمەي بولمايدۇ، بولۇپمۇ بەزى رايونلاردا تېخىمۇ شۇنداق. پەقەتلا ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتلارغا تايىنىپ مول ھوسۇللۇق يىللارغا ئېرىشەلەيدۇ؛ بۇنىڭغا قوشۇلۇپ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ تۆۋەنلىكى تۈپەيلىدىن ئاھالىلەر ئەنە شۇنداق ئېغىر باج - سىلىقلارغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. ئەمما، بۇ تەبىئىيلا دېھقانلار تەبىقىسىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىنى قىلچىمۇ ئىلگىرى سۈرەلمىدى. نەتىجىدە باج تۆلەشتە قەرزگە بوغۇلۇپ قېلىشتەك ئەھۋال ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسىگە ئايلىنىپ قالدى، بولۇپمۇ قەشقەرلىكلەر ئارىسىدا تېخىمۇ شۇنداق.

گەرچە باج ئېلىش خىزمەتلىرىدە ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن قانۇنسىز قىلمىشلار مەۋجۇت بولسىمۇ، بىراق باج ئېلىش رەسمىيەتلىرى پىرىنسىپ جەھەتتە يەنىلا بىرقەدەر مۇكەممەل. ھەربىر يەر ئىگىسىنىڭ بىردىن دەپتىرى بار. ئۇنىڭغا ئۇ كىشىنىڭ قەيەردە قانچىلىك يېرى بارلىقى، قوشنىلىرىنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى ئېنىق يېزىلغان. قىسقىسى، ئۇ يەرلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى، ئۇنىڭدىن قالسا، بۇ بىر پارچە يەردىن قانچىلىك باج تاپشۇرۇلىدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. بۇ دەپتەردە يەنە قانچىلىك باج تاپشۇرۇپ بولغانلىقىمۇ خاتىرىلەپ قويۇلىدۇ. ھۆكۈمەت ئامبارلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرى ئاشلىق تاپشۇرۇۋېلىشقا مەسئۇل بولىدۇ ۋە بۇ دەپتەرگە خاتىرىلەپ قويىدۇ. يېقىندا بۇ خىل خاتىرىلەشنىڭ بىئەپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، باشقا باجلارنى يىغىپ بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ھۆججەت كېسىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانماقچى، ئەمما بۇ ۋاقتىنچە، تېخى يولغا قويۇلمىدى. يەردىن ئېلىنىدىغان باج

ئورما ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ. تەخمىنەن 8 - ئايدىن باشلىنىپ تاكى يىل ئاخىرىغىچە داۋاملىشىدۇ. قىسقىسى، ئاستا - ئاستا يېغىۋېلىنىدۇ. ھېچقانداق ئاساسسىز باج تاپشۇرمىغۇچىلار قاتتىق جازالىنىدۇ (يا تاياق يەيدۇ، ياكى بولمىسا تۇرمىگە چۈشىدۇ ۋەھاكازا)، قەرز باج سومىسى ئون يىلغىچە ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتسە ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

بۇ باجلارنى تاپشۇرغاندىن سىرت، يەنە بەزى جايلارنىڭ ئاھالىلىرى يەنە ھۆكۈمەتنىڭ ھەرخىل سەيسە - ھاشارلىرىغا چىقىپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، مەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمدەك بەزى ئاھالىلەر يول ئاسراشقا چىقىدۇ. دەرۋەقە، ئاھالىلەر يول ئاسراشنى كۆزىنىڭ قىرىغا قويمايدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ سەيسىلىرى ئەمەلىيەتتە ناھايىتى يېنىك دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن، ناۋادا جۈڭگونىڭ بىرەر ئەمەلدارى ئاھالىلەرنى بۇ يوللارنى ئەستايىدىل ياساپ - رېمونت قىلدۇرۇشقا كىرىشىپ قالسا، ئۇنداقتا بۇ بىر قورقۇنچلۇق يۇككە ئايلىنىپ قالىدۇ. يول رېمونت قىلىشتىن ئىبارەت ھۆكۈمەتنىڭ بۇ سەيسىسى ئاھالىلەرگە ھەر ھالدا ئېغىر كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى جايلاردا يەنە ھۆكۈمەتنىڭ تىرانسپورت سەيسىسىمۇ بار بولۇپ، ئاھالىلەر ھارۋا ئارقىلىق خىزمەت بىلەن سىرتقا چىققان ئەمەلدارلارنى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ نەرسىلىرىنى توشۇيدۇ. بۇنىڭدىن ئالىدىغان پۇلى ناھايىتى ئاز بولۇپ، 100 جىڭ ئېغىرلىقتىكى يۈكنى 100 چاقىرىم جاي (50 رۇس چاقىرىمى) غا ئاپىرىپ بەرسە ئاران 34 كوپېيىك بېرىدۇ. بۇ پۇل ھەقىقەتەنمۇ بەك ئاز. شۇنداق بولسىمۇ مۇشۇ ئازغىنە پۇلنىڭمۇ كۆپ قىسمى يەنە بۇ خىزمەتكە مەسئۇل ئەمەلدارلارنىڭ چۈنتىكىگە چۈشۈپ كېتىدۇ،مال ئاپارغۇچى ئەمەلدارمۇ بۇنىڭدىن ئانچە خالىي ئەمەس.

ۋاستىلىك باج ئىچىدە ئاساسلىقى چازا بېجى بار (ئىچكى تاموژنا بېجى)، بۇ خىل باجلار ئۆتكەندە مەلۇم مەزگىل

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى. ئەمما 1901 - يىلىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن ئۇ يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بىراق بەزى جايلاردا، مەسىلەن، چۆچەك، ئىلى، قەشقەر ۋە يەكەنلەردە ھازىر چازا بېجى تاپشۇرمايدۇ. بۇلارنىڭ قائىدىدىن سىرت بولۇشى، بۇ شەھەرلەردە ئىمزالانغان شەرتنامىگە ئاساسەن، رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇ يەرلەردە باجسىز سودا قىلالايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۆلكە دائىرلىرى چازا بېجى ئېلىش تۈپەيلىدىن جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ سودىدا رۇسىيەلىك سودىگەرلەردىن تۆۋەن تۇرۇپ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلماقچى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە رۇسىيەلىكلەر ھېچقانداق باج تاپشۇرمايدۇ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇنى ئادىل بولمىدى دەپ قاراپ، رۇسىيە سودىگەرلىرىدىنمۇ باج ئېلىشنى ئويلىشىۋاتىدۇ. ماناس، گۈچۈڭ، ئۈرۈمچى، قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، مارالبېشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە چازا بېجى ئىدارىسى بار. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەرلەردىكى چازا بېجى ئىدارىلىرى بىرقەدەر كىچىكرەك.

چازا بېجىنىڭ نىسبىتى تاۋار قىممىتىنىڭ 3% ى بويىچە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا توشۇلىدىغان بارلىق تاۋارلارغا ئالدىن بىر قېتىم باھا مۆلچەرلەپ چىقىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر خىل تاۋارلاردىن بىر قېتىملا باج ئالماستىن، بەلكى ئىككى قېتىم ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، سودىگەرلەر قومۇلدا باج تاپشۇرۇپ بولغان بولسا، تاۋارلارنى ئۈرۈمچىگە ئەكەلگەندە يەنە بىر قېتىم ئوخشاش مىقداردا باج تاپشۇرىدۇ. ناۋادا باج ئېلىنمىپ بولغان بۇ تاۋارلارنىڭ بىر قىسمىنى باشقا جايغا يۆتكىمەكچى بولسا، مەسىلەن، ماناسقا يۆتكىمەكچى بولسا، ئۇنداقتا ئۈرۈمچىدىن چىققۇچە باج تاپشۇرىدۇ. ماناسقا كىرمەكچى بولسا ئوخشاشلا يەنە باج تاپشۇرىدۇ. باج ئېلىشتا چازا بېجى ئىدارىسى باج تاپشۇرغۇچىغا ھۆججەت يېزىپ بېرىدۇ. بۇ ھۆججەتنى يول ئۈستىدىكى بارلىق

ئۆتكەللەردە تاپشۇرىدۇ. ئۆتكەل بىجىنى دائىم دېگۈدەك پەسلگە بۆلۈپ تاپشۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. بۇ، سودىگەرلەر ئۈچۈن ئىيتقاندا تولىمۇ يېنىك ئىش. باجنى بۆلۈپ تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئىشەنچلىك بىر سودىگەر كېپىل بولۇشى لازىم. ئادەتتە سودىگەرلەر چۈشكەن سارايلارنىڭ غوجايىنلىرى كېپىل بولىدۇ. باجنىڭ مۆھلىتى تۆت ـ بەش ئايلا بولۇپ، ئايمۇئاي تاپشۇرسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى تەرەپنىڭ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەر يىلى ئۆتكەل بىجىدىن 32 مىڭ سەر (66 مىڭ رۇبلى) كۈمۈش يىغىۋېتىۋە. بىراق بۇ ئەملىي يىغىلغان ئۆتكەل بىجىنىڭ 1/4 قىسمىلا بولۇپ، قالغان 3/4 قىسمى پۈتۈنلەي ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە چۈشۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ توشۇلىدىغان چاي بىجىلا 150 مىليون رۇبلىغا يېتىدۇ. چۈنكى، چاي يۆتكەش چەكلەنگەن بۇيۇم، شۇڭا تاموژنا بىجى دوكلات جەدۋىلىگە ھەرگىز كىرگۈزۈلمەيدۇ، پەقەتلا دورا سۈپىتىدە باج ئېلىنىپ ناھايىتى يېنىك توختايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئېلىنغان باج سوممىسى ناھايىتى زور بولسىمۇ، بىراق ھەممىسى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىرقەدەر چوڭراق ۋاستىلىك باجنى تۇياق بىجى دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ، چارۋىلارنى ساتقاندا ئېلىنىدىغان باج بولۇپ، بىر ئات سېتىلسا قىممىتى بىر رۇبلىلىق باج تاپشۇرۇلىدۇ. بىر كالىغا تەخمىنەن 60 كوپېيىك، بىر قويغا پەقەت 20 كوپېيىك تاپشۇرىدۇ. بۇ باجلارنىڭ ئۆلچىمىنى يەرلىك دائىرىلەر بېكىتىدۇ. شۇڭا دائىم دېگۈدەك خالىغانچە ئۆزگەرتەلەيدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى چارۋا سودا نىسبىتى خېلىلا زور، شۇڭا ئۇنىڭ باج كىرىمىمۇ چوڭراق. پەقەت ھۆكۈمەتلا پۈتكۈل باج سومما مىسىغا ئېرىشەلمەيدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، تۇياق بىجىنى يەرلىك دائىرىلەر مەخسۇس ئادەملەرنىڭ يىغىشىغا ھۆددە قىلىپ بەرگەن بولۇپ، يەرلىك دائىرىلەر باجنى ھۆددىگە ئالغۇچى بىلەن تىل

www.uyghurkitap.com

بىرىكتۈرۈۋېلىپ، يۇقىرىغا ئىنتايىن ئاز باج كىرىمىنى يوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ كىرىمى كېمىيىپ كېتىدۇ.

مەزكۇر رايوننىڭ كۆمۈر قېزىشتىن ئالىدىغان باجلىرىمۇ دۆلەتكە مەلۇم كىرىم ئېلىپ كېلىدۇ. سەككىز پۇتلۇق بىر سېۋەت كۆمۈردىن بىر كوپېيىك باج ئېلىنىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ كۆمۈر زاپىسى ناھايىتى مول بولۇپ، تارقىلىشى ئىنتايىن كەڭ. كۆپ ساندىكى يېزا - كەنت ۋە شەھەر - بازارلارنىڭ ھەممىسى كۆمۈرنى يېقىلغۇ قىلىدۇ. شۇڭا، بىز ئادەتتە كۆمۈرنىڭ قېزىلىش نىسبىتى ناھايىتى زور، ئومۇمىي باج كىرىمىمۇ ناھايىتى كۆپ، دەپ ئېيتالايمىز. كۆمۈر بېجىنى يەنىمۇ ئازراق كۆتۈرگىلى بولىدۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلىنمىغانلىقىنى بىلمەيمىز. ئېھتىمال نامرات ئاھالىلەرنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىۋەتمەسلىك سەۋەبىدىن بولسا كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە باشقا كان زاپاسلىرىنىڭ قېزىلىش باجلىرىمۇ بار، لېكىن بۇ باج كىرىملىرىنىڭ ئىچىدە يالغۇز ئالتۇن بېجىنىڭ ئازراق كىرىمى بولىدۇ. باشقا باج كىرىملىرىنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. چۈنكى، باشقا كان زاپاسلىرىنىڭ قېزىلىشى ناھايىتى ئاز بولۇپ، قېزىلغاندىمۇ زور كۆپ ساندىكىسىگە دۆلەت مەبلەغ سالغان.

ئۇنىڭدىن قالسا، شەھەرلەردە بارلىق ماللار تارازىدىن ئۆتكۈزۈلگەندە ھەممىسىدىن تارازا بېجى ئېلىنىدۇ. بۇ خىل باجلار داۋاملىق ھاكىمنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇ پۇللارنى ھاكىم شۇنىڭ ئۈچۈن باشقۇرىدۇكى، ئۇنىڭ ئۆتكەن - كەچكەن ئەمەلدارلارنىڭ پوچتا - ئالاقە ھەققىنى ئۈستىگە ئېلىش مەسئۇلىيىتى بار. بۇ باجلارنى يىغىشنى كۆپىنچە ھاللاردا ھاكىم مەخسۇس ئادەملەرگە ھۆددىگە بېرىدۇ. مەسىلەن، مېنىڭ بىلىشىمچە، غۇلجىدىكى باج ھۆددىگىرى ھەر يىلى ھاكىمغا تەخمىنەن 4000 رۇبلى پۇل تاپشۇرىدىكەن.

جۇڭگونىڭ سودا ساھەسىدىكىلەر چازا بېجى تاپشۇرغاندىن

سىرت، يەنە دۆلەت خەزىنىسىگە قايتا ھېچقانداق باج تاپشۇرمايدۇ. ئەسلىي قائىدە بويىچە بولغاندا، بۇ باجلار ئەلۋەتتە سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ زىممىسىگە چۈشۈشى كېرەك ئىدى. جۈڭگو ھۆكۈمىتى تا بۈگۈنكى كۈنلەرگىچە بۇ باجغا خەلق ئىگىلىكى تارمىقى دۆلەت كىرىملىرىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئەھمىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. ئەگەر ھازىرمۇ بەزى چاغلاردا سودىگەرلەر باج تاپشۇرىدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا ئۇلار پەقەتلا يەر ئىگىلىرى سۈپىتىدىلا باج تاپشۇرىدۇ، خالاس. مىسالغا ئالساق، بىرەر سودىگەر ئۆزىگە ماگىزىن سالماقچى بولسا، ئۇ چاغدا ئۇ ھەربىر ئېغىز ئۆيگە 60 كوپېيىك باج تاپشۇرىدۇ. ماگىزىن تۆت ئېغىز بولسا، ئۇنداقتا تۆت ئېغىزغا تاپشۇرىدۇ. جۈڭگولۇقلار ئېغىزغا قاراپ باج ئېلىشنى تولىمۇ مۇۋاپىق، دەپ قارايدۇ.

سودىگەرلەر گەرچە دۆلەتكە باشقا باج تاپشۇرمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار چوقۇم شەھەر ۋە ئىجتىمائىي ئومۇمىي پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىئانە تاپشۇرۇشى لازىم. مەن باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا نۇرغۇن ئۇيغۇشما سارايلىرى بار. بىر ئۆلكىلىك يۇرتداشلار بۇ يەرگە توپلاشقان بولۇپ، يۇرتداشلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ئەزالىق بەدىلى تاپشۇرىدۇ. ئەمما، بۇنى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز خەلق ئىچىدىكى ئىشلار دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەربىر سودىگەر يەنە مەلۇم ساندا شەھەر بېجى تاپشۇرۇشى، يەنى ماگىزىنىنىڭ كۆلىمىگە قاراپ بەلگىلەنگەن باج سوممىسى تاپشۇرۇشى لازىم. بۇ جايلارنى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى باشقۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۇرۇمچىدە بىر ئېغىزلىق دۇكانغا ھەر يىلى 60 كوپېيىك باج ئالىدۇ. بۇ ئىئانىلەر ئارقىلىق شەھەر ۋە يېقىن ئەتراپتىكى كۆۋرۈكلەرنى، تاشيول ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى ياسايدۇ. نامراتلارنى قۇتقۇزىدۇ، ھېيىت ـ بايراملاردا ئويۇن قويۇپ ئاھالىلەرنى بېلەتسىز تاماشا قىلدۇرىدۇ. يەرلىك دائىرىلەرنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى قارشى ئېلىپ ئۇزىتىدىغان

خىراجەتكە سەرپ قىلىدۇ. بەزى ھاللاردا يەنە پات - پات ئاسماندىن چۈشكەندەكلا ئادەم خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغان ئىئانىلەر پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ياكى يەرلىك دائىرىلەرنىڭ ئېھتىياجىدىن، ياكى بولمىسا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇ ئىئانە توپلاش دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق، بۇ ئىئانىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلىيەتتە مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالىدۇ. مەيلى سىز خالاڭ - خالىماڭ ئىشقىلىپ ئىئانە قىلىشىڭىز كېرەك. مەسىلەن، جۇڭگو - ياپونىيە ئۇرۇشى ئىئانىسى، خان ئانىنىڭ تۇغۇلغان كۈن خاتىرىسىگە ئىئانە توپلاش قاتارلىقلار.

بۇنداق تۇردىكى ئىئانە توپلاش ھەرگىزمۇ ئاندا - مۇندا بولۇپ قالمىغان ئىش ئەمەس، نورمال سانمۇ تامامەن تۇراقسىز، شۇڭا بۇ سودىگەرلەر ئۈچۈن ئېغىر يۈك بولۇپ قالىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن باج ئىئانىلەردىن سىرت، يەنە سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودا - سانائەتچىلەر باشقا ھەرقانداق باجلاردىن ۋە ھۆكۈمەت سەيسىلىرىدىن خالى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يەردە باج ئېلىش ھەققىدىكى ھېچقانداق تەپسىلىي مىزانلار بەلگىلەنمىگەن، ھېچقانداق تەكشۈرۈش ئورگانلىرىمۇ يوق. ھەر بىر سودىگەر نېمە تىجارەت قىلىشىنى ۋە نەدە قىلىشىنى پۈتۈنلەي ئۆزى بەلگىلەيدۇ. ھۆكۈمەت قىلچە سورىقىنى قىلمايدۇ، ئەمما بۇ پەقەت نەزەرىيەۋى ۋە قانۇنىي جەھەتتىلا شۇنداق. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگو دائىرىلىرى ئاھالىلەردىن، بولۇپمۇ سودىگەرلەردىن پۈرسەت بولسىلا قانچىلىك شۇلەلىسە شۇنچىلىك شۇلىۋالىدۇ. بۇ ھەممىگە ئايان ئىشتۇر.

يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز مەزكۇر ئۆلكىدە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەردىن ئېلىنغان باجلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسەتتىدۇ. مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەردىن سىرت، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يەنە نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچىلار

بار، بۇلارنىڭ بىردىنبىر كىرىم مەنبەسى چارۋىچىلىقتۇر. شۇڭا، ئۇلاردىن بىۋاستە چارۋا ئارقىلىق باج ئېلىنمىدۇ. ئون تۈياق چارۋىدىن بىرنى باجغا ئېلىش بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇ چارۋىچىلار ئۇچۇن ئېيتقاندا ناھايىتى يۇقىرى ۋە ئېغىر باج ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، چارۋىچىلار دۆلەتكە نەچچىلىك ئالىمەن دېسە شۇنچىلىك تاپشۇرمايدۇ. چۇنكى، چارۋىچىلار باج ئېغىر بولغانلىقى ئۇچۇن ئۆز چارۋىسىنىڭ ھەقىقىي سانىنى جېنىنىڭ بارىچە يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو دائىرىلىرى مەلۇم مىقدارىدا پارا يېسىلا، ئانچە سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كىرىم مەنبەسى ئىنتايىن ئاز. بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر نۆۋەتتە تېخى ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سودا ـ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى ئاستا، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ سودا ـ سانائەتنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج كىرىمىمۇ ئىنتايىن ئاز. شۇڭا، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى كۆپ ئەمەس. مەزكۇر رايون ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق چىقىمىنى قاندۇرالمايدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەر يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 600 مىڭ سەر (تەخمىنەن 1 مىليون 200 مىڭ رۇبلى)، بارلىق چىقىمى ئۇچۇن تەخمىنەن 3 مىليون سەر كۈمۈش كېتىدۇ (6 مىليون رۇبلى). شۇنىڭ ئۇچۇن 5 مىليون رۇبلىدەك كەم، بۇ كەم پۇللارنى مەركىزىي ھۆكۈمەت جەنۇبتىكى ھەرقايسى باي ئۆلكىلەرگە چېچىپ تەخلەپ بېرىدۇ. بۇ پۇللارنى بىر يىل بىر ئۆلكىنىڭ تاپشۇرۇشى بېكىتىۋېتىلگەن. بارلىق سەرپىياتنى ئۈرۈمچىدىكى شىنجاڭ باش مۇپەتتىشى باشقۇرىدۇ ۋە ھەرقايسى تەرەپلەرگە سەرپ قىلىدۇ. 1901 ـ يىلىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن، بۇ خىل پۇل ئاجرىتىش ۋاقتىنچە 200 مىڭ سەر قىسقارتىۋېتىلدى. يەرلىك دائىرىلەر ناھايىتى قىينىچىلىق ھېس

قىلىپ، چىقىمنى ئازايتىشقا مەجبۇر بولدى. بۇنىڭدا ئاساسەن خېلى كۆپ ساندىكى قوشۇننى قىسقارتىۋەتتى. ئەمما بۇ قوشۇن بېيجىڭدىن يىراق، لېكىن رۇسىيە بىلەن چېگراداش بولغان رايونلاردا ئاماناتلىقنى ساقلاشتا ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، باش مۇپەتتىش بارلىق ئامانلارنى قىلىپ بۇرۇنقى يارەم سوممىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە يېڭىدىن كىرىم مەنبەسى تېپىپ چىقىشقا تىرىشماقتا. لېكىن، ئۇرۇمچىگە يارەم سوممىسى بېرىش مەسئۇلىيىتى بار ئاشۇ ئۆلكىلەر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىكەنمىز، دەپ بۇ مەجبۇرىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرۇلۇق كۆپ قېتىم ئىلتىماس سۇندى.

1901 ـ يىلىدىن كېيىن ئۆلارنىڭ پوزىتسىيەسى بارغانسېرى قەتئىي بولماقتا، ئەمما بۇ تېخى ۋاقتىنچە ئىشقا ئاشمىدى، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى بۇرۇنقى يارەم سوممىلىرىنى كېمەيتىش توغرۇلۇق ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، بىراق قاچان ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى تېخى بىلگىلى بولمايدۇ. ئېھتىمال ئانچە تېز بولمىسا كېرەك. چۈنكى، ھېلىھەم پات ئارىدا شىنجاڭ ئۆلكىسى ھۆكۈمىتىگە زۆرۈر بولغان بۇ زور مىقدارداكى چىقىمنى تولدۇرۇپ بېرىشنىڭ چارىسى تېپىلمىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەر يىلى ھەرقايسى تەرەپلەردىن كېلىدىغان كىرىملىرىنى قانداق چىقىم قىلىشنى باش مۇپەتتىش بەلگىلەيدۇ. بارلىق چىقىملارنىڭ تەپسىلىي سانىنى ئۇ بېكىتىپ چىقىدۇ. دەرۋەقە ئۇنىڭ مەلۇم ئۆلچەملىرى بولىدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسمى ئەمەلىيەتتە شەكىللەنگەن، يەنە بىر قىسمى ئېنىق بەلگىلىمىلەر ئارقىلىق بېكىتىلگەن. بىراق، باش مۇپەتتىش ئەينى چاغدىكى شۇ يەرنىڭ شەرت ـ شارائىتى ۋە ئەھۋالىغا ئاساسەن زۆرۈر دەپ قارىسا، ئۇنداقتا سەرپىيات چىقىمىنى بىر تەرەپ قىلىشتا پۈتۈنلەي يۇقىرىقى ئۆلچەم چەكلىمىلىرىنى ئويلاپ قويمايدۇ.

بۇ يەردىكى ئاساسلىق چىقىم كۆپ ساندىكى ھۆكۈمەت

خادىملىرىنىڭ مائاشىدۇر. جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ مائاشى يۇقىرى ئەمەس دېيىلگەن بىلەن، لېكىن ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپ. ئۇنىڭدىن قالسا ھەربىيلەرنىڭ زور مىقداردىكى چىقىمى، سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى چېگرا رايون بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىيلەر باشقا ئۆلكىلەردىن خېلىلا كۆپ، قوشۇننىڭ سەرپىياتىنى تەمىن ئېتىشمۇ ئۇلارغا قارىغاندا ئېغىر توختايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇمچى قورال ئىسكىلاتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت پۇلى ئىدارىسى ۋە باشقا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ چىقىمىمۇ ئاز ئەمەس، ئەڭ ئاخىرىدا نامراتلارنى قوتقۇزۇش ۋە باشقا ئېھتىياج، شۇنىڭدەك دائىملىق ياكى بولمىسا ۋاقىتلىق تاسادىپىيلىقلارمۇ بەزى چىقىملارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى يۇقىرى ئەمەس، خۇسۇسىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنىڭ ئاجىز تەرەققىياتى، يۇرتداشلار جەمئىيىتىنىڭ نامراتلارنى قوتقۇزۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ قوتقۇزۇش ئىشلىرى، نامراتلارنى قوتقۇزۇش تەشكىلاتلىرى، مۇسۇلمانلارنىڭ خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرى، قەلەندەرلەر جەمئىيىتى.

جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيەسى خېلىلا تۆۋەن بولۇپ، ئۇنى قانداق سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى، مەن بۇ يەردە تەتقىق قىلىپ ئولتۇرمايمەن. بىراق ئومۇمەن جۇڭگودا تۇرۇپ باققان، ئازدۇر ـ كۆپتۇر جۇڭگونىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى بىرقەدەر چۈشىنىدىغان كىشى بۇ يەردىكى نامراتلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ۋە يوقسۇزلۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئانچە بەك ھەيران قېلىپ كەتمىسە كېرەك. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كۆپلىگەن ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكىگە سېلىشتۇرغاندا كۆپ ياخشى. نامراتلار ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش ئادەمنى چۆچۈتكۈدەك ئۇنداق كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق بەك ئاز دېگىلىمۇ بولمايدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسى ـــ جۇڭگونىڭ ئاھالە يۆتكەيدىغان رايونلىرىنىڭ بىرى، بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز يۇرتلىرىدا ياشاش ئىمكانىيىتى بولمىغان نامراتلار بولۇپ، ئۇلار بۇ يېڭى زېمىنغا كېلىپ ياخشىراق تۇرمۇش كەچۈرۈش كويىدا بولىدۇ. شۇنىسى، بىرقەدەر ياخشى تىرىكچىلىك ئامىنى دېسىلا قولغا كېلىدىغان ھەمدە ھەممە ئادەم ئېرىشەلەيدىغان ئاپاق غوجامنىڭ

ئومىچى ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر ئىنتىلىپ كېلىۋاتقان قورساق توق، كىيىم پۈتۈن بولارمىكىن (بۇ ئانچە ئاساسسىز ئەمەس) دېگەن يەرلەردىمۇ ناھايىتى كۆپ كەمبەغەللەر ۋە قەلەندەرلەر بار. بۇ ئانچە غەيرىي ئەھۋال ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا شۇ يەرلىك قەشقەرلىك نامراتلار قوشۇلۇپ كېلىدۇ — ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قەلەندەر ناھايىتى كۆپ، شۇنىڭ بىلەن كۆپ ساندىكى ئاھالىلەر يوقسۇزلۇققا مۇپتىلا بولغاندەك، قىينىچىلىق مەنزىرە بولىدۇ. باشقا جايلارغا ئوخشاش جۇڭگومۇ بەزىبىر نامراتلارنى قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىۋاتىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئۇچ خىل، يەنى خۇسۇسىي خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى، خەير - ساخاۋەات ئىشلىرى ۋە دۆلەت خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىدىن ئىبارەت. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىرىنچى خىلدىكى خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىنىڭ رولى ئەڭ چوڭ. ياۋروپادا تەربىيەلەنگەن ھەرقانداق كىشى كەمبەغەللەرگە ئەزەلدىن كۆڭۈل بۆلمەي قالمايدۇ، يەنى بىرەر كىشىنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى تاسادىپىي ئۇچرىتىپ قالسىمۇ ھامان ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ ئامالىنىڭ بارىچە ياردەم قولىنى سۇنماي قالمايدۇ. ھېچبولمىغاندىمۇ بۇ بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغان ئەھۋالدۇر. ئەمما خەنزۇلار تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە كېلىدۇ. ئۇلار ناۋادا ئۆز تۇغقانلىرى ياكى بىرقەدەر يېقىن ئۆتكەن ئادەملىرى بولۇپ قالمىسىلا، كەمبەغەللەرنى ئۇچرىتىپ قالسا قاراپمۇ قويمايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇغقانلىرىغا ئانچە - مۇنچە ياردەم قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى تۇغقانلىرى نامرات بولۇپ قالسا ئۇلارنىڭ يۈزىگە سەت تۈرىدۇ، ياردەم قىلمىسا ياخشى بولمايدۇ. خەنزۇلار ھېسسىياتقا بېرىلمەستىن، بەلكى ئىدراكقا بېرىلىدۇ. ئۇلاردا خىرىستىيان دىنى مۇرىتلىرىدا بولىدىغان رەھىمدىللىك يوق. تەبىئىتى ئۆز نەپسىنىلا بىلىدىغان تاش يۈرەكلەردۇر. ئۇلار كىيىم - كېچەكى جالدۇر - جۇلدۇر قەلەندەرلەرنى ئۇچرىتىپ قالسا ئازراقمۇ سەدىقە بەرمەيدۇ. ياۋروپالىقلار بولسا تاش يۈرەك

ئادەم بولسىمۇ يەنىلا ئۇنداق قىلىپ كەتمەيدۇ. خەنزۇلارنىڭ قارىشىچە، نامراتلىقنى پۇتۇنلەي ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى ياخشىراق ئورۇنلاشتۇرۇشنى خالىمىغانلىقتىن ياكى بولمىسا ئۇنىڭغا ماھىر بولمىغانلىقتىن بولغان، شۇڭا ئۇلار يارەم قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ. بۇ سەۋەبتىن جۇڭگونىڭ خۇسۇسىي خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى ئىنتايىن ئاجىز. دەرۋەقە خەير - ساخاۋەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەرمۇ بار، ئەمما ئۇلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس. بۇنىڭدا قەلەندەر رودىيادەك چىڭ يېپىشىۋېلىپ مەجبۇرىي دېگۈدەك تىلەمچىلىك قىلىدۇ. ئۇلار يەنە خەنزۇلاردىنمۇ ئانچە - مۇنچە بىر نەرسە ئالالايدۇ. بۇ چاغلاردا خەنزۇلار گەرچە كۆڭلىدە تازا رازى بولمىسىمۇ، ئەمما تېزرەك يولغا سېلىپ قويۇش ئۈچۈن بىرەر نەرسە بېرىپ قويىدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار كۆپىنچە ماگىزىن ئالدىلىرىدا ياكى بولمىسا دەرۋازا ئالدىلىرىدا سادىر بولىدۇ. قەلەندەرلەر كەلسە ھامان بىر نېمە بېرىشكە ۋە ئادەمنى بىزار قىلىدىغان چاپلىشىۋېلىشىدىن قۇتۇلۇشقا توغرا كېلىدۇ. بولمىسا ئۇلار ئۇنى - بۇنى ئوغرىلىۋېلىشىمۇ مۇمكىن ياكى بولمىسا سىزگە ئاللىقانداق بىرەر ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىشىمۇ مۇمكىن. ئۇلار قەلەندەرلەرگە جىق بىر نېمە بەرمەيدۇ، كۆپ بولغاندا بىر مىس يارماق بېرىپ قويىدۇ. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، يولدىن ئۆتكۈچى يولۇچىلار ئەزەلدىن سەدىقە بەرمەيدۇ. مەن جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئون يىلغا يېقىن تۇردۇم. بۇ جەريانىدا خەنزۇلارنىڭ كوچىلاردا سەدىقە بەرگىنىنى ئەسلا ئۇچرىتىپ باقمىدىم.

بۇنداق بولغاندا جۇڭگودىكى يار - يۆلەكسىز كەمبەغەللەرنىڭ ھەممىسى ئاچ - يالىڭاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىشى مۇمكىن، لېكىن پۇتۇنلەي ئۇنداق بولۇپمۇ كەتمەيدۇ. ئەگەر خەنزۇلارنى ھەقىقەتەن رەھىم - شەپقەتسىز دەپ قارالسا، ئۇ پەقەت ئۇلارنىڭ بىرلا تەرىپى، باشقا جەھەتلەردە ئۇلار ھەقىقەتەن ئەمەلىي ئۇنۇمگە

ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ. بۇ خىل رېئاللىقنى چىقىش نۇقتا قىلىش روھى ــ ئۇلارغا جەمئىيەتتىكى زور مىقداردىكى ئاچ - يالىڭاچ قالغان نامراتلار ئېھتىمال ئۆزلىرىنىڭ تىنچ - خاتىرجەم تۇرمۇشىغا نىسبەتەن خەتەر پەيدا قىلىشى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇ خىل كىشىلەر ئۆزلىرىگە چىقىش يولى تاپالمىغاندا پۇلى بار قوشنىلىرىنىڭ پېيىغا چۈشۈشى تۇرغان گەپ، بۇ ئەھۋال باي غوجاملارنى بەش - ئالتە تەڭگە ئاجرىتىپ نامراتلارغا يارىدەم بېرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇنداق بولسا ئۇلار ھەرگىزمۇ بىكاردىن - بىكارغا پۇل - مېلىنى بۇزۇپ چاچمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى مەيدانغا كەلدى. دېمەك، بۇ خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى ھەرگىزمۇ كىشىلەرنىڭ ئىنساب - ھىممىتىدىن كېلىپ چىققان ئىش بولماستىن، بەلكى ھوقۇق - مەنپەئەتىنىڭ پايدا - زىيىنىغا قاراپ ئامالسىز قىلىپ قويغان ئىشلاردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇسۇسىيلارنىڭ خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى ئۆمەكلىرى پەيدا بولدى. ئىجتىمائىي خەير - ساخاۋەت تەشكىلاتلىرىدىن باشقا يەنە دۆلەتنىڭ خەير - ساخاۋەت تەشكىلاتلىرىمۇ بار.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى «يۇرتداشلار جەمئىيىتى» توغرۇلۇق مەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ئۇلارنىڭ باش مەسلىكى ئۆزلىرىنىڭ نامرات ئۇيۇشما ئەزالىرىنى قۇتقۇزۇش. «يۇرتداشلار جەمئىيىتى»نىڭ خىراجەت مەنبەسى ــ باي جەمئىيەت ئەزالىرى قەرەللىك تۆلەيدىغان بەدەل بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۇيۇشما ئەزالىرى ۋاقتىنچە ئىئانە قىلغان پۇللار، ئەڭ ئاخىرىدا بولسا بەزىبىر ئۇيۇشما ئەزالىرى قازا قىلسا، مىراسخور بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار بارلىق پۇل - مۇلكىنى يۇرتداشلار جەمئىيىتىگە ئىئانە قىلىۋېتىپ، خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىراجەت قىلىدۇ. ئەمما بۇنداق ئەھۋال كۆپ ئەمەس ئىكەن. خەنزۇلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت

دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھامان قانۇنلۇق مىراسخورلار تېپىلىپ تۇرىدۇ. ئەڭ ئاددەتتىكى قۇتقۇزۇشلار ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى يۇرتىغا قايتىدىغانلارغا يول كىراسىنى يارىدەم قىلىش، ئۇنىڭدىن قالسا دەپنە چىقىمىنى بېرىش، يىل بېشىدا ئىقتىساد قىلغان پۇللاردىن نامراتلارغا قىشلىق كىيىم - كېچەك ۋە ئىسسىنىش ئوچۇن قوشۇمچە يارىدەم بېرىش، ئەڭ ئاخىرىدا كەمبەغەللەر ساناتوريىسى قۇرۇشتىن ئىبارەت. كېيىنكى چارە خەنزۇلار ئىچىدە ئانچە بەك ئالقىشقا ئىگە ئەمەس، چۇنكى خەنزۇلار بىر ئامماللارنى قىلىپ يۇرتىغا قايتىپ ئاخىرقى ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزىدۇ ھەمدە ياقا يۇرتلاردا دەپنە قىلىنىشنى خالىمايدۇ. بۇلارنىڭ خىراجىتىنى يۇرتداشلار جەمئىيىتى باشلىقى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىنى ئۇيۇشمىنىڭ بارلىق ئەزالىرى نازارەت قىلىدۇ.

يۇرتداشلار جەمئىيىتى پەقەت ئۆز يۇرتداشلىرى ۋە جەمئىيەت ئەزالىرىغا يارىدەم قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا يۇرتداشلار جەمئىيىتى كۆپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۇچۇن يۇرتداشلار جەمئىيىتىگە تايىنالمايدىغان نۇرغۇن كەمبەغەللەر يارىدەمگە ئېرىشەلمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا دۆلەتنىڭ يارىدەم قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن يەرلىك ھۆكۈمەت ھەر يىلى پۈتكۈل ئۆلكىنىڭ يىللىق كىرىمىدىن مەلۇم ساندا مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خەير - ساخاۋەت ئىشانە پۇللىرىمۇ بار. مەسىلەن، خان ئانا ئۆزىنىڭ 60 ياشقا تولغان خاتىرە كۇنىدە 100 مىڭ سەر كۇمۇش ئىشانە قىلغان. ئۇنىڭ ئۆسۈمى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش سەرپىياتى قىلىنماقتا، ئۇرۇمچىدە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان جىن باش بۇغ زور مىقدارىدا پۇل ئىشانە قىلىپ، مەخسۇس ئانا - بالىلار دارىلئاجىزىن قۇرغان. بۇ پۇللارنى دۆلەتنىڭ قۇتقۇزۇش سومىسىنى باشقۇرغانغا ئوخشاش، باش مۇپەتتىشنىڭ يارىدەمچىسى — پەرمانبەردار باشقۇرىدۇ. كونكرېت ئىشلارنى

بىرنەچچە ئەمەلدار ۋە سودىگەرلەردىن تەشكىللەنگەن بىر بەنزە ياردەملىشىپ ئېلىپ بارىدۇ. ئىئانە قىلىنغان پۇللارنىڭ ئۆزىنى ئىشلىتىشكە ئەسلا بولمايدۇ. پەقەت ئۇنىڭ ئۆسۈمىنىلا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ئۆسۈمىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن يۇقىرىقى مەخسۇس پۇلنى ھەرقايسى كەسىپتىكى سودىگەرلەرگە ئامانەت قەرز ئورنىدا بېرىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆسۈمى ئادەتتە تۆۋەن بولىدۇ. ئامانەت - قەرز ئالغۇچى ئىنتايىن ئىشەنچلىك بولۇشى، يەنە تېخى بىر باي سودىگەر ئۇنىڭغا كېپىل بولۇشى لازىم.

قۇتقۇزۇش ئۇسۇللىرى مۇنداق: بىر قىسىم نەق پۇللار بۇاسىتە ھالدا قېرىلار ساناتورىيەسىدە تۇرالمىغان يار - يۆلەكسىز قېرىلارغا ئاجرىتىپ بېرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قىشلىق كىيىم - كېچەك ۋە ھەر ئايدا بىر پۇت ئاشلىق تارقىتىپ بېرىلىدۇ. 11 - ، 12 - ۋە 1 - ئايلاردا ھەربىر ئادەمگە ئايغا قاراپ 300 جىڭ كۆمۈر تارقىتىپ بېرىلىدۇ. داۋالاش ۋە دورا ھەققىمۇ يۇقىرىقى پۇللاردىن ئاجرىتىلىدۇ. نامراتلار ئۆز يۇرتىغا قايتماقچى بولسا، يول كىراسى بېرىلىدۇ. تامىقى يول ئۇستىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى ئۆتەڭلىرى تەرىپىدىن ھەقسىز تەمىنلىنىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ھۆكۈمەتنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىدىن پەقەت چوڭ شەھەرلەردىكى كىشىلەرلا بەھرىمەن بولالايدۇ، كىچىك شەھەرلەردىكى كىشىلەر بەھرىمەن بولمايدۇ، يېزىدىكىلەرنىڭ بەھرىمەن بولۇشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. يۇقىرىقى ئەھۋال توپەيلىدىن يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەرقايسى كىچىك شەھەرلەر ۋە يېزىلاردىكى كەمبەغەللەر كۆنسايىن چوڭ شەھەرلەرگە، بولۇپمۇ ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە توپلاشماقتا. چۈنكى، بۇ يەردە جەمئىيەتنىڭ خەير - ساخاۋەت تەشكىلاتلىرىمۇ بار، ھۆكۈمەتنىڭ قۇتقۇزۇش ئورگانلىرىمۇ بار.

ھۆكۈمەتنىڭ يەنە بىر خىل نامراتلارنى قۇتقۇزۇش تەدبىرى بولسا، قەلەندەرلەرنى يىغىۋېلىش ئورگانلىرى ۋە

www.uyghurkitap.com

دارىلئاجىزىنلاردۇر. بۇنىڭدا ئالدىنقىسى ئەمگەك خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئەمگەك ئىقتىدارى بار ساغلام قەلەندەرلەرنى يىغىدۇ. كېيىنكىسى بولسا، يەنى دارىلئاجىزىن مەخسۇس مېيىپلار ۋە قېرىلار ئۈچۈن قۇرۇلغان. ئۇلارغا قىش كۈنلىرى ھەقسىز تاماق ۋە تۇرالغۇ ئۆيلەر ئاجرىتىپ بېرىلىدۇ. دەرۋەقە ئۆيلەر ناھايىتى ئەسكى. جۇڭگونىڭ سەۋىيەسىدىن ئالغاندىمۇ ئىنتايىن ناچار. ئۇلارنىڭ ھەمىشە قورسىقى تويمايدۇ، ئەمما قاتتىق باشقۇرۇلىدۇ. ھەر ئاينىڭ 10 ـ، 15 ـ كۈنلىرى ئۇلارنىڭ شەھەرگە كىرىپ تىلەمچىلىك قىلىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئۇلارغا خەنزۇلار بەك ئاز بىر نېمە بېرىدۇ، مۇسۇلمانلار بولسا (جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ناھايىتى كۆپ) خەنزۇلاردىن نەچچە ھەسسە كۆپ سەدىقە بېرىدۇ. ئەگەر باشقا ۋاقىتلاردا چىقىپ تىلەمچىلىك قىلسا سېزىلىپ قالدىمۇ دەرھال قاتتىق جازالىنىدۇ. پۈتكۈل قىش پەسلىدە ئۇلار ناھايىتى بىكار تەلەپ بولۇپ كېتىدۇ. كوچىمۇكوچا يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. بىراق، ياز كۈنلىرى ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە بارلىق قەلەندەرلەرنىڭ ھەممىسى يېزىلارغا ئەۋەتىلىپ ھۆكۈمەتكە ياكى خۇسۇسىيلارغا ئىشلەپ بېرىدۇ. ئەگەر بىرەرسى بۇ ئىشتىن باش تارتسا، ئۇ جازالىنىدۇ. ئەمگەك ئارقىلىق تاپقان ھەققى ئۆزىگە قالىدۇ. شۇڭا، بەزىدە يۇقىرىقى چارە ئارقىلىق بۇ نامرات كىشىلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالى بارغانسېرى ياخشىلىنىپ، ئۆز ـ ئۆزىنى قامدىيالىغۇدەك دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇ. لېكىن، يىغىپ ئېيتقاندا، بۇ خىل ئەھۋال يەنىلا ناھايىتى ئاز.

يۇقىرىقى بارلىق چارە ـ تەدبىرلەرنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي خەنزۇلار ئۈچۈن يولغا قويۇلغان بولۇپ، مۇسۇلمانلار مەيلى خەنزۇ يىغىۋېلىش ئورۇنلىرى بولسۇن ياكى دارىلئاجىزىنلىرى بولسۇن ھېچقايسىسىغا كىرمەيدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي تاپقان. ئۇلارنىڭ دىنىي ئەمىر ـ مەرۇپلىرى ـــ «قۇرئان كەرىم» ۋە كالامى

شەرئەتلىرىدە خەير - ساخاۋەتلىك بولۇش گۇزەل پەزىلەت، دەپ قارىلىدۇ ھەمدە مۇرتتىلىرىنى خەير - ساخاۋەتلىك بولۇشقا ئالاھىدە رىغبەتلەندۇرىدۇ. شۇ ۋەجىدىن ھەربىر مۇسۇلمان بەندىسى نامراتلارنى يۆلەش ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بۇرچى، دەپ بىلىدۇ، بۇلۇپمۇ ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدە تېخىمۇ شۇنداق. قەلەندەر مەسچىتلەرنىڭ يانلىرىدا تۇرۇپ، دۇكانمۇ دۇكان ياكى بولمىسا كوچا بويلاپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ.

مۇسۇلمانلارنىڭ خەير - ساخاۋەتلىك كېلىدىغانلىقى سەۋەبىدىنمۇ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قەلەندەر ئالاھىدە كۆپ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى پۈتۈنلەي بىكار تەلەپلەر. ئۇلار ئىش قىلمايدۇ ياكى بولمىسا ئىش قىلىشنى ئەسلا خالمايدۇ. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھەتتا قەلەندەرلەردىن تەشكىل تاپقان گۇرۇھلار بار، ئۇنى «دىۋانىلەر» دەپ ئاتايدۇ. بۇ گۇرۇھنىڭ ئەزالىرىنمۇ شۇ نام بىلەن ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ مەركىزى قەشقەردە، دىۋانىلەرنىڭ باشلىقىمۇ شۇ يەدە تۇرىدۇ. ئۇ، بۇ دىۋانىلەر گۇرۇھىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى باشقۇرىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرگە ئەۋەتىپ تىلەمچىلىك قىلدۇرىدۇ. تىلەمچىلىك بىلەن يىغقان پۇللارنى شۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ، ئاندىن ئۇ پۇللارنى ھەرقايسى تەرەپلەرگە ئىشلىتىشكە ئايرىپ چىقىدۇ. دىۋانىلەرنىڭ باشلىقى ۋاربسلىق تۇزۇمدە بولۇپ، گۇرۇھ ئەزالىرىنىڭ تىلەپ ئەكەلگەن پۇللارنى ئۆزى خالىغانچە خۇسۇسىي ئىشلارغا ئىشلىتىش ھوقۇقلىرى يوق. يەيدىغان - ئىچىدىغىنى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىنى باشلىقنىڭ ھۇزۇرىدىن ئالىدۇ، ئەمما بۇ مۇمكىن ئەمەس.

دىۋانىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدىنلا تىلەمچىلىك قىلىدۇ. ئۇلارغا ھەرخىل ھېكايىلەرنى ۋە ھەرخىل قەدىمىي ناخشا - غەزەللەرنى ئېيتىپ بېرىدۇ. مۇسۇلمانلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ھېكايىلىرى «ئون ئىككى ئىمام» ياكى بولمىسا باشقا ئىسلام

دىنى تارىخى ھېكايىلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى يەنە تېۋىپلىق ۋە داخانلىق قىلالايدۇ، يەنە تېخى يالغاندىن سېھىرگەرلىك قىلىپ، ئەخمەق مۇسۇلمانلارنى قورقىتالايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ دۇئانىلەر ھەرگىزمۇ كىشىلەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىيالمايدۇ. كىشىلەر ئۇلارنىڭ سېھىر - جادۇ قىلىپ ئادەملەرگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرىسە، يەنە بىر تەرەپتىن پۇرسەت تاپسىلا ھويلىدىكى قويلارنى يېتىلەپ كېتىشىدىن ھەزەر ئەيلەيدۇ. ۋاھالەنكى، دۇئانىلەر كىشىلەرنىڭ ئەخمەق - نادانلىقىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ كۆپ پۇل تاپالايدۇ ۋە ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولالايدۇ. تىلەمچىلىك قىلىپ تاپقان پۇلى ئارقىلىق ئائىلىسىدە يېيدىغان - ئىچىدىغىنى، كىيىدىغىنى تولۇق بولۇشتەك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. بەزى مەسچىتلەر تەقۋادار نامرات كىشىلەرنى يۆلەش ئۈچۈن دارىلئاجىزىن تەسىس قىلغان بولۇپ، خۇسۇسىيلار ئىئانە قىلغان پۇللارنى ئاخۇنۇم ياكى ئاشۇ تائىپىلەر ئىچىدىكى ياشانغانلار باشقۇرىدۇ. بىراق، دارىلئاجىزىنىڭ تەمىنلىشى كەڭ - كۆشادە ئەمەس، سىغىدىغان ئادەممۇ كۆپ ئەمەس، كۆپىنچە ھاللاردا بىۋاستە نەق پۇل ئارقىلىق سەدىقە بېرىلىدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ھېيت - ئايەملىرىدە شۇنداق قىلىدۇ. ئەمما شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، مۇسۇلمانلار گەرچە خەير - ساخاۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرى ھەرگىزمۇ خەنزۇلارنىڭكىدەك ياخشى راۋاج تاپالمىغان. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، خەنزۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى شەكىللىنىپ مۇكەممەللەشكەن خەير - ساخاۋەت خىزمەت سىستېمىسى بار. ئۇلار خەير - ساخاۋەت ئىشلىرىنى يۇرگۈزۈشتە ھەرگىزمۇ ئىنساب قىلغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ كەلتۇرىدىغان پايدا - زىيىنىغا قاراپ قىلىدۇ. مەيلى نېمىلا دېمەيلى، ئۇلار بۇنداق ئىشلارنى ناھايىتى ئاقىلانىلىك بىلەن بېجىرىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ جەھەتتە ناھايىتى زور ھېسداشلىقىنى ئىپادىلەيدىكەن. شۇغىنىسى ئۇلاردا

دانا تەدبىرلەر كەم. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئاقىۋەت — خەنزۇلار گەرچە رەھىم - شەپقەتسىز بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى خەنزۇلارنىڭ نامراتلىرى مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى نامراتلاردىن تېخىمۇ كۆپرەك يارەمگە ئىگە بولالايدۇ. ھالبۇكى، كېيىنكىلەرنىڭ خۇسۇسىيلاردىن ئالغان ياردىمى خەنزۇلارنىڭكىدىن كۆپ. مانجۇلار ئاربىسىدىكى نامراتلارنى ھۆكۈمەت يۆلەيدۇ. موڭغۇللار ئاربىسىدا ھېچقانداق ئىجتىمائىي خەير - ساخاۋەت ئىشلىرى مەۋجۇت ئەمەس، لېكىن ئۇلار نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇشقا تولىمۇ خۇشتار.

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

مىللىي مائارىپ. جۇڭگولۇقلارنىڭ بىلىمگە بولغان چوقۇنۇشى ۋە ئالىملارنى ھۆرمەت قىلىشى، جۇڭگو مائارىپىنىڭ مەزمۇنى ــ ئەدەبىيات بىلەن ئابستراكتلىشىپ كەتكەن پەنلەر، جۇڭگونىڭ ئەركىن مەكتەپ باشقۇرۇشى ۋە دەرس بېرىشى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىمتىھان ئارقىلىق خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە تەسىر كۆرسىتىشى، مائارىپ مەمۇرىيىتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى، جۇڭگودا قىزلار مەكتىپى يوق، ئوتتۇرا مەكتەپلەر، دۆلەتلىك ئىمتىھان. مانجۇلار مائارىپى، موڭغۇللار مائارىپى، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ مائارىپى، رۇسچە مەكتەپ، ھەربىي مەكتەپ، پوچتا ـ تېلېگراف مەكتىپى، چېركاۋ مەكتىپى.

ئەمدى بىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ مائارىپ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۆتەيلى. بۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مائارىپى ئوخشىمىغان تەرەققىيات سەۋىيەدە تۇرماقتا. شۇڭا، ئۇلار پۇتۇنلەي ئوخشىمىغان خاراكتېرگە ئىگە. مائارىپ جەھەتتە چېگرا رايونىنىڭ غوجايىنلىرى ــ خەنزۇلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

جۇڭگولۇقلار ئىلىمگە ۋە ئالىملارغا ئىنتايىن بەك ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ يەردە بىلىمى بار كىشىلەرنىڭ ئىستىقبالى چەكسىزدۇر. ئاتاقلىق ئالىملار، مەيلى ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پۇتۇنلەي ناھايىتى يۇقىرى مەرتىۋىگە ۋە دۆلەت بەلگىلىگەن ۋەزىپىگە ئېرىشەلەيدۇ. جۇڭگولۇقلارنى ئۆگىنىشكە ئۇندەۋاتقىنى، بىلىمنىڭ ئادەمگە بېرىدىغان بەھرى ئەمەس، بەلكى بىلىمنىڭ ئۆزى جۇڭگودا ھۆرمەتلىنىدۇ. بىلىم بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇ يەردە چوڭقۇر

ئىززەتلىنىدۇ. شۇڭا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەنە شۇنداق جاپاغا چىداپ ئۆگىنىشى، ھەتتا ياشىنىپ قالغاندىمۇ توختىماسلىقى كىشىنى قىلچە ئەجەبلەندۈرمىسە كېرەك. بىز ياۋروپالىقلار يېشىمىز بىر يەرگە بېرىپ قالسىلا تىنچ - خاتىرجەملىكىنى ئىزدەشكە كىرىشىمىز. گەرچە ئۇلارنىڭ ئاز سانىدىكى ئائىلە ئەھۋالى بايلاشتىراق بولغان كىشىلىرىنىڭلا ئەستايىدىل ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە بىرقەدەر چوڭراق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بار بولسىمۇ، ئەمما بارلىق جۇڭگولۇقلار بۇ جەھەتتە بەكمۇ ئىنتىلىشچان كېلىدۇ، ھەتتا كەمبەغەللەرمۇ كۈچىنىڭ يېتىشىچە ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئازراق بولسىمۇ تەربىيە ئېلىشىنى، ھېچبولمىغاندا بىرنەچچە خەتنى بولسىمۇ تونۇپ قېلىشىنى ئىستەيدۇ.

جۇڭگونىڭ مائارىپى بىلەن كەسپىي پەنلىرى بىزنىڭ غەربنىڭكىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قىلچە ئوخشاشلىق يوق. بىزنىڭ ياۋروپادا ئەدەبىيات بىلەن ئابستراكتلاشقان پەنلەردىن باشقا، ناھايىتى زور رول ئويناۋاتقىنى، ئەمەلىي بىلىملەر. تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەت توغرىسىدىكى بىلىملەر ۋە تېخنىكىلىق بىلىملەر ياكى بولمىسا ئاساسەن ئەمەلىي قوللىنىش خاراكتېرىدىكى بىلىملەردۇر. بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگو مەكتەپلىرىدە ھېچقانداق ھەقىقىي تۇردىكى ئەمەلىي زۆرۈر بولغان بىلىملەر سۆزلەنمەيدۇ. پۈتۈن جۇڭگو مائارىپىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولسا، كۈڭزىچىلىق تەلىماتلىرىنىڭ كالامىلىرىدۇر. ئۇنىڭدىن قالسا جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ بۇ كىلاسسىكلارغا بولغان تەتقىقاتى ۋە ئىزاھلىرىدۇر. بۇ كىتابلار ياكى بولمىسا ئاساسىي ماھىيىتى كەم تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللاپ تۈزۈلگەن، ياكى بولمىسا قەدىمكى خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانمىلار — «نەزمنامە» ۋە ياكى يەنە بەزىبىر جاھاندارچىلىق ئىشلىرىغا ئائىت ئەمەلىي ئىشلىتىلىدىغان پەلسەپىۋى خاراكتېرلىك قائىدىلەر، مەسىلەن،

«مۇھاكىمە ۋە بايان» لاردىن ئىبارەت. يۇقىرىدىكى كىتابلارنىڭ ھەممىسى بىرقانچە ئەسىرلەر ئىلگىرى يېزىلغان بولۇپ، ھازىرقى زامان تۈرمۇشى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق. ئەمما، جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ پۈتۈن ئۆمرى مۇشۇ كىتابلارنى تەتقىق قىلىش ۋە تۇگىمەس ئىزاھلارنى بېرىش بىلەن ئۆتىدۇ. جۇڭگولۇقلار بۇ كىتابلاردىن ئەقىل - ئىدراك تېپىپ ھازىرقى زامان تۈرمۇشىغا يېتەكچى پىرىنسىپ قىلىشقا تىرىشىدۇ. تېخى يېقىندىلا جۇڭگودا بەزىبىر ياۋروپا شەكىلدە قۇرۇپ چىقىلغان مەكتەپلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇلار پەقەتلا تېخنىكىۋى مەكتەپلەردۇر. چۈنكى، جۇڭگولۇقلار ھازىرچە تېخى پەقەت مۇشۇنداق كەسپىي مەكتەپلەرلا ئۆزلىرى ئۈچۈن ئانچە - مۇنچە پايدىلىق دېگەن قاراشتا.

جۇڭگونىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت مەخسۇس باشقۇرمايدۇ. ھۆكۈمەت ئۆزى نۇرغۇن مەكتەپلەرنى ئاچقىنى ۋە يارىدەم قىلىدى. بۇ مەكتەپلەرگە كىرىپ بىلىم ئېلىشنى خالىغۇچىلار بۇ يەردە ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان مائارىپنى قوبۇل قىلالايدۇ. ئەمما، ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلارنىڭ مەكتەپ ئېچىشىغا قارشى تۇرمايدۇ. ھەرقانداق بىرەر شەخس جۇڭگونىڭ ھەرقانداق بىرەر يېرىدە ھەرقانداق تۈردىكى مەكتەپلەرنى ئاچالايدۇ. ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك مەزمۇنى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنى پۈتۈنلەي ئۆزى بەلگىلىسە بولىدۇ. دۆلەت ۋە يەرلىك دائىرىلەر بۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئارىلاشمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ خىل ئەركىنلىكنىڭ چېكى يوق دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى بۇنداق ئەركىن مەكتەپ باشقۇرۇش پۈتۈنلەي ئوقۇتۇشنى مەقسەت قىلغان دائىرە ئىچىدە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى ھۆكۈمەتتە خىزمەت ئۆتەش پۇرستىگە ئىگە قىلالىشى ياكى بولمىسا ھۆكۈمەتنىڭ مۇكاپاتىغا ۋە مەرتىۋىسىگە ئېرىشتۇرەلىشى لازىم (بۇنىڭدا تەربىيە ئېلىش ئالدىنقى شەرت قىلىنمىدۇ)، بۇنىڭ ئۈچۈن چوقۇم ھۆكۈمەت كەم بولسا بولمايدۇ

دەپ قارىغان ئوقۇتۇش پىروگراممىرىنى ئوقۇتۇپ تاماملىشى لازىم. بۇنىڭدىكى سەۋەب، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، دۆلەتنىڭ بارلىق ۋەزىپىلىرىنى مەلۇم ئىلمىي ئۇنۋانى بار كىشىلەر ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن، لېكىن تېخىچە مەنسەپكە ئولتۇرمىغان كىشىلەرنىڭمۇ سىرتقى كۆرۈنۈشى جەھەتتە سىمۋوللىرى بار. ئوخشىمىغان ئىلمىي ئۇنۋاندىكىلەر ئوخشىمىغان دەرىجىلىك مەنسەپكە ئولتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمۇ دەرىجىسىگە قاراپ ھەر خىل بولىدۇ، يەنى ئوخشىمىغان دەرىجىلىكىلەرنىڭ كىيىملىرى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق ئىمتىھان ئېلىش ئورگانلىرىنىڭ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈش كېرەك، يەنە كېلىپ ھۆكۈمەتنىڭلا ئىمتىھان ئېلىش ھوقۇقى بولىدۇ (ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلەرلا ئاندىن يۇقىرى ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولالايدۇ). كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، جۇڭگولۇقلار پەرەنجە تون ۋە مەرۇپ - نىشانلاردىن ئىبارەت تاشقى قىياپەتتىكى سىمۋوللارغا بەكمۇ ھېرىسمەن كېلىدۇ. ھەربىر كىشى بىرەر دانە «ئەمەلدارلىق تەلىپىكى» ۋە «ئەمەلدارلىق تەلىپىكى»گە ئىنتىلىدۇ. دەل مۇشۇنداق پىسخىك ئالامەتلەر تۇپەيلىدىن بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئالىملارغا ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىشقا بولغان ھۆرمەت تۇپەيلىدىن، جۇڭگولۇقلارنى تىرىشىپ ئىلمىي ئۇنۋان ئېلىشقا تەشنا قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىر قاتار مۇشەققەتلىك ئىمتىھانلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك بۇ خۇسۇسىي مەكتەپلەرنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەرگە ماسلىشىشىغا مەجبۇر قىلىدۇ. ھۆكۈمەت تەلىپىدىكى مەزمۇنلارمۇ دەل قەدىمكى كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى كۆڭزىچىلىق ھېكمەتلىرىدىكى بىلىملەردۇر. شۇڭا خۇسۇسىي مەكتەپلەردىمۇ ئاشۇ كىتابلار ئۆگىنىلىدۇ.

گەرچە يېتەرلىك ساندىكى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ (يەنى 学堂 كونىچە مەكتەپ) لەر بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنى ئائىلە مائارىپىغا يەتمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە پەقەت كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرىلا باردۇ. پۇلى بارلارنىڭ ھەممىسى پەرزەنتلىرىنى خۇسۇسىي مەكتەپلەرگە بېرىدۇ. ئۇلار بىرەر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ ئائىلىسىدە ئوقۇتۇشقا ئامراق. بۇنداق ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىمۇ ئۆزى تەربىيەلەۋاتقان ئوقۇغۇچىنىڭ ئائىلىسىدە تۇرىدۇ. ناۋادا يالغۇز بىر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى تەكلىپ قىلىشقا مۇمكىن بولماي قالسا، ئۇ چاغدا بىرنەچچە ئائىلە بىرلىشىپ بىر ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىدۇ. دەرسخانا نۆۋەت بىلەن ھەرقايسى ئائىلىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارمۇ نۆۋەت بويىچە ھەرقايسى ئائىلىلەرگە بېرىپ ئوقۇ - ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئوقۇتقۇچى بولۇش مەيلى خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆيلىرىدە بولسۇن ياكى ھۆكۈمەت مەكتەپلىرىدە بولسۇن شەرەپلىك دەپ قارىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارمۇ ئوقۇتقۇچىلارنى خۇددى ئاتا - ئانىسىدەك بىلىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارغا قانداق مۇئامىلىدە بولسۇن، ئوقۇتقۇچىلارنى ئەيىبلەش ياخشى ئىش ئەمەس، دەپ قارىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىشى، تەلىپىگە ئەمەل قىلماسلىقى ئەڭ چوڭ نومۇس، يەنى ئاتا - ئانىسىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق بىلەن ئوخشاش، دەپ قارىلىدۇ. كۆپچىلىككە ئايانكى، جۇڭگودا ئاتا - ئانىنىڭ نوپۇزى خېلىلا يۇقىرى. بۇنىڭغا ئوخشاشلا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماددىي تەمىناتىمۇ خېلىلا يۇقىرى، بولۇپمۇ مائاشى تۆۋەن ئەمەلدارلارغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ شۇنداق.

ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ تەشكىلىي ئەھۋالى مۇنداق: ئۇ باشلانغۇچ دەرىجىلىك، ئوتتۇرا دەرىجىلىك، يۇقىرى دەرىجىلىك دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىدە پەقەت باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپ بار. مائارىپ

ئىشلىرىنى باش مۇپەتتىش باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە پۈتكۈل ئۆلكىدە بىر نەپەر مائارىپ نازىرى قويۇلغان بولىدۇ. ھەرقايسى ناھىيەلەر، شۇنىڭدەك باشقا شەھەر - بازارلاردىكى مەكتەپلەرنى ھاكىم ۋە شۇ دەرىجىدىكى ئەمەلدارلار باشقۇرىدۇ. ئومۇمەن دوتەي بارلىكى جايلاردا تەبىئىي ھالدا دوتەيدىن ئىبارەت بۇ ئەڭ ئالىي باشلىق بۇ ئىشلارنى باشقۇرىدۇ. بەلگىلىمىگە ئاساسەن، مەكتەپلەرنى باشقۇرىدىغان مەسئۇل ئەمەلدار ھەر ئايدا ئاز بولغاندا بىر قېتىم بولسىمۇ مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشى، ئوقۇغۇچىلاردىن بىلىم ئىمتىھانىنى ئېلىشى، نەتىجىسى ياخشى بولغانلارغا مۇكاپات تارقىتىپ بېرىشى لازىم. بەزى جايلاردا شۇنداق قىلىنغان، ئەمما كۆپىنچە جايلاردا ئوقۇتۇشنى نازارەت قىلىش ئەمەلىيەتتە، قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالغان، بولۇپمۇ مۇكاپات تارقىتىشقا چىدىمايدۇ.

باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مەدەنىي ئاقارتىش خاراكتېرىدىكى خەت تونۇتۇش ئوقۇتۇشى ئېلىپ بېرىلىدۇ. باشلىنىشىدىنلا «مىلك خەتلىك ماقالە»، «ئۇچ خەتلىك دەستۇر» ئۆگىتىلىدۇ. پۈتكۈل ئۆگىنىش جەريانى نوقۇل ھالدا جانسىز ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، ئوقۇتقۇچى كىتابتىكى بىرنەچچە خەتنى ئوقۇسا، ئوقۇغۇچىلارمۇ ئەگىشىپ ئوقۇيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن سىزغۇچ بىلەن كىتابتىكى خەتلەر كۆرسىتىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ خەتنىڭ قانداق تۈزۈلگەنلىكى، مەنىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق ئىزاھ بېرىلمەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىنىڭ يېتەكلىشى كەم بولغان ئەھۋال ئاستىدا يادلاشقا تايىنىپ خەنزۇچە خەتنىڭ يېزىلىش شەكلىنى ۋە تاۋۇش بەلگىسىنى ئېگىلەپ ماڭىدۇ. خەت تونۇش ئارىلىقىدا ئوقۇغۇچىلار خەتلەرنىڭ تەقلىد مەشىقىنى ئىشلەيدۇ. بۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىش دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى، جۇڭگودا خەتتاتلىققا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەيلى ئوقۇتقۇچى بولسۇن ياكى ئوقۇغۇچى بولسۇن، بۇ جەھەتتە

ناھايىتى زور كۆچ ۋە ۋاقىت سەرپ قىلىدۇ. خەنزۇچە خەتنى يادلاشتا پۇتۇن سىنىپ ئۇنلۇك ئوقۇش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىر ئوقۇغۇچى جېنىنىڭ بارچە ۋارقىراپ باشقىلارنىڭ ئاۋازىنى بېسىپ چۈشىدۇ. بۇنداق ۋارقىراپ - جارقىراش بەزى چاغلاردا ئادەم چىدىغۇسىز دەرىجىگە بارىدۇ. ئوقۇتقۇچى ھەرگىزمۇ داۋاملىق تۇرده سىنىپتا ئولتۇرمايدۇ، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا بىرنەچچە خەتنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆيى ئادەتته سىنىپقا يانداش سېلىنىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ئۆ يەردە ئوقۇتقۇچى كۆرسىتىپ بەرگەن مەزمۇنلارنى يادلايدۇ. ئوقۇتقۇچى بولسا ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇغۇچىلار ھەقىقەتەن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىۋاتامدۇ، يوق دەپ نازارەت قىلىپ تۇرىدۇ، ئەگەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاۋازى پەسلەپ كەتسە بۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بوشاپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ئوقۇتقۇچى سىنىپقا كىرىپ ئويۇن قېپى ئوقۇغۇچىلارنى تەرتىپكە سېلىپ قويىدۇ، بەزى ھاللاردا سىنىپقا كىرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئىگىلەش ئەھۋالىنى سۈرۈشته قىلىدۇ. مەكتەپنىڭ تۈزۈمى ناھايىتى قاتتىق. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ناچار قىلىقلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى تىرىشىپ ئۆگىنىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىشتىكى ئاساسىي چارە — تەن جازاسىدۇر. ئوقۇتقۇچى دائىم دېگۈدەك بىر تال تۈپتۈز ئۇزۇن بامبۇك پالاقنى كۆتۈرۈپ يۈرۈپ قىلچە رەھىم قىلماستىن خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئوقۇغۇچىنىڭ ئالقىنىغا ياكى بولمىسا باشقا ئەزالىرىغا ئۇرۇۋېرىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ھۇرۇنلۇق قىلسا ياكى نەتىجىسى ياخشى بولمىسا ۋە كەپسىزلىك قىلسا تەن جازاسى قوللىنىدۇ. كەپسىزلىك قىلىپ تاياق يېگۈچىلەر ناھايىتى ئاز، چۈنكى خەنزۇ باللىرى ناھايىتى ياۋاش كېلىدۇ.

مەكتەپته ئوقۇغۇچىلار كۈنلەپ - كۈنلەپ ئۆگىنىش قىلىدۇ. ئۆگىنىش ئەتىگەندىن قاراڭغۇ چۈشكۈچە داۋاملىشىدۇ. بىر

كۈندە ئاران ئىككى سائەتلا ۋاقىت دەم ئېلىش ۋە غىزالىنىشقا بېرىلىدۇ. ئەمما، مۇشۇ ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدىمۇ بالىلارنىڭ ئوينىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئويۇن ئويناش كەلگۈسىدىكى ئالىم بولغۇچىلارنىڭ سالاپىتىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بالىلار داۋاملىق ناھايىتى تار، دىمىق ۋە مەينەت ئۆيلەردە ئوقۇيدۇ. بۇ، بالىلارنىڭ تەن ـ ساغلاملىقىغا پايدىسىز بولۇپ، ئۇلار سۆرۈن تەلەت، سۇلغۇن، جانسىز چوڭ بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئوقۇش يېشىدىكى ئۆسمۈرلەر قارىماققا كىچىك بۇۋايلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن تېخى ئائىلە باشلىقلىرى ناھايىتى مەمنۇن بولىدۇ. مەكتەپلەردە بىر يىلدا ئاران بىر قېتىم تەتىل قويۇپ بېرىلىدۇ. بۇ چاغان مەزگىلىدە بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار توپتوغرا بىر ئاي ئۆگىنىش قىلمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگونىڭ باشقا بايراملىرىدىمۇ قىسقا دەم ئېلىش بولىدۇ. مەسىلەن، ياز، كۈز، قىش كۈنلىرى شۇنداق.

ئەمما، ئادەتتە ئۆگىنىش قىلمايدىغان ۋاقىتلار ناھايىتى ئاز. ئوقۇش مۇددىتى ۋە ئوقۇشقا كىرىش يېشى پۈتۈنلەي مۇقىملاشتۇرۇلمايدۇ. ئادەتتە بالىلار يەتتە ياشتا ئوقۇشقا كىرىپ تاكى ئاتا ـ ئانىسى ئوقۇشتىن توختىتىۋالغىچە ئوقۇۋېرىدۇ. بەزىدە ئوقۇغۇچىلار ئوقۇۋاتقان مەزگىلدىلا تۇيۇقسىز بالىسى بولۇپ قالسىمۇ، يەنىلا ئوقۇۋېرىدۇ. يوقسۇل ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرى ئادەتتە ئىشلىتىدىغان خەتلەرنى تونۇپ يازالىسا، ماگىزىنلارنىڭ ۋىۋىسكىلىرىنى، ئېلانلىرىنى، ھۆججەت ـ چەكلىرىنى ئوقۇيالىسىلا بولدى دەپ قاراپ، باشلانغۇچ مائارىپىنى تامامىلايدۇ. كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرمۇ ئاشۇنداق باشلانغۇچ سەۋىيەگە يەتسىلا بولدى، دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغانلىرىنىڭ ھەممىسى پەقەت ئوغۇل بالىلار ئۈستىدىكى گەپلەر بولۇپ، قىزلارغا كەلسەك ئۇلاردىن بەرھەرسى مائارىپ تەربىيەسى كۆرگەنلەردىن بولماستىن، بەلكى ھەممىسى ساۋاتسىز. ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان مەكتەپلەردە قىزلار يوق،

ئائىلىدە تەربىيەلىنىدىغانلىرى پەقەت ھال - ئەھۋالى ياخشىراقلىرى بولۇپ، ئۇلار قىزلىرىنىڭ ئاندا - ساندا كىتاب ئوقۇشىغا يول قويىدۇ. بۇنىڭدىمۇ پەقەت خەت تونۇپ - يازالىسلا بولغىنى، خەنزۇلار ئايالىرنى ناھايىتى پەس كۆرىدۇ. ئائىلىدىمۇ ئايالىرنىڭ ئورنى تۆۋەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئايالىرنى ئوقۇشقا بېرىش تولىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولىدىكەن.

ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى بىلەن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدۇ. ئوخشىمايدىغىنى، پەقەتلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەسى پەرقلىنىدۇ ۋە تەن جازاسى ئازراق بولىدۇ. يېشى چوڭراق ئوقۇغۇچىلار پۈتۈنلەي جازاسىدىن خالىي. بۇ يەردە ئوقۇۋاتقانلار بالىلار ئەمەس، بەلكى ياش - ئۆسمۈرلەردۇر. ئۇلار بىلەن بىللە يەنە ھەرخىل ياشتىكىلەرمۇ بار، يەنى 15 ياشلىق بالىلارمۇ، ئاللىبۇرۇن توي قىلىپ كەتكەن 25 ياشلىق چوڭلارمۇ بار. ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكىگە كەلسەك، ئۇمۇ ئوخشاشلا كۇڭزىچىلىق تەلىماتىنىڭ كىلاسسىكلىرىدۇر. بۇ كىتابلار ئارىسىدىن تاللاپ ئېلىنغان دەرسلەرنىڭ ھەممىسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئۆتۈلۈپ بولغان دەرسلىكلەر بولۇپ، ھازىرقىسى پەقەتلا ئىزاھ بېرىلگەنلىرىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىزاھلارنى ئۇلار ئوقۇغاندا ئەسلىي تېكىستنى ئوقۇغانغا ئوخشاش ئۆلۈك يادلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئوقۇغۇچىلارنى شېئىر يازدۇرىدۇ ھەمدە قەدىمىي كىلاسسىك كىتابلار ئارىسىدىن تاللانغان تېمىلاردىن ماقالە يازدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇق، ئابستراكت نەرسىلەر بولۇپ، ھازىرقى زاماندىكى رېئال تۇرمۇش بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. ۋاھالەنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا مەقسەت ئۈچۈن، يەنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ دۆلەتلىك ئىمتىھانىغا تاقابىل تۇرالىشى ئۈچۈندۇر.

شىنجاڭ ئۆلكىسىدە بىزنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپلىرىمىزگە

ئوخشاش مەكتەپتىن پەقەت بىرسىلا بار. ئۇ شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىدە. بۇ يەردە ئوقۇۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەمەلدارلارنىڭ بالىلىرى، يەنە بەزى سانى ئانچە كۆپ بولمىغان باي سودىگەرلەرنىڭ بالىلىرىمۇ بار. تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ بالىلىرى پەقەتلا يوق، جۈڭگونىڭ ئىچكىرى ئۇلكىلىرىدىن ئاھالىلەر بەك زىچ، ئۇ يەردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەردە ھەرخىل تەبىقىدىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى بار.

دۆلەتلىك ئىمتىھان ــ جۈڭگونىڭ مائارىپ تۈزۈمىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى، شۇنداقلا پۈتكۈل ئوقۇتۇش سىستېمىسىنىڭ مەقسىتىدۇر. بۇ سىناقتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتەلمىسە، نۇرغۇن خەنزۇلارنىڭ قەلبىدىكى پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ، يەنى ھەممە كىشى ئۇنىڭغا تەلپۈنىدۇ. شان ـ شۆھرەت ۋە دۇنيا ـ دۆلەت ناھايىتى چوڭ يەمچۈك بولۇپ، ھەممە كىشى ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى بىرىپ بېقىشنى ئويلىشىدۇ. ئىمتىھاندىن ئۆتتىمۇ، ئۇ چاغدا ئۇ قەھرىمانغا ئايلىنىدۇ، ھەتتا ئۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن جايىنىڭمۇ شۆھرىتى ئاشىدۇ. ئاتاقلىق ئالىملار پۈتۈن ئۆلكىگە شان ـ شۆھرەت ياغدۇرالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن جۈڭگولۇقلار ئىمتىھان بىرىشكە قىزىقىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرى ئىمتىھاندىن ئۆتەلمەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەرخىل ـ ھەر ياڭزا ھىيلە ـ نەيرەڭلەردىن پايدىلىنىپ ئىمتىھاندىن ئۆتىدىغان ئەھۋاللار مەيدانغا كېلىدۇ. ھۆكۈمەت شۇڭا ئىمتىھان ۋاقتىدا كۆچۈرۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالاھىدە ھوشيار بولۇپ، ئالاھىدە قاتتىق تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھەممىگە ئايانكى، ئىمتىھان بەرگۈچى ۋە ئىمتىھان ئالغۇچىلارنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۇزۇۋېتىش، ئىمتىھان ئالغۇچىنىڭمۇ ھەر خىل تەسىرلەرگە ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، ئىمتىھان ئېلىنىۋاتقان مەزگىللەردە ئىمتىھان بەرگۈچى ۋە ئىمتىھان ئالغۇچىلار ئالاھىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان جايلارغا

يۇنۇس كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitab.com

سولاپ قويۇلىدۇ. مۇنداقمۇ ئەھۋاللار بار: ناۋادا ئىمتىهان بەرگۈچى ۋە ئىمتىهان ئالغۇچى ئىمتىهان مەيدانىدا ئاغرىپ - تارتىپ قالسا، ھەتتا ئۆلۈپ قالسىمۇ ئۇلارنى داۋالاشقا ۋە يۆتكەپ كېتىشكە يول قويۇلمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىمتىهان مەيدانىنىڭ سۈرلۈك ۋە ئادىللىقىنى نامايان قىلىش ئۈچۈندۇر. گەرچە يۇقىرىقىدەك ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەدبىرلىرى قوللىنىلسىمۇ، ئەمما ئىمتىهان مەيدانىدا كۆچۈرىدىغان ئەھۋاللار يەنىلا مەۋجۇت. باشقا سورۇنلارغا ئوخشاش بايلار ۋە ھوقۇق كۈچى بار كىشىلەر ئەگەر خالىسا، ھەر خىل ئەۋزەل شارائىتلاردىن بەھرىمەن بولۇپ، سىرتىنىڭ ياردىمىنى ئېلىشتا، ئىمتىهان نازارەتچىسىنىڭ بىرقەدەر كەڭرەك يول قويۇشىغا مۇيەسسەر بولالايدۇ، ھەتتا پۇل چىقىرىپ ئادەم يالداپ ۋاكالىتەن ئىمتىهان بېرىدىغان ئىشلارمۇ بار. ئەمما، بۇنى پەقەت ئىنتايىن ئاز ساندىكى شارائىتى يار بېرىدىغان كىشىلەرلا قىلالايدۇ. كۆپ ساندىكى ئاددىي پۇقرالار ھېچقانداق يول قويۇشلار بولمىغان شارائىت ئاستىدا ئىمتىهاندىن ئىبارەت بۇ قېيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈشكە ھەمدە ھەربىر جۈڭگولۇق ئىنتىلىدىغان پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر بۇ خىل ئىمتىهانغا بەرداشلىق بېرەلمەي كېسەل بولۇپ قالىدۇ ياكى بولمىسا ماداردىن كېتىپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلارمۇ بار.

جۈڭگودا دۆلەتلىك ئىمتىهاندىن ئۆتسە ئۇچ دەرىجىلىك ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. بۇنىڭدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجە: ئوقۇمۇشلۇق كىشى ياكى موللا (ئىستۇدېنت)، ئوتتۇرا دەرىجىلىكى: خەتمەكەردە (مۇئاۋىن ماگىستىر)، ئەڭ يۇقىرى دەرىجە تەشرىپدار (ماگىستىر)، ھەربىر ئۇنۋانغا شۇ دەرىجىدىكى ئىمتىهاندىن ئۆتەلىسە ئاندىن ئېرىشەلەيدۇ. موللىلىققا ھەر يىلى ئۆلكە مەركىزىدە ئىمتىهان ئېلىنىدۇ. ئومۇمەن، ئىمتىهان بېرىشنى خالىغان ياشلار بەلگىلەنگەن مۇددەتتە شۇ يەرگە يېتىپ بېرىشى لازىم. خەتمەكەردىلىككە ئىمتىهان بېرىش ھەرئۇچ يىلدا

بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىپ، بىرقانچە ئۆلكە بىر چوڭ رايون قىلىنىپ، بىرەر چوڭ شەھەردە ئىمتىھان ئېلىش تەشكىللىنىدۇ. ئەگەر تەشرىپدارلىققا ئىمتىھان بەرمەكچى بولسا بېيجىڭغا بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن، بۇ ئەڭ ئالىي ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن كىشىنىڭ ئىسىم فامىلىسى، يۇرتى، ئىمتىھاندىن ئۆتكەن ۋاقتى، ئىمتىھان مەيدانىنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن چوڭ خاتىرە تاشقا ئويۇپ قويۇلىدۇ. بۇنداق ئامىتى كەلگەنلەرنى خاتىرلەش نۇرغۇن يىللارغىچە ساقلىنىپ قالىدۇ.

ئۇرۇمچىدە پەقەت مولللىق ئىمتىھانى ئېلىنىدۇ. ھەر يىلى 200 ــ 300 ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىدۇ. ئىمتىھان ئادەتتە 5 ــ 6 ـ ئايلاردا ئېلىنىدۇ. باش ئىمتىھان ئېلىش ۋەزىپىسىنى يەرلىك باش مۇپەتتىش ئۇستىگە ئالىدۇ، ئەمما ئۇ شەخسەن ئۆزى ئىمتىھان مەيدانىغا كەلمەيدۇ، بەلكى دوتەي ۋە مائارىپقا ئاساسلىق مەسئۇل مائارىپ نازىرى ئىجرا قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت يەنە لەنجۇدىن كەلگەن ئالىملار ۋالىينىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىمتىھاننى نازارەت قىلىدۇ. ئۇرۇمچىنىڭ ئىمتىھانلىرى بىر قەدەر ئوڭايراق. چۈنكى، بۇ يەر چېگرا رايون بولغانلىقى ئۈچۈن، مائارىپ تەربىيەسىنى كۆرگۈچىلەر ناھايىتى ئاز. لېكىن ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇنداق ئېتىبار بېرىش ئۇزاق ئۆتمەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىكەن.

خەتمەكەردىلىك ئىمتىھانى لەنجۇدا ئېلىنىدۇ. ئۇ يەر گەنسۇ - شىنجاڭ ۋالىيسىنىڭ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي. بىراق، شىنجاڭدىن ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەر ئۇ يەرگە بېرىپ ئىمتىھانغا قاتنىشىدۇ. چۈنكى ئارىلىقتىكى مۇساپە بەك يىراق، شۇڭا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بۇ خىل ئىلمىي ئۇنۋانى بارلا يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن ناھايىتى ئاز.

مانجۇلارنىڭ مائارىپى ــ خېلى چوڭ مەنىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چېگرانى قوغداشتەك رولى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئادەتتىكى مائارىپتىن

www.uyghurkitap.com

بەھرىمەن بولۇشتىن سىرت، يەنە ھەربىي ئىشلار تەربىيەسىنى قوبۇل قىلىدۇ. مانجۇلارنىڭ بالىلىرى ئون ياشتىن باشلاپ ھەممىسى دېگۈدەك سۇملاردىكى (كەنتلەر) مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇيدۇ. دەسلىپىدە ئۇلار مانجۇچە خەتنى يېزىپ تونۇشنى ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىنى ئۆگىنىدۇ. ئىجتىمائىي پەنلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، كەلگۈسىدىكى ھەربىي بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلار يەنە ھەربىي ئىشلار تەربىيەسىنى قوبۇل قىلىدۇ. مەسىلەن، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش، نەيزە ئېتىش، چامباشچىلىق قاتارلىقلار. بۇ خىل ھەربىي تەلىم - تەربىيەنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوقلۇقى مانجۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، ئەنئەنىنىڭ كۈچى ئەنە شۇنداق زور. مەيلى ئىجتىمائىي پەن بولسۇن ياكى ھەربىي ماھارەت بولسۇن، ھەر يىلى بىرنەچچە قېتىم ئىمتىھان ئېلىنىدۇ. مانجۇلار ۋە ئۇلارنىڭ مەكتەپلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىلى جاڭجۈنى بەزىبىر مەخسۇس كىشىلەرنى ئەۋەتىپ بۇ ئىشلارغا نازارەتچىلىك قىلدۇرىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئىمتىھانىغا جاڭجۈن شەخسەن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ قېتىمقى ئىمتىھانغا قاتنىشىدىغانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاشۇ نەتىجىسى ئەڭ يۇقىرى ئوقۇغۇچىلاردۇر. ئەڭ ئاخىرقى ئىمتىھاندا نەتىجىسى ئەڭ ياخشى بولغانلار ھەرقايسى ئورگانلارغا ئەۋەتىلىپ ئەمەلىي پائالىيەت ئىقتىدارىنى چېنىقتۇرۇپ، كەلگۈسىدە ھەر خىل مۇلكىي ۋە ھەربىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرىدۇ. بۇ مەزگىللەردە ئۇلار خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكلىشى بىلەن خەنزۇ تىل - يېزىقى ئۆگىنىدۇ. ئەمما، بۇ خىل ئۆگىنىشنىڭ كۆپ قىسمى كەلگۈسىدە بۇ ئوقۇغۇچىلار ھەر قايسى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا تەرجىمانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندە زۆرۈر بولغان نەرسىلەردۇر. بۇ باسقۇچتىكى ئۆگىنىشنىڭ مۇددىتىمۇ مۇقىم ئەمەس، دائىم

دېگۈدەك ئۇلار ھۆكۈمەتتە ۋەزىپىگە ئېرىشۈالسىلا توختاپ قالمىدۇ. خەنزۇلار مانجۇ مائارىپى مۇكەممەل ئەمەس، دەپ قارايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇلار، خەنزۇ مائارىپىنى كۆرمىگەن مانجۇلارنى تەربىيە كۆرمىگەن قارا قورساقلار، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن مانجۇلارنىڭ ئۆزىمۇ ئۆزلىرى ئالغان تەربىيەنى مۇكەممەل ئەمەس، دەپ قارايدىكەن. شۇڭا، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىنى خەنزۇلارنىڭ مائارىپىنى قوبۇل قىلىشقا بېرىشكە باشلىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتمىسىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلارغا ئېرىشەلەيدۇ.

مانجۇلارنىڭ مەخسۇس مائارىپى ئۇستىدە توختالغاندا مەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتمەنكى، يۇقىرىقى ئەھۋاللار پەقەت سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق مانجۇلارغىلا قارىتىلغان. شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكىگە، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مانجۇلارغا كەلسەك، ئۇلار ئالاھىدىلىكىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان. ئۇلار مانجۇ تىلىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، خەنزۇچە سۆزلىشىدۇ. تاشقى قىياپىتىدىن ئۇلارنى خەنزۇلاردىن پەرقلەندۈرۈش ناھايىتى تەس. ئۇلار ئالغان تەربىيە كۆپىنچە ھاللاردا خەنزۇلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ يەرلەردە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكىدەك ئۇنداق مانجۇلار مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرگىلى بولمايدۇ.

قالماقلار ۋە چاخارلارنىڭ پەرزەنتلىرى لامانىڭ يېتەكلىشى ئاستىدا بۇددىزمنىڭ دىنىي تەربىيەسىنى ئالىدۇ. بۇددىزم مۇرتىلىرى ئىچىدە نۇرغۇن كىشىلەر لاما بولىدىغانلىقى ئۈچۈن (ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ھەرگىزمۇ بۇتخانىلاردا تۇرمايدۇ)، موڭغۇللار ئارىسىدا خەت تونۇيدىغانلار ناھايىتى كۆپ. موڭغۇل تىلى مائارىپىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

www.uyghurkitap.com

دىنىي مەزمۇنلاردۇر. خەت يېزىش ۋە ئوقۇشتىن سىرت لامالار ئارىسىدا تىبەت تېبابەتچىلىكىنى تەتقىق قىلىش كەڭ ئومۇملاشقان، بەزى لامالار بۇ جەھەتتە ناھايىتى يۇقىرى ماھارەتكە يەتكەن. ئۇلار دائىم دېگۈدەك ياۋروپا دوختۇرلىرى داۋالىيالمىغان بەزىبىر كېسەللەرنى داۋالىيالايدۇ. شۇغىنىسى بۇ خىل تىبەت تېبابەتچىلىكىنىڭ تەتقىقاتىدا ھېچقانداق ئىلمىيلىك يوق، داخانلىقنىڭ بارلىق ئالاھىدىلىكىنى ئالغان بولۇپ، داۋالاش بىلىملىرىنى ئۆگىنىشنى خالىغان ھەممە كىشىگە ئۆگىتىۋەرمەيدۇ (لامالارمۇ ئۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس)، بەلكى پەقەت ئۆزلىرى ئىشەنگەن ئادەملەرگىلا ئۆگىتىدۇ، ھېچقانداق مەخسۇس تېببىي مەكتەپ ۋە ئورگانلىرىمۇ يوق.

ئاز ساندىكى باي موڭغۇللار، يەنە كېلىپ ئاساسەن ئاشۇ ۋاڭ - بەگ ئاقسۆڭەكلەرمۇ خەنزۇچە ئۆگىنىدۇ. بۇنىڭدا ئەلۋەتتە خەنزۇلارغا ئوخشاش ئۇنداق چوڭقۇر ئۆگىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇلارنىڭ خەنزۇچە ئۆگىنىشى پەقەتلا ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقە قىلىش ئۈچۈنلا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەقسەتكە يېتىش زۆرۈر بولغان دەرىجىدىلا ئۆگىنىپ قويۇشىدۇ. ئادەتتە موڭغۇللار ناھايىتى مەدەنىيەتسىز مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقلىي تەرەققىياتى ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچتا دېيىلىدۇ.

مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئۆگىنىشنى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغانلار تۇڭگانلاردۇر. بارلىق تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۆز پەرزەنتلىرىنى ھۆكۈمەت ئاچقان مەكتەپ ياكى خۇسۇسىيلارنىڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇتىدۇ. بەزى پۇلى بارلىرى تېخى ئۆيىگە ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى تەكلىپ قىلىدۇ. خەنزۇلارغا ئوخشاش خەنزۇچە بارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىدۇ، ھەتتا دۆلەت ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ ئىلمىي ئۇنۋان ئالىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا تۇڭگانلار يەنە پەرزەنتلىرىنى مەسچىتلەردىكى مۇسۇلمانلار مەكتىپىگە بېرىپ دىنىي تەربىيە ئالدۇرىدۇ. بارلىق تۇڭگانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەنزۇچە بىلىدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى باشقا مۇسۇلمانلار ئارىسىدا مەسىلەن، قەشقەرلىكلەر، تارانچىلار، قىرغىزلار ئارىسىدا خەنزۇ مائارىپىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنۇمى بەكمۇ تۆۋەن بولدى. تارانچىلار ۋە قىرغىزلار ئاچقان خەنزۇچە مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇشنى خالىمايدۇ، خەنزۇچە خەتنى ئۆگىنىشنى تېخىمۇ خالىمايدۇ. پەقەت قەشقەرلىكلەرلا خەنزۇلار بىلەن چىقىشىپ كېتەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇن كىشى خەنزۇچە ئۆگىنىپ مەلۇم نەتىجىلەرگىمۇ ئېرىشىپتۇ. بەزىلىرى دۆلەتلىك ئىمتىھانغا قاتنىشىپ ھەتتا بىرنەچچىسى موللىلىقتىن ئىبارەت ئەڭ تۆۋەن ئۇنۋانغا ئېرىشىپتۇ. قەشقەرلىكلەر خەنزۇچە ئۆگىنىشنىڭ شۇبھىسىزكى پايدىسى كۆپ، چۈنكى ئۇنى ئۆگىنىۋالسا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا تەرجىمان بولۇش پۇرستىگە ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى ھېچبولمىغاندا ئانچە چوڭ بولمىغان مەمۇرىي ۋەزىپىلەرگە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دەپ قارايدىكەن.

مەسچىتلەردە تۇركىي تىلىنى ئۆگىتىدىغان مەدرىسەلەر بار بولۇپ، موللىلار دەرس بېرىدۇ. يەنە مۇشۇنداق مەكتەپكىمۇ قىرغىز ۋە تارانچىلار يەنىلا بېرىشنى خالىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئارىسىدا خەت تونۇيدىغانلار ناھايىتى ئاز، ھەتتا ئۆز مىللەتلىرىنىڭ خېتىنى تونۇيدىغانلارمۇ ئىنتايىن ئاز، قىرغىزلار تېخىمۇ شۇنداق. قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ۋە يېزىقىنى ئۆگىنىش ئەھۋالى ئوخشاش دىندىكى تارانچى، قىرغىزلاردىن كۆپ ياخشى. بۇ بىلىملەر ئۇلارنى باشقا ھەرقايسى مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئەۋزەل ئورۇنغا ئىگە قىلغان ھەمدە ئۇلار ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ سەۋەبتىن مۇسۇلمان مىللەتلىرى ئىچىدە مەلۇم تەسىرى بار.

گەرچە جۇڭگولۇقلار ئىنتايىن مۇتەئەسسىپ بولسىمۇ، بولۇپمۇ مائارىپ جەھەتتە شۇنداق بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بەزىبىر غەرب بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولماقتا. گەرچە ئۇلار

ياۋروپانىڭ بارلىق ئىلىم - پەنلىرىگە نىسبەتەن مەنىستىمەسلىك پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ھازىرقى ۋاقىتلاردا جۇڭگودا نۇرغۇن چەت ئەللىكلەر بار. ئۇلار بىلەن ئالاقىدە بولۇش، چېگرا ئىشلىرىنىڭ زۆرۈرىيىتى تۇپەيلىدىن بولسىمۇ ئۇلار چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدى. پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھەربىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ماسلاشقان مەخسۇس خادىملارنى تەربىيەلەيدىغان مەكتەپلەرنى ئېچىش زۆرۈر بولۇپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىمۇ بۇ خىلدىكى مەكتەپلەر پەيدا بولدى. مەسىلەن، ئۇرۇمچىدە رۇس تىلى مەكتىپى بار بولۇپ، بۇ مەكتەپنىڭ 20 يىللىق تارىخى بار، ئۇ يەردە دەرس بېرىۋاتقانلار بۇرۇن رۇسىيەگە بېرىپ كەلگەنلەر بولۇپ، رۇس تىلىنى بۇزۇپ سۆزلەيدىغان جۇڭگولۇقلاردۇر. ئۇ يەردىكى ئۆگىنىش ئۇنۇمى ئانچە كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. جۇڭگولۇقلار بۇ مەكتەپتە رۇس تىلى ئۆگىنىدۇ. ئۇلارنىڭ رۇس تىلىنى ئوقۇش ۋە يېزىشتىكى نەتىجىسى خېلى يامان ئەمەس، لېكىن ياخشى سۆزلىيەلمەيدۇ. بۇنىڭدا ئەسلىي ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆزى رۇس تىلى تەلەپپۇزىنى ياخشى ئىگىلىيەلمىگەنلىكى سەۋەبچى بولغان. ئەگەر رۇسلار دەرس بەرگەن بولسا، ئۇ چاغدا ئەھۋال باشقىچە بولغان بولاتتى. بىراق، جۇڭگو دائىرىلىرى بۇنداق قىلىشنى رەت قىلدى. ئۇلارچە، رۇسلار دەرس بەرسە مۇزاپىق بولمىغۇدەك. بۇ مەكتەپكە كىرىدىغانلار يېشى 18 گە تولغان ھەمدە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان بولۇشى لازىم. ئوقۇش ۋاقتى بەلگىلەنمەيدۇ. بۇنىڭدا ئاساسەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسى ۋە ئوقۇتقۇچىنىڭ پىكرىگە قارىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇۋاتقان مەزگىللەردە خىزمەتتى بار خادىم ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئازراق مائاش ئېلىپ تۇرىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ئادەتتە 12 كىشىدىن ئاشمايدۇ. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا رۇسىيە بىلەن چېگراداش بولغان شەھەرلەردە ياكى

ئۇرۇمچى باش مۇپەتتىشى يامۇلىدا تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ.

ئىلى رايونىنىڭ قورغاس دېگەن يېرىدە يەنە بىر رۇس تىلى مەكتىپى بار. ئۇنىڭغا رۇسچە سۆزلىيەلەيدىغان بىر مانجۇ كىشى رياسەتچىلىك قىلىدۇ ۋە ئىلى جاڭجۇنىدىن قوشۇمچە يارەم ئالىدۇ. ئىلى جاڭجۇنى يەنە بىر ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان رۇس تىلى مەكتىپىنى ئاچماقچى بولغانىدى، بىراق مۇۋاپىق ئوقۇتقۇچى تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن توختاپ قالدى. ئۇلار ئوقۇتقۇچىغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئېتىبار بەرمەيدۇ، مائاشى ئىنتايىن ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، ياخشى ئوقۇتقۇچى كېلىشنى خالىمايدۇ. نۆۋەتتە رۇسىيەلىكلەرنىڭ جۈڭگو ئىشلىرىغا بولغان تەسىرى كۈنسايىن ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئېھتىمال بۇ ئىش ئۇزۇنغا بارماي كۆپۈككە ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن.

ئۇرۇمچىدىكى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ بىر پوچتا ـ تېلېگراف مەكتىپى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا رادىستانىرنى تەربىيەلەيدۇ. بۇ مەكتەپ ناھايىتى ئاز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدۇ. مۇسۇلمانلارنىمۇ ئالىدۇ. شۇڭا، ھازىر بۇ مەكتەپتە تەربىيەلەنگەن قەشقەرلىك رادىستانىرمۇ بار. شۇغىنىسى، بۇ مەكتەپ ياخشى تەشكىللەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆمرى ئۇزۇنغا بارمىسا كېرەك.

ئۇرۇمچى ھەربىي مەكتىپى توغرۇلۇق مەن ھەربىي ئىشلارغا دائىر بابلاردا سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم، شۇڭا قايتا تەكرارلاپ ئولتۇرمايمەن. پەقەت بىرلا نۇقتىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتەي: بۇ مەكتەپنىڭ مەيلى ئادەتتىكى پەنلىرى بولسۇن ياكى ھەربىي ئىشلار پەنلىرى بولسۇن، ئوقۇتۇش سەۋىيەسى بەك تۆۋەن.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى مىللىي مائارىپىنى سۆزلىگىنىمىزدە، كاتولىك دىنىنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى ئاچقان مەكتەپلەرنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ئىلى رايونىدا بولۇپ، ئۇ يەرلەردە خېلى بۇرۇنلا دىن تارقىتىش ئۆمەكلىرىنىڭ پائالىيىتى مەۋجۇت ئىدى. بۇنداق مەكتەپلەردىن بىرنەچچىسى بار، يەنە كېلىپ بۇلار خەنزۇچە

مەكتەپلەرنىڭ شەكلى بويىچە تەشكىللەنگەن. ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇ، پەقەت دىنىي دەرسلەرنىلا دىن تارقاتقۇچى ئۆتىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىگىمۇ شۇ كىشى مەسئۇل بولىدۇ. بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەقىقەتەن سەۋىيەسى يۇقىرى بولۇپ، ھەتتا تاشقى قىياپەت جەھەتتىمۇ باشقا خەنزۇ مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ھەمىشە پاكىز ۋە رەتلىك كىيىنىپ يۈرىدۇ. بىراق دىنىي جەمئىيەت مەكتەپلىرىگە كىرىپ ئوقۇيدىغانلار ئاشۇ خىرىستىيان دىنى مۇرىتلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىدۇر. باشقا خەنزۇلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئائىلە ئەھۋالى نامراتلاردۇر. ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىشكە قۇربىتى يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئامالسىز شۇ مەكتەپلەرگە بەرگەن. چۈنكى، خەنزۇچە مەكتەپلەرگە نېمىلا دېگەنبىلەن پۇل كېتىدۇ. دىنىي جەمئىيەتنىڭ مەكتىپى بولسا ھەقسىز ئوقۇتۇپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرخىل يارەم سوممىلىرى بار. ئۇنىڭدىن باشقا خەنزۇلار ئۆز بالىلىرىنى دىنىي جەمئىيەت مەكتەپلىرىگە بېرىشنى خالىمايدۇ. بۇنىڭدا ئۇلار پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇ يەردە خىرىستىيان دىنىغا چوقۇنۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى رۇسىيە پۇقرالىرى، ئۇلارنىڭ ئۇ يەرلەردە پەيدا بولۇشى ۋە قانۇنىي ئورنىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىشى. رۇسىيەلىك ئۇيغۇرلار، تاتارلار، تۆڭگانلار ۋە تارانچىلار. تارانچىلارنىڭ مەجبۇرىي هالدا رۇسىيە پۇقرالىقىغا قوبۇل قىلىنىشى، تارانچىلارنىڭ جۇڭگوغا قېچىپ كېتىشى ۋە ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش تەدبىرلىرى. قىرغىزلار، جۇڭگو تېررىتورىيەسىدىن تارانچىلارنى ۋە قىرغىزلارنى قايتۇرۇپ كېلىشتىكى بەھۇدە ئاۋارىچىلىك، هەقىقىي رۇسلار.

سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سانى خېلى كۆپ بولغان رۇسىيە پۇقرالىرى ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ هەممىسى دېگۈدەك مۇسۇلمانلار بولۇپ، ئۇيغۇر، تاتار، تۆڭگان، تارانچى ۋە قىرغىز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. هەقىقىي رۇسلار ناهايىتى ئاز. رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا پەيدا بولۇشى تەخمىنەن 19 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە، رۇسىيە زېمىنى بىلەن جۇڭگو زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تەدرىجىي تۇتىشىشقا باشلىغان چاغدىن باشلانغان. ئالدى بىلەن جۇڭگو زېمىنىغا قەدەم قويغۇچىلار تەبىئىي هالدا سودىگەرلەردۇر. دەل ئۇلارنىڭ باي بولۇش تەبىئىتى، يېڭى تاۋار، يېڭى بازارلارنى قوغلىشىشتەك ئىستەكلىرى بۇ كىشىلەرنى يىراق يېزا - قىشلاقلارغا ئاپىرىپ تاشلىغان. رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ يىراقلاردىن شىنجاڭغا كېلىشىمۇ دەل شۇنىڭ ئۈچۈن بولغان. جۇڭگونىڭ هۆكۈمرانلىقى غەربىي رايوندا ئەمدىلا مۇستەهكەملەنگەن، جۇڭگونىڭ سودىسىمۇ تېخى ئەمدىلا تەرەققىي قىلىۋاتقان چاغدا، داۋاملىق ئىلگىرىلەش روهىغا باي رۇسىيە

سودىگەرلىرى دەرھال شامالغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ئۆز تاۋارلىرىنى ئېلىپ بۇ يېڭى تۈپراققا قەدەم قويىدى. رۇسىيە سودىسى بايان قىلىنغان بابلاردا مەن ئۇنىڭ سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا قانداق قىلىپ تەرەققىي قىلىپ مۇستەھكەملەنگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئەمدى مەن رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ بۇ رايوندىكى قانۇنىي ئورنىنىڭ قانداق قىلىپ تەدرىجىي تىكلەنگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتىمەن:

جۇڭگولۇقلار ئەزەلدىن چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۆز زېمىنلىرىدا پەيدا بولۇشىنى قارشى ئالمايدۇ. رۇسىيە سودىگەرلىرىگىمۇ ئوخشاشلا شۇنداق. ئېلىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مۇھاجىرلىرى جۇڭگولۇقلار بىلەن ناھايىتى تەستە ئالاقە ـ مۇناسىۋەتتە بولغان. ئۇلار خەنزۇلار، شۇنىڭدەك ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان ۋە بوزەك قىلىنغان. بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر داۋاملىق تۇردە قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنۇقىمۇ بولمىغان سودا ـ كارۋانلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ بوزەك قىلغان. پەقەت رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىرقانچە قېتىم ئوتتۇرىغا چىقىپ سۆزلىشىشى بىلەن رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى سودىسى ئاندىن مەجبۇرىي كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. شۇنداق قاراشقا كېلىشكە بولىدۇكى، 1851 ـ يىلىدىكى «ئىلى شەرتنامىسى» بىر بۇرۇلۇشتۇر. چۈنكى، شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرغان رۇسىيە پۇقرالىرى ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى ياخشىلاشقا باشلىدى. بۇنى بۇرۇنقى جۇڭگو تېررىتۇرىيەسىدە ئولتۇرۇشلۇق رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھېچقانداق ھوقۇق ئورنى يوق ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى دېيىشكە بولىدۇ. ئىلى شەرتنامىسىگە ئاساسەن، رۇسىيە پۇقرالىرى غۇلجا ۋە ئىلى رايونىدا سودا قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. شەرتنامىدە يەنە رۇسىيە ئىلى ۋە چۆچەكلەردە

كونسۇلخانا قۇرۇپ رۇسىيە پۇقرالىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سودىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ھوقۇقلۇق، دەپ بەلگىلەندى. لېكىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيەلىكلەرنىڭ سودا ۋە تۇرمۇش شارائىتلىرى ھەتتا يۇقىرىقى شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا شۇنداق مۇشكۇل بولماقتا. مەسىلەن، بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن رۇسىيە سودا كارۋانلىرى پەقەت بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە (يەنى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنگىچە) غۇلجىغا كېلىشى لازىم①. رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن تاۋار سېتىپ بېرىشىگە بولمايدۇ②. غۇلجىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆزى خالىغانچە سودا فاكتورىيەلىرى (سودا مەركىزى)دىن چىقىپ شەھەرگە كىرىشىگە بولمايدۇ ③، ۋەھاكازالار. جۇڭگونىڭ يەرلىك دائىرىلىرى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا كېلىشىنى ھەرگىزمۇ ياخشى كۆرمەيدۇ. شۇڭا بۇ بەلگىلىمىلەرنى، بولۇپمۇ دەسلەپكى چاغلاردا ئىنتايىن قاتتىق ۋە ئەستايىدىل ئىجرا قىلدى. بۇنىڭدا پەقەت كونسۇلخانىلارنىڭ مۇھاپىزىتى ئارقىلىقلا جۇڭگولۇقلار ناھايىتى ياقتۇرمىغان ئاشۇ خىل كونا تۈزۈم شارائىتىغا قايتىشتىن ساقلانغىلى بولمىدۇ.

تۇڭگان يېغىلىقى مەزگىلىدە بارلىق رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن ئايرىلىشىغا توغرا كەلدى. جۇڭگو بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرگەندە، ئۇلار يەنە بۇ يەرگە قايتىپ كېلىشتى. ھازىر ئۇلار بۇرۇنقىدەك ئۇنداق دۈشمەنلىك پوزىتسىيەگە ئۆچرىمايدىغان بولدى. جۇڭگولۇقلار شۇنىڭ ئۈچۈن بىرقەدەر دوستانە بولۇپ قالدىكى، بۇنىڭدا ئاساسەن ئۇلار بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىزنىڭ ئۇلارغا خىزمەت

① شەرتنامىنىڭ 8 ـ ماددىسى.
② شەرتنامىنىڭ 12 ـ ماددىسى.
③ شەرتنامىنىڭ 9 ـ ماددىسى.

قىلىشىغا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇلار بارلىق تاۋارلارغا ۋە ماددىي ئەشيا توپلاشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. لېكىن، بۇ يەرلەر قۇرۇقدىۋېتىلگەنىدى. جۇڭگولۇقلار رۇسىيە پۇقرالىرىنى تاپسا ئاندىن بۇ نەرسىلەرگە ئېرىشەلەيتتى. دېمەك، بۇنىڭ ئۈچۈن رۇسىيە پۇقرالىرىغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش لازىم ئىدى. شۇڭا 1881 - يىلىدىكى «جۇڭگو - رۇسىيە پېتېربۇرگ شەرتنامىسى» ئىمزالانغان چاغدا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بۇ شەرتنامىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا خېلىلا ياخشى ئاساسلار سېلىنىپ بولغانىدى. پېتېربۇرگ شەرتنامىسىدە بۇرۇنقى شەرتنامىلەردە رۇسىيە پۇقرالىرىغا بېرىلگەن بارلىق ھوقۇقلار ساقلاپ قېلىنغاندىن سىرت، يەنە يېڭى ھوقۇق - مەنپەئەتلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇنىڭدىكى ئەڭ ئاساسلىقى ۋە تۇپكى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى، پۈتكۈل سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەركىن ئولتۇراقلىشىپ سودا قىلىش ھوقۇقى بولۇش، شۇنىڭ بىلەن بىللە سودىسىدىن باج ئالماسلىقتۇر. بۇ شەرتنامە رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن شۇنداق پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردىكى، شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسىيەنىڭ سودىسى دەرھال روشەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ بۇ يەردىكى سانىمۇ ئاشتى. يەنە ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كېلىپ تىجارەت قىلىپ باقمىغان نۇرغۇن سودىگەرلەرمۇ كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇركىستان تېخى رۇسىيەگە قوشۇۋېلىنمىغان چاغلاردىلا جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن تۇركىستان ئۇيغۇرلىرىمۇ ئۆزلىرىنى رۇسىيە پۇقرالىرى دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇنداق قىلىشتا ئۇلار ھازىر رۇسىيە مۇھاپىزىتى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشنىڭ كۆپ ياخشىلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن. شۇڭا، بۇ مۇھاپىزەتتىن پايدىلىنىشنى قارار قىلىشقان. بۇنداق بولغاندا

بۇ رايوندىكى بارلىق چوڭراق شەھەرلەردە، بولۇپمۇ رۇسىيە كونسۇلخانىسى قۇرۇلغان جايلاردا بىرقەدەر چوڭ بولغان مۇھاجىرلار رايونى شەكىللەندى. تۆۋەندە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدىكى ھەربىر مىللەت توغرۇلۇق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئومۇمەن رۇسىيە پۇقرالىرى بارلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە رۇسىيەلىك ئۇيغۇرلار بار، يەنە كېلىپ ھەرقايسى جايلاردىكى رۇسىيە سودىگەرلىرى ئارىسىدا ئۇلارنىڭ سانى ئىنتايىن كۆپ. قەشقەردە ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى باشقا شەھەرلەردىكى ئالاھىدە مەركەزلەشكەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب بۇ رايونلار رۇسىيە تۇركىستانى بىلەن چېگرالىنىدىغان بولغان. قەشقەردە بىزنىڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرىمىزنى «ئەنجانلىقلار» دەپ ئايرىيدۇ. شۇبھىسىزكى، ئەنجاندىن قەشقەرگە كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار ئىنتايىن مەدەنىيەتسىز مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتى كىشىلەرگە ئوبدان تەسىرات قالدۇرمايدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاش ئەجدادىدىن بولغان قەشقەرلىكلەرگە ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بىز قەشقەرلىكلەرنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ئۇ رۇسىيە ئۇيغۇرلىرىغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئۇيغۇرلار بەكمۇ ھېيلىگەر كېلىدۇ. ئۇلارغا ئىشەنگىلى بولمايدۇ، ئادەم ئاسانلا ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ئۇيغۇرلارنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى كۈچلۈك، ئۇلار ئۆچۈن ئېيتقاندا، بىرەر قۇر پۇزۇر كىيىملەرنى كىيىپ بازارنى بىر ئايلىنىپ چىقىش ئارقىلىق ئۆزىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتىمۇ ئۇيغۇرلار يېمەي - ئىچمەي يۇرۇپ ئامال

قىلىپ بىر قۇر ئىسسىل تونلارنى ئېلىپ كىيىدۇ. ئەگەر يەنە پۇلى بولسا بىرەر ياخشى ئات سېتىۋالىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ياساللىقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشتەك ئالاھىدىلىكى يالغۇزلا كىيىنىشتىلا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئېچكى تۇرمۇش جەھەتتىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار دىنغا ئىنتايىن بەك ئىشىنىدۇ، ھەتتا ئۇلارنى دىنىي ئەسەبىيلەر دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بارلىق مۇسۇلمان مەزھەپلىرى ئارىسىدىن ئۇيغۇرلاردىن بولغان ئەسەبىي مۇرتىلارنى ھامان تاپقىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان پەۋقۇلئاددە مۇراسىملارغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان دىنىي مەزھەپلەردىن ئۇلارنى ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئىشانلار» مەزھىپى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ناھايىتى كەڭ تارالغان. بۇ مەزھەپنىڭ مۇرتىلىرى ھەر ئاخشىمى بىر يەرگە يىغىلىپ نامازئوقۇيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك ئولۇك ئاۋازدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ. توختىماستىن ۋە ئۇزۇپ قويماستىن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ، تاكى ئاربدا بىرەرسى چارچاپ ھوشىدىن كەتكەنگە قەدەر داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنداق يىغىلىشلاردا، ۋاراڭ ـ چۇروڭ ۋە قىيقاس ـ سۇرەنلەر ئادەمنى چۆچۈتىۋېتىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ، ھەتتا نۇرغۇن مۇسۇلمانلارمۇ ھەممىسى يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈشكە ئالدىرىشىدۇ. بۇنى كۆرگەن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغۇچىلار كۆڭلىدە رازى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار ھەممە ئىشتا ئۆزى خالىغانىنى قىلىدۇ. ئەگەر باشقىلارنىڭمۇ شۇنداق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسە ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىۋى ئەخلاقىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىسلام مۇرتىلىرىنىڭ كۆپ خوتۇن ئېلىشىغا رۇخسەت قىلغان، شۇڭا ئۇيغۇرلار بۇ ھوقۇقتىن ئوچۇق ـ ئاشكارا پايدىلىنىدۇ. كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ھەرقايسى جايلاردا سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار بارغانلىكى جايدا ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالسا بىرەر خوتۇن ئالىدۇ. مەسىلەن، خۇسۇسەن مەنمۇ بەزى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى جايلاردا بەش - ئالتە خوتۇنلىنىڭ بارلىقىنى بىلىمەن.

ئۇيغۇرلار تىجارەت قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ھەتتا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھەربىر ئۇيغۇر تەبىئىتىدىن سودىگەر. ئەمما ئۇلار ھەمىشە چوڭ ئىشلارنى قىلالمايدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجادچانلىق روھى كەم، ئۇنىڭدىن قالسا، ئىشلارنى توغرا تەشكىللەش ئىقتىدارى يوق. مەن كۆپ قېتىم بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭراق تىجارەت قىلىش ئەھۋالى بىلەن تونۇشقان. ئۇلارنىڭ تىجارەتنى شۇنداق قالايمىقان قىلىشى مېنى ھەيران قالدۇردى. مەن رۇسىيەنىڭ سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىسى ئۇستىدە توختالغىنىمدا، بىزنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەتنى ناھايىتى كاسات باشقۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈستۈپ ئۆتكەنىدىم.

بىزنىڭ ئۇيغۇرلىرىمىز گەرچە ئاللىقاچان رۇسىيە پۇقراسىغا ئايلىنىپ، خېلى بۇرۇنلا ھەقىقىي رۇسلار بىلەن ئارىلىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ رۇسلاردىن ئۆگەنگەن نەرسىلىرى ناھايىتى ئاز. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رۇسچە سۆزلەشنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. رۇسچە خەتنى تونۇشىدىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئادەتتە ئۇلارنىڭ رۇسچە بىلىمى پەقەتلا كۈندىلىك تۇرمۇشتا زۆرۈر بولغان ئىنتايىن ئاددىي بىرقانچە رۇسچە جۈملىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ، خالاس. ئۇيغۇرلار رۇسلارغا، شۇنىڭدەك ئادەتتە خىرىستىيانلارغا نىسبەتەن دوستانە پوزىتسىيەدە بولمايدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن بىزنى ئىشىنىشكە بولمايدىغان «كاپىرلار» دەپ قارايدۇ. شۇڭا، رۇسلار ئۇيغۇرلار تەرغىب قىلىدىغان پان ئىسلامىزمنىڭ غايىۋى كۈشەندىلىرى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ رۇسلارغا بولغان دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى ئۆز ھەرىكەتلىرىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ خەتەرگە تەۋەككۈل قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئىپادىلىنىشى تېخىمۇ روشەن بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار

كونسۇلخانىلارغا دائىم دېگۈدەك قارشىلىشىش پوزىتسىيەسى تۇتىدۇ، ئەمما بۇ خۇپيانە بولىدۇ. ئۇلار ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا رۇسىيە دائىرىلىرى بىلەن زىتلىشىشكە پېتىنالمايدۇ. ئەمما، ھوقۇقى يوق رۇسلارغا نىسبەتەن ئۇلار ئۆز ھېسسىياتلىرىنى ئانچە يوشۇرماستىن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. مېنىڭ بىلىشىمچە، تۆۋەندىكى بۇ خىل ئەھۋاللار بىرلا قېتىم سادىر بولغان ئەمەس. ھەر قېتىم رۇسلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بىرەر تىجارەت قىلماقچى بولغاندا، ئۇيغۇرلار ھەمىشە جېنىنىڭ بارىچە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىش شۇ دەرىجىگە قەدەر يېتىپ بارىدۇكى، ئۇيغۇرلار مەيلى نېمىلا دېگەنبىلەن ئۆزلىرىنىڭ بىكار ئۆيلىرىنى رۇسلارغا ئىجارىگە بېرىشكە ھەرگىزمۇ ئۇنىمايدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆي ئىجارىگە ئالغۇچىنىڭ پەقەت رۇس بولۇپ قالغانلىقىلا ئىدى. شۇڭا ئىش يوغىناپ ماڭا كېلىپ ئەرز قىلىشقا تەرەققي قىلىپ، مېنى ئوتتۇرىغا چۇشۇپ رۇسلارغا يارەدەم بېرىپ بۇ ئىشنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىشقا مەجبۇرلاشقۇچە يېتىپ بارغان. ھېلىمۇ ياخشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىناقسىزلىقى ۋە قاتتىق ئىتتىپاقسىزلىقى ياخشى پۇرسەت يارىتىپ بەردى. بولمىسا ئۇلارنىڭ بۇ خىل زىتلىشىشتەك پۇزىتسىيەسىگە ناھايىتى تەستە تاقابىل تۇرغىلى بولاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا مۇسۇلمان مۇرىتلىرى، بولۇپمۇ تاتارلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمۇ ئانچە ياخشى ئەمەس. ئۇلار ئۆزلىرىنى ھەقىقىي مۇسۇلمان، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىخلاسمەن مۇسۇلمان دەپ قارايدىكەن. باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ ئىمانى پاكمۇ؟ بۇ ناھايىتى گۇمانلىق ئىمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار باشقا دىنداشلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. مەسىلەن، ئۇلار تاتارلارنى مۆمىن مۇسۇلمانلار ئەمەس، دەپ قارايدۇ. چۈنكى، تاتارلار رۇسلار بىلەن ئارىلىشىپ داۋاملىق تۇردە ياۋروپاچە تۇرمۇش شەكلىنى قوغلىشىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق ھاكاۋۇر پوزىتسىيەسى ئەلۋەتتە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ

ئۇلارغا بولغان ئۆچلۈكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇ مۇسۇلمانلار ئۇيغۇرلارنى ياخشى كۆرمەيدۇ. پۈرسەت تاپسىلا ئۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنى زەھەرخەندىلىك بىلەن مەسخىرە قىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ قالغان ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تاتارلارنىڭ بەزىلىرى رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ياۋروپا قىسمىدىن كۆچۈپ كەلگەن، بەزىلىرى سىبىرىيەدىكى شەھەرلەردىن كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار رۇسلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت بىللە ياشىغانلىقى ۋە داۋاملىق بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، رۇسلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلمىغانلىرى يوق دېيەرلىك. ئەگەر تاتارلار تېخى پۈتۈنلەي رۇسلىشىپ بولالمىدى دېيىلگەندىمۇ، ئۇنداقتا ئۇلار ھېچبولمىغاندا رۇسلاردىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى قوبۇل قىلدى. ھازىر جۇڭگودا ئۇلار ئۇچۇن ئىنتايىن يات بولغان جۇڭگو ئاھالىلىرى ئارىسىدا ياشاش ــ ئۇلارنى ئۆزلىرىدىكى بارلىق رۇسچە ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆچەپ ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر قىلغان، يەنە كېلىپ ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇلۇغ رۇس ئىمپېرىيەسىنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارىشىدۇ. رۇسىيەدە بولسا ئۇلار رۇسلارنىڭ ھەرخىل نەرسىلىرىگە نىسبەتەن ئېھتىمال تېخىمۇ بەك ياتسىرىشى، رۇس ئاھالىسى بىلەن بولغان مىللىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى پەرقلەرگە نىسبەتەن سېزىمى تېخىمۇ ئىنچىكە بولۇشى مۇمكىن. ئەمما يات ئەلدە بۇ خىل پەرق گويا ئاجىزلىشىپ، ھەتتا يوقاپ كەتكەن، ھېچبولمىسا كۆپىنچە ھاللاردا شۇنداق. بارلىق تاتارلارنىڭ ھەممىسى رۇسچە سۆزلىشىشنى بىلىدۇ. ئۇي جاھازلىرىمۇ رۇسچە ئۇسلۇبتا. بىرقەدەر باي بولغان ھەمدە مەدەنىيەتلىك تاتارلار تېخى رۇسچە گېزىتكە مۇشتەرى بولىدۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئۆز بالىلىرىنى رۇسچە ئۆگىنىشكە يېتەكلەيدۇ ھەمدە بۇنداق قىلىش ناھايىتى زۆرۈر، دەپ قارىشىدۇ. تاتارلار رۇسلاردىن

ئۆزىنى قاچۇرمايدۇ. ھەر قانداق رۇسلارغا نىسبەتەن دۇشمەنلىك پوزىتسىيەدە بولمايدۇ. ئەلۋەتتە ھەممە تاتارلار ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ. بەزىلىرى ئىسلامىيەتكە يات دىندىكىلەرگە ئىنتايىن ئۆچ دىنىي ئەسەبىيلەردۇر. ئەمما، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى موللىلار ياكى بولمىسا پەقەت ئۆزىنىڭ روھىنى قۇتقۇزۇشقىلا ئەھمىيەت بېرىدىغان قېرىلاردىن ئىبارەت. كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، تاتارلار رۇسلار بىلەن يېقىنلىشىش جەريانىدا رۇسلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ياخشى بولمىغان تەرەپلەرنى قوبۇل قىلىۋالغان. مەسىلەن، ھاراق - شارابنى ياخشى كۆرىدۇ، بەزىدە قىمارمۇ ئوينىاپ قويىدۇ. ئۇلار پۈتۈنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىچىۋېرىدۇ. بۇ تاتارلار ئىچىدە يامان ئىش ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ سۆزى بويىچە ئىبىتقاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆزۈم ھارىقى ۋە ئاق ھاراقنى ئىچىشنى چەكلىگەن، لېكىن پۈتۈن ئىچىشنى چەكلىمىگەن. ئەمما پۈتۈن ئىچىدىغانلار ئادەتتە ۋودكا ئىچىشنى رەت قىلمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەمىشە شۇنداق. شۇڭا تاتارلارنىڭ ئارىسىدا دائىم دېگۈدەك جېنىغا ئىچى ئاغرىمايدىغان پىيانچۇكلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

تاتارلار دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ھەممىسى ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلاردۇر. لېكىن ئۇلار دىنىي ئەسەبىيلىكنى يۇقتۇرۇۋالمىغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەن «ئىشانلار مەزھىپى» تۇرىدىكى ھەرخىل ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرى ئىچىدە تاتار مۇرتلار ئىنتايىن ئاز. ئۇلار ھەتتا بۇ مەزھەپتىكىلەرنى مەسخىرە قىلىدۇ، ئەمما ئوچۇق - ئاشكارا ئۇنداق قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئائىلىۋى تۇرمۇشتا تاتارلار ئۇيغۇرلاردىن ياخشىراق. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بىرقانچە خوتۇن ئالىدىغان ھوقۇق يوق. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قىلىش ئەمەلىيەتتە مۇڭاپىق ئەمەس ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەتتە بىز ئۇچراتقان كۆپ ساندىكى تاتارلارنىڭ بىرلا خوتۇنى بار. پەقەت موللىلارلا بىرنەچچە خوتۇن

ئالىدۇ. تاتار ئاياللىرى ئۆز ئەرلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ھۆرمىتىگە ئىگە. ئائىلىدە مەلۇم نوپۇزىمۇ بار. ئاياللارنىڭ يات ئەركەكلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشى، ئۇيغۇر ئاياللىرىدەك ئۇنداق قاتتىق ئەمەس. قانچىكى باي ئائىلە بولسا، ئۇنىڭ ئايالى شۇنچە ئاڭلىق كېلىدۇ. شۇڭا، ئايالنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئېرىنىڭ مېھمانلىرىنى كۈتۈش ئىشلىرى تاتارلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەيران قالغۇدەك ئىش ئەمەس. ئۇلار پەقەت مۇسۇلمان مېھمانلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ، خالاس.

تاتارلار تىجارەت قىلىشتا ئەقىللىك ۋە چېچەنلىكىنى ئىپادىلەپ كەلدى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ھەممىسى تاتارلاردۇر. دەرۋەقە، تاتارلارنىڭ رۇسىيە سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى زور تۈرتكىلىك رول ئويناپ كېتىشىدىن ئۈمىد كۈتۈش تەس، لېكىن نېمىلا دېگەنبىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا قىلىۋاتقان مۇسۇلمانلار ئىچىدە تاتارلار سودا جەھەتتە يەنىلا بىرقەدەر ئىشەنچلىك.

بىز ئىلىنى جۇڭگولۇقلارغا قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، يەنى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، ئىلى رايونىدىكى بىر قىسىم تۇڭگانلار رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. ئۇلار جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇڭگان يېغىلىقى تۇپەيلىدىن ئۆزلىرىدىن ئىنتىقام ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، رۇسىيە زېمىنىغا كۆچۈپ كېلىپ رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە كىرگەن. بۇ تۇڭگانلار سېمىرىچ ئۆلكىسىگە كۆچۈپ كەلگەندى، ئۇلار ھازىرمۇ يەنە شۇ يەردە تۇرماقتا.

تۇڭگانلار رۇسىيە زېمىنىدا تۇرغان يىگىرمە نەچچە يىل جەريانىدا، دەرۋەقە رۇسلارنىڭ بەزى نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئۇلارنىڭ رۇسلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشى تاتارلاردىن كۆپ ئارقىدا. بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش تارىخىدا، بولۇپمۇ تۇڭگانلارغا ئوخشاش قەيسەر، ئۆزگەرمەس مىللەت تېخىمۇ

شۇنداق كېلىدۇ. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، رۇسلارنىڭ تەسىرى تۈركگانلاردا يەنىلا مەلۇم جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. كۆپ ساندىكى تۈركگان ئەرلىرى رۇسچە سۆزلەشنى بىلىدۇ. رۇس مەكتەپلىرىگە كىرگەنلىرى يەنە تېخى خەت تونۇپ كىتاب ئوقۇيالايدۇ. بىراق تۈركگانلار ئادەتتە خەنزۇچە سۆزلەيدۇ. رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى تۈركگانلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى جۈركگو تۈركگانلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىنقى بابلاردا سۆزلەنگەن مەزمۇنلار رۇسىيە تۈركگانلىرىغىمۇ ئوخشاشلا مۇۋاپىق كېلىدۇ. پەقەت رۇسىيە تۈركگانلىرى جۈركگو تۈركگانلىرىغا قارىغاندا بىرقەدەر سىلىق ـ سىپايە ۋە ئاق كۆڭۈل كېلىدۇ. بۇ ئېھتىمال رۇسىيەنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ تېخىمۇ مۆتىدىل بولغانلىقىدىن ھەمدە تۈركگانلارغا نىسبەتەن ئادىلراق بولغانلىقىدىن ۋە ئۇلارنىڭ خاراكتېرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. ئۇلار جۈركگو تۈركگانلىرىغا ئوخشاش ئۇنداق تاش يۈرەك، گۇمانخور ئەمەس، تاشقى كۆرۈنۈشىدىمۇ رۇسىيە تۈركگانلىرى جۈركگو تۈركگانلىرىغا ئوخشىمايدۇ. جۈركگو تۈركگانلىرى خەنزۇچە كىيىم كىيىدۇ، ئۆرۈمە چاچ قويىدۇ. بۇ چاچ دەل بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇقرالىرىنىڭ سىمۋولى. رۇسىيە تۈركگانلىرى بولسا ئۆرۈمە چاچ قويمايدۇ. كىيىم ـ كېچەكى رۇسىيە مۇسۇلمان تاتارلىرى ۋە ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش، يەنى ئۇزۇن تون كىيىپ چېچىنى چۈشۈرۈۋېتىدۇ ھەمدە گۈل كەشتىلەنگەن كىچىك دوپپا كىيىۋالىدۇ. رۇسىيە تۈركگانلىرىنىڭ مەجەز ـ خاراكتېرى سىلىق بولۇپ، قوشنىلىرى مەيلى رۇسلار بولسۇن ياكى مۇسۇلمان بولسۇن، ھەممىسى بىلەن ئىناق ئۆتەلەيدۇ. رۇسىيە زېمىنىدا ئۇلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ جۈركگوغا كېلىشى ياكى تىجارەت قىلىش ئۈچۈن ياكى بولمىسا ھارۋا ھەيدەش ئۈچۈندۇر. جۈركگو زېمىنىدا رۇسىيە تۈركگانلىرى ئاساسەن ئىلى رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار دەل ئاشۇ يەرلەردىن

بىزنىڭ رۇسىيەگە كۆچۈپ كەلگەن. شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ باشقا جايلىرىدا رۇسىيە تۈڭگانلىرىنى ناھايىتى ئاز ئۇچراتقىلى بولىدۇ. چۈنكى، رۇسىيە تۈڭگانلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا چوڭ سودا بىلەن شۇغۇللانماستىن، بەلكى ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئىلى رايونىدىكى سودىمۇ ئۇلارغا يېتىپ ئاشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا تۈڭگانلار جۇڭگولۇقلارغا ئىشەنمەيدۇ. بىر - بىرىگە بولغان ھېسسىياتىمۇ ياخشى ئەمەس. دېمەك، بۇلارمۇ مەلۇم روللارنى ئوينىغان.

بىر قىسىم تارانچىلارمۇ تۈڭگانلارغا ئوخشاش ئىلىنى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن بىزگە تەۋە بولۇپ كەلگەن. ئۇ ۋاقىتلاردا بىزنىڭ سېمىرىچ ئۇلكىمىزگە كۆچۈپ كەلگەن تاتارلار 50 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. كۆچۈپ كېلىشتىكى ئاساسىي سەۋەبمۇ تۈڭگانلارنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ قويغانلىقى ئۈچۈن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكىدىن ئىدى. دۆلىتىمىزنىڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ تەسىرىمۇ ھەقىقەتەن ناھايىتى زور رول ئوينىغان. ئۇلار بار كۈچى بىلەن تارانچىلارنى رۇسىيە تەۋەلىكىگە كىرىشكە نەسىھەت قىلغان. لېكىن، ئېلىمىزنىڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ زادى نېمە ئۈچۈن تارانچىلارنى رۇسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە كىرىشكە جەلپ قىلىشىنىڭ قانداق زۆرۈرىيىتى بارلىقىغا بىر نېمە دېيىش ھەقىقەتەن قىيىن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي مەقسەت خەنزۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىكەن، يەنى بۇ يەرلەرنى ئادەمزاتسىز جايلارغا ئايلاندۇرۇۋېتىش ئارقىلىق جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىلىنى قايتۇرۇۋالغانلىقىدىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ئىكەن. روشەنكى، دۆلىتىمىز ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىلىدىكى تۇرمۇشى شۇنداق خاتىرجەم - تىنچ ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئىلىنى زادىلا قايتۇرۇپ بەرگۈسى يوق ئىكەن. گەرچە بۇ خىل گەپلەر قارىماقتا ئانچە ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ۋە

ئىلى رايونىنى قايتۇرۇپ بەرگەندە نەق مەيداندا بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسى بۇ خىل قاراشتا چىڭ تۇرغان. مەجبۇرىي ھالدا تارانچىلارنى بىز تەرەپكە جەلپ قىلىشتىكى يەنە بىر سەۋەب (بۇ بىرقەدەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن) پېتىرىبۇرگ شەرتنامىسىگە ئاساسەن بىزگە ئايرىپ بېرىلگەن سېمىرىچ رايونىدا دەرھال ئاھالىلەرنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئىكەن. لېكىن مەيلى تارانچىلارنى دۆلەتمىز تەۋەلىگە كىرىشكە سەپەرۋەرلىك قىلىش قايسى خىل مەقسەتتىن كېلىپ چىققان بولسۇن، بىز تەرەپتىن ئالغاندا بۇ خىل قىلمىش ناھايىتى زور سەۋەنلىكتۇر. بۇ نېمە ئۇچۇن؟ ئالدى بىلەن سېمىرىچ رايونىدا يېتەرلىك بىننەم يەرلەر يوق، شۇڭا تارانچىلار بۇ يەرلەرگە كەلسە ياشاش ئىمكانىيىتى ناھايىتى تەس. ئۇنىڭدىن قالسا، تارانچىلار ئادەمگە ياقمايدۇ. بىز ئۇچۇن ھېچقانداق پايدىسى يوق. ئۇلارنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرى قاتارىغا ئۆتۈشى بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا نەتىجە ھېسابلانماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە پۇتۇنلەي يوڭ بولۇپ قالىدۇ. مەن جۇڭگو تارانچىلىرى ئۇستىدە توختالغان بابلىرىمدا، ئۇلارغا ئاللىقاچان ناھايىتى تۆۋەن باھا بېرىپ بولغان. رۇسىيە تەۋەسىدىكى تارانچىلار جۇڭگولۇق تارانچىلارغا ئازراقمۇ يەتمەيدۇ، بەلكى مېنىڭ قارىشىمچە، ھەتتا ئۇلاردىنمۇ ئەسكى، ئۇلار رۇسىيە تەۋەلىكىگە كىرگەندىن بۇيانقى يىگىرمە نەچچە يىل ئىچىدە، جۇڭگودا تۇرغان ۋاقتىدىكىدىنمۇ مەدەنىيەتلىكرەك بولۇپ ئۆزگەرمىدى. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، ئۇلار ھازىر چۇشكۇنلىشىۋاتىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە، جۇڭگودا قالغان تارانچىلار بىرقەدەر كۆپ تېرىلغۇ يەرلەرگە ئىگە بولدى. يەنە كېلىپ بۇ يەرلەرنى رۇسىيە زېمىنىغا كۆچۇپ كەلگەن تارانچىلار قالدۇرۇپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۇچۇن جۇڭگولۇق تارانچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ھەتتا ئانچە ـ مۇنچە ياخشىلىنىپمۇ قالدى. رۇسىيەگە بارغان تارانچىلار پەقەت ئىنتايىن ئاز يەرلەرگە ئېرىشتى، كۆپ ساندىكىلىرى جۇڭگودىكى ۋاقتىدىكىدىنمۇ

نامراتلىشىپ كەتتى، قورسىقى ئاچ كىشىلەردە قانداقمۇ مەدەنىيەت بولسۇن؟

تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كەملىكى ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى ــ دەسلەپكى يىللاردا رۇسىيە زېمىنىغا تېخى يېڭىلا كۆچۈپ كەلگەن تارانچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ كونا يۇرتلىرىنى سېغىنىدۇردى. ئۇلار ئىلگىرى ئۇ يەرلەردە نېمىدېگەن ئەركىن ـ ئازادە ياشىغان ـ ھە ! يەنە تېخى يېقىنقى يىللار مابەينىدە ئۇلارنىڭ ھال ـ ئەھۋالى خېلىلا ياخشى بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، زور بىر تۇركۈم تارانچىلار خوتۇن ـ بالىلىرىنى ۋە قاتتىق ـ قۇرۇق ئۆي جاھازلىرىنى ئېلىشىپ ئىلى رايونىغا قاراپ ئېقىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئىلىغا قايتىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، ئۇلار ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىلىدا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى قالغان. چۈنكى، تارانچىلار رۇسىيە تەۋەلىكىگە كىرىشتە مۇناق ئەھۋاللار داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ. دادىسى ياكى بىرەر قېرىندىشى جۇڭگو تەۋەلىكىدە قالغان بولسا، يەنە بىر ئوغۇل ياكى قېرىندىشى رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن بولۇپ، رۇسىيەگە كۆچۈپ كەلگەن بولىدۇ. ئېلىمىز دائىرىلىرى ھەتتا بۇ خىلدىكى ئائىلىنى تارتىۋېتىش ئىشلىرىنى رىغبەتلەندۇرۇۋاتىدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، ئۇرۇق ـ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق رۇسىيەنىڭ ئىلى رايونىغا بولغان تەسىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىكەن. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ مەقسەت ئازراقمۇ ئىشقا ئاشمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە تارانچىلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ، جۇڭگو زېمىنىغا كېتىشىدىكى پىلاندىن سىرتقى ئىش بولۇپ قالدى. ئىلىغا قايتىپ كەلگەن تارانچىلار ئىچىدە ئۇرۇق ـ تۇغقىنى بارلار ناھايىتى تېزلا ئائىلىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. بەزىلىرى ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قورۇ ـ جايلىرىغا قايتىپ كەلدى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى يوقلىرى بىرمەزگىل تىرىشقاندىن كېيىن ئۆز تۇرمۇشىنى

www.uyghurkitap.com

خېلىلا ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى ۋە تۇرمۇشى قامدىلىپ كەتتى. چۈنكى، جۇڭگو دائىرىلىرى بۇنىڭغا قارشى تۇرماستىن، بەلكى تارانچىلارنىڭ جۇڭگوغا قايتىشىنى رىغبەتلەندۈرۈۋاتىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھاپىزىتى بولغانلىقى ئۈچۈن تارانچىلار ئەركىن ھالدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. يەنى ئۇلار نېمىنى قىلىشنى خالىسا شۇنى قىلىۋاتىدۇ. ئىختىيارىي كۆچۈش سەۋەبىدىن ئىلى رايونىدىكى رۇسىيە تەۋەسىدىكى تارانچىلاردىن ناھايىتى تېزلا ئاران 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشى قالدى.

تارانچىلار دەسلىپىدە جۇڭگوغا قېچىشقا باشلىغاندا، بىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرىمىز دەرھال ئۇلارنى رۇسىيەگە قايتۇرۇپ كېلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بۇ تەدبىرلەرنى قوللىنىشتىكى سەۋەب، ئۇلار رۇسىيەدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇلار ئالغان قەرزلەر بارغانسېرى كۆپىيىپ يىغىلىشقا باشلىدى. جۇڭگوغا كەتكەن تارانچىلار ئەلۋەتتە ئۇ قەرز پۇللارنى جۇڭگودىن ئەۋەتىپ بەرمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرىمىز رۇسىيەنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا، ئۇلارنىڭ بۇ يەردىن كەتكەن تارانچىلارنى سۈرۈشتە قىلىپ قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدىكى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىدى، ھەتتا قېچىپ كەتكەن تارانچىلارنى سۈرۈشتە قىلغۇچى ۋە قايتۇرۇپ كەلگۈچى ۋاقىتلىق خىزمەت گۇرۇپپىسىمۇ تەشكىللىدى. كونسۇلىمىزمۇ تارانچىلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئۇيان - بۇيان چېپىپ، خەت - ئالاقە ماڭدۇرۇپ ھالىدىن كەتتى. يۇقىرىقى تەدبىرلەرنى قوللانغانلىقتىن بىر قىسىم تارانچىلار ئاخىر يەنە رۇسىيەگە قايتىپ كېلىشتى ۋە بەلگىلەنگەن جايغا بېرىپ تىزىمغا ئالدۇردى. بۇنىڭ بىلەن قارىماققا مەقسەتكە يېتىلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئەمەلىي ئەھۋال قانداق بولدى؟ قايتۇرۇپ كېلىنگەن ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ۋەيران بولۇپ كەتتى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئائىلە - بىساتىنى تاشلاپ كېتىشكە، ھەتتا تېرىپ قويغان يەرلەرنىمۇ

تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار خوتۇن - بالىلىرىنى ۋە پۇتۇن ئۆي جابدۇقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يوق، قونالغۇ يەرلەرمۇ يوق كەنتلەرگە ئەكېلىندى. بۇنداق جايلاردا ئۇلار ئەلۋەتتە كېلىشى بىلەنلا ئاچارچىلىققا دۇچار بولىدۇ. شۇڭا، بۇ قايتۇرۇپ كېلىنگەن رۇسىيەلىكلەرنىڭ بەلگىلەنگەن يەرگە كېلىشى بىلەنلا بەزىلىرى دەرھال قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ قاچالماسلىقى ئۈچۈن قانداق ئېھتىيات تەدبىرلىرى قوللىنىلسىمۇ بەزىلىرى يەنىلا قېچىپ كېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەنمەك ئانچە تەس بولمىسا كېرەك. بۇنداق بولغاندىن كېيىن تارانچىلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئىشلىرى باشلىنىشتىلا ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مەقسەتكە يېتىشى ناتايىن. ئۇنىڭ ئەكسىچە نەتىجىسى ناھايىتى يامان بولماقتا. بۇ تەدبىرلەر رۇسىيەگە قايتۇرۇپ كېلىنگەن تارانچىلارنى تېجىمەللەرگە ئايلاندۇرۇۋېتىپ، بىزگە يېتىپ كەلگىنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ قەلەندەر بولدى. دەرۋەقە بۇلارنىڭ ھەممىسى بىزنىڭ ئەسلىي نىيىتىمىز ئەمەس ئىدى. بۇ ئىشلار بىزنىڭ دۆلەت خەزىنىمىز ۋە تارانچىلارنىڭ ھەرخىل ئۆمەكلىرىنى تارانچىلارنى سۈرۈشتە قىلىش ۋە قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن پۇل خەجلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئىلىدا تۈرۈشلۇق كونسۇلىمىزنىمۇ ساقچىلىق رولىنى ئويناتقۇزۇپ ھەر يان چاپقۇزدى. ئەڭ ئاساسلىقى مۇشۇ سەۋەبتىن تارانچىلار بىزگە قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتتى. بۇ ئەھۋاللارغا ئاساسەن مېنىڭچە، تارانچىلارنى جۈڭگودىن مەجبۇرىي قايتۇرۇپ كېلىش ھەرىكىتىنى توختىتىشىمىز لازىم. تارانچىلار ئىچىدە قايتا جۈڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالىغانلارغا بۇ ھوقۇقنى بېرىشىمىز، جۈڭگو تەۋەلىكىگە قايتا كىرىشنى خالىمىغان تارانچىلارنى جۈڭگو تېررىتورىيەسىدە قېلىشقا رۇخسەت قىلىش كېرەك. ئۇلار پەقەت رۇسىيە تەۋەلىكىدە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان باج سوممىسىنى ئۆزى بۇرۇن تۇرغان كەنتكە ئەۋەتىپ

بەرسىلا بولدى. ھازىرمۇ بەزى كىشىلەر شۇنداق قىلىۋاتىدۇ ئۇنىڭ ئۈستىگە ھازىر جۇڭگو زېمىنىدا تۇرۇۋاتقان بارلىق تارانچىلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگو تەۋەلىكىگە قايتا كىرسىمۇ بۇ سەۋەبتىن بىزگە ھېچقانداق زىيان بولمايدۇ. چۈنكى، بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، رۇسىيە زېمىنىدا تۇرۇپ بىزگە دۈشمەنلىك ھېسسىياتتا بولۇۋاتقان رۇسىيە تەۋەسىدىكى قەلەندەر تارانچىلاردىن بىزگە نىسبەتەن ياخشى ھېسسىياتتىكى جۇڭگودا تۇرۇۋاتقان جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تارانچىلار ھامان كۆپ ياخشى. 1900 - يىلى مەن ئىلىدىكى كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان چېغىمدا، بۇ ئوي - پىكىرىمنى رەسمىي قەغەز يۈزىدە دوكلات قىلىپ تەييارلىغانىدىم. ئەمما، ئەينى چاغلاردا جۇڭگو دەل قالايمىقانچىلىق باسقۇچىدا ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىلىدىكى تارانچىلار مەسىلىسىگە چولىسى تەگمەيتتى. تا ھازىرغا قەدەر قاچقۇن تارانچىلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ھەل بولماي كېلىۋاتىدۇ.

نۆۋەتتە ئىلى رايونىدا 6000 نەپەر رۇسىيە تەۋەسىدىكى تارانچىلار ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، ئاز بىر قىسمى ئۇششاق تىجارەت بىلەن، كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىرىنىڭ ئەھۋالى بۇرۇنقىدىن كۆپ خاراب لىشىپ كەتتى. چۈنكى، جۇڭگو دائىرىلىرى ئەمدى رۇسىيە تەۋەسىدىكى تارانچىلارنى جۇڭگوغا كۆچۈپ كېلىشكە رىغبەتلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىدى دەپ قارىماقتا، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىنى خالىمايدۇ. چۈنكى، خەنزۇ كۆچمەن ئاھالىلەرگە تېرىلغۇ يەر بېرىشكە توغرا كېلىپ قالدى. جۇڭگو دائىرىلىرى تارانچىلارنى باج - سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلاش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگو پۇقراسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرماقتا ياكى بولمىسا رۇسىيە زېمىنىغا قايتىشقا مەجبۇرلىماقتا. ئەمما ئۇلار ھەر ئىككىلىسىگىلا نارازى. بىر قىسىم تارانچىلار ئامالسىز باج -

سېلىقنى تاپشۇرۇپ تۇرسىمۇ، ئەمما رۇسىيە تەۋەلىكىنى يەنىلا ساقلاپ قېلىۋاتىدۇ. كۆپ قىسىملىرى بولسا باج - سېلىق تاشپۇرۇشنى رەت قىلىپ كەلمەكتە. جۇڭگو دائىرىلىرى قىستاپ كەلگەندە ئۇلار تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا پارا بېرىپ قۇتۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن بۇ ئەلۋەتتە بىر مەزگىللىك ئىش، ئىلى رايونىدىكى تارانچىلار سودىگەرچىلىك ۋە دېھقانچىلىق قىلىشتىن سىرت، يەنە نۇرغۇن ھۈنەرۋەنلەر، چاكار ۋە يىللىقچىلار بار.

جۇڭگو تېررىتورىيەسىدە تۇرۇشلۇق رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى تارانچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئادەتتە يامان ئەمەس دېيىشكە بولىدۇ، بولۇپمۇ سودىگەرچىلىك ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ تېخىمۇ شۇنداق. ئەمما بۇلاردىن سىرت، بۇ يەردە يەنە دائىم دېگۈدەك ئاز بولمىغان ئۆي - ماكانسىز سەرگەردانلارمۇ بار. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىمۇ يوق ھەمدە مەخسۇس تۇرالغۇ ئۆيلىرىمۇ يوق. بۇلار ئىلى رايونىدىكى سادىر بولغان ئەنزىلەر ئىچىدىكى ھەر خىل جىنايەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ جانابلار كونسۇلخانىمىزغا ۋە جۇڭگونىڭ يەرلىك دائىرىلىرىگە ئاز بولمىغان ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى كەلتۈرۈپ بەردى.

قىرغىزلار ئەزەلدىن ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئۇلار ئورۇنلاشقان جايلار ھازىرقى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇگگونىڭ غەربىي رايونى ۋە بىزنىڭ سېمىپالاتىنسك ۋە سېمىرىچ رايونىمىزدىن ھالقىپ ئۆتكەن. چارۋا - مالىلىرىغا ياخشىراق يايلاق تېپىش ئۈچۈن ئۇلار بۇ بىپايان رايونلاردا ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى. بەزىدە شەرقتە جۇڭگوغا يېقىنلاشسا، بەزى چاغلاردا غەربتە رۇسىيەگە يېقىنلىشىپ كېلەتتى. ئۇلارغا ھېچكىم ئارىلىشالمايتتى. چۈنكى، ئەينى چاغلاردا مەيلى جۇڭگونىڭ بولسۇن ياكى رۇسىيەنىڭ بولسۇن، قىرغىزلار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرگەن بۇ جايلارغا نىسبەتەن باشقۇرۇش ھوقۇقى يوق ئىدى.

جۇڭگو - رۇسىيە ئىككى تەرەپ دۆلەت چېگرا سى ئايرىغان چاغدا، قىرغىزلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جايلارنىڭ بىر قىسمى رۇسىيەگە، يەنە بىر قىسمى جۇڭگوغا تەۋە بولغانىدى. بۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار ئىككى دۆلەتكە تەۋە بولۇپ كەتتى، يەنى بىر قىسمى رۇسىيەلىك، يەنە بىر قىسمى جۇڭگولۇق بولۇپ قالدى. لېكىن قىرغىزلار بۇ بىپايان زېمىندا، شۇنىڭدەك يېڭى چېگرانىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جايلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كۆنۈپ قالغان، تاكى بۈگۈنكى كۈنلەرگىچمۇ شۇنداق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار دۆلەت تەۋەلىكى ۋە دۆلەت چېگرا سىنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ ئويلاپ يېتەلمەيدۇ. شۇڭا ھېچقانداق غەم - ئەندىشىسىز ھالدا رۇسىيە زېمىنىدىمۇ چارۋىچىلىق قىلىدۇ، جۇڭگو زېمىنىدىمۇ چارۋىچىلىق قىلىۋېرىدۇ. خۇددى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا بىر يەردە ئۇلارنىڭ قىشلاقلىرى بولسا، يەنە باشقا بىر يەردە يازلىق يايلاقلىرى بار. بۇلار ھەتتا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى دۆلەت تەررىتورىيەسىدە بولىدۇ. دەسلەپكى چاغلاردا، يەنى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئېلىمىز دائىرىلىرى بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. چۈنكى، دۆلەت خەزىنىسىنىڭ مەنپەئەتى بۇنىڭ بىلەن زىيانغا ئۇچرىمايتتى. لېكىن، 90 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، بىزنىڭ چېگرا دائىرىلىرىمىز قىرغىزلارنى جۇڭگو زېمىنىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇلارغا كۆرسىتىپ بېرىلگەن رۇسىيە زېمىنىدىكى مەلۇم جايلاردا مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش ئۇچۇن تەدبىر قوللىنىشقا باشلىدى. بەزى چاغلاردا زور تۇركۈمدە خادىم ئەۋەتىپ، قېچىپ كەتكەنلەرنى سۈرۈشتە قىلىپ يانداۋرۇپ كېلىدىغان بولدى. بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، ئىلىدىكى تارانچىلارغا تاقابىل تۇرغان ئىشلارنى قايتا تەكرارلىدى. بىراق، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تارانچىلارنى بىر يەرگە مەجبۇرىي تۇرغۇزۇش قانچىلىك قىيىن بولغان بولسا، ئۇنداقتا كۆچمەن چارۋىچى قىرغىزلارنى بىر يەرگە مۇقىم

ئولتۇرغۇزۇش تېخنىمۇ مۇشكۈل. ئەمەلىيەتتىمۇ ھەقىقەتەن شۇنداق، قىرغىزلارنىڭ ئۆز يېزا - بازارلىرىغا قايتىپ بېرىشى ئەلۋەتتە مەجبۇرىي بولغان، شۇڭا ئۇلار پۈرسەت تاپسىلا جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە قېچىپ بارىدۇ. ئۇلارنى توسۇپ قېلىشنىڭ ھېچقانداق ئىمكانىيىتى يوق. چۈنكى، رۇسىيە زېمىنىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن يېتەرلىك ياياقلار كەم بولۇش سەۋەبىدىن چارۋىچىلارنىڭ نامراتلىشىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي سەۋەبلەردىن باشقا، يەنە مەلۇم دەرىجىدە سىياسىي جەھەتتىكى سەۋەبلەرمۇ بار، يەنى ھەرقايسى يېزا - بازارلاردىكى باشقۇرۇش ئورگانلىرىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەتى بار ئورۇنلارنى تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزھەپ كۈرەشلىرى بولۇپ، بۇ كۈرەشتە غالىب كەلگەنلەر مەغلۇپ بولغانلارغا نىسبەتەن بېسىم ئىشلىتىدۇ. مۇشۇنداق سەۋەب تۈپەيلىدىن قىرغىزلار جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە قېچىپ كېتىدۇ. رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى قىرغىزلار ھازىر يەنىلا ئۇزۇكسىز تۈردە جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كۆچۈپ كېتىۋاتىدۇ. ھەرقانداق تەدبىرلەرمۇ كارغا كەلمەيۋاتىدۇ. جۇڭگو زېمىنىدىكى ياياقلار رۇسىيەنىڭكىدىن كۆپ ياخشى ۋە چوڭ بولۇپ، بۇلار دەل قىرغىزلارنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالايدۇ. خۇددى رۇسىيە تەۋەلىكىنى ساقلاپ قېلىشنى خالىمىغان تارانچىلارنى رۇسىيە تەۋەلىكىنى ساقلاپ قېلىشقا زورلىغانلىقى پايدىسى بولمىغىنىدەك، قىرغىزلارنىمۇ توسماسلىق كېرەك. رۇسىيەدە ئۆزلىرىنى ئازادە - ئەركىن ھېس قىلمىغان كىشىلەر جۇڭگوغا كېتىۋەرسۇن ! ئۇلارنى كەتكىلى قويماسلىقنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق، ئەمما ئۇلارنى كەتكىلى قويساق پايدىسى تېخنىمۇ كۆپ بولىدۇ. چۈنكى، بىر قىسىم ئادەملەر كېتىپ، قېلىپ قالغان يەرلەرنى بۇ يەردە قالغان كىشىلەرگە بۆلۈپ بەرسەك ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشىلىنىپ كېتىدۇ.

رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى قىرغىزلاردىن تارباغاتاي رايونىدا

چارۋىچىلىق قىلىۋاتقانلىرى ئەڭ كۆپ. ئۇنىڭدىن قالسا ئىلىدا، بەزىلىرى بۇرۇنقى جۇڭغار رايونىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئىنتايىن ئاز. بۇ كۆچمەن چارۋىچى قىرغىزلاردىن سىرت، يەنە نۇرغۇن قىرغىزلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلارغا بېرىپ، ئىشلەمچىلىك قىلىپ پۇل تېپىۋاتىدۇ. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلار ئەمەس، كۆپ قىسمى جاتاكلار (ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار)، جۇڭگونىڭ غەربىي تېررىتورىيەسىدە تۇرۇۋاتقان رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى كۆپ قىسىم قىرغىزلار ئۆزلىرى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان كەسىپ ـ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى كۆپ ئەمەس. ھەممىسى ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. قىرغىزلار ئىچىدە چوڭ سودىگەرلەر يوق. يەرلىك كىشىلەر بۇ ئۇششاق تىجارەتچىلەرنى «ئېلىپ ـ ساتالار» دەپ ئاتىشىدۇ. بىزدە «ئۇلاغ سودىگەرلىرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھارۋا ھەيدەيدىغانلار، كارۋانلارغا تۆگە يېتىلەپ بېرىدىغانلارنىڭ ھەممىسى قىرغىزلاردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى ئىشلەمچىلەر ۋە ئائىلە چاكارلىرى بار، بولۇپمۇ تارانچىلار يوق جايلاردا تېخىمۇ شۇنداق.

ياخشى يايلاق ئىزدەپ جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كەلگەن ئاشۇ قىرغىزلارنىڭ تۇرمۇشى خېلىلا بايلىقات. ھېچبولمىغاندا ئۇلار ئارىسىدا نامراتلار يوق. بۇ يەرگە ۋاقىتلىق ئىش قىلغىلى كەلگەنلەر ھەقىقەتەنمۇ ئىنتايىن كەمبەغەل. بۇنىڭدىن شۇنى بىلىۋالغىلى بولىدۇكى، ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ۋە ھېچقانداق چىقىش يولى يوق مۇشكۈل شارائىت ئاستىدىلا قىرغىزلار ئاندىن يايلاقتىكى ئەركىن تۇرمۇشنى تاشلاپ، ئۆزلىرى كۆنەلمەيدىغان شەھەر تۇرمۇشىنى، بولۇپمۇ باشقىلارنى كۆتىدىغان تۇرمۇشنى كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. تارباغاتاي رايونىدا، بولۇپمۇ چۆچەكتىن ئىبارەت رۇسىيەگە ئەڭ يېقىن مۇسۇلمانلار ئولتۇراقلاشقان جۇڭگو ناھىيىلىرىدە نامرات قىرغىزلار ئالاھىدە

كۆپ. نۇرغۇن قىرغىزلار مەخسۇس بۇ يەرگە كېلىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ كەلگىنى بىكارغا كەتمەيدۇ، چۈنكى ئاز بولمىغان باي مۇسۇلمان سودىگەرلەر ئۇلارغا ئوبدانلا خەير - ساخاۋەت قىلىدۇ.

رۇسىيە تەۋەلىگىدىكى قىرغىزلار جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى قىرغىزلارغا ئوخشاش، ئادەتتە كىشىلەرگە سىلىق مۇئامىلە قىلىدۇ ھەمدە ئادەمگە ناھايىتى ياخشى تەسىر قالدۇرىدۇ. بىراق، چېكىدىن ئاشقان نامراتلىق ئۇلارنى جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە كېلىشكە مەجبۇرلىغان. دائىم دېگۈدەك ئۇلارنى جىنايەت يولىغا مېڭىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان جىنايەت قىلمىشلىرى ــ باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىش بولۇپ، ئاساسەن چارۋا ئوغرىلايدۇ. ناۋادا باشقا نەرسىلەرنى ئوچرىتىپ قالسا ئۇنىمۇ ئوغرىلاۋېرىدۇ. بەختكە يارىشا شۇ يەرنىڭ پەۋقۇلئاددە شارائىتى تۇپەيلىدىن ئوغرى ئىتتىك تۇتۇلىدۇ. گەرچە بەزى چاغلاردا زاڭ مالىنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشكە مۇمكىن بولمىسىمۇ، نامراتلىق سەۋەبىدىن، يەنە كېلىپ مۇشۇ يوقسۇزلۇق تۇپەيلىدىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق نۇرغۇن رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى قىرغىزلار ئوغرىلىق قىلىشتەك ناچار ئىللەتنى يۇقتۇرۇۋالغان. باشقا رۇسىيە پۇقرالىرى ئۇلارنى ئىشەنچلىك ئەمەس دەپ كۆزگە ئىلمايلا بەكمۇ قوپال مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇغىنىسى، بۇلار قىرغىزلارنىڭ جۇڭگودا ناھايىتى راھەت كۈن كۆرۈۋاتقىنىدىن دېگەن ھېسسىياتقا كېلىشىگە ھېچقانداق توسالغۇ بولمايدۇ. دېمىسىمۇ ئۇلارنىڭ ھال - كۈنى ئەمەلىيەتتە، رۇسىيە يېزا - بازارلىرىدىكى ئاچلىقتا ئۆلۈشتەك ئەھۋالدىن كۆپ ياخشى.

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا رۇسلار ناھايىتى ئاز. بۇ يەردە ئالدى بىلەن بىزنىڭ ئۇچرىتىدىغىنىمىز ئاز سانداكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەر بولۇپ، بايلىرى ئىنتايىن ئاز. ئۇنىڭدىن قالسا ھەرقايسى ئىش

باشقارمىلىرىدىكى خىزمەتچىلەر. ئەڭ ئاخىرىدا بولسا كونسۇلخانا خادىملىرى ۋە كونسۇلخانىنىڭ كازاك مۇھاپىزەتچىلىرى، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا رۇسىيەلىك سودىگەرلەر بەكمۇ ئاز. بۇنىڭدىكى سەۋەب، مۇسۇلمانلار تەرەپتىن كېلىدىغان كەسكىن رىقابەتكە دۇچ كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلارغا بولغان دۇشمەنلىك پوزىتسىيەلىرى ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا توسالغۇ بولىدۇ. بۇ رىقابەتتە رۇسلار كۆپىنچە مۇسۇلمانلارغا دائىم ئۇتتۇرۇۋېتىدۇ. دەرۋەقە، ئەگەر شەھەردىلا ماگىزىن، دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلسا، ئۇ ھالدا رۇسلار مۇسۇلمانلاردىن قېلىشمايدۇ. مەدەنىيەتلىك رۇس سودىگەرلىرى يەنە تېخى مۇسۇلمانلاردىن چۆچۈر كېلىدۇ. لېكىن بۇ يەردىكى مەسىلە، كۆپ سانلىكى تاۋارلار بۇ يەردە يايلاق ۋە يېزا - بازارلاردا سېتىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا مۇسۇلمانلارنىڭ شارائىتى رۇسلاردىن بىرقەدەر ياخشى. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئېلىپ - ساتىدىغان مۇسۇلمانلار كۆپ سانلى ئىگىلەيدىغان ئاھالىلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. جۈڭگودىكى مۇسۇلمان ئاھالىلەر ئەلۋەتتە ئۆزلىرى بىلەن بىر دىنىدىكى رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنى بىرقەدەر ياخشى كۆرىدۇ. خىرىستىيانلارغا نىسبەتەن ئۇنداق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىنقىسىنىڭ پائالىيىتى كېيىنكىسىگە قارىغاندا كۆپ ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ رۇسىيە سودىگەرلىرىگە نىسبەتەن سېلىشتۇرغاندا تۇرمۇش تەلىپى تۆۋەنرەك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار، تاتارلار، بولۇپمۇ قىرغىزلار ھېچقانداق ئىككىلەنمەستىن مەينەت كېسەك ئۆيلەردە تۇرۇپ تىجارەت قىلالايدۇ. پۇرقىراپ ئىس - تۈتەك قاپلاپ كەتكەن سوغۇق چېدىرلاردا، ئوچۇق دالادا ياتالايدۇ. ئۇلارنىڭ نېمىلەرنى يەۋاتقانلىقىنىمۇ خۇدا ئۆزى بىلىدۇ. ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسىگە رۇس سودىگەرلىرى، ھەتتا كىچىككىنە ماگىزىن خادىمىمۇ كارايىتى چاغلىق دەپ بەرداشلىق بېرىشى تەس.

رۇس سودىگەرلىرىگە بىرقەدەر ياخشىراق قونالغۇ جاي،

كۆپرەك تۇرمۇش لازىمەتلىرى كېرەك. ناۋادا ئۇ بۇنداق جاپالىق خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماقچى بولسا خېلىلا زور ھەق تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا تىجارەتتىكى پايدا كېمىيىپ كېتىدۇ. قىسقىسى، رۇسىيەنىڭ ئۆز زېمىنىدا قىلىدىغان ئىشى شۇنچە كۆپ ۋە ئالىدىغان پايدىمۇ شۇنچە چوڭ، قابىلىيەتلىك ماگنىزىنچىغا بولغان ئېھتىياجىمۇ شۇنچە كۆپ تۇرۇقلۇق، كىممۇ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا بېرىپ سودا قىلسۇن. مۇشۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن، رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودا ئىشلىرىدا مۇسۇلمانلار ئاساسىي رول ئوينىۋاتىدۇ. مۇشۇ سەۋەب تۇپەيلىدىن ھەقىقىي رۇس ئاھالىلىرىمۇ ناھايىتى ئاز. ئەمما، يېقىنقى يىللاردىن بېرى رۇسىيەلىك سودىگەرلەر ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى ئادەم سانى كۆپەيدى، ئەمما شۇنداق قاراشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. قارىغاندا، مۇسۇلمانلارنىڭ سودا ئىشلىرىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇشىدا شەك يوق.

ئوتتۇز بەشىنچى باب

جۇڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلاردىكى قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ھوقۇقى، باجسىز سودا قىلىش ھوقۇقى، جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىمتىيازىغا تۇتقان پوزىتسىيەسى. رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونى — سودا فاكتورىيەسى. ئىلى ۋە قەشقەرلەردىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى، چۆچەكتىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تاشقى كۆرۈنۈشى، مۇھاجىرلار رايونىنىڭ ئاپتونومىيەسى.

رۇسىيە ـ جۇڭگو ئىككى دۆلەت ئىمزالىغان شەرتنامىگە ئاساسەن، جۇڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان رۇسىيە پۇقرالىرى ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولىدۇ. ئۇلار جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ، شۇنىڭدەك قانۇنلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ (بۇلار باشقا چەت ئەللىكلەر بىلەن تۇزۇلگەن مۇناسىۋەتلىك شەرتنامىلەرگە ئاساسەن مۇشۇ خىل ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇش ئەھۋاللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ). ئادەتتە بۇ خىل ئەھۋاللار مەخسۇس ئاتالغۇ ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ بولسىمۇ رۇسىيەلىكلەر بەھرىمەن بولىدىغان ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلاردىكى قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ھوقۇقىدۇر. مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە جەھەتلەردە رۇسىيە پۇقرالىرى پۈتۈنلەي جۇڭگودا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق بىر رۇسىيەلىك جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ سوراق قىلىپ جازالىشىغا ئۇچرىمايدۇ. رۇسىيە پۇقرالىرىنى سوراق قىلىپ، جازالاش ھوقۇقى بارلار پەقەتلا رۇسىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەكىلى —

كونسۇلخانا ۋە رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى باشقا هاكىمىيەت ئورگانلىرىدۇر. ئەلۋەتتە بۇ ھەرگىزمۇ رۇسىيە پۇقرالىرى جۈڭگودا هازىر يۈرگۈزۈۋاتقان قانۇنلارنى ئېتىراپ قىلمىسا ياكى بۇ قانۇنلارغا خىلاپلىق قىلسا جازالانمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئۇنىڭ مەنىسى پەقەت رۇسىيە پۇقرالىرى جۈڭگو ياكى رۇسىيە قانۇنىغا خىلاپلىق قىلسا، ئۇ چاغدا ئۇ كىشىنىڭ بۇ ئەنزىدىكى جىنايىتى ياكى مەسئۇلىيىتىنى رۇسىيە كونسۇلى بېكىتىشى كېرەك دېگەنلىك، ياكى بولمىسا زۆرۈر بولغان ئەھۋال ئاستىدا، رۇسىيە كونسۇلى ۋە جۈڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئورتاق بېكىتىدۇ. ھەرگىزمۇ جۈڭگو ھۆكۈمىتى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلمايدۇ، دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ناۋادا جۈڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى رۇسىيە پۇقرالىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەلۇم بىر بۇيرۇقنى چىقارماقچى بولسا، ئۇنداقتا ئۇلارمۇ پەقەت رۇسىيە كونسۇلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن شۇنداق قىلالايدۇ. بولمىسا بۇ بۇيرۇق رۇسىيە پۇقرالىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىناۋەتسىز.

رۇسىيە پۇقرالىرى جۈڭگو دائىرىلىرىگە باج - سېلىق تاپشۇرمايدۇ ھەمدە ھېچقانداق ھۆكۈمەتنىڭ هاشار - سەيسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالمايدۇ. بۇنىڭدا پەقەت ئۇلارنىڭ كۆچمە مۇلۈكى رۇسىيە مۇهاجىرلىرىغا بۆلۈپ بەرگەن زېمىننىڭ سىرتىدا بولۇپ قالمىسىلا. مەسىلەن، ئىلىدا ئۇلارنىڭ ئېتىزلىرى ۋە باغبارات‌لىرى شەھەرنىڭ سىرتىدا بولۇپ قالسا، ئۇلار ئاز مىقداردا باج - سېلىق تاپشۇرىدۇ. جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا، جۈڭگو - رۇسىيە چېگرا سىدىن سەددىچىنغىچە رۇسىيە مۇهاجىرلىرى پۈتۈنلەي باجسىز سودا قىلىش هوقۇقىغا ئىگە. بۇ خىل هوقۇقتىن جۈڭگولۇقلارنىڭ ئۆزلىرى بەھرىمەن بولالمايدۇ. گەرچە جۈڭگونىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىرقانچە قېتىم نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتلەردە رۇسىيە مۇهاجىرلىرىنىڭ باجسىز سودا قىلىش هوقۇقىنى چەكلەشكە

ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئېلىمىز كونسۇلىنىڭ نازارىلىقى تۈپەيلىدىن تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمىدى. مەسىلەن، جۇڭگولۇقلار بىر مەزگىل بىز بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىنى مۇنداق چۈشەندۈرۈپمۇ باقتى. يەنى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ باجسىز سودا قىلىش ھوقۇقى پەقەتلا رۇسىيە مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ - سېتىشتىلا بولۇپ، جۇڭگو مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. دېمەك، ئۇلار دۆلىتىمىزنىڭ سودىسىنى ئىنتايىن تار بىر دائىرىدە چەكلەپ قويماقچى. جۇڭگولۇقلار ئەسلىدە مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ئەمەلىي تەدبىر قوللانماقچى ئىدى. لېكىن، ئېلىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى ۋە بېيجىڭدىكى ئەلچىمىز قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تېخى يېقىندىلا ئۇلار بۇ نىيىتىدىن يانىدى. شۇڭا، ھازىر ئېلىمىز سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تىجارىتى ھەرقانداق چەكلىمىگە دېگۈدەك ئۇچرىمايدۇ، باج تۆلەشمۇ كەتمەيدۇ.

رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلماسلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئەمەلىيەت جۇڭگونىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى ئارىسىدا ھېچقانداق ئىنكاس پەيدا قىلمىدى. ئۇلارچە بۇ ناھايىتى تەبىئىي ئەھۋال ئىمىش. باجسىز سودا قىلىش ھوقۇقىغا كەلسەك، بۇ داۋاملىق تۇرده جۇڭگولۇقلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاپ كەلمەكتە. رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇ خىل ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىدىكى شارائىتى چەت ئەللىكلەرنىڭكىگە يەتمەيدۇ دەپ قاراپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن باراۋەر ھوقۇققا ئىگە بولۇش توغرۇلۇق تەلەپلىرىنى قايتا - قايتا قويۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ خىل تەلەپلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا، جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىمۇ ۋەزىيەتكە ئەگىشىپ رۇسىيە

مۇھاجىرلىرىنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەشكە ياكى بولمىسا، شەرتنامىدە بەلگىلەنگەن رۇسىيە سودىسىغا بېرىلگەن پايدىلىق شارائىتلارنىڭ رولىنى ئازراق تارايتىشقا كۆپ قېتىم ئۇرۇنۇپ باقتى.

رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئىمتىيازى بار بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ كونسۇلخانىلار بار جايلاردا جۇڭگولۇقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرمايدىغان ئايرىم ئاھالىلەر نۇقتىسىنى قۇرۇشقا ھوقۇقلۇق. بۇنداق نۇقتىلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا سودا فاكتۇرىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ دائىرىسىدە جۇڭگو ھۆكۈمىت دائىرىلىرىنىڭ ھوقۇقى پۈتۈنلەي يۇرگۈزۈلمەيدۇ. بۇنداق سودا فاكتۇرىيەلىرى خۇددى رۇسىيە زېمىنىنىڭ بىر پارچىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇ يەردە تۇرىدىغانلار رۇسىيە پۇقرالىرى بولۇپ، يۇرگۈزۈلىدىغىنى پەقەت رۇسىيە قانۇنى، ئەمەل قىلىدىغىنىمۇ رۇسىيە قائىدە ـ نىزاملىرى، ئايرىم بۆلۈپ بەرگەن رايونلاردا رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونى قۇرۇش① ھوقۇقى بولسا خېلى بۇرۇنلا ئىلى شەرتنامىسىدىلا بەلگىلىنىپ بولغان. بۇ شەرتنامە بېكىتىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، دەرھال ئىلى ۋە چۆچەكلەردە مۇھاجىرلار رايونى قۇرۇشقا باشلاپ ئۆي ـ ئىمارەتلەر، ماگىزىنلار سېلىندى. چۆچەكتە ھەتتا كونسۇلخانا يېنىغا چېركاۋلارمۇ سېلىندى. بىراق بۇ مۇھاجىرلار رايونى ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدى. مۇسۇلمانلار

① ئەسلىي شەرتنامىنىڭ 13 ـ ماددىسى.

مۇھاجىرلار رايونى (كونىيا) بىلەن سودا فاكتورىيەسى (Фактория) ئەسلىي مەنىسى ئوخشاش ئەمەس. تەرجىمان ئەسلىي ئەسەردىكى ئوخشىمىغان ئەھۋالغا قاراپ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇھاجىرلار رايونى ۋە سودا فاكتورىيەسى دەپ ئاتىغان. ئەمما، بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى دائىم بۇ ئىككىسىنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىدىكەن. بۇنىڭدا ئۇ پۈتۈنلەي چار رۇسىيەنىڭ دۆلەتمەزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ مەلۇم شەھەرلىرىدە بۆلۈۋاتقان يەرلەرنى ۋە رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئولتۇراقلىشىپ سودا قىلىدىغان جايلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇ چار رۇسىيە جاھانگىرلىكى جۇڭگو زېمىنىدا قۇرغان تاجاۋۇزچىلىق نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

قوزغىلىڭى مەزگىلىدە ۋەيران قىلىپ تاشلاندى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا 1881 ـ يىلىدىكى شەرتنامە① ئىمزالانغاندىن كېيىن يەنە قايتا قۇرۇلدى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن بىز ئىلى ۋە چۆچەكلەردىلا كونسۇلخانا ۋە سودا فاكتۇرىيەسى قۇرۇش هوقۇقىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى قەشقەر ۋە تۇرپانلاردىمۇ كونسۇلخانا ۋە سودا فاكتۇرىيەلىرى قۇرۇش هوقۇقىغا ئېرىشتۇق.

خېلى بۇرۇنلا رۇسىيە ئىلىنى ئىشغال قىلغان مەزگىللەردىلا، ئىلىدا نۇرغۇن رۇسىيە سودىگەرلىرى ئولتۇراقلاشقانىدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ هەرقايسى شەهەر رايونلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ ئۆي ـ ئىمارەت، ماگىزىنلىرى بار ئىدى، ئەمما كۆپىنچىسى بازارغا يېقىن جايلاردا ئىدى. كېيىن جۇڭگولۇقلار ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بىر قىسىم سودىگەرلەر رۇسىيەگە قايتىپ كەتتى، ئەمما خېلى كۆپلىرى قېلىپ قالدى. ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ رۇسىيە ئىشغالىيىتى مەزگىلىدىكى ئۆيلىرى، ماگىزىنلىرى، يەر ـ زېمىنلىرىغا بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدا يېڭىلا كونسۇلخانا قۇرغان چاغلاردا ئۇ يەردىكى رۇسىيە مۇهاجىرلىرى رايونىنىڭ كۆلىمى خېلىلا كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ قالغانىدى. ئەپسىز بولۇپ قالغان بىرلا يېرى، رۇسىيە مۇهاجىرلىرىنىڭ ئۆيلىرى ۋە يەر ـ جايلىرى هەر قايسى جايلارغا تارىلىپ كەتكەن بولۇپ، بارلىق رۇسىيە مۇهاجىرلىرىنىڭ هەممىسىنى توپلاپ، ئايرىم رۇس ئاهالىلىرى ئولتۇراق نۇقتىسىنى قۇرغىلى بولمايتتى. شۇنداقتىمۇ رۇسىيە مۇهاجىرلىرى مەيلى بۇرۇن بولسۇن ياكى هازىر بولسۇن، ئامال بار بىر يەردە ئولتۇرۇشنى خالايدۇ. شۇڭا ئىلىدا يەنىلا بىر رۇسلار رايونى بار بولۇپ، ئۇ يەردە پۇتۇنلەي دېگۈدەك رۇسىيە مۇهاجىرلىرى ئولتۇرىدۇ. كونسۇلخانا شەهەر

① 1881 ـ يىلى تۇزۇلگەن «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

سىرتىدا بولۇپ، بۇ رۇسىيەلىكلەر رايونىدا ئەمەس، ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بېرى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى كونسۇلخانا ئەتراپلىرىدىن جۈڭگولۇقلاردىن ئىجارە زېمىن ئېلىپ، ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن كونسۇلخانا ئەتراپىدا يېڭىدىن رۇسىيەلىكلەر رايونى شەكىللەندى.

غۇلجا شەھىرىدىكى رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى جۈڭگولۇقلارنىڭ ئولتۇراق رايونىغا سېلىشتۇرغاندا كۆپ ياخشى. بۇ يەردە بىز پاكىز ياۋروپا پاسونىدىكى ئۆيلەرنى ئۇچرىتىمىز، بەزى ئۆيلەرنىڭ يانلىرىدا يەنە تېخى كۆلىمى كىچىكرەك باغلارمۇ بار. بازارلارنىڭ ئۆزىلا ناھايىتى ياخشى خىشلاردىن سېلىنغان ماگىزىنلاردىن تەركىب تاپقان. ماگىزىنلارنىڭ ئالدىدا لەمپىلىك ئۇزۇن ئايۋانلار بار. ئۇلارنى رۇسىيەدىكى نۇرغۇن سارايلارغا ئوخشايدۇ دېيىشكە بولىدۇ. رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنىڭ كوچىلىرى جۈڭگولۇقلار رايونىنىڭ كوچىلىرىدىن كۆپ پاكىز. چۈنكى، بىزنىڭ سودىگەرلىرىمىزمۇ تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ ھەمدە كونسۇل باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. كونسۇلخانا بىر قەدىمىي ھويلىلىق باغقا ئورۇنلاشقان بولۇپ، كىشىگە گۈزەللىك ۋە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. ئەمما، كونسۇلخانا ئەمەلدارلىرى تۇرغان ئۆيلەر تازا كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەس. كونسۇلخانىنىڭ يەنە بىر ئوفىتسېرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كازاك مۇھاپىزەت ئەترىتى بار. تەرجىمان ۋە تەرجىمە ئەمەلدارلىرى يېتىشتۇرىدىغان مەكتەپمۇ بار، شۇنىڭدەك دائىم تۇرۇشلۇق بىر دوختۇرمۇ بار.

قەشقەردە ئايرىم رۇسىيە سودا فاكتورىيەلىرى يوق، رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بۇ شەھەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان. بۇ خىل ئەھۋالنى تاسادىپىيلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان. دەسلەپتە كونسۇلخانا ئالمىز دېگەن يەرنى جۈڭگو ھۆكۈمىتى بېرىشكە ئۇنمىدى. بۇ مەسىلە تېخى سۆھبەت قىلىۋاتقان چاغلاردىلا رۇسىيە مۇھاجىرلىرى قەشقەردە

ئولتۇراقلىشىپ بولغانىدى. شۇڭا، قايتىدىن يەر - زېمىن ئېلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىدى. سودا فاكتورىيەلىرىنى قۇرۇش مەسىلىسى شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى. قەشقەردىكى رۇسىيە كونسۇلخانىسى كونا شەھەر (مۇسۇلمانلار شەھىرىدە) دىكى دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان. كونسۇلخانا ئىچىدە كىچىك بىر گۈللۈك بار. سىرتتىن قارىغاندا بۇ ئۆيلەر كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئانچە ئۆزىگە تارتمەيدۇ، ئەمما ئۆي ئىچى ياماق ئەمەس سەرەمجانلاشتۇرۇلغان. كونسۇلخانا ئىچىدە كازاك مۇھاپىزەت ئەترىتى، دوختۇر ۋە بىرنەچچە تاموژنا ئەمەلدارلىرى بار. ئۇلار رۇسىيە زېمىنىغا توشۇلىدىغان ماللارنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل.

چۆچەكتىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان شارائىتى تېخىمۇ ئەۋزەل. پېتېربۇرگ شەرتنامىسى ئىمزالىنىشتىن خېلى بۇرۇنلا، چۆچەك بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، خەنزۇلار بۇ يەرگە كېلىپ كۆپ ئۆتمەستىن تەخمىنەن 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا رۇسىيە سودىگەرلىرى، يەنى تاتارلار ۋە ئۇيغۇرلارمۇ چۆچەككە كەلگەندى. ئۇلار ھېچقانداق سوراقسىزلا بۇرۇنقى رۇسىيە سودا فاكتورىيەسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايلاردا تىجارەت قىلىپ، ئۆي سېلىشقا باشلىدى. ئۇ چاغلاردا رۇسىيە سودا فاكتورىيەسىدىن پەقەت خارابلىكلا قالغانىدى. شۇڭا 20 كورپۇس رۇسىيە ئاھالىلىرى ئۆيلىرى سېلىنىدى. 1882 - يىلىغا كەلگەندە تۇنجى كونسۇل يېتىپ كەلدى ھەمدە يەر ئايرىپ رۇسىيە سودا فاكتورىيەسىنى سېلىش مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇڭا ئاللىبۇرۇن رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئولتۇراقلىشىپ بولغان رايونلار سودا فاكتورىيەسى سېلىش ئۈچۈن ئاجرىتىپ بېرىلدى. بۇرۇن ئىگىلەپ بولغان يەرلەردىن سىرت بىزگە يەنە يېقىن يەرلەردىكى بوش يەرلەرنى ئاجرىتىپ كېيىنكى چاغلاردا ئۆي سېلىشقا بەردى. كېيىن بۇ يەرلەردىمۇ رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونى قۇرۇلدى.

هازىر چۆچەكتىكى رۇسىيە سودا فاكتورىيەسى ئۇزۇن ۋە تار جاي بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر رۇس مىلى، كەڭلىكى يېرىم رۇس مىلى كېلىدۇ. سىرتقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، چۆچەكتىكى سودا فاكتورىيەسى ئادەمدە ياخشى تەسىر قالدۇرمايدۇ. بۇنىڭدىكى بىر قىسىم سەۋەب ئۇ ۋاقىتلاردا كوچا، مەيدانلارنى مۇۋاپىق لايىھەلەش، شۇنىڭدەك ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا نىسبەتەن دەل ۋاقىتىدا ھېچقانداق ئەھمىيەت بېرىلمىدى. ھەر خىل شەكىلدىكى ئۆيلەر بولۇپ، نەدە سېلىشنى ئويلىسا شۇ يەرگە سالغان. قانداق سېلىشنى خالىسا شۇنداق سېلىۋالغان. شۇڭا، ھازىر بىز كۆرۈۋاتقان رەستىلەرنىڭ ھەممىسى ئەگرى - بۇگرى، كوچىلىرىمۇ ئوخشاشلا تار ۋە ئەگرى - بۇگرى، كوچا ئىچىدىكى بىر ئىمارەت مۇنداق شەكىلدە بولغان بولسا، يەنە بىرسى باشقىچە شەكىلدە، يەنى بۇ يەردىكى ئۆينىڭ كوچىغا بىر گىرۋىكى چىقىپ قالغان بولسا، ئۇ يەردىكىسىنىڭ ئۆرۈلۈپ كېتەي دەپ قالغان ئەسكى لەمپىسى چوقچىيىپ چىققان، ۋەھاكازا. قىسقىسى، چۆچەكتىكى رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا - بازارلىرىغا ئوپمۇ - ئوخشاش خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان ھويلا تاملىرىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭدىن قالسا قورشاۋ تام ئىچىدىن چوقچىيىپ كۆرۈنگەن ئۆينىڭ ئۆگزىسى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ يەردىكى ھەممە نەرسە خۇنۇك، ئۆلۈك كۆرۈنىدۇ. يېقىنقى بىرنەچچە يىللاردىن بېرى بىرقانچە غەربچە ئۆيلەر ۋە خېلىلا يامان ئەمەس مەسچىتلەر سېلىندى. ئەمما بۇ ئۆيلەر پۈتكۈل رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنىڭ خۇنۇك مەنزىرىسىنىڭ تەسىرىدە ئوخشاشلا كۆرۈمسىز بولۇپ، پۈتكۈل رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى ئۆزگەرتىشكە قىلچە ياردىمى يوق. مۇھاجىرلار رايونىنىڭ كوچىلىرىمۇ يەرلىك ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىغا ئوخشاشلا مەينەت. ئەمەلىيەتتە، كونسۇلخانا بۇنىڭغا ئازراق دىققەت قىلسىلا رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنى ئوبدانلا

تۇسكە كىرگۈزگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇسۇلمانلار ئەزەلدىن پاكىزلىقنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇلارنىڭ قورۇلىرى دائىم پاك ـ پاكىز تۇرىدۇ.

كونسۇلخانا بىر چىرايلىق ياغاچ ئۆيگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، يامان ئەمەس بىر كىچىك باغچىسىمۇ بار. مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ئادەم سانى كۆپ ئەمەس، جەمئىي ئالتە كازاك بار. مەن چۆچەكتە كونسۇل بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇ يەردىكى سودا فاكتورىيەسىگە بىر دوختۇر بەلگىلەپ بەرگەنىدىم. مائاشنى سودا فاكتورىيەسى چىقىراتتى، بۇ دوختۇر رۇسىيە چېگرا ئىدا تۇراتتى. ھەر ھەپتىدە بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە چۆچەككە بىرنەچچە قېتىم كېلەتتى. كېسەل كۆرسىتىدىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ قېشىغا بىرىپ ھەقسىز كۆرۈنسە بولاتتى. يەنە ھۆكۈمەت پۇلىدىن چىقىرىپ دورىخانا قۇرغاندۇق، بۇلار ئەسلىدە مۇھاجىرلارنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن قۇرۇلغانىدى. ئۇلار بۇ داۋالاش نۇقتىسىدىن بەكمۇ رازى ئىدى. ئەمما مەن چۆچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئەھۋال ئۆزگەردى. دەسلەپتە ئوتتۇرا دەرىجىلىك دوختۇرنى ۋىراچقا ئالماشتۇرۇۋېتىپتۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى دوختۇرنىمۇ كەتكۈزۈۋېتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن داۋالاش نۇقتىسى پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپتۇ. بۇ ھەقىقەتنىمۇ ئېچىنىشلىق بىر ئىش، چۈنكى داۋالاش پونكىتىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىدىن گۇمانلىنىش مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، دوختۇرنىڭ مائاشىنى مۇھاجىرلارنىڭ تۆلىشى ھاجەتسىز. چۈنكى ئۇ سودا فاكتورىيەسى ئىجارىگە بەرگەن ئومۇم ئىشلىتىدىغان گىرنىڭ كىرىمىدىن چىقىرىۋېلىناتتى. بۇ پۇللار دوختۇر ۋە دورىخانىنىڭ چىقىمىغا سەرپ قىلىنىپ يەنىلا ئېشىپ قالاتتى.

ئۇرۇمچىدىكى سودا فاكتورىيەنى سەككىز يىل ئىلگىرى بۇ يەردە كونسۇلخانا قۇرغاندىن كېيىن قۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇ شەھەردە تارقاق ئولتۇراقلاشقانىدى. جۈڭگو ھۆكۈمىتىدىن بىرەر پارچە يەر ئېلىپ

سودا فاكتورىيەسى قۇرۇش ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. ئەينى چاغدا يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى مەيلى قانداقلا بولسۇن، رۇسىيە كونسۇلىنىڭ ئۇرۇمچىدە ئۇزاققىچە تۇرۇپ كېتىشىنى خالىمايتتى. شۇڭا، ھەرخىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ مۇھاجىرلار رايونى قۇرۇش ئۇچۇن يەر ئالدۇرمىدى. جۇڭگولۇقلار پىرىنسىپ جەھەتتە بىزگە زېمىن بېرىشنى رەت قىلمىدى. چۇنكى، جۇڭگو بىلەن رۇسىيە ئىمزالىغان شەرتنامىگە ئاساسەن، ئۇلار چوقۇم شۇنداق قىلىشى كېرەك ئىدى. بىراق ئۇلار بىزگە كۆرسەتىپ بەرگەن يەرلەرنى نېمىلا دېگەنبىلەن ئېلىشقا بولمايدۇ. چۇنكى، بۇ يەرلەر ياكى ھەر يىلى دەريا سۇيى بېسىپ تۇرىدىغان زەيكەش يەرلەر ياكى بولمىسا ھېچقانداق سۇ مەنبەسى يوق رايونلاردۇر. ئەڭ ئاخىر بىزنىڭ كونسۇلىمىز فېدۇروف ئەپەندىنىڭ بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسەتىشى بىلەن ئۇلار ئاخىر مۇڭاپىق بىر جاينى كۆرسىتىپ بەردى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ بۇ يەرلەرنى ئىشلىتىشىمىزگە نۇرغۇن توسالغۇلارنى پەيدا قىلدى. سۆھبەتلىشىش باشلانغاندىن تارتىپ توپتوغرا بىر يىل ئۆتۈپ، ئاندىن بۇ جاي رەسمىي تۇرده بىز رۇسىيەلىكلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن بولدى. بۇ چاغقا كەلگەندە كونسۇلخانىنىڭ ئۆيلىرى ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئۆيلىرى سېلىنىشقا باشلىدى.

ئۇرۇمچىدىكى رۇسىيە سودا فاكتورىيەسى مەزكۇر شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، دەريا بويىدىكى ئېگىز يەردە سودا فاكتورىيەسى مەيلى ئۆيلەرنىڭ سانى جەھەتتە بولسۇن ياكى بولمىسا مۇھاجىرلارنىڭ سانىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ ھەممىسى كۆپ ئەمەس، بىراق ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چۇنكى، سودا فاكتورىيەسى كونسۇلىنىڭ يولىورۇقى ۋە لايىھەسى بويىچە سېلىنغانىدى. بۇ كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان ئاددىي ئۆيلەرنىڭ بىر قىسمى كوچىغا قارىتىلىپ، يەنە بىر قىسمى ھويلا ئىچىگە سېلىنغانىدى. ئۇ بىر كوچا ياقىسىدىكى تۇرالغۇ رايون بولۇپ،

يۇقۇ كتاب ئۇيغۇر يازمىسى www.uyghurkitap.com

كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە پۇتۇنلەي رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆيلىرى ۋە ماگىزىنلىرى بار. كوچا ياقىلىرىغا دەرەخ تىكىلگەن بولۇپ، كوچىغا قويۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ. مۇھاجىرلار رايونىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ.

كونسۇلخانا سودا فاكتورىيەسىنىڭ يېنىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھايىتى چوڭ بىر پارچە يەرنى ئىگىلىگەنىدى. خۇددى ئىنتايىن مۇكەممەل قىلىپ سېلىنغان قورۇقتا ئوخشايدۇ. كونسۇلخانا ئىچىدە بىر گۇللۇك بار. بىراق ئۇنى كېڭەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. 1903 ـ يىلى مەن ئىشانە توپلاپ يىغقان پۇل بىلەن كونسۇلخانىنىڭ گۇللۇكى ئىچىگە بىر چېركاۋ سالدۇرۇشقا باشلىغانىدىم. چېركاۋنىڭ ئۆگزىسى يېپىلىپ بولغانىدى، ئەمما ئىچىنى بېزەش ئۈچۈن پۇل يوق بولۇپ قالدى. بىراق پوپ كېلىپ بوپتۇ. ئېھتىمال ئۇ ئۆزى چارە تېپىپ چېركاۋنى پۈتكۈزەر.

1904 ـ يىلىدىن باشلاپ مەن ئوتتۇرىغا قويغان ئىلتىماس بويىچە ھۆكۈمەت سوممىسىدىن چىقىم قىلىپ كونسۇلخانىدا بىر دوختۇر تۇرغۇزدۇق. بۇ رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەقىقەتەنمۇ بىر چوڭ ياخشى ئىش. چۈنكى بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئەڭ يېقىن يەردىكى دوختۇرمۇ ئۇرۇمچىدىن 700 رۇس مىلى يىراقلىقتا ئىدى. شۇڭا رۇسىيە مۇھاجىرلىرى داۋالىنىش جەھەتتە كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. مېنىڭ بىلىشىمچە، جۇڭگولۇقلاردىن بۇ دوختۇرنى تېپىپ كېسەل كۆرسىتىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇلار جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ بىزنىڭ كونسۇلىمىز، شۇنىڭدەك دۆلىتىمىز مۇھاجىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشتا ياخشى تەسىرلەرنى پەيدا قىلدى.

كونسۇلخانىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەتىرىتىدە 44 كازاك بار. ئۇلارنى بىر ئوفىتسېر يېتەكلەيدۇ. سودا فاكتورىيەسىدە «نادىياتسىيا» شىركىتى تەسىس قىلغان تىرانسپورت ئىش باشقارمىسى بار. يەنە جۇڭگو ـ رۇسىيە بانكىسىنىڭ شۆبە

بانكىسىنى قوزۇشنى پىلانلاۋاتىمىز.

ھەرقايسى سودا فاكتورىيەلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىر خىل ئاپتونومىيە توزۇمىدىكى مۇھاجىرلارنىڭ ئاممىۋى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بار، مۇھاجىرلار رايونىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى رېمونت قىلىنىپ، رەتلەش ئىشلىرى باشقۇرۇلۇۋاتىدۇ. ھەر قېتىم مۇھىم ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندە، رۇسىيە مۇھاجىرلار رايونىنىڭ ئەزالىرى ھامان بىر يەرگە يىغىلىپ، يۇقىرىقى ئىككى جەھەتتىكى ھەر خىل مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىدۇ. بۇنداق يىغىنلارغا قاتنىشىدىغانلار مۇستەقىل تىجارەت قىلىۋاتقان سودىگەرلەر ياكى بولمىسا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋاكالەتچىلىرىدۇر. ماگىزىنچىلار ۋە باشقا ئەزالار بۇ خىل يىغىنغا قاتناشمايدۇ. يىغىننى سودىگەرلەر ئۆزلىرى تەشەببۇس قىلىپ چاقىرتقۇزسا بولىدۇ. كونسۇلنىڭ بۇيرۇقى بىلەنمۇ چاقىرغىلى بولىدۇ. يىغىن رىياسەتچىسى ئادەتتە سودىگەرلەر ساھەسىنىڭ كاتتىبېشى — سودا ئەھدىچىسى ياكى بولمىسا مەلۇم بىر ئابرۇيلۇق باي سودىگەر بولىدۇ. يىغىندا ئەڭ كۆپ مۇزاكىرە قىلىنىدىغىنى، مالىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى مەسىلىلەردۇر، مىسالەن، سودىگەرلەردىن سودا فاكتورىيەسىنىڭ ئومۇمنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرى سەرپىياتىغا كېتىدىغان پۇللارنى يىغىش مەسىلىسى، يىغىدىغان پۇللارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ھەمدە سودىگەرلەر ئارىسىدا ئۇنى چېچىش قاتارلىقلار. سودا فاكتورىيەسى ئىچىدە رېمونت قىلىدىغان تورلەر، يەنى كۆۋرۈك، يوللار ۋە ئېرىقلاردىن ئىبارەت ئوخشاي بۇزۇلۇپ تۇرىدىغان ۋە دائىم رېمونت قىلىش زۆرۈر بولغان تورلەر مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. سودا ئەھدىچىسىنىڭ ۋە مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارلارنىڭ مائاش سوممىسى، كونسۇلخانا قاماقخانىسىنىڭ سەرپىياتىغا پۇل ئاجرىتىش مەسىلىسى قاتارلىقلار مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. بۇنداق يىغىنلاردا يەنە سودا ئەھدىچىسى، ئومۇمنىڭ پۇلىنى باشقۇرىدىغان مالىيەگە مەسئۇل خادىملار، ئىسلام دىنى شەرئىەت قانۇنىغا ۋە خەلق ئىچىدىكى

ئۆرپ - ئادەتلەرگە ئاساسەن، خەلق ئىچىدىكى تالاش - تارتىشلارنى ياراشتۇرغۇچى سايلاپ چىقىلىدۇ. ئەڭ ئاخىردا يىغىندا يەنە باشقا سودا ئىشلىرىغا، سودا پايدىسىغا ياكى سودا فاكتورىيەسى ئىچىدىكى ئومۇمنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا زۆرۈر بولغان مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. بۇ مەسىلىلەرنىڭ بەزىلىرى سودىگەرلەر ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىش زۆۋر دەپ قارىغانلىرى، بەزىلىرى بولسا كونسۇل ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۇلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سالغان مەسىلىلەردۇر. ھەرقانداق مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىشتا پۇتۇنلەي مۇقىم تەرتىپ يوق. بارلىق قارارلارنىڭ ھەممىسى ئېغىزچە بولىدۇ. مۇزاكىرىدىن كېيىن سودا ئەھدىچىسى ياكى سودىگەرلەر ساھەسىنىڭ ۋەكىلى كونسۇلغا ئاغزاكى دوكلات قىلىپ ئۇنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنىدۇ. كونسۇلنىڭ پىكرىنىڭ سودىگەرلەر ساھەسىنىڭ ھەرقايسى قارارىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور تەسىرى بار دېيىشكە بولىدۇ. ناۋادا ئۇ ئارىلىشىشنى توغرا تاپسا، بەزىدە كونسۇلنىڭ ئارىلىشىشىمۇ زۆرۈر ۋە پايدىلىق. ئەمما بۇرۇنقى تەجرىبىلەر شۇنى بىلدۈرىدۇكى، ئەگەر كونسۇل سودىگەرلەرنىڭ قارارىغا، بولۇپمۇ مالىيە ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قارارلىرىغا ئاز ئارىلاشسا ئۇ ئاقىلانىلىك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل ئارىلىشىشنى سودىگەرلەر ئانچە بەك ياقتۇرۇپ كەتمەيدۇ يەنە تېخى ئۇ بەزىبىر چۈشىنىشمەسلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئوتتۇز ئالتىنچى باب

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلخانىسى، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلنىڭ مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىل ۋەزىپىسى. دىپلوماتىيە ۋەكىلى سۇپىتىدىكى كونسۇل، كونسۇلنىڭ تاشقى ئىشلار جەھەتتىكى پائالىيەتلىرى. جۇڭگولۇقلار بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ شەكلى ۋە بۇ ئالاقىنى ياخشىلاشنىڭ شارائىتلىرى. سودا ۋاكالەتچىسى سۇپىتىدىكى كونسۇل، شۇ يەردىكى جۇڭگو - رۇسىيە ئىككى دۆلەت سودا ئەھۋالى ئۈستىدىكى تەتقىقات، شۇنىڭدەك چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگونىڭ سودا ئەھۋالى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە قىينچىلىقى، كونسۇلنىڭ رۇسىيە سودىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولى.

رۇسىيە پۇقرالىرىنى ۋە رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۆت كونسۇلخانا قۇرۇلدى. ئۇلار: قەشقەر، ئىلى، ئۈرۈمچى، چۆچەكتىن ئىبارەت تۆت جايدا. ئەڭ دەسلەپكى ئىلى ۋە چۆچەكتىكى ئىككى كونسۇلخانا 1851 - يىلىدىكى «ئىلى سودا شەرتنامىسى» غا ئاساسەن، يەنى بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا قۇرۇلغانىدى. لېكىن بۇ ئىككى جايدىكى كونسۇلخانىنىڭ مەۋجۇت بولغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن بولمىدى. مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى پارتلاش بىلەنلا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بارلىق رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە كونسۇلخانىلارنىڭ ھەممىسى رۇسىيەگە چېكىنىدۇرۇلدى. ئۇ يەرلەردىكى كونسۇلخانىلار ناھايىتى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە تاقىلىپ قالدى. تۇڭگانلارنىڭ رۇسىيە كونسۇلخانا خادىملىرىغا، شۇنىڭدەك رۇسىيە پۇقرالىرىغا نىسبەتەن ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق

ئۆچمەنلىكى يوق، بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە ئىشتىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ بۇ يەردىن كېتىشىنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ھېچقانداق زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىدى. زىيانغا ئۇچرىغىنى پەقەتلا مەلۇم مال - مۇلۈكلا بولۇپ قالدى. ئەلۋەتتە، قوزغىلاڭ يۈز بەرگەن دۆلەتتە داۋاملىق تۇرۇشۇپرىشكە بولمايدۇ. كونسۇلخانىنىڭ ئىمارەتلىرى ناھايىتى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ھېچقانداق زىيان - زەخمەتسىز مۇكەممەل ھالدا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، چۆچەكتىكى كونسۇلخانا ئىمارەتلىرى تاكى 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا رۇسلار جۇڭگودا چېگرا ياقىلىرىدا كەنتلەرنى قۇرغانغا قەدەر ساقلىنىپ، ئاندىن چېگرا ياقىلىرىدىكى رۇسىيە دېھقانلىرى تەرىپىدىن چۈۋۈپ ئۆزىگە ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلدى. غۇلجا كونا شەھىرىگە جايلاشقان غۇلجا كونسۇلخانىسىنىڭ ئىمارەت خارابىلىرى تاكى 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا قەدەر يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. پەقەت ئون يىل ئىلگىرىلا بىر قىسمى يەرلىك ئاھالىلەر تەرىپىدىن چۈۋۈپ كېتىلدى، قالغان قىسمىنى بولسا ئىلى دەريا سىنىنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبىدىن ئېقىتىپ كەتتى.

چۆچەكتىكى كونسۇلخانىنىڭ باشلىقى چۆچەكتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، چۆچەكتىن 150 رۇس مىلى يىراقلىقتا جايلاشقان رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئودۇرسكايا ناملىق كازاك كەنتىدە تۇردى ھەمدە ئۇ يەردە چۆچەك كونسۇلخانىسىنىڭ ۋاكالىتەن ئىش باشقۇرۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. بۇ ئورگان ئۇ يەردە سەككىز يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولدى. 1875 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقى ئۈچۈن تاقىلىپ قالدى.

1881 - يىلىدىكى شەرتنامىگە ئاساسەن، بىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى يۇقىرىدىكى تۆت ئورۇندا كونسۇلخانا قۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتۇق. 1882 - يىلى قەشقەر، ئىلى، چۆچەكلەردە كونسۇلخانا قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانا بولسا خېلى

ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 1896 - يىلى ئاندىن قۇرۇلدى. ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتىشىدىكى سەۋەب، پېتىربۇرگ شەرتنامىسىگە ئاساسەن بىزنىڭ تۇرپاندا كونسۇلخانا قۇرۇش ھوقۇقىمىز بار ئىدى. لېكىن، تۇرپان كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بىزنىڭ ئۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىگۈدەك ھېچقانداق مەنپەئەتىمىز يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەردە كونسۇلخانا قۇرۇشنىڭمۇ قىلچە ئەھمىيىتى يوق بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كېيىنكى چاغلاردا ئۇرۇمچىنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى گەۋدىلەنمەكتە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تۇرپاندىكى كونسۇلخانىنى ئۇرۇمچىگە قۇرۇشىمىز كېرەك، دەپ ھېسابلىدۇق. ئەمما جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇنى بەكمۇ خالىمايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىر قۇدرەتلىك دۆلەتنىڭ ۋەكىلىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بۇ مۇھىم شەھەردە تۇرۇشى مۇۋاپىق ئەمەس ئىمىش. شۇڭا، ئۇلار كونسۇلخانىمىزنى تۇرپاندا قۇرۇشتا چىڭ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەمما بىزنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىمىز چىڭ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئامالسىز يول قويۇشقا مەجبۇر بولۇپ بىزنىڭ تەلىپىمىزگە قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىدە كونسۇلخانا قۇردۇق.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كونسۇلخانا قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا ھەرقايسى جايلاردىكى كونسۇللار، شۇنىڭدەك پۈتكۈل رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى قىيىن ئىدى. كونسۇلخانا قۇرۇشنى بىز جۇڭگولۇقلارغا تاڭغان. ئۇلار ئەسلىدە چەت ئەللىكلەرنى ۋە چەت ئەل كونسۇلخانىلىرىنىمۇ قوبۇل قىلىشنى خالىمايتتى. پەقەت بېيسىم ئاستىدىلا ئاندىن چەت ئەللىكلەرگە ۋە چەت ئەل كونسۇللىرىنىڭ چېگرا سىدىن كىرىشكە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بىزگە ئوخشاش چاقىرىلمىغان مېھمانلارغا ئانچە قىزغىن مۇئامىلە قىلىپ كەتمەسلىكى تەبىئىي. ئۇلار كونسۇلنى ئىشپىيون، يەنى مەلۇم مەقسەت بىلەن ئۆزلىرىنى

نازارەت قىلىشقا ھەمدە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئەۋەتىلگەن، دەپ قارىشىدۇ. شەرتنامىلەرنىڭ چەكلىمىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئەلۋەتتە مەلۇم دەرىجىدە كونسۇلنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. گەرچە ھەر جەھەتتىن بۇ ھوقۇقنى بۇزۇپ تۇرسىمۇ، ئادەتتىكى پۇقرالارغا كەلسەك، ئۇلار نېمىنىڭ خەلقئارا شەرتنامە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. ئۇلار دائىم دېگۈدەك رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا ۋە رۇسىيە ئەلچىلىرىگە نىسبەتەن دۈشمەنلىك ھېسسىياتىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. بىرىنچى تۈركۈم رۇسىيە كونسۇللىرى سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كەلگەندىن باشلاپ، تاكى 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى كونسۇلخانا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنگە قەدەر بولغان ئارىلىقتا تۆتتىن بىر قىسىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. بۇ مەزگىللەردە جۇڭگو نۇرغۇن چەت دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەتىنى ياخشىلىۋالدى. ئۇلارمۇ جۇڭگونىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرىدە كونسۇلخانا قۇرۇۋالدى. جۇڭگولۇقلارمۇ چەت ئەللىكلەر ۋە چەت ئەل كونسۇللىرىغمۇ تەدرىجىي كۆنۈپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 1882 - يىلى دۆلىتىمىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كونسۇلخانا قۇرغان چاغدا، ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىمىز ئىلگىرىكىگە ئوخشاش جۇڭگو ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىنىڭ روشەن ھالدىكى دۈشمەنلىك پوزىتسىيەلىرىگە دۇچ كەلمەيدىغان بولدى. بىراق، ھازىرغىچىمۇ رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىنى ۋە رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتىنى مۇھاپىزەت قىلىش جەھەتلەردە رۇسىيە كونسۇلىنىڭ يەنىلا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلىرى بار. ئەمەلىيەتتە، جۇڭگولۇقلار تا بۈگۈنكىچە ئۆزلىرى چۈشەنمەيدىغان مەدەنىيەت ۋە چەت ئەللىكلەردىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇشتا يەنىلا ئاجايىپ ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

لېكىن، بۇلارنى قويۇپ تۇرۇپمۇ شەرقتىكى جۇڭگودا كونسۇل بولۇشنىڭ ئۆزىلا ئەسلىدىمۇ ئىنتايىن بىر قىيىن ۋە مۇرەككەپ

ئىش. بۇنىڭدا ئەستايىدىل مەسئۇل بولۇشتەك خىزمەت پوزىتسىيەسىدىن باشقا يەنە مول بىلىمگە، تاكتىكىغا ۋە قەيسەر روھقا ئىگە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. پىروفېسسور مارتېنىس مۇنداق دېگەن: «كونسۇل ئۇستىگە ئالغان مەجبۇرىيەتنى ئەلۋەتتە مۇنداق بىر ئاددىي كۆزقاراشقا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: يەنى ئۇلارغا ھاۋالە قىلغان ۋەزىپە ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپ دېپىشكىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى خەلقئارا مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا، بولۇپمۇ خەلقئارا سودا ۋە سانائەت مۇناسىۋەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە ناھايىتى زور ئەھمىيىتى بار».

تالىيران ناھايىتى توغرا ئېيتقان، كەلگۈسى كونسۇللارغا مەنسۇپ.

تالىيران 1839 ـ يىلى بۇرۇن كونسۇل بولغان فرانسىيەنىڭ بىر مەرھۇم دىپلوماتىنى تەرىپلىگىنىدە مۇنداق دېگەنىدى: «يېتىشكەن بىر دىپلومات يەنە قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىسا ئاندىن ياخشى كونسۇل بولالايدۇ؟ كونسۇلنىڭ ۋەزىپىسى مۇرەككەپلىكتە چېكى يوق دەرىجىگە يېتىپ بارىدۇ. بۇ ۋەزىپىلەر باشقا خادىملارنىڭ فۇنكسىيەسى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. كونسۇلنىڭ ۋەزىپىسى ئىنتايىن مول ئەمەلىي بىلىملەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئەمەلىي بىلىملەرنى ئىگىلەش ئۇچۇن، ئەلۋەتتە مەخسۇس تەربىيەلەپ يېتىشتۇرۇشنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ».①

بۇ گەپلەر شۇبھىسىزكى ناھايىتى توغرا ئېيتىلغان ھەمدە شەرقتە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ پائالىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئىنتايىن جايىدا چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ ھەقىقەتەن شۇنداق. رۇسىيەدە بىرەر رۇسىيە پۇقراسى بىرەر ئىشنى بېجىرمەكچى بولسا، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ نۇرغۇن

① ماتېنىس: «ھازىرقى زامانىدىكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ خەلقئارا قانۇنى»، 2 ـ قىسىم، 80 ـ بەت.

ئورگانلىرىنى ۋە خادىملىرىنى ئىزدىسە بولىدۇ. ئەمما، جۇڭگودا رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پەقەت بىرلا كونسۇل بار. بارلىق ئىشلاردا يالغۇز شۇنىلا ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە رۇسىيە پۇقرالىرىدىن باشقا يەنە رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ھەرقايسى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىمۇ دائىم دېگۈدەك جۇڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان رۇسىيە پۇقرالىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل ئىشلارنى بېجىرىش ئۈچۈن ئىزدەپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كونسۇل رۇسىيەنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى بىرقاتار ئورگانلارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. دېمەك، شەرقتىكى دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ۋەزىپىسى ياۋروپادا ۋە مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ۋەزىپىسىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇرەككەپ، مۇشكۈل ۋە ئىنتايىن ئالدىراش.

شەرقتىكى دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللار ئالدى بىلەن دىپلوماتىيە ئەلچىلىرى ھېسابلىنىدۇ، ئەمما مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ مۇناق مەجبۇرىيىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقتىكى دۆلەتلەردە بەزى چاغلاردا، بەزى رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئادەم سانى ئىنتايىن ئاز، سودىسىمۇ يوق، ئەمما سىياسىي مەنپەئەتى بار جايلاردا كونسۇل تۇرغۇزۇلىدۇ. جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ دىپلوماتىيە ئەلچىسى سۈپىتىدە ئويناىدىغان رولى ئالاھىدە زور. ئۇلار خۇددى ۋالىي ۋە ئۆلكە باشلىقىغا ئوخشاش مەركىزىي ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن ئۆز - ئۆزىگە غوجا مۇستەقىل ھوقۇققا ئىگە. دىپلوماتىيە ئەلچىسى سۈپىتىدە كونسۇل ئۆزى مەسئۇل بولغان رايونلاردا ئېلىممىز ھۆكۈمىتى مەلۇم مەزگىللەردە يەتمەكچى بولغان ئەڭ مۇھىم سىياسىي مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق بىر ھەر كونسۇل ھېچقانداق باشقا خىلدىكى سىياسىي پىروگراممىنى يۈرگۈزەلمەيدۇ. لېكىن، ئۇلار مەسئۇل بولغان جۇڭگو رايونلىرىدىكى دائىرىدە، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ۋە

دۆلەتمەنلىك بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرىنىڭ يوليورۇقلىرىنىڭ ئىجراچىسىدۇر. سۆزلىمىسەكمۇ بىلىنىپ تۇرۇپتۇكى، رۇسىيەنىڭ نوپۇزىنى كۆچىنىڭ باريچە مۇھاپىزەت قىلىش ھەربىر كونسۇلنىڭ بىرىنچى مۇقەددەس بۇرچى، چۈنكى ئادەتتىكى سىياسىي كۆزقاراشتىن قارىغاندا، بۇ باش تارتىپ بولمايدىغان ۋەزىپە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ كونسۇلنىڭ ئۆزىنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ ئۇنۇمىنى ئۇيان - بۇيان قىلالايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا پۈتكۈل رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئومۇمىي ھوقۇقىنى ۋە قانۇنىي مەنپەئەتىنى، شۇنىڭدەك ھەر بىر كىشىنىڭ ھوقۇقىنى ۋە قانۇنىي مەنپەئەتىنى قوغداش كونسۇلنىڭ يەنە بىر بۇرچى.

جۈڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان رۇسىيە پۇقرالىرى بەھرىمەن بولۇۋاتقان ھوقۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ئورنى رۇسىيە - جۈڭگو ئىككى دۆلەت ئىمزالىغان شەرتنامىلەردە بەلگىلەنگەن. ئەمما، جۈڭگودا بۇ شەرتنامىلەرنى چۈشىنىدىغانلار پەقەتلا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارچۇ؟ بەزى ھاللاردا ئۇلارمۇ بۇ شەرتنامىلەرنى بىلمىدۇ، ئەمما ئۇلار نېمىنى خەلقئارا شەرتنامە دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ قانداق ئەھمىيىتى ۋە رولى بارلىقىنى زادىلا ئېنىق بىلمەيدۇ. يۇقىرىقى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇلار دائىم دېگۈدەك بۇ شەرتنامىلەردە رۇسىيە پۇقرالىرىغا بەرگەن ھوقۇق - مەنپەئەتلەرگە دەخلى - تەرۇز قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىمۇ پات - پاتلا بۇ شەرتنامىلەرگە پۈتۈنلەي قەستەن خىلاپلىق قىلىپ تۇرىدۇ ياكى بولمىسا، بۇ شەرتنامىلەرگە نىسبەتەن رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىگە زىيان سالىدىغان چۈشەنمەسلىكنى بېرىدۇ. يۇقىرىقى بابلاردا رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ باجسىز ھەر خىل سودا بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان ھوقۇقى ئۇستىدە توختالغاندا، مەن بىر

قېتىم شەرتنامىگە خاتا چۈشەندۈرۈش بەرگەن مىسالىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم. جۈڭگولۇقلار دائىم بىزنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىمىزگە دەخلى - تەرۇز قىلىشقا مايىل كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن بىز مىنۇت - سېكۇنت ھوشيار تۇرۇشىمىز لازىم. بۇ توغرۇلۇق جۈڭگولۇقلار بىلەن قىلىدىغان جېدەل - ماجىرالار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. يەنى بۈگۈن پالانى يەردە بىر رۇسىيەلىكنى قولغا ئاپتۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغىلى بولىدۇ، گەرچە جۈڭگو دائىرىلىرىنىڭ بۇنداق قىلىش ھوقۇقى بولمىسىمۇ، ئەتىسى پۈستانى بىر كىشى جازاغا تارتىلىپتۇ، دېگەننى ئاڭلىغىلى بولىدۇ. پالانى يەردە بىرسىنى ھۆكۈمەت سەيسىسىگە مەجبۇرلاپتۇ، يەنى ئەمەلدارلارنى ئاتلىق ئاپىرىپ قويۇشقا مەجبۇرلاپتۇ دېگەن خەۋەر كەلسە، يەنە بىر يەردە رۇسىيە پۇقرالىرىنى ھوقۇقسىز ئىشلارنى بېجىرگۈزۈشكە مەجبۇرلاپتۇ دېگەن گەپلەر قۇلاققا كىرىپ تۇرىدۇ. جۈڭگو دائىرىلىرىنىڭ دۆلىتىمىز سودىگەرلىرىنى بېسىشى ئادەتتىكى ئىشلار بولۇپ، بۇنى چۈشەنمەك تەس ئەمەس. چۈنكى، جۈڭگودا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان كۆپ سانىدىكى رۇسىيە پۇقرالىرى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇنداق بېسىم ئىشلىتىش ئادەتتە رۇسىيە سودىگەرلىرىدىن تاموژنا بېجى، چازا بېجى ئېلىش ۋە سودا كارۋانلىرىنى چازا بېجى ئىدارىسىدە تۇتۇپ قېلىش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. مۇشۇ خىلدىكى شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىدىغان ۋە رۇسىيە سودىگەرلىرىنى باسىدىغان قىلمىشلار كونسۇلنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، كونسۇل ھەمىشە بۇ ئىشلارغا قارىتا جۈڭگو ھۆكۈمىتىگە نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا زىيانغا ئۇچرىغان ھوقۇق - مەنپەئەتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. ئەمما بەزىدە ۋەقە تۇغدۇرغۇچىنىڭ ئۆزى تېخى جازاغا تارتىلىدۇ، بەزى چاغلاردا يەنە چوڭ ۋەقەلەرمۇ يۈز بېرىدۇ. بۇنى ئوڭۇشلۇقى ھەل قىلىش ئۈچۈن كونسۇلنىڭ ئېغىر - بېسىق، سوغۇققان بولۇشىنى، گەپكە ئۇستا، بوشاشمايدىغان

قەيسەر بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مەنمۇ بىرنەچچە قېتىم مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتا چۆچەكتىكى كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتاتتىم. ئىش ئەسلىي مۇنداق بولغانىدى: چۆچەك ئەتراپىدا بىر چارۋىچىلىق مەيدانى بار بولۇپ، شەرتنامىگە ئاساسەن، رۇسىيە پۇقرالىرى سېتىۋېلىپ كەلگەن چارۋىلارنى تەمىن ئېتەتتى. رۇسىيەگە ئاپىرىپ سېتىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە ئوتلايتتى. دېمەك، بۇ يايلاق بىز ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. چۈنكى، تارغاباتايدىن سېتىۋالغان چارۋىلارنى چۆچەككە ھەيدەپ ئاپىرىپ ئۇ يەردە توپلاپ، بىر مەزگىل يايلاتقاندىن كېيىن بىر توپ قىلىپ ئاندىن بازارغا ئاپىرىلاتتى. شۇڭا، بۇ چارۋىچىلىق مەيدانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش بىزنىڭ چۆچەكتىكى سودىمىزنىڭ يېرىمىنى كېمەيتىۋەتكەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. مەن تۇيۇقسىز جۇڭگونىڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ ماڭا ئالدىن خەۋەر قىلماستىن، بىزگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يايلاقنى تارتىۋالماقچى بولغانلىقىنى ھەمدە ئۇنى باشقىلارغا تېرىلغۇ يەر قىلىپ بېرىشكە باشلىغانلىقىنى ئۇقۇپ قالدىم. مەن شەرتنامىگە ۋە بىزنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان بۇ يايلاقنى ئىشلىتىۋاتقانلىقىمىزدىن ئىبارەت ئەسلىي ئەھۋالغا ئاساسەن نارازلىق بىلدۈردۇم. گويا بۇ نارازلىققا جاۋاب قايتۇرغاندەك ناھىيە دائىرىلىرى قەشقەرلىكلەرنىڭ بۇ يايلاقنى تېزدىن بىنەم، تېرىلغۇ يەرگە ئايلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈش بىلەن بىللە، بىزگە باشقا جايدىن يايلاق تېپىپ بېرىش توغرۇلۇق تەكلىپ بەردى. لېكىن ئۇ يەر ھەم كىچىك، ھەم ئوت - چۆپ يوق سۇسىز جايلار ئىكەن. مەن ئۇلارنىڭ بۇ قارارىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يايلاقنى قايتۇرۇپ بېرىشنى قەتئىي تەلەپ قىلىپ تۇردۇم. ئەمما، مەن ھەر قانداق داۋالى سۆزلىگىنىم بىلەنمۇ پۈتۈنلەي مەقسىتىمگە يېتەلمىدىم. يەرلىك دائىرىلەر نېمىلا دېگەنبىلەن يول قويۇشقا كۆنمىدى. گەرچە بۇ يەر تېخى

تېرىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز - ئازدىن ئاغدۇرۇلۇپ بولۇنغان بولۇپ، بۇ يەرگە چارۋىلارنى ھەيدەپ كەلگەن بىلەنمۇ ئۇلار ئاچ قالاتتى. مەن بۇ چاغدا شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىلەشتىم. ئۇمۇ چۆچەك دائىرىلىرى تەرىپىدە تۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۆزقارىشى بويىچە بۇ ئىشنى بېيجىڭغا دوكلات قىلدى. شۇڭا، مەنمۇ بېيجىڭدىكى ئەلچىمىزگە دوكلات قىلغان چاغدا، ئۇ جاناب بۇ ئىشتىن ئاللىبۇرۇن خەۋەردار ئىكەن ھەمدە ئىشنىڭ سەۋەب - مەنبەسى جۈڭگولۇقلارنىڭ كۆزقارىشى بويىچە ئۇنىڭغا بىلدۇرۇلگەنىكەن. مەن خېلى كۆپ سەرپ قىلىپ ئۇنىڭغا بىزنىڭ تەلىپىمىزنىڭ پۈتۈنلەي يوللۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردىم. بۇنىڭدىكى بارلىق ئالاقىلەرنىڭ ھەممىسى تېلېگراممۇ ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. ئەڭ ئاخىر ئەلچىنىڭ قەتئىي تەلىپىگە ئاساسەن جۈڭگونىڭ ۋەزىرلىرى ۋە چۆچەك دائىرىلىرى يايلاقنى بىزگە قايتۇرۇپ بېرىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە جۈڭگولۇقلار يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بىر قىسىم يايلاقلار ئاغدۇرۇلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئۇنىڭدىن چوڭراق يەرلەرنى ئاجرىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ چىڭ تۇردۇم. بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ يايلاقلىرىمىز بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ چوڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ جۈڭگولۇقلار بىلەن بولغان كۆرىشىمىز پۈتۈنلەي غەلىبىگە ئېرىشتى. لېكىن مەن بۇنىڭ ئۈچۈن قانچىلىك زور كۈچ سەرپ قىلغىنىمنى، قانچىلىك مۇشكۈللۈكلەرگە بەرداشلىق بەرمىدىم؟! بولۇپمۇ بۇ ئىش بىلەن پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى بار چۆچەك ئاھالىلىرى ئىچىدە ئۇلارنىڭ بىزگە نىسبەتەن قاتتىق ئۆچمەنلىكلىرىنى سېزىشكە باشلىدۇق. بۇنىڭ ئاقىۋىتى ئېھتىمال ئېغىر بولۇشى مۇمكىن.

مەن غۇلجىدىكى چېغىمدا جۈڭگولۇقلار بىلەن كۆرەش ئېلىپ بارغانىدىم. بۇنىڭدىكى سەۋەب، يەرلىك دائىرىلەر بەزىبىر رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئۆز يېرىگە نىسبەتەن كارى بولماسلىق

پوزىتسىيەسىدىن پايدىلىنىپ بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقىتىنىدى. ئۇلار بۇ يەرلەرنى ئاللىقاچان ئىگىلەپ جۇڭگو پۇقرالىرىغا بۆلۈپ بېرىپ بولۇپتۇ. لېكىن، غۇلجىدا جۇڭگو دائىرىلىرى چۆچەكتىكىدەك ئۇنداق جاھىل ئەمەس، غەلىبىنى ئوڭاي قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ ھەمدە ۋەقە تەرەققىي قىلىپ بېيجىڭغا مەلۇم قىلىش دەرىجىسىگە يەتمەيدۇ.

ئەمدى كونسۇل ھەرخىل مەسىلىلەر بىلەن ئالاقىلىشىدىغان جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا كەلسەك، دوتەي بار شەھەرلەردە دوتەيلەر بىلەن بولىدۇ. ئۇرۇمچى، غۇلجا، قەشەرلەرنىڭ ھەممىسىدە شۇنداق. بىراق چۆچەكتە دوتەي يوق، بارلىق سۆھبەتلەرنىڭ ھەممىسى ناھىيەنىڭ يەرلىك مەسئۇللىرى — ھاكىم ياكى مانجۇلارنىڭ ئورۇنباسار باش بۇغ — مەسلىھەتچى ئامبال ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. خالىسلا ۋە زۆرۈر بولسا كونسۇلنىڭ بۇ رايونىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دائىرىلىرى — باش مۇپەتتىش بىلەن ئىلى جاڭجۇنىنى ئىزدەش ھوقۇقى بولىدۇ. مۇھىم بولمىغان كۇندىلىك ئىشلاردا ناھىيەنىڭ مەسئۇلىنى ئىزدىسە بولىدۇ. بۇ ناھىيەدە دوتەي بولسىمۇ، يەنىلا شۇنداق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر ناھىيە ھاكىمى بىلەن ئىشنى پۈتكۈزۈش ئالاھىدە ئوڭاي بولسا، ئۇنداقتا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بىراق بەزى چاغلاردا بەزى ناھىيەنىڭ مەسئۇللىرىدىن ئۆزىمىزنى قەستەن چەتكە ئېلىشقا توغرا كېلىپ قالىدۇ. ئىش چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن ھەممىسىدە دوتەي بىلەن ئالاقىلىشىش زۆرۈر بولىدۇ.

جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن ئەمەلىي ئالاقىلىشىش جەريانىدا مەلۇم قائىدە - رەسمىيەتلەرمۇ شەكىللىنىپ قالدى. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى بىرقانچە كونسۇلخانىلارنىڭ ھەممىسى ئاساسەن شۇنداق قىلىدۇ. ئالدى بىلەن تەرجىمان ياكى سودا ئەھدىچىسى ئارقىلىق يېرىم رەسمىي تۈردە مەسئۇل ئەمەلدارلارغا خەۋەر قىلىدۇ. جۇڭگولۇق ئەمەلدارلار كونسۇل ئەۋەتكەن خادىمغا دەرھال جاۋاب بېرىدۇ ياكى

بولمىسا، ئەگەر دەرھال جاۋاب بېرەلمىسە كۆپىنچە چاغلاردا جۈڭگولۇق تەرجىمان ئارقىلىقمۇ جاۋاب قايتۇرىدۇ. ئىككى تەرەپ ئەۋەتكەن خادىملار ھەمىشە ئۆزلىرىنى ئەۋەتكەن شۇ كىشىنىڭ سالاھىيىتى بىلەن كېلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھەقىقەتەن ھاۋالە بىلەن كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بەزىدە مۇشۇ خىل شەكىل ئارقىلىقمۇ مەسىلە ھەل بولىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە پەقەت مەسىلە ئانچە مۇھىم ئەمەس، جۈڭگو ئەمەلدارلىرى بۇ مەسىلىگە نىسبەتەن مەلۇم جەھەتتىكى ئوخشاشمايدىغان قاراشلىرىنى ھمايە قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ قارىغان ئەھۋال ئاستىدىلا بولىدۇ. يەنە بىر خىل ئەھۋال ئاستىدا چوقۇم قەغەز يۈزىدە دوتەي ياكى ئۇنىڭ ۋاكالەتچىسىگە نوتا تاپشۇرۇشى كېرەك. جۈڭگو دائىرىلىرى ياكى بىر ئەمەلدارنى ئەۋەتىدۇ، ياكى بولمىسا دوتەينىڭ ئۆزى كونسۇلخانىغا كېلىپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. كۆرۈشۈشتە مەسىلە ھامان مەلۇم شەكىلدە ھەل قىلىنىدۇ. جۈڭگولۇقلار كونسۇلغا تاپشۇرىدىغان جاۋاب نوتىسىنىڭ مەزمۇنى ئىككى تەرەپ تەرىپىدىن مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. ئەمما، بۇ جۈڭگولۇقلار يول قويۇشقا زۆرۈر دەپ قارىغان چاغلاردىكى ئوڭۇشلۇق ئەھۋالدۇر. مۇنداق ئەھۋاللارمۇ دائىم دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇلار كونسۇلنىڭ پىكرىگە قوشۇلمىسا، ئۇنداقتا ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنىڭ راۋان يۈرۈشى ۋە سۆھبەت ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، جۈڭگولۇقلار بىلەن خۇسۇسىي سۆھبەت شەكلىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئوڭايلا بىر ئىش، دەپ قارىماسلىق كېرەك، ھەتتا پايدىلىق شارائىت ئاستىدىمۇ ئىشلارنى ئوڭۇشلۇق بېجىرگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، جۈڭگو دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشنى بۇرچىمىز، دەپ قارايدۇ. گەرچە بۇ كىشىلەر قانداق يوچۇقلارنى پەيدا قىلغان بولسۇن بۇنىڭدا: بىرىنچىدىن، كۆپ ساندىكى جۈڭگو دائىرىلىرى رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچراتقان كىشىگە كۆڭلىدە ھېسداشلىق

قىلىدۇ؛ ئىككىنچى، جۇڭگولۇقلاردا (بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەلدارلارنىڭ باشلىقلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، رۇسىيەلىكلەرگە يول قويغان ئەمەلدارلارغا نىسبەتەن ناتوغرا قاراش مەۋجۇت بولۇپ، بۇ خىل يول قويۇشلار توغرا بولسىمۇ شۇنداق. بۇنداق ئەمەلدارلار جۇڭگولۇقلارنىڭ چۈشەنچىسىدە ياكى قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان دۆت بىر نەمە، ياكى بولمىسا رۇسىيەلىكلەرگە باغلانغان ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل باھا ئۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئىستىقبال - شۆھرىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن پايدىسىز. دېمەك، بۇ دەل كىشىلەر تەرىپىدىن ناھايىتىمۇ ئايان دەپ قارالغان بەزى ئىشلاردا جۇڭگولۇقلارنىڭ يەنىلا جاھىللارچە چىڭ تۇرۇۋېلىشىدىكى سەۋەبتۇر. ئىككى تەرەپنىڭ سۆزلىشىشىدە قىيىنچىلىق پەيدا بولغان چاغلاردا سۆھبەتلىشىش ۋە كېلىپ - كېتىدىغان ھۆججەتلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ ۋە سۆھبەتلىشىشتىمۇ رودىپايلىق قىلىدۇ. تەلىيىمىزگە، جۇڭگولۇقلار ئادەتتە ھۆكۈمەت ھۆججىتى شەكلىنى قوللىنىشنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئۇلار ھۆكۈمەت تەرەپ ئالاقىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئانچە مۇھىم بولمىغان ئىشلارغا نىسبەتەن ئومۇمەن ھۆججەت ئىشلەتمەيدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىنىڭ كېلىپ - كېتىش ۋاقتى ئۈزۈراپ ئىش توگىمەيدۇ. بۇۋاستە ياكى خادىم ئەۋەتىپ يۈز تۇرانە سۆھبەتلەشكەندە مەسىلە ھامان ھەل بولۇپ كېتىدۇ. بەزى چاغلاردا كونسۇلخانىنىڭ ھەرقانداق تىرىشچانلىقلىرىمۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنى كۆندۈرەلمەيدۇ. ئۇ چاغدا مەسىلىنى ئامالسىز بېيجىڭدىكى ئەلچىگە يوللاپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگو ۋەزىرلىرى بىلەن سۆزلىشىپ ھەل قىلىشىغا تاپشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بېيجىڭنىڭ قەغەز يۈزىدىكى يولىورۇقى كۆپىنچە ھاللاردا يەرلىك ئەمەلدارلارنى بىزنىڭ پىكرىمىز بويىچە مەسىلىنى دەرھال ھەل قىلدۇرالايدۇ. لېكىن، بېيجىڭغا يەرلىك ئەمەلدارلار ئۇستىدىن ئەرز قىلىش زادى ئامال بولمىغان ئەھۋال

ئاستىدىلا قوللىنىدىغان تەدبىرلەردۇر. چۈنكى بىرىنچى، داۋاملىق تۇرده مەسىلىنى بېيجىڭغا يوللاۋەرسەك ئۇ چاغدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى مۇشۇ خىلدىكى دوكلاتلارغا نىسبەتەن ئەھمىيەت بەرمەس بولۇۋالىدۇ. ئىككىنچىدىن، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويىمىز. ئۇلار گەرچە بۇ قېتىم يۇقىرىنىڭ يولىورۇقى بىلەن بىزنىڭ تەلىپىمىزنى قانداۇرغان بىلەن، ئەمما كېيىن يەنە نۇرغۇن باھانە ـ سەۋەبلەرنى تېپىپ رۇسىيەلىك پۇقرالىرىمىزنى ۋە كونسۇلخانىمىزنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويۇشى مۇقەررەر. بىزنىڭ بۇ يەردە باشقا ھەرقايسى جايلارغا ئوخشاش مەسىلىنى ئۆز جايىدا ھەل قىلسا ئۇنۇمى كۆپ ياخشى بولىدۇ. چۈنكى، بۇنداق قىلغاندا كونسۇلخانىنىڭ خىزمەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇنۇمى ياخشىراق بولىدۇ. بارلىق قىينىچىلىقلارنىڭ ھەممىسىنى باش ئەلچىنىڭ ئۈستىگە ئىتتىرىپ قويساق ئەلۋەتتە كۆپ مالالىقتىن قۇتۇلىمىز. چۈنكى، ئىشلارنى ئۆز جايىدا ھەل قىلىشتا كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ سەۋر ـ تاقەتلىك ۋە سالاپەتلىك بولۇشىنى ھەمدە قابىلىيەتلىك ۋە چىداملىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بەزى چاغلاردا دائىم دېگۈدەك كۆڭۈلسىز ئىشلارغا چىداشقا، ھەتتا جاپا تارتىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن قانداق قىلغۇلۇق؟ بىزنىڭ ۋەزىپىمىز شۇنداق تۇرسا. دۆلەت بىزگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىشەنچ بېغىشلىدى. يەنە تېخى بىزگە بىزنىڭ خىزمەت دائىرىلىرىمىزدە مەسىلىلەرنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىش جەھەتلەردىمۇ ناھايىتى زور ھوقۇقلارنى بەردى. شەخسەن ئۆزۈمنى ئالساممۇ، خىزمەت قىلغان مۇشۇ خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە پەقەت بىر قېتىمدىلا بېيجىڭغا ئەرز قىلىپ باقتىم، يەنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن چۆچەكتىكى يايلاق مەسىلىسى توغرۇلۇق بولدى. مېنىڭ قارىشىمچە، مېنىڭ بۇنداق قىلىشىم توغرا ئىدى. چۈنكى، مەن بەزى خىزمەتداشلىرىمنىڭ يۇقىرىدا قىلغان ئەرزىنىڭ پايدىسىز نەتىجىسىنى كۆرگەنىدىم.

شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھەرخىل مەسىلىلەرنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ھەل قىلىش ۋە ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىش ئۈچۈن بىرىنچى شەرت ــ يەرلىك ھاكىمىيەتلەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىش لازىم. بۇنداق مۇناسىۋەتنى ئورنىتىش ئۈچۈن ئۆزىمىزنىڭ تىرىشچانلىقىغا ئالاقىدار ھەر خىل شارائىتلارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ توغرۇلۇق قانداقراق پىتەكچى ئىدىيەنى ئوتتۇرىغا قويۇش خېلىلا مۇشكۇل ئەھۋال. ئەمما، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا قىلىشقا تېگىشلىك ئومۇمىي پىرىنسىپ بولسا، ئالدى بىلەن ھەرقانداق يەردە، ھەر قانداق ۋاقىتتا رۇسىيەنىڭ بارلىقىنى ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويۇش، ئۆز مىللىتىمىزنىڭ روھى ۋە ئەنئەنىسىگە ھۆرمەت قىلىش، جۇڭگولۇقلارنىڭ قىزىقىشى ۋە ئادەتلىرىنى دوستانىلىق لازىم. ئۇنىڭدىن قالسا ھەرقانداق ئەھۋالغا يولۇققاندا يېتىدىغان مەقسەتنى ئېنىقلىۋېلىش، شۇنىڭدەك باشتىن ـ ئاخىر ئىزچىل تۇرىدە ئاقىلانە، قەتئىي ھالدا بەلگىلەنگەن مەقسەتكە يېتىشنى قولغا كەلتۈرۈش لازىم. مەن بىرنەچچە قېتىم، بولۇپمۇ مانجۇرىيەدە رۇسىيە ئەمەلدارلىرى جۇڭگولۇقلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن كۆچمىنىڭ بارىچە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى دوستانىلىقىنى كۆرگەنىدىم. مەسىلەن، جۇڭگولۇقلارنىڭ بىر تالاي قائىدە ـ رەسمىيەتلىرىنى ئىگىلىۋېلىشقا كۈچەپ، زوق ـ شوقى بىلەن دېگۈدەك جۇڭگو قورۇملىرىنى يەيدىكەن. جۇڭگونىڭ بارلىق نەرسىلىرىنى، بولۇپمۇ رۇسىيەنىڭ بارلىق نەرسىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا كۆتۈرۈۋەتكەن. ئەمما، بۇنداق قىلىش بىلەن ھېچقانداق پايدىغا ئېرىشەلمىگەن. يەنى ئۇلار بۇنداق قىلىپ ئەزەلدىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ياخشى تەسىراتىغا ئىگە بولمىغان، بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزلىرىنى پەسلەشتۈرۈۋالغان. جۇڭگونىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى بۇنداق كۆچۈرۈپ دوراش گويا كى

ئەرلەر ئاياللارنىڭ كىيىمىنى كىيىۋالغانغا ئوخشاش بولىدىكەن. ئەمما ئۇلار بۇنى تېخى ناھايىتى راھەت ۋە يارىشىملىق ئىكەن دېيىشىدۇ. ھالى يوغان جۈڭگولۇقلارغا يېقىنلىشىشقا ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى پەقەتلا جۈڭگولۇقلارنىڭ مەسخىرىسىگە ئۇچرايدۇ، كىشىلەرنىڭ مەسخىرىسىگە ئۇچرىغان ئىشلار ھۆرمەتكە سازاۋەر بولالمايدۇ. ھەر قانداق بىر كىشى ئالدى بىلەن ئۆز ۋەتىنى ۋە ئۆزىنى ھۆرمەت قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولالايدۇ. مانا بۇ، جۈڭگولۇقلار بىلەن ئالاقە قىلىشتىكى باش مىزان. مېنىڭ بىلىشىمچە، ئەنگلىيەلىكلەر شەرقتە دەل مۇشۇ مىزان بويىچە ئىش تۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار يىراق شەرقتىمۇ ئەنە شۇنداق ھۆرمەتكە سازاۋەر بولماقتا.

يەنە شۇنىڭدەك كونسۇل ــ رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سودا ۋاكالەتچىسى، بىر سودا ۋاكالەتچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن رۇسىيەنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاشقا چوقۇم دىققەت قىلىش لازىم ھەمدە كونسۇلخانا مەسئۇل دائىرە ئىچىدە رۇسىيە سودىسىنىڭ مەنپەئەتىنى مۇھاپىزەت قىلىشى كېرەك. بۇ جەھەتلەردە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى بىزنىڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىمىزنىڭ ۋەزىپىسى بىلەن ئوخشاش. ئۇ يەرلەردىكى دۆلىتىمىز كونسۇللىرى ئاساسەن سودا ۋاكالەتچىسى بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ ۋەزىپە ئىنتايىن مۇھىم ۋە ئېغىر بولۇپ، كونسۇلنىڭ ناھايىتىمۇ مول بىلىمگە ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدا بارلىق يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلغاندىلا ئاندىن بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ. سودىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن ئالدى بىلەن شۇ يەرنىڭ مەلۇم مەزگىللىرىدىكى سودا ئەھۋالىنى چۈشىنىش لازىم. ئەمما، سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا بۇنى ئورۇنلاش ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. بىزنىڭ غەربىي يارۇوپادا تۇرۇشلۇق كونسۇلىمىز ئەگەر بىرەر رايوننىڭ سودا ـ سانائەت ئەھۋالىنى

تەتقىق قىلماقچى بولسا، ئۇ نېمىدېگەن ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە - ھە ! ئۇ نۇرغۇن يوللار ۋە ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆز مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ يەنە ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سودا مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى قاتارلىقلار. ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ بەرگەن باھاسى بولسا، يەنە تېخى ئادەتتىكى گېزىتلەر ۋە مەخسۇس گېزىتلەرنىڭ زور مىقداردىكى ماتېرىياللىرىمۇ بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئاخباراتلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە قۇرۇق سان ۋە ئەملىي ئىشلار بولماستىن، بەلكى خاتاسىز مەخسۇس تېمىدىكى ئەسەرلەر بولۇپ، مەزكۇر دۆلەتنىڭ سودا - سانائىتىنىڭ مەلۇم ئەھۋاللىرى شەكىللەنتىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى سەۋەب - نەتىجىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كونسۇل بۇ ماتېرىياللارنى ئوقۇپ قويسىلا مەلۇم مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ئوڭايلا چۈشەنچە ھاسىل قىلالايدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ ھەرقايسى سودا پورتى شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك يۇقىرىقىغا ئوخشاش خىزمەت شارائىتلىرى بار. ئۇلار تاموژنا دوكلاتلىرىنى ئىشلەتسە بولىدۇ. مېنىڭ بىلىشىمچە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپ ساندىكىلىرى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى پورتلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قوشنا رايونلىرىنىڭ سودا ئەھۋالى توغرىسىدىكى مول ۋە ناھايىتى ياخشى رەتلەنگەن ماتېرىياللار بىلەن بىزنى تەمىن ئېتىدۇ. جۇڭگونىڭ بارلىق دېڭىز ياقىسىدىكى سودا پورتى شەھەرلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىرنەچچە خىل ياۋروپا تىلىدا نەشر قىلىنغان گېزىتلەر بار. بۇ گېزىتلەر جۇڭگونىڭ سودا - سانائىتى ئەھۋالىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەردىكى ياۋروپالىق سودىگەرلەر ئىنتايىن تەربىيە كۆرگەن بولۇپ، سودا ئاخباراتى بىلەن تەمىنلەشتىن ھەرگىز قاچمايدۇ. ھېچبولمىغاندا ئۇلار مەخپىي بولمىغان نەرسىلەرنى ھەرگىزمۇ يوشۇرۇپ كەتمەيدۇ. لېكىن، دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا پۈتۈنلەي

ئوخشاشمايدۇ. غەربىي ياۋروپادا ۋە جۇڭگونىڭ سودا پورتى شەھەرلىرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇللاردا بولىدىغان بارلىق ھەرخىل ئاخبارات مەنبەلىرىنىڭ ھىرىمۇ يوق، يا گېزىت يوق، ياكى بولمىسا ھۆكۈمەت تەرەپ ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ باھا - ئوبزورلىرى ۋە سودا تەكشۈرۈشلىرىمۇ يوق، ھەتتا ئىشلىتىش ئۇچۇن ئەڭ ئاددىي بولغان سانلىق ماتېرىياللارمۇ يوق. جۇڭگو ھۆكۈمىتى، بولۇپمۇ ھەرقايسى جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەر سودا، سودىنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ئەھۋالى ۋە ئېھتىياجىنى ناھايىتى ئاز سۈرۈشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇلاردا بۇ جەھەتتىكى ئاخبارات يوق. بۇنداق بولغاندىن كېيىن ئادەتتە تەتقىق قىلىدىغان سودا جەھەتتىكى ئەڭ ئاددىي ماتېرىياللارنىمۇ تېپىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن باشتىن باشلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. يەنى بىرىنچى قول ماتېرىيالدىن باشلاپ بۇاستە ھالدا سودىگەرلەردىن ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ، بىراق، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا يولۇققىنىڭ تەڭدىن تولىسى ھەمكارلاشماسلىق ھەم قارشىلىقتۇر. مەخپىيەتلىك بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ سودا ساھاسىدىكى رولىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ، ھەتتا ياۋروپا سودىگەرلىرىمۇ باشقىلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن رىقابەتلىشىشىدىن قورقۇپ ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ھەمدە سودىدىكى پايدا - زىيانلىرىنى ۋە ئەڭ بازار تاپقان مالىلىرى توغرىسىدىكى ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى ئوخشايلىقچە ئاشكارىلىمايدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇكى، بىرەر چەت ئەل كونسۇلى ئەگەر جۇڭگولۇقلارنىڭ سودا ئەھۋالىنى ئازراقلا بىلمۇۋالماقچى بولىدىكەن پۈتۈنلەي مەدەنىيەتسىز ھەمدە چەت ئەللىكلەرگە نىسبەتەن گۇمانىي پوزىتسىيەدە بولۇۋاتقان جۇڭگو سودىگەرلىرى ئالدىدا قانداق قىيىنچىلىقلارغا ئۇچرىمايدۇ ؟ ! لېكىن، سودىنى تەتقىق قىلىش نېمىلا دېگەنبىلەن زۆرۈر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەتقىق قىلىش

ئارزۇسىلا بولىدىكەن، ئاشۇنداق شارائىت ئاستىدىمۇ ئازراق بىر نېمە قىلغىلىمۇ بولىدۇ. مەن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق ئىشداشلىرىمنىڭ بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قانداق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمىدىم. مەن كۆپىنچە ھاللاردا، ئالدى بىلەن يەرلىك رۇسىيە سودىگەرلىرى توپلىغان جۇڭگونىڭ سودا ئەھۋالى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىمەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىكى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزى بىلگەن ھەممە ئەھۋاللارنى ناھايىتى رازىمەنلىك بىلەن ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇلاردىن جۇڭگونىڭ ئەڭ چوڭ سودا ماگىزىنىنىڭ ئەھۋالىنى بىلگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە قايسى سودا ماگىزىنىنىڭ رۇسىيە سودىگەرلىرىگە بىرقەدەر ياخشى پوزىتسىيەدە ئىكەنلىكىنى بىلۋالغىلى ھەمدە كېيىن ئۆزىمىز جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتساق بولىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن مەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ماگىزىنلىرىغا بېرىپ ئازراق بىر نېمىلەرنى ئېلىپ تاۋارلارنى كۆزدىن كەچۈرگەچ، سودىگەرلەر بىلەن پاراڭ سېلىشىپ قويىمەن. خەنزۇچە سۆزلىيەلەيدىغانلىقىم بۇ جەھەتتە كۆپ ئەسقاتتى. جۇڭگولۇقلار ھەممىشە ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى ياۋروپالىقلار ئۈچۈن بەك قىيىن، دەپ قارىشىدىكەن (بۇنىڭ داۋلىسىمۇ بار). شۇڭا خەنزۇچىنى بىلىدىغان چەت ئەللىكلەرگە، بولۇپمۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ناھايىتى تەستە بىلىدىغان خەنزۇچىنى بىلگۈچىگە نىسبەتەن ئۇلار يۇقىرى باھا بېرىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن جۇڭگولۇقلار بىلەن خەنزۇچە سۆزلەشكىنىمدە، بولۇپمۇ تاسادىپىي ھالدا جۇڭگونىڭ بىرەر ئاتالغۇسىنى، ۋۇنسكىلىرىنى ياكى بولمىسا باشقا بىرەر نەرسىسىنى تىلغا ئېلىپ قويسام، دەسلەپتە بۇ جۇڭگولۇقلارنى ھەيران ـ ھەس قالدۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلاردا ماڭا بولغان ياخشى تەسىرات پەيدا بولىدۇ. تۇنجى قېتىم مۇناسىۋەتسىز ئادەتتىكى نەرسىلەر ئۈستىدە سۆزلىشىمىز، كېيىن مەلۇم

ئىشەنچ تىكلىۋالغاندىن كېيىن جۇڭگولۇقلار ئاق كۆڭۈللىشىپ سۆزىمۇ كۆپەيمىدۇ. بەزى چاغلاردا ماڭا زۆرۈر بولغان ئەھۋاللارنى دەپ بېرىدۇ. بۇ يەردە ئەلۋەتتە ئېھتىياتچان بولۇش كېرەك. چۈنكى، ئۆزۈڭنىڭ قىزىقىشىنى ھەددىدىن ئارتۇق ئىپادىلىۋەتسەڭ، ئۇ چاغدا گۇمانخور جۇڭگولۇقلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويۇشۇڭ مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار قايتا ئاق كۆڭۈللۈك قىلىۋەرمەيدۇ. جۇڭگولۇقلار بىلەن سۆھبەتلىشىشتىكى ئەڭ مۇۋاپىق ۋاقىت ئۇلار ئۆيۈمگە مال ئەكېلىپ بەرگەن چاغلار بولۇپ، بۇ چاغدا ئۇلار ئانچە تۇزۇت قىلىپ كەتمەيدۇ، خالىغانچە پاراڭ سېلىپ بېرىدۇ. ئادەتتە مەن داۋاملىق تۇردە جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇچرىشىدىغان بارلىق پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن مەن قىزىقىدىغان بەزىبىر نەرسىلەرنى ئىگىلەيمەن. ئۇزاق مۇددەتلىك تەجرىبىلەر شۇنى چۈشەندۈردىكى، جۇڭگولۇقلار ئادەتتە جىمغۇر كېلىدۇ. چەت ئەللىكلەر ئالدىدا تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا، چەت ئەللىكلەر ئۇلارنىڭ ئىشەنچسىگە ئىگە بولۇشى ھەمدە ئۇلاردىن زۆرۈر ئاخباراتقا ئىگە بولۇشى ئانچە ئوڭاي ئىش ئەمەس. دەرۋەقە بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگونىڭ تەرجىمانلىرىدىن پايدىلىنىش كېرەك، ئەمما پايدىلىنىشنىمۇ بىلىش كېرەك. بۇ يەردىكى مەسىلە جۇڭگولۇق تەرجىمانلار دائىم دېگۈدەك ئۆزلىرى گەپ توقۇيدۇ. ئۇلار سىزنىڭ نېمىنى بىلمەكچى بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى ئوبدان چۈشىنىدۇ. ئۇلار سىزگە ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن ھەمىشە راست گەپ قىلماستىن، ئىشلارنى سىزنىڭ ئارزۇيىڭىز بويىچە بۇرمىلاپ دەپ بېرىدۇ. بەزى مەلۇم باشقىچە ئوي - پىكىر ۋە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇلار قەستەن ياكى بولمىسا بىخەستەلىك بىلەن ئەمەلىي ئىشلارنى بۇرمىلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەرجىمانلارغا، بولۇپمۇ يەرلىك تەرجىمانلارغا پۈتۈنلەي ئىشىنىپ كېتىشكە بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار ئىنكاس قىلغان ئىشلارنى يۇزلەشتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ھېچبولمىغاندىمۇ مېنىڭ

تەجرىبەمگە ئاساسەن ھەقىقەتەن شۇنداق.

رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىسىنى ۋە كونسۇلنىڭ تۇتقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشقا كەلسەك، دەرۋەقە يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا سېلىشتۇرغاندا پايدىلىق تەرەپلىرى كۆپرەك. رۇسىيە پۇقرالىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئۇلار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى، شۇ ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ ھەرخىل سودا ئەھۋالى بىلەن بىزنى تەمىنلىشىنى تەلەپ قىلىشقا بولىدۇ. ئەمما، ئەمەلدارلىق پۇرىقى ئىنتايىن قويۇق بولغان مەمۇرىي بۇيرۇقچىلىق شەكلى ئاقىلانە تەدبىر ئەمەس، دەرۋەقە رۇسىيە پۇقرالىرىدىن مەلۇم مەسلىنىڭ تېزىسى ئۇستىدە كونسۇلغا جاۋاب بېرىشنى تەلەپ قىلىشقا بولىدۇ. لېكىن، ئۇلار تەمىنلىگەن نەرسىلەرنىڭ قانچىلىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بۇنى باشقىچە باھالاشقا توغرا كېلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ سودا ئەھۋالىنى دوكلات قىلىشتىن قورقىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قورقۇشى جۇڭگو سودىگەرلىرىدىن قېلىشمايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ خىل قورقۇش پىسخىكىسى بارلىق سودىگەرلەردە ئورتاق بار. بۇنى مەلۇم دەرىجىدە چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئۆز تىجارىتىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالى بىلەن تەمىنلەشتىن قورقىدۇ، بولۇپمۇ تىجارىتى رونىاق تېپىپ قالغان چاغلاردا باج قوشۇلۇپ قالارمىكىن، دەپ شۇنداق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كونسۇل ئىشەنچلىك ئاخباراتقا ئىگە بولماقچى بولىدىكەن، سودىگەرلەرنىڭ ئىشەنچسىگە ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن كونسۇل ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇشى، ھەرگىزمۇ ھەممىلا يەردە ئۆزىنىڭ ھەمىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ ئەمەلدارلىق كىبىرىدە بولماسلىقى، بەلكى ئۇلارغا كونسۇلنىڭ ساپ نىيەت، چىن دىلىدىن سودا ئىشلىرىغا جىددىي ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشى لازىم. بىلىش كېرەككى، ئىشىنىڭ يولى ــ باشقىلار سىزنىڭ چىن نىيەت، سەمىمىيلىك بىلەن

ئۇنىڭ ئىشىغا كۆڭۈل بۆلۈۋاتقانلىقىڭىزنى كۆرگىنىدە ھامان خۇشال بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭدا سەمىمىيلىكنى قوزغايدۇ، دۆلىتىمىز جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىگەرلەر مەسلىسىدىمۇ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ. مېنىڭ دۆلىتىمىز سودىگەرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تەلىيىم كەلگەنىدى. شۇ ۋەجىدىن مەن ماڭا زۆرۈر بولغان ئەڭ قىممەتلىك ئاخباراتلارغا ئىگە بولغان. مەسىلەن، غۇلجىدىكى چېغىمدا شۇنداق بولغانىدى. مەن غۇلجىغا بېرىشتىن ئىلگىرى مەزكۇر جايدىكى رۇسىيە سودىسىنىڭ ئاخباراتلىرىنى تاتار سودا ئەھدىچىلىرى توپلاپ يۈرگەنىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ ئاخباراتلىرىنى قانداق توپلىغانلىقى نامەلۇم، ئىشقىلىپ، ئۇلار كونسۇلخانىنى بىر قاتار سانلىق مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. كونسۇل بۇ سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ دوكلات يېزىپ چىقىپ ئىلى رايونىدىكى رۇسىيە سودىسىغا بولغان پايدىلىق شارائىت ياكى پايدىسىز شارائىتلار توغرۇلۇق خۇلاسە چىقىرىدۇ. بۇ ئاخباراتلار مۇنداقلا قارىغاندىمۇ پۈتۈنلەي ئىشەنچلىك. مىسالغا ئالايلى، ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن سىرتتىن غۇلجىغا ئەكىلىنگەن 20 دانە يونۇغۇچ، 30 دانە ئات تاقىسى، نەچچە ئون دانە پالتا دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى قارىغاندا ئەڭ توغرا ئاخباراتلاردۇر. ئەمما، ماھىيەتتە بۇ ئاخباراتلار ئىستاتىستىكا ۋە سودىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈش جەھەتلەردە قىلچىمۇ رول ئوينىمايدۇ. چۈنكى، ئىستاتىستىكا ئۇچۇن بۇ بىرنەچچە سان ئەمەس، بەلكى زور مىقدارىدىكى سان كېرەك. سودىگەرلەر بىلەن سۆزلىشىش ئارقىلىق مەن شۇنىڭغا ھەقىقىي ئىشەنىمكى، سودا ئەھدىچىلىرى قولغا چۈشۈرگەن ئاخباراتلار بىلەن ئەمەلىيەت زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. شۇڭا مەن شەخسەن ئۆزۈم ئاخبارات توپلاشنى ۋە يېڭىچە ئۇسۇل قوللىنىشنى قارار قىلدىم، يەنى ھەربىر تىجارەتچىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەھۋال ئىگىلەش، ئامالنىڭ بارىچە توغرا ئاخباراتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن مەن ئۇلار

بىلەن ئايرىم ۋە ئومۇمىيۈزلۈك سۆزلەشكەن چاغلىرىمدا، توغرا سودا ئاخباراتىنىڭ ئەھمىيىتى توغرۇلۇق ئۇلارغا چۈشەنچە بېرىپ، مەندىن سودا ئەھۋالىنى يوشۇرماسلىققا نەسىھەت قىلدىم ھەمدە ئۇلارنىڭ سودا ئىشلىرى مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ بېرىشكە ۋەدە بەردىم، شۇنىڭدەك بۇ ئىشتىن ئىلگىرى مەن يەنىلا سودا ئەھدىچىلىرىگە بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ماڭا ئاخبارات توپلاپ بېرىشنى ھاۋالە قىلدىم. نەتىجىسى قانداق بولدى دېمەيسىز؟ سودىگەرلەر ماڭا بەك ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن ماڭا كېرەكلىك بولغان ئاخباراتلارنى يەتكۈزۈپ بەردى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى تېخى ھېسابات دەپتىرىنىمۇ كۆرسەتتى (ئەلۋەتتە ھېلىقى ھېسابات دەپتىرى بارلار)، نەتىجىدە مەن توپلىغان ئاخباراتلارغا ئاساسلانغان ئىلىدىكى رۇسىيە سودىسىنىڭ ئومۇمىي نىسبىتى سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ئاخباراتى تەمىنلىگەن ساندىن بىر ھەسسە چوڭ بولدى. ئۆتكەن يىللارغا سېلىشتۇرغاندىمۇ بىر ھەسسە چوڭ دېگۈدەك چىقتى. گەرچە، ئەملىيەتتە چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشنى چۈشەندۈرۈشكە يەتكۈدەك ھېچقانداق بىرەر ئىش بولمىغان بولسىمۇ، شۇنداق قىلىپ، مەن ئىلى كونسۇل رايونىدىكى رۇسىيە سودىسىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ چىقتىم. مەن توپلاپ چىققان ماتېرىياللارنى يىللىق دوكلاتقا كىرگۈزۈپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا تاپشۇرۇپ بەردىم.

يەرلىكىنىڭ سودىسىنى بۇنداق تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كونسۇلنىڭ زور مىقداردا ئەمگەك سەرپ قىلىشىنى، قەتئىي بوشاشماستىن كامالىتىنى كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەلۋەتتە. بىراق، بىرەر كونسۇل ناۋادا رۇسىيە سودىسىنىڭ جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تەرەققىياتىنى ھەقىقەتەن ئىلگىرى سۈرمەكچى بولسا بۇلار كەم بولسا بولمايدۇ، شۇنداقلا بۇ خىل ئارزۇلا بولىدىكەن ئۇ ئىشلىرىمىزنى غايەت زور پايدىغا ئېرىشتۈرەلەيدۇ. چۈنكى، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، دۆلىتىمىزنىڭ جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى سودىگەرلىرى

مەدەنىيەتسىز. ئۇلار كونا قائىدە ـ نىزاملار بويىچە سودا قىلىدۇ. رۇسىيە سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئۇلارنىڭ ئىجادچانلىق روھى كەم. ئۇلار سودىنىڭ ئۇششاق تەللىرىنى ئوبدان بىلىدۇ، يەنە كېلىپ كونسۇلدىنمۇ بەكرەك ماھىر. ئەمما ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭ ئەمەس، يوقىلاڭ ئىشلارغا ئېسىلىۋالىدۇ. ئۇلار پەقەتلا ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ كىچىككىنە تار زېمىنىنىلا بىلىدۇ. ئۇلار دۇنيا بازىرىنى بىلمەيلا قالماستىن، بەلكى رۇسىيە بازارلىرىنىڭ نېمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىدىنمۇ خەۋەرسىز، ھەتتا جۇڭگو بازارلىرىنىڭ نېمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىگە تەستە ھۆكۈم قىلىدۇ. بىرەر رىقابەتكە دۇچ كېلىپ قالسا نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدۇ. چۈنكى، ئۇلار بۇ خىل رىقابەتنىڭ شامالىلىرىنى بايقىيالمايدۇ. دەل ۋاقتىدا رەقىبلىرى بىلەن كۈرەش قىلىشنى ئۇقمايدۇ. تاكى رىقابەتچىسى تازا كۈچ يىغىپ ئۇنىڭ بىلەن رىقابەتلىشىش ناھايىتى مۇشكۇل بولۇپ قالغان ۋاقىتىدىلا ئاندىن ئۇلار ئۇيقۇسىنى ئاچىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق بولغانكى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى تۆۋەن، كۆرۈڭۇاتقان ۋە ئويلايدىغانلىرى پەقەتلا كونكرېت ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلار بولۇپ، ئومۇمىي ۋەزىيەتكە نىسبەتەن كۆڭلىدە سان يوق. بۇ يەردە زۆرۈر بولغىنى، كونسۇلنىڭ يارىدىمى. چۈنكى، ئۇ يەرنىڭ بازار شارائىتىنى چۈشىنىدۇ. ھەر ۋاقىت بازاردىكى تاۋارلارنىڭ تەمىنلەش ـ ئېھتىياج ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرىغا دىققەت قىلالايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مەخسۇس ۋە ئادەتتىكى گېزىتلەرنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئوقۇپ چىقىشى كېرەك. بۇنداق قىلغاندا دۇنيا بازىرىنىڭ ۋە رۇسىيە بازارلىرىنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى بىلىۋالالايدۇ. شۇڭا، ئۇ رۇسىيەلىك سودىگەرلەرگە بەزى ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن نۇرغۇن كۆن ـ خۇرۇم ماللىرىنىڭ كۆپ قىسمى مەملىكەت سىرتىغا توشۇلىدۇ. رۇسىيە سودىگەرلىرى بۇ ماللارنى سېتىۋالغاندا، ئادەتتە ياۋروپا

بازارلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى ھەرخىل كۆن - خۇرۇملارنىڭ سېتىلىش يولىنى سۈرۈشتۈرۈپ باقمايلا سېتىۋېلىش باھاسىنى ئۆستۈرۈۋېتىدۇ. مالالارنى بازارغا توشۇپ كەلگەندىن كېيىن ئاندىن ئېھتىياجنىڭ تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى، باھانىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ چوڭ زىيان تارتىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ، باھانىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن خەۋەر تېپىش ئۇنچىلا ئۇشتۇمتۇت بولمايدۇ. گېزىتلەردىكى بازار ئەھۋاللىرى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرگە دىققەت قىلسىلا ھەر خىل مالالارغا بولغان ئېھتىياجنى بىلۋالغىلى بولىدۇ. يەنە تېخى رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى بەك تۆۋەن، سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ ۋە ئىقتىسادىي ئامىللارنىڭ سودىغا بولغان تەسىرىنى ھەرگىزمۇ مۆلچەرلىيەلمەيدۇ. بەزى رۇسىيە سودىگەرلىرى گېزىتلەرنى كۆرىدۇ، لېكىن بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك سودىگەرلىرىمىزمۇ ئارانلا تۆۋەن دەرىجىلىك مائارىپنى قوبۇل قىلغان. بۇ خىل مەدەنىيەت سەۋىيەسى بىلەن مەلۇم ئامىللارنىڭ ھەرخىل ئىشلارغا، بولۇپمۇ سودىنىڭ ئادەتتىكى تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس، ئەمما كونسۇل يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپنى قوبۇل قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرقەدەر توغرا چۈشىنىپ چىقىشقا شارائىتى يار بېرىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. سودىگەرلەرگە پايدىلىق ۋە مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى بېرەلەيدۇ. ئەمما، سودىگەرلەرنى كونسۇلدىن پىكىر ئېلىشقا كۆندۈرۈش، بولۇپمۇ ئۇنىڭ پىكرىگە ئىشەندۈرۈش ئۇچۇن كونسۇلنىڭ ئۇلار ئارىسىدا مەلۇم ئىناۋەت، ئىشەنچىسى بولۇشى لازىم. يەنە كېلىپ بۇ نوپۇز كەسپىگە پىششىق بولۇشتەك ئاساسقا قۇرۇلۇشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە كونسۇل ھەرگىزمۇ ئۇلار ئارىسىدا مەنمەنچىلىك قىلماستىن، بەلكى كىشىگە ئوڭاي يېقىنلىشالايدىغان بولۇشى لازىم. كىشىلەرگە ئوڭاي يېقىنلىشىپ، ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىش ھەرگىزمۇ

كونسۇلنىڭ ئابرۇيىغا زىيان يەتكۈزمەستىن، بەلكى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن پايدىسى زور. مېنىڭ كەچۈرمىشلىرىمدە سودىگەرلەر پات - پات ھەرخىل مەسىلىلەر توغرۇلۇق مەندىن پىكىر ئالاتتى. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ مەلۇم مالليرىنى ئېلىش كېرەكمۇ - يوق؟ بىرەر توپ چارۋىنى ھەيدەپ ئاپىرىپ سېتىش كېرەكمۇ، نەدە ساتقىلى بولىدۇ، چارۋا دوختۇرىنىڭ شارائىتى قانداق؟ رۇسىيە پاختىلىرىنىڭ تىجارەت ئەھۋالى قانداق، سېتىۋالسا بولامدۇ، بەزى سودىگەرلەرگە ئىناۋەتلىك قەرز بېرىپ تۇرۇشقا بولامدۇ - يوق، ۋەھاكازالار. مۇنداقمۇ ئەھۋال بولىدۇ، يەنى مەن تەشەببۇسكارلىق بىلەن پىكىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يول كۆرسىتىمەن. مەسىلەن، قانداق ماللارنى ئەكەلسە جۇڭگودا بازار تاپقىلى بولىدۇ دېگەندەك. سېپتا پاختا رەختلەرنىڭ چۆچەكتە بازار تېپىپ كېتىشىدە مەن ئەقىل كۆرسەتكەنىدىم. ئۇرۇمچىدە باش مۇپەتتىش مېنىڭ ئائىلەمدىكى ۋىرنىي پاسونىدىكى ئۆي جابدۇقلىرىنى ناھايىتى ياقتۇرىدىكەن. شۇڭا، مەن بىر رۇسىيە سودىگىرىگە يېكاتىرىنبۇرگدىن شۇنىڭغا ئوخشاش بىر تۇركۇم ئۆي - جاھازلىرىنى ئەكېلىشكە تەكلىپ بېرىپ، بىر قىسمىنى سېتىۋېلىپ يېڭى يىلدا باش مۇپەتتىشكە ھەمدە ئۇنىڭ يارەمچىلىرىگە، شۇنىڭدەك بىرقانچە نەپەر ئەمەلدارلارنىڭ ھەربىرىگە بىرنەچچە خىلدىن سوۋغا سۇپىتىدە تەقدىم قىلدىم. باشقا ئەمەلدارلار ۋە باي سودىگەرلەر ئۆز باشلىقلىرىنىڭ ھۇزۇرىدىن بۇ خىل ئۆي جاھازلىرىنى كۆرگەندىن كېيىن ئۇلارمۇ سېتىۋالماقچى بولۇشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇ خىل ئۆي جاھازلىرى ئۇرۇمچىدە بازار تېپىپ كەتتى. مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، بۇ ئازغىنە مىساللار شۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇكى، ئەگەر بىرەر كونسۇل ھەقىقىي ئىشلەشنى ئويلىسا، ئۇنداقتا ئۇ رۇسىيە سودىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى تۇرتكىلىك رول ئوينىيالايدۇ. يەرلىكتە سودىگەرلەرگە ئەقىل كۆرسىتىشتىن سىرت، كونسۇل يەنە ھۆكۈمەت ۋە

خۇسۇسىيلارغا تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سودىنى ئىلگىرى سۈرۈپ سودا ساھەسىدىكى زاتلارغا يارەمدىمۇ بولالايدۇ. كەسىپكە مۇپەسسەل بىر كونسۇلتىك رۇسىيە سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قانچىلىك زور ياخشىلىقلارنى ئېلىپ كېلەلەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى مىساللارنى بىز قەشقەردىمۇ ئۇچرىتالايمىز. قەشقەردىكى سودىنىڭ بۈگۈنكى كۈندە زور كۆلەمدە بولالىشى ناھايىتى يۇقىرى مەنىدىن ئالغاندا، سابىق باش كونسۇل نى. فىي. فىدۇرۇۋسكىينىڭ تۆھپىسىدۇر. ئۇ قەشقەردە 20 يىل ۋەزىپە ئۆتىگەن بولۇپ، رۇسىيە سودىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ناھايىتى كۆپ قابىلىيىتى ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ داۋاملىق تۇردە دانالىق بىلەن ئۇزۇكسىز ئىلگىرى سۈرۈپ تۇرۇشى بىلەن، رۇسىيەنىڭ قەشقەردىكى سودىسى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇنداق زور كۆلەمگە يەتتى. رۇسىيە سودىگەرلىرى ئەقىل - پاراسىتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان چېۋەر - دانا، سودىگەرلەرگە ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بۇ زاتنى مەڭگۈ ئەسلەپ ياد ئېتىشى لازىم.

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

كونسۇلنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى ۋە خىزمەت مەجبۇرىيىتى، كونسۇلنىڭ ھوقۇقى ۋە خىزمەت مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ كەڭ دائىرىلىكى، شۇنىڭدەك مۇقىمسىزلىقى. ھازىرقى شارائىت ئاستىدا كونسۇل ھوقۇقىنىڭ كەڭ دائىرىلىك بولۇشىنىڭ زۆرۈر ئەھمىيىتى، مەمۇرىي پائالىيەتلىرى، زور مىقداردىكى نوقۇل ساقچى خاراكتېرىدىكى كەسپى. كونسۇلنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرىغا ۋە رۇسىيە ئورگانلىرىغا بولغان يارىدىمى. سودا ئەھدىچىسى ۋە ئۇنىڭ مەجبۇرىيىتى، كونسۇل بار شەھەرلەردىكى سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ۋە باشقا شەھەرلەردىكى سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى.

جۇڭگودا تۇرۇشلۇق رۇسىيە پۇقرالىرى ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايدىكى قانۇنلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. ئۇلار جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولماستىن، بەلكى كونسۇلنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلنىڭ ئۆزىمۇ بىر ھاكىمىيەتتۇر.

كونسۇلنىڭ مەمۇرىي ھوقۇق دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى توغرۇلۇق ھېچقانداق ئېنىق بەلگىلىمىلەر يوق. بۇنداق بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقىشمۇ ئىنتايىن مۇشكۇل. شەرقتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ۋەزىپىسى ۋە پائالىيەتلىرى ئىنتايىن ئۆزگىچە بولۇپ، ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردا يەنە خىلمۇ خىل بولىدۇ. شۇڭا، ئەگەر مەلۇم قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا بۇ چوقۇم يەرلىكنىڭ ئەھۋالى ۋە شارائىتىغا ناھايىتى ماس كېلىشى لازىم. بۇ مەسىلە توغرۇلۇق ھەتتا بولۇشقا تېگىشلىك مەمۇرىي

كۆرسەتمەمۇ يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلىتىمىزنىڭ كونسۇللىرى ئاساسەن پەقەتلا شۇ يەرنىڭ شارائىتى ۋە ئادەتلىرىگە ئاساسلىنىپ خىزمەت قىلىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا خىزمەتتە ئادىل بولۇپ، خۇسۇسىي غەرەزنى ئارىلاشتۇرۇۋالماسلىقى كېرەك. بۇ نۇقتا 1883 - يىلى چاقىرىلغان پەۋقۇلئاددە يىغىنىنىڭ خاتىرىسىدە مەلۇم جەھەتتە كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەنىدى①. دەرۋەقە، ھەر بىر كونسۇل ئۆز خىزمىتىدە ئالدى بىلەن ئېلىمىزدە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن ماددىلىرىغا ھۆرمەت قىلىشى لازىم. ئامالىنىڭ بارىچە خىزمەت رايونىدا بۇ ماددىلارنى ئىزچىللاشتۇرۇشى لازىم. بىراق، كونسۇلنىڭ ھوقۇق دائىرىسى يەنىلا ئېنىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تۆۋەندىكىدەك ئەمەلىي ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىمىز. بىر تەرەپتىن كونسۇل ھەرخىل جىنايى قىلمىشلار ۋە خاتا قىلمىشلارنى تەكشۈرۈپ ۋە سۈرۈشتۈرۈپ رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولىدۇ. بۇ دېگەنلىك، تۆۋەن دەرىجىلىك ساقچى ئەمەلدارلار ۋە ساقچى مەھكىمە باشلىقىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىدۇ دېگەنلىكتۇر؛ يەنە بىر تەرەپتىن كونسۇل ئۆزى باشقۇرىدىغان كونسۇلخانا رايونىدىكى رۇسىيە ئاھالىلىرىگە يەنە مەمۇرىي بۇيرۇق ئېلان قىلالايدۇ، ھەتتا ئاشۇنداق بۇيرۇقتا ئوچۇق - ئاشكارا بويسۇنمىغان رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى دۆلەتكە قايتۇرۇۋېتىش ھوقۇقىمۇ بولىدۇ. بۇ ھوقۇقلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پادىشاھ تەستىقلىغان ۋەزىرلەرنىڭ پەۋقۇلئادە يىغىنىنىڭ خاتىرىسىدە ئېنىق بەلگىلەنگەن. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا كونسۇلنىڭ ھوقۇقى يەنە گوبېرناتورنىڭ (باش ۋالىي) ھوقۇقىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتتە

① 1883 - يىلى مىنىستىرلار پەۋقۇلئاددە يىغىنى ئېچىلىپ، رۇسىيەدە ئولتۇرۇشلۇق قىرغىزلار ۋە جۇڭگودا تۇغۇلغانلار مەسلىسى ھەل قىلىنىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، يەنە رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ كونسۇل ھۆكۈم ھوقۇقى مەسلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىنغان.

www.uyghurkitap.com

دەل جۇڭگو ھۆكۈمىتى ۋە رۇسىيە ئاھالىلىرى چۈشەنگەندەك كونسۇلنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى زور. دېمەك، كونسۇلنىڭ قىلمايدىغان خىزمىتى يوق بولۇپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ. نۆۋەتتە جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇللارنىڭ ھوقۇقى بۇنداق بولمىسىمۇ بولمايدۇ، يەنى بۇنىڭدىن كىچىك بولماسلىقى كېرەك. بۇنىڭدىكى سەۋەب ئالدى بىلەن كونسۇل ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايونلاردا رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ھەرخىل - ھەر ياڭزا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بېرىدىغان بىردىنبىر رۇسىيە ھاكىمىيىتىدۇر. ئۇنىڭدىن قالسا، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى جۇڭگونىڭ كەڭ غەربىي رايونىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قىسىم ئىنتايىن تۇراقسىز ئۇنسۇرلار بار. پەقەت كونسۇل ۋەكىللىكىدىكى مۇستەھكەم رۇسىيە ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنى بىلىپ يۈرىدىغان پۇقرالارغا بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بەرگىلى، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشنى چەكلىگىلى بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا دېمەكچى بولغىنىم، كونسۇلنىڭ ھوقۇقى كەڭ بولسىلا ئاندىن ئۆز ۋاقتىدا زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئامانلىق تەرتىپى ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپىنى كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. بىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىمىز ۋە ئاشۇ ھەرخىل مەسىلىلەرگە كۆرسەتمە بېرىپ ئۇنى ھەل قىلالايدىغان ئورگانلار تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىدىن ناھايىتى يىراقتا. شۇڭا، ئۆز ۋاقتىدا زۆرۈر بولغان يوليورۇقلارغا ئىگە بولۇش ئىنتايىن مۇشكۈل، شۇنىڭدەك زادىلا مۇمكىن ئەمەس. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا كونسۇلنىڭ نۇرغۇن چوڭ مەسىلىلەردە مۇستەقىل قارار چىقىرىش ھوقۇقى بولۇشى لازىم. ئەمەلىيەتتىمۇ، ھەقىقەتەن شۇنداق. ئەڭ ئاخىرىدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى دائىرىلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە قاراشلىرىنىمۇ ئويلىشىپ

بېقىش لازىم. كونسۇل كۆپىنچە ئەھۋالدا، جۈڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن ھەرخىل تەدبىرلەرنى ئورتاق قوللىنىپ ياكى بولمىسا جۈڭگو ھۆكۈمىتىدىن رۇسىيە پۇقرالىرىغا پايدىلىق بولغان ھەر خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىشنى تەلەپ قىلىشى كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، يەنى جۈڭگو ھۆكۈمىتى ئېلىمىز كونسۇللىرىغا مەلۇم تەدبىرلەرنى قوللىنىش توغرۇلۇق تەلەپمۇ قويىدۇ. جۈڭگودىن ئىبارەت بۇ دۆلەتتە يەرلىكتە ھاكىمىيەتلەرنى بۆلۈپ بېرىش پىرىنسىپى خېلىلا ئۇزۇل ـ كېسىل يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۆزى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان دائىرە ئىنچىكى ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ. نۇرغۇن مۇھىم ئەھۋاللار ئاستىدا ھەممىسىنىڭ مۇستەقىل قارار چىقىرىش ھوقۇقى بار بولۇپ، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش كەتمەيدۇ. ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇپ، باش مۇپەتتىشنىڭ ھوقۇقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەگەر جۈڭگو ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىز كونسۇللىرىنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقىنىڭ ناھايىتى كىچىكلىكى، چوڭ ـ كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى يىراقتىكى باشلىقلىرىغا دوكلات قىلىدىغانلىقىنى كۆرسە، ئۇنداقتا ئۇلارمۇ بۇنداق كىچىك ئەمەلنى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمايدۇ. ھە دېگەندىلا ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قانداقمۇ رازى بولسا پەقەتلا رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتى زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەلۋەتتە، كونسۇلنىڭ ھوقۇقى ناۋادا ناھايىتى چوڭ بولۇپ، نازارەت ئاستىغا ئېلىنمايدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشى مۇمكىن. ئەمما، ئەمەلىيەتتە كونسۇلنىڭ ھوقۇقى نازارەت قىلىنماي قالمايدۇ، چۈنكى كونسۇلنىڭ بارلىق قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا ئەرز قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۆز قىلىش ئەركىنلىكى بولغان گېزىت ـ ژۇرناللاردا ھەر ۋاقىت كونسۇلنىڭ مەمۇرىي پائالىيەتلىرىنىڭ قانۇن ـ مىزانلاردىن

هالقىپ كەتكەن ئەھۋاللارنى نازارەت قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. ئەمەلىيەت جەريانىدا شەكىللەنگەن بۇ بىر تالاي تۈزۈملەرنىڭ داۋلىسى يوق ئەمەس بار. مېنىڭ قارىشىمچە، ھازىرقى شارائىت ئاستىدا بۇ خىل تۈزۈم ئەڭ مۇۋاپىق. تا بۈگۈنگىچە بىرەر كىشى بۇ تۈزۈم توغرۇلۇق چوڭقۇر ئىنكار قىلىدىغان پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باقمىدى.

كونسۇلنىڭ مەمۇرىي پائالىيەتلىرىگە كەلسەك شۇنداق ئېيتىش كېرەككى، بۇ يەردىكى تۈنجى قىلىدىغان ئىش كونسۇلنىڭ ئۆزى ئىدارە قىلىۋاتقان رايونلاردىكى مۇھاجىرلارنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش، ئۇلارنى يامان ئادەملەرنىڭ تەھلىسكىدىن مۇھاپىزەت قىلىش مەسئۇلىيىتى بار. بۇنداق بولغاندا كونسۇلخانا مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ساقچى كەسپىگە مەسئۇل ئورگانمۇ بولۇپ قالىدۇ. بۇ ۋەزىپە تەبىئىيكى ئىنتايىن مۇشكۇل، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساقچىلىق كەسپىمۇ كونسۇلنىڭ ئاز بولمىغان ۋاقتىنى ئىگىلەپ كېتىدۇ. لېكىن، ئۆز رايونىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، كونسۇل چوقۇم مۇشۇ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئېلىشى لازىم. چۈنكى، رۇسىيەدىن جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك تىنچ پۇقرالاردىن ئەمەس، بۇ يەردە ئۇلار نازارەت قىلىش ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا ھەرخىل پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان ھەر خىل يامان ئىشلار ۋە جىنايەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دائىم دېگۈدەك بەزىبىر داڭقى چىققان جىنايەتچى ئۇنسۇرلاردىن جىنايىتىدىن قېچىپ رۇسىيەدىن جۇڭگوغا قېچىپ كېلىدىغانلىرىمۇ بار. جۇڭگولۇقلارنىڭ ساقچى ئورگانلىرى ناھايىتى قالايمىقان. شۇڭا، بۇ ئەپەندىلەرنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي بۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، قانۇننىڭ جازاسىدىن قۇتۇلۇپ قالالايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا بىزنىڭ كونسۇللىرىمىزنىڭ شەخسەن ئۆزى تەدبىر قوللىنىپ، بۇ

رۇسىيەلىك جىنايەتچىلەرگە ۋە پاراكەندىچى ئۇنسۇلارغا تاقابىل تۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ. غۇلجا ۋە چۆچەكلەردىن ئىبارەت بۇ رۇسىيە چېگرا سىغا يېقىن جايلاردىكى كونسۇلخانىلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىدىغان ئىشلىرى ئالاھىدە كۆپ. مەن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمدەك، قېچىپ كەلگەن نۇرغۇن تارانچىلار ۋە قىرغىزلار بۇ يەرگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. ئۇلارنى تەكشۈرۈپ دۆلەتكە قايتۇرۇۋېتىش خىزمىتىنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە كونسۇلنىڭ زىممىسىگە يۈكلىنىدۇ. غۇلجا ۋە چۆچەكلەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلار رۇسىيەدىن قېچىپ بارغان قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى دۆلەتكە قايتۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرىشتىكى خەت ـ چەك ئەۋەتمىشتە ئادەمنىڭ ئۇھ دېگىلى چولىسى تەگمەيدۇ. بۇ ئىككى چېگرا شەھىردىكى كونسۇلخانىلاردا ساقچى كەسپى كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ نۇرغۇن ۋاقتىنى ئالىدى. بولۇپمۇ غۇلجىدا ئىش ناھايىتى كۆپ. شۇڭا، بۇ كونسۇلخانىدىكى ھازىرقى بار بولغان خادىملارنىڭ ئىشتاتى باشقا كونسۇلخانىنىڭكىدىن چوڭ. بۇ پۈتۈنلەي مۇڭاپىق ۋە زۆرۈر بولۇپ، شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن زور مىقدارىدىكى خىزمەتلەرگە ئۇنۇملۇك يۈزلەنگىلى بولىدۇ. بۇ جەھەتتە مەندە بىۋاستە تەسىراتلار بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن غۇلجىدا تۇرغان چاغدىكى شارائىت تېخى تازا ياخشى ئەمەس ئىدى. غۇلجىدىكى كونسۇلخانىدا ئادەتتە ئوچ ئەمەلدار بار بولۇپ، مەن تېخى بىر ئادەم بىر يىل ئىشلىدىم، ئۇ ۋاقىتتا دەل جۇڭگونىڭ ئېچكىرى ئۆلكىلىرىدە يېخىتۇەن قوزغىلىڭى پەيدا بولغانىدى. شۇ يەرنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەھۋالىغا ئاساسەن، غۇلجىدىكى كونسۇلنىڭ مۇھىتى ئالاھىدە مۇشكۈل ۋە مەسئۇلىيىتى تېخى ئىنتايىن زور ئىدى. مېنىڭ ھەر كۈنلۈك خىزمىتىم مۇنداق ئىدى: ئەتىگەن تۇرۇپلا ئاشۇ سودا ئەھدىچىلىرى كېلىپ قەيەردە ماگىزىنىڭ بۇلانغانلىقى، قەيەردە مۇشتلىشىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەنلىكى، يەنە كىملەرنىڭ خوتۇنى باشقىلار بىلەن قېچىپ كەتكەنلىكى،

يەنە قەيەرلەردىدۇر پۈتۈن چارۋا توپى باشقىلار تەرىپىدىن ھەيدەپ كېتىلگەنلىكى، يەنە باشقا بىر يەردە يەنە كىملەردۇر ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋەھاكازالارنى دوكلات قىلىشقا باشلايتتى. دوكلاتتىن كېيىن بۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرى مۇزاكىرە قىلىنىشقا باشلاپ تاكى يېرىم كېچىگىچە داۋاملىشاتتى. بۇ چاغدا رۇسىيەدىن پوچتا يوللانمىلىرى كېلەتتى. يوللانمىلارنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك ناھايىتى مۇھىم ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى ئىدى. بۇنىڭغىمۇ دەرھال جاۋاب قايتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ ھەر كۈنى شۇنداق بولاتتى. پەقەت ئىسلام دىنى بايراملىرىدىلا ۋەقە ئازراق سادىر بولاتتى ھەمدە ئازغىنە بىكار ۋاقىت چىقاتتى. چۆچەكنىڭ ئەھۋالىمۇ ئىلغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قەشقەردىكى ئەھۋال بىرقەدەر ئازراق بولۇپ، پەقەت ئۇرۇمچىدىلا ساقچىلىق كەسپى ئىنتايىن ئاز ئىدى. چۈنكى، بۇ يەردە رۇسىيە مۇھاجىرلىرى كۆپ ئەمەس. نوقۇل ساقچىلىق كەسپىدىن سىرت كونسۇل دائىم دېگۈدەك مەمۇرىي بۇيرۇقلارنى تارقىتىدۇ. مەسىلەن، سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك، داۋالاش، تېباتچىلىك ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە زىمىنى يوق رۇسىيەلىكلەرنىڭ جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مەسىلىلىرى قاتارلىقلار. يەنى رۇسىيەنىڭ ئۆزىدىمۇ تارقىتىشقا تېگىشلىك بىرقاتار بۇيرۇقلاردۇر. بەزى چاغلاردا تېخى ئۆزگىچىلىرىمۇ بولىدۇ. بۇلارنى پەقەت جۈڭگودا ۋە پەقەتلا كونسۇل پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان شارائىت ئاستىدىلا تارقىتىشقا مۇمكىن بولىدىغان بۇيرۇقلاردۇر. مەسىلەن، چۆچەكتە بۇرۇنقى كونسۇل بىر بۇيرۇق ئېلان قىلغانكەن، ئۇنىڭدا كونسۇلنىڭ تەستىقىسىز رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دېيىلگەن. ئۇ قارىماققا ناھايىتى غەلىتە بۇيرۇق بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ داۋالىسى بار. بۇ بۇيرۇقنى ئېلان قىلىشتىكى مەقسەت شۇكى، ئۇيغۇرلار ھەممىشە ئون ياشلىق قىزلارنى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ.

بۇنداق نىكاھنىڭ ئاقىۋىتى ئەلۋەتتە ناھايىتى ئېچىنىشلىق بولىدۇ. بۇ خىل تەدبىرنى قوللىنىشمۇ ئاشۇنداق نىكاھلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. كونسۇل بۇنىڭدا قىز تەرەپنىڭ بالاغەتكە يەتكەنلىك توغرىسىدا ئىسپاتى بولغاندىلا ئاندىن توي قىلىشقا رۇخسەت قىلاتتى. بالاغەتكە يەتمىگەن قىزلار بىلەن توي قىلىشنى چەكلەيتتى. ئۇيغۇرلار ئەلۋەتتە بۇ تەدبىرنى ئىنتايىن ياقتۇرمايدۇ. شۇڭا، بەزىلەر بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ ئۇزۇكسىز تۇرده كونسۇلنىڭ نازارىتىدىن قېچىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمما بۇ تەدبىر كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتتى. يەنى چوڭلارنىڭ ھەمدە ئادەتتە يېشى خېلىلا چوڭ بولغان كىشىلەرنىڭ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن نارەسىدىلەر بىلەن توي قىلىدىغان بولمىغۇر ئىشلار ئاخىر چەكلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ تەدبىر قايتىدىن قوللىنىلمايدىغان بولدى.

ئېلىمىز چېگرا دائىرىلىرى، شۇنىڭدەك باشقا ھاكىمىيەت ئورگانلىرى كونسۇلنى ئاساسەن مەۋرىي دائىرىلەر دەپ قاراپ، مەيلى بىۋاستە ھالدا ئايرىم ساندىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا مۇناسىۋەتلىك كونكرېت ئىشلار بولسۇن ياكى بولمىسا پىرىنسىپلىق مەسىلىلەر بولسۇن، ئىشقىلىپ ھەرخىل، ھەر ياڭزا ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە كونسۇلخانىنى ئىزدەپ بېجىرگۈزىدۇ. مەسىلەن، كونسۇلخانىنىڭ بىرەر رۇسىيەلىكنى ئىزدەپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا ياكى بولمىسا قانداقتۇر بىرەر تەكشۈرۈپ تەرگاۋ قىلماقچى، پاسپورت تارقاتماقچى، باج - سېلىق ئالماقچى، بۇيرۇق ئېلان قىلماقچى، شۇنىڭدەك كونسۇلخانىنى مەلۇم بىرەر ئادەتتىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە خۇلاسە چىقىرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلماقچى بولسا دېگەندەك ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە شۇنداق قىلىدۇ. دېمەك، كونسۇلنىڭ قىلىدىغان ئىشى تۈگىمەيدۇ.

قىسقىسى، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللار بارلىق رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ۋە رۇسىيەنىڭ ھەر قايسى

يۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئورگانلىرى ئۈمىد باغلىسا بولىدىغان، جانغا ئەسقاتىدىغان پاناھلىق جاي. چۈنكى، ئۇلار كونسۇلدىن مەلۇم يارەم ۋە مەدەت ئېلىشنى ئۈمىد قىلسا، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۈمىدلىرىنىڭ ھەممىسى يەردە قالمايدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇكى، كونسۇلنىڭ خىزمىتى ناھايىتى كۆپ ۋە ئىنتايىن مۇھىم خىزمەتتۇر. بۇ خىزمەت كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمىسمۇ، قارىماققا ناھايىتى ئاددىي كۆرۈنسىمۇ، ئەگەر ئۇنى ياخشى يۈرگۈزۈپ كېتەلمىسە، ئۇ چاغدا ئۇ پۈتكۈل رۇسىيەمىزنىڭ ئىشلىرىغا، شۇنىڭدەك رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە نىسبەتەنمۇ غايەت زور پايدا ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەتكە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتقاندىن سىرت، يەنە كونسۇلنىڭ ئەقىل - ئىدراكلىق، دانا - تەدبىرلىك ۋە مول بىلىمگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىشلارنى ماھىرلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا تەجرىبىلىك بولۇشنى، ئىشنىڭ ئېپىنى بىلىشكە قابىل بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

كونسۇلنىڭ خىزمىتى ۋە ۋەزىپىسى شۇنچىلىك كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ خىل مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ بېرىدىغان ئورگانلار ئىنتايىن ئاز. كونسۇلنىڭ بىۋاسىتە يارەمچىسى كاتىپ غۇلجىدا يەنە تۆتچى (تەرجىمان) ئەمەلدارمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تەرجىمان ۋە مىرزىلار بار. ئادەتتە مەمۇرىي بۈيرۇقلارنى ئىجرا قىلغۇچى بولسا، سودا ساھاسىنىڭ كاتتىبىشى — سودا ئەھدىچىسىدۇر. مەن ئالدىنقى بابلاردا سودا ئەھدىچىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدىم. ھازىر قايتا تەپسىلىيرەك سۆزلەپ ئۆتەي. چۈنكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلاردا سودا ئەھدىچىسىنىڭ ئويناىدىغان رولى ناھايىتى زور.

رۇسىيە مۇھاجىرلىرى كۆپرەك بولغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە سودا ئەھدىچىسى بار. ئۇلارنى كونسۇل بەلگىلەيدۇ

ياكى بولمىسا سودىگەرلەرنىڭ ئۆزلىرى سايلاپ چىقىدۇ. كونسۇلخانا بارلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە سودا ئەھدىچىسى بىۋاستە كونسۇلنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئۇلار سودا ساھەسىنىڭ كاتتىباشلىرى، يەنى شۇ يەردىكى رۇسىيەلىك سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ۋەكىلى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە شۇ يەرلىك رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ۋەكىلى. ئۇلار ئاشۇ خىل سالاھىيەتتى بىلەن كونسۇلغا مۇھاجىرلارنىڭ ئېھتىياجى، سودا ئەھۋالى، رۇسىيە سودا فاكتورىيەسىنىڭ ئاسرىلىش ئىشلىرى قاتارلىقلارنى دوكلات قىلىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئۇلار كونسۇلنىڭ بۇيرۇقىنى ياكى بولمىسا سودىگەرلەرنىڭ ئارزۇسى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسى بويىچە سودىگەرلەر يىغىنى چاقىرىدۇ، بۇ نۆۋەتتىنى مەن يۇقىرىقى بابلاردا سۆزلەپ ئۆتتۈم. سودا ئەھدىچىسىنىڭ سودا ساھەسىدىكىلەرنىڭ كاتتىبەشى بولۇشتەك ۋەزىپىدىن باشقا يەنە سودا فاكتورىيەسىدە ساقچى باشلىقلىق ۋەزىپىنىمۇ ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىرقانچە نەپەر ساقچى ئەمەلدارلىرى بولىدۇ. ئۇلارنى چوقۇم رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئىچىدىن تاللاشقا توغرا كېلىدۇ. مائاشىنى سودىگەرلەر بىرلەشمىسى تارقىتىدۇ، بەزىدە بىر قىسىم مائاشىنى كونسۇل تارقىتىدۇ. سودا ئەھدىچىسى ساقچىلىق ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش جەھەتلەردە پەقەتلا ئىنتايىن كىچىك مەسىلىلەردىلا كۆرسەتمە بېرەلەيدۇ. پەقەتلا ئەڭ ئەقەللى تەدبىرلەرنىلا قوللىنالايدۇ. بىرقەدەر مۇھىم ئەھۋال ئاستىدا ئۇ پەقەت كونسۇلنىڭ ياكى بولمىسا كونسۇل كاتتىبەشىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلالايدۇ. لېكىن، بۇ نەزەرىيەۋى جەھەتتىلا شۇنداق، خالاس. ئەمەلىي ئەھۋاللار داۋاملىق تۇرده سودا ئەھدىچىسى كونسۇلنىڭ ئۆزلىرىگە بولغان ئىشەنچسىدىن ۋە تولۇق نازارەتچىلىكىنىڭ بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن چوڭ ھوقۇقلارنى ئىگىلىۋېلىپ، داۋاملىق تۇرده كونسۇلنىڭ نامى بىلەن ھۆكۈمنى جارى قىلدۇرۇپ نازارەت

قىلمايدۇ. ئاقسۇەتتە ئۇلار ھوقۇقسىز قالايمىقان ئىشلىتىپ كونسۇلنى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرىتمىدۇ.

ساقچى ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇش سۇپىتى بىلەن سودا ئەھدىچىسى ھەر كۈنى ئەتىگەندە كونسۇلغا رۇسىيە سودا فاكتورىيەسى ئىچىدىكى بىر كىچە - كۈندۈزدە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى، ھەتتا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىشلىرىدىن تارتىپ دوكلات قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كونسۇل ئۇچۇن ھەرخىل ئاخباراتلارنى توپلاپ بېرىشتىن ئىبارەت خىزمەتنىمۇ بىللە ئۇستىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا سودا ئەھدىچىسى داۋاملىق تۇرده تەرجىمانغا ۋاكالىتەن كونسۇلنىڭ پىكرىنى ئېغىزچە يەتكۈزۈش ئۇچۇن جۇڭگونىڭ ھۆكۈمەت يامۇلىغا ئەۋەتىپ تۇرۇلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇ يەنە كونسۇلنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بىرلىكتە ھەرخىل ئەرز - شىكايەت ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. سودا ئەھدىچىسىنىڭ ئەرز - شىكايەت ئىشلىرىدىكى پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق مەن تۆۋەندە يەنە توختىلىپ ئۆتىمەن. سودا ئەھدىچىسىنىڭ ۋەزىپىسى شۇنچىلىك مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۇچۇن خىزمىتىمۇ شۇنداق ئالدىراش. ئۇلار كۇنبويى كونسۇلنىڭ ئەتراپىدا پىرقىراپلا يۇرىشىدۇ. ۋاھالەنكى، سودا ئەھدىچىسىنىڭ خىزمىتى مۇشۇنداق كۆپ ۋاقىت ۋە كۈچنى سەرپ قىلىدىكەن، ئۇنداقدا سۆزسىزكى بۇ ئىشنىڭ ھەقسىز، ئۇزاقىقچە داۋاملىشىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۇچۇن سودىگەرلەر بىرلەشمىسى ئۇلارغا مۇقىم مائاش تارقىتىپ بېرىشى كېرەك. چۆچەكتە سودا ئەھدىچىسىنىڭ ھەر يىللىق مائاشى تەخمىنەن 1000 روبلىغا يېتىدۇ. غۇلجىدىكى سودا ئەھدىچىسىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلى (ئادەتتە تاتارلار) نىڭ كىرىمى تېخىمۇ كۆپەك. سودا ئەھدىچىسىنىڭ مائاشى بۇ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن كىشىنىڭ ۋە ئۇنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئىچىدىكى نام - ئابرۇيىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. سودا ئەھدىچىسىنىڭ مائاشىنى كۆپەيتىش مەسلىسىدە، ئەگەر

كونسۇلنىڭ رايى بولسا خېلىلا رول ئويناپ قالايدۇ. ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئىنتايىن ھۆرمەتلىنىدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا زور كۈچ سەرپ قىلىشقا توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن باي سودىگەرلەر باش تارتىدۇ. ئادەتتە بۇ ۋەزىپىگە ئوتتۇرا دەرىجىلىك سودىگەرلەر كۆرسىتىلىدۇ. چۈنكى، سودا ئەھدىچىسىنىڭ ئورنى ۋە رولى ئۇلارنى بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلار مېدال ۋە زەرتونلار بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە ئاساسەن رۇسىيە كونسۇللىرى بار شەھەرلەرنىڭ ئەھۋاللىرى كۆزدە تۇتۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا رۇسىيە كونسۇللىرى ئازراق بولغان باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە سودا ئەھدىچىلىرى تەيىنلەنگەن. ئۇلارنى شۇ يەرلىك سودىگەرلەر سايلاپ چىققان ۋە كونسۇلنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلگەن. ئادەتتە كونسۇل سودا ئەھدىچىسىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەندە، شۇ يەردىكى جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە مەلۇم قىلىپ قويىدۇ. ئۇلار كونسۇلنىڭ ئۇقتۇرۇشى بويىچە، سودا ئەھدىچىسىنى كونسۇل ۋە يەرلىك رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ مەنپەئەتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇلار كونسۇلنىڭ نازارىتى ئاستىدا خىزمەت ئېلىپ بارىدۇ. گەرچە ئۇلار كونسۇلدىن شۇنداق يىراق بولسىمۇ، مۇقەررەركى ئۇلار ناھايىتىمۇ زور مۇستەقىللىققا ئىگە. بۇنداق بولغاندىن كېيىن قابىلىيەتلىك كىشىلەر مەيلى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا بولسۇن ياكى جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن بولسۇن، ھەممىسىدە ئىنتايىن زور نوپۇزغا ئىگە. دەرۋەقە سودا ئەھدىچىلىرى ئىچىدىمۇ جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا ئۆزىگە تېگىشلىك بولغان ئورۇننى تىكلىيەلەيدىغانلارمۇ بار. سودا ئەھدىچىلىرى جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن ئالاقىلەشكەندە، ئۆز دائىرىسىدىكى رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا ئىش بېجىرىپ بەرگەندە بولسۇن، ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۆزلىرى شەخسەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئاغزاكى ئالاقىلىشىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ رۇسىيە

مەنپەئەتىگە دەخلى - تەرۇز قىلغان ئىشلىرىغا ئۇچراپ قالسا، ئۇلار دەرھال رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ. ئۇلار يەنە رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدىكى بەزىبىر ئۇششاق ئىشلارنىمۇ بىر تەرەپ قىلالايدۇ، ئەگەر جۇڭگو دائىرىلىرى قوشۇلسا، ئۇلار يەنە رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن جۇڭگولۇقلار ئارىسىدىكى بەزى مەسىلىلەرنىمۇ بىر تەرەپ قىلالايدۇ. بۇ چاغدا جۇڭگو تەرەپتىن ئادەتتە بىر ۋەكىل ئەۋەتىلىدۇ، بۇلار ئادەتتە جۇڭگو تەرەپ دەۋاگەرلىرىنى باشقۇرىدىغان شياڭيۇ بولىدۇ. سودا ئەھدىچىسى رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدا تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل، ئەگەر رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئۇلارغا بويسۇنمىغاندا، ئۇلار كونسۇلغا دوكلات قىلىدۇ. كونسۇل بۇ بەڭباش كىشىلەرگە مەلۇم تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ. سودا ئەھدىچىسى كونسۇلنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كونسۇلخانىنى ھەرخىل ئاخباراتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭدا ئاساسەن قايسى جايلارنىڭ ئەھۋالى قانداقراق، ئۇ يەردە نېمە چوڭ ۋەقەلەر يۈز بەردى، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك قانداق شەخسلەر (بولۇپمۇ چەت ئەللىكلەر) بۇ يەرگە كەلدى ۋەھاكازالار. سودا ئەھدىچىسى ھەر يىلى بىر - ئىككى قېتىم كونسۇلغا شۇ يەرنىڭ رۇسىيە - جۇڭگو سودىسىغا ئائىت ئاخبارات ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلىشى كېرەك. ئۇلار ئەكەلگەن ئاخباراتلارنىڭ بەزى ھاللاردا ناھايىتى قىممىتى بولۇپ قالىدۇ. قىسقىسى، كونسۇل بولمىغان جايلاردا سودا ئەھدىچىسىنىڭ پايدىسى كۆپ، يەنى ئۇلار رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئارىسىدىكى تەرتىپنى ساقلاپ، كونسۇلغا يارەملىشىپ جۇڭگو ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئالدىدا رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدۇ ھەمدە كونسۇلنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆز رايونىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىۋېلىشقا يارەملىشىدۇ.

سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇللىرىنىڭ مەمۇرىي پائالىيەتلىرىنىڭ قانۇندا پۈتۈنلەي دېگۈدەك بەلگىلىمىسى يوق. ئەمما ئەمەلىيەت

جەريانىدا مەلۇم تەشكىل بولۇپ شەكىللەنگەن بولۇپ، نۆۋەتتىكى شارائىتتا ماسلىشالايدۇ. دەرۋەقە، باشقا جايلارغا ئوخشاش ئۇنداق – مۇنداق سەۋەنلىكلەرمۇ بار. بىراق، قايسى جايدا سەۋەنلىك يوق دېگىلى بولسۇن؟

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب

شەرقتە تۈرۈشلۇق كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۈرۈشلۇق كونسۇلىنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى، كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى توغرىسىدىكى پەرمان ــ مۇناسۋەتلىك شەرتنامە ۋە پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسى، پەرمانلاردىكى ئېنىق بەلگىلىمەلەرنىڭ كەم بولۇش ئەھۋاللىرى. شۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىپ شارائىتقا ماسلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، قانۇنىي بەلگىلىمەلەرنىڭ توغرا بولماسلىق ئەھۋاللىرى.

ئەڭ ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۈرۈشلۇق رۇسىيە كونسۇللىرى ئۇستىگە ئالغان ئىنتايىن مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى ــ رۇسىيە كونسۇلخانا رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئۇستىدە تەرگاۋ ئېلىپ بېرىشتۇر. كونسۇل ئۇستىگە ئالغان بۇ خىل تەرگاۋ قىلىش ۋەزىپىسى مەيلى ئىلمىي جەھەتتە ۋە ئەمەلىيەتتە بولسۇن، شەرق كونسۇللىرىنىڭ كونسۇل ھۆكۈم ھوقۇقى دېگەندىن ئىبارەت بۇ تىرمىن بىلەن ھەممىگە ئايانداۇر.

كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى ھەرگىزمۇ بىر خىل يېڭى ھادىسە ئەمەس. خېلىلا ئۇزاق تارىختىن ئىبارەت بۇ مۇئەسسەسە بىلەن بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. پىروفېسسور مارتىنس: «كونسۇل ئەڭ دەسلەپتە سودا ئىشلىرى جەھەتتىكى ھۆكۈمچى ئىدى. ئۇ، ئەھلىسىلىپچىلەر ۋە سودىگەرلەر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ھەر قايسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ سودا مەركەزلىرىدە پەيدا بولغان بولۇپ مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ھۆكۈمەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ياۋروپا كۆچمەنلىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن

ئەنزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئانچە ماھىر ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ كەلمەكتە ھەمدە بىر كونسۇل كېلىپ كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ ھۆكۈمچىسى بولسا بولىدىكەن، دەپ قارىماقتا. مۇسۇلمان رايونلىرىدىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ بارلىق مۇھاجىرلىرى، شۇنىڭدەك كونسۇلنىڭ ھىمايىسى ئاستىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرى، سودا ۋە جىنايى ئىشلار جەھەتلەردىكى ئەنزىلىرىنىڭ ھەممىسىگە كونسۇل ھۆكۈم قىلىدۇ.»①

ئەڭ دەسلەپتە، كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى پەقەتلا شەرقتىكى ھەرقايسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىلا، بۇنىڭ ئىچىدە تۈركىيەمۇ بار ئىدى. كېيىنچە شەرقتىكى باشقا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ، يەنى پېرسىيە، جۇڭگو، ياپونىيە② ۋە كورېيەلەر ياۋروپالىقلارغا دەرۋازىسىنى ئېچىۋېتىشكە باشلىغاندىن كېيىن، كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقىمۇ بۇ رايونلارغا كېڭىيىپ باردى.

ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە شەرقتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئۇزاق مۇددەت باردى ـ كەلدى قىلىش جەريانىدا، كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى توغرۇلۇق غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئاللىبۇرۇن خېلىلا تەپسىلىي پەرمانلارنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭ ئىچىدە بەزى ئومۇم ئېتىراپ قىلغان رەسىم ـ ئادەتلەرمۇ بار. شەرقتە تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ تەرگاۋ پائالىيەتلىرى خېلىلا تەپسىلىي بەلگىلەنگەن، بىراق بىزنىڭ رۇسىيەدە ئىش تامامەن باشقىچە، دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى شەرق دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ ۋاقتىنى ئانچە قىسقا دېگىلى بولمىسىمۇ، ئەمما بىز بۇ جەھەتلەردە ناھايىتى ئاز ئىش قىلىدۇق. دۆلىتىمىزنىڭ پېرسىيەدە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ تەرگاۋ پائالىيەتلىرى كونسۇل ئىشلىرى مىزانلىرىدا ئانچە ـ مۇنچە

---

① پروفېسسور مارتىنس: «ھازىرقى زامانداىكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ خەلقئارا قانۇنى»، 2 ـ تۇم، 87 ـ بەت.

② ياپونىيەنىڭ كونسۇل ھۆكۈم ھوقۇقى بىرنەچچە يىل ئىلگىرى بىكار قىلىنغان.

بەلگىلەنگەن. تۈركىيە بىلەن جۇڭگوغا كەلسەك، بولۇپمۇ جۇڭگودا بىزنىڭ پەرمانلىرىمىز تولىمۇ قىسقا ۋە ئاددىي. شۇنىڭ ئۈچۈن پىروفېسسور مارتىنسىنىڭ: «جوڭگو بىلەن ياپونىيەدە كونسۇل سوتى مەۋجۇتمۇ - ئەمەسمۇ؟! ئۇنىڭ تەشكىلىي شەكلى قانداقراق دېگەن مەسىلىلەر ئۇنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ، تۇرۇپتۇ»[1] دېگىنى بىكار ئەمەس. بىراق، بۇ جەھەتلەردىكى پەرمانلاردىن ھەر ھالدا يەنە ئازراق بار. ئەمدى بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتىمەن.

ھەرقايسى مەزگىللەردە جۇڭگو بىلەن تۈزگەن ھەر خىل شەرتنامىلەر — رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ تەرگاۋ پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشىدىكى مۇھىم ئاساسىدۇر. 1851 - يىلىدىكى «ئىلى شەرتنامىسى»[2] دا تۆنجى قېتىم جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى تىلغا ئېلىنغانىدى. ئەمما، بۇ شەرتنامىنىڭ رۇسىيە كونسۇلىغا بەرگەن ھۆكۈم ھوقۇقى ئىنتايىن چەكلىك. 1859 - يىلىدىكى «تيەنجىن شەرتنامىسى»[3] (1860 - يىلىدىكى بېيجىڭ شەرتنامىسىدە قايتا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن) دا بۇ چەكلىك بولغان كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى ئاندىن كېڭەيتىلدى. شەرتنامىنىڭ ماددىلىرىغا رۇسىيەنىڭ مۇناسىۋەتلىك پەرمانلىرى يېزىلدى. كونسۇل ئىشلىرى مىزانلىرىنىڭ ئىچىدىكى تۆت ماددىدا خەلق ئىشلار دەۋا قانۇنىدىكى كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى يېغىنچاقلاپ بايان قىلىنغان (1893 - يىلى نەشرى 190 — 193 - ماددا)، رۇسىيەنىڭ جىنايى ئىشلار جازا قانۇنىنىڭ 175 - ماددىسىنىڭ 2 -، 3 - ئىزاھاتلىرىدا، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ جىنايى ئىشلار جەھەتتىكى ھۆكۈم ھوقۇقلىرى

---

① يۇقىرىقى ئەسەر بىلەن ئوخشاش.

② شۇ شەرتنامىنىڭ 7 - ماددىسىغا قارالسۇن.

③ «تيەنجىن شەرتنامىسىگە ئاساسەن (جۇڭگو - رۇسىيە شەرتنامىسى) 1858 - يىلى 6 - ئايدا ئىمزالانغان. بۇ كىتابتا 1859 - يىلى 7 - ئايدا دېيىلگەن. ئەسلىي نۇسخىسى شۇنداق — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

تىلغا ئېلىنغان. بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى رۇسىيە قانۇنلىرى ئارىسىدىن بىزنىڭ تاپالايدىغانلىرىمىز پەقەت شۇنچىلىك.

ئېلىمىز ھۆكۈمىتى بۇرۇنلا جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ئەمەلىي تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىدىن نارازى ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا چۆچەك، غۇلجا ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا كونسۇلخانا قۇرۇلغان چاغلاردا بۇ مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەنە تېخى ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن 1883 ـ يىلى پېتېربۇرگدا ھەرقايسى مىنىستىرلار ۋە مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر قاتناشقان پەۋقۇلئاددە يىغىن چاقىرىلىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنغانىدى. بۇ يىغىننىڭ خاتىرىسى پادىشاھنىڭ تەستىقىغا ئېرىشكەن بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ خىزمەت ئاساسى بولۇپ قالدى. ئەمما ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ئۇ چاغلاردا كونسۇللارغا ئىنتايىن ئېنىق يولىورۇقلارنى بېرىش ناھايىتى تەس ئىدى. چۈنكى، كونسۇلخانا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقىنىغا ئاران بىر يىل بولغان بولۇپ، خۇلاسە چىقىرىش ئۈچۈن يېتەرلىك ماتېرىياللار يوق ئىدى. شۇ ۋەجدىن يىغىن پەقەت مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە بەزىبىر ئۇمىدلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قېتىمقى يىغىن 1883 ـ يىلى چاقىرىلغان بولۇپ، شۇنىڭدىن باشلاپلا ئېلىمىز ھۆكۈمىتى قايتىدىن ھېچقانداق ئەدلىيە خاراكتېرىدىكى كۆرسەتمىلەرنى بېرىپ باقمىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئائىت پائالىيەتلەر توغرۇلۇق كونسۇلغا بېرىلگەن يولىورۇقلار بەكمۇ ئاز. لېكىن، رۇسىيە پۇقرالىرىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسى يەنىلا مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن ئامال بار بۇ ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمەلىيەتتە، ئېلىمىز كونسۇللىرى مۇشۇ دائىرە ئىچىدە ھەرىكەت قىلىشى شەرت بولغان جۇڭگونىڭ

غەربىي رايونىنىڭ ئۆزىگە خاس شارائىتىغا ماس كېلىدىغان بەزىبىر كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى تۈزۈلمىرى ۋە قائىدە - رەسمىيەتلىرى شەكىللەندى. ھۆكۈمەتمۇ ھەرقايسى جايلاردا تۈرۈشلۇق كونسۇللارنىڭ شۇ يەرنىڭ قائىدە - رەسمىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قاراپ كەلمەكتە. مەن ئالدى بىلەن كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقىنىڭ دۆلەتمىز قانۇنلىرىدىكى بەلگىلىمىلىرىنى سۆزلەپ ئۆتىمەن. ئاندىن ئەمەلىيەتتە شەكىللەنگەن ئاشۇ تۈزۈم ۋە قائىدە - رەسمىيەتلەر ئۈستىدە توختىلىمەن.

جۇڭگودا تۈرۈشلۇق كونسۇللارنىڭ جىنايى ئىشلار جەھەتتىكى كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقى توغرۇلۇق 1893 - يىلى نەشر قىلىنغان كونسۇل ئىشلىرى مىزانلىرىنىڭ 190 - ماددىسىدا بەلگىلىنىشچە: «رۇسىيەنىڭ جۇڭگو ۋە ياپونىيەلەردە تۈرۈشلۇق كونسۇللىرى، كونسۇلنىڭ ئادەتتىكى ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشتىن سىرت، رۇسىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگو ۋە ياپونىيەلەر بىلەن ئىمزالانغان شەرتنامىلەرگە ئاساسەن ئۇلارغا تاپشۇرۇلغان ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلىشى لازىم. قوشۇمچە 190 - ماددىدا تىلغا ئېلىنغان شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىدە، مەسىلەن، ئەگەر «رۇسىيە پۇقرالىرى جۇڭگو ۋە ياپونىيەلەردە قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزدى دەپ ئەيىبلەنگەن بولسا، كونسۇل ھەرىكەت قوللىنىشى لازىم. بۇ توغرۇلۇق جىنايى ئىشلار جازا قانۇنىنىڭ (175 - ماددىسىنىڭ 2 - 3 - ئىزاھلىرى) دا بەلگىلىمەلەر بار». جىنايى ئىشلار جازا قانۇنىنىڭ 175 - ماددىسىنىڭ 2 -، ئىزاھىدا: «جۇڭگو بىلەن تۈزۈلگەن تەيەنجىن شەرتنامىسى (1859 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تۈزۈلگەن) دىكى بەلگىلىمگە ئاساسەن، ئېچىۋېتىلىپ سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان جايلاردا رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن جۇڭگو پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەرقانداق ئەنزىلەرنى پەقەت جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ۋە رۇسىيە كونسۇلى ياكى شۇ يەردىكى رۇسىيە ۋەكىلى ئورتاق تەكشۈرۈپ

بىر تەرەپ قىلىدۇ. جىنايەت سادىر قىلدى ۋە قىلمىشى يوللۇق بولمىدى، دەپ ئەيىبلەنگۈچىلەر چېگراغا ياكى رۇسىيە كونسۇلى بار ئېچىۋېتىلگەن سودا نۇقتىلىرىغا يالاپ ئېلىپ كېلىنىپ رۇسىيە قانۇنى بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ» دېيىلگەن. تيەنجىن شەرتنامىسىنىڭ قوشۇلغان ماددىسىدا يەنە: «1. رۇسىيە مۇھاجىرلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭچىلىق قىلىش ھەمدە ئېغىر زەخىملەندۈرۈش، ئۆلتۈرۈشنى قەستلەش، يامان غەرەز بىلەن ئوت قويۇش قاتارلىق جىنايەتلەرنى سادىر قىلسا تەرگاۋ قىلىنغاندىن كېيىن، رۇسىيەگە ئەۋەتىلىپ، رۇسىيە قانۇنى بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ. 2. جىنايىتى مەيلى ئېغىر ياكى يېنىك بولسۇن كونسۇل ۋە يەرلىك دائىرىلەرنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىغا نىسبەتەن زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىش ھوقۇقى بار. ئەمما، ھەرقانداق بىر تەرەپنىڭ قارشى تەرەپ پۇقراسىنى تۇتۇپ قېلىش، يالغۇز سوراق قىلىش، ھەتتا جازالاش ھوقۇقى يوق دەپ بەلگىلەنگەن. 1859 ـ يىلىدىكى شەرتنامىنىڭ 7 ـ ماددىسىغا ۋە 1860 ـ يىلىدىكى شەرتنامىنىڭ 8 ـ ماددىلىرىغا قارالسۇن.»[1] 1883 ـ يىلىدىكى پەۋقۇلئاددە يىغىن

---

[1] جۇڭگو ـ رۇسىيە شەرتنامىسى (تيەنجىن شەرتنامىسى) نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ 7 ـ ماددىسىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى: «جۇڭگو ۋە رۇسىيەگە تەۋە سودا ئېغىزلىرىدا ناۋادا بىرەر كىشى ئىش تېرىپ قويسا، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى رۇسىيە كونسۇلى ياكى بولمىسا رۇسىيە ۋاكالەتچىسى بىلەن بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلىشى لازىم. رۇسچە نۇسخىدىكى بۇ ماددا خەنزۇچە نۇسخىدىكىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. تيەنجىن شەرتنامىسىنىڭ قوشۇلغان شەرتنامىسى (بېيجىڭ شەرتنامىسى) غا ئاساسلانغاندا، بۇ شەرتنامىنىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ 8 ـ ماددىسىدا: «ناۋادا ئادەم ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، ئېغىر زەخىملەندۈرۈش، ئۆلتۈرۈشنى قەستلەش، ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى قەستەن كۆيدۈرۈۋېتىش قاتارلىق ئېغىر ئەنزىلەر يۈز بېرىپ، بۇلارنى سادىر قىلغۇچىنىڭ رۇسىيەلىك ئىكەنلىكى ئېنىقلانسا، مەزكۇر جىنايەتچىنى ئۆز دۆلىتىگە تاپشۇرۇپ قانۇن بويىچە جازاغا تارتىش. ئەگەر ئۇ جۇڭگولۇق بولسا ياكى ئۇ باشقا جايدا جىنايەت سادىر قىلغان بولسا يەنىلا جۇڭگونىڭ قانۇنى بويىچە جازاغا تارتىلىشى لازىم. مەيلى چوڭ ياكى كىچىك ئەنزىلەر بولسۇن، كونسۇل بىلەن يەرلىك ئەمەلدارلار ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭكىنى بېجىرىشى، قارشى تەرەپنىڭ ئادىمىنى تۇتۇپ قېلىپ جازالاش كويىدا بولماسلىقى لازىم» ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

خاتىرىسىدە: «ئېنىق بەلگىلىمە يوق بولغىنى ئۈچۈن، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىمىزغا كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن چېغىدا مۇھىمى، شۇ يەرنىڭ شارائىتى ۋە قائىدىسى بويىچە ئىش كۆرۈشكە ھوقۇق بېرىشكە بولىدۇ. ئۇلار چوقۇم ھەققانىيەت ۋە ئادالەت پىرىنسىپىغا ھۆرمەت قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مەيلى كونسۇلنىڭ ئۆزى بولسۇن ياكى جۈڭگو دائىرىلىرى بولسۇن، ياكى تېخى سايلاپ چىقىلغان ھۆكۈمچى ۋە ھەق تەلەپ كوللېگىيەسى بولسۇن، ھەممىسى چوقۇم رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن جۈڭگو پۇقرالىرىنىڭ ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى ھەق تەلەپ دەۋا ۋە جىنايى ئىشلار ماجىرالىرىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلماسلىقى شەرت» دەپ كۆرسىتىلگەن.

بىز يۇقىرىدىكى ھەرقايسى شەرتنامىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، كونسۇل ھەم رازۋېدكىچىلىق، ھەم سودىيەلىك ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغان. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەيلى بۇ يەردە بولسۇن ياكى باشقا جايدا بولسۇن، ھەممىسىدە جۈڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ ئەدلىيە پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق بىرقەدەر تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر يوق. رازۋېد قىلىشقا كەلسەك، روشەنكى بۇ جەھەتتە كونسۇل پەقەت شۇ يەرنىڭ شارائىتى يار بەرگەن دائىرە ئىچىدىلا پادىشاھ ئالېكساندىر II ئالىيلىرى تۈزۈپ چىققان ئەدلىيە مىزانلىرىغا ئەمەل قىلالايدۇ. ھۆكۈم قىلىش خىزمىتىگە كەلسەك، ئەسلىدە تېخىمۇ مۇكەممەل بەلگىلىمە بولۇشى، يەنى كونسۇلنىڭ ھۆكۈم ھوقۇقىنىڭ دائىرىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇنداق قاراشقا بولىدۇكى، كونسۇل ئۆزىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىدە ھېچبولمىغاندا جىنايى ئىشلار دېلولىرى جەھەتلەردە مۇرەسسەلەشتۇرگۈچى سودىيە ئۇچۇن بېكىتىپ بېرىلگەن تەرگاۋ قىلىش مىزان

دائىر بىسىدىن ھالقىپ كەتمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئەمما، ئەمەلىي ئەھۋال تامامەن ئۇنداق ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى خېلىلا زور ھوقۇقلارنى يۈرگۈزۈۋاتىدۇ. مەسىلەن، ھەق تەلەپ ئىشلىرى جەھەتتە، ئۇلار ئاللىبۇرۇن مۇرەسسەلەشتۈرگۈچى سودىيەنىڭ ھوقۇق دائىر بىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ھەر قانداق ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرىنى تەكشۈرۈۋېرىدۇ. مەيلى بۇ دېلونىڭ قانچىلىك زور مال ـ مۈلۈك قىممىتى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ نۇقتىدا قانۇندا ھېچقانداق چەكلىمە بەلگىلەنمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۇلارنىڭ قىلغانلىرىنىڭ ھەممىسى توغرا.

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب

ئەدلىيە رازۋېدكىسى، رازۋېدكا ئىشلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز بولۇشى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى. جۇڭگولۇقلارنىڭ رازۋېدكىغا قاتنىششى ۋە ئۇنىڭغا بولغان پوزىتسىيەسى. ئىمپېرىيە ئەدلىيە مىزانلىرىنىڭ رازۋېدكا قىلىش ۋە ئايرىم رازۋېدكا قىلىش پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەلەپلىرى. رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ جىنايى ئىشلار ۋە ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرى جەھەتتىكى ھوقۇق دائىرىسى. كونسۇلنىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەھقىقلىشى، يۇقىرىغا ئەرز يوللاپ تەھقىقلەش دەرىجىسى ۋە ئەسلىي ھۆكۈمنى بىكار قىلىپ تەھقىقلەش دەرىجىسى. ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ھازىر بار بولغان ئاددىي ئەرز ـ دەۋا ئىشلىرى تەرتىپى ۋە ئۇنىڭ يېتەرسىزلىكى، جىنايى ئىشلار ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى. كونسۇلخانا قاماقخانىسى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، كونسۇلنىڭ گۇۋاھچى بولۇشتەك خىزمەتلىرى.

ئەمدى ئالدى بىلەن بىز كونسۇلنىڭ سودا رازۋېدكىچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان خىزمەتلىرىنى كۆرۈپ باقايلى. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇللارنىڭ دېلولارنى رازۋېدكا قىلىش خىزمىتى باشقا جايلارغا سېلىشتۇرغاندا بەك كۆپ دېگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب، كۆپ سانداكى رۇسىيە قانۇنى بويىچە تەييارلىق سوراق ئېلىپ بېرىش زۆرۈر بولغان جىنايەتلەر ئارىلاشما خاراكتېرگە ئىگە. يەنى، بىر تەرەپ رۇسىيە پۇقراسى بولسا، يەنە بىر تەرەپ جۇڭگولۇق بولۇپ قېلىپ، بۇ دېلولارنى بىرەر نەتىجىگە ئېرىشتۇرۇش دائىم دېگۈدەك مۇمكىن بولماي قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا دېلولارنىڭ بىر تەرەپ

قىلىنىشى ياكى بولمىسا پۈتۈنلەي توختاپ قالىدۇ، ياكى بولمىسا پەقەت ھەق تەلەپ ئىشلىرى دېلولىرىنى ئەيىبلەش بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدۇ. جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ تاماملىنىش شەكلى ئۇستىدە مەن تۆۋەندە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىمەن. تەييارلىق سوراق ئېلىپ بېرىش زۆرۈر بولغان ئىككى دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى دېلولار پەقەتلا ئادەم ئۆلتۈرۈش، ئېغىر زەخمىلەندۈرۈش، شۇنىڭدەك باشقا چوڭ دېلولارنى، ئەلۋەتتە جاۋابكار قولغا ئېلىنغان ۋە قامالغان ئەھۋال ئاستىدىلا بىر تەرەپ قىلىشقا بولىدۇ، بولمىسا رازۇېدكا خىزمىتى ئېلىپ بېرىلمايدۇ.

رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدىكى دېلولارنى رازۇېدكا قىلىش خىزمىتىگە كەلسەك، ئۇ چاغدىكى رازۇېدكا خىزمىتى بىلەن ئىمپېرىيە ئىچىدىكى سودا رازۇېدكىچىلىرى ئېلىپ بارغان رازۇېدكا خىزمىتىنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوق. ئەمما گۇۋاھچىلار ئارىسىدا جۈڭگولۇق بولۇپ قالسا، ئىشلار ئۆزگىرىپ تېخىمۇ قىيىن ۋە مۇرەككەپ بولۇپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلە — كونسۇل پەقەت جۈڭگو دائىرىلىرى ئارقىلىقلا جۈڭگو پۇقرالىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشخانىسىغا چاقىرتالايدۇ. سوراق قىلغان چاغدا چوقۇم جۈڭگو ئەمەلدارلىرى نەق مەيداندا بولۇشى شەرت. جۈڭگو ئەمەلدارلىرىمۇ گۇۋاھچىدىن مەسىلىلەرنى سوراشقا ھوقۇقلۇق ھەمدە كونسۇل بىلەن بىرلىكتە سوراق خاتىرىسىگە ئىمزا قويىدۇ. لېكىن، جۈڭگو دائىرىلىرى جۈڭگولۇقلارنىڭ ھېچبولمىغاندا بىرەر گۇۋاھچى سۈپىتىدە رۇسىيە سودا كوللېگىيەسى ئالدىدا پەيدا بولۇشىنى خالىمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ، جۈڭگولۇقلارنىڭ ئىناۋىتىنى تۆككەنلىك ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كونسۇلنىڭ بىرەر جۈڭگو پۇقراسىنى چاقىرتىپ سوراق قىلىش تەلىپىگە ناھايىتى تەستە ماقۇل بولىدۇ. دائىم دېگۈدەك ھەرخىل باھانىلەرنى كۆرسىتىپ پۈتۈنلەي رەت قىلىدۇ.

ناۋادا سىز بىرەر گۇۋاھچىنى ئىسپاتقا تارتىپ قالالمىسىڭىز،

www.uyghurktap.com

ئۇنداقتا جۇڭگو دائىرىلىرى ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئېنىقلىشىڭىزغا ياردەم بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئەكسىچە دائىم دېگۈدەك توسقۇنلۇق قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا ھەمىشە دۆلىتىمىز قانۇنلىرىدىكى نۇرغۇن تەلەپلەرنى ئىجرا قىلىش مۇمكىن ئەمەس. مىسالغا ئالساق، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنىدا گۇۋاھچى چوقۇم ئالدى بىلەن رازۋېدكىچىنىڭ نازارىتى ئاستىدا قەسەم بېرىشى ياكى بولمىسا ئالدىن ئۇنىڭغا: سوتتا ئېھتىمال ئۇنىڭ قەسىمى ئارقىلىق ئۆزى دېگەن گەپنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشى تەلەپ قىلىنىشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن سوراق مەزگىلىدە ئۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسلىنىپ جاۋاب بېرىشى كېرەك دېگەنلەر ئۇقتۇرۇلىدۇ. ئەمما جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا قەسەم بېرىدىغان ئىشلار مەۋجۇت ئەمەس، شۇنداقلا ئۇلاردا بۇنداق ئۇقۇممۇ يوق. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قانۇندىكى ئۇ تەلەپلەرنى قانداقمۇ ئىجرا قىلغىلى بولسۇن؟

ۋاھالەنكى، بۇ تەلەپ تولىمۇ مۇھىم. ئەڭ ئاخىرىدا سوراق خاتىرىسىگە ئىمزا قويۇش ۋاقتىدا داۋاملىق تۈردە ئىنتايىن زور قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىمىز. بۇنىڭدا مەيلى جۇڭگو دائىرىلىرى بولسۇن ياكى جۇڭگولۇق گۇۋاھچىلار بولسۇن، ھەممىسى سوراق خاتىرىسىگە ئىمزا قويۇشنى زادىلا خالىمايدۇ. ئۇلار بۇ يەردە قىلتاققا دەسسەپ قېلىشتىن قورقىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، گۇۋاھچى ناۋادا خاتىرىگە ئىمزا قويسا، ئۇ چاغدا دېلودىكى ئەھۋاللارغا نىسبەتەن مەلۇم مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ قېلىشى مۇمكىن. جۇڭگونىڭ سوت كوللېگىيەلىرىدە بۇنداق ئەھۋال دائىم دېگۈدەك مەۋجۇت. بەزى ھاللاردا جۇڭگولۇقلارنى خاتىرىگە ئىمزا قويۇشقا كۆندۈرۈش ئۈچۈن، ناھايىتى كۆپ ۋاقىتنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، چۈنكى ئىمزا قويۇلمىغان خاتىرىلەر ئىناۋەتسىز.

پۈتكۈل رازۋېدكا خىزمىتىنى نائىلاج جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلگەندە قىيىنچىلىق

تېخىمۇ كۆپ بولىدۇ. ئادەتتە ئەھۋال مۇنداق بولىدۇ: زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى جۇڭگولۇق بولۇپ، جاۋابكار رۇسىيە پۇقراسى بولىدىغان ياكى بولمىسا جاۋابكار ئارىسىدا جۇڭگولۇقمۇ بار، رۇسىيەلىكمۇ بار بولۇپ قالىدىغان بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگو دائىرىلىرى كونسۇل بىلەن ئورتاق رازۇيدكا ئېلىپ بېرىشتىن باش تارتمايدۇ. ئەمما، ئارىلاشما بولغان ئەرز ـ شىكايەت تەرتىپىنىڭ بارلىق مۇشكۇلاتلىرى بۇ چاغدا ئالاھىدە ئېغىر ئىپادىلىنىدۇ.

جۇڭگولۇقلار رازۇيدكا قىلىشنى ئارقىغا سۈرەيدۇ. سوراق ۋاقتىدا ئۇلار ئاساسىي مەسىلىگە دىققەت قىلماي، بەلكى ئۇششاق مەسىلىلەرگە ئېسىلىۋالىدۇ ۋە تەييارلىق سوراقنى سوتىنىڭ ھۆكۈمگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. خاتىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ، جاۋابكارغا پايدىسىز بولغان ئەھلىي پاكىتلارنى ئەزۇيلەپ، جاۋابكارنى ئاقلاشقا بولىدىغان پاكىتلارغا سەل قارايدۇ، جاۋابكار رۇسىيەلىك بولۇپ قالسا ئۇلار تېخىمۇ شۇنداق قىلىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالىرى بولسا جېنىنىڭ بارىچە قانات ئاستىغا ئالىدۇ. بۇ خىل شارائىت ئاستىدا رازۇيدكا ئېلىپ بېرىلغاندا دائىم دېگۈدەك مەلۇم بىر كىشىنىڭ جىنايىتى بارلىقى توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىدىغان ماتېرىيالغا ئىگە بولغىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ تەپتىش ئەھلىدارلىرىمىزنىمۇ ئەلۋەتتە رازى قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار كونسۇللارنىڭ بۇ خىزمەتلەرنى ئادا قىلىشتىكى مۇھىتى ۋە شارائىتلىرىنى پۈتۈنلەي چۈشەنمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ كونسۇللىرىمىز مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ پۈتۈن كۈچىنى سەرپ قىلىدۇ. ئەگەر ئۇلارغا تېخىمۇ كۆپ تەلەپ قويىدىكەنمىز، ئۇنداقتا ئۇلارنى قانۇنىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا ئانچە مۇھىم بولمىغان بارلىق شەكىللەر بىلەن چەكلەپ قويىمىز. بۇ نېمىلا دېگەنبىلەن مۇۋاپىق ئەمەس.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ

كۆپرەك قىلىدىغىنى مۇكەممەل رازۋېدكا قىلىش جەريانى بولماستىن، بەلكى رۇسىيە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئىمپېرىيە ئەدلىيە ئورگانلىرى تەھقىقلەۋاتقان بەزىبىر دېلولارغا نىسبەتەن ئايرىم رازۋېدكا ئېلىپ بارىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى ئەھۋالنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇنىڭدا ياكى رۇسىيە پۇقرالىرىدىن بولغان جاۋابكار جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە قېچىپ كەتكەن بولىدۇ، ياكى دېلودىكى گۇۋاھچى جۇڭگو زېمىنىدا ئولتۇرۇشلۇق بولىدۇ، ياكى جىنايەت ئىشتىراكچىلىرى ئىچىدە، ياكى گۇۋاھچى ئىچىدىكى مەلۇم بىركىشى جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ، جۇڭگو زېمىنىدا ئولتۇرۇشلۇق بولغان بولىدۇ. دۆلىتىمىز ھۆكۈمىتى بىلىشى كېرەككى، جۇڭگو تېررىتورىيەسىدە رازۋېدكا ئېلىپ بېرىش ئىنتايىن مۇشكۈل بىر ئىش. شۇڭا، پەۋقۇلئاددە يەنىن خاتىرىسىدە «رۇسىيە مەمۇرىي دائىرىلىرى ۋە ئەدلىيە دائىرىلىرى دېلولارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە رۇسىيە دۆلەت دائىرىسى ئىچىدە تاماملاشقا تىرىشىشى كېرەك. جۇڭگو تېررىتورىيەسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماسلىقى، سوراق قىلماسلىقى، شۇنىڭدەك جۇڭگو پۇقرالىرىنى تەرگاۋ قىلماسلىقى كېرەك. بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئادەتتە ئۇنۇمى ياخشى ئەمەس. ئۇ پەقەت جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىزنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋېتىدۇ، خالاس»[1] دەپ كۆرسەتمە بەرگەنىدى. بىزنىڭ ئەدلىيە دائىرىلىرىمىز بۇ قارارغا ياخشى رىئايە قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، كونسۇلخانا رۇسىيە چېگرا دائىرىلىرىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، يەنىلا ناھايىتى ئېغىر بولغان رازۋېدكا خىزمىتىنى ئۈستىگە ئېلىۋاتىدۇ. شۇ ۋەجىدىن 1888 ـ يىلى ئەدلىيە مىنىستىرى پەۋقۇلئاددە يەنىن خاتىرىسى توغرۇلۇق ئەدلىيە ئورگانلىرىغا قايتىدىن چۈشەندۈرۈش بەردى. ئۇ 1887 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى 2425 ـ

① «پەۋقۇلئاددە يەنىن خاتىرىسى».

نومۇرلۇق بۇيرۇقىدا: «جۇڭگو تېررىتورىيەسىدە مەلۇم بىر تۈرلۈك رازۋېدكا خىزمىتىنى تاماملاش، ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا ئىنتايىن مۇشكۇل، پادىشاھ ئالېمىلىرى تەستىقلىغان 1883 - يىلى 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسىگە بىنائەن، دۆلىتىمىز ئەدلىيە ئورگانلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنىڭ دۆلىتىمىز بىلەن تۈتىشىدىغان جايلىرىدىكى قىرغىزلار ھەمدە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا، رازۋېدكا ئېلىپ بارغاندا، رۇسىيەنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنى يارەمگە چاقىرمىغان تۇزۇك. پەقەت ئىنتايىن زۆرۈر ئەھۋال ئاستىدىلا كونسۇلنى يارەمگە چاقىرسا بولىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ بۇيرۇق چىقىرىلغاندىن كېيىن بىر مەزگىلگىچە بىزنىڭ ئەدلىيە دائىرىلىرىمىز رازۋېدكا خىزمىتى توغرۇلۇق كونسۇللارنى ئاۋارە قىلمىدى. ئەمما ھازىر بۇ بۇيرۇق ۋە پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسىنى ئۇلار ئۇنتۇلۇپ كەتتى. ئۇلار تېخى بىكار قىلىنمىغان بولسىمۇ، تەپتىش ئورگانلىرىمۇ داۋاملىق تۇردە رازۋېدكا ئېلىپ بېرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تۇرىدۇ، يەنە تېخى بۇ تەلەپ شۇنداق ئومۇميۈزلۈك ۋە تەلتۆكۈس ئوتتۇرىغا قويۇلغانكى، ئۇنى پەقەت رۇسىيە زېمىنىدا ۋە رۇسىيە تۇزۇمى ئاستىدىلا ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە كونسۇللاردىن دېلولارغا نىسبەتەن قىلچە مۇھىم ئەھمىيىتى بولمىغان رەسمىيەتلەرنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋاھالەنكى، جۇڭگولۇقلار يەنىلا بۇرۇنقىغا ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ رۇسىيە كوللېگىيەسىگە نىسبەتەن، شۇنىڭدەك رۇسىيە سوت كوللېگىيەسىنىڭ سوراق قىلىشىغا نىسبەتەن قاراشلىرى ئۆزگەرگىنى يوق. لېكىن، ئېلىمىزنىڭ ئەدلىيە دائىرىلىرى بۇ مەسىلىلەرنى چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، كونسۇللارنىڭ دۆلىتىمىز قانۇنلىرىدا بەلگىلەنگەن ئاشۇنداق تەلەپلىرىنى ئورۇنلاشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنىمۇ چۈشەنمەيدۇ. دېمەك، ئۇلار دائىم دېگۈدەك ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ

قانۇن شەكلىدىكى تەلەپلىرى ئارقىلىق، كونسۇللارنى قانداق مۇشكۇل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس.

ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرى جەھەتتە كونسۇلنىڭ ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدىكى ھوقۇق دائىرىسى ۋە دېلولارنى كۆزىتىش خاراكتېرى جىنايى ئىشلار ياكى ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىغا مەنسۇپ بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ئانچە بەك ئوخشاپ كەتمەيدۇ. يۇقىرىدا مەن جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ھوقۇقى گەرچە ئېنىق بەلگىلەنمىگەن بولسىمۇ، كېلىشتۇرگۈچى سوت كوللېگىيەسىنىڭ ھوقۇقىغا يېقىنلىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئەمما ھېچبولمىغاندا جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 175 ـ ماددىسىنىڭ 2 ـ، 3 ـ ئىزاھاتلىرىنى شۇنداق چۈشىنىش كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق چۈشىنىۋاتىمىز. ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى توغرۇلۇق ھېچقانداق جايدا ھېچقانداق كۆرسەتمە يوق. شۇڭا، دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگودىكى كونسۇللىرى ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىدىكى پۇل سوممىسىنىڭ مەيلى قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسىنى تەكشۈرەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا دېلولارنى تەھقىقلەش ئۇسۇلىمۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا زور دەرىجىدە ئوخشىمايدۇ. تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپ پۈتۈنلەي رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بولسا ياكى بىر تەرەپ جۇڭگولۇق، بىر تەرەپ رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بولۇپ قالسا، ئەگەر ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى نۇرغۇن دېلولار، مەيلى ئارىلاشما خاراكتېرىدىكىسى بولسۇن ياكى رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدا يۈز بەرگىنى بولسۇن، كونسۇللار دائىم دېگۈدەك سودا ئەھدىچسى، مۇللىلار، شۇنىڭدەك سودىگەرلەر سايلاپ چىققان ۋەكىللەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ھوقۇق بېرىدۇ.

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇل سوت كوللېگىيەسىنىڭ ئەرز ـ شىكايەت تەرتىپى مەيلى جىنايى

ئىشلار دېلولىرى ياكى ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى بولسۇن، ھەممىسى ئىنتايىن بەك ئاددىي، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدە قەدىمىي شەكىل ئالاھىدىلىكىنى ئالغان بولىدۇ. ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەھۋالى ئومۇمەن مۇنداق: ھەرقانداق بىرەر قانۇنغا خىلاپ ياكى يولسىز قىلمىشلارغا نىسبەتەن، ئەگەر ئۇ رۇسىيە پۇقرالىرىغا بېرىپ تاقالسا، ئالدى بىلەن سودا ئەھدىچىسىگە ئەرز قىلىنىدۇ. ئۇ دەرھال تەدبىر قوللىنىپ جاۋابكارنى ياكى گۇمانلىق ئۇنسۇرنى تۇتۇپ، جىنايەت ئۆتكۈزۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلايدۇ، ئاندىن كونسۇلغا دوكلات قىلىدۇ. ئەگەر دېلو ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالسا، كونسۇل شەخسەن ئۆزى تەھقىقلەيدۇ. ئەگەر ئانچە مۇھىم بولمىسا، ئۇنداقتا كونسۇل پەۋقۇلئاددە يىغىنىنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسەن، دېلونى سودا ئەھدىچىسىنىڭ تەھقىقلىشىگە ياكى بولمىسا موللىلارنىڭ ئىسلام دىنى شەرىئىتى بويىچە تەھقىقلىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. كونسۇلنىڭ ئۆزى دېلولارنى قاراپ چىققاندا ئادەتتە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمايدۇ، يازما ماتېرىياللار پۈتۈنلەي يوق، سوراق قىلىش ئېغىزچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھۆكۈمنۇ ئوخشاشلا ئېغىزچە چىقىرىلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن ئەلۋەتتە نەق مەيداندا ھۆكۈم ئېلان قىلىنىدۇ. قانۇندا تەلەپ قىلىنغان ھەرقانداق رەسمىيەتلەرنى پۈتۈنلەي جارى قىلدۇرمايدۇ. جازالىغاندىمۇ جىنايى ئىشلار قانۇنى ياكى جىنايى ئىشلار مىزانىنىڭ ماددىلىرىغا ئاساسلانماستىن، كۆپىنچە ھاللاردا كونسۇلخانىلار بىر مەزگىل قاماپ قويىدۇ ياكى بولمىسا سانى كۆپ بولمىغان جەرىمانە قويۇپ قويىدۇ، خالاس.

ئۇزاقتىن بۇيان يۇقىرىغا ئەرز قىلىش ئورگانلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلارنىڭ سوت كوللېگىيەلىرىنىڭ ھۆكۈمىگە نىسبەتەن يۇقىرىغا ئەرز قىلغۇدەك جايمۇ يوق ياكى تېخىمۇ توغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، كونسۇللارغا بۇنىڭدەك يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈم قىلغۇچى

سودىگەرلەرنىمۇ بەلگىلەپ بەرگىنى يوق. ئۇلار بۇنداق ئورگاننىڭ بارلىقىنى بىلمەيدۇ. بىرەر كىشىمۇ تېخى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللارنىڭ چىقارغان ھۆكۈمىگە نىسبەتەن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇپ باققىنى يوق. پەقەت 1903 - يىلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىمىز بۇنىڭغا نىسبەتەن چۈشەنچە بېرىپ، ئەگەر كونسۇلنىڭ ھۆكۈمىگە قايىل بولمىسا، بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىگە ئەرز سۇنۇشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، باش ئەلچىنىڭ يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە چىقارغان ھۆكۈمىگە يەنىلا قايىل بولمىغاندا رۇسىيە ئىشتاتى زوراغالىق مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇلار مانجۇرىيەدىكى كونسۇل سوت كوللېگىيەسىگە بېرىلگەن چۈشەنچە ئىدى. دەرۋەقە بۇمۇ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇل سوت كوللېگىيەلىرىگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى دەل مۇشۇنداق چۈشىنىۋاتىدۇ. يۇقىرىغا ئەرز سۇنىدىغان ئورگان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇلخانىلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ خىلدىكى قەدىمىي، ئىپتىدائىي ئەرز - شىكايەت تەرتىپىگە نىسبەتەن يەنىلا چىداشقا بولىدۇ. چۈنكى، كونسۇل سوت كوللېگىيەسىنىڭ ھۆكۈمىگە نىسبەتەن ئەرز قىلىدىغان يەرنىڭمۇ تايىنى يوق. ئەمما ھازىر بۇنداق ئەرز - شىكايەت تەرتىپىنى قايتىدىن يەنە قوللىنىشقا بولمايدۇ. ئىمپېرىيە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ يولغا قويغان ئەرز - شىكايەت مىزانلىرىغا تامامەن ئەمەل قىلىش لازىم. ئەلۋەتتە شۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەككى، ھەربىر كونسۇل دائىم ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. بىراق ئۇمۇ خاتالىشىشى مۇمكىن. يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇپ بۇ خاتالىقلارنى ئوڭشاشقىمۇ بولىدۇ. يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش ۋە ئۇنى تۇزىتىشكە ئىمكانىيەت قالدۇرۇش ئۈچۈن، بارلىق ئەرز - شىكايەت پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى چوقۇم رۇسىيەنىڭ قانۇنى بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى ھەمدە

تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئىسپات بولۇشى كېرەك. يەنى خاتىرە قالدۇرۇش كېرەك، شۇنىڭدەك ھۆكۈمنىمۇ مەلۇم قائىدە بويىچە يازما ماتېرىيال قىلىپ يېزىپ چىقىرىش كېرەك. ئەگەر خاتىرە قالدۇرۇلمىسا، ئۇنداق باش ئەلچىنىڭ كونسۇلنىڭ مەلۇم بىرەر دېلوغا نىسبەتەن چىقارغان ھۆكۈمىنىڭ توغرا - خاتا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم چىقىرىش ئىمكانىيىتى قالمايدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىغا ئەرز قىلىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. شەك - شۇبھىسىزكى، ھازىر قانۇنغا مۇۋاپىق كېلىدىغان تەرتىپ چوقۇم ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ يولغا قويۇلسا ئاددىي ئەرز - شىكايەت تەرتىپى ئۆزلۈكىدىن تەبئىي ھالدا كىشىلەرنىڭ ئېسىدە قېلىپ قالغان نەرسىلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە يېڭى تەرتىپ ئېھتىمال كونسۇللارنىڭ ئىشلىرىنى كۆپەيتىۋېتىشى مۇمكىن، ئەمما بۇ ئارقىلىق خاتالىقنى توگىتىش ئۈچۈن بىز كاپالەتكە ئىگە بولىمىز. ھەق تەلەپ دېلولىرى جەھەتتە، جىنايى ئىشلار دېلولىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاددىي ئەرز - شىكايەت تەرتىپلىرى مەۋجۇت. ئەرز قىلىش ئېغىزچە ياكى بولمىسا كونسۇلنىڭ ئۆزىگىلا بايان قىلىنىدۇ، ھەتتاكى سودا ئەھدىچىسىگىمۇ بايان قىلىنىدۇ. كونسۇلخانا تۇرۇشلۇق شەھەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇشلۇق كىشىلەرلا يازما شەكىلدە ئەرز يازىدۇ. كۆپ قىسىم ھەق تەلەپ دېلولىرىنى شەخسەن كونسۇلنىڭ ئۆزى تەھقىقلەپ كەتمەيدۇ، بەلكى سودا ئەھدىچىسى، موللىلار ۋە سايلاپ چىقىلغان ۋەكىللەر تەھقىقلەيدۇ. كونسۇلمۇ بۇ دېلولارنى خەلق ئارىسىدىكى كىلىشتۇرگۈچىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە رازى. ئەگەر كونسۇل شەخسەن ئۆزى ھەق تەلەپ دېلولىرىنى تەھقىقلىمەكچى بولىدىكەن، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ تەرتىپى پۈتۈنلەي جىنايى ئىشلار دېلولىرى بىلەن ئوخشىشىپ قالىدۇ. لېكىن، ئەگەر ئاددىي ئەرز - شىكايەت تەرتىپى جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئىنتايىن مۇۋاپىق كەلمەيدۇ دېيىلسە، ئۇنداقتا ھەق تەلەپ دېلولىرىنىڭ بۇ خىل تەرتىپى ھازىر دەرھال

ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى كېرەك. بىلىش كېرەككى، جىنايى ئىشلار دېلوسى توغرىسىدىكى مەسىلە تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا جىنايەتچىنى جازالاشتۇر. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇلخانىلار سوت كوللېگىيەلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتە جىنايەتچىگە بەرگەن جازاسى ناھايىتىمۇ يېنىك بولماقتا ھەمدە ئۇلارنىڭ پۇقرالىق ھوقۇقىغا قىلچە تەسىر كۆرسەتمەيۋاتىدۇ. جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، جىنايىتى تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانغان بولسا، جىنايەتچى جازالانغان، ئەدلىيە ھوقۇقى ھمايە قىلىنغان بولسىلا، ئۇنداقتا باشقىلار ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا ئىش توگىگەن ھېسابلىنىدۇ. ھەق تەلەپ دېلولىرى ئىچىدە ھۆكۈم دائىم ئۇنىڭ مەلۇم قانۇنىي ھوقۇقىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ ياكى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. بۇ قانۇنىي ھوقۇقلار مەلۇم قانۇنىي يوللار ئارقىلىق ئوخشاشلا ئۇچىنچى شەخسلەرگىمۇ مۇڭاپىق كېلىۋېرىدۇ. بۇ قانۇنىي ھوقۇقلارنى باشقىلارغىمۇ مۇڭاپىقلاشتۇرۇش ھەمدە كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۇچۇن، چوقۇم يازما پەرمان بىلەن ئۇنى مۇستەھكەملەش لازىم. بۇنداق قىلغاندا كونسۇل سوت كوللېگىيەسىنىڭ بارلىق ھۆكۈملىرىنى چوقۇم يازما ھۆججەت قىلىش، ھۆكۈم قىلىش جەريانلىرىنىمۇ چوقۇم خاتىرە قالدۇرۇش لازىم، بولمىسا يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش مۇمكىن بولمايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا سودا ئەھدىچسىنىڭ دېلولارنى تەھقىقلىشىدەك چارىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش كېرەك. بۇ نۇقتا توغرۇلۇق مەن يەنە تۆۋەندە سۆزلەپ ئۆتىمەن. ھازىر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى تۇرمۇش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدىكى سانداق مۇناسىۋەت يوقلىشقا باشلىدى. شۇڭا، بۇرۇن رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدا يۈرگۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان ئاددىي ئەرز - شىكايەت ئۇسۇللىرى ۋە تەرتىپلەر ئەلۋەتتە توختىلىشى لازىم ھەمدە ئۇنىڭ ئورنىغا رۇسىيە تېررىتورىيەسىدە ھازىر يۈرگۈزۈلۋاتقان يېڭىچە ئۇسۇل ۋە تەرتىپلەرنى تۇرغۇزۇش لازىم.

كونسۇل ھەق تەلەپ دېلولىرى ۋە جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئۈستىدىن چىقارغان ھۆكۈملەرنى يەنىلا كونسۇلنىڭ ئۆزى ئىجرا قىلىدۇ. چۈنكى كونسۇلخانىدىن سىرت، جۇڭگودا ھېچقانداق باشقا رۇسىيە مەمۇرىي ئورگانلىرى مەۋجۇت ئەمەس. ئەگەر مەلۇم بىر جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئاساسەن قولغا ئېلىش قارار قىلىنغان بولسا، ئۇنداقتا قولغا ئېلىنغۇچى كونسۇلخانىنىڭ قاماقخانىسىغا سولىنىدۇ. بۇ قاماقخانىنى سېلىپ مۇھاپىزەت قىلىشقا كېتىدىغان خىراجەتنى ھۆكۈمەت ئازراقمۇ ئاجرىتىپ بەرمەيدۇ، بەلكى رۇسىيە سودا فاكتورىيەسىنىڭ ئومۇمغا مەنسۇپ مەبلىغىدىن ھەل قىلىۋالىمىز. ناۋادا قامالغۇچى باي ئادەم ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى باي كىشىلەر بولسىلا، قامالغان مەزگىللەردىكى خىراجەتنى ئۆزى كۆتۈرىدۇ. يىغىۋېلىنغان جەرىمانە پۇللىرىمۇ قاماقخانىنىڭ خىراجىتىگە سەرپ قىلىنىدۇ. خىراجەت يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ قاماقخانىلار ئانچە ياخشى سېلىنمايدۇ قالدى. مەن ئۆزۈمۇ ھەربىر جايىغا بېرىپ كونسۇلخانىنىڭ ئىشىغا مەسئۇل بولغىنىمدا ھەمىشە ئامالنىڭ بارىچە قاماقخانىنىڭ ئورنىنى ياخشىلاشقا تىرىشۋاتىمەن. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، كونسۇلنىڭ نازارىتى ئاستىدا سودا ئەھدىچىسى قاماقخانىنى باشقۇرىدۇ. بۇ يەرگە سولانغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ھېچ ئىش قىلمايدۇ. چۆچەكتە بىر مەزگىلگىچە ئۇلار كونسۇلخانىنىڭ بەزى ئەمگەكلىرىنى قىلىپ تۇردى. مەسىلەن، ھويلىلارنى تازىلاش، يوللارنى رېمونت قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلارنىڭ تامىقىمۇ ياخشىلىنىپ قالىدۇ. لېكىن بۇ خىل ئۇسۇل يەنىلا داۋاملىشۋاتامدۇ، بۇنىسى ماڭا نامەلۇم.

ھەق تەلەپ دېلولىرى ھۆكۈم قىلىنغاندىن كېيىن، بۇيرۇقنامىنى ئىجرا قىلمىغان، سوت كوللېگىيەسىنىڭ ھۆكۈمىنى ئېغىزچە ئېلىپ بارغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇنىڭ ئەلۋەتتە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. كونسۇل نەق مەيداندا سوت

www.uyghurkitap.com

كوللېگىيەسىنىڭ ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. مەسىلەن، جەريانە تاپشۇرغۇزىدۇ. ناۋادا ھۆكۈم دەرھال ئىجرا قىلىنماي قالسا، سودا ئەھدىچىسىنىڭ نازارەت قىلىپ ئىجرا قىلىشىغا ھاۋالە قىلىنىدۇ. رۇسىيە تېررىتورىيەسىدە ئولتۇرۇشلۇق كىشىلەر يازما خاراكتېردە ئەرز قىلغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇنىڭغا بېرىلمىغان جاۋاب رۇسىيە ھاكىمىيىتى ئورگانلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئالاقىسى ئارقىلىق بېجىرىلىدۇ. جۈڭگو تېررىتورىيەسىدە ئولتۇرۇشلۇق رۇسىيە پۇقرالىرى كونسۇلنىڭ ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلسا، كونسۇلدا كۇچلۇك تەدبىر — يەنى جۈڭگو چېگرا سىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئارقىلىق تەھدىت سېلىش ئۈسۇلىنى قوللىنىدۇ. چېگرادىن يالاپ چىقىرىۋېتىلمىغان ئەھۋاللار ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. چۈنكى، ئاشۇ تەھدىتنىڭ ئۆزىلا كونسۇلنىڭ بۇيرۇقىغا ئوچۇق - ئاشكارا بويسۇنمىغۇچىلارنى باش ئەگدۈرۈشكە يېتىپ ئاشىدۇ.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇلخانىلارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش تەرتىپى ئىنتايىن ئاددىي خاراكتېرنى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجرا قىلىنىشىمۇ ئوخشاشلا تولىمۇ ئاددىي. ئەلۋەتتە، ھازىر قارىماققا ئۇ ناھايىتى غەلىتە، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدە ئىپتىدائىي تۇس ئالغاندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتىكى مەلۇم يەرلىك شەرت - شارائىت ئاستىدا بۇنداق كونسۇل سوت كوللېگىيەسى ئۆزىنىڭ رولىنى ئويناپ كەلدى. يەنە ئىش بېجىرىشكىمۇ ئوڭاي بولدى، ئۇنۇمىمۇ ياخشى بولدى.

جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇللارنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ گۇۋاھچىلىق پائالىيەتلىرىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. كۆپچىلىككە ئايانكى، بارلىق كونسۇللارنىڭ ھەممىسى گۇۋاھچى بولۇش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالغان. ئەمما، جۈڭگونىڭ غەربىي رايونىدىكى كونسۇللارنىڭ گۇۋاھچى بولۇشتەك پائالىيەتلىرى تېخى تازا

دېگەندەك قانات يېيىپ كەتمىدى. بۇ تەرىپى تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇپ قالغان كۆپ ساندىكى رۇسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسى يۇقىرى ئەمەس. ئۇلار ئالدى - ساتتى ئىشلار توغرۇلۇق كېلىشىمنامە تۈزۈشنى زۆرۈر دەپ قارىمايلا قالماستىن، بەلكى تېخى قورقىدۇ. كېلىشىمنى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن تېخىمۇ قاچىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كونسۇلخانا تەرىپىدىن ئىمزالانغان ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن ھۆججەت - ئىسپاتلار كۆپ ئەمەس، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ تۈرىمۇ كۆپ ئەمەس. كۆپىنچىلىرى بەزىبىر مۆھلەتكە پۇل تاپشۇرغان ئىسپاتلار. ئۇنىڭدىن قالسا ئىمزانىڭ ھەقىقىيلىكى توغرىسىدىكى ئىسپاتلار، شۇنىڭدەك سودا ھاۋالە ئىسپاتلىرى، ئەڭ ئاخىرىدا سودا فاكتورىيەسى دائىرىسى ئىچىدە سېتىلغان مالالارنىڭ تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلگەن كېلىشىمنامىلىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بەزىبىرى گۇۋاھچىلار مىزانلىرى ۋە كونسۇللارنىڭ مىزانلىرىدا مىسالغا ئېلىنغان ھۆججەتلەردىن كونسۇلخانا ئىمزا قويغان ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەنلىرى بولۇشتەك ئەھۋاللار ئىنتايىن ئاز. دېمەك، بۇلار تاسادىپىي خاراكتېرگە ئىگە. يېقىندا ئۇ يەرلەردە جۇڭگو - رۇسىيە بانكىسىنىڭ ۋە قاتناش - تىرانسپورت شىركەتلىرىنىڭ ئىشلىرى خېلىلا راۋاجلىنىپ قالدى. شۇڭا، گۇۋاھچىنىڭ پائالىيەتلىرى ئېھتىمال يەنە كېڭىيىپ قېلىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

قىرىقىنچى باب

رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە جۇڭگولۇقلار قاتناشقان ئارىلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپى، قانۇندا ۋە شەرتنامىلەردە ئارىلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپى توغرۇلۇق ئوچۇق بەلگىلىمىلەرنىڭ كەم بولۇش ئەھۋاللىرى. ئەمەلىيەت جەريانىدا شەكىللەنگەن جنايى ئىشلار دېلولىرىنى ھۆكۈم قىلىش تەرتىپى، جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ دېلولارغا تۇتقان پوزىتسىيەسى. جۇڭگو ئەدلىيە تۈزۈمىنىڭ ئارىلاشما ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپىگە تەسىر كۆرسەتشى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنىڭ ھۆكۈم قىلىنشى، ھۆكۈم ئىسپاتى ۋە گۇۋاھچى ئىسپاتىنىڭ ئەھمىيىتى، ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى ھۆكۈمنامىسىنىڭ ئىجرا قىلىنشى. جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ كونسۇلخانىغا بۇيرۇتقان ھەق تەلەپ دەۋا تەلەپلىرىنى سۇنۇش ئەھۋالى، ئارىلاشما سودا كوللېگىيەسىنىڭ ھۆكۈمگە نىسبەتەن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇشقا بولمايدۇ، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ھازىرقى شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىشى.

تا ھازىرغىچە مەن پەقەتلا كونسۇللارنىڭ رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن دېلولارنى تەھقىقلەش پائالىيەتلىرى توغرۇلۇق سۆزلىدىم. ئەمدى مەن بىر تەرەپ جۇڭگولۇق، يەنە بىر تەرەپ رۇسىيەلىك بولغان ئارىلاشما دەۋا تەرتىپىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ئۈستىگە يۆتكىلەي. بۇنداق دېلولار پەقەتلا رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن دېلولاردىن زور دەرىجىدە كۆپ. دەرۋەقە بۇلار تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى رۇسىيە پۇقرالىرى نىسبەتەن ناھايىتى ئاز بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا ياشايدۇ. شۇڭا، ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىشمۇ ۋە سۈركۈلۈشلەرمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگوغا كەلگەن بارلىق رۇسىيە

پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىجارەت قىلغىلى كەلگەن بولۇپ، ئاساسەن جۇڭگو پۇقرالىرى بىلەن تىجارەت قىلغانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن ئەدلىيە دېلولىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ دېلولارنى تەھقىقلەش ئۈچۈن كونسۇل جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن ھەمكارلاشمىسا بولمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، كونسۇلنىڭ پائالىيىتى بىرقەدەر قىيىن، مۇرەككەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئانچە ئېنىق ئەمەس. رۇسىيە ئەدلىيە دائىرىلىرىدىمۇ بۇ توغرۇلۇق ھېچقانداق ئېنىق بەلگىلىمىلەر يوق. پەقەتلا بىر ۋەزىپە سۈپىتىدە جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللار چوقۇم جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن بىرلىكتە رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە جۇڭگو پۇقرالىرى ئارىسىدا يۈز بەرگەن دېلولارنى تەھقىقلىشى لازىم، [1] دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنە بىر مۇھىم ھۆججەت پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا «جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا كونسۇلنىڭ ئۆزى بىلەن، جۇڭگو دائىرىلىرى ھۆكۈمچىنى ياكى ئەرز ـ دەۋا سوت كوللېگىيەسىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن جۇڭگو پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەق تەلەپ دەۋا ماجىرالىرى ۋە جىنايى ئىشلار ماجىرالىرىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشى، ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلماسلىقى لازىم» دەپ قوشۇمچە قىلىنغان. يۇقىرىقى كۆرسەتمە ئارىلاشما دەۋا تەرتىپىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى بىردىنبىر يېتەكچى ھۆججەتتۇر.

مەن مۇناسىۋەتلىك بابلاردا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەدلىيە تۈزۈملىرىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. ئۇ ياۋروپانىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى بىلەنمۇ، رۇسىيەنىڭكى بىلەنمۇ پۈتۈنلەي ئوخشمايدۇ. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئەدلىيە ئۇقۇملىرىدىن ئالغاندىمۇ، جۇڭگولۇقلار بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا تۇپكى پەرقلەر بار. بۇ سوت كوللېگىيە ئۇسۇللىرىدىمۇ ئەكس ئەتكۈزۈلگەن. جۇڭگونىڭ سوت

① «تىيەنجىن شەرتنامىسى ۋە جىنايى ئىشلار قانۇنى» غا قارالسۇن.

كوللېگىيەلىرىدە بىز ئىنتايىن دەھشەتلىك سوراق قىلىش ئۇسۇللىرىنى، قىيىناش چارىسى بىلەن جاۋابكارنى ئامالنىڭ بارىچە گۇناھىنى تونۇشقا قىستاپ، بەختكە قارشى ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان جاۋابكارلىرىنى قاماققا ھۆكۈم قىلىش بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇلغان دېلولارنى كۆرىمىز. يېغىپ ئېيتقاندا، قىيىناش ئاساس قىلىنمىدۇ. ئەمما، بىزنىڭ سوتلىرىمىزدا، پۈتۈنلەي باشقا بىر خىل ئەھۋالنى ئۇچرىتىمىز. گەرچە جىنايەتچىنىڭ جىنايى قىلمىشىدا ھېچقانداق گۇمان بولمىسىمۇ، سوت ئۇلارغا نىسبەتەن يەنىلا ئىنتايىن كەڭچىلىك قىلىپ، قوشۇمچە دەللىلەرگە ئەھمىيەت بېرىپ، پۈتۈنلەي قىيىناپ سوراق قىلمايدۇ. جۈڭگونىڭ ھۆكۈم قىلىش شەكلى ئارىلاشما دەۋا تەرتىپىنىڭ تەشكىللىنىشىگە شۇبھىسىزكى غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا دائىم دېگۈدەك پۈتۈنلەي كېلىشتۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئىككى خىل دۇنيا قاراشنى كېلىشتۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن كونسۇللارنىڭ رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بىلەن جۈڭگولۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلاشما دېلولارنى بىر تەرەپ قىلغان چاغلاردىكى بەزى ھاللاردا ئىنتايىن قىينىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش تامامەن مۇمكىن.

ئادەتتە بۇ خىل دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش تەرتىپى مۇنداق: بۇنىڭدا ئالدى بىلەن جىنايى ئىشلار دېلولىرى ئۇستىدە توختىلايلى، ئەسلىي دەۋاگەر ئالدى بىلەن ئۆز ھۆكۈمىتىگە ئەرز قىلىدۇ. بىزنىڭ كونسۇلخانىمىز ئۇنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئەرز قىلغۇچىنىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ گۇۋاھچىلىرىنى سوراق قىلىدۇ. ئەگەر سوراق نەتىجىسىدە، دېلونىڭ ئۇنچۇالا ئېغىر ئەھمىيەتلىكى ھەمدە كونسۇلنىڭ شەخسەن ئۆزى بېرىپ، جۈڭگو دائىرىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقى مەلۇم بولسا، ئۇنداقتا سودا ئەھدىچىسى دەۋاگەرگە ھەمراھ بولۇپ، جۈڭگو يامۇلىغا بىللە بارىدۇ. ئۇ يەردە جۈڭگو دائىرىلىرىگە نېمىلەرنى يەتكۈزۈش، قانداق يەتكۈزۈش، نېمىلەرنى

تەلەپ قىلىش قاتارلىقلاردا سودا ئەھدىچىسى چوقۇم كۆرسەتمە بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا سودا ئەھدىچىسى ئادۋوكاتنىڭ رولىنى ئويناپدۇ. ئۇ چوقۇم تەھقىقلەشتە ئادىل قاتنىشىشى كېرەك. ئەگەر جۇڭگو دائىرىلىرى تەھقىقلەشتە ئادىل بولماسلىقىتەك ھادىسىلەرنى پەيدا قىلسا، سودا ئەھدىچىسى رۇسىيە پۇقرالىرىنى مۇھاپىزەت قىلىشى لازىم.

جۇڭگو ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدە دەۋا رازۇبدكىسى ئېلىپ بارغان چاغدا، ئەگەر جۇڭگولۇقلارنىڭ جىنايى پاكىتلىرى ئاللىقاچان بېكىتىلىپ بولغان بولسا ھۆكۈم قىلىنمىدۇ. بۇنىڭدا دائىم جاۋابكارنى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ئالدىدىلا جازاغا تارتىدۇ. جۇڭگو ئەمەلدارلىرىمۇ دائىم دېگۈدەك دېلوسىنى شەخسەن ئۆزلىرى تەھقىقلىمەيدۇ، بەلكى ئۇنى بىزنىڭ سودا ئەھدىچىلىرىمىزگە ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەرجىمانلىرىغا تاپشۇرىدۇ ياكى بولمىسا ئىككى تەرەپ ھەر قايسىسى ئۆزلىرى كۆرسەتكەن كېلىشتۇرگۈچىگە تاپشۇرىدۇ، بۇنداق تۈردىكى دېلولار ئادەتتە كىچىك ئوغرىلىق ئىشلىرى ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ بوزەك ئېتىش قىلمىشلىرى بولۇپ، بۇلارغا نىسبەتەن ئاساسەن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېنىقلاپ ھەمدە زىيان تارتقۇچىغا قانچىلىك تۆلەم تۆلەش بېكىتىپ بېرىلىدۇ. لېكىن، بۇ دەسلەپكى تەھقىقلەنگەن سوتنىڭ ھۆكۈمى ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈم ھېسابلانمايدۇ. ئەگەر ئىككى تەرەپ ھۆكۈمگە رازى بولمىسا، ئۇنداقتا ئۇلار مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەرگە ئەرز سۇنسا بولىدۇ. بۇنداق ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەسلىي دەۋاگەر جۇڭگولۇق، جاۋابكار رۇسىيە مۇھاجىرلىرى بولۇپ قالسا ئوخشاشلا يۇقىرىقىدەك تەرتىپ ئىجرا قىلىنىدۇ. جۇڭگو تەرەپنىڭ تەرجىمانى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى ۋە گۇۋاھچىلىرى بىرلىكتە كونسۇلخانىغا كېلىپ مەسىلە ھەل قىلىدۇ. سوراق قىلىش ئەھۋالىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بەزىدە دېلولارنى سودا ئەھدىچىسىگە ۋە تەرجىمانغا تاپشۇرۇپ

www.uyghurkitap.com

تەھقىقلىنىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە قىيناش مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا ئەڭ ئاساسلىق جازا سولاپ قويۇشتۇر. ئەمما جۇڭگولۇقلار بۇنىڭغا ھامان قارشى. ئۇلارچە، بۇ خىل جازالاش بەكمۇ يېنىك بولۇپ كېتىدىكەن. ئۇلار تېخى ئوخشاش ئەھۋال ئاستىدا جۇڭگولۇقلار بولۇپ قالسا جازاغا تارتىلىپ دۇمبا يەيدۇ، دېيىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بىزدىن ئۇلارغا ئوخشاش ئۇسۇل ئارقىلىق رۇسىيە پۇقرالىرىنى جازالىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. خۇشاللىنارلىقى شۇكى، جۇڭگولۇقلار پۇلغا ناھايىتى ئامراق، شۇڭا كۆپىنچە ئەھۋال ئاستىدا پەقەت ئۇلارغا سانى ئانچە كۆپ بولمىغان تۆلەم پۇل تۆلەپ بېرىش ئارقىلىق قامىماسلىققا ھۆكۈم چىقىرىپ بەرسىلا ئۇلار نارازىلىق بىلدۈرمەيدۇ. گەرچە، بەزى ھەددىدىن ئارتۇق تەلەپ قويۇپ تۇرۇۋالغان كىشىلەرنى جۇڭگو ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىگە قايتۇرۇۋېتىپ، ئۇلارنى تەربىيە بېرىشكە تاپشۇرىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرسىمۇ، جۇڭگولۇقلارنىڭ كونسۇل سوت كوللېگىيەسىدىكى ئىپادىسىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى ماختاشقا بولمايدۇ. ئۇلار جۇڭگو يامۇللىرىدىكى ئاشۇنداق قوپال مۇئامىلىلەرگە كۆنۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، كونسۇلخانىلاردا ئۇچرىغان ئىنسانپەرۋەرلىك پوزىتىيەلىرىنى چۈشىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلىشنى ئاجىزلىق دەپ بىلىپ، بىشەملىك ۋە ئەدەپسىزلىك قىلىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا ئەڭ ياخشىسى، ھەيۋە بىلەن بېسىم ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان تۈزۈك. ئۇلار بۇنىڭغا كۆنۈك. ئۇلارغا يەنە ھازىر ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان بۇ يەرنىڭ باشقا جاي ئەمەس، دەل رۇسىيە كونسۇلخانىسى ئىكەنلىكىنىمۇ تونۇتۇپ قويغىلى بولىدۇ.

بىر قەدەر مۇھىمراق جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى كونسۇلنىڭ ئۆزى بۇ دېلوغا ئاساسىي مەسئۇل بولغان جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن ئورتاق تەھقىقلەيدۇ. سوت ھامان كونسۇلخانا ئىچىدە ئېچىلىدۇ. بىزنىڭ جۇڭگو يامۇللىرىغا بېرىپ دېلولارنى

تەھقىقلەشتىن باش تارتىشىمىز مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا ئۆزىمىزنىڭ غۇرۇرىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈندۇر. بۇنىڭدا ئىككى تەرەپ سوت ئاچىدىغان كۈننى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىدۇ. شۇ كۈنى دېلوغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كونسۇلخانىغا كېلىشى شەرت. جۈڭگو تەرەپتىن قاتناشىدىغانلار ياكى دوتەي ياكى بولمىسا كونسۇل قوشۇلغان باشقا ئەمەلدارلار بولىدۇ. ھۆكۈم قىلىش تەرتىپى مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن ئەرز قىلغۇچى ئىككى تەرەپ سوراق قىلىنىدۇ. رۇسىيە پۇقرالىرىنى جۈڭگو ئەمەلدارلىرى، جۈڭگولۇقلارنى بولسا كونسۇل سوراق قىلىدۇ. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سوراق قىلغان ۋاقىتتىكى تەرتىپ ئانچە ياخشى ئەمەس. چۈنكى، سوراق قىلىشقا قاتناشقان جۈڭگولۇق تەرجىمانلار ۋە سودا ئەھدىچىلىرى دائىم ئىشقا ئارىلىشىپ، ئۆز قېرىنداشلىرىغا نېمىلەرنى دېيىش كېرەك ئىكەنلىكىنى ئۆگىتىپ قويىدۇ ھەمدە داۋاملىق ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى قوشۇپ قويىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى ئۈزۈكسىز چەكلەپ تۇرۇشقا بەزىدە ھەتتا ئامالسىز ئۇلارنى سوت مەيدانىدىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يارىمى يوق. سوتتا كۆپىنچە ئوچۇق سوت خاتىرىسى قالدۇرۇلمايدۇ. چۈنكى، جۈڭگو دائىرىلىرى مۇنداق قىلىشنى خالىمايدۇ. ناۋادا كونسۇلنىڭ تەلىپىگە بىنائەن ئىقرارنامىنى خاتىرىلەشكە توغرا كەلسە، ئۇ چاغدا ئىككى تەرەپ ھەرقايسىسى ئۆز يېزىقلىرىدا خاتىرە قالدۇرىدۇ. ئاندىن ئىككى خاتىرىنى سېلىشتۇرىدۇ ھەمدە كونسۇل ۋە جۈڭگو ئەمەلدارلىرى ئىمزا قويىدۇ. ھۆكۈم قىلىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ھۆكۈم قىلغۇچىلار دېلولار ئۈستىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بارىدۇ. ئەمما كىمكى بۇ خىل مۇزاكىرىنى، يەنى پۇتكۈل ئارىلاشما ھۆكۈم قىلىش جەريانى دۆلىتىمىزنىڭ سوتلىرىدىكى ئەھۋاللار بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر ئوخشاپ

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كېتىدىغان جايلىرى بار ئىكەن دەپ قارىسا، ئۇنداقتا ناھايىتىمۇ بەك خاتالاشقان بولىدۇ. ئىش پۈتۈنلەي ئۇنداق ئەمەس. ھۆكۈم قىلغۇچى ئەمەلىيەتتە ئادۋوكاتقا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇ يەرلەردە ئەدلىيە خادىملىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك بولغان شەخسىيەتسىزلىك ۋە ئادىللىقنى ھەرگىزمۇ تاپقىلى بولمايدۇ. جۇڭگو تەرەپنىڭ ۋەكىلى ئامالنىڭ بارچە جۇڭگولۇقلارنى ئاقلايدۇ ھەمدە بارلىق جىنايى جاۋابكارلىقنى رۇسىيە پۇقرالىرىغا دۆڭگەپ قويىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كونسۇل نائىلاج سودىيەلىك بۇرچىنى بىر چەتكە قايرىۋېتىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىنى قوغداشقا كىرىشىدۇ. بۇنداق غەلىتە پاكىتلارنى تۆۋەندىكى ئەھۋاللار بىلەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، جۇڭگولۇقلارنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە، ئەگەر ھۆكۈم رۇسىيە پۇقرالىرىغا پايدىلىق بولغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ، دېلونى تەھقىقلەشكە قاتناشقان جۇڭگولۇق ئەمەلدارلارنىڭ ياكى قابىلىيەتسىزلىكى، ياكى بولمىسا چەت ئەلگە سېتىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈدەكمىش. بۇ نۇقتا توغرۇلۇق مەن ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتتۈم. ئىككىنچى، جۇڭگو دائىرىلىرى داۋاملىق دېگۈدەك دېلولارنى تەھقىقلەشتىن ئىلگىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىن پارا ئالىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ھۆكۈم جەريانىدا ئۇلارنى ئاقلىماسلىققا ئىلاجى يوق. بۇنداق بولغاندىن كېيىن ئەسلىدە كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلغان داۋالى ياكى بولمىسا قىل سىغمايدىغان ھەقىقەتنى كۆپ مىقداردا ۋاقىت سەرپ قىلىپ مۇزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر بولمىز. جۇڭگو تەرەپ ھامان ھۇنەر ئىشلىتىپ دەۋادا ئۇتۇپ چىقىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەگەر بىز دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر ئېتىراپ قىلغان قانۇن (شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىزنىڭ رۇسىيەگىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان قانۇن) نى نەقىل كەلتۈرسەك، ئۇ چاغدا جۇڭگولۇقلارنىڭ ھامان بېرىدىغان جاۋابى ئۇلارنىڭ جۇڭگوسىدا مۇنداق قانۇن يوق، دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ. «بۇ نەرسە سىلەرنىڭ ئۇ يەردە شۇنداقتۇ، لېكىن

بىزنىڭ بۇ يەردە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي باشقىچە بىر ئىش» دېيىلىدۇ. ناۋادا بۇمۇ كارغا كەلمىسە ئۇلار ئالدى بىلەن مەسلىنى سىياسىي جەھەتكە تاقاپ، ئىككى دۆلەت ئۇزاقتىن بۇيان دوستانە ئۆتۈپ كەلدى. مۇنداق دوستانە ئىككى دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇنداق يارىماس پەسەندىلەرنىڭ چىرىندى - پىرىندى ئىشلىرى ئۈچۈن تالاش - تارتىش قىلىپ كېتىشى ھاجەتسىز، دېيىشىدۇ. ھازىر ئېھتىمال بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىش ئۇلار ئۈچۈن پايدىسى يوق بولۇپ قالدى. جۇڭگولۇقلارغا كونسۇلنىڭ تەلىپىنىڭ ئادىل ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇش لازىملىقى ئەلۋەتتە ئىنتايىن ئېنىق. بىراق ئۇلار پارا يېگەنلىكى، يەنە كېلىپ ئۇلاردىكى ئۆزگىچە بولغان جۇڭگو ئۇقۇمى ئۇلارنى ئۆز پىكرىدە جاھىللارچە چىڭ تۇرۇشقا مەجبۇرلايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار كونسۇلغا جاۋابكارنىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى پاكىتلىرىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، پارا بەرگۈچىگە ھەممە كۈچىنى سەرپ قىلىپ بولغانلىقى ۋە جامائەت پىكرىنىمۇ جاۋاب بېرەلەيدىغانلىقىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆرۈلۈپلا كونسۇلنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ. لېكىن ئۇلار ھامان ئۆزىنى كۆرسىتىۋالىدۇ. خۇددى مۇنداق قىلىش كونسۇلغا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى دۆلەتنىڭ دوستلۇقى ئۈچۈن ياكى بولمىسا ئۆزى بىلەن كونسۇل ئوتتۇرىسىدىكى قانداقتۇر خۇسۇسىي دوستلۇق ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

ئەمدى مەن چۆچەكتە ئەمەلىي خىزمەت قىلىش جەريانىدا ئۆز بېشىمدىن ئۆتكۈزگەن بىر ئىش ئارقىلىق يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن قاراشلىرىمنى ئىسپاتلاپ بېرەي. بىر قەشقەرلىك باي ئىنتايىن قەبىھلىك بىلەن ئۆزىنىڭ ئىشچىسىنى قاتتىق ئۇرغان. بۇ ئىشچى رۇسىيە پۇقرالىرىدىن بولغان بىر قىرغىز بولۇپ، يارىسى بەكمۇ ئېغىر ئىدى. زەخمىلەنگۈچى ھارۋا بىلەن

ئۇيغۇر كتاب تورپېكىتى www.uyghurkitap.com

كونسۇلخانىغا ئەكېلىنگەندىن كېيىن، مەن يۈز بەرگەن ئەھۋالنى سودا ئەھدىچىسى ئارقىلىق جۇڭگو دائىرىلىرىگە مەلۇم قىلدىم ھەمدە جىنايەتچىنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم. ئەمما بېرىلگەن جاۋاب ــ جىنايەتچى تېپىلمىدى دېگەندىن ئىبارەت بولدى. مەن يەنە شەخسەن ئۆزۈم يامۇلغا بىر قېتىم باردىم ۋە جىنايەتچىنى چوقۇم تېپىپ جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدىم. بىرىنچى تەلىپىم دەرھال ئورۇنلاندى. چۈنكى جىنايەتچى ئاللىبۇرۇن تېپىلىپ بولغانىكەن، يەنە كېلىپ ئۇ يامۇل ھويلىسىدا ئىكەن. ئەمما، ئىككىنچى تۈرلۈك تەلىپىمگە نىسبەتەن ئالغان جاۋابىم قەتئىي رەت قىلىش بولدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب نېمە؟ ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، جىنايەتچى چۆچەكتە ۋاقىتلىق ئولتۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن چۆچەك دائىرىلىرىنىڭ ئۇنى جازالاش ھوقۇقى يوق ئىمىش. مەن مۇشۇ تۈردىكى ئەھۋاللارنى مىسال قىلىپ ئۇ چاغلاردا كونسۇلنىڭ تەلىپىنى جۇڭگو دائىرىلىرى قاندۇرىدىغانلىقىنى ئېيتتىم. لېكىن، بۇنىڭ قىلچە ياردىمى بولمىدى. ئۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرى مۇنداق ھوقۇقۇم يوق دەپ قايتا ـ قايتا تەكىتلەپ تۇرۇۋالدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا مەن بايانات ئېلان قىلىپ، ئەگەر چۆچەك يەرلىك دائىرىلىرى ۋاقىتلىق ئاھالىلەرنى جازالىيالمىسا، ئۇنداقتا مەنمۇ جانابىي چۆچەك دائىرىلىرىنى ھوقۇقىدىن ھالقىپ ئىش يۈرگۈزۈش مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئېلىشقا زورلىيالمايمەن. شۇڭا، مەن شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىگە تېلېگرامما يوللاپ جىنايەتچىنى جازالاپ بېرىشنى تەلەپ قىلسام بولغۇدەك دەپ ئورنۇمدىن تۇرۇپلا مېڭىشقا تەمشەلدىم، ئۇ جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئىشنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىپ كېتىشىنى پەرەز قىلمىغان بولسا كېرەك، شۇڭا دەرھال ئالاقزەدە بولۇپ، مېنىڭ خاپا بولماسلىقىمنى ۋە توختاپ تۇرۇشۇمنى ئۆتۈندى ھەمدە ئىككىمىزنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتى يۈزىسىدىن مېنىڭ تەلىپىمنى ئورۇنلاپ دەرھال جىنايەتچىنى تېگىشلىك جازاغا تارتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ

چاغدا جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۆزلىرىنى ئوسال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغان جىنايەتچىگە نىسبەتەن ئىنتايىن غەزەپى كېلىپ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرىماقچى بولدى. بۇ چاغدا مەن يەنە ئۇنىڭ بۇ دېلوغا نىسبەتەن چەكتىن ئاشقان جازانى قوللىنىشىنى توسۇشقا مەجبۇر بولدۇم.

يەنە بىر ئىش، بىر جۇڭگولۇق بىر رۇسىيە مۇھاجىرىنىڭ قۇلىقىنى كېسىۋېتىپتۇ. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى دەرھال جۇڭگو يامۇلىغا يەتكۈزۈلدى. ئەلۋەتتە، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئىشنىڭ ئەسلىي سەۋەبىنى ئوچۇق - ئاشكارا كۆرۈپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق بۇنىڭغا يەنىلا زور كۈچ سەرپ قىلىنغاندىن كېيىن جىنايەتچى ئاندىن جازاغا تارتىلدى. چۈنكى، بۇ جىنايەتچى دائىرىلەرگە ناھايىتى زور مىقداردا پارا بەرگەنىكەن. مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بىز كۆپ قېتىم ئالاقە ماڭدۇردۇق. بىراق جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ ئىشقا ئەڭ ئاخىرى زادى قانداق جاۋاب قايتۇردى دېمەيسىز؟ ناھىيە ھاكىمى ئۆزىنىڭ رەسمىي ئالاقىسىدە، كونسۇلدىن ئىبارەت بۇنداق ئېسىل جانابنىڭ سۆزىگە ئۇ ئەلۋەتتە ئىشەنمەي قالمايدۇ. شۇڭا جىنايەتچىنى جازالىدۇق. شۇغىنىسى، ئۇنىڭ قارىشىچە ئۇ قىرغىزنىڭ قۇلىقى ئۇششۇپ چۈشۈپ كەتكەن، كېسىلگەن ئەمەس دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا كىشىلەر يەنە — بۇ رۇسىيەلىك جۇڭگولۇقلارنى بالاغا تىقىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىۋەتكەنىمىش، دېگەن سۆزلەر تارقىلىپ يۈردى. بىز بۇنداق ئالاقىلەرگە ئەلۋەتتە قايتا جاۋاب يازمايمىز.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىم پەقەت مۇشۇ خىلدىكى ئىشلار ئارىسىدىكى ئىككى تۈرلۈكى. بۇلار جۇڭگولۇقلار بىلەن دېلولارنى ئورتاق بىر تەرەپ قىلىشنىڭ نەقەدەر تەس ئىكەنلىكىنى ناھايىتىمۇ ئېنىق ھالدا تولۇق ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. راستىنى ئېيتقاندا، دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا بىز بىلەن جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا قانۇنىي قائىدە سۈپىتىدە تايىنىدىغان

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى www.uyghurkitap.com

ھېچقانداق ئورتاق ئاساس يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئومۇمەن ھەربىر دېلونى ھۆكۈم قىلغاندا ھەممىسىدە ئەھۋالغا قاراپ جانلىق ھەل قىلىش چارىسى قوللىنىلىدۇ. ئەمما، بۇ ھۆكۈملەر ھەرگىزمۇ دەۋاگەرلەرنى ھەقىقىي رازى قىلالمايدۇ. قاتتىق قانۇنىي كۆزقاراش بويىچە قارىغاندا، دېلولارنى بۇنداق بىر تەرەپ قىلغان تەرتىپتىكى سوتلارنى سوت دېيىشكە بولمايدۇ. ئەمما، جۇڭگونىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى شۇنداق تۇرسا، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نېمە ئاماللار بولسۇن؟ ! شۇڭا، بىز بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن مەزگىللەر ئىچىدە تېخىمۇ ياخشى ئەھۋاللارنىڭ بولۇشىغا ئۈمىد باغلىماسلىقىمىز كېرەك. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، تالاش ـ تارتىشلارنى يەنىلا بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ ئەرزلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك ۋەقەلەرنى مۇۋاپىق، ئادىل بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئىستىشىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ تەرسا مىجەزىنى نۇقتىلاش ئۈچۈن بەزى چاغلاردا خېلىلا كەسكىن تەدبىرلەرنى قوللانماي بولمايدۇ. مەسىلەن، ئەگەر جۇڭگو دائىرىلىرى مەزكۇر دېلونى ھۆكۈم قىلغاندا رۇسىيە پۇقرالىرىغا پايدىلىق ھۆكۈم چىقارمىسا، ئۇ چاغدا بىز جۇڭگو تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتناشمايدىغانلىقىمىز ھەققىدە بايانات ئېلان قىلىمىز. بۇ خىل تەھدىت كۆپىنچە چاغلاردا كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكۈزىدۇ. بولۇپمۇ جۇڭگولۇقلار مېنىڭ ئېغىزدىلا ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق قىلىدىغانلىقىمغا ئىشەنگەن ھالەتتە. بىراق، بۇ ئىنتايىن خەتەرلىك بىر تەدبىردۇر. شۇڭا، بۇ ئۇسۇلنى ئىشلىتىشكە ماھىر بولۇش، ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىشلىتىش كېرەك. يەنى ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئاشۇ جۇڭگولۇق ئەمەلدارنىڭ مىجەز خۇسۇسىيىتىنى ئوبدان ئىگىلەش كېرەك. شۇنىڭغا ئىشەنچ قىلىش كېرەككى، جۇڭگولۇقلارغا ھەيۋە قىلسا ئۇنىڭ چوقۇم كۆزلىگەن ئۈنۈمى بولىدۇ ھەمدە ئىشلارنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتمەيدىغان پوزىتسىيە بولۇش كېرەك،

بولمىسا ئىشلارنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋېتىمىز. مەن يەنە تولۇق ئىشەنچ بىلەن باشقا بىر خىل ئۇسۇلنىمۇ قوللىنىپ باققان. يەنى، ناۋادا جۈڭگولۇقلار مەلۇم بىر دېلونى رۇسىيە پۇقرالىرىغا پايدىلىق قىلىپ ھۆكۈم قىلىشقا ئۇنىمىغاندا، مەن باشقا بىر دېلونى كۆتۈرۈپ چىقىمەن. ئۇنىڭدىكى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچى جۈڭگو پۇقراسى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە مېنىڭ بىلىشىمچە، جۈڭگو دائىرىلىرىنىڭ بۇ دېلولار بىلەن مەنپەئەت چېتىشلىقى بار. مەن ئۇلارغا: ئەگەر بۇ دېلونى مېنىڭ كۆڭلۈمدىكىدەك ھۆكۈم قىلىپ بەرسە، ئۇ مېنىڭ ئۇلار كۆڭۈل بۆلىدىغان دېلوغا نىسبەتەن ئادىل مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىمنى، يەنى بىر ئېغىز گەپ — ياخشىلىققا ياخشىلىق قىلىدىغانلىقىمنى بىلدۈرۈپ قويىمەن. بۇ خىل ئۇسۇللار دائىم دېگۈدەك ئۇنۇم بېرىدۇ.

جۈڭگولۇقلار رۇسىيە پۇقراسى ئۇستىدىن ئەرز قىلغاندا، ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى شارائىتى كۆپ ياخشى. گەرچە بىزمۇ ئۆز قېرىندىشلىرىمىزنى مۇھاپىزەت قىلساقمۇ، ھەتتاكى سودىيەلىك سالاھىيىتىمىزنى يوقىتىپ قويۇشتىنمۇ يانمىساقمۇ، لېكىن بىز يەنىلا روشەن ئەمەلىي پاكىتلارغا كۆز يۇمالمايمىز. شۇڭا، جۈڭگو پۇقرالىرىنىڭ بارلىق ھەققانىي ئەرزلىرىنىڭ ھەممىسى مۇۋاپىق ھەل قىلىنىپ رازى قىلىنىدۇ. ئەمما، بىزمۇ داۋاملىق تۇرده بۇ يەرلەردە بەزىبىر پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللارغا دۇچ كېلىمىز. بۇنى چۈشەنمىگەنلەر گويا بىز بىۋاستە قانۇنغا خىلاپلىق قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلىپ قالىدۇ. بىرىنچى، پەۋقۇلئاددىلىقى بولسا، كۆپ سانىدىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرى ھەق تەلەپ دېلولىرىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، يەنى ناۋادا ھەق تەلەپ دەۋاسى رازى قىلىنسا، دېلومۇ ئۇ چاغدا ئىياغلاشقان بولىدۇ. جىنايى ئىشلار جازاسىمۇ ناھايىتى يېنىك. مەسىلەن، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنغا ئاساسلانغاندا، ئەلۋەتتە ئۇنى بىرقەدەر ئۇزاق مۇددەتلىك قاماققا ھۆكۈم قىلىش كېرەك ئىدى. ئەمما، بۇ يەرلەردە پەقەتلا

ئۇيغۇر كتاب تورىيكىتى www.uyghurkitap.com

كونسۇلخانىلاردا قىسقا مۇددەت قاماپ قويسىلا بولدى. بەزىدە جۇڭگو تېررىتورىيەسىگە ئەۋەتىلىپ جۇڭگولۇقلارنىڭ تەلىپى قاندۇرۇلىدۇ. بۇ خىل كىشىلەر تېخى جۇڭگو تېررىتورىيەسىدە ئولتۇراقلاشمىغان كىشىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. جەرىمانە ئارقىلىق جازانى بىكار قىلىش ئەھۋاللىرى مۇنداق بولىدۇ: شۇ يەرنىڭ خىلمۇ خىل شارائىتلىرىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن مەلۇم بىر كىشىنىڭ جىنايىتى ئېنىق بېكىتىلمىگەن چاغدا قانۇنغا ئاساسەن ئۇنىڭغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەق تەلەپ دەۋالىرىنىڭ تەلىپىنىمۇ قاندۇرغىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى، كۆپىنچە ئەھۋال ئاستىدا دەۋاگەر جۇڭگولۇقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ھەق تەلەپ دەۋالىرى دەل ئەڭ مۇھىم مەسىلىلەردۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئەگەر جىنايى جازاسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، پەقەت ھەق تەلەپ دەۋالىرىنىلا قاندۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويساق، ئۇنداقتا ئۇ تەلەپلەرنى ئومۇمەن خېلىلا ياخشى رازى قىلىش مۇمكىن، چۈنكى بۇنىڭدا ئىش تېرىغۇچى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىغا ئۇلارنىڭ دېگىنى بويىچە بىر تۇتام پۇلنى بېرىدۇ (گەرچە بەزىدە شەخسەن ئۇنىڭ قوشۇلۇشى بولماستىن، بەلكى ئۈچىنچى بىر شەخسنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق بولىدۇ)، پۇلغا ئامراق جۇڭگولۇقلار ئەلۋەتتە بۇنىڭغا ھەرگىز قارشى چىقمايدۇ. پەقەت بۇنىڭغا ئەرز ـ شىكايەتنى ساقلاپ قېلىش دېگەندىن ئىبارەت چىرايلىقراق نام قويۇلسىلا بولىدۇ. قارار مەزمۇنىدىكى سۆزلەر قائىدىلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، كۆپىنچە مۇنداق بولىدۇ: جاۋابكار مەلۇم مىقداردا ئەرز ـ شىكايەتنى ساقلاپ قېلىش سوممىسى تاپشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئېلىپ بېرىۋاتقان رازۋېدكا خىزمىتى شۇنىڭ بىلەن تاماملىنىدۇ دەپ پۈتۈلىدۇ، جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى بۇنداق بىر تەرەپ قىلىش تەلەپتىن خېلىلا يىراق. چۈنكى، بۇ خىلدىكى ئارىلاشما ئەرز ـ شىكايەتلىرىدە ئالدى بىلەن زىيانغا ئۇچرىغۇچى جۇڭگولۇقلارنىڭ تەلىپى قاندۇرۇلۇشى كېرەك. ئۇنداق

قىلىنمىسا جۇڭگو تەرەپ رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ تەلىپىنى ھەل قىلغان چاغلىردا چوقۇم قىينىچىلىق پەيدا قىلىپ تۇرۇۋالمدۇ.

ئىككى دۆلەت پۇقرالىرىغا بېرىپ تاقىلىدىغان ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرى تەرتىپى ئاساسەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ تەرتىپى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان تەرىپى، ئالدى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ جىنايى ئىشلار دېلولىرى بىلەن ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىغا تۇتقان ئوخشىمايدىغان پوزىتسىيەسىدە، مەن جۇڭگو ئەدلىيەسى ئۇستىدە توختالغىنىمدا، جۇڭگولۇقلاردا ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپىگە ئائىت ھېچقانداق بەلگىلىمىلەر يوق دەپ كۆرسەتكەنىدىم، ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇڭگو دائىرىلىرى يەنە ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى بىلەن خۇسۇسىيلار ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ قىلچىمۇ مۇناسىۋىتى يوق دەپ قارىشىدۇ. بۇ خىل قاراشنى ئۇلار يەنە ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنىڭ ئارىلاشما ئەرز ـ شىكايەت تەرتىپىگىمۇ تەتبىق قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر جۇڭگو پۇقرالىرى ۋە رۇسىيە پۇقرالىرى ھەق تەلەپ دەۋا ئەرزلىرىنى سۇنسا، جۇڭگو دائىرىلىرى پەقەت پارا قوبۇل قىلغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن ئەرزنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر رۇسىيە پۇقرالىرى جۇڭگولۇقلارغا ھەق تەلەپ دەۋا ئەرزلىرىنى سۇنسا، جۇڭگو دائىرىلىرى پەقەت پارا قوبۇل قىلغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن ئەرزنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەگەر رۇسىيە پۇقرالىرى جۇڭگولۇقلارغا ھەق تەلەپ دەۋا ئەرزلىرىنى سۇنسا جۇڭگو دائىرىلىرى ھەرگىزمۇ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ ھېس قىلىشچە، بۇ ئىشلار بىر ئابرۇيلۇق كىشى دىققەت قىلىپ كېتىدىغان چوڭ ئىشلار ئەمەس، ئەمەلدارلار ئۇچۇن ئېيتقاندا تېخىمۇ شۇنداق. چۇنكى، ئۇلار چوڭ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. بۇ سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن ئۇلار كونسۇللار بىلەن بىرلىكتە بۇ دېلولارنى شەخسەن ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىشقا تولىمۇ رازى ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھامان بۇ دېلونى ئۆزلىرىنىڭ تەرجىمانلىرى

بىلەن رۇسىيە سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ھەل قىلىشىغا تاشلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن دېلولارنىڭ ياخشى نەتىجىلىك بولغانلىرى ناھايىتى ئاز. ئەمەلدارلارنىڭ بۇ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشى پەقەت پارا يېيىش ئۈچۈنلا بولۇپ، شۇڭا ئۇلار قىلچە ئىككىلەنمەستىن ئۆز پۇقرالىرىنى قانات ئاستىغا ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر قانداق بىرەر ئىشتا ئۇلارنى قايىل قىلىش ھەقىقەتەنمۇ قىيىن. بۇ خىل قىيىنچىلىقلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنىڭ نۇرغۇن ئىسپات ماتېرىياللىرىنىڭ ئەھمىيىتى ۋە كۈچىگە نىسبەتەن تامامەن باشقىچە قارشى بولغانلىقى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. مەسىلەن، بىز ئالدى - ساتتى تىجارەتتە يازما ھۆججەتلەر، يەنى ھېسابات دەپتىرى، تالون، توختامنامە قاتارلىقلارنى ئاساسىي ئىسپات ماتېرىياللىرى دەپ قارايمىز. جۇڭگو ئەمەلدارلىرى بولسا بۇلارغا ئانچە ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. ئۇلار جۇڭگونىڭ جىنايى ئىشلار ئەرز تەرتىپى ئۇقۇمىنى ئوخشاشلا ھەق تەلەپ دەۋا ئەرزلىرىگىمۇ قوللىنىدۇ. جىنايى ئىشلار ئەرز - شىكايەت تەرتىپىدىمۇ ئۇلار جاۋابكارنىڭ ئىقرارى بولمىسا ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىدىمۇ ئۇلار ئوخشاشلا جاۋابكارنىڭ زىممىسىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسئۇلىيەتنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئەگەر ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىدىكى جاۋابكار ئېتىراپ قىلىشنى قەتئىي رەت قىلسا، ئىسپاتلار بۇنداق سورۇنلاردا ھەرگىزمۇ رول ئويناپ قالمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى چاغدا توختامنامە تۈزگەندە نەق مەيداندا بار گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىقىنى دەلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ناۋادا گۇۋاھچى توختامنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئىمزا قويغانلىقىنى ئىسپاتلىغان، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك پاكىت - ھۆججەتلەر ھەقىقەتەن گۇۋاھچى بار سورۇندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسا، ئۇنداقتا ئىسپات - ھۆججەتلىرى ئاندىن سوتتا پۇل سانىنىڭ، مال - مۈلۈك سانى ۋە سۈپىتىنى بېكىتىشتىكى

ئاساس بولالايدۇ. جۇڭگولۇقلار ئىسپات - ھۆججەتلەرگە ئىمزا قويۇشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. ئىمزانىڭ تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىشلىرىدىن ھەرگىزمۇ سۆز ئېچىشقا بولمايدۇ. ئۇلار ماگىزىنىڭ ئايرىم تامغىسى ۋە خۇسۇسىي تامغىلىرىنى ئىمزا ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. پەقەت جۇڭگولۇقلار رۇسىيە پۇقرالىرىغا تارقىتىپ بەرگەن ھۆججەتلىرىگىلا بەزىدە تامغىنىڭ يېنىغا ئىمزا قويۇپ قويمىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يەنە مەلۇم سودا قائىدىلىرى بار، جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ قائىدىلەرگىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. دەرۋەقە بۇ خىل شارائىتلار ئاستىدا ئۇ ئەمەلدارلارنى بىرەر ھەق تەلەپ دەۋا ئەرزلىرىدىكى يوللۇق تەلەپلەرگە ماقۇل كەلتۈرۈش ھەقىقەتەنمۇ بىر تەس ئىش - ھە !؟ ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا شەخسەن ئۆزىمىز جۇڭگو دائىرىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپلا قالماستىن، بەلكى دائىم دېگۈدەك ئۇلارغا ئالاقە ئەۋەتىپ تۈرۈشقا ھەمدە ئۇنىڭدا رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ تەلەپلىرىنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندا دېلولار ئەلۋەتتە ئارقىغا سۈرۈلۈپ، ھەتتا بەزىدە بىرنەچچە يىللارغا سۈرۈلۈپمۇ كېتىدۇ. ئەمما، پەقەت قەتئىي بوشاشمايدىغان قەيسەر روھ بولسىلا، جۇڭگولۇقلارنىڭ تومۇرىنى تۇتۇۋالساقلا مەسىلە ئەڭ ئاخىرىدا ئۇڭۇشلۇق ھەل بولىدۇ.

لېكىن دېلو ھەل قىلىنىپ تاكى ھۆكۈم ئىجرا قىلىنغۇچە بولغان ئارىلىق يەنىلا ناھايىتى ئۇزاق. مەسىلەن، جاۋابكار جاھىللىق قىلىپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشنى خالىمىسا، جۇڭگو دائىرىلىرى ئۇنى قىلچىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ قويمايدۇ. بۇ سەۋەبتىن كونسۇلخانا يەنە قايتىپ كېلىپ ھەق تەلەپ دەۋا ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىشنى قەتئىي تەلەپ قىلماي بولمايدۇ. ۋاھالەنكى كونسۇلخانا قەتئىي تەلەپ قىلغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا ھەل بولمايدىغان ئىشلار يەنە پات - پات بولۇپ تۇرىدۇ. چۈنكى، جاۋابكار جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ يول قويۇشى بىلەن قېچىپ

كېتىشكە ئۇلگۈرەلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئازراقمۇ ئامال - چارىلەر يوق. ئۇ چاغدا جاۋابكار گەرچە ئۆز جايىدا بار بولسىمۇ، نامراتلىقىنى باھانە قىلىپ داۋاملىق تۇرده پۇل تۆلەشنى رەت قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ.

نۇرغۇن رۇسىيە پۇقرالىرىغا تەلىپى بار جۇڭگولۇقلار ئۆز ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا دېلولىرىنى باشقۇرۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەلەپلىرىنى بىۋاستە كونسۇلخانىغا ئەكېلىدۇ. كونسۇللارمۇ ئادەتتە ئۇلارنىڭ بۇ تەلەپلىرىنىڭ ھەممىسىنى قاندۇرۇپ تۇرىدۇ، ھەتتا جۇڭگو دائىرىلىرىگىمۇ خەۋەر قىلىپمۇ قويمايدۇ. لېكىن مېنىڭچە، بۇنداق بەزىبىر تەلەپلەرگە نىسبەتەن تەھلىل يۈرگۈزگەن ئاساستا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. بۇ خىل پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ جۇڭگو دائىرىلىرىگە بېسىم ئىشلىتىپ، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتىنى مۇھاپىزەت قىلىش لازىم. ناۋادا جۇڭگو پۇقرالىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەر چوڭ بولمىسا، يەنە كېلىپ تەلەپلەر جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمىسا، نېمە ئۈچۈن بىز بۇنداق تەلەپلەرنى دەرھال ئورۇنلاپ بەرمەيمىز. بۇ خىل تەلەپلەرنى توغرا ئورۇنلاپ بەرسەك، كونسۇلخانىنىڭ ئىناۋىتىنى جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا كۆتۈرۈشتە بۇ نۇقتا ناھايىتى مۇھىم. ئەگەر بۇ تەلەپلەر جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە چېتىشلىق بولۇپ قالسا، ئۇنداقتا ئەڭ ياخشىسى ئۇنى دەرھال قاندۇرماسلىق كېرەك ھەمدە ئىلتىماس قىلغۇچىنى ئۆز باشلىقلىرىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىش لازىم. جۇڭگو دائىرىلىرى بۇ مەسىلىنى كونسۇلخانىنىڭ رازى قىلىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلغاندا، بىز رۇسىيە پۇقراسىنىڭ باشقا بىر خىل تەلىپىنى قاندۇرۇپ بېرىشنى ئالماشتۇرۇشنىڭ شەرتى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويساق بولىدۇ. مەن بۇ ئۇسۇلنى كۆپ قېتىم قوللىنىپ باققان ھەمدە ھەمىشە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن بۇ تەجرىبەمنى

خىزمەتداشلىرىمغا تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي.

ئارىلاشما سوت ھۆكۈم قىلسىلا ئۇنى يۇقىرىغا ئەرز قىلغىلى بولمايدۇ. ھېچبولمىغاندا بىز بىلەن جۈڭگو ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان شەرتنامىلەر ئارىسىدا ھۆكۈمنى يۇقىرىغا ئەرز قىلىش ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھېچقانداق كۆرسەتمە يوق. ئەمەلىيەتتىمۇ ئارىلاشما سوتنىڭ ھۆكۈمى ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈم دەپ قارىلىدۇ. پەقەت ئۆتكەن يىلى (1905 ـ يىلى) جۈڭگونىڭ مانجۇرىيە رايونىدىكى بىرنەچچە رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىلاشما سوتنىڭ ھۆكۈمىگە قارىتا يۇقىرىغا ئەرز سۇنغانىدى. بىزنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىمىز ئەرزنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، مېنىڭ تەلىپىمگە ئاساسەن ئۇلارغا مۇنداق چۈشەنچە بەردى: شەرتنامىگە ئاساسەن، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇشقا بولمايدۇ. باش ئەلچىمۇ مېنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان قارىشىمغا پۈتۈنلەي قوشۇلدى، مېنىڭ قارىشىمچە، نۆۋەتتە ئارىلاشما سوتنىڭ ھۆكۈمىگە نىسبەتەن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش مۇۋاپىق ئەمەس. بىز باردى ـ كەلدى قىلىۋاتقانلارنىڭ جۈڭگولۇقلار ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە جۈڭگولۇقلارنىڭ قانۇنىي كۆزقاراشلىرى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز لازىم. يەنى نۆۋەتتىكى ئەھۋال ئاستىدىمۇ رۇسىيە كونسۇللىرى بىلەن جۈڭگو ئەمەلدارلىرى بىرلىشىپ دېلولارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، قىيىنچىلىق ئىنتايىن كۆپ. جۈڭگو ۋەكىلى ئۆز قېرىنداشلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. بىزمۇ ئوخشاشلا رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ مەنپەئەتى ناھايىتى زور دەرىجىدە كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ. لېكىن، باشقا سوتلارنىڭ ئېھتىمال بۇنىڭدىن ياخشى ۋە بۇنىڭدىن كۆپ بىر تەرەپ قىلالىشى ناتايىن. ئۇنىڭدىن قالسا كىمگە ئەرز سۇنىدۇ؟ قايسى ئورگانغا ئەرز سۇنىدۇ، رۇسىيە پۇقرالىرىدا ئەلۋەتتە گەپ يوق. ئۇلار باش ئەلچىگە ئەرز سۇنىدۇ،

ئۇيغۇر كىتاب بايلىقى www.uyghurkitap.com

ئەمما جۇڭگولۇقلار كىمگە سۇنىدۇ؟ ئۇلار پەقەتلا بېيجىڭدىكى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا تەلەپ قويالايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن بىزنىڭ باش ئەلچىلىرىمىز بىلەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ئامالسىز ئارىلاشما سوتنىڭ ھۆكۈمىگە نىسبەتەن قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەربىر دېلو، شۇنىڭدەك يوقىلاڭ ئىشلارنىڭ ھەممىسى دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا ئايلىنىپ كېتىپ، خىزمىتى ئەسلىدىنمۇ يېنىك بولمىغان بىزنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىمىزنىڭ شارائىتى تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ. ئەگەر كەلگۈسىدە بېيجىڭدا ئارىلاشما سوتنىڭ ھۆكۈمىنى قايتا تەكشۈرىدىغان بىر ئورگان قۇرالىساق، ئۇ چاغدا يۇقىرىغا ئەرز سۇنىدىغان مەسىلىنى ئويلىشىپ بېقىشقا بولىدۇ. ئەمما، ھازىر ئۇنىڭ ئىمكانىيىتى يوق. جۇڭگونىڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش ھوقۇقىنى قارشى ئېلىشىدا گەپ يوق. بۇ ئۇلارنى ئۆز پۇقرالىرىدىن پارا ئېلىشى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ پۇرسەتكە ئىگە قىلىدۇ ھەمدە ئۇلار دېلولارنى چەكسىز ئارقىغا سۈرىدۇ. ئەگەر نۆۋەتتىكى شارائىت ئاستىدا ئاللىقاچان تاماملىغان دېلولارنىڭ ھۆكۈم قىلىنىشىدا تالاش ـ تارتىش يوق دېيىلگەن تەقدىردىمۇ ئۇنى ئالدىراپ ئىجرا قىلىشقا مۇمكىنچىلىك يوق. ناۋادا يۇقىرىغا يەنە ئەرز سۇنۇلسا، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتىكى قىيىنچىلىق تېخىمۇ چوڭىيىدۇ، ھەتتا ھەرگىزمۇ ئىجرا قىلىشقا بولماي قالىدۇ. دېلولار سۆرۈلۈپ كەتكەن ئاشۇ مەزگىللەردە جاۋابكار بولغان جۇڭگولۇق ياكى بۇ يەردىن كېتىپ قېلىشى مۇمكىن، ياكى ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا، گەرچە بېيجىڭدا رۇسىيە پۇقرالىرىغا پايدىلىق ھۆكۈم چىقىرىلغان بولسىمۇ، بىراق ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇپ زىيان تارتىدىغانلار يالغۇزلا رۇسىيە پۇقرالىرىدۇر. جۇڭگولۇقلار دەۋالاشقاندا يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش تەرتىپىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. تا ھازىرغىچە ئۇلار

يۇقىرىغا ئەرز سۇنىدىغان مۇددىئاسىنى ئىپادىلەپ باققىنى يوق، يەنە كېلىپ ئۇلاردا يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش توغرۇلۇق تېخى ئۇقۇم يوق ۋاقتىدا، بىزنىڭ ئارىلاشما ئەرز ـ شىكايەت ئىشلىرى ئۇچۇن يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش ھۆكۇم دەرىجىلىرىنى تىكلەپ بېرىش ئۇچۇن ئالدىراپ يۇرگىنىمىزنىڭ بىز ئۇچۇن ھېچقانداق پايدىسى يوق. پىرىنسىپ جەھەتتىن ئالغاندا، ھېچكىممۇ يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش تەرتىپىگە قارشى تۇرالمايدۇ. ئەمما، نۆۋەتتىكى شارائىت ئاستىدا بۇنىڭغا ئىمكانىيەت يوق. ئەگەر ھازىر يۇقىرىغا ئەرز سۇنۇش تۈزۈمىنى يولغا قويساق، رۇسىيە پۇقرالىرىنىڭ جۈڭگولۇقلار تەرىپىدىن ئېگە بولۇشقا تېگىشلىك بولغان تۆلەملىرىنى قىلچىمۇ كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇ پەقەتلا جۈڭگو ئەمەلدارلىرىنى پارا يەپ چۆنتىكىنى تولدۇرىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىنلەيدۇ، خالاس. شۇنىڭ ئۇچۇن مەن يەنە قايتا تەكرارلاپ قويايكى، بۇنداق قىلساق رۇسىيە پۇقرالىرى زىيانلا تارتىدۇ. جۈڭگولۇقلار ئىچىدىكى دىيانەتلىك كىشىلەرمۇ ئۇنىڭدىن ھېچقانداق پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ.

قىرىق بىرىنچى باب

سودا ئەھدىچىسى، موللاملار ۋە سايلاپ چىقىلغان ئوتتۇرىدىكى كېلىشتۇرگۈچىنىڭ ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى. سودا ئەھدىچىسىنىڭ دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى قولايسىز تەرەپلىرى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى، سودا ئەھدىچىسىنىڭ دېلولارنى تەھقىقلەش ئىشلىرىغا قاتنىشىش ئەھۋالى. موللىلارنىڭ ئىسلام دىنى شەرىئەتلىرىگە ئاساسەن دېلو تەھقىقلەش مۇمكىنچىلىكى. قىرغىزلارنىڭ چېگرادىكى كېسىم سوتى يېغىنى، كېسىم سوتى يېغىنىنى چاقىرىشنىڭ مەقسىتى، دېلولارنى تەھقىقلەش ئۇسۇلى ھەمدە ھۆكۈمنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، چېگرا كېسىم سوتى يېغىنىنىڭ چېگرانىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشتىكى ئەھمىيىتى.

يۇقىرىدا مەن بەزى ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرىنى سودا ئەھدىچىلىرىگە، ئوتتۇرىدىكى كېلىشتۇرگۈچىگە، شۇنىڭدەك موللىلارنىڭ ئىسلام دىنى قانۇنى ـ ئىسلام دىنىي شەرىئەتلىرىگە ئاساسەن ھەل قىلىشقا تاپشۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى كۆپ قېتىم سۆزلەپ ئۆتتۈم. ھازىر مەن ئۇنى تەپسىلىي سۆزلەپ ئۆتىمەن. 1883 ـ يىلىدىكى پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسىدە: «جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا مەيلى كونسۇلنىڭ ئۆزى بولسۇن ياكى جۇڭگو دائىرىلىرى، شۇنىڭدەك سايلاپ چىقىلغان كېسىمچى ۋە ئەرز دەۋا سوتلىرى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھېچقايسىسى رۇسىيە پۇقرالىرى بىلەن جۇڭگو پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرى ۋە جىنايى ئىشلار تالاش ـ تارتىشلىرىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلماسلىقى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ نۇقتىغا ئاساسەن بىزنىڭ كونسۇللىرىمىز خېلىلا كۆپ قىسىم دېلولارنى

سودا ساھەسىدىكىلەر باشلىقلىرى — سودا ئەھدىچىسىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى ئۇششاق دېلولارنى ياكى ئوتتۇرىدىكى كېلىشتۇرگۈچىنىڭ جامائەت ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى قائىدىگە ئاساسلىنىپ ھەل قىلىشىغا ياكى موللىلارنىڭ ئىسلام دىنى شەرىئەتلىرىگە ئاساسلىنىپ ھەل قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. دېلولارنى موللىلار ياكى سودا ئەھدىچىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئالدى بىلەن كونسۇلنىڭ ئۆزىگە باغلىق. گەرچە ئەرز قىلغۇچى ئىككى تەرەپ بۇ ئارزۇنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ، ناۋادا ئىككى تەرەپ كونسۇل ئەۋەتكەن كېسىمچىنىڭ ھۆكۈمىگە قايىل بولمىسا، ئۇ چاغدا كونسۇل شەخسەن ئۆزى ئۇلار ئاللىقاچان چىقىرىپ بولغان ھۆكۈمگە نىسبەتەن تەھقىقلەش ئېلىپ بارماي بولمايدۇ. مۇنداقمۇ ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدۇ: ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارنى ئۆزلىرى سايلاپ چىققان ئوتتۇرىدىكى كېلىشتۇرگۈچىنىڭ كېسىم چىقىرىشىغا تاپشۇرۇشنى ئۇمىد قىلىشىدۇ. كېسىم ھۆكۈمى ئەڭ ئاخىرقى قارار بولۇپ ھېسابلىنىپ، كونسۇل ئۇنىڭغا نىسبەتەن قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمايدۇ.

دېلولارنى سودا ئەھدىچىسىنىڭ تەكشۈرۈشكە تاپشۇرۇشى، سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق بىزنىڭ كونسۇللىرىمىزنىڭ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىدىغان ئۇسۇللىرىدۇر. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، دېلولارنى مۇنداق تەھقىقلەش ئۇسۇلى نېمىلا دېگەنبىلەن ھەۋەس قىلىشقا ئەرزىمەيدۇ. شۇڭا، ئومۇمەن مەن كونسۇلخانىلارغا رىياسەتچىلىك قىلغان جايلارنىڭ هەممىسىدە بۇ خىل ئۇسۇل بىكار قىلىندى. ئومۇمەن، بۇرۇنقى ئۇسۇل بىلەن سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلغان ئاشۇ تۇردىكى دېلولارنىڭ هەممىسىنى ئۆزۈم بىر تەرەپ قىلىدىغان بولدۇم. مېنىڭ ئۇنداق قىلىشىمدىكى سەۋەب، شۇنى ئۇنتۇلۇپ قالماسلىقىمىز

ئۇيغۇر كتاب تۈر بىكىتى www.uyghurkitap.com

كېرەككى، سودا ئەھدىچىلىرى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئادەتتىكى بەزى تاتار ۋە ئۇيغۇرلار بولۇپ، ھېچقانچە تەربىيە كۆرمىگەن، مەدەنىيەت سەۋىيەسىمۇ يۇقىرى ئەمەس. يالغۇز مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندىمۇ ئۇلار ئەدلىيەگە ئوخشاش مۇشۇنداق مۇھىم ئىشلارنى ئاساسىي باشقۇرغۇچى بولۇشتىكى زۆرۈر شارائىتلارنى ھازىرلىيالمىغان. ۋاھالەنكى، جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا، يەنى رۇسىيە پۇقرالىرى ئارىسىدىكى ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرى ھەرگىزمۇ ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە دائىم دېگۈدەك ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىنتايىن مۇرەككەپ قانۇن مەسىلىلىرىگە دۇچ كېلىمىز. ھالبۇكى، بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چوقۇم مەلۇم مەدەنىيەت سەۋەيىسىگە ئىگە كىشىلەرلا چىقالايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ئادىل، پاك بولۇش، بىر چەتكە ئېغىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، دېلو بىر تەرەپ قىلغۇچى كىشى چوقۇم مۇھىتتىن چەتنەپ تۇرۇشى، ھېچبولمىغاندا سودا ئەھدىچىلىرىگە ئوخشاش ئۇنداق جەمئىيەت بىلەن قويۇق ئالاقىلەشمەسلىكى، قەيسەر خاراكتېرگە، ئالىيجاناب پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى، ئۆز ئادەتلىرىگە «ئېتىبار بېرىش» تىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمنىڭ ئېزىقتۇرۇشىدىن ساقلىنىشى لازىم. سودىگەرلەر ساھاسىدىمۇ سودا ئەھدىچىسىنىڭ تونۇشلىرى ئاز ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشتىن ئىبارەت ھەقىقىي ئارزۇ بولۇشى كېرەك. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنداق ئارزۇ سودا ئەھدىچىلىرىدە يوق. مەن پارا يېمەيدىغان سودا ئەھدىچىسىنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىدىم. ئۇلار كونسۇلنىڭ ئىشەنچسىگە ئېرىشىۋالغاندىن كېيىن ئۆزلىرى خالىغانچە پارا ئېلىپ، پارا بېرىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كونسۇل سودا ئەھدىچىلىرى ھۆكۈم چىقارغان دېلولاردا خىيانەتچىلىك ۋە ئۆز بېشىمچىلىق قىلمىشلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا يېقىندىن دىققەت قىلىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ سودا ئەھدىچىسى ھۆكۈم چىقارغان ھەربىر دېلوغا نىسبەتەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا توغرا

كېلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بۇ دېلونى شەخسەن ئۆزى يەنە بىر قېتىم تەھقىقلەپ چىققىنىغا تەڭ بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇنى قايتا تەكشۈرۈپ ئولتۇرغاندىن كۆرە، ئۆزىمىز بىۋاستە تەھقىقلىسەك ئىش تېخىمۇ ئازىيىدۇ. بۇنىڭدىكى تېخىمۇ يامان ئەھۋال شۇكى، سودا ئەھدىچىسىنىڭ خىيانەت قىلىپ تاپقان كىرىمىدىن كونسۇلمۇ تەڭ بەھرىمەن بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئىشىنىپ قالىدۇ. رۇسىيە پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنى كونسۇلنىڭ ئۆزى ھەل قىلغىنىدىن سودا ئەھدىچىلىرى ھەل قىلغانلىرىدىن بىرىمۇ يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سوتلاش خىزمىتىگە قاتنىشىش پايدىسىدىن كۆپىنچە زىيىنى كۆپ. رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆزىمۇ كونسۇلنىڭ بۇيرۇقىنى دېمىسە ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشنى خالىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كونسۇلنى ھۆكۈم قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىشقا ئامراق. يەنە تېخى مۇنداقمۇ كىشىلەر بارکى، ئۇلار سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ھۆكۈم قىلىپ بېرىشىنى خالايدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇلارنىڭ مەسىلىلىرىنى ئاشكارىلاشقا بولمايدۇ. كونسۇلغا پارىمۇ بېرەلمەيدۇ. ئەمما، سودا ئەھدىچىسىگە نىسبەتەن بۇ ئوخشاي ئىشلاردۇر. لېكىن، يەنە بەزى دېلولاردا سودا ئەھدىچىسىنى قاتناشتۇرۇشقىمۇ بولىدۇ. ئۇلار جۈڭگولۇقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېلولاردۇر. بۇنىڭدىكى سەۋەب جۈڭگو تەرەپ ۋەكىلى ئۆزىنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزسا توشقۇزىدۇكى، ھەرگىزمۇ سودا ئەھدىچىسىنىڭ پارا يېيىشىگە يول قويمايدۇ. سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ پارا ئالغانلىقىنى ئۇچرىتىپلا قالسا جۈڭگو تەرەپ ئادەتتە دەرھال بىزگە ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ. ئەمما، بۇ جەھەتتە سودا ئەھدىچىلىرىگە ھاۋالە قىلىشقا بولىدىغانلىرىمۇ پەقەتلا بەزىبىر كىچىك دېلولار بولۇپ، مۇھىملىرىنى ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا ئېھتىياجىغا ئاساسەن كونسۇلخانا بولمىغان ۋە كونسۇلخانىلاردىن يىراق بولغان جايلار

ئۇيغۇر كتاب تۈر بېكىتى www.uyghurkitap.com

نائىلاج بەزىبىر ئەرز - شىكايەت دېلولىرىنى سودا ئەھدىچىسىنىڭ تەھقىقلىشىگە تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا رۇسىيە مۇھاجىرلىرىغا سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ ھەربىر ھۆكۈمىگە نىسبەتەن كونسۇللارنىڭ قايتىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشقا مۇمكىن بولىدىغان تولۇق ئىمكانىيەتلىرىنى بېرىشىمىز كېرەك.

سودا ئەھدىچىلىرىنىڭ دېلو تەھقىقلىشى توغرۇلۇق مەن شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ توختالدىمكى سودا ئەھدىچىلىرى تا ھازىرغا قەدەر دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرىدا يەنىلا ناھايىتى زور روللارنى ئويناۋاتىدۇ، كونسۇللار ئىچىدىمۇ بەزىلەر سودا ئەھدىچىلىرىنى ئەدلىيە پائالىيەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە قاتناشتۇرۇش پايدىلىق، ھەتتا كەم بولسا بولمايدۇ، دېگەنگە قەتئىي ئىشىنىغانلارمۇ بار.

موللىلارنىڭ ئىسلام دىنى قانۇنىغا ئاساسەن بەزى دېلولارنى تەھقىقلىشىگە كەلسەك، ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان يېرى يوق. بۇ دېلولارغا ئائىت بولغانلىرىدىن ئىنسانىي غۇرۇرىغا ھاقارەت كەلتۈرگەن ۋە بوزەك قىلغان، شۇنىڭدەك يېقىن تۇغقانلار ئارىسىدىكى مال - مۈلۈك تالاش - تارتىشلىرى قاتارلىق ئۇششاق ماجىرالىرىدۇر. بۇلار ئەلۋەتتە ئىككى تەرەپ ئۆزلۈكىدىن موللىلارنىڭ ھەل قىلىشىنى ماقۇل كۆرگەن ۋە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن دېلولار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بىرقەدەر مۇھىم دېلولارنى بۇنداق دىنىي قازىخانىلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئىسلام دىنىي شەرىئەتلىرىدە ھازىرقى زامان دېلولىرىنى ۋە مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاساسلىنىشقا بولىدىغان بايانلار كۆپ ئەمەس؛ ئىككىنچىدىن، موللىلار ھەرگىزمۇ ئادىل سودىيەلەر ئەمەس، پارا يېيىش ئۈچۈن ئۇلارمۇ شەرىئەتلىرىگە ئۆزى خالىغانچە تەبىر بېرىشى مۇمكىن. شۇڭا، مۇسۇلمانلار دائىم دېگۈدەك:

«شەرىئەتكالامى پەقەت بىر دۇر، ئەمما قازىنىڭ تەبىرى مۇكەممەل دېيىشىدۇ. بۇ دېگىنىمۇ ئۇلار شەرىئەتكە ئۆزلىرى خالىغانچە تەبىرلەرنى بېرىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. شۇنداقتىمۇ ئادەتتە توغرىسىنى ئېيتقاندا، موللىلار نېمىلا دېگەنبىلەن سودا ئەھدىچىلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھازىر مۇسۇلمانلار موللىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەرز ـ شىكايەت قىلىشقا ئانچە ئۇنىمايدىغان بولۇۋالدى، ھەتتا ئىنسانىي غۇرۇرغا ھاقارەت قىلىنغان مەسىلىلەرنىمۇ كونسۇل سوتىغا ئەرز قىلىدىغان بولدى. نۆۋەتتىكى مەسىلىگە كەلسەك، شەك ـ شۇبھىسىزكى، موللىلارغا ھاۋالە قىلىشقا بولمايدىغان ئەرز ـ شىكايەت دېلولىرى ـــ مۇسۇلمانلار ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلىرىنى بۆلۈپ بېرىش مەسىلىسىدىنلا ئىبارەتتۇر. بۇ مەسىلىدە رۇسىيە قانۇنى ئۇنىڭغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى كۆپ خوتۇنلۇق تۇزۇم مۇناسىۋىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ شۇنداق، يەنى داۋاملىق تۇرده مىراسنى بۆلۈپ بېرىشكە ئائىت دېلولارنى ئىسلام دىنى قازىخانىلىرىنىڭ تەھقىقلىشىگە تاپشۇرۇپ ئاندىن كونسۇل تەستىقلايدۇ. موللىلار مىراسنى تەقسىم قىلىش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ ھەمدە مەلۇم ھەققىمۇ ئىگە بولىدۇ. يەنى تەقسىم قىلىنغان مال ـ مۇلۇكنىڭ ئومۇمىي قىممىتىدىن مەلۇم پىرسەنتنى ئاجرىتىۋالىدۇ.

ئوتتۇرىدىكى كىلىشتۇرگۈچىنىڭ خىزمىتىگە كەلسەك، تۇركىي تىلىدا ئۇنى «بىي» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ بىر خىل كېسىم سوتىنىڭ شەكلىدۇر. تالاش ـ تارتىش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن كېلىشتۇرگۈچى ماجىرانى بىر تەرەپ قىلسا بولىدۇ. كونسۇل ئىشقىلىپ كېسىم سوتىغا تاپشۇرۇشقا بولمىغانلىكى دېلولارنىڭ ھەممىسىنى ھامان كېلىشتۇرگۈچىنى بىر تەرەپ قىلىشقا رىغبەتلەندۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق قىلغاندا كونسۇل ئۇچۇن پايدىلىق بولىدۇ. چېگرا غا يېقىن بولغان

جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇللىرىنىڭ بەزى چىگىش دېلولارنى ئاتالمىش چېگرا كېسىم يىغىنىغا① تاپشۇرۇپ بېرىش هوقۇقى ۋە ئىمكانىيىتى بار. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمىتى زور دەرىجىدە يېنىكلەشتى. ئاتالمىش چېگرا كېسىم يىغىنى رۇسىيەلىك قىرغىزلار بىلەن جۇڭگولۇق قىرغىزلارنىڭ قەرەللىك ئېچىپ تۇرىدىغان بىر خىل يىغىنى بولۇپ، ئۇ يەردە ئۇلار قىرغىزلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئاساسەن ئۆز ئىچىدىكى تالاش ـ تارتىش ۋە تەلەپلىرىنى هەل قىلىدۇ. بۇ خىل يىغىنىنىڭ مۇهىم ئەهمىيىتى ناهايىتى روشەن. چۈنكى، دۆلەت چېگراسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى رايونلاردا پۇتۇنلەي كۆچمەن چارۋىچى قىرغىزلار بار بولۇپ، جۇڭگو تېررىتورىيەسى ئىچىدىمۇ داۋاملىق تۇرده ناهايىتى زور كۆپ سانلىق ئىگىلەيدىغان رۇسىيەلىك قىرغىزلار ئولتۇراقلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كونسۇلخانىلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تېگىشلىك بولغان كۆپلىگەن دېلولارنىڭ هەممىسى قىرغىزلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

قىرغىزلارنىڭ چېگرادا، چېگرا كېسىم يىغىنى چاقىرىشى پەۋقۇلئاددە يىغىن خاتىرىسىدە بەلگىلەنگەن. يىغىننىڭ مەقسىتى، شۇنىڭدەك تالاش ـ تارتىشلارنى يىغىندا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرى توغرۇلۇق 1884 ـ يىلى رۇسىيەنىڭ چۆچەكتە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بالكاشىن بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان كېلىشىمدە تۆۋەندىكىدەك بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان: «رۇسىيە قىرغىزلىرى بىلەن جۇڭگو قىرغىزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى هەر خىل تالاش ـ تارتىشلارنى تىنچ يول بىلەن هەل قىلىش ئۈچۈن، هەر يىلى كۈزده بىر قېتىم چېگرا كېسىم يىغىنى چاقىرىش بەلگىلەندى. يىغىندا

---

① ئەسلىي ئەسەرده مېژدۇنارۇدنىي سۆزنزد، كونىچە تەرجىمىسى «سىيازى» ئىدى ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

سودىگەرلەر، شۇنىڭدەك باشقا رۇسىيە پۇقرالىرى ۋە جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى قىرغىزلار بىلەن بولغان بارلىق ھېساب - كىتاب ئىشلىرىنى ئۈزۈۋېتىشكە بولىدۇ. مەسىلىلەرنى ھەل قىلغاندا ئەلۋەتتە ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىسلام دىنىي شەرىئەتلىرىگە ئاساسلىنىش كېرەك. رۇسىيە دائىرىلىرى ۋە جۇڭگو دائىرىلىرى يىغىننىڭ ئېچىلىشىنى نازارەت قىلىدۇ، ئەمما سوت كېڭەشلىرىگە ئارىلاشمايدۇ. ئىككى تەرەپ باشلىقلىرى ۋە ئوتتۇرىدىكى كېلىشتۈرگۈچى ئاياغلاشتۇرۇلغان دېلولارنى رەتلەپ - خاتىرىلەپ ئىككى نۇسخا قىلىپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۇڭگو دائىرىلىرى ۋە رۇسىيە دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇشى كېرەك. تاماملىغان دېلولارنى كېلەر يىللىق يىغىننىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرۇشقا بولىدۇ. ناۋادا ئەرز سۇنغۇچى ئەرز سۇنۇپمۇ ئىككى يىلغىچە يىغىنغا كەلمىسە، ئەسلىي ئەرزى ئۆزلۈكىدىن ئەمەلدىن قالىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا ئىككى تەرەپ دائىرىلىرىنىڭ كېلىشىمگە ئاساسەن يىللىق يىغىندىن سىرت، يەنە باشقا چاغلاردا ئايرىم يىغىن چاقىرىشقا بولىدۇ. چېگرا كېسىم يىغىنىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك دېلولارنىڭ تۈرى توغرۇلۇق بالكاشىن دەشت - باياۋان ۋالىيسىغا يوللىغان ھۆججىتىدە مۇنداق بەلگىلەنگەن: «قىرغىزلارنىڭ بارلىق دەلىل - ئىسپاتسىز ھەق تەلەپ ئەرزلىرى، مەسىلەن، ئىش تېرىغۇچى تۇتۇلمىغان، سەۋەبى ئېنىقلانمىغان، يەنە رىۋايەتكە ئاساسلىنىپلا ئەرز قىلىنغان ئات بۇلاش، ئوغرىلىق دېلولىرى، ھۆججەتكە ئىمزا قويۇلمىغان قەرز ئىشلىرى ئەرز دېلولىرىنى، شۇنىڭدەك جاۋابكارنىڭ ئىز - دېرىكى يوق دېلولارنىڭ ھەممىسىنى قىرغىزلار چېگرا كېسىم يىغىنىدا تىنچ يول بىلەن ھەل قىلسا بولىدۇ. يىغىندا يەنە ئۇلار ھەل قىلىشنى خالىغان بارلىق مەسىلىلەرنى تەھقىقلەشكە بولىدۇ.»[1] ئۇنىڭدىن باشقا چارۋىچى ئەمەس كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنىمۇ ئەگەر دەۋاگەر

---

① 1885 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى 110 - نومۇرلۇق ھۆججەت.

ئىككى تەرەپ قوشۇلۇپ بىرلىككە كەلسە چېگرا كېسىم يېغىنى ئۇنىمۇ تەھقىقلىسە بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان چېگرا كېسىم يېغىنى ئېچىشنىڭ ئادەتتىكى پىرىنسىپلىرى تا ھازىرغىچە ئۆزگەرگىنى يوق. پەقەتلا ئەمەلىيەت جەريانىدا بىرقەدەر تەرەققىي قىلىپ بارغانسېرى مۇكەممەللىشۋاتىدۇ. مىسالغا ئالساق، يېغىن بالكاشىن تەسەۋۋۇر قىلغاندەك، يىلدا بىر قېتىم ئەمەس، بەلكى ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئېچىلىۋاتىدۇ. بۇ ئارىلىقتا كونسۇلخانىدا يېتەرلىك مىقداردىكى خەلق ئارىسىدىكى كېسىمنى بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك بولغان دېلولار يېغىلىپ قالىدۇ. ناۋادا يېغىن ۋاقتىدا ئېچىلىپ تۇرسىمۇ مۇۋاپىق ئەمەس، چۈنكى ئۇنداق بولسا زور مىقداردىكى خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى كونسۇلخانىنىڭ زىممىسىگە ئارتىلىپ قېلىشى تۇرغان گەپ. ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا كونسۇلخانىنىڭ يېغىن ئېچىلىشتىن بىر يىل بۇرۇن جۇڭگو دائىرىلىرى ۋە رۇسىيە دائىرىلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. يېغىن ئېچىلىشتىن ئىلگىرىكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە ئىككى دۆلەت دائىرىلىرى ھەر قايسى تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەرنىڭ قوشۇمچە نۇسخىسىنى كونسۇلخانىغا تاپشۇرۇپ بولۇشى كېرەك. ئۇلار ھەر بىر دېلو ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماتېرىياللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم. ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇمچە نۇسخىلىرى كونسۇلخانىلار ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلۇپ بولۇپ، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دەۋاگەر ـ جاۋابكار ھەمدە گۇۋاھچىلارنىڭ يېغىنغا كېلىشىنى ئۇقتۇرۇشقا ئوخشايلىق تۇغدۇرۇش كېرەك. رۇسىيە ـ جۇڭگو ئىككى تەرەپ ھەمدە ھەر قايسىسى ئالاھىدە ئەۋەتكەن ئەمەلدارلارنى تەيىنلەپ يېغىنىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈشىگە نازارەتچى بولۇشى شەرت.

بەلگىلەنگەن ئورۇن ۋە ۋاقىت (ئادەتتە پۈتۈنلەي جۇڭگو تۇپرىقىدا بولىدۇ) تا بارلىق خەلق كېسىمچىلىرى يەرلىك مەسئۇل خادىملار، شۇنىڭدەك دېلوغا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىر

يەرگە جەم بولۇپ، كونسۇل يىغىنىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۆكۈمچىلەر ۋە ئاتاقلىق ئەربابلار ئورتاق ھالدا يىغىنغا بىر قارار ماقۇللاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدا تەھقىقلىنىدىغان دېلولارنىڭ ۋاقىت دائىرىسى بەلگىلىنىدۇ. يىغىندا بەلگىلەنگەن ۋاقىت دائىرىسىدىن ئىلگىرى يۇز بەرگەن دېلولار تەھقىقلەنمەيدۇ. چۈنكى، بۇ دېلولارنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن دەپ ھېسابلىنىدۇ. قارارغا يەنە قەسەم بېرىش ئىشلىرى، شۇنىڭدەك قەسەم بېرىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلارنىڭ تىزىملىكى، خۇن ھەققى [1] ئۈچۈن تۆلىنىدىغان پۇل سوممىسى، تۆلەم ئۈچۈن بېرىلىدىغان ھەر خىل چارۋىلارنىڭ باھاسى بەلگىلەنگەن. شۇنىڭدەك ئۇلار ئادىتىگە بىنائەن يىغىن چوقۇم بەلگىلەپ بېرىشى كېرەك دەپ ئورتاق قاراشقا كەلگەن باشقا مەسىلىلەر. بۇ قارارغا يىغىن قاتناشچىلىرى ئىمزا قويۇپ تامغا بېسىشى ھەمدە يىغىنغا قاتنىشىشقا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار گۇۋاھچى بولۇشى كېرەك. دېلولارنى خەلق ئىچىدىكى ئادەتكە ئاساسەن ئىككى تەرەپنىڭ ھەر قايسىسى سايلاپ چىققان ئوخشاش سانداكى كېلىشتۇرگۈچىلەر تەھقىقلەيدۇ. ئەلۋەتتە، ئەگەر ئىككى تەرەپنىڭ بىكرى بىردەك بولسا ئەڭ ياخشىسى ئورتاق بىر كىشىنى ياكى بىرنەچچە كېلىشتۇرگۈچىنى سايلاپ چىققان ياخشى.

تەھقىقلىنىدىغان دېلولارنىڭ خاراكتېرىگە كەلسەك، خۇن ھەققى تۆلەش مەسىلىسىدە، بۇ يەردە جىنايەتچىنى جازالاش مەسىلىسىگە ياتمايدۇ، بەلكى جىنايى قىلمىش ۋە ئۆلگۈچىنىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرىغا پۇل تۆلەش مەسىلىسىلا مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. چۈنكى بۇنىڭدا بۇ خىل دېلولاردىكى ھەقىقىي قاتىلنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە ئامال يوق. پەقەت مەلۇم بىر كىشى قاتىل ئىكەن دېگەن گەپكىلا تايىنىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا

---

[1] خۇن ھەققى — ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن كىشىنىڭ تۇغقانلىرىغا بېرىلىدىغان نەپقە سوممىسى.

ئۇيغۇرچە كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆلگۈچىنىڭ خۇنىنى يالغۇز گۇمانلانغۇچى بىرلا كىشى تۆلىمەسلىكى، بەلكى ئۇ كىشىنىڭ پۈتكۈل ئائىلە جەمەتىنىڭ تۆلىشىگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يەنە نۇرغۇن تۇيۇ - نىكاھ دېلولىرى بار. قىرغىزلارنىڭ ئادىتىگە ئاساسەن، قىز - ئوغۇلنىڭ نىكاھى ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا پۈتۈشۈپ قويۇلىدۇ ھەمدە نىكاھ پۈتۈشكەن كۈندىن باشلاپ ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسىغا تويلۇق تاپشۇرۇشقا باشلايدۇ. ئالىدىغان قىزى ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرسە ياكى مەلۇم سەۋەب بىلەن باشقىسىغا ياتلىق قىلىنسا، بىزنىڭ ئويىمىزچە تويلۇقنى قايتۇرۇپ بەرسە ئىش توگەيدۇ، ئەمما قىرغىزلار ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە باشقا بىر قىزنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدىكەن، ناۋادا بۇرۇنقى ئالىدىغان قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ باشقا قىزى بولماي قالسا، ئۇنداقتا ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئىچىدىن بىر قىزنى تېپىپ ئورنىغا دەسستىشى كېرەك ئىكەن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا تېگىدىغان ئېرى ئۆلۈپ كەتسىمۇ نىكاھ پۈتۈشكەن قىز يەنىلا ئۆلۈپ كەتكۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ياتلىق قىلىنىدىكەن. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەردە قىرغىزلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ئاساسلانغاندا، ھەر قانداق بىر سوتنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنى پەقەتلا چېگرا كېسىم يېغىنىدا قىرغىزلارنىڭ ئۆز ئۆرپ - ئادىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلالايدۇ.

ناۋادا دەۋاگەر ۋە جاۋابكارنىڭ ھەممىسى يېغىنغا كېلەلمىسە كېسىم يېغىنىنىڭ ھۆكۈمى ئىمكان بار دەرھال ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەگەر، بۇ ئىمكانىيەت بولمىسا جاۋابكارنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار مۇۋاپىق كۆرسەتمە بېرىپ ۋە مەلۇم تەدبىر قوللىنىپ، جاۋابكارنى مەلۇم مۆھلەت ئىچىدە بەلگىلەنگەن ئورۇندا تۆلەمنى تۆلىتىدۇ. ئەسلىي ئادەت بويىچە يالغۇز جاۋابكارنىڭ مال - مۈلكىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ مال - مۈلكىنىمۇ تۆلەمگە ئىشلىتىشكە بولىدۇ. شۇڭا كېسىم يېغىنىنىڭ قارارىدا: ئالدى بىلەن جاۋابكارنىڭ

تۆلەم تۆلەش ئىقتىدارى بولمىسا تۆلەم تۆلەش مەسئۇلىيىتى ئۇلارنىڭ تۇغقانلىرىغا قەدەر كېڭىيىدۇ، دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. جاۋابكارنىڭ تۇغقانلىرى تېپىلمىغاندا ياكى ئۇ ئۆزىنىڭ ۋە تۇغقانلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى مەلۇم قىلىشنى رەت قىلسا، دەۋاگەرنىڭ جاۋابكار ئولتۇرۇشلۇق جايىغا بېرىپ، ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاش هوقۇقى بولىدۇ. تالاش - تارتىشقا دۇچ كەلسە، شۇ يەرنىڭ خەلق ئىچىدىكى سوتىغا بېرىپ ئەرز سۇنسا بولىدۇ. بۇنىڭغا رۇسىيە دائىرىلىرى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرى پۇتۇنلەي هەمكارلىشىشى ۋە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىشى كېرەك.

قىرغىزلارنىڭ بۇ خىل چېگرا كېسىم يىغىنى غۇلجا ۋە چۆچەكتىكى كونسۇلخانا باشقۇرۇشىدىكى رايونلارنىڭ هەممىسىدە بار. هەر قېتىملىق يىغىن بىر - ئىككى ئايغىچە داۋاملىشىدۇ. بىر تەرەپ قىلىنىدىغان دېلولارمۇ مىڭدىن كەم ئەمەس. ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئىككى تەرەپ قوشۇلۇپ قايتا تەھقىقلەنمىگەن دېلولارغا كەلسەك ئۇنىڭدىن ئىككى هەسسە ئېشىپ كېتىدۇ.

بۇ خىل قەرەللىك ئۆتكۈزۈلىدىغان چېگرا كېسىم يىغىنىنىڭ چېگرادىكى قىرغىز ئاهالىلىرىنى تىنچلاندۇرۇشقا پايدىسى زور. چۈنكى، يىغىندا دەلىل - ئىسپاتى كەم بولۇش تۈپەيلىدىن باشقا هەرقانداق سوتلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشى مۇمكىن بولمىغان زور تالاش - تارتىشلارنى هەل قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئەگەر تالاش - تارتىشلار هەل قىلىنمىسا، تەلەپلەر قاندۇرۇلمىسا، ئۇ چاغدا چارۋىچىلار ئۆز تەلەپلىرىنى قاندۇرىدىغان هەرىكەتلەرنى قارىغۇلارچە قوللىشى، بۇنىڭ بىلەن چېگرادا بۇلاڭچىلىق، چارۋىلارنى هەيدەپ كېتىش ۋەقەلىرى يۈز بېرىشى (ئەمەلىيەتتىمۇ بۇنداق ئەهۋاللار كەم ئەمەس) مۇمكىن هەمدە چېگرا ئامانلىقىنى ساقلاش قىيىن بولۇپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

رۇسىيەنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ ئەدلىيە پائالىيەتلىرى يۇقىرىدا بايان

قىلىنغاندەك، ھازىرقى كۆزقاراش بىلەن قارىغاندا ئۇ پائالىيەتلەر مۇكەممەللىشىشتىن خېلىلا يىراق بولسىمۇ، ئەمما ئەينى چاغلاردا شۇ يەرنىڭ شارائىتىدا ئاددىيلاشتۇرۇلغان سوتلاش تەرىپى يەنىلا مۇۋاپىق ۋە ئۇنۇمگە ئىگە. شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۇمۇ ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىدۇ. بىزنىڭ كونسۇللىرىمىز يېڭىچە شارائىت ئاستىدا شۇبھىسىزكى، ئۆتكەنكىگە ئوخشاش ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇچلىرىنى ئاجايىپ ياخشى ئورۇنلىغۇسى.

بۇ كىتاب سودا نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىلى 3 - ئاي 1 - نەشرى، 1980 - يىلى 3 - ئاي بېيجىڭ 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据商务印书馆1980年3月第1版，1980年3月北京第1次印刷本翻译出版。

سەددىچىننىڭ سرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى

ئاپتورى: ن. ۋ. باگياۋېلېنسكىي (رۇسىيە)
تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئابلىمىت مەمەت ماڭلاي، باھارگۈل ئىمىن
مەسئۇل مۇھەررىرى: رەيھانگۈل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى: ياسىن زايىموف
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991 - 2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 17.25
نەشرى: 2012 - يىلى 10 - ئاي 1 - نەشرى
باسمىسى: 2012 - يىلى 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 15782 - 2
باھاسى: 43.00 يۈەن

ئۇيغۇر كتاب تۈر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە مەجمۇئەسى

1. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى
2. مېنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم
3. يىپەك يولى
4. كۆچمە كۆل
5. ئاسىيانىڭ مەركىزىدىكى سەككىز يىللىق ئېكسپېدىتسىيە
6. باياۋاندىن ئۆتۈش
7. چۆلدە گۆھەر ئىزدەش
8. قەشقەرگە قايتا سەپەر
9. قەشقەرنى ئەسلەيمەن
10. سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جۇڭگونىڭ غەربىي رايونى
11. كارۋان
12. تاجىبانا زىيچونىڭ غەرب سەپىرى خاتىرىسى
13. ماننىرھېيم
14. شىنجاڭدىكى سەپەر خاتىرىسى
15. غۇربەت باسقان تۇپراق
16. شىنجاڭغا يېڭى نەزەر

ISBN 978-7-228-15782-2
9 787228 157822 >
定价：43.00元